

Ганчев О. І.

**ДЕМОГРАФІЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ
БОЛГАРСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ
ПІВДЕННОЇ БЕССАРАБІЇ
(XIX – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)**

Ganchev O. I.

**DEMOGRAPHIC TRANSFORMATIONS
OF THE BULGARIAN COMMUNITY
IN SOUTHERN BESSARABIA
(XIX – EARLY XXI CENTURY)**

Odessa
Simex-Print
2020

Ганчев О. І.

**ДЕМОГРАФІЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ
БОЛГАРСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ
ПІВДЕННОЇ БЕССАРАБІЇ
(XIX – ПОЧАТОК XXI СТ.)**

Одеса
Сілекс-прінт
2020

УДК 314.1-044.922:061.2(=163.2)](477–89Бес)«18/19»
Г19

Рекомендовано до друку Вченою радою Запорізького національного університету
(протокол № 12 від 23 червня 2020 р.)

Рецензенти:

Волошин Ю. В., доктор історичних наук, професор
(Полтавський національний педагогічний університет ім. В. Г. Короленка)

Георгієва І., доктор історичних наук, професор
(Софія, Болгарія)

Прігарін О. А., доктор історичних наук, професор
(Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова)

Науковий редактор:

Мільчев В. І., доктор історичних наук, професор
(Запорізький національний університет)

Г19 Ганчев О. І.

**Демографічні трансформації болгарської спільноти Південної Бессарабії
(XIX – початок XXI ст.). Одеса : Сімекс-Прінт, 2020. 636 с.
ISBN 978-617-7757-20-6**

Монографію присвячено аналізу демографічних трансформацій болгарської спільноти Південної Бессарабії протягом XIX – початку XXI ст. Зосереджено увагу на висвітленні демографічного стану болгарського соціуму під час переселення та аналізі групи чинників, під впливом яких формується та з часом трансформується група болгар Бессарабії. Чинники природного приросту формують моделі відтворення населення та маркують перший демографічний перехід. Міграційна активність населення зумовлює коливання чисельності групи та стає вирішальною для процесів другого демографічного переходу. У дослідженні вперше здійснено комплексний аналіз механізмів формування, розвитку та демографічних трансформацій болгарської спільноти Південної Бессарабії протягом двох століть, тобто усього періоду існування діаспорної групи.

Книга розрахована на спеціалістів у сфері історії, демографії, етнології та джерелознавства, спеціалістів в галузі історії та культури болгар України та Молдови.

В оформленні книги використано роботи

заслуженого художника України О. Д. Кари.

На обкладинці книги – Кара О. Містерія води, 2018, полотно, олія.

ISBN 978-617-7757-20-6

© Ганчев О. І., 2020

*Моїм батькам
Івану Петровичу і Лідії Христофорівні
присвячується*

ЗМІСТ

ВСТУП	7
1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	11
1.1. Стан наукового дослідження.	12
1.2. Огляд та характеристика джерел.	27
1.3. Історико-антропологічний підхід та методи роботи.	42
2. БОЛГАРСЬКА ДІАСПОРА ПІВДЕННОЇ БЕССАРАБІЇ (XIX – ПОЧАТОК XXI СТ.)	59
2.1. Масова болгарська колонізація Південної Бессарабії. Середина XVIII ст. – 1835 р.	60
2.2. Адаптація болгарської спільноти до нових умов Південної Бессарабії протягом першої половини XIX ст.	75
2.3. Перипетії історії болгарської діаспори. 1856–1944 рр.	95
2.4. Радянський період історії болгар Буджака. 1944–1991 рр.	114
2.5. Болгари Бессарабії в незалежній Україні. 1991–2015 рр.	127
3. ДЕМОГРАФІЧНІ ФАКТОРИ ПРИРОДНОГО РУХУ	141
3.1. Історична та етнокультурна варіативність народжуваності.	142
3.1.1. Характеристика коефіцієнтів народжуваності.	143
3.1.2. Фертильність жінок як категорія історичної демографії.	158
3.1.3. Вік народження першої дитини.	168
3.1.4. Інтервал між народженням дітей («таймінг народжуваності»).	175
3.1.5. Сезонність народжуваності.	181
3.2. Зміни у структурі та історична специфіка смертності.	196
3.2.1. Загальні коефіцієнти смертності.	196
3.2.2. Дитяча смертність.	207
3.2.3. Статеві-вікова структура смертності.	215
3.2.4. Сезонність смертності (XIX – початок XX ст.).	227
3.2.5. Фактори смертності.	233

4. ШЛЮБ, СІМ'Я ТА ДОМОГОСПОДАРСТВО	247
4.1. Шлюбний стан.	249
4.2. Частота безшлюбності.	285
4.3. Сезонність шлюбів.	290
4.4. Шлюбний вік наречених.	298
4.5. Шлюбний ринок.	312
4.6. Різниця у шлюбному віці.	317
4.7. Болгарська сім'я в контексті історичного розвитку регіону.	323
5. ІСТОРИЧНА ДИНАМІКА ВІДТВОРЕННЯ СПІЛЬНОТИ	353
5.1. Сталість та рухливість статево-вікової структури населення.	354
5.1.1. Статеві та вікові групи у першій половині XIX ст.	355
5.1.2. Статево-вікові характеристики (середина XIX – початок XX ст.).	394
5.1.3. Вікова стратифікація та співвідношення статей. 1921–1944 рр.	415
5.1.4. Трансформація статево-вікової структури. 1944–1985 рр.	424
5.1.5. Властивості статево-вікової структури. 1991–2015 рр.	464
5.2. Динаміка чисельності, чинники та моделі приросту населення.	479
5.2.1. Механічне та природне відтворення (перша половина XIX ст.).	481
5.2.2. Фактори відтворення болгарського населення (середина XIX ст. – 1930-ті рр.).	501
5.2.3. Чинники та моделі відтворення. 1945–2015 рр.	517
ВИСНОВКИ	531
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА	543
SUMMARY	581
РЕЗЮМЕ на български език	607

ВСТУП

Кара О. Д. Переселенці. 2002, полотно, олія.

Актуальність теми. Демографічна ситуація, її потенціал та ризики на майбутнє – одна із найбільш популярних тем в Україні. Вона актуалізується у різних проекціях суспільної практики та обговорюється на рівні експертного товариства. У контексті цього напрямку сучасної суспільної думки превалюють перспективні прогнози щодо майбутнього країни та її громадян. Разом із тим, через певний брак джерел та майже відсутність надійного інструментарію, подібні теми не розвиваються в ретроспективних вимірах. На жаль, історична демографія залишається на периферії як академічної, так і соціальної діяльності.

Саме у межах цього напрямку є актуальним створення ефективного моделювання демографічних процесів у минулому. Звернення до досвіду популяційного розвитку попередніх етапів людської історії дозволить більш ґрунтовно аналізувати сьогоденний стан, його особливості та удосконалити можливості наукового прогнозування, чітко окреслювати наявні та майбутні тенденції.

Використання досвіду історичних реконструкцій, безумовно, не вирішить майже трагічної «демографічної кризи в Україні як проблеми національної безпеки». Проте, дослідження минулого в цьому вимірі дозволить змістити акценти із аксіологічних категорій до визначення більш змістовних понять природних та механічних рухів населення. А це, відповідно, надає підстави не стільки до драматизації сучасності, скільки до прагматичного оптимізму на майбутнє.

Ще одним аспектом актуальності нашої теми виступають обрії етнокультурного різноманіття України. Сучасне українське суспільство, як і більшість світу, проходить випробування мультикультурністю, інтегральним поєднанням у межах однієї держави, однієї країни спільнот, що мають різний етнокультурний досвід власної минувшини. Подібні сюжети, принаймні, залишаються кульмінаційними у тривалих академічних дискусіях та суспільних практиках. Вони активно артикулюються стосовно конкретних проявів етнографічної варіативності громадян України різного походження.

У колі цих суспільно значущих питань продуктивним видається дослідницьке звернення до західної частини Південної України, яка залишається одним із проблемних полів в історіографії. Цей, різноманітний в історико-антропологічних вимірах, простір українсько-романського прикордоння був та залишається етноконтактним ареалом, процеси в якому характеризуються складністю та вимагають уваги з боку науковців.

У такому історично-етнографічному регіоні (Буджак, Бессарабія, Подунав'я), населення якого не відрізняється гомогенністю, розмістилася виразна спільнота болгар, які мають досвід відтворення своєї культурної особливості протягом двох століть. Дослідження цього специфічного варіанта культури збагачує нас знаннями про поліетнічність українського соціуму.

Вивчення болгарської спільноти української Бессарабії, із позицій демографічних реконструкцій їхнього досвіду розвитку, виглядає досить своєчасним. Значно підвищує академічну та суспільну цінність подібного підходу усвідомлення продуктивності історично-антропологічних досліджень – звернення до минулого, виходячи з категорій повсякдення, соціальних практик та перспектив. Саме в такому вимірі гуманітарна наука сприяє формуванню гуманістичного ставлення до людини як суб'єкта історичного процесу.

Визначаємо **об'єктом** дослідження етнокультурну спільноту болгар Південної Бессарабії. Група «бессарабських болгар» була та залишається надвеликою історичною болгарською діаспорою у світі, що проходить двохсотрічний шлях свого розвитку. Сьогодні це понад 150 тисяч громадян України та Молдови. Слід відзначити, що значна більшість решти болгар України мають безпосереднє відношення до цієї етнотериторіальної спільноти. **Предметом** роботи виступають демографічні аспекти процесів формування, адаптації та розвитку болгар у Північно-Західному Причорномор'ї. З таких позицій розглянуто механізми та фактори рухів болгарського населення регіону, проведено реконструкції сімейно-родових інституцій та соціальних практик. Подібна спрямованість дослідження укладається до історико-антропологічних контекстів студіювання тенденцій відтворення спільноти як сукупності природних та соціальних чинників.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють початок ХІХ – початок ХХІ ст. Нижня межа визначена фактами масового переселення представників болгарської спільноти у Бессарабію та наявністю формулярних джерел (фіскально-адміністративні переписи 1811, 1816 та 1818 рр.). Верхня межа пов'язана із сьогоденням та забезпечується наявними корпусами поточної статистики – книгами погосподарського обліку. Додає цьому сенсу логіка розвитку болгар Бессарабії, які зараз активно втягнуті до процесів глобалізації та урбанізації. Протягом цих двох століть група перебуває у різних політичних обставинах, але зберігає особливість своєї культури та ідентичності. Разом із тим, весь період її відтворення забезпечено різноманітними корпусами статистичних джерел, що використовуються у нашому дослідженні.

Географія дослідження репрезентована двома рівнями. Перший – локально-територіальні громади болгар, які утворюються внаслідок переселень та набули відносно автономного розвитку протягом двох століть. Другий рівень відображає, як анклав та їхні кущові утворення входять до історично-етнографічного району Дунай-Дністровського степового межиріччя (Північно-Західного Причорномор'я). Розуміння контурів цього простору, рівно як і його назви, трансформуються частіше, ніж встигають змінюватись його мешканці. Так, ще до приходу сюди болгар, цей терен має назви «Буджак» або «Бессарабія» (відповідно, турецькі та романські джерела). З 1812 р., тобто під час активного освоєння болгарами цих територій, утворюється Бессарабська область, що значно поширює на північ назву «Бессарабія». Відповідно, до південних повітів (у нашому випадку – Аккерманського та Ізмаїльського) поступово входить позначення «Південна Бессарабія». Протягом 1918–1940-х та 1941–1944 рр., коли Бессарабія входить як адміністративна одиниця до Королівства Румунія, розміщуються майже аналогічні повіти, але із назвами «цинути». Під час радянської влади утворюється Аккерманська (згодом – Ізмаїльська) область, яка входить у 1956 р. до складу Одеської області. З того часу тут розміщуються 9 південно-західних районів. Тоді ж починають

використовувати назву «Подунав'я». У 2020 р. відбувається адміністративно-територіальна реформа, і на цих теренах Одеської області утворюються Ізмаїльський, Білгород-Дністровський та Болградський райони. Усвідомлюючи історичну та семантичну специфіку у всіх цих назвах, ми їх використовуємо як синонімічні.

Метою дослідження є висвітлення соціальних та демографічних процесів формування та трансформацій етнокультурної спільноти болгар Бессарабії протягом ХІХ – початку ХХІ ст. Аналізуючи рухи цього населення, їхнє відтворення та основні групи чинників, ми намагаємось виявити фактори та моделі адаптації, стабілізації та мобільності цієї групи шляхом розкриття тенденцій в її культурно-демографічних інституціях та практиках. Для досягнення поставленої мети розв'язано наступні **завдання**:

- виявити та окреслити джерельну базу вивчення демографічних процесів серед болгар Бессарабії ХІХ – початку ХХІ ст., провести її класифікацію, визначити евристичний потенціал різних типів кількісних даних, створити електронну (цифрову) базу даних, яка б забезпечила адекватними свідченнями статистичні реконструкції;

- проаналізувати історіографічні здобутки дослідження болгар Бессарабії, з'ясувати дискусійно-проблемні поля та потенційно-продуктивні напрями;

- опрацювати новітні напрями кліометрики та історичної антропології, знаходячи найбільш ефективні методи пізнання демографічного відтворення населення, розробити дослідницький інструментарій обробки баз даних, використати продуктивні засоби інтерпретації результатів;

- визначити зовнішні передумови відтворення болгарської спільноти у Бессарабії протягом ХІХ – початку ХХІ ст., чинники та фактори її формування, адаптації та розвитку, реконструюючи основні тенденції у процесах етнокультурної та соціальної динаміки в обставинах різних держав та режимів;

- відтворити та простежити демографічні фактори і аспекти всього періоду життєдіяльності групи, виявити закономірності та потенціал природних рухів та їхніх важливих складників – народжуваність і смертність;

- простежити та структурувати форми шлюбності та її інституційні форми в історичній динаміці ХІХ – початку ХХІ ст., виявити роль традиційних механізмів створення та еволюції родинних колективів у відтворенні болгарської спільноти та версій її культури в регіоні;

- описати і встановити типи та структури сімейних колективів болгар Бессарабії, що є віддзеркаленнями соціальних механізмів міграції, адаптації та еволюції спільноти в умовах регіону та обставинах історичного розвитку, охарактеризувати потенціал сталості й інноваційні засоби домогосподарств у культурі життєзабезпечення та соціальних структурах;

- узагальнити відомості різних типів джерел щодо кількості болгар Бессарабії, розглянути та проаналізувати природні та механічні форми приросту цього населення, охарактеризувати його статеві-вікові структури як потенціал та, водночас, як результат цих процесів.

Спираючись на емпіричні дані різноманітного походження та характеру, вперше в історіографії питання запропоновано історико-демографічні реконструкції болгарської спільноти Південної Бессарабії з моменту заселення до сьогодення.

РОЗДІЛ 1

Історіографія, джерельна база
та методологічні засади
дослідження

Кара О. Д. Перша борозда. 2005, полотно, олія.

1.1. Стан наукового дослідження.

Самобутність болгар у цілому та їхньої історико-етнографічної групи – бессарабських болгар – виступає передумовою для проведення низки проєктів в історіографічному досвіді. Вивченням виразної спільноти з XIX ст. займаються й у контексті студіювання специфіки населення регіону, й у межах пізнання болгарського народу як культурологічного явища. Широкий діапазон наукових завдань – від історії до лінгвістики – визначає різноманітність дослідницьких концепцій та результатів. Накопичені наукові здобутки у вивченні болгарської спільноти Бессарабії характеризуються різновекторністю. Слід визнати, що й за жанровою спрямованістю проблема соціально-демографічного розвитку групи характеризується різноманітністю для всього масиву бібліографії теми (від серйозних фундаментальних праць до краснавчичних нарисів та публіцистичних есе)¹.

У контексті цієї варіативності зосередимося саме на еволюції історіографічних поглядів щодо соціальних та демографічних аспектів життєдіяльності болгар Буджака. Зрозуміло, що ці аспекти безпосередньо залежать від загальних тенденцій у розгортанні наукового доробку теми. Суцільний історіографічний масив нещодавно виступав предметом спеціальної уваги щодо проблемно-хронологічного розкриття розвитку болгаристики², а також етнографії населення регіону³. Історію вивчення болгар та її особливості слід розглянути з цих двох перспектив їхнього розвитку. Спираючись на них, можна інтерполювати специфіку студіювання феномену інституту родини в контексті демографічних процесів.

Кожен із напрямів має свою розроблену періодизацію, в основу якої покладено критерії зміни акцентів у предметах уваги, засоби та теорії досліджень, форми організації науки. Так, наприклад, етнографічні дослідження можна розподілити на наступні етапи: 1800–1860-ті рр.; 1870–1880-ті рр.; кінець XIX – початок XX ст.; 1920–1930-ті рр.; 1940–1980-ті рр. та сучасність (кінець XX – початок XXI ст.). Болгаристичні студії укладаються у дещо інші періоди: XVIII – перша половина XIX ст.; друга половина XIX – початок XX ст.; 1920–1980-ті рр.; 1990–2010-ті рр.

¹ Грек И. Болгары Молдовы и Украины: вторая половина XVIII в. – 1995 г. : библиогр. указ. лит. / сост. : И. Грек и др. Кишинев : S.Ş.B., 2003. 664 с.

² Думиника И. Българските преселници в Бесарабия в края на XVIII – първата половина на XIX век в историографията / науч. ред.: К. К. Калчев, Н. Червенков; Ин-т за Културно наследство към Акад. на науките на Молдова ; Науч. дружество на Българистите в Реп. Молдова. Кишинев: Lexon-Prim; S.Ş.B., 2015. 440 с.

³ Розуменко Ю. Г. Этнографическое изучение населения Юга Украины в XIX – начале XX вв. *Stratumplus. Археология и культурная антропология*. 2009. № 6 : Причерноморские этюды. С. 480–540.

Інтегруючи ці схеми періодизації, можемо визначити наступні періоди в еволюції історично-етнографічних наукових знань про бессарабських болгар, їхнє минуле та культурно-побутову специфічність:

– *Перший період* – *накопичення наукових знань* – майже синхронний із процесом формування етнокультурної спільноти у регіоні – усе ХІХ ст.;

– *Другий період* – *інтенсивного вивчення виразності групи* – збігається із дореволюційним та радянським етапами розгортання основних наукових дисциплін – 1900-ті – 1980-ті рр.;

– *Третій період* – *актуальних наукових розробок* – зумовлений новітніми формами проблематизації наукових напрямів та пошуком інтенсивного інструментарію (кінець ХХ – початок ХХІ ст.).

Ці умовні хронологічні відрізки віддзеркалюють еволюцію методологічних поглядів, що вписуються до загальних тенденцій у соціальних контекстах. Вони визначені на підставі наступних ознак: теоретичні обрії наук та їх конкретизація у прийомах досліджень; суспільний інтерес до теми та відповідні акценти цієї уваги з боку влади та соціальних структур; інфраструктурна організація наукових робіт. Ці взаємозалежні критерії детермінують та стимулюють поширення окремих галузей академічних знань.

Звернемося до конкретного історіографічного аналізу історії вивчення бессарабських болгар з основним акцентом на висвітленні матеріалу із різноманітних комплексів сімейного життя, звичаєво-правових норм і суспільних відносин. Усе це буде розглянуто крізь доробок у галузі історико-демографічних студій, а, власне – соціологічні та демографічні праці теоретичного змісту – у відповідному параграфі про методологію.

Отже, *перший період* – накопичення наукових знань – охоплює час від початку переселення й до кінця ХІХ ст. Праці авторів цього періоду виконують щодо нашого дослідження подвійну функцію – і як ранні факти історіографії, і як оригінальні джерельні матеріали. У другому вимірі, відзначимо, що автори – це безпосередні свідки формування визначальних тенденцій у соціально-демографічному розвитку сімей бессарабських болгар. У цьому вони виступають майже прямими трансляторами відомостей про внутрішньосімейні відносини та особливості господарювання. Крім того, вони нерідко публікують дані із археографічних документів, що вже втрачені та недоступні.

Саме ця риса – насиченість оригінальним емпіричним матеріалом разом із дескриптивно-компілятивними методами його подання – притаманна першим історіографічним розробкам. Яскравий приклад – один із перших систематичних оглядів побуту, звичаїв та культури бессарабських болгар у нарисах П. Є. Задерацького (1845 р.)⁴. Намагання описати цю «екзотичну» спільноту мешканців Бессарабії повністю укладається у стиль ранньої етнографії середини ХІХ ст.

У витоків наукового студіювання групи як складника Південної України стоїть легендарний А. О. Скальковський. Майже в усіх його роботах історико-статистичного

⁴ Задерацкий П. Е. Болгары, поселенцы Новороссийского края и Бессарабии. *Москвитянин*. 1845. Ч. 6, № 12, отд. 1. С. 159–187.

спрямування є місце для болгар⁵. Проте серед найбільш ранніх напрацювань автора відзначимо працю «Болгарські колонії у Бессарабії та Новоросійському краї», що виходить в світ у 1848 р.⁶ Це видання містить значний за обсягом статистичний матеріал про болгарське населення Російської імперії, котре на той час зосереджене в кількох районах Північного Причорномор'я (від Буджака до Криму). Вчений акумулює важливу інформацію про болгар Бессарабії, їхній сімейний устрій та демографічну ситуацію в «задунайських поселеннях». Проте необхідно зауважити, що цей автор, будучи урядовцем канцелярії Новоросійського генерал-губернаторства в Одесі, секретарем і редактором видань Одеського статистичного комітету, здебільшого користується даними офіційної статистики та матеріалами місцевого адміністративного діловодства. Цим пояснюється односторонність підбору матеріалу, що впливає на характер його висновків, інколи спірних. Дослідницькі техніки А. О. Скальковського часто не йдуть далі тематичної компіляції й фактографічного опису.

За таким же принципом працювали й інші вчені. Зокрема, відомий російський історик П. І. Кеппен у ті ж часи звертається до бессарабських болгар⁷ як об'єкта дослідження, так й до можливості поррахувати їхню кількість на підставі фіскальних ревізійних переписів⁸.

Дуже близькими до таких розвідок є військово-статистичні описи 1840–1860-х рр. Важливий внесок у накопичення даних про болгарську сім'ю зроблено публікацією «Бессарабська область», що виходить з друку в 1862 р.⁹ Її упорядника, штабскапітана О. І. Защука, не задовольняють матеріали офіційної статистики та нечисленні видання про Бессарабію, наявні на той час. Часто перебуваючи в службових відрядженнях, О. Защук має можливість зіставити наявну інформацію з тим, що бачить на власні очі. У такий спосіб він подає детальний опис культури та побуту бессарабських болгар. Не проходять повз його увагу й процеси соціальної диференціації та роздрібнення земельних ділянок, що впливають на болгарське населення краю та позначаються на структурі родинних колективів. Загалом, значний масив інформації, зібраний О. Защуком, характеризується високим рівнем достовірності та репрезентативності.

⁵ Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края (1730–1823): в 2 ч. Одесса: Городская типография, 1836. Ч. 1 : (с 1730 по 1796 гг.). 298 с.; Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края (1730–1823): в 2 ч. Одесса: Городская типография, 1838. Ч. 2 : (с 1796 по 1823 гг.). 356 с.; Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края: в 2 ч. Одесса: Тип. Л. Нитче, 1850. Ч. 1: География, этнография, народонаселение Новороссийского края. 386 с.; Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края: в 2 ч. Одесса: Тип. Л. Нитче, 1853. Ч. 2 : Хозяйственная статистика. 468 с. та ін.

⁶ Скальковский А. А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае: статистический очерк. Одесса: Тип. Т. Неймана и К^о, 1848. 156 с.

⁷ Кеппен П. И. Болгары в Бессарабии. *Журнал Министерства государственных имуществ*. 1854. № 7–9, ч. 52. С. 21–36.

⁸ Кеппен П. И. Девятая ревизия: исследования о числе жителей в России в 1851 г. Санкт-Петербург : Тип. Имп. Акад. наук, 1857. 298 с.

⁹ Защук А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Бессарабская область. Санкт-Петербург : Тип. Э. Веймера, 1862. Ч. 1. 490 с.

Книга О. А. Клауса «Наші колонії»¹⁰ демонструє ще один важливий здобуток історіографії 1860-х років. Паралельно з описом соціально-економічного і правового становища болгар, цей дослідник подає докладну етнографічну характеристику болгарської сім'ї, її внутрішньої організації, майнових відносин, звичаєвих норм, пов'язаних зі спадкуванням.

У наступні десятиріччя болгарські сюжети описуються у контексті розвитку земської¹¹, фіскальної¹² та військової¹³ статистики. Болгари розглядаються як соціально специфічна група населення у її формально-кількісних показниках. Такий характер матеріалу надає подвійне значення цих робіт – як історіографічних здобутків та джерелознавчих корпусів даних. Аналітичні коментарі, здебільшого, виявляються застарілими, але наведені факти щодо чисельності та структури розселення внаслідок своєї документальної унікальності залишаються евристично важливими.

Другий період – інтенсивного вивчення виразності групи – умовно розпочинається наприкінці XIX – початку XX ст. З одного боку, його визначає проведення та оприлюднення Першого Всеросійського перепису населення (1897 р.); а з іншого – становлення суто академічної уваги до варіативності минулого та культурно-побутових особливостей болгарської спільноти Бессарабії.

Залучення до осягнення наукових проблем представників болгарської науки на початку цього періоду яскраво ілюструє праця Й. Тіторова «Болгари в Бессарабії», яка виходить у 1903 р.¹⁴ Спираючись на раніше опубліковані дані, велику частину своєї книги Й. Тіторов відводить дискусії з румунським дослідником З. Арборе¹⁵, у якій спростовує його твердження про сімейну структуру, спосіб життя і культуру бессарабських болгар. З іншого боку, етнографічний опис, поданий Й. Тіторовим, ґрунтується на особистих спостереженнях і висвітлює цілу низку питань, пов'язаних з вивченням болгарської культури. Публікація Й. Тіторова позначає початок другого періоду в історії вивчення болгарської сім'ї Південної Бессарабії.

Праці відомого російського філолога, історика і етнографа М. С. Державіна виводять дослідження болгар Південної Бессарабії на якісно новий аналітичний рівень. Зокрема, у 1910 р. він знаходить в архіві с. Чешма-Варуїта Ревізький реєстр за 1835 р. Того ж року публікується його стаття «До питання про сімейну “задругу”

¹⁰ Клаус А. Наши колонии: опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. Санкт-Петербург : Тип. В. В. Нусвальта, 1869. Вып. 1. 557 с.

¹¹ Гроссул-Толстой А. И. Обзорение рек, почв и местоположений Новороссийского края в с/х отношении : сб. статей о с/х юга России, извлеченных из Запис. Император. общ. с/х южной России с 1830 по 1868 год. Одесса, 1868. С. 39–48; Записки бессарабского областного статистического комитета / под ред. А. Н. Егунова. Кишинев, 1864. Т. 1. 802 с.

¹² Егунов А. Н. Бессарабская губерния в 1870–1875 гг. Кишинев : Тип. Бессарабского земства, 1879. 1. Перечень населенных мест. 129 с.

¹³ Военно-статистический сборник / под ред. Н. Н. Обручева. Санкт-Петербург : Военная тип., 1871. Вып. 4. 922 с.

¹⁴ Тіторов Й. Българите в Бесарабия. София : Г. А. Ножаров, 1903. 237 с.

¹⁵ Arbore Z. C. Dicționarele geografice ale provinciilor române în afară de regat. București, 1904. Vol. 1 : Dicționarul geografic al Basarabiei, Ediția I, văzut, îndreptat și aprobat de comitetul de redacțiune Grigore Tocilescu, Iannescu și Gion; tipărit prin îngrijirea lui George Ioan Lahovari. 237 с.

болгар»¹⁶. У ній на основі систематизованих статистичних даних і власних польових матеріалів автор доходить висновку про те, що на час оселення в Бессарабії болгарам не була притаманна задруга, тобто поєднання кількох сімей на основі спільних господарських інтересів та кривної спорідненості, натомість існують інші форми сімейної організації.

Неможливо не згадати про працю, яку сміливо можна вважати «справою всього життя» для цього дослідника та своєрідною «енциклопедією» щодо усіх болгар України та Молдови. Ще у 1908 р. М. С. Державін публікує дослідження, присвячене болгарській діаспорі в Російській імперії¹⁷. Після доопрацювань видається в 1914 р. як окрема монографія в Болгарії під заголовком «Болгарські колонії в Росії»¹⁸. В цій праці подається спроба всебічної характеристики традиційної болгарської культури та ґрунтовного аналізу процесів, що її торкнулися. Монографія містить багатий фактичний матеріал, що характеризує різні елементи внутрішньо-сімейної організації, шлюбну і систем спорідненості бессарабських болгар.

Його розробка питань варіативності болгарської культури на південно-українських землях, демонстрація моделей цього різноманіття стає стрижневою для всієї болгаристики протягом ХХ ст. Разом із тим, будь-які продуктивні розробки у її галузі спираються як на емпіричні, так і аналітичні коментарі М. С. Державіна. Зокрема, використовуючи поточну статистику, залучаючи архівні джерела, вчений ставить питання про чисельність та демографічні структури болгар. Розв'язанню цих питань на іншому рівні узагальнення даних присвячені десятки праць у подальшому. Вони ж стають сюжетно значущими щодо нашого дослідження.

Ще одним аспектом значення роботи М. С. Державіна є його зв'язки з вченими із Болгарії. Він вписує свою роботу до передових славістичних студій, до яких активно залучено представників університетських кіл із Софії, Велико Тирново, Пловдіву тощо. Вона виконується як еталон щодо етнографічного та лінгвістичного опису самотності спільноти, та, водночас, віддзеркалює досвід подібних праць у Болгарії С. Бобчева¹⁹, Д. Маринова²⁰, Л. Мілетича²¹ та інших. У цих та подібних роботах болгарська народна культура сприймається як реліктова, яка зберігає чимало архаїчних комплексів та рис. У болгарській історіографії того часу пріоритет мають розробки соціальних інституцій та практик як сукупності звичаєвого

¹⁶ Державин Н. С. К вопросу о семейной «задруге» болгар. *Живая старина*. 1910. Вып. 4. С. 313–318.

¹⁷ Державин Н. С. Болгарские колонии Новороссийского края. Херсонская и Таврическая губернии. *Известия Таврической ученой архивной комиссии*. 1908. Вып. 41. С. 1–237.

¹⁸ Державин Н. С. Болгарские колонии в России: Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии. София : Държавна печатница, 1914. 259 с.

¹⁹ Бобчев С. С. Сборник на български юридически обичаи. Пловдив : Единство, 1896. Т. 1. 302 с.; Бобчев С. С. Българската челядна задруга: историко-правни студии. София : Държавна печатница, 1907. 508 с.

²⁰ Маринов Д. Българско обичайно право. София, 1894. 787 с.

²¹ Милетич Л. Старото българско население в Североизточна България. София : Държавна печатница, 1902. 224 с.

права²². Крім власне історіографічних позицій, ми чимало використовуємо із емпіричного матеріалу цих публікацій щодо компаративних аналогій.

Невеликий нарис В. В. Алексеєва «Болгари» (1910 р.)²³ передував праці М. С. Державіна. Слід визнати його першим науково-етнографічним описом бессарабських болгар та їхньої культури. Автор характеризує устрій та відносини всередині болгарської сім'ї, місце і роль жінок у сімейному колективі. Особливу увагу приділяє шлюбним відносинам, весільній обрядовості, статево-віковим структурам і соціальним ролям членів сім'ї.

Історія переселення болгар до бессарабських земель отримує своє продуктивне продовження у пошуку нових джерел та їхньої критики²⁴. Реконструкції цих сюжетів впевнено посідають своє місце у наукових розвідках щодо минулого Півдня України.

Болгарські сюжети простежуються також й у інших публікаціях, що були присвячені Бессарабії або Буджаку в цілому. Показово, що чимале значення мають кількісні показники, які містяться у діахронних та синхронних вимірах²⁵. У такому контексті справжню регіональну енциклопедію підготував та видав Л. С. Берг²⁶. Його узагальнення структури розселення та чисельності основних етнічних груп Бессарабії залишаються опорними щодо початку ХХ ст.

Наступне пожвавлення історіографії щодо болгар Бессарабії слід уналежнити до 50-х – 80-х рр. ХХ ст. Цей етап характеризується введенням до наукового обігу широкого кола джерел та підготовкою наукових розробок, напрацюванням інтерпретацій та узагальнень, що ближче до висвітлення соціальної історії болгарської сім'ї Південної Бессарабії. Втім, інтерпретацією переважно були охоплені лише деякі елементи сімейних та суспільних відносин цієї діаспорної групи.

Виразним показником такого піднесення наукового пошуку стає складення «Атласу болгарських говірок»²⁷. Етнолінгвісти на чолі із С. Б. Бернштейном втілюють у

²² Яскравий приклад: Гешов И. Задругата в Западна България. *Периодическо списание на българското книжовно дружество в Средец*. 1887. No. 21–22. С. 426–449.

²³ Алексеев В. В. Болгары. *Россия: полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей* / под ред. В. П. Семенова ; под общ. рук. П. П. Семенова-Тян-Шанского, В. И. Ламанского. Санкт-Петербург, 1910. Т. 14 : Новороссия и Крым (Бессарабская, Херсонская, Таврическая, Екатеринославская губернии и область войска Донского) / сост. Б. Г. Карпов и др. С. 197–202.

²⁴ Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. Москва : печ. А. И. Снегиревой, 1909. XII, 342, 84 с. ; Попруженко М. Г. Из материалов по истории славянских колоний в России. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса, 1910. Т. 28, ч. 2. С. 10–20 та ін.

²⁵ Наприклад: Батюшков П. Н. Бессарабия: историческое описание. Санкт-Петербург, 1892. XLIII, 177, 95 с. ; Бессарабия: географический, исторический, статистический, этнографический, литературный справочный сборник / под ред. П. А. Крушевана. Москва : Газета «Бессарабец», 1903. 322 с.

²⁶ Берг Л. С. Бессарабия: страна–люди–хозяйство. Санкт-Петербург : Огни, 1918. 224 с. ; Берг Л. С. Население Бессарабии: этнографический состав и численность. Петроград, 1923. 60 с.

²⁷ Атлас болгарских говоров в СССР / под ред. С. Б. Бернштейна. Москва, 1958. С. 32–42; Бернштейн С. Б. Страница из истории болгарской иммиграции в Россию во время русско-турецкой войны 1828–1829 рр. *Ученые записки Института славяноведения АН СССР*. 1949. Т. 1.

дослідження концепцію М. С. Державіна про синхронну варіативність болгар Півдня України. Вони визначають 5 основних типів діалектів: чийшський, фракійський, чушмелійський та два балканські. Подібне визначення різноманіття не тільки підбиває підсумки діалектичного студіювання бессарабських болгар, але ще ставить перед істориками питання про пошук нових джерел та більш ретельні реконструкції процесів міграцій представників груп із метрополії до діаспори. Саме заради реалізації цих ідей розпочинається археографічне виявлення та публікація джерел²⁸.

Дослідження соціальної історії болгарської сім'ї Південної Бессарабії не може бути здійснене без загального розгляду соціально-економічного розвитку регіону. Значною мірою це демонструють у своїх монографіях радянські вчені Я. С. Гросул²⁹, І. І. Мещерюк³⁰, В. М. Кабузан³¹, О. І. Дружиніна³², І. А. Анцупов³³, В. С. Зеленчук³⁴. В один ряд з цими дослідженнями може бути поставлене й напрацювання Л. В. Маркової «Сільська громада в болгар у ХІХ ст.», котре містить важливий додаток «Землекористування в болгар і гагаузів у ХІХ ст.»³⁵. У ньому висвітлено традиції, пов'язані із землекористуванням в бессарабських болгар і його розвиток у ХІХ – початку ХХ ст. На основі матеріалу, зібраного під час польових досліджень, автор характеризує

С. 17–18 ; Бернштейн С. Б. Основные этапы переселения болгар в Россию в XVIII-XIX вв. *Советское славяноведение*. 1980. № 1. С. 43–59 ; Бернштейн С. Б., Чешко Е. В. Отчет о диалектологической экспедиции в болгарские села Запорожской области УССР в августе 1950 года. *Статьи и материалы по болгарской диалектологии СССР*. Москва, 1952. Вып. 2. С. 100–101; Бунина И. К. Из истории вайсальских говоров. *Ученые записки Института славяноведения АН СССР*. 1950. Т. 2. С. 251–252.

²⁸ Устройство задунайских переселенцев в Бессарабии и деятельность А. П. Юшневского : сборник документов / сост. К. П. Крыжановская, Е. М. Руссев. Кишинев: Государственное издательство Молдавии, 1957. Т. 1–2. 671 с.

²⁹ Гросул Я. С., Будак И. Г. Крестьянская реформа 60–70-х годов XIX века в Бессарабии. Кишинев : Государственное издательство Молдавии, 1956. 272 с.

³⁰ Мещерюк И. И. Антикрепостническая борьба гагаузов и болгар Бессарабии 1812–1820 гг. Кишинев: Штиинца, 1957. 120 с.; Мещерюк И. И. Переселение болгар в Южную Бессарабию 1828–1834. Кишинев : Карта Молдовеняскэ, 1965. 208 с.; Мещерюк И. И. Социально-экономическое развитие болгарских и гагаузских сел в Южной Бессарабии (1808–1856). Кишинев : АН Молдавской ССР, 1970. 242 с.

³¹ Кабузан В. М. Народонаселение Бессарабской области и Левобережных районов Приднестровья (конец XVIII – первая половина XIX в.). Кишинев : Штиинца, 1973. 157 с.

³² Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. Москва : Наука, 1970. 381 с.

³³ Анцупов И. А. Аграрные отношения на Юге Бессарабии (1812–1870). Кишинев : Штиинца, 1978. 234 с.; Анцупов И. А. Система земледелия в Южных районах Бессарабии в первой половине XIX века. *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы*. Кишинев, 1966. С. 464–471.

³⁴ Зеленчук В. С. Население Бессарабии и Поднестровья в XIX веке. Кишинев : Штиинца, 1979. 288 с.

³⁵ Маркова Л. В. Сельская община у болгар в XIX в. *Славянский этнографический сборник: труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая*. Москва, 1960. Т. 62. С. 6–104; Маркова Л. В. Болгары. *Народы мира : историко-этнографический справочник*. Москва, 1988. С. 99–126.

практики розподілу землі в Південній Бессарабії за часів перебування цього регіону під владою Румунії (1856–1878), їх вплив на трансформації родинних зв'язків. Не можна також оминати увагою й напрацювання П. С. Соханя щодо українсько-болгарських історичних зв'язків³⁶.

Значний внесок в дослідження сім'ї бессарабських болгар робить Л. А. Демиденко. Ці польові дослідження охоплюють чотири болгарських села Одеської області, три з яких розташовані в Болградському районі: Городне (Чийшія), Нові Трояни, Криничне (Чешма-Варуїта), а також Задунаївка Арцизького району. На основі польових матеріалів Л. А. Демиденко готує монографію «Культура й побут болгарського населення в УРСР», яка видається в 1970 р.³⁷ В ній подається не лише докладний історіографічний огляд, але також ретельно простежується розвиток болгарської сім'ї в ХІХ – першій половині ХХ ст. На значну увагу заслуговують її зауваження щодо змін, які відбуваються в болгарських селах у результаті колективізації та подальших радянських заходів. Одним з найцінніших напрацювань цієї авторки є класифікація сімейних структур сучасної їй болгарській сім'ї в Південній Бессарабії. Загалом, публікація цього дослідження позначає закінчення короткого періоду, актуального введення до наукового обігу матеріалів етнографічних польових досліджень, котрі перериваються аж до кінця 80-х – початку 90-х років ХХ ст.

Активно розгортається вивчення суспільного та сімейного побуту на Балканах серед болгарських вчених. Ці сюжети розробляють у межах етнографічної варіативності народної культури³⁸, положення жінок у традиційній родині³⁹, історичного розвитку територіально-родових громад⁴⁰. Стосовно діаспорних матеріалів, то вони транслюються до академічних узагальнень, насамперед, дослідженнями Л. В. Маркової, згаданої вище.

На межі цих періодів представлено праці династії українських істориків А. Д. Бачинського та О. А. Бачинської⁴¹. Вони займаються соціальною історією

³⁶ Сохань П. С. Очерки истории украинско-болгарских связей. Киев : Наук. думка, 1976. 291 с.

³⁷ Демиденко Л. А. Культура и быт болгарского населения в УССР. Киев : Наук. думка, 1970. 140 с.

³⁸ Наприклад: Вакарелски Хр. Етнография на България. София: Наука и изкуство, 1974. 478 с.; Георгиева Ив. Българска народна митология. София, 1993, 259 с.

³⁹ Георгиева Ив., Москова Д. Жената в съвременното българско село. София, 1981. 166 с.; Илиева Н. За семейните отношения. София, 1980. 98 с.

⁴⁰ Грозданова Е. Българска селска община през ХV–ХVІІІ в. София, 1979. 208 с.; Трайков В., Жечев Н. Българската емиграция в Румъния ХІV век – 1878 година и участието й в стопанския, обществено-политическия и културния живот на румънския народ. София, 1986. 390 с.; Радкова Р. Нови данни за просветно-църковното състояние на българските колонии в Новорусийския край и Бесарабия през първата половина на ХІХ век. ИБІД София, 1978. С. 102–106.

⁴¹ Бачинский А. Д. Основные этапы крестьянско-казацкой колонизации Буджакской степи и низовой Дуная в ХVІІІ – начале ХІХ века. *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы*. Кишинев, 1964. С. 327–328; Бачинська О. А. Процес формування болгарських громад в містах Буджака на межі ХVІІІ–ХІХ ст. *Человек в истории и культуре*. Одесса, 2012. Вып. 2 : Мемориальный сборник материалов и исследований в память В. Н. Станко / отв. ред. А. А. Пригарин. С. 479–488.

Буджака, і, відповідно – відтворюють різні етнокультурні та історичні сюжети минушини регіону, у тому числі – болгарські. Варто відзначити і роботу болгарської дослідниці О. Хаджиніколової⁴².

Третій період – актуальних наукових розробок в історії дослідження болгарського населення Бессарабії – відкривається початком 1990-х років. Суспільна емансипація теми збігається із бурхливими пошуками інтенсивних та адекватних інструментаріїв у різних гуманітарних науках.

Цей період тісно пов'язаний із розвитком болгаристичних центрів: у Кишиневі (Республіка Молдова), Одесі⁴³, Харкові⁴⁴, Запоріжжі⁴⁵, Мелітополі⁴⁶ та інших українських містах. Крім того, слід відзначити активну участь власне болгарських дослідників⁴⁷. Завдяки встановленню мережевих зв'язків, чи не вперше в історіографії, проблематика болгарсько-бессарабських сюжетів отримує статус транснаціонального напрямку.

⁴² Хаджиніколова Е. Българските преселници в южните области на Русия (1856–1877). Софія, 1987. 197 с.

⁴³ Ганчев А. И., Пригарин А. А. Одесское научное общество болгаристов: 1995–2005 гг. *Дриновський збірник*. Харків ; Софія, 2008. Т. 2. С. 43–50 ; Ганчев А. И., Пригарин А. А. Одесское научное общество болгаристов: основная библиография. *Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали*. Одеса, 2018. Т. 13. С. 505–556.

⁴⁴ Страшнюк С. Ю. Болгаристика в Харківському університеті (1805–1869). Проблеми слов'янознавства. Львів, 1990. Вип. 42. С. 119–126 ; Станчев М., Страшнюк С. Харьковская болгаристика в 1991–2013 гг.: предварительные итоги. Бессарабските българи: история, култура и език : (25-годишнина на групата «Етнология на българите» в Центъра по етнология на Института за културно наследство, АНМ и 20-годишнина на Научното дружество на българистите в Република Молдова). Кишинев, 2014. С. 336–352 ; Дриновський збірник / Дриновський сборник. Харків ; Софія, 2006–2018. Т. 1–11.

⁴⁵ Мільчев В. Болгарські переселенці на Півдні України 1724–1800 рр. Київ; Запоріжжя, 2001. 198 с. ; Милчев В. И., Пачев С. И., Пачева В. И. Развитие на българистиката в научните центрове на Запорожкия край в края на ХХ – началото на ХІХ в. Списание на българската академия на науките. Софія, 2010. Кн. 6. С. 20–25.

⁴⁶ Пачев С. И. Возникновение болгарских сёл в Северном Приазовье (1861–1863). Мелітополь: МГПУ, 2007. 88 с. ; Пачев С. И. Міграції болгар і гагаузів у Таврійській губернії після російсько-турецької війни 1877–1878 рр. *Дриновський збірник*. Харків ; Софія, 2009. Т. 3. С. 276–285.

⁴⁷ Наприклад: Нягулов Б. Българските малцинствени проблеми в Бессарабия пред Обществото на народите. Българите в Северното Причерноморие. Велико Търново, 1997. Т. 6. С. 331–335 ; Нягулов Б. «Българската иридента в Бессарабия» – между фикция и реалност. Българите в Северното Причерноморие. Велико Търново, 2000. Т. 7. С. 441–426; Нягулов Б. Бессарабски българи в румънската литература между двете световни войни. Българите в Северното Причерноморие. Велико Търново, 1995. Т. 4. С. 291–292; Нягулов Б. Бессарабските българи във «Велика Румъния». Българите в Северното Причерноморие: изследвания и материали. Велико Търново, 1992. Т. 1. С. 165–169 ; Нягулов Б. Бессарабският българин Иван Желязков и българското малцинствено движение в Румъния. Българите в Северното Причерноморие. Велико Търново, 1993. Т. 2. С. 235–239; Нягулов Б. Кръстьо Мисирков за българската кауза в Бессарабия. Българите в Северното Причерноморие. Велико Търново, 1996. Т. 5. С. 389–397; Нягулов Б. Културно-просветни проблеми на българите в Бессарабия (1917–1940). Болградската гимназия. Софія, 1993. С. 123–140; Нягулов Б. Прояви на организирано малцинствено движение сред българите в Бессарабия 1929–1930 г. Българите в Северното Причерноморие. Велико Търново, 1994. Т. 3. С. 229–242.

Болгаристичні дослідження в Кишиневі зосереджені в Центрі болгаристики при Академії наук Республіки Молдова⁴⁸, а також у болгарському товаристві «Відродження» («Възраждане»). Під егідою цих організацій публікуються декілька збірок з історії та етнографії болгар України та Молдови. Для досліджуваної проблематики особливої інтерес становлять публікації, які готують І. Грек і М. Червенков⁴⁹, С. Новаков⁵⁰, М. Руссев⁵¹, К. Челак⁵², а також упорядкований М. Червенковим збірник «Бессарабські болгари про себе»⁵³.

Слід визнати, що роботи І. Грека та М. Червенкова виступають важливим фактором актуальної історіографії. Орієнтуючись на них, вибудовується низка подібних праць щодо переселення, окремих етапів етнічної історії та певних подій соціокультурної минувшини болгарської спільноти. Яскравий приклад – як монтується сучасний наратив із радянськими структурними одиницями на рівні краєзнавчих розробок⁵⁴.

В Одесі⁵⁵ дослідження культури бессарабських болгар здійснюється, зокрема, зусиллями представників кафедри археології та етнології історичного факультету Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова з початку 90-х

⁴⁸ Про діяльність в межах цього наукового центру докладніше див.: Бессарабските българи: история, култура и език: (25-годишнина на групата «Етнология на българите» в Центъра по етнология на Института за културно наследство, АНМ и 20-годишнина на Научното дружество на българистите в Република Молдова). Кишинев, 2014. С. 329–335.

⁴⁹ Грек И. Червенков Н. Българите от Украйна и Молдова: минало и настояще. София : Христо Ботев, 1993. 295 с.

⁵⁰ Новаков С. З. Община и реформа П. А. Столыпина в болгарских и гагаузских поселениях Бессарабии. *Вопросы истории и культуры болгар Молдовы и Украины*. Кишинев, 1997. С. 64–93. Окреме видання: Новаков С. З. Социально-экономическое развитие болгарских и гагаузских сел Южной Бессарабии (1857–1918). Кишинев : АН Республики Молдова, 2004. 578 с.

⁵¹ Руссев Н. Д. Шикирлик-Суворово: два века истории. Кишинев-Суворово-Тараклия, 2017. 680 с. ; Грек И. Ф., Руссев Н. Д. 1812 поворотный год в истории Буджака и «задунайских переселенцев». Кишинев, 2011. 142 с.

⁵² Челак Е. И. Ревизские сказки колонии Твардица как историко-демографический источник. *История и культура болгар и гагаузов Молдовы и Украины*. Кишинев, 1999. С. 219–238 ; Челак Е. Българското национално образование в руската и румънската Бессарабия: опит за съпоставяне върху примера на Болградската гимназия и Комратското централно училище (1856–1878). *Болградската гимназия*. София, 1993. С. 92–94; Челак Е. Културни прояви на българите преселници в руската част на Южна Бессарабия (1856–1878 г.). *България в сърцето ми*. София, 1996. С. 125–130; Челак Е. Училищно дело и културно-просветният живот на българските преселници в Бессарабия (1856–1878). София, 1999. 243 с. тощо.

⁵³ Митев П.-Е., Червенков Н. Бессарабските българи за себе си. София, 1996. 317 с.

⁵⁴ Голод в Молдове : сб. док. / сост. А. Царан, Г. Руснак, И. Шишкану. Кишинев, 1993 . 767 с. ; Дихан М. Д. Преселване на българите в Южна Украйна. Одеса: Маяк, 2001. 104 с.

⁵⁵ Докладніше про болгаристичні студії в Одесі див.: Колесник В. Історія розвитку болгаристики в Одеському національному університеті. Бессарабските българи: история, култура и език: (25-годишнина на групата «Етнология на българите» в Центъра по етнология на Института за културно наследство, АНМ и 20-годишнина на Научното дружество на българистите в Република Молдова). Кишинев, 2014. С. 329–335.

років і дотепер. За цей час організовується серія наукових конференцій, матеріали яких публікуються в кількох наукових збірках. Розгляд проблематики, дотичної до соціальної історії сім'ї бессарабських болгар поданий у публікаціях Т. Боневої⁵⁶, В. І. Наулка⁵⁷, Ю. Шабашової⁵⁸, А. В. Шабашова⁵⁹, Ю. Ю. Брейтман (Богуславської) та О. А. Пригаріна⁶⁰. Крім того, узагальнені польові матеріали і дослідження публікуються в присвяченій окремим населеним пунктам серії, яку започатковує зазначена кафедра під назвою «Матеріали та дослідження з етнографії бессарабських болгар». Зазначимо і той факт, що у 1996 р. А. В. Шабашов захищає кандидатську дисертацію на тему «Система спорідненості болгар України» і готує низку статей, дотичних до проблематики цього дослідження⁶¹. Крім того, цей дослідник у 1997–2004 рр. очолює етнографічні експедиції в болгарські та гагаузькі села Південної Бессарабії.

Результати студіювання в академічному середовищі мають неабиякий попит на рівні сільської еліти. Внаслідок цього спостерігається справжній «історіографічний бум» на історично-культурологічні версії минулого майже кожного із поселень у Бессарабії. Цей величезний досвід «Native Microhistory» відображає здобутки краєзнавства, але, разом із тим, йде своїм шляхом виявлення оригінальних джерел. Серед них, внаслідок генеалогічних досліджень, істотну частину займають масові формулярні джерела ХІХ ст. та, інколи, – ХХ ст. Подібних прикладів вкрай багато – зараз аналогічні нариси має практично кожне із поселень болгар (й не тільки) у

⁵⁶ Бонева Т. Традиция и иновация в культурата на две български села в Украина. *Україна і Болгарія: віхи історичної дружби*. Одеса, 1999. С. 207–220.

⁵⁷ Наулко В. І. Етнічні процеси серед болгарської діаспори України. *Україна і Болгарія: віхи історичної дружби*. Одеса, 1999. С. 145–148.

⁵⁸ Шабашова Ю. Етнографічне районування болгар Одещини та їх етнічні особливості. *Історичне краєзнавство Одещини*. Одеса, 1994. Вип. 5. С. 36–42.

⁵⁹ Шабашов А. В. Болгарская семья в 40-х гг. XX века (по материалам похозяйственных книг села Главаны). *Древние культуры и цивилизации Восточной Европы : материалы 3-ей междунар. археолог. конф. студентов и молодых ученых*. Одесса, 1995. С. 112–114 ; Шабашов А. В. Бессарабские болгары: перспективы этнокультурного развития. *Україна і Болгарія: віхи історичної дружби*. Одеса, 1999. С. 230–237 ; Шабашов А. В. До реконструкції типології сім'ї болгар і гагаузів Південної Бессарабії у 10-х – 60-х роках ХІХ ст. *Записки історичного факультету Одеського національного ун-ту ім. І. І. Мечникова*. Одеса, 2003. Вип. 13. С. 54–67.

⁶⁰ Брейтман Ю. Ю., Пригарин А. А. Межэтнические связи болгар и гагаузов во 2-ой половине XX века: по материалам с. Червоноармейское (Кубей). *Етнографічні дослідження населення України*. Одеса, 1996. С. 10–11 ; Богуславська Ю. Ю. Болгари Одещини у другій половині ХХ століття (статистичний аспект). *Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження*. Одеса, 2002. С. 254–255.

⁶¹ Шабашов А. В. Система родства болгар как источник для реконструкции социальной организации народа. *Проблемы источниковедения, историографии истории и культуры Болгарии, истории болгаристики* : III Дриновские чтения. Харьков, 1994. С. 86–88 ; Шабашов А. В. Опыт сравнительного изучения болгарской и гагаузской систем родства (по материалам Южной Украины). *Етнографіческое обозрение*. 1995. № 3. С. 84–92.

регіоні⁶². Нерідко обидві ланки досліджень поєднуються в однієї особи (яскравий приклад – І. М. Пушков⁶³).

Слід визнати, що схожа історіографічна традиція вивчення минулого на рівні окремих поселень та їхніх груп у Болгарії спостерігається дещо раніше. Ще з 1960-х рр. поширюється процес створення краєзнавчих нарисів, який помітно активізується на сучасному етапі. Таку літературу заради компаративних аналогій ми активно використовуємо⁶⁴.

У 1990-ті роки в Болгарії так само спостерігається відродження інтересу до вивчення болгарської сім'ї Південної Бессарабії. В 1991 р. виходить друком праця Л. Макавеевої про болгарську сім'ю, а згодом – окрема стаття «Сім'я в бессарабських болгар на початку ХІХ – в середині ХХ ст.»⁶⁵. У цих напрацюваннях, разом з низкою теоретичних проблем, авторка докладно розглядає динаміку розвитку болгарської сім'ї та його особливості в Бессарабії.

Серед сучасних публікацій болгарських авторів стосовно болгарської діаспори в цілому слід відзначити праці М. Станчева⁶⁶ та С. Дойнова⁶⁷. Чимало важливих напрацювань і нових джерел щодо бессарабських болгар представлено на конференціях та подано до серії збірників «Болгари Північного Причорномор'я», які видаються в місті Велико Тирново з 1992 р., а з 2004 р. до сьогодні і в Одесі⁶⁸.

⁶² Наприклад: Аврамов І. І. От Кальчево до Кальчева. Страницы истории села. Болград, 2016. 400 с. ; Червенков Н., Думиника І. Тараклии – 200 лет. Chişinău: Cudrag, 2013. Т. 1 : 1813–1940. 608 с. ; Чушмелий: история и культура. Одесса : Симэкс-принт, 2018. 513 с. ; Чибан І. І. Карагач (Нагорное). Измаил : СМІЛ, 2012. 137 с. та ін.

⁶³ Пушков І. М. Национальное образование болгар Бессарабии (1917–1926). *Україна і Болгарія: віхи історичної дружби* : матеріали міжнар. конф., присвяч. 120-річчю визволення Болгарії від османського іга. (м. Одеса, 29–31 жовтня 1998 р.). Одеса, 1999. С. 83–87; Пушков І. М. В Королівстві Румунія (1918–1940 гг.). *Чушмелий: история и культура*. Одесса, 2018. С. 62–74; Пушков І. М. Символ единения народов Бессарабии: исторический очерк о Спасо-Преображенском соборе города Болграда. Болград: СМІЛ, 2008. 112 с. ; Пушков І. М. Матеріали к истории болгарского бессарабского священнического рода Агуры. *Православные храмы в болгарских и гагаузских селениях юга Украины и Молдовы*. Болград, 2005. С. 257–293 тощо.

⁶⁴ Аджемлерски С., Иванов І. Из миналото на община Ветрино. Варна, 2007. 176 с. ; Кратка история на село Верен. София, 1990. 200 с. ; Кюркчиев М. Розовец: кратък исторически очерк. Пловдив, 1985. 261 с. ; Попов Хр. История на село Чоба. Пловдив, 2008. 80 с. ; Цветков Ц. Наше село Зелениково. София, 2007. 234 с. ; Байчев С. Из миналото на село Тюркмен. Пловдив, 2010. 328 с. ; Жечев М., Манолова Д. Село Братя Даскалови. Стара Загора, [б. г.]. 279 с. та ін.

⁶⁵ Макавеева Л. Българското семейство: (етно-социални аспекти). София, 1991. 208 с. Макавеева. Л. Семейството при бесарабските българи от началото на ХІХ до средата на ХХ век. *Население*. 1998. № 1–2. С. 149–156 ; Макавеева Л. Българското семейство. София, 1994. С. 35–46; Макавеева Л. Съвременното българско семейство през погледа на етнографската наука // *Българска етнология*. 1990. № 1. С. 20–30.

⁶⁶ Станчев М. Болгары в Российской империи, СССР, странах Балтии и СНГ. 1711–2006 гг. : статистический сборник. София : Академич. изд-во им. Проф. Марина Дринова, 2009. Т. 1. 620 с.

⁶⁷ Дойнов С. Българите в Украйна и Молдова през Възраждането (1751–1878). София : Марин Дринов, 2005. 361 с.

⁶⁸ Българите в Северното Причорноморие. Т. 1–13. Велико Търново ; Одеса, 1992–2018.

Сучасний стан дослідження бессарабських болгар, тобто такий, що охоплює останні 15–20 років, в Україні, Болгарії, Молдові та Російській Федерації, характеризується плюралізмом методів і підходів, міждисциплінарністю, активним уведенням до наукового обігу нових джерел, систематичною комунікацією між дослідниками-болгаристами. Зважаючи на це, відзначимо монографію дослідниці з Росії Є. В. Белової щодо міграційної політики Російської імперії стосовно болгар у 1751–1871 рр., яка більш чітко конкретизує зовнішньо- і внутрішньополітичні контексти розвитку болгарської сім'ї в Бессарабії, а також чинники міграції⁶⁹. З'являються праці монографічного характеру, дотичні досліджуваній проблематиці, і в Молдові⁷⁰. Низку цінних напрацювань щодо бессарабських болгар подав український дослідник з м. Одеса О. А. Пригарин⁷¹. Окремо слід відзначити вихід у 2006 році монографії А. І. Кіссе «Відродження болгар України» українською, болгарською та російською мовами⁷².

Важливим здобутком у дослідженні соціальної історії сім'ї бессарабських болгар стає кандидатська дисертація М. П. Філіпової (Кляус) «Болгарське населення Південної Бессарабії у першій половині XIX ст.: історико-демографічний аспект», захищена у 2012 р.⁷³ Використання прийомів «історичної інформатики», складання електронної бази даних на основі масово-формулярних джерел дозволяють М. П. Філіповій (Кляус) напрацювати переконливу аргументацію щодо тенденцій демографічних змін болгарського населення регіону. Застосування нею методики «відтворення історії сімей», розробленої французькими дослідниками Л. Анрі та А. Блюмом⁷⁴, також дає цікаві результати на локальному матеріалі. Розгляд демографічної ситуації в болгарських поселеннях Бессарабії дозволив дослідниці сха-

⁶⁹ Белова Е. В. Миграционная политика на Юге Российской империи и переселение болгар в Новороссийский край и Бессарабию (1751–1871). Москва : РГОТУПС, 2004. 229 с.

⁷⁰ Новаков С. З. Социально-экономическое развитие болгарских и гагаузских сел Южной Бессарабии (1857–1918). Кишинев : АН Республики Молдова, 2004. 578 с.

⁷¹ Пригарин А. А. Традиционная общественно-территориальная структура болгарских сел в Бессарабии. *Българите в Северното Причерноморие: изследвания и материали*. Велико Търново, 2000. Т. 7. С. 441–448; Пригарин А. А. «Туканци»: питання формування однієї субетнічної групи болгар України. *З любов'ю до народів : ювілейний збірник на пошану члена-кореспондента НАН України Всеволода Івановича Наулка з нагоди 80-річчя від дня народження*. Київ, 2013. С. 95–108 (спільно з О. І. Ганчевим та В. І. Мільчевим).

⁷² Кіссе А. І. Відродження болгар України. Одеса : Optimum, 2006. 288 с.

⁷³ Філіпова М. П. Болгарське населення Південної Бессарабії у першій половині XIX ст.: історико-демографічний аспект : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Одеса, 2012. Окремі результати дисертаційного дослідження викладено в статтях: Філіпова М. П. Сезонна модель народжуваності в «задунайських колоніях» Бессарабії в першій половині XIX ст. *Краєзнавство*. 2011. Вип. 4. С. 222–228. Філіпова М. П. Масово-формулярні матеріали як джерело для історико-демографічних та антропонімічних досліджень болгарського населення Буджака першої половини XIX століття. *Український історичний збірник*. Київ, 2010. Т. 13. С. 76–84. Філіпова М. П. Особенности рождаемости в «задунайских колониях» Бессарабии в первой половине XIX в.: этнодемографический аспект. *Revista de etnologie și culturologie. Chișineu, 2011. Vol. 9–10. С. 227–232.*

⁷⁴ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии / пер. с фр. С. Хока, Ю. Егоровой. Москва : РГГУ, 1997. 208 с.

рактизувати чисельність населення, динаміку його природного та механічного руху впродовж першої половини XIX ст. Окремий розділ цієї дисертації присвячено висвітленню соціокультурних аспектів видозмін шлюбу та сім'ї у болгар досліджуваного регіону, з'ясуванню чинників зовнішнього і внутрішнього характеру, що впливають на стан сімейної організації.

Залучаючись до цього історіографічного масиву, обираємо декілька основних напрямів опрацювання джерел та аналітичних узагальнень. Так, разом із нашими колегами⁷⁵ розпочинаємо системну роботу зі встановлення прямих ареалів виходу болгар до Бессарабії. Так, формулюються та надаються археографічні та етнографічні аргументи щодо конкретно-історичного походження «туканської групи» болгар Бессарабії. Крім того, спираючись на архівні та етнографічні джерела, розробляються сюжети та процеси у соціальних традиціях бессарабських болгар⁷⁶. В основі цих робіт – увага до сімейних інститутів та побуту, шлюбу, міграційного потенціалу та тенденцій.

Серед решти сучасних напрацювань зазначимо і комплексне видання, що висвітлює історію та етнографію народів Південної Бессарабії, Буджака, і яке нещодавно виходить друком під назвою «Буджак: історико-етнографічні нариси народів південно-західних районів Одещини». Один з нарисів підготовлений автором цієї монографії⁷⁷, котрий, окрім наукових та поляризаційних завдань, ґрунтується також на міркуваннях апробації власних напрацювань із досліджуваної проблематики. Загальні кількісні показники етнодемографічного розвитку населення Буджака розглянуто у цьому виданні лапідарно, але можуть бути використані щодо внутрішньорегіональних компаративних досліджень⁷⁸.

⁷⁵ Ганчев А., Мильчев В., Пригарин А. Специфика миграционной активности населения региона «Сърнена средна гора» на рубеже XVIII–XIX вв. и ее влияние на формирование болгарской общины «Туканцев» в Южной Бессарабии. *Revista de etnologie și culturologie*. Kishineu, 2015. Vol. 17. С. 57–65; Ганчев А., Милчев В., Пригарин А. Локалізоване на Балканската прародина на българите туканци от Бесарабия и Таврия според писмени и фолклорни източници. *Български фолклор*. София, 2016. Кн. 1. С. 25–51; Ганчев О. До проблеми походження та розселення туканської етнографічної групи болгар України. *Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича. Сер. : Історія*. 2019. № 2. С. 70–78.

⁷⁶ Ганчев О. І. Особливості змін в інституті сім'ї болгар Південної Бессарабії у період соціалізму. *Науковий вісник МНУ ім. В. О. Сухомлинського. Історичні науки*. 2019. № 2 (48). С. 90–97; Ганчев А. І. Процесс адаптации болгар-переселенцев к новым условиям Южной Бессарабии на протяжении первой половины XIX века. *Одеська болгаристика: науковий щорічник*. Одеса, 2005–2006. № 3–4. С. 13–24; Ганчев А. І. Трансмісія соціального опыта в период социализма: на материалах болгарских сел Южной Бессарабии. *Р. Ф. Кайндль і українська історична наука : матеріали міжнар. наук. семінару «Кайндлівські читання»*. (м. Чернівці, 22–23 травня 2004 р.). Вишніця, 2004. Ч. 2. С. 45–49 ; Ганчев О. І. Шлюб, його форми та особливості дошлюбного спілкування болгар Одещини в радянську добу. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. Харків, 2019. Вип. 29. С. 33–40 тощо.

⁷⁷ Ганчев А. І. Болгары. Буджак. *Историко-этнографические очерки народов юго-западных районов Одессины : книга для чтения* / ред. А. И. Киссе, А. А. Пригарин, В. Н. Станко. Одесса, 2014. С. 213–274.

⁷⁸ Кузьмина С. Б., Пригарин А. А. Этнокультурные группы Буджака в исторической динамике

Потужні праці з болгаристики з'являються в останнє десятиріччя у Кишиневі⁷⁹. Цей центр, який є традиційним, довгі роки очолюють М. М. Червенков⁸⁰ та І. Ф. Грек⁸¹. Ця група вчених активно опрацьовує формулярні джерела, встановлюючи історико-подійні та етнокультурні реалії життєдіяльності болгар та гагаузів-переселенців. Крім того, саме у цьому центрі розгортаються прямі історико-демографічні дослідження населення Бессарабії⁸².

Слід визнати важливість як загально регіональних версій історії, так й етнолінгвістичних розробок. Бессарабія як традиційний фронтір у контексті європейських подій розглядається у ґрунтовній монографії колективу центрально-європейських вчених⁸³. Питання ономастики Буджака активно досліджується в Кишиневі, а з 1990-х рр. – ще й в Одесі⁸⁴.

ке. Буджак: історико-етнографіческие очерки народів юго-западних районів Одещини. Одеса, 2014. С. 146–170; Киссе А. І., Пригарин А. А. Буджак как історико-етнографіческий район. Буджак : історико-етнографіческие очерки народів юго-западних районів Одещини. С. 9–26.

⁷⁹ Duminiца I. Coloniile bulgarilor în Basarabia (1774–1856). Chişinău: Lexon-prim, 2017. 384 с.; Булгар С., Думиника І. Три османських документа о реєміграції болгар в болгарські землі після русско-турецької війни 1828–1829 гг. *Бессарабските българи: історія, культура и език: (25-годишнина на групата «Етнологія на българиите» в Центъра по етнологія на Института за культурно наследство, АНМ и 20-годишнина на Научното дружество на българиите в Република Молдова)*. Кишинев, 2014. С. 107–108; Думиника І. Как боролись с епидемиями в Бессарабии царского периода. URL: https://istorex.ru/Novaya_stranitsa_89 (дата звернення: 10.05.2020); Думиника І. І., Червенков Н. Н. Первая мировая война в судьбе бессарабских болгар. *Русин*. 2014. № 3. С. 142–151; Гуцу М., Думиника І. Списки задунайских переселенцев колоний Комрат и Тараклия 1818 г. как источник демографических процессов в Буджаке. *Buletin Ştiinţific al Tinerilor Istorici*. Chişinău, 2012. Vol. 1(6). С. 300–310; Къшлалы Г., Реулец Л. Перепись задунайских переселенцев в Бессарабии 1818 г. : именные списки и итоговые документы. *Бессарабските българи: історія, культура и език*. Кишинев, 2014. С. 95–105 тощо.

⁸⁰ Червенков Н. Националните искания на българиите от Украйна и Молдова (в края на 50-те – 60-те години). *Болградската гимназия*. София, 1993. С. 141–142.

⁸¹ Грек І., Червенков Н. Българиите от Украйна и Молдова: минало и настояще. София: Христо Ботев, 1993. 295 с. ; Грек І. Ф. Общественное движение и классовая борьба болгар и гагаузов Юга России (конец 20-х – середина 50-х гг. XIX века). Кишинев : Штиинца, 1988. 296 с. ; Грек І. Ф. Школа в болгарских и гагаузских поселениях Юга Российской империи в первой половине XIX века. Кишинев : Штиинца, 1993. 108 с. ; Грек І., Челак Е. Болградската гимназия: історія на създаването, дейност, проблеми на възстановяването. *Болградската гимназия*. София, 1993. С. 63–65; Грек І. Етнодемографіческие процессы среди болгар Молдовы и Украины в середине XVIII–XX вв. *Русин*. 2006. № 4 (6). С. 123–135; Грек І. Ф. Антропонимия «задунайских переселенцев» (последняя треть XVIII – начало XIX вв.). *Stratumplus*. Санкт-Петербург ; Кишинев; Одесса ; Бухарест, 2010. № 6. С. 289–340.

⁸² Хайдарлы Д. І. Население Пруто-Днестровского междуречья и южных районов Левобережья Днестра в XVIII в.: этнодемографіческие и исторические аспекты. Кишинев, 2008. 581 с. ; Хайдарлы Д. І. Молдавия и Крымское ханство (1718–1774). *Stratumplus*. Санкт-Петербург ; Кишинев; Одесса; Бухарест, 2005. № 6. С. 240–259.

⁸³ Кушко А., Таки В. Бессарабия в составе Российской империи (1812–1917). Москва : Новое литературное обозрение, 2012. 400 с.

⁸⁴ Дрон І. В., Курогло С. С. Современная гагаузская топонимия и антропонимия. Кишинев :

Отже, розгляд історіографії питання дозволяє дійти висновку про те, що проблематика соціальної історії болгарської сім'ї Південної Бессарабії досліджена фрагментарно і унеможливує цілісне бачення всієї групи питань, які вперше комплексно висвітлено в цій монографії.

1.2. Огляд та характеристика джерел.

Джерельна база нашого дослідження, передусім, ґрунтується на наявних законодавчих актах, обліково-статистичних джерелах, військово-статистичних оглядах та усноісторичних інтерв'ю.

Найбільш інформативна група представлена *масовими джерелами*, які дають можливість реконструювати сімейні процеси та дозволяють перейти на наступний рівень досліджень, а саме – побудувати кількісні моделі. Теоретично ця джерельна база має містити не лише первинні відомості, які б дозволили відтворити життєдіяльність окремої родини, а й систематизовані дані, які б дозволили створити загальний опис досліджуваного явища. Відповідно цю групу джерел можна розділити на: світський фіскально-адміністративний облік та церковний поточний облік.

Першим масовим джерелом з історії болгарського населення у Буджаку є *списки переселенців*. Особливе зацікавлення викликає інформація з поіменного списку переселенців за 1811 р., де вперше була зафіксована певна кількість болгар-переселенців. Фонди цього архівосховища є безцінним джерелом з історії болгарської сім'ї першої половини ХІХ ст. Окрім поіменного перерахування переселенців, ці списки дають уявлення про географію розселення болгар-переселенців наприкінці російсько-турецької війни 1806–1812 рр. Сьогодні цей документ зберігається в Національному архіві республіки Молдова (НАРМ), ф. 1, оп 1., спр. 3246⁸⁵.

Подальша фіксація населення проходить в умовах державного сприяння господарчому освоєнню земель, що відійшли до Російської імперії внаслідок Бухарестського мирного договору, вимагає вдосконалення як системи фіксації, так і форм проведення. У цьому контексті більш достовірними переписами задунайських переселенців є переписи, проведені І. Інзовим та Д. Ватікіоті у 1816-му та 1818 рр., матеріали яких зберігаються у НАРМ, ф. 5 спр. 439 і 442⁸⁶.

Головною метою створення цих списків є виокремлення так званих нових переселенців. Російський уряд переконує їх до переселення певним пільговим періодом в оподаткуванні, який дещо відрізняється від запропонованого тим, хто переселяється

Штиинца, 1989. 214 с. ; Дрон І. Гагаузские географические названия. Кишинев, 1993. 216 с.; Колесник В. А. Специфика фамилий поселенцев Юга Украины. *Записки з ономастики*: зб. наук. пр. Одеса, 2014. Вип. 17. С. 149–150.

⁸⁵ НАРМ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 3246. Арк. 206–206 зв. [Карагач], арк. 213–214 [Балбока], арк. 214 зв.–215 [Курчі], арк. 216 зв.–217 зв. [Вулканешти], арк. 224–22 зв. [Кубей], арк. 227 [Саталик-Хаджі], арк. 227–228 зв. [Долукіой], арк. 228 зв.–229 [Енікіой].

⁸⁶ НАРМ. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 439(III). Арк. 359–383 [Карагач], арк. 401–421 [Імпущита], арк. 445 зв.–448 [Кайраклія]; Спр. 442. Арк. 278 зв.–288 [Карагач], арк. 337 зв.–344 [Імпущита], арк. 475–483 [Ташбунар], арк. 461–468 зв. [Чешма-Варуїта].

«стихійно» ще до 1806 р., або під час війни 1806–1812 рр. Власне мета створення цих списків передбачає фіксацію в них достовірної інформації стосовно кількості задунайських переселенців. Питання достовірної кількості задунайських переселенців, саме по собі є цікавим та перспективним у контексті подальших досліджень.

Проведені переписи, на думку дослідників, в цілому є достовірним джерелом та відбивають тогочасні реалії⁸⁷. Головною проблемою проведення переписів того часу є відсутність кваліфікованих кадрів. Місцеве чиновництво вкрай неохоче виконує покладене на нього завдання, тому «працездатну» команду І. М. Інзов зміг зібрати лише у 1818 р. Сприяє цьому і створення нового контролюючого органу – Попечительного комітету щодо іноземних переселенців, головою якого призначають І. М. Інзова. Завдяки підтримці міських поліцейських чиновників, довірених осіб з переселенців та місцевого дворянства він проводить перепис всіх задунайських переселенців у Бессарабії⁸⁸.

В ретельності, з якою готуються до перепису 1818 р., була ще одна причина. Під час його проведення населення не лише фіксується, а й приводиться до присяги на вірність імператору Російської імперії. Таке завдання надає всьому заходу урочистості та додає відповідальності його виконавцям.

Списки болгарських переселенців за 1818 р. є безцінним джерелом з трансформаційних процесів, які проходять у болгарській сім'ї на початку XIX ст. Вони містять інформацію про чисельність, статевий, віковий склад та родинний стан задунайських переселенців⁸⁹. Суцільна, наскрізна нумерація переселенців у цих списках, незалежно від населеного пункту, є загальноприйнятою практикою складення подібних документів, яка засвідчує, що до списків неможливо додати пізніше жодного переселенця. Це важливо, бо питання стосується переселення на державні землі та пільги в оподаткуванні.

Самі списки оформлені у вигляді таблиці, яка складається із 7 стовбців: 1 – переселенці в передостанню війну (1787–1792 рр.), 2 – в останню (1806–1812 рр.), 3 – кількість осіб чоловічої статі в родині, 4 – кількість осіб жіночої статі, 5 – перелік імен та прізвищ членів родини, 6 – вік членів родини, 7 – етнічне походження. Перерахування членів родини починається з чоловіка, потім – дружина і діти. Інколи вказується соціальний статус чоловіка у населеному пункті. Отже, перепис охоплює ключові для нашого дослідження аспекти – віковий, гендерний, соціальний склад.

Наступний перепис населення пов'язаний з проведенням так званої VIII ревізії у 1835 р. Матеріали цієї ревізії по болгарських колоніях зберігаються у 134-му фонді Національного Архіву Республіки Молдова. Результати перепису оформлено у «ревізький реєстр» та сформовано у справи, які є безцінним джерелом до вивчення демографічних процесів у болгарських сім'ях Буджака.

Характерною особливістю цього Ревізького реєстру є відмінності в структурі формуляру. Кожен список починається зі «старих», а вже потім вписані і «нові»

⁸⁷ Філіпова М. П. Болгарське населення Південної Бессарабії у першій половині XIX століття: історико-демографічний аспект : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Одеса, 2012. 225 с.

⁸⁸ Суляк С. Г. Етнодемографические процессы в Бессарабии в XIX – начале XX в. *Русин*. 2012. № 1 (27). С. 10.

⁸⁹ НАРМ. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 442. Арк. 278 зв.–288 [Карагач], арк. 337 зв.–344 [Імпуцита], арк. 475–483 [Ташбунар], арк. 461–468 зв. [Чешма-Варуїта].

переселенці⁹⁰. Таке виокремлення та, по суті, констатація певних відмінностей між переселенцями викликане тим, що в категорію так званих старих записують переселенців, що були зафіксовані у перепису 1821 р., матеріали якого, на жаль, ще не знайдені. У фондах Ізмаїльського архіву зберігається лише розпорядчий документ, яким визначено формуляр документа та особливості проведення перепису.⁹¹ Підсумкова, узагальнювальна інформація щодо нього наявна в довідковому виданні 1899 р. – «Статистическое описание Бессарабии»⁹². На думку дослідників, мета цього перепису полягає в необхідності законного оформлення земельних ділянок, що, фактично, на той момент уже належать чи знаходяться у користуванні населення. Окрім того, з 1817 р. у краї працювала межова комісія, що саме закінчує свою роботу в 1821 р.⁹³

До Ревізького реєстру внесені переселенці з-за Дунаю, бурлаки й особи, які померли або переселилися до іншої колонії. Отже, ці матеріали дають можливість простежити динаміку природного приросту населення та міграційні процеси. На наш погляд, окремого дослідження вимагає аналіз причин і напрямків міграцій та з'ясування питань, наскільки частотними були прецеденти зміни території поселення у зв'язку із одруженням (заміжжям) із представником іншої болгарської колонії.

Продовжуючи аналізувати формуляр, відзначимо наявність обов'язкових відомостей про народжених та померлих осіб чоловічої статі, зазначимо причини фізичної недієздатності та неспроможності відбувати повинності. Зауважимо, що причини варіюють від вікових проблем до фізичного каліцтва та розумових розладів. Особи, які визнані недієздатними, не зараховані до загальної питомої ваги колоністів. Загальний список, за традицією, подає інформацію про вік колоністів як на час попереднього перепису, так і на 1835 р., про соціальну належність та родинний стан (одружений, удівець, холостяк тощо).

Ревізії 1850 р. та 1859 р. стають логічним продовженням перепису 1835 р. Особливо відчутних змін у структурі документа не відбувається, проте певні відмінності все-таки можна відзначити. По-перше, цей зв'язок наступних ревізій із 1835 р. простежується через збереження наявної нумерації родин. Під час X ревізії 1859 р. здійснюється подвійна нумерація: спочатку вказується номер родини за переписом 1850 р.⁹⁴, а потім – за 1859 р.⁹⁵ Пояснюємо нововведення подвійної нумерації активною підго-

⁹⁰ НАРМ. Ф. 134. Оп. 2. Спр. 52. Арк. 1–26 зв. [Кайракля], арк. 253–318 [Ташбунар], арк. 362–421 [Чешма-Варуїта], арк. 453–491 [Імпуцита]; Спр. 56, арк. 1–64 [Карагач].

⁹¹ Комунальна установа «Ізмаїльський архів» (далі – КУІА). Ф. 1. Аккерманская городская управа. Оп. 1. Спр. 48. [Указ Бессарабского областного правительства о составлении списков болгар, живущих в округах и городах Бессарабии (26 февраля 1821 г.)]. 7 арк.

⁹² Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой, или Буджака, с приложением генерального плана его края, составленного при гражданской съемке Бессарабии, производившей по Высочайшему повелению размежевание земель оной на участки с 1822 по 1828-й год. Аккерман, 1899. 527 с.

⁹³ Філіпова М. П. Болгарське населення Південної Бессарабії у першій половині ХІХ століття: історико-демографічний аспект : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Одеса, 2012. С. 31.

⁹⁴ НАРМ. Ф. 134. Оп. 2. Спр. 245. Арк. 159–215 [Чешма-Варуїта], арк. 216–274 [Ташбунар], арк. 340–390 [Кайракля]; Спр. 250. Арк. 180–240 [Карагач], арк. 280–321 [Імпуцита].

⁹⁵ НАРМ. Ф. 134. Оп. 2. Спр. 448. Арк. 124–193 [Главани], арк. 509–557 [Задуніва].

товкою до проведення земельної реформи 1861 р.⁹⁶, коли для уряду стає принциповою точна статистика народонаселення, оскільки актуалізуються питання земельного перерозподілу та з'ясування дійсної кількості населення у колоніях. Підтвердженням висловленої тези слугує те, що задунайських колоністів поділяють на ревізькі сім'ї (або їх ще називають «наділеними») та всі інші, тобто без наділів⁹⁷.

Важливим аспектом зовнішньої критики двох останніх ревізьких переписів є її побічний культурологічний зміст. Незважаючи на істотне фіскально-адміністративне значення, ІХ та Х Ревізії намагаються прослідкувати внутрішню структуру населення⁹⁸. Вже стає традицією, що реєстри містять інформацію про новонароджених та все населення, що проживає у колонії на час перепису. Обов'язково вказується кількість померлих та питома вага мігрантів. Причини міграції, як правило, містять економічний складник, а напрямки переселення – в межах Управління задунайських переселенців.

У комунальній установі «Ізмаїльський архів» у ф. 1169, оп. 1, спр. 19 та 27 зберігаються списки мешканців двох болгарських сіл – Чешма-Варуїта та Імпущита за 1863 р.⁹⁹, які створені за фактом завершення перерозподілу землі 1862–1863 рр. після переходу південного Буджака до складу Молдавського князівства в 1856 році. За досить схожим формуляром складено і списки мешканців Буджака, що прийняли румунське підданство у 1924 р. Внаслідок анексії 1918 року землі Південної Бессарабії потрапили до складу Румунії, але перша спроба перепису населення відбувається лише 1930 р. До того основним обліковим документом для румунської влади залишаються посімейні списки. Формуляр «Книги записів» села Чешма-Варуїта за 1924 р. майже повністю повторює формуляр посімейних списків, що склалися ще за часів Російської імперії¹⁰⁰. Власне книга виготовлена у друкарні і містила п'ять стовбців, де зазначена інформація про стать, вік осіб, які проживають у домогосподарстві. П'ятий стовбець мав містити додаткові позначки, але інформація про жодну родину так і не доповнювалася.

Після підписання мирного договору між СРСР і Румунією територія Буджака входить до складу УРСР. Поступово поширюється радянська облікова система. Для радянського часу акти цивільного стану – це найголовніший обліковий документ. Але враховуючи прийняті правила зберігання та терміни передачі на зберігання до відповідних державних архівів, цей вид облікових документів є недосяжним для дослідників¹⁰¹. Натомість є інші види облікових документів часів Радянського Союзу, які можна використовувати замість актів цивільного стану. Таким комплексом джерел щодо історії сім'ї є погосподарські книги, які дають можливість реконструювати склад родини,

⁹⁶ Філіпова М. П. Болгарське населення Південної Бессарабії у першій половині XIX століття: історико-демографічний аспект : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Одеса, 2012. С. 33.

⁹⁷ Там само.

⁹⁸ Кеппен П. И. Девятая ревизия: исследования о числе жителей в России в 1851 г. Санкт-Петербург: Тип. Имп. Акад. наук, 1857. 298 с.

⁹⁹ КУІА. Ф. 1169. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 1–11 ; Спр. 19. Арк. 81–108.

¹⁰⁰ КУІА. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1–79.

¹⁰¹ Мазур Л. Н. Массовые источники по истории крестьянской семьи в России в XX в. *Документ. Архив. История. Современность*. Екатеринбург. 2018. Вып. 18. С. 315. URL: <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/61191/1/dais-2018-18-38.pdf> (дата звернення: 10.05.2020).

простежити її історію. Але в той же час вони і досить обмежені у своєму інформаційному потенціалі, бо реконструкція можлива лише в межах певного місця проживання.

Ще однією особливістю є певні проблеми з фактичною наявністю цих книг. Річ у тому, що, згідно з нормативними документами, погосподарські книги мають передаватися на зберігання до відповідних державних архівів. Але передача їх на зберігання в архіви йде дуже нерівномірно. На сьогоднішній день більшість погосподарських книг продовжують зберігатися в сільрадах, що ускладнює введення їх до наукового обігу. Нам вдалося актуалізувати представницький комплекс погосподарських книг колишніх болгарських колоній. Вибірка, що використовується нами у дослідженні, представлена книгами сіл Главани, Задунаївка, Виноградне, Нові Трояни, Дмитрівка та охоплює період з 1941-го по 2015 рр. Звісно, найкраще збереглися книги другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Книги за 1941 р. є не всі, тому маємо лише дані по селах Главани, Задунаївка та Виноградне.

Погосподарські книги, як документ з фіскально-адміністративними функціями, запроваджено в Радянському Союзі ще в 1934 р. Вони мали замінити поселенні списки, запроваджені у 1921 р., та, по суті, стати головним інструментом поточного обліку населення протягом всього періоду існування Радянського Союзу¹⁰². Погосподарські книги фіксують не лише всі демографічні пертурбації селянської родини, а й всі зміни у господарстві конкретної родини. Відповідальними за їх складення та систематичне оновлення інформації були секретарі селищних рад, які персонально відповідали за достовірність інформації, бо дані з книг використовувалися фіскальними органами для розрахунку податків. Враховуючи, що контроль за складанням книг здійснювали державні інспектори на рівні районів та області, які перевіряють точність внесеної інформації, фіксація даних здійснювалася на основі суцільного обходу дворів та опитування власників домогосподарств. У 1957 р. відбувалися зміни в системі оподаткування селянських домогосподарств, тому погосподарські книги втратили саме фіскальні функції, та книги продовжують виконувати роль документа з обліку населення за місцем проживання.

У структурі погосподарської книги виокремлено наступні розділи, які містять демографічну інформацію: «Список членів домогосподарства» і «Додаткові відомості про тих, хто вибув, і прибулих». У цих розділах відображені розгорнуті дані про кожного члена сім'ї: місяць і рік народження, наявність інвалідності, чи був чоловік червоноармійцем, освіта, фах, заняття і місце роботи. Всі подальші зміни протягом життя людини, такі як набуття чергового рівня освіти, фіксуються у спеціальному рядку – «Наступні зміни». У книгах наявні дані не лише про селянські родини, а й інформація про присадибну ділянку, кількість худоби, птиці, надвірні будівлі.

Зважаючи на це, погосподарські книги становлять унікальне джерело, яке дозволяє простежити історію сільських сімей на місцевому рівні, схарактеризувати особливості демографічних та міграційних процесів, трансформації структури і функцій сімей.

Інший рівень облікових документів, що несуть важливу демографічну інформацію, – *документи поточного церковного обліку*. Для нашого дослідження наукову цінність

¹⁰² Мазур Л. Н. Массовые источники по истории крестьянской семьи в России в ХХ в. *Документ. Архив. История. Современность*. Екатеринбург. 2018. Вып. 18. С. 317. URL: <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/61191/1/dais-2018-18-38.pdf> (дата звернення 11.05.2020).

та джерельну інформативність мають метричні книги та відомості про сповідь¹⁰³. Проте рівень їхньої збереженості на сьогодні є недостатнім: за окремі роки значний масив джерел втрачено.

Під час руху фондоутворення цей комплекс розпорошується між архівосховищами Національного архіву республіки Молдова та Комунальної установи «Ізмаїльський архів». У Національному архіві республіки Молдова метричні книги з церков Буджака зберігаються у фондї 211. Наявність величезного комплексу та тривалого процесу надходження на зберігання матеріалів побіжно підтверджується великою кількістю описів – з 1 по 20. Причому характерною особливістю комплексу є наявність лише справ за перші роки існування епархії (наприклад, справа № 1, в якій зберігаються книги за 1810–1820 рр.¹⁰⁴) та майже повний комплекс за другу половину ХІХ – початок ХХ ст. (наприклад, справи 16, 17, 19, 36, 46, 107, 162¹⁰⁵).

Друга частина комплексу потрапила на зберігання до комунальної установи «Ізмаїльський архів». Після визволення радянськими військами Бессарабії та поширення радянських облікових систем метричні книги були вилучені та передані на зберігання до нашвидкоруч сформованого Аккерманського архіву, а з часом передані до Ізмаїльського архіву. Підтвердженням разового формування цього комплексу є наявність лише одного опису. Безпосередньо метричні книги зберігаються у двох фондах – 630¹⁰⁶ та 631¹⁰⁷. У радянський час та у роки незалежної України комплекс метричних книг, який зберігається в Ізмаїльському архіві, згідно з нормативними вимогами підпорядковано Державному архіву Одеської області як структурний підрозділ.

Під час евристичних пошуків нами виявлено метричні книги болгарських колоній Карагач, Ташбунар, Імпущита, Енікіой, Кубей, Нові Трояни, Главани, Задунаївка, Чийшія, Кайракля, Каракурт. Актуалізовані метричні книги охоплюють період з 1812-го по 1850 рр. Метричні книги за другу половину ХІХ – початок ХХІ ст. представлені колоніями Карагач, Імпущита, Чешма-Варуїта та охоплюють період з 1851-го по 1910 рр.

¹⁰³ Гузенков С. Метричні книги православних церков Південної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: джерелознавчий нарис. Київ : Інтер-М, 2011. 124 с.

¹⁰⁴ НАРМ. Ф. 211. Оп. 1. Спр.1. Арк. 216–219 [Імпущита], арк. 263–266 [Карагач], арк. 263–266 [Ташбунар].

¹⁰⁵ НАРМ. Ф. 211. Оп. 4. Спр. 36. Арк. 32–108 зв., 279–318 ; Спр. 46. Арк. 96–151, 693–737, 1062–1091, 1127–1148, 261–311 ; Оп. 20. Спр. 16. Арк. 65–106, 497–538 ; Спр. 17. Арк. 72–112, 224–264 ; Спр. 20. Арк. 73–109 ; Спр. 107. Арк. 364–401 ; Спр. 162. Арк. 1–79.

¹⁰⁶ КУІА. Ф. 630. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 25–37, 224–228 ; Спр. 9. Арк. 111–116 ; Спр. 14. Арк. 43–53, 99–107, 271–281, 421–439.

¹⁰⁷ КУІА. Ф. 631. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 34–85, 233–278, 349–435, 567–601 ; Спр. 3. Арк. 234–248, 431–447, 692–704, 758–768 ; Спр. 5. Арк. 264–272, 484–524, 776–792, 852–866 ; Спр. 6. Арк. 300–313, 534–548, 844–858, 934–944 ; Спр. 7. Арк. 218–223, 398–407, 730–745 ; Спр. 9. Арк. 113–141, 183–199, 585–607, 807–820 ; Спр. 10. Арк. 113–130, 669–685, 693–718, 921–934 ; Спр. 11. Арк. 122–144, 192–203, 648–660 ; Спр. 12. Арк. 113–130, 244–258, 172–184, 445–461, 613–625, 631–648 ; Спр. 13. Арк. 91–110, 153–173, 448–463 ; Спр. 15. Арк. 285–327 ; Спр. 16. Арк. 1–35 зв., 306–357 ; Спр. 18. Арк. 236–279, 445–502 ; Спр. 20. Арк. 42–93, 289–331, 885–921 ; Спр. 23. Арк. 55–110 ; Спр. 24. Арк. 112–172, 279–321, 536–605 ; Спр. 27. Арк. 303–357, 629–703 ; Спр. 28. Арк. 136–199, 336–388, 648–723, 371–417 зв.

Метричні книги традиційно ведуться священником та фіксують всі ключові події життя пересічного парафіянина: народження, хрещення, одруження, смерть. Ступінь інформативності часто залежить від особистої сумлінності священника: наскільки точно і детально внесено дані про парафіянина. В нашому випадку, при аналізі метрик задунайських переселенців, ми отримуємо достатньо вичерпну інформацію. Оскільки бюрократія в російській православній церкві в XIX ст. налагоджена майже досконало, то всі метричні книги імперії складаються із трьох частин. Хоча сам формуляр протягом першої половини XIX ст. ще зазнає змін.

Починаючи з другої половини XVIII ст., перша частина метрики містить інформацію про народжених і складається з трьох граф. В першу записується нумерація, в другу – дата народження, в третю, яка має підзаголовок «Народилось», вносяться відомості про батька (стан, ім'я, прізвище), стать та ім'я новонародженого, пізніше починають заносити інформацію і про матір. З 1775 р. з'являються записи і про населені пункти, в яких мешкають батьки народжених. Перша частина закінчується підрахунками, скільки за рік народжується осіб чоловічої статі, скільки – жіночої, і скільки – разом¹⁰⁸.

У другій частині метрики записуються відомості про шлюби. У цьому випадку формуляр складається з трьох граф, в першій з яких записується нумерація, в другій – дата, коли укладено шлюб. Третя графа містить інформацію про стан, ім'я, по батькові та прізвище нареченого та нареченої, а також про те, який шлюб кожен із них укладає. Наприкінці другої частини підбивається підсумок, скільки всього шлюбів укладено за рік.

Третя частина містить відомості померлих і складається з п'яти граф. В першій записується нумерація, в другій – дата, в третій – стан, прізвище та ім'я померлого. Четверта та п'ята графи містять відповідно запис про вік чоловіків та жінок. Ця частина також закінчується записом про загальну кількість померлих за рік.

Значно змінюється формуляр метрик в 1838 р., і таким він залишається аж до 1917 р. В першій частині фіксуються народження та хрещення дитини одним записом, тобто вона свідчить про дві різні події: 1) про природну подію народження; 2) про церковне здійснення таїнства хрещення. В цій частині містяться наступні графи: «Рахунок народжених (чоловічої та жіночої статі)»; «Місяць та день народження, хрещення»; «Ім'я народженого»; «Звання, ім'я, по батькові та прізвище батьків, і якого віросповідання»; «Звання, ім'я, по батькові та прізвища восприемців»; «Хто здійснив таїнство хрещення»; «Рукоприкладення свідків запису за бажанням». Наприкінці кожного місяця підбивається кількість народжених.

В частині другій, «Про шлюб», також відбувається деталізація інформації, і містяться такі графи: «Рахунок шлюбів»; «Місяць та день»; «Звання, ім'я, по батькові, прізвище та віросповідання нареченого і яким шлюбом»; «Літа нареченого»; «Звання, ім'я, по батькові, прізвище та віросповідання нареченої і яким шлюбом»; «Літа нареченої»; «Хто були поручителі»; «Хто здійснив таїнство»; «Рукоприкладення свідків за бажанням». І також наприкінці місяця підбивають підсумок шлюбів. Також тут

¹⁰⁸ Лиман І. І. Метричні книги як джерело з церковного устрою Південної України другої половини XVIII – першої половини XIX ст. *Наукові записки* : зб. пр. молодих вчених та аспірантів. Київ, 2001. Т. 7. С. 201.

міститься інформація про нареченого та наречену, їх вік та родинна стратифікація (дівиця, юнак, удова, удівець), імена й місце проживання поручителів та священника, який здійснював вінчання. Окремо надається довідка про колонію. До речі, у парафіях колоністів (очевидно, зважаючи на той факт, що всі знали один одного) відомості про батьків наречених часто не зазначаються.

Третя частина містить найменше інформації. Перша графа – це нумерація, для чоловіків та жінок окремо, друга – «Звання, ім'я, по батькові та прізвище померлого» (для немовлят та неповнолітніх вказується ім'я та прізвище батька, за відсутності батька – матері), наступна графа – «Якою хворобою» та «Хто здійснив таїнство». За умови, що причиною смерті була хвороба, то її назву вказують описово «від кашлю», «від гарячки», «вроджена слабкість», «младенческое». З огляду на це, часто встановити діагноз за цими висновками проблематично.

Нагадаємо, що Російська православна церква в XIX ст. вже остаточно трансформувється у державну структуру і тяжить до бюрократизму. Священники поступово перетворюються на імперських чиновників. Саме з акуратністю бюрократа пастирі заповнюють «Сповідні відомості»¹⁰⁹. Вони містять інформацію про жителів сіл, які проходять обряд сповідання (нагадаємо, що сповідь – це обов'язковий обряд у системі імперської РПЦ; розпорядження Синоду зобов'язують священників складати списки парафіян, що не здійснили обряд сповідання, із зазначенням причин цього). Отже, тут є вся інформація про болгарських колоністів, які належать до тієї чи іншої парафії. Сповідні книги колоній Імплицита, Чешма-Варуїта, Чийшія за 1825 р.¹¹⁰, колоній Кайракля, Ташбунар, Банівка за 1880 р.¹¹¹ зберігають відомості про всіх членів кожної родини, їх вік, стать та соціальний стан. Книги складаються в алфавітному порядку і дають віковий та соціальний стратифікаційний зріз. Священники записують всіх членів родини, враховуючи дітей та зазначаючи їх вік на момент сповіді. Наприкінці «Сповідальної відомості» є спеціальна таблиця, яка містить дані чисельності та соціального складу парафії.

Поступове включення болгарських колоністів в орбіту впливу імперських органів управління істотно розширює коло професійних обов'язків місцевих бессарабських священнослужителів. Останні обов'язково мають складати церковний літопис (за суворим планом: опис адміністративного і географічного розташування парафії, економічне і демографічне становище в ній). Додатком до літописів є детальна карта парафії та план церкви, дзвіниці, церковно-парафіяльної школи. Якщо для пастирів ці обов'язки є не дуже приємним заняттям, то для сучасних дослідників церковні літописи слугують цінним джерелом для аналізу історико-демографічного зрізу болгарських переселенців.

Другий за інформаційним потенціалом комплекс представлено **статистичними джерелами**. Передусім це результати перепису населення, що проводиться Російською імперською владою у 1897 р., румунською владою у 1930 р., переписів 1959, 1970, 1979, 1989 рр. в Радянському Союзі та єдиний перепис населення сучасної України у 2001 р.

¹⁰⁹ Миронов Б. Н. Исповедные ведомости – источник о численности и социальной структуре православного населения России XVIII – первой половины XIX в. *Вспомогательные исторические дисциплины*. Ленинград, 1989. Вып. 20. С. 109.

¹¹⁰ КУИА. Ф. 627. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 235–279, 389–454, 554–598.

¹¹¹ КУИА. Ф. 627. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 320–349, 584–594, 382–401, 422–433.

Статистичні джерела дозволяють провести кількісний аналіз демографічних процесів (шлюбність, чисельність розлучень, народжуваність, смертність), які визначають особливості сімейних практик і впливають на структуру сім'ї та її трансформацію. Серед них виокремлено матеріали перепису населення, який проводиться в Російській імперії наприкінці XIX ст., в якому відображено не лише демографічні параметри населення, а й особливості його сімейної організації.

Перепис населення є складною організаційною процедурою облікового характеру, кінцевою метою якої виступають збір і реєстрація відомостей про кожну людину на основі родинного опитування. Реєстрація інформації проводиться з використанням стандартних переписних листів, що містять низку питань відповідно до програми перепису. Вони формують масив первинної інформації. Крім переписних листів, в результаті обробки первинних відомостей створюють вторинні документи, в яких представлені зведені і згруповані дані по адміністративних одиницях і країні в цілому.

Під час першого перепису в Російській імперії використовуються переписні листи трьох видів, розроблені для різних соціальних категорій – селян, городян, власників садіб і хуторів. Одиницею спостереження виступає господарство (в місті – квартира), на яке складається переписний лист. У нього внесено 14 питань: 1) прізвище, ім'я, по батькові або прізвисько; 2) стать; 3) відношення до голови сім'ї та голови господарства; 4) вік; 5) сімейний стан; 6) соціальний стан; 7) місце народження; 8) місце приписки; 9) місце проживання; 10) відмітка про відсутність; 11) віросповідання; 12) рідна мова; 13) уміння читати; 14) заняття – ремесло, промисел, посада¹¹².

При заповненні переписного листа першим завжди вказується господар, потім всі інші члени сім'ї: дружина, сини, дочки (або діти по старшинству), чоловіки і дружини дітей, онуки, старі батько й мати, брати, сестри, племінники, дядьки, тітки та ін. Отже, переписні листи першого перепису дозволяють нам реконструювати соціально-демографічний портрет болгарської родини з урахуванням сімейних відносин. Проведення першого в Російській імперії перепису стає справжнім «проривом»: він не просто відтворює сімейну структуру болгар, але й створює підґрунтя для якісного демографічного дослідження шлюбності та сімейності. Саме цей перепис населення закладає основу розвитку історичної демографії, на його основі формулюються схеми та методики вивчення демографічних процесів. Його результати вміщено у 89 томах (це 110 книг)¹¹³.

У міжвоєнний час у Румунії проводять перепис населення у 1930 р. Незважаючи на достатньо критичне ставлення до його результатів (наприклад, дуже умовна структура «національних категорій» у переписному формулярі), демографічні показники та питання загальної структури населення можна вважати єдиними агрего-

¹¹² Мазур Л. Н. Массовые источники по истории крестьянской семьи в России в XX в. *Документ. Архив. История. Современность*. Екатеринбург. 2018. Вып. 18. С. 320. URL: <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/61191/1/dais-2018-18-38.pdf> (дата звернення: 11.05.2020).

¹¹³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года / под ред. Н. А. Тройницкого. Санкт-Петербург, 1897–1905. Т. 3: Бессарабская губерния. 254 с.

ваними даними цього часу. Його результати на рівні окремих волостей, населених пунктів та цинутів (повітів)¹¹⁴ ми використовуємо в нашому дослідженні.

У післявоєнний період в СРСР проводиться кілька переписів: в 1959, 1970, 1979, 1989 рр., програма яких в цілому схожа з переписом 1939 р. У 1959 р. опитувальний лист містить 15 питань¹¹⁵, що стають вже традиційними: родинне відношення до голови сім'ї, вік, стан у шлюбі, національність і рідна мова, громадянство, рівень освіти, місце роботи і заняття, приналежність до певної суспільної групи та ін. Особливістю перепису 1959 р. стає використання вибіркового методу при розробці матеріалів про сім'ю: проводяться розрахунки середнього розміру сім'ї за соціальними групами, проводяться групування за кількістю членів сім'ї, статі глави сім'ї, його соціальним статусом¹¹⁶, що дозволяє схарактеризувати загальну сімейну структуру населення по країні в цілому і окремих регіонах, таких як Бессарабія. Результати перепису населення 1959 р. представлені у 16 томах¹¹⁷, перший з яких – загальносоюзний, решта 15 – республіканські.

Наступні радянські переписи відбуваються у 1970 р., 1979 р., 1989 р. Тут відзначимо тенденцію до компактного (а, отже, неповного) оприлюднення інформації. Підсумки перепису 1970 р. представлено у 7 томах¹¹⁸, 1979 р. – в одному томі, 1989 р. – у чотирьох томах¹¹⁹. Враховуючи специфіку оприлюднення результатів переписів в Радянському Союзі, маємо змогу ознайомитися з матеріалами лише на сторінках опублікованих томів. Зважаючи на це, в післявоєнний період реєстрація відомостей про сім'ю зводиться до кількох питань переписного бланку: ставлення до глави сім'ї і сімейний стан. У такому вигляді вони наявні у всіх наступних переписах (1970, 1979, 1989)¹²⁰. Відмінність полягає в характері фіксації інформації.

¹¹⁴ Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930. Bucuresti, 1938. Vol. 1–2 : Neam, limbă maternă, religie.

¹¹⁵ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: Украинская ССР. Москва: Госстатиздат, 1963. 283 с.

¹¹⁶ Мазур Л. Н. Массовые источники по истории крестьянской семьи в России в XX в. *Документ. Архив. История. Современность*. Екатеринбург. 2018. Вып. 18. С. 317. URL: <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/61191/1/dais-2018-18-38.pdf> (дата звернення: 11.05.2019).

¹¹⁷ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 год. (Сводный том). Москва. 1962. URL: https://sovetsnational.ru/netcat_files/64/86/Perepis_SSSR_1959_g..pdf (дата звернення: 10.05.2020).

¹¹⁸ Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 год. Т. 4 : Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краев, областей и национальных округов. URL: https://sovetsnational.ru/netcat_files/64/86/Perepis_SSSR_1970_g..pdf (дата звернення: 10.05.2020).

¹¹⁹ Население СССР: по итогам переписи 1989 года. URL: http://istmat.info/files/uploads/17594/naselenie_ssr._po_dannym_vsesoyuznoy_perepisi_naseleniya_1989g.pdf (дата звернення: 10.05.2020).

¹²⁰ Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года по Одесской области : стат. сб. Одесса, 1973. Т. 1, ч. 1 ; Население Советского Союза. 1922–1991. / отв. ред. А. Г. Волков. Москва : Наука, 1993 ; Численность и состав населения СССР по данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. / ЦСУ СССР. Москва : Финансы и статистика, 1985; Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 года по Одесской области : стат. сб. Одесса, 1981. Т. 3 ; Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 года по Одесской области : стат. сб. Одесса, 1992. Т. 2. С. 110–136; Рівень освіти населення Української РСР (за даними перепису населення 1989 р.). Київ: Держкомстат України, 1992. Ч. 1–3.

Так, в переписах 1959-го і 1970 рр. питання про стан в шлюбі припускає лише відповіді «так» або «ні». У 1979 р. перелік варіантів розширюється: перебуває у шлюбі; ніколи не перебував у шлюбі; вдівець; розлучений. Ці відомості проаналізовано з урахуванням статі, категорій населення (сільське або міське) і дозволяють глибше проаналізувати процеси формування сім'ї і її стабільності. Крім того, в переписному бланку 1979 р. наявні детальніші питання про вік дітей, їх кількість, проживання з матір'ю, поза сім'єю, а також померлих. Ці дані дозволяють не тільки врахувати кількість дітей в сім'ї, а й проаналізувати в цілому динаміку народжуваності у жінок різних поколінь в залежності від соціально-економічних і демографічних характеристик. У переписних бланках 1989 р. питання «ставлення до голови сім'ї» замінюється на «ставлення до члена сім'ї, записаного першим», а також, крім основних питань, додано відомості про кількість дітей у жінок¹²¹.

У пострадянський період в Україні проводиться лише один перепис населення у 2001 р., який має деякі відмінності від радянських. Особливістю перепису 2001 р. є те, що одиницею спостереження знову стає домогосподарство, розширені питання щодо засобів існування і шлюбного стану населення. Розроблено дві переписні форми: список, куди занесено всіх мешканців домогосподарства (бланк на кілька людей, що відносяться до домогосподарства) та індивідуальна (бланк на 1 особу). Програма перепису охоплює питання щодо статево-вікової характеристики, національного складу, мовної ознаки, шлюбного стану, рівня освіти, зайнятості, джерел засобів існування, міграційної активності, житлових умов населення. В індивідуальному переписному листі зазначено також родинне ставлення до того, хто був записаний першим, що дозволяє проаналізувати демографічну структуру домогосподарства. Ми залучаємо до нашого дослідження як загальні результати¹²², так і їхню конкретизацію на рівні окремих адміністративних районів Одеської області¹²³.

Отже, з точки зору логіки, результати переписів населення мають виступати основним джерелом при аналізі демографічних процесів в історичному вимірі. Проте, у цих матеріалах вкрай лаконічно відтворено сімейні зв'язки. Причину такої ситуації вбачаємо в тому, що у переписах засадничим принципом стає індивідуальна реєстрація, а перелік питань щодо родинних зв'язків є компактним. Припускаємо, що внаслідок обмеженої інформативності переписів населення проблеми історії сім'ї розглянуто фрагментарно. Дослідники, традиційно, віддають перевагу використанню агрегованих даних, що оприлюднюються в загальних підсумках переписів. Відповідно, найбільш дослідженими на сьогодні є узагальнені результати переписів населення та зведені підсумки, які дають можливість вивести загальні закономірності посімейних відносин. Первинні бланки часто залишаються поза увагою науковців. Причини

¹²¹ Мазур Л. Н. Массовые источники по истории крестьянской семьи в России в XX в. *Документ. Архив. История. Современность*. Екатеринбург. 2018. Вып. 18. С. 304–321. URL: <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/61191/1/dais-2018-18-38.pdf> (дата звернення 11.05.2020).

¹²² Всеукраїнський перепис населення. 2001 р. URL: http://2001.ukrcensus.gov.ua/rus/results/general/sex_region/ (дата звернення: 10.05.2020).

¹²³ Результати Всеукраїнського перепису населення 2001 р. по Одеській області : стат. зб. Одеса, 2004. Т. 1.

невисокого рівня актуалізації первинних бланків переписів населення ми вбачаємо в їх недостатній збереженості. Отже, можемо стверджувати, що інформаційний потенціал первинних бланків вивчений недостатньо. Також відзначимо, що на сучасному етапі майже не введено до наукового обігу первинні матеріали бюджетної статистики і погосподарського обліку.

Отже, проаналізовані нами комплекси облікових та статистичних документів надають нам можливість простежити тенденції та закономірності розвитку болгарської сім'ї, з'ясувати фактори, що вплинули на типологізацію, структуру та динаміку змін сімейних відносин протягом певного часового відрізка.

Актові джерела, продуковані імперськими органами управління, які визначають правове становище болгарських поселенців, представлено на сторінках «Полного собрания законов Российской империи»¹²⁴.

Використані законодавчі документи¹²⁵ дозволяють зрозуміти демографічні процеси всередині болгарських сімей, що були зумовлені їх соціально-економічним становищем. Насамперед, відзначимо Указ Сенату від 29 грудня 1819 р. «О поселении болгар и других задунайских переселенцев, с присовокуплением ведомости округам назначаемым для поселения их», який зрівнює у правах задунайських переселенців з іноземними колоністами південноукраїнських губерній. Крім того, «старі» переселенці на 3 роки, а «нові» – на 7 років звільняються від податків та рекрутського набору. Вони мають право займатися внутрішньою та зовнішньою торгівлею, а також право вільного переходу до інших станів.

Наступні законодавчі акти поступово створюють сприятливі умови для подальшого переселення болгарських родин та сприяють їх економічному розвитку, який визначає кількісні показники шлюбності, народжуваності, смертності безпосередньо в сім'ях. Складене у 1828 р. «Учреждение для управления Бессарабской областью», окрім адміністративних та управлінських змін, закріплює положення про заборону кріпацтва, що, відповідно, впливає на структуру болгарських сімей Буджака.

Законодавче обмеження повинностей селян щодо землевласників, яке приймають у січні 1836 р., стає логічним продовженням піклування уряду про економічне зростання переселенців у Буджаку. Прийняте «Положение о царанах, или свободных земледельцах Бессарабской области» змушує землевласників укладати угоди на тривалий термін щодо кількості повинностей за користування їх землями. Причому термін угоди коливається від 3 до 20 років, що дозволяє в рамках однієї сім'ї планувати свій економічний розвиток. У тому ж контексті слід розглядати і наступні законодавчі ініціативи російського уряду 1846-го та 1847 рр., які мають вдосконалити систему регулювання взаємовідносин між землевласниками та селянами.

¹²⁴ Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. Собрание 1-е : с 1649 по 12 декабря 1825 г. : [в 45 т.]. Санкт-Петербург : Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е.И.В. канцелярии, 1830. Т. 36: 1819. 735 с.

¹²⁵ Полное собрание законов Российской империи (надалі – ПСЗРИ). Собрание 1. Санкт-Петербург, 1830. Т. 32. № 25.110. С. 319; ПСЗРИ. Собрание 2. Санкт-Петербург, 1871. Т. 46. Отд. 2. № 49705; ПСЗРИ. Собр. 2. Т. 7. № 4480; ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1857. Ч. 2, тетрадь 4. С.30 ; ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1857. Т. 9. Ст. 1564 тощо.

Наступна хвиля державної колонізації регіону потребує більш сучасної законодавчої бази. Прийнятий у 1842 р. «Устав о колониях иностранцев в Империи»¹²⁶ відбиває імперські устремління забезпечити швидку та ефективну господарську та економічну колонізацію Півдня України. Загалом відзначимо, що юридичне підґрунтя, створене для болгарських переселенців, з одного боку, створює умови для збереження балканських етнічних особливостей, з іншого – сприяє інтеграції болгарських сімей у загальноімперський простір¹²⁷.

Соціально-економічні пільги болгарських колоністів також скеровані на заохочення до переселення. Так, при переїзді до Бессарабії кожна болгарська сім'я отримує 60 десятин землі та звільняється на 7 років від податків. По завершенні пільгового періоду оподаткування сільська громада має сплачувати податки, незалежно від демографічної ситуації в колонії. Така законодавча ініціатива, на нашу думку, значно впливає на структуру болгарської сім'ї, бо, по суті, створює підґрунтя для уповільнення процесу трансформації «великої родини» та складання нуклеарної сім'ї.

Ще одним видом джерел, де міститься інформація про болгарські колонії Буджака, є *військово-статистичні огляди*. Такі огляди, як і військово-топографічні описи, є, переважно, першими дослідженнями, що фіксують інформацію про народонаселення, історію, економіку багатьох регіонів імперії. Протягом XIX ст. з друку виходять кілька подібних оглядів. Загалом, всі вони створені офіцерами Генерального штабу та містять інформацію не лише про населення, сільське господарство, промисловість, а і певні особливості території з військової точки зору.

Перший опис, який, по суті, стає на багато десятиліть «відправною точкою» для усіх подальших досліджень, було видано у 1849 р. Загальна редакція належить російському підполковнику М. І. Дарагану. Опрацьовані матеріали входять до XI тому Військово-статистичного огляду Російської імперії, частина третя.

З огляду на специфічність подібних оглядів та головну мету подібних видань, основна інформація з історії болгарської сім'ї стосується загальної чисельності населення у болгарських колоніях. До того ж, з точки зору статистики, інформація, представлена у подібних виданнях, більше нагадує подорожні записки, в яких головною метою є подання інформації, але без претензії на стовідсоткову точність. У цілому подібний «жанр» цілком природно ставав підґрунтям зацікавлення освічених представників дворянства і чиновництва етнографічними студіями. З цього факту випливає ще одна характерна особливість оглядів – зміщення уваги упорядника на «екзотичні» народи, які внаслідок війн потрапляють до меж Російської імперії. Насамперед це стосується молдавського, єврейського та ромського населення Буджака.

На виконання доручення Генерального штабу Російської імперії, спеціальна група військових статистів збирає та надає до Сенату статистичні матеріали по губерніях європейської частини Російської імперії. Збором матеріалів по Бессарабській області керує офіцер О. І. Защук. В результаті опубліковано дві підсумкові праці: «Матеріали

¹²⁶ Свод законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1857. Т. 12, ч. 2, тетрадь 4.

¹²⁷ Ганчев А. Адаптация болгар-переселенцев к новым условиям Южной Бессарабии в первой половине XIX века: законодательно-административная основа. *Археология и этнология Восточной Европы*. Донецк, 2004. Т. 4. С. 74–76.

для географії і статистики Росії, зібрані офіцерами генерального штабу. Бессарабська область»¹²⁸ і «Статистика. Етнографія Бессарабської області»¹²⁹. В них представлено потужний фактичний матеріал з історії та народонаселення Бессарабії. В роботах О. Защука подано детальний опис повітів, адміністративних установ, складено коротку історичну довідку щодо території Бессарабської області з 1840 р. до 1860 р. Для нашого дослідження особливо цінними є фрагменти праць О. Защука, присвячені демографічним питанням. Він подає інформацію про природний рух населення, кількість народжених та померлих, одружених та вдів, а також наводить відомості про етнічний склад Бессарабії й чисельність колоністів. Відомості про діяльність губернських та єпархіальних органів, здебільшого статистичного спрямування, надають щорічні пам'ятні книжки по єпархіях. Зокрема у «Справочной книге Кишиневской епархии» наведено чисельність населення обох статей (в тому числі і духовенства), кількість храмів, монастирів, духовних навчальних закладів тощо. Публікуються ці довідкові видання щорічно та містять узагальнювальну інформацію як по імперії, так і по конкретній губернії. Завдяки аналізу можемо простежити динаміку зміни народонаселення на території Бессарабської області.

Загалом, довідкові видання опубліковано під патронатом Сенату (губернські дані) та Синоду (єпархіальна статистика). Проте, відзначимо й діяльність членів етнографічних комісій, які оприлюднюють результати власної діяльності. Для нас науковий інтерес становить «Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой или Буджака» С. І. Корніловича. Члени експедиції С. Корніловича фактично здійснюють перепис болгарських поселенців, визначають кількість мешканців колоній, їх соціальну та етнічну приналежність.

Опубліковані результати експедиції С. І. Корніловича вже мають певну системність. Цього не можна сказати про описи Бессарабського краю, який здійснюють попередники С. І. Корніловича. Один з перших статистично-демографічних описів здійснює чиновник Міністерства закордонних справ Російської імперії надвірний радник П. Свиньїн. Він збирає і узагальнює значний статистичний матеріал, зокрема інформацію щодо загальної чисельності населення у повітах¹³⁰. Наведені П. Свиньїним відомості дають можливість проаналізувати стан Буджака на початку ХІХ ст. та з'ясувати специфіку демографічних процесів у болгарських поселеннях. Проте, цій праці не притаманна системність.

Взагалі, відзначимо, що матеріали, які публікуються у ХІХ ст., є потужним позитивістським пластом джерел. Представлена у них інформація не має системності, у ній відсутній аналіз. Проте у цьому, на наш погляд, і полягає особливість цих документів: вони надають виключно статистику, залишаючи широке поле для рефлексій та умовиводів сучасних дослідників.

¹²⁸ Защук А. Бессарабская область. *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба*. Санкт-Петербург, 1862. Ч. 1. С. 168.

¹²⁹ Защук А. Статистика. *Этнография Бессарабской области. Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса, 1863. Т. 5. С. 491–586.

¹³⁰ Свиньин П. *Описание Бессарабской области: 1816 г. Записки одесского общества истории и древности (ЗООИД)*. 1867. Т. 6. С. 175–320.

Ще одним видом джерел, який репрезентує історію болгарської сім'ї, особливо ХХ ст., є *усноісторичні джерела*. Основним комплексом, який використовується у роботі, є матеріали багаторічних експедицій історичного факультету Одеського національного університету. ім. І. І. Мечникова. Незважаючи на суто етнографічне спрямування експедицій, зібрано унікальний матеріал з історії болгарських родин Буджака. Під час інтерв'ю, цілком природно, респонденти розповідають про свою родину: перераховують родичів, з гордістю повідомляють про освіту, яку вони отримали, побіжно вказують на економічний стан родини, ієрархію всередині сім'ї, про шлюбність, народжуваність, смертність тощо. Ці матеріали дозволяють простежити широке коли питань сімейної історії на мікрорівні, зрозуміти механізми пертурбаційних процесів всередині родини. Основна маса респондентів народжується протягом 1920–1940 рр., тому інформація щодо власних родин охоплює період від початку минулого століття до сьогодення. Інформаційний потенціал цього виду джерел є особливо цінним у контексті поєднання з матеріалами радянської облікової документації та сучасними статистичними джерелами.

Отже, проаналізувавши потенційну джерельну базу, ми можемо стверджувати, що на сьогодні репрезентативність документів є неповною. Причини такого становища вбачаємо у втратах документів через об'єктивні історичні обставини: відсутність державного контролю за умовами зберігання документів призводить до їх фізичної втрати. Частина втрачених джерел опублікована, що створює можливість залучення до наукового обігу. Актуалізована джерельна база є досить представницькою. Ми залучаємо до нашого дослідження всі наявні види джерел: актові, справочинні, масові, статистичні (два останні види продукуються як світськими, державними, так і церковними установами), усноісторичні, зображальні. Можемо стверджувати, що репрезентативність джерельної бази створює можливість для наукової рефлексії та вичерпного аналізу трансформації структури болгарської родини протягом визначеного нами історичного періоду. Відзначимо також і специфіку джерел: документи, видані в імперську добу, мають суто позитивістський характер. Актові документи свідчать про наміри імперського уряду швидкими темпами колонізувати новопридбані території та створити прийнятні умови для переселенців. Саме з цією метою для родин болгарських колоністів було передбачено пільгові періоди оподаткування.

Перехід Бессарабії під контроль Румунії у 1918 р. хоча й позначається на трансформації болгарської традиційної сім'ї, але стрімкого зламу традицій не відбувається. Румунська влада фактично зберігає шаблони взаємовідносин між адміністрацією та представниками болгарських колоній, розроблені за імперських часів. Про це свідчать переписні листи болгарського населення, формуляри, які майже тотожні переписам ХІХ ст. Загалом, актова та правочинна документація періоду румунської окупації відбиває достатній рівень збереженості традиційного укладу у болгарських сім'ях.

Джерельна база ХІХ – першої чверті ХХ ст. представлена суто позитивістськими матеріалами, які для сучасного дослідника відкривають надзвичайні наукові обрії: ми маємо фактично первинні джерельні матеріали, на основі яких можемо реконструювати всі зміни, що відбуваються у родинах болгарських колоністів під впливом імперської модернізації.

Статистичні джерела в нашому дослідженні представлені результатами переписів населення. На перший погляд, суто демографічна статистика може відображати лише загальні процеси. Проте ми переконані, що наші попередники не достатньо використали інформаційний потенціал цього виду джерел. Адже переписи населення якомога точніше відбивають динаміку трансформації болгарської родини. Ми маємо нагоду простежити зміни у чисельності сімей колоністів, з'ясувати рівень спорідненості членів родин, що проживають спільно, проаналізувати ступінь державних уніфікаційних тенденцій. Особливо це помітно в епоху радянського застою, коли заради реалізації міфу про «радянську націю» тоталітарний радянський уряд розробляє такі анкети, які не відображають національну унікальність та спонукають до нівеляції специфіки традиційної болгарської родини. Перепис населення, який відбувається на початку нинішнього тисячоліття в незалежній Україні, свідчить про конструктивні зміни у болгарських родинах. Проаналізувавши результати перепису 2001 р., ми можемо виявити ментальні зміни у світобаченні носіїв болгарського етносу. Болгари Південної Бессарабії намагаються відродити та популяризувати власну етнічну історію, підкреслити свою етнічну спорідненість із Балканами, представити світовій спільноті свої традиційні обряди та звичаї, але вже в модернізованому, адаптованому до сучасних умов варіанті. Разом з тим, більшість представників болгарських сімей Бессарабії чітко репрезентують себе як громадяни України, захищаючи її національні та державні інтереси.

1.3. Історико-антропологічний підхід та методи роботи.

Основні принципи нашого дослідження (історизм, квантитативність та системність) породжені тими методологічними рамками, що формуються у межах «історичної антропології» та її продуктивних галузях: «соціальна історія», «історія повсякдення», «нова демографія» тощо. Зрозуміло, що цей науковий напрям народжується та проходить досить тривалий історіографічний досвід апробації у роботах французької школи «Анналів» та «Нової історії» (М. Блок, Л. Февр, Ф. Бродель, Ф. Арієс та інші¹³¹). Активний розвиток цих концептуальних ідей зумовлює так званий антропологічний поворот в історичних дослідженнях, який, щоправда, співфункціонує із «лінгвістичним», «соціологічним», «мікроісторичним» тощо¹³². «Пересічна людина» або «культура безмовної більшості» починає виступати предметом наукової уваги гуманітаріїв. У контексті цього підходу блискуче реалізуються праці, що ґрунтуються на

¹³¹ Блок М. Апологія історії або ремесло історика / пер. з фр. М. Марченко. Київ: Laurus, 2018. 144 с.; Блок М. Феодальне суспільство / пер. з фр. В. Шовкун. Київ: Всесвіт, 2002. 528 с.; Арієс Ф. Філософія и методология истории. Москва: Прогресс, 1977. 336 с.; Февр Л. Бои за историю / пер. с фр. А. А. Бобовича, М. А. Бобовича, Ю. Н. Стефанова. Москва: Наука, 1991. 635 с.; Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. : в 3 т. / пер. з фр. Г. Філіпчука. Київ: Основи, 1995–1998.; Бродель Ф. Ідентичність Франції: простір та історія: в 3 кн. / пер. з фр. С. Глухової. Київ: Видавництво Жупанського, 2013–2017.; Ле Гофф Ж. Другое Средневековье / пер. с фр. С. В. Чистяковой, Н. В. Шевченко. Екатеринбург: Уральский университет, 2000. 328 с. та інші.

¹³² Колесник І. І. Українська історіографія: концептуальна історія. Київ, 2013. С. 144, 251–252, 475–566 с.

діалоговому принципі пізнання. Історики, як носії певної культури, намагаються реконструювати реальність культур різних часів, різних народів. Як це слушно відзначає Л. Февр: це «постійний діалог людей, що живуть нині, з людьми інших епох і культур». Цю ідею продовжує А. Я. Гуревич: «Такі основоположні поняття, як суспільство, господарство, влада, держава, право, віра, свобода і залежність, бідність та багатство, переживають суттєві трансформації з плином часу, і було б глибоко помилковим й антиісторичним застосувати їх при вивченні далекого минулого, не вдумуючись у специфіку їх сприйняття людьми цього минулого. Усі ці і подібні ним поняття набувають свого внутрішнього змісту тільки під час розгляду їх у ширшому контексті культури»¹³³.

Такий продуктивний шлях епістемології в історії визначено двома принциповими моментами. По-перше, свідомою трансдисциплінарністю у постановках наукових завдань. Звернення до непрямих сюжетів минулого зумовлює перманентний пошук адекватного та ефективного інструментарію, який нерідко знаходиться у суміжних гуманітарних (а, інколи, навіть – природознавчих та точних) науках. По-друге, трансформується масив операцій історика, які до цього сприймалися як другорядні – джерелознавчі процедури критики даних. Історик вже перестає бути транслятором та компілятором, а починає активно синтезувати «минулу реальність», специфічно обробляючи відомості різних типів джерел.

Через такі новітні завдання, історик вже не стільки шукає «факти», скільки своерідно репрезентує залишки минулого в різноманітних «моделях» та «візіях». У цьому контексті із 1970-х рр. починає активно розвиватися «квантитативна історія» або «кількісні методи»: І. Д. Ковальченко¹³⁴, Б. М. Миронов¹³⁵, В. В. Підгаєцький¹³⁶, Л. І. Бородкін¹³⁷ тощо. На підставі цього історіографічного досвіду формується новітній напрям сучасної науки – «історична інформатика», або «кліометрика».

¹³³ Гуревич А. Я. Предисловие. *Словарь средневековой культуры* / под ред. А. Я. Гуревича. Москва, 2003. С. 7.

¹³⁴ Количественные методы в исторических исследованиях: учеб. пособие / под ред. И. Д. Ковальченко. Москва: Высш. шк., 1984. 384 с.; Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. Москва: Наука, 2008. 438 с.; Ковальченко И. Д., Бородкин Л. И. Современные методы изучения исторических источников с использованием ЭВМ: учеб. пособие. Москва: МГУ, 1987. 85 с.

¹³⁵ Миронов Б. Н. Историк и математика : (математические методы в историческом исследовании). Ленинград: Наука, 1975. 184 с.; Миронов Б. Н. Историк и социология. Ленинград: Наука, 1984. 174 с.; Миронов Б. Н. История в цифрах: (математика в исторических исследованиях). Ленинград: Наука, 1991. 186 с.; Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства : в 2 т. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2000; Миронов Б. Н. Российская империя: от традиции к модерну : в 3 т. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2014–2015.

¹³⁶ Підгаєцький В. В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття. Дніпропетровськ: ДДУ, 2001. 392 с.

¹³⁷ Бородкин Л. И. Многомерный статистический анализ в исторических исследованиях. Москва: МГУ, 1986. 188 с.; Ковальченко И. Д., Бородкин Л. И. Современные методы изучения исторических источников с использованием ЭВМ. Москва, 1987. 89 с.; Историческая информатика : учеб. пособие / под. ред. Л. И. Бородкина, И. М. Гарсковой. Москва, 1996. 400 с. ; Компьютеризированный статистический анализ для историков / под. ред. Л. И. Бородкина, И. М. Гарсковой. Москва, 1999. 187 с.; Бородкин Л. И. Моделирование исторических процессов: от реконструкции реальности к анализу альтернатив. Санкт-Петербург : Алетейя, 2016. 306 с.

Спираючись на досвід використання кількісного моделювання у межах соціальної історії, здійснено вдалі спроби українськими сучасними дослідниками. Зокрема, слід відзначити такі підходи в опрацюванні джерел Ю. В. Волошиним¹³⁸. Завдяки зусиллям цього вченого та його школи, у новітньої історіографії з'являється важливий та оригінальний доробок – студіювання соціально-демографічної проблематики на підставі формулярних масових джерел.

Екстраполюючи цю методичну практику на Південь України, О. А. Пригарін залучає кількісні характеристики населення щодо виявлення процесів формування етноконфесійної спільноти «липован»¹³⁹. В його школі є доробки, що безпосередньо укладаються до завдань соціодемографічного вивчення населення Бессарабії (Буджака), – це роботи М. П. Філіпової (Кляус) та С. Б. Кузьміної¹⁴⁰. Розробляючи

¹³⁸ Волошин Ю. В. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст.: історико-демографічний аспект. Полтава, 2005. 312 с.; Волошин Ю. В. Населення домогосподарств і структура родин мешканців Полтави другої половини XVIII ст. (за матеріалами сповідних розписів). СОЦІУМ : альманах соціальної історії. Київ, 2013. Вип. 10. С. 31–50; Волошин Ю. В. «Государевы описные малороссийские раскольнические слободы» (XVIII в.): історико-демографічний аспект. Москва: Археодоксія, 2005. 325 с., а також праці його учнів.

¹³⁹ Пригарін О. А. Посімейні списки росіян на Дунаї першої третини XIX ст.: можливості історико-демографічних реконструкцій. *Релігія і церква в історії України*: зб. матеріалів Міжнар. наук. конф. Полтава, 2006. С. 347–359; Пригарін О. А. Статеві-вікова структура росіян старообрядців Буджака у першій половині XIX ст. *Історико-географічні дослідження в Україні*: зб. наук. пр. Київ, 2007. Ч. 10 С. 376–399; Пригарін А. А. О численности старообрядцев Буджака в первой половине XIX века: динамика процессов формирования этноконфессиональной группы. *Stratumplus: культурная антропология и археология: Причерноморские этюды*. 2005–2009. № 6. С.128–142; Пригарін А. А. Етносоціальні характеристики села Буджака: матеріали похазяйствених книг с. Муравлевки 1940-х гг. *Человек в истории и культуре*: сборник научных работ в честь 70-летия лауреата Государственной премии Украины, академика РАЕН, профессора, доктора исторических наук Владимира Никифоровича Станко. Одесса ; Терновка, 2007. С. 296–311; Пригарін А. А. Русские старообрядцы на Дунае: формирование этноконфессиональной общности в конце XVIII – первой половине XIX вв. : монография / отв. ред. О. Б. Демин. Одесса ; Измаил ; Москва: Смил ; Археодоксія, 2010. 528 с.

¹⁴⁰ Филипова М. П. «Задунайские колонии» в Бессарабия през първата половина на 19 век: реконструкция на демографски и антропонимични характеристики. Списание на Българската академия на науките. София, 2010. Кн. 6. С. 9–19 ; Кляус М. П. Особенности брачной модели болгар Бессарабии в первой половине XIX века в демографическом, нормативном и социокультурном измерениях. Българите в Северното Причерноморие: изследвания и материали. Одесса ; Велико-Търново, 2012. Т. 11. С. 77–107 ; Кляус М. П. Массовые источники по истории задунайских переселенцев юга Российской империи в пер. пол. XIX века: анализ и практические подходы к созданию исторического нарратива. Документ. Архив. Информационное общество: материалы I Междунар. науч.-практ. конф. (г. Москва, 26–27 сентября 2013 г.). Москва, 2014. С. 449–463; Кляус М. П. Историко-демографическая характеристика повседневности болгар-переселенцев в Российской империи (по массовым источникам первой половины XIX в.). *Творческое наследие А. А. Зимина и современная российская историография: VI Зиминские чтения : междунар. науч. конф., посвященная 95-летию со дня рождения Александра Александровича Зимина* (г. Москва, 7 апреля 2015 г.) / под общ. ред. чл.-кор. РАН В. П. Козлова. Москва, 2017. С. 362–371; Кляус М. П., Черных А. В., Каменских М. С. Болгары Перми: история и культура. Санкт-Петербург : Маматов,

методи свого дослідження, ми постійно знаходимося у контексті та в авангарді цього академічного центру.

Реалізація нами конкретних дослідницьких завдань зумовлена врахуванням їхньої міждисциплінарної специфіки. З огляду на це сформульовані та апробовані загальнонаукові, спеціально-історичні та демографічні методи. Для історико-соціальних реконструкцій застосовуються методи аналізу, синтезу, індукції, а також компаративні, дескриптивні, компілятивні та квантитативні методи. Специфіка джерельної бази зумовлює використання спеціально-історичних методів, зокрема – внутрішньої та зовнішньої критики історичних джерел, історіографічної критики, типологічного методу у варіантах періодизації та класифікацій. Історико-демографічна спрямованість дослідження спричиняє використання демографічних та історико-демографічних методів. Серед них визначимо наступні методи: агрегація даних, відновлення історії сімей та громад, побудови демографічних діаграм, реального та умовного поколінь, діахронної та синхронної версій аналізу даних, конструювання кластерних якостей, типологічних реконструкцій основних відомостей про смертність, шлюбність, народжуваність тощо.

Така сукупність принципів (епістемологія), методологічних проєкцій та методичних прийомів забезпечує відтворення соціально-демографічних процесів серед болгар Бессарабії протягом всієї історії спільноти – XIX – початок XXI ст. Вона ж визначає необхідність інтерполяції до інтерпретаційного кола дослідження теорій та гіпотез із галузі демографічної і соціологічної наук.

Зв'язок соціальних практик та демографічних процесів, як правило, поєднуються у двох основних теоретичних об'єктах. З одного боку, існують гіпотези щодо впливу на демографію етнокультурної специфічності населення. А з іншого, наявні наукові теорії, які пояснюють закономірності демографічного розвитку популяцій шляхом впливу на них соціально-економічних факторів. У цих двох проєкціях важливими виступають теорії демографічного переходу А. Ландрі (A. Landry)¹⁴¹ та їх конкретизація О. Вишневським¹⁴², а також епідеміологічного переходу А. Омрана (A. Omran)¹⁴³. Ці дві теорії надають нам аргументи та контури щодо пояснень ендегенних та екзогенних факторів приросту населення серед болгар Бессарабії, вони ж використовуються в інтерпретаційних моментах щодо цих процесів.

2018. 64 с.; Кузьміна С. Б. Трансформації етносоціальної структури населення Бессарабії (перша половина XIX ст.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Чернівці, 2015. 198 с.

¹⁴¹ Landry A. *La révolution démographique. Études et essais sur les problèmes de la population*. Paris : Librairie du Recueil Sirey, 1934. 230 с. ; Landry A. *La révolution démographique. Études et essais sur les problèmes de la population*. Paris: INED, 1982. 227 с.

¹⁴² Вишневский А. Г. *Воспроизводство населения и общество: история, современность, взгляд в будущее*. Москва, 1982. 287 с. ; Вишневский А. Г. *Избранные демографические труды*. Москва : Наука, 2005. Т. 1 : Демографическая теория и демографическая история. 368 с. ; Lesthaeghe R. *The Unfolding Story of the Second Demographic Transition*. Population Studies Center Research Report. 2010. С. 10–69.

¹⁴³ Omran A. R. *The epidemiologic transition theory revisited thirty years later*. *World Health Statistics Quarterly*. 1998. No. 51 (2–4). С. 99–119; Omran A. R. *The epidemiological transition: A theory of the epidemiology of population change*. *The Milbank Quarterly*. 1971. No. 83 (4). С. 731–757.

Конкретні демографічні категорії аналізу спираються на основні методологічні принципи студіювання руху населення та його складників¹⁴⁴. Основні методичні позиції почерпнуті із узагальнювальних словникових видань¹⁴⁵. Такий підхід конкретизується як щодо антропологічних¹⁴⁶ та міграціологічних¹⁴⁷ перспектив. В цілому, продуктивним виявляється розуміння демографічних процесів як подвійного фактору історичного минулого, як результату та як потенціалу, як наслідків, так й важливих чинників. В ретроспективному плані варто навести приклади таких праць XIX – першої половини XX ст.: саме в них опрацьовуються методи історичної демографії¹⁴⁸.

Заради реалізації цього підходу використовуємо історіографічний досвід встановлення й аналізу народжуваності та смертності. Наведено діахронні та синхронні характеристики загального коефіцієнта народжуваності, фертильності жінок, віку першого народження, інтервалу між народженням дітей («таймінгу народжуваності»), сезонності народжуваності¹⁴⁹. Аналогічно, здійснено конкретно-історичні реконструкції

¹⁴⁴ Борисов В. Л. Демография: учебник. 3-е изд., испр. и доп. Москва : NotaBene, 2003. 272 с. ; Борисов В. А. Перспективы рождаемости. Москва : Статистика, 1976. 248 с.; Боярский А. Я. Население и методы его изучения. Москва : Статистика, 1975. 264 с. ; Валентей Д. И., Кваша А. Я. Основы демографии : учебник. Москва : Мысль, 1989. 286 с. ; Григор'єва С. В. Основы демографии: текст лекцій. Харків: НТУ «ХП», 2010. 77 с. ; Дорошенко Л. С. Демография: навч. посіб. Київ: МАУП, 2005. 112 с.; Крисаченко В. С. Динаміка населення: популяційні, етнічні та глобальні виміри. Київ: Вид-во Нац. ін-ту стратегічних досліджень, 2005. 368 с. ; Махорін Г. Л. Основы демографии: курс лекцій. Житомир: Волинь, 2009. 96 с.; Медков В. М. Демография. Ростов-на-Дону, 2002. 448 с. ; Пирожков С. И. Демографические процессы и возрастная структура населения. Москва: Статистика, 1976. 136 с. та інші.

¹⁴⁵ Демографический энциклопедический словарь / ред. Д. И. Валентей. Москва : Сов. Энциклопедия, 1985. 608 с. ; Народонаселение : энциклопедический словарь. Москва : Большая российская энциклопедия, 1994. 639 с. тощо.

¹⁴⁶ Козлов В. И. Основные проблемы этнической экологии. *Советская этнография*. 1983. № 1. С. 3–16; Комарова О. Д. Демографические аспекты этнической экологии. *Этническая экология: теория и практика*. Москва, 1991. С. 44–76 ; Маркарян Э. С. Экология общества и культура. *Экология человека: основные проблемы*. Москва, 1988. С. 64–74 ; Салинс М. Д. Культура и околна среда: изследване по културна екология. *Културна екология*. София, 1997. С. 55–65.

¹⁴⁷ Денисенко М. Б., Ионцев В. А., Хорев Б. С. Миграциология. Москва : МГУ, 1989. 96 с. ; Малиновська О. А. Міграція внутрішня. *Енциклопедія історії України*. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. Київ, 2009. Т. 6 : Ла-Мі. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Migratsiya_vnutrishnya (дата звернення: 10.05.2020).

¹⁴⁸ Снегирев В. Ф. О смертности детей на первом г. жизни: опыт медико-статистического исследования в Ставропольской губернии с 1857 по 1862 год. Санкт-Петербург, 1863. 31 с. ; Корсаков С. Законы народонаселения в России. *Материалы для статистики Российской империи*. Санкт-Петербург, 1841. Т. 2. С. 205–383; Арсеньев К. И. Исследования о численном соотношении полов и народонаселении России. *Журнал Министерства внутренних дел*. 1844. Ч. 5, № 1. С. 5–47; Архангельский Г. И. Влияние урожая на браки, рождаемость и смертность в Европейской России. *Сб. сочинений по судебной медицине и гигиене*. Санкт-Петербург, 1872. Т. 1. С. 505–509, 544; Куркин П. И. Рождаемость и смертность в капиталистических государствах Европы. Москва : Союзоргучет, 1938. 87 с. ; Новосельский С. А. Смертность и продолжительность жизни в России. Петроград : тип. Министерства внутренних дел, 1916. 208 с.

¹⁴⁹ Авдеев А., Блюм А., Троицкая И. Сезонный фактор в демографии российского крестьян-

загальних коефіцієнтів, статево-вікової структури та факторів смертності (з особливою увагою – до дитячої когорти), її динаміки та сезонності¹⁵⁰. На межі етнології та демографії зосереджуємося на таких категоріях, як шлюбний стан, частота безшлюбності, сезонність шлюбів, шлюбний вік та ринок, різниця у шлюбному віці, типології та структура болгарської родини.

З метою аналітичного узагальнення простежуємо сюжети історичної динаміки руху відтворення болгарської спільноти Бессарабії протягом ХІХ – початку ХХІ ст. В цьому ми спираємось на виявлення істотних рис статево-вікових пірамід спільноти, а також

ства в первой половине 19 века: брачность, рождаемость, младенческая смертность. Российский демографический журнал. 2002. № 1. С. 35–45; Аксьонова С. Ю. Середній вік матері при народженні дитини: чи можлива реверсія? Демографія та соціальна економіка. 2018. № 2 (33). С. 53–66. Крімер Б. О. Трансформація народжуваності в Україні на ранніх етапах демографічного переходу. Демографія та соціальна економіка. 2018. № 2 (33). С. 67–81; Русанова Н. Е., Мишиева Н. Г. Позднее материнство и проблемы воспроизводства населения. Политика народонаселения: настоящее и будущее: четвертые Валентеевские чтения. Москва, 2005. С. 60–65; Сердюк І. Дитина й дитинство у Гетьманщині ХVІІІ ст. Повсякдення ранньої модерної України: [історичні студії в 2 т.]. Київ: Інститут історії України, 2012. Т. 1. 328 с.; Стещенко В. С. Дослідження народжуваності й плідності у реальних поколінь жінок України: висновки для сьогодення. Демографія та соціальна економіка. 2010. № 1. С. 3–14. Щербаківа Е. Средний возраст матери при рождении первого ребенка повышается, но различия в уровне рождаемости сохраняются URL: <http://www.demoscope.ru/weekly/2017/0711/barom03.php> (дата звернення: 10.05.2020); Эдиев Д. М. О роли среднего возраста матери при рождении ребенка в долгосрочной демографической динамике. Вопросы статистики. 2006. Вып. 11. С. 23–31; Brown R., Norville C. Theories of Fertility. URL: <https://uwaterloo.ca/waterloo...in.../01-06.pdf> (дата звернення: 10.05.2020); Leridon H. Can assisted reproduction technology compensate for the natural decline in fertility with age? A model assessment. Human Reproduction. 2004. No. 19. С. 1548–1553.

¹⁵⁰ Белькова А. Е. Название болезней и их симптомов в метрических книгах первой половины ХХ века Тюменского духовного правления (часть третья, об умерших). *Вестник Сургутского государственного педагогического университета*. 2010. № 2. С. 72–79; Бойченко С. Основні причини та фактори смертності населення Чернігова (за матеріалами метричних книг ХІХ – початку ХХ ст.). *Сіверянський літопис*. 2016. № 4–5. С. 48–54; Кваша Е. А. Младенческая смертность в России в ХХ веке. *Социологические исследования*. 2003. № 6. С. 47–55; Семенюк О. А. Статево-вікові особливості смертності населення працездатного віку та шляхи її попередження: дис. ...канд. мед. наук: 14.02.03. Київ, 2015. 203 с.; Сучасні та прогностичні тенденції смертності населення України / Г. О. Слабкий, О. М. Орда, Л. А. Чепелівська, О. В. Любінець. Київ: Знання, 2010. 179 с.; Смертність населення України у трудоактивному віці: колект. моногр. / відп. ред. Е. М. Лібанова. Київ: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. 211 с.; Троицкая И., Авдеев А. Первая российская номенклатура болезней и диагностика причин смерти в ХІХ в.: частный случай. *Население и экономика*. 2018. Т. 2, № 4. С. 11. DOI: 10.3897/ropesop.2.e36059; Хабарова О. В. Анализ основных аспектов смертности населения г. Севастополя в ХІХ в. при помощи базы данных (по материалам метрических книг). *Круг идей: междисциплинарные подходы в исторической информатике*. Москва, 2008. С. 115–133; Цвігун І. А. Смертність населення України та її соціально-економічні наслідки. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2010. Т. 3, №2. С. 160–164; Чепелівська Л. А., Ященко Ю. Б. Динаміка смертності населення України на сучасному етапі: регіональний аспект. *Україна. Здоров'я нації*. 2013. № 2 (26). С. 30–34.

коефіцієнти природного приросту¹⁵¹. Такий ракурс дозволяє дослідити роль демографічних та міграційних факторів у трансформаційних процесах щодо болгар Буджака.

Інші теоретичні праці – соціологічні гіпотези та теорії. Їх залучено для вирішення соціальних реконструкцій та факторів, моделювання процесів історико-демографічного розвитку болгар у Бессарабії. Більшість з них є методами соціальної історії – порівняно нового наукового напрямку, який «автономізує» соціальне стосовно політичних, культурних та економічних явищ і при цьому наголошує на потребі міждисциплінарних підходів до вивчення свого предмету¹⁵².

Проте предмет соціальної історії є важким для визначення, як зазначає більшість дослідників, котрі беруться за цю дистинктивну операцію. На неможливості дефініції наголошує Т. Зелдін, який зауважив: «Слово «соціальна» ... – радше гасло, ніж визначення» і обмежується констатацією лише однієї важливої риси: «Соціальна історія постійно вводить до сфери вивчення нові об'єкти дослідження». Останнє ж адресується власне історичному дослідженню, якому цей автор висловлює сподівання на те, що воно через актуалізовані соціальною історією теми має покінчити з «тиранією ідеї еволюції та хронологічного підходу до історії»¹⁵³.

Р. Зідер, солідаризуючись з твердженням про слабко вловлюваний предмет соціальної історії (через швидку плинність включених до нього речей та способів їхньої вербальної фіксації), все ж подає найбільш «технічний» варіант визначення: «Соціальна історія є історією соціального, тобто всього комплексу відносин між людьми». До того ж він наголошує, що науки різняться не предметами, а постановками проблем і методами їхнього вирішення¹⁵⁴. Серед тих методів, які соціальна історія додає до методів загальноісторичних, названі: просопографічний (аналіз ознак окремих осіб або груп на основі письмових джерел – автобіографій, листів, протоколів допитів тощо), інтерв'ю-згадування, або усна історія (зауважимо: тут вона постає як дослідницька техніка, близька до застосовуваної етнографами), статистичного кореляційного аналізу та ін. Причому наголошено, що йдеться не стільки про винаходи нових методів, скільки

¹⁵¹ Курило І. О. Соціально-економічна структура населення: еволюція, сучасність, трансформації : монографія / відп. ред. В. С. Стешенко. Київ: ІДСД НАНУ, 2006. 472 с. ; Шевчук П. Є., Швидка Г. Ю. Закономірності формування статево-вікової структури населення України. *Демографія та процеси відтворення населення*. С. 39–47. URL : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/9103/04-Shevchuk.pdf> (дата звернення: 10.05.2020); Мітеров О. Демографічна характеристика сільського населення Чернігівської губернії (друга половина XIX – початок XX століть). *Сіверянський літопис*. 2007. № 6. С. 115–127 тощо.

¹⁵² Соціальна історія виокремилася в результаті початкового протиставлення історії політичній. Як відзначив Дж. Тревельян, «Соціальна історія може бути визначена через заперечення: як історія народу, з якої виключена політична історія», адже «досі надто багато було написано історичних книг, що складаються з політичних анналів, лише з незначними посиленнями на соціальне оточення, відтак і зворотній метод може бути корисним для відновлення рівноваги» (Тревельян Дж. М. Социальная история Англии. Москва, 1959. С. 15).

¹⁵³ Зелдин Т. Социальная история как история всеобъемлющая. *Thesis*. 1993. Вып. 1. С. 155, 160.

¹⁵⁴ Зидер Р. Что такое социальная история? Разрывы и преемственность в освоении «социального». *Thesis*. 1993. Вып. 1. С. 164.

про зміну поглядів на методи, що вже існують. Так само й щодо тематики – йдеться не стільки про її розширення (зокрема, в бік гендерних студій, дослідження повсякденності, малих груп, мікроісторії тощо), скільки про нові поєднання теоретичного й емпіричного, плюралізм можливих перспектив висвітлення певної теми тими чи іншими засобами, уникаючи догматизації одного з них¹⁵⁵. Реалізацію цієї «програми» Р. Зідер демонструє у своїй книзі «Соціальна історія сім'ї у Західній та Центральній Європі»¹⁵⁶, що на цей час вже є класичною.

Сім'ю Р. Зідер розглядає як складну систему, що «результує впливи макросистеми суспільства і функціонально реалізує завдання з репродукції робочої сили, суспільних структур, формування стереотипів поведінки статей, норм відносин батьків та дітей, дорослих та старих, регулює сексуальну поведінку в дошлюбний та шлюбний періоди»¹⁵⁷. На рівні сім'ї цей дослідник розглядає проблему взаємозв'язку між соціальними, економічними та політичними явищами: «Сім'я не повинна розглядатися поза своїм соціально-політичним та економічним контекстом. Сім'ю розуміють не як «світ у собі», а як соціальний мікрокосм, у якому відображено соціальні відносини, живуть і працюють люди, соціалізовані певним суспільством і які самі соціалізують покоління, що приходять їм на зміну»¹⁵⁸. Така дослідницька програма дозволяє на надійному матеріалі простежувати взаємозв'язки між формами та рівнями людської інтеграції, не вдаючись до інтерполяцій ідейних конструктів до сфери емпірики.

З моменту виокремлення соціальної історії, бачення відношення між соціальною, економічною та політичною системами зазнає помітної видозміни. Дж. Тревельян (1946) вбачає у соціальній історії «необхідну ланку між економічною та політичною історією», цілком у марксистському дусі вважаючи, що «соціальні явища породжуються економічними умовами майже в такому ступені, як політичні події, відповідно, породжуються соціальними умовами»¹⁵⁹. Однак, наразі подібні твердження не витримують навантаження емпіричним матеріалом, в масиві якого зв'язки між зазначеними системами не виглядають так прямолінійно.

Соціальна історія у Франції, від початку пов'язана з «Школою Анналів», теж зазнає помітної видозміни упродовж 70–90-х рр. ХХ ст. Структуралістичний детермінізм і прагнення тотальності, що панують у 1950–60-ті рр. (Ф. Бродель і його учні, а також марксистки), поступаються відстеженню багатолінійності, «ігр масштабу», мікрорівнів, засвоєнню базових понять прагматичної соціології (актор, переклад, зміщення, мережі та ін.) і відмові від остаточних інтерпретацій»¹⁶⁰. Н. Трубникова та П. Уваров зауважують щодо сучасної інтелектуальної атмосфери у Франції «...прагнення розглядати соціальні реальності не стільки як об'єктивно наявні відпочаткові параметри, в які «втис-

¹⁵⁵ Зідер Р. Что такое социальная история? Разрывы и преемственность в освоении «социального». *Thesis*. 1993. Вып. 1. С. 175.

¹⁵⁶ Зідер Р. Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе (конец XVIII – ХХ в.). Москва : ВЛАДОС, 1997. 301 с.

¹⁵⁷ Там само. С. 5.

¹⁵⁸ Там само. С. 8.

¹⁵⁹ Тревельян Дж. М. Социальная история Англии. Москва, 1959. С. 15.

¹⁶⁰ Трубникова Н. В. Уваров П. Ю. Пути эволюции социальной истории во Франции. *Новая и новейшая история*. 2004. № 6. С. 138–147.

нута» людина, а як рухливу взаємодію індивідуальних та колективних акторів. Кожна з цих дійових осіб наділена свободою вибору чи свободою маневру і здатна погоджуватися з іншими, які формують одвічно рухливу та мінливу соціальну тканину»¹⁶¹. Саме у межах цього напрямку отримує розвиток історична антропологія родин¹⁶².

У США тенденцію до вивчення соціальних мікрорівнів та емпіричного простеження їхнього зв'язку з макрорівнями оприявнюють ще в 1960-ті роки. Помітних успіхів досягає соціологія малих груп, серед таких розглядають і сім'ю як найбільш самостійну і стійку суспільну одиницю. Доведено, що всі інші малі групи (закриті клуби, ради директорів, військові підрозділи тощо) щільніше за неї інтегровані до більших соціальних груп і мають порівняно з нею коротше життя. При цьому має місце складне переплетіння цих груп, оскільки одна і та сама людина може бути членом 5–6 малих і більших груп¹⁶³. Розгляд малої групи як поля зіткнення соціальних та індивідуальних сил тиску, під дією яких перебуває конкретна людина, створює продуктивну перспективу для розкриття трихотомії: індивід – група – суспільство. Напрацьовуються методи аналізу внутрішніх процесів у групі, включно з членами самої групи, котрі, беручи участь у дослідженні, спостерігають і характеризують взаємодії всередині неї. Вдається також простежити впливи культури на групові процеси¹⁶⁴.

Дослідження соціальної історії сім'ї, її розвитку, механізмів адаптації, збереження традицій і виникнення інноваційних елементів неможливий без аналізу її структури. На тотожності соціального і структурного наполягав західнонімецький дослідник Вернер Конце, закликаючи враховувати не «*resgestae* (діяння, подієвий плин. – авт.), а структури в їхній безперервності й трансформації»¹⁶⁵. Більшість спеціалістів з історії європейської сім'ї на зламі ХХ–ХХІ ст. дотримуються типології, запропонованої Кембріджською групою дослідників історії населення і соціальних структур (П. Ласлетт і Р. Уол¹⁶⁶). Запропонована ними структура домогосподарств за спорідненим складом ґрунтується на статистичних даних ХVІ–ХІХ ст. відносно Англії, Фран-

¹⁶¹ Трубникова Н. В. Уваров П. Ю. Пути эволюции социальной истории во Франции. *Новая и новейшая история*. 2004. № 6. С. 146.

¹⁶² Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии / пер. с фр. С. Хока, Ю. Егоровой. Москва : РГГУ, 1997. 208 с.

¹⁶³ Миллз Теодор М. О социологии малых групп. *Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы* / ред. Г. В. Осипов. Москва, 1972. С. 82; Воугел Э. Ф. Семья и родство. *Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы* / ред. Г. В. Осипов. Москва, 1972. С. 163–174; Мердок Дж. П. Социальная структура / пер. с англ. А. В. Коротаева. Москва : ОГИ, 2003. 607 с.

¹⁶⁴ Миллз Теодор М. О социологии малых групп. *Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы*. Москва, 1972. С. 83, 90–92.

¹⁶⁵ Кокка Ю. Социальная история между структурной и эмпирической историей. *Thesis*. 1993. Вып. 2. С. 176.

¹⁶⁶ Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход. *Брачность, рождаемость, семья за три века*. Москва, 1979. С. 132–137; Ласлетт П. О классификации домашних сообществ : (разъяснения редакции к типологии домохозяйств Питера Ласлетта). *Семья, дом и узлы родства в истории* / под общ. ред. Т. Зоколлы, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбома; отв. ред. О. Е. Кошелева; пер. с англ. и нем. К. А. Левинсона, пер. с фр. Л. А. Пименовой. Санкт-Петербург, 2004. С. 270–271.

ції, Сербії, Японії та Колоніальної Америки. Інша типологія, що часто застосовується, базується на статистичних і демографічних даних другої половини ХХ ст.¹⁶⁷ В ній, крім характеристики окремих елементів складу сім'ї, приділяється увага і взаєминам всередині сім'ї, соціальній та національній належності її представників. Отже, перша типологія характеризує домогосподарства за спорідненим складом, спирається на дані XVI–XIX ст. і є результатом макропорівняльного аналізу; друга – типологія сім'ї, що враховує соціальні та етнічні чинники, ґрунтується на сучасних конкретно-історичних дослідженнях і є результатом системного аналізу. Ця операційна класифікація ґрунтується на радянському досвіді в історіографії вивчення родинних структур та суспільного побуту¹⁶⁸.

Про детермінованість зв'язку між типами шлюбів та соціально-економічними умовами свідчить також типологічна схема Дж. Хайнала (J. Hajnal)¹⁶⁹. Він припускає існування двох – східно- та західноєвропейської – моделей шлюбу. У межах цього серйозні розробки здійснюються болгарською дослідницею М. Тодоровою¹⁷⁰. Слід вказати, що дослідниця спирається як на європейський, так і болгарський досвід¹⁷¹ студіювання історико-демографічних процесів.

З огляду на історіографію та теоретичну базу дослідження, формується **робоча гіпотеза**, згідно з якою:

1) Болгарська спільнота Бессарабії тривалий час становить собою «перехідний» соціокультурний тип відтворення населення, якому притаманні властивості як аграр-

¹⁶⁷ Ганцкая О. А. Семья: структура, функции, типы. *Советская этнография*. 1984. № 6. С. 16–28; Ганцкая О. А. Семья: общие понятия, принципы типологизации. *Этносоциальные аспекты изучения семьи у народов зарубежной Европы*. Москва, 1987. С. 5–15.

¹⁶⁸ Кон И. С. Социология личности. Москва: Политиздат, 1967. 383 с.; Кон И. С., Афанасьева А. Н. Исторический процесс и смена поколений. *Преемственность поколений как социологическая проблема*. Москва, 1973. С. 20–24; Александров В. А. Сельская община в России: (XVII – начало XIX в.). Москва: Наука, 1976. 324 с.; Бромлей Ю. В., Кашуба М. С. Брак и семья у народов Югославии: опыт историко-этнографического исследования. Москва: Наука, 1982. 239 с.; Бромлей Ю. В., Кашуба М. С. О некоторых проблемах семьи у сербов. *Этносоциальные аспекты изучения семьи у народов Зарубежной Европы*. Москва, 1987. С. 35–82; Пономарев А. П. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине. Киев: Наукова думка, 1989. 313 с.; Перковський А. Л. Еволюція сім'ї і господарства на Україні в XVII – першій половині XIX ст. *Демографічні дослідження*. Київ, 1979. Вип. 4. С. 37–46; Слюсар Л. І. Еволюція шлюбу в Україні: XVII – початок ХХ сторіччя. *Демографія та соціальна економіка*. 2011. № 2. С. 62–72 та інші.

¹⁶⁹ Хаджнал Дж. Европейський тип брачності в ретроспективе. *Брачність, рождаємость, семья за три века* / под ред. А. Г. Вишневого, И. С. Кона. Москва, 1979. С. 14–70.

¹⁷⁰ Тодорова М. Балканското семейство. Историческа демография на българското общество през османския период. София: Амицития, 2002. 216 с.; Todorova M. N. Balkan family structure and the European pattern: demographic development in Ottoman Bulgaria. Budapest: CEU, 2006. 249 с.

¹⁷¹ Перш за все: Тотев А. Демографско-исторически очерк на България. *Годишник на Софийския университет, юридически факултет*. София, 1974. Т. 65. С. 143–225; Сучасні розробки: Iliev I. Familie, ideologie und Politik. Die Großmutter instädtischen Familien nach 1945. *Vom Nutzender Verwandten. Soziale Netzwerke in Bulgarien 19 und 20 Jahrhundert* / Ulf Brunnbauer, Karl Kaser (eds.). Wien, 2001. С. 89–114.

ного, так і урбаністичного соціуму. З одного боку – відносно високі рівні народжуваності та смертності, східноєвропейська модель шлюбу та значні сплески смертності від епідемій тощо. З іншого – часткове розбалансування статеві-вікових характеристик, превалювання нуклеарної (простої) родини, досить раннє подолання жіночої смертності унаслідок пологів та умовно пізнє – дитячої, від інфекційно-педіатричних небезпек тощо.

2) Конкретизація теорій демографічного та епідеміологічного переходів, враховуючи вплив на умови життя модернізаційних та урбанізаційних тенденцій, втілює у систему дослідницьких пояснень чинників відтворення болгарського населення у Бессарабії протягом XIX – початку XXI ст. Ці природні рухи розглянуті як результат та, водночас, як потенціал щодо соціальної історії спільноти.

3) Студіювання структур та еволюції / трансформації елементарних соціальних одиниць – сімей, дозволяє «повернути» до наукового обігу ідеї про соціальну детермінанту в демографічних процесах, аналогічно, саме порівняння емпіричних даних щодо відтворення болгарського населення в регіоні природним та механічним шляхами демонструє роль соціальних чинників у міграційних переміщеннях.

Урахування тенденцій у сучасних дослідженнях соціальної історії сім'ї та з'ясування напрацьованого аналітичного інструментарію впливає на постановку питань і добір інструментів щодо розгляду болгарської сім'ї в Південній Бессарабії у цьому дослідженні. Автор монографії також керується прагненням витримати міждисциплінарний підхід для всебічного розгляду досліджуваного предмета, застосовуючи методи історії, соціології, економіки, етнографії та інших наук про людину, заразом покладаючись на власний досвід «включеного спостереження» в середовищі болгарської сім'ї, так само як і польовий матеріал, збір якого розпочато ще в другій половині 1990-х років.

Суто **історичні методи аналізу** застосовано у трьох варіантах порівняльно-історичної ретроспективи: *генетичні, дифузійні та типологічні розробки*. Порівняльно-генетичний прийом дозволяє простежити формування та основні етапи функціонування як спільноти в цілому, так і її основних компонентів (сім'ї, територіальної громади, окремі тенденції у демографічних та соціальних практиках). Вплив зовнішніх факторів на відтворення болгарського населення Бессарабії може бути продемонстрований шляхом дифузійних та типологічних методів. Синхронні та діяхронні виміри застосування цих двох методів сприяють розкриттю історичної та етнокультурної своєрідності на мікрорівні соціальної дійсності. Уявлення про спільноту як систему, в якій існує складна мережа взаємозалежності, приводить до використання *структурно-функціонального аналізу* щодо особливостей сім'ї та внутрішньо-сімейної організації. Підкреслимо, що цей нібито статичний прийом виявляє чималий потенціал щодо розкриття динаміки соціальних інституцій та сталості окремих рис в історико-демографічному контексті. Ці продуктивні засади якісного аналізу ґрунтуються на зустрічних прийомах перспективи (коли подія або процес сприймається як потенціал щодо багатьох варіантів подальшого розвитку) та ретроспективи (коли надано пояснення наявним явищам шляхом виявлення важливих чинників у минулому).

Система аргументів якісної спрямованості проходить апробацію кількісним моделюванням. Саме **статистичні (кількісні) методи** виступають основними у пізнанні

та поясненні історико-демографічної реальності болгарської спільноти Бессарабії протягом ХІХ – початку ХХІ ст. Поєднання результатів кількісного та якісного варіантів аналізу дозволяє створити синтетичну методологічну модель історичного дослідження.

В основі цієї моделі знаходиться цифрова база даних на рівні окремої особи та її властивостей (стать, вік, соціальний стан, рівень освіти тощо), що включена до сімейних колективів та територіальної громади. Джерелами складання цієї бази даних (80829 осіб) виступають різноманітні масові та формулярні джерела (Ревізькі реєстри, матеріали церковного обліку, офіційні переписи, реєстри та господарські книги та інші). Відповідно до них були застосовані специфічно-джерелознавчі прийоми критики та обробки – від археографічного виявлення до емпіричної диференціації за окремими показниками.

Для реконструкції демографічних процесів використовуються оригінальні демографічні методики та прийоми. Зокрема, побудова статево-вікових пірамід, компонентний метод встановлення конкретних індексів, угруповання ознак у вигляді таблиць тощо. У результаті, ці показники залучено до загальної схеми роботи, пояснюючи природні фактори історичних процесів та їхню варіативність.

Якою б великою не була наша електронна база емпіричних матеріалів, вона не може охопити увесь масив спільноти, який вираховується у масштабі близько мільйона осіб. Саме тому розроблено принципи методу вибірки та її репрезентації. В окремих корпусах джерел це випадкові масиви («метод сніжної кулі»), в інших – математичне моделювання та відбір за логікою історичної та етнокультурної варіативності. Наприклад, проводячи реконструкції демографічних та соціальних ознак 1830-х рр., ми спираємося на представницький корпус матеріалів щодо «старих мешканців» та «нових переселенців», враховуючи етнокультурні особливості «туканців», «фракійців», «балканців». Отримані результати на основі подібної вибірки були інтерпольовані у дані мікрогрупи, а також екстрапольовані на болгарську спільноту в цілому.

Така методологічна спрямованість роботи вимагає більш детального екскурсу до використання кількісних методів під час аналізу історичних джерел. Ці спеціальні джерелознавчі прийоми були зумовлені необхідністю перетворення якісних характеристик на статистично-верифіковані дані, а потім, навпаки – трансформації кількісних показників до нарративної історії. У контексті бурхливого розвитку історичної інформатики ці конкретні дослідницькі інструменти виявляються вкрай різноманітними та перманентно удосконалюються. Ця ситуація зумовлена специфікою форм документів, до яких звертаються історики, і постійним ускладненням наукових завдань. Проте, в усій варіативності можна чітко визначити два основні типи аналізу: традиційний (класичний) та формалізований (кількісний, контент-аналіз)¹⁷². Істотна різниця між ними не означає послідовної непримиримості – вони взаємно доповнюють одне одного, дозволяючи компенсувати притаманні недоліки, працюючи на одну мету – отримання адекватної та достовірної інформації щодо забезпечення дослідницьких завдань.

Аналіз документів у межах кожного конкретного дослідження є доволі самостійним та творчим процесом. Вибір типу аналізу напряму залежить від форми, структури

¹⁷² Проблемы контент-анализа в социологии. Москва, 1970 ; Новикова Т. В. Примененные контент-анализа должностных инструкций в социально-психологическом исследовании.

та змісту джерела, а також дослідницьких завдань, потенціалу щодо їхнього розв'язання. Традиційний аналіз ґрунтується на сприйнятті, розумінні, усвідомленні та інтерпретації змісту документів у зв'язку із метою роботи¹⁷³. Якщо предметом дослідження виступають історичні джерела, то, як правило, традиційний аналіз використовується для встановлення подільності та достовірності викладених у ньому фактів. Заради цього використовують *прийоми внутрішньої та зовнішньої критики*¹⁷⁴. Ці два аспекти джерелознавчої процедури майже повністю відповідають двом різновидам традиційного аналізу в соціології¹⁷⁵. Для встановлення виду документа, його форми, часу та місця появи, авторства, мети створення, надійності та достовірності контексту, застосовують зовнішній аналіз. А ось внутрішній аналіз – це різні можливі варіанти дослідження змісту документа.

Оскільки зовнішня критика формулярних масових джерел, залучених у нашому дослідженні, проводиться у відповідному параграфі, зосередимся на внутрішніх аспектах критики. Структуровані показники стосовно окремої персони у контекстах родини / громади вимагають *процедур агрегації та інтерпретації*. Заради цього й створена база даних, яка виконує роль мега-джерела, де кожна із конкретних демографічних якостей отримує певне значення у своєрідній матриці пізнання. Саме на такому принципі (випадковість VS закономірність) й будується формалізований тип контент-аналізу. Узагальнення емпірики, певною мірою, позбавляє нас питань про адекватність та суб'єктивність, що притаманне традиційному методу аналізу документів.

Таке кількісне моделювання та формалізовані методи аналізу формуються ще наприкінці XIX – початку XX ст. (Е. Дюркгейм, М. Кареев тощо). Проте закріплюються вони лише у 1940-х рр. після ефективної діяльності школи Г. Ласуелла¹⁷⁶. З того часу сутність контент-аналізу сприймається як переклад вербальної інформації у більш об'єктивну форму, у перетворенні від тексту до позатекстової реальності, під якою розуміють соціальну (або інтелектуальну) дійсність у всьому її різноманітті. Цей варіант аналізу – «дослідницька техніка щодо отримання висновків шляхом аналізу змісту тексту про стан та якості соціальної дійсності»¹⁷⁷.

У цьому історіографічному досвіді використання контент-аналізу зумовлює основні принципи його застосування¹⁷⁸:

– коли вимагається висока ступінь точності та об'єктивності аналізу;

Социологические исследования. 1978, № 4. С. 144–151; Рабочая книга социолога / редкол.: Г. В. Осипов (отв. ред.) и др. Москва, 2003. С. 318.

¹⁷³ Маслова В. А. Принципи і прийоми дослідження концепту. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Сер. : Філологія. Соціальні комунікації*. 2013. Т. 26 (65), № 1. С. 249–253.

¹⁷⁴ Фарсобин В. В. Источниковедение и его метод: опыт анализа понятий и терминологии. Москва, 1983. С. 26–28.

¹⁷⁵ Рабочая книга социолога / редкол.: Г. В. Осипов (отв. ред.) и др. Москва, 2003. С. 320.

¹⁷⁶ Lasswell G. D., Smith B. L., Casey R. D. *Propaganda, Communication and Public Order*. Princeton, 1946. 435 p. ; Lasswell G. D. *The analysis of political behavior*. London, 1947. 314 c.

¹⁷⁷ Таршис Е. Я. Контент-анализ. *Социологический словарь* / отв. ред. Г. В. Осипов и др. Москва, 2015. С. 122–124.

¹⁷⁸ Рабочая книга социолога / редкол.: Г. В. Осипов (отв. ред.) и др. Москва, 2003. С. 322.

- за наявності значного за обсягом та несистематизованого матеріалу, коли безпосередньо його використання вкрай проблематичне;
- коли категорії, важливі для мети дослідження, характеризуються певною частотою появи у документах, що вивчаються;
- коли велике значення щодо досліджувальної проблеми має мова джерела інформації, його специфічні характеристики.

У 1960-ті рр. методики контент-аналізу отримують своє поширення та популярність у різних гуманітарних науках. Тоді фундатор обґрунтованої теорії – Барні Глейзер – вказує на контент-аналіз як на «співставний метод кількісного аналізу»¹⁷⁹. Вивчаючи побочні аспекти змісту, він поступово стає важливим інструментом пізнання дійсності. «Цифрова» та «мікроперсональна» революції приводять до справжнього вибуху у застосуванні контент-аналізу та його різновидів. Проте, це не стільки технологічне переоснащення історика, скільки виведення його інструментарію до нових епістемологічних та гносеологічних перспектив. Зокрема, у нашому випадку обробку та інтерпретацію такої матриці даних складно уявити без технічної допомоги і її обробки. Однак, кліометричні засоби беруть участь як під час постановки дослідницьких завдань, так і протягом коментарів щодо варіативності історико-демографічних процесів.

На підставі цього твердження зосередимося на *якісно-кількісних реконструкціях* як методі аналізу змісту масових формулярних джерел. Шляхом його застосування стає можливим виявлення та вимірювання різноманітних фактів та тенденцій, що відображають опосередковано в цих історичних корпусах джерел. Завдяки специфічній обробці даних через контент-аналіз визначено непрямі свідчення реальності (у нашому рівні – немотивовані та невідрефлексовані демографічні чинники та наслідки соціальних процесів). Саме такий історіографічний досвід – поміщення окремого факту до типологічних рядів, пізнання проявів приватного через публічні контексти – дозволяє нам обрати та обґрунтувати кількісні підходи у вивченні історико-демографічних трансформацій у болгарської спільноті Бессарабії протягом XIX – початку XXI ст.

Специфіка використання контент-аналізу, в компаративній перспективі з іншими методами дослідження, полягає власне у процедурі, що передбачає підрахунки частоти та обсягу згадування тих або інших змістовних одиниць тексту, що вивчається. У такому контексті його розглядають як екстенсивний, узагальнювальний аналіз, успішність якого напряму залежить від постійності, однорідності, одномасштабності, повторності інформації. Саме ці властивості притаманні масовій історичній документації, де частота повтору змістової одиниці, категорії аналізу має пряму тенденцію відображати її значущість. Безумовно, окремі показники слід сприймати як умовні, не ідеалізуючи їх, а піддаючи гідній критиці. В них зв'язок між частотою та значенням певною мірою пошкоджений, а, може й взагалі не дотримуватися через той факт, що розгорнутість, просторовість, що посідає змістовна одиниця, більше відповідає її важливості, ніж її частота.

Зважаючи на це, сформульовано рекомендації щодо використання контент-аналізу для студіювання великого за обсягом та несистематизованого матеріалу, «без-

¹⁷⁹ Glaser B. G., Strauss A. L. *Awareness of dying*. Chicago: Aldine, 1968 ; Glaser B. G. *Doing grounded theory: Issues and discussions*. Mill Valley: Sociology Press, 1998.

посереднє використання якого вимагає вибору із генеральної сукупності документів репрезентативної частини, що здатна задовольнити запити дослідника»¹⁸⁰. У нашому дослідженні використовуємо однозначне правило для надійної фіксації потрібних характеристик (*принцип формалізації*) – сукупність усіх формальних соціально-демографічних рис індивідуума у розрізі його взаємозв'язку із подібними у розрізі родини / територіальної громади. Частотна верифікація дозволяє узагальнювати ці індивідуальні риси до діахронних та синхронних перспектив, враховуючи частотність проявів (*принцип статистичної значущості*).

Описання процедури контент-аналізу складається із: формування вибірки, визначення одиниці аналізу, обробки та інтерпретації результатів. Емпіричну базу щодо аналізу склали наступні корпуси документів:

– 30 посімейних переписів 1811, 1818, 1835, 1850, 1859, 1863 та 1924 рр. (разом 17279 осіб);

– 101 метрична книга та відповідні реєстри 1812–1917 рр. (разом 19601 особа);

– 29 масивів книг господарського обліку сільрад 1940–2015 рр. (разом 43949 осіб).

Для хронологічних зрізів 1964–2015 рр. були вибрані випадковим чином 100 сімей від кожного села, що становить 400 родин на зріз.

Випадковий характер відбору джерел та намагання витримати принцип репрезентативності у кожному із корпусів призводить до створення значної та достовірної за обсягом бази даних. У середині кожної вибірки корпус актуалізованих даних ґрунтується на логічному представництві усього масиву. Хоча не математична логіка визначає репрезентативність, а етнокультурний відбір – залучено відомості про представників усіх груп болгар усередині спільноти. Слід також додати, що для кожної проблеми реконструкції застосовано власну систему відбору належного матеріалу. Отже, конкретні звернення до джерел, їхня обробка та коментарі ґрунтуються на репрезентативності стосовно усіх домогосподарств спільноти регіону.

Одиницею аналізу виступає особа у контексті її соціальних зв'язків. Заради цього обираються домогосподарства (родини), які характеризувалися через їхні іманентне структурне наповнення за формальними ознаками. Одиницею підрахунку виступають особисті якості кожного із членів даної родини. З огляду на це, задля соціальних реконструкцій залучаються сімейні свідчення, а задля демографічних – персональні дані. На основі цього створено матрицю пізнання: дослідницькі типологічні схеми сімейних інституцій, їхніх структурних підрозділів, варіативності особистих демографічних характеристик тощо. Це дозволяє проводити фахові дослідження окремих аспектів етнодемографічного розвитку болгарської спільноти Південної Бессарабії. Обробка здійснюється програмним забезпеченням – статистичним пакетом IBM SPSS. Засоби представлення даних у цьому пакеті та відповідної комерційної версії Micro-

¹⁸⁰ Миронов Б. Н. История в цифрах: математика в исторических исследованиях. Ленинград, 1991. С. 23; Методы анализа текста и дискурса / С. Тичер, М. Мейер, Р. Водак, Е. Веттер. Харьков, 2009. С. 88–109; Богомолова Н. Н. Контент-анализ. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1992. 60 с.; Приборович А. А. Контент-анализ – форма исторического исследования. *Роль личности в истории: реальность и проблемы изучения*: науч. сб. по материалам 1-й Междунар. науч.-практ. Интернет-конф. / редкол.: В. Н. Сидорцов (отв. ред.) и др. Минск, 2011. С. 153–159.

soft Excel дозволяють проводити багатофакторний аналіз взаємозв'язків між різними ознаками у синхронних та діахронному вимірах.

Під час обробки матеріалу використовуються хрестоматійні методи *статистичного аналізу*, що набувають продуктивного поширення у джерелознавстві та історії. Історична інформатика активно експлуатує: кореляційний, дисперсний, регресійний та кластерний варіанти статистичного узагальнення та упорядкування емпіричних даних¹⁸¹. Саме під них опрацьовуються свідчення із формулярних джерел у нашому випадку. Зокрема, кореляційний аналіз виступає варіантом статистичного дослідження стохастичної залежності між випадковими величинами. Порівнюючи дві та більше груп змінних намагаємося простежити взаємозв'язки між ними. Наприклад, порівнюючи коефіцієнти смертності спробуємо простежити їх зумовленість ендегенним та екзогенним факторам; або, порівнюючи їх із індексами народжуваності виводити закономірності традиційного чи модерного типу відтворення населення. Оцінки коефіцієнтів кореляції дозволяють більш ґрунтовно проводити реконструкції демографічних процесів в цілому. Разом із тим, вони приводять до більш коректних умовних припущень щодо фактичного та гіпотетичного рівнів знань. Зокрема, такій процедурі піддаються приріст та скорочення болгарського населення – процес, у якому визначено дві низки: реальні дані та внутрішні показники цих процесів. Компаративна операція дозволила виокремити природні та механічні фактори відтворення населення.

Логічним продовженням цього є застосування прийомів *регресійного аналізу* даних. Наочним прикладом виступають майже усі діаграми нашої монографії. Задана формальна величина – хронологія – дозволяє нам виявити залежність конкретних соціально-демографічних показників від поступового (умовно – лінійного) розвитку. Випадковість цієї залежності демонструється кореляційним шляхом, а ось функціональність, де вона себе проявляє, – розкривається регресією. Такий підхід дозволяє провести аналіз залежності від певної групи факторів, що визначають тривалі тенденції у відтворенні населення (яскравий приклад – структура смертності та реалізація демографічного потенціалу; пряма залежність між рівнем народжуваності та рівнем смертності; шлюбність як опосередкована модель відображення статево-вікових чинників тощо). Комбінаційний потенціал регресивного аналізу застосовується у встановленні конкретних коефіцієнтів демографічних процесів болгарської спільноти Бессарабії протягом ХІХ – початку ХХІ ст.: смертності, народжуваності, шлюбності, факторів приросту/скорочення населення. Усі відхилення від простої регресії сприймаються як «підказки» щодо пошуків екзогенних чинників, а, відповідно – історичної реальності, яка визначає цей стохастичний процес.

Продуктивним виявляється інструмент *дисперсійного аналізу*. Завдяки йому стає можливим визначення «демографічних переходів» та якості окремих етапів. Кожен із тематичних сюжетів демографії сприймається як дискретна та неперервна випадкова сукупність змінних. Залежність їх між собою та, відповідно, – від формального хронологічного принципу, дозволяє проводити статистичні заходи угруповання та узагальнення, визначаючи істотність зав'язків між окремими компонентами. На підставі цих

¹⁸¹ Историческая информатика : учеб. пособие / под ред. Л. И. Бородкина, И. М. Гарсковой. Москва : Мосгорархив, 1996. 400 с.

демографічних показників виявляють потенціали та типологічні ознаки. Корисним виявляється дисперсний аналіз під час розгляду синхронних територіальних варіативностей. Порівняння конкретних показників у будь-якій колонії із середніми розкриває спільні та специфічні риси у демографічному стані та розвитку.

Наступний варіант методів математичної статистики, який набуває ефективного використання у нашому дослідженні, стає *кластерний (когортний) аналіз*. Виявлення моди (найбільш сталого показника у сукупності) у демографічних вимірах будується за принципами формальної диференціації на кластери, ознаками яких виступають вікові, статеві та часові властивості. Ця багатомірна статистична процедура, що узагальнює емпіричну різноманітність, допомагає в упорядкуванні статево-вікових аспектів демографічних процесів. Застосовуючи її, визначаємо певні умовні когорти: арифметично-формальні (із кроком відбору у 5 років), історично-соціальні (діти та підлітки, особи репродуктивного та поважного віку). Однаковою мірою, застосовується кластерний аналіз стосовно умовних поколінь протягом всього періоду. Хронологічні зрізи, які зумовлені наявністю джерельної бази, відображають і дослідницьку процедуру визначення етапу-покоління в історичній динаміці. Цей підхід зосереджує наукові операції над основними показниками у контексті 15–20 років. Такий ракурс зумовлений можливістю простежити кластерні трансформації від її появи до її закінчення.

Отже, екстраполюючи методичний досвід історичної інформатики, вдається виявити та описати основні закономірності процесів історико-демографічного розвитку болгарської спільноти Південної Бессарабії протягом ХІХ – початку ХХІ ст. Конкретні процедури застосування схарактеризовані у відповідних тематичних розділах цієї роботи. Можна лише зайвий раз підкреслити трансдисциплінарність дослідження, яка породжена системою загально-наукових принципів та теоретичних проєкцій, спеціальних історичних, демографічних, соціологічних та кліометричних прийомів, а також методологічним намаганням комплексного розгляду зазначеної теми.

РОЗДІЛ 2

Болгарська діаспора Південної Бессарабії (XIX – початок XXI ст.)

Кара О. Д. Ниті з минулого. 2008, полотно, олія.

2.1. Масова болгарська колонізація Південної Бессарабії. Середина XVIII ст. – 1835 р.

Найдавніші згадки про болгарських переселенців у Бессарабії з'являються після завоювання Північно-Західного Причорномор'я Османською імперією в XV ст. У турецькій документації XVI ст. християн, які переселяються з Балканського півострова до Буджака, позначено терміном *preselec*, похідним від староболгарського слова *pre-selник*¹. Перші болгарські переселенці в Бессарабії тяжіють до міст². Один із таких випадків наводить архідиякон Павло Алеппський в середині XVII ст. щодо м. Ізмаїл: «Кажуть, у цьому місті мешкає більше дванадцяти тисяч сімей волохів та болгар, які втекли від утисків турків й оселилися тут, адже жити тут приємно, і вони тішаються справедливістю й безпекою, а податки, окрім хараджу, мізерні. Єдина урядова особа – правитель міста»³. Відомі згадки, датовані 1714 р., про 200 будинків, що належать «волохам і болгарам та євреям», а також православна церква св. Георгія у містечку Ягорлик, що на лівому березі р. Дністер⁴.

Прагнучи зберегти контроль у межиріччі Серету, Прута й Дністра, турецький уряд підтримує колонізаційний рух болгар у цій місцевості, надаючи йому організованого характеру. Зокрема, на будівництво м. Ізмаїл у 1590 р. турецька адміністрація в масовому порядку переселяє болгар і волохів, використовуючи їх як робочу силу. Згодом населення Ізмаїлу збільшується за рахунок переселення сімей болгарських рибалок з міст Нікополь і Сілістра, завдяки чому ця прикордонна фортеця перетворюється на центр окремої нахії (адміністративно-фіскальна одиниця), а у 1641 р. утворені Браїлівська й Ізмаїльська єпархії Константинопольського патріархату⁵.

На початку XVIII ст. Порта призначає господарями Молдавського й Волоцького князівств представників грецько-фанаріотських еліт, що приводить до створення

¹ Veinstein Gilles. Les «ciftlik» de colonisation dans les steppes de nord de la mer Noire au XVIe siecle. *Istanbul Universitesi İktisat Fakultesi Mecmuası*. 1985. № 1–4 (41). С. 190.

² Червенков Н., Грек И. Българите от Украйна и Молдова: минало и настояще. София, 1993. С. 9–10.

³ Алеппский П. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в., описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским. Вып. 5 : Обратный путь. Молдавия и Валахия. Малая Азия и Сирия. Результаты путешествия. *Чтения в обществе истории и древностей российских*. Москва, 1900. Кн. 2 (199). С. 105.

⁴ Описание дорог от Киева до Царьграда, сочиненное в 1714 г. *Академическия известия*. Санкт-Петербург, 1781. Ч. 7 : Месяц март. С. 330.

⁵ Серета А. Силистренско-Очаковскийя еялет през XVII – нач. на XIX в.: административно-териториално устройство, селища и население в Северозападното Причорноморие. София, 2009. С. 46–47, 61.

сприятливих умов для переселення до Молдавського князівства православних народів з Балкан – греків, сербів і болгар. Певна їх частина, що переважно складається із заможного купецтва, кооптується до молдавської еліти, придбавши боярські чини⁶.

Ми не маємо даних про існування болгарських сільських поселень у Південній Бессарабії у XVIII ст., наявні згадки лише окремих сімей, що мешкали в містах Кілія, Ізмаїл, Аккерман, Бендери. Частка болгар серед місцевих мешканців лишається незначною⁷. Отже, болгарські мігранти в Пруто-Дністровському межиріччі до початку XIX ст. не створюють помітних груп серед домінантного романомовного та тюркомовного населення регіону.

Попри те, що Південна Бессарабія (Буджак) і Болгарія в XVI–XVIII ст. перебувають в одному державному просторі Османської імперії, політико-правові умови на цих територіях мають суттєві відмінності. Південна Бессарабія розділена між Молдавським князівством і Кримським ханством, які перебувають у васальній залежності від османів. Проте статус кримського хана значно вищий за господаря Молдавії; до того ж перший має певні владні та фіскальні прерогативи⁸.

З початку XVII ст. на північно-західних володіннях Кримського ханства зосереджуються кочовики-ногайці, які мігрують з поволзьких степів і утворюють в цьому регіоні потужне етнопотестарне формування – Буджацьку орду. Здобичницькі рейди ногайців на території Молдавського та Румунського князівств позначаються на зменшенні сільських поселень у суміжних з володіннями кримських ханів районах. Землеробська ойкумена відсувається до молдавських Кодр або зосереджується поблизу укріплених міських центрів, контрольованих турецькою адміністрацією. Підвладний Бахчисараю Буджак і Молдавію османські урядовці близько 1666 р. розмежовують лінією Халіл-паші, яка, втім, є слабкою перепорою для войовничих кочовиків⁹.

Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр., у 1770–1771 рр. велика частина буджацьких та єдисанських ногайців переселена російським урядом на правобережжя р. Кубань¹⁰. Кючук-Кайнарджийський мирний договір ліквідує данництво Молдавії щодо Кримського ханства, гарантує свободу віросповідання для православного населення князівства й зобов'язує турецьку адміністрацію припинити здобичницькі

⁶ Бакалов С. Главче: молдавский боярский и бессарабский дворянский род болгарского происхождения. *Бессарабските българи: история, култура и език* : (25-годишнина на групата «Етнология на българите» в Центъра по етнология на Института за културно наследство, АНМ и 20-годишнина на Научното дружество на българистите в Република Молдова). Кишинев, 2014. С. 81–82.

⁷ Бачинська О. А. Процес формування болгарських громад в містах Буджака на межі XVIII–XIX ст. *Человек в истории и культуре*. Одесса, 2012. Вып. 2 : Мемориальный сборник материалов и исследований в память ... В. Н. Станко. С. 479–488.

⁸ Пейссонелде Ш.-К. Записка о Малой Татарии / пер. с фр. В. Х. Лотошниковой ; вступ. ст., прим. и комм. В. В. Грибовский. Изд-е 2, испр. и доп. Киев, 2013. С. 27.

⁹ Хайдарлы Д. И. Молдавия и Крымское ханство (1718–1774). *Stratum plus*. Санкт-Петербург ; Кишинев ; Одесса ; Бухарест, 2005. № 6 : 2003–2004. С. 248.

¹⁰ Грибовський В. В. Обставини та хід переміщення причорноморських ногайців до Північно-Західного Кавказу на початку 70-х років XVIII ст. *Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки* : науковий щорічник. Дніпропетровськ, 2007. Вип. 4. С. 121–131.

практики ногайців, які лишаються під її владою. У регіоні складаються умови, сприятливі для масового переселення вихідців із Болгарії до Буджака. У цей час з'являються згадки про болгарські сільські поселення. Задля спонукання ногайців до осілости, турецька адміністрація розселяє їх у змішаних молдавсько-болгарських селах¹¹. Отже, стверджувати про початок формування болгарської діаспори в Південній Бессарабії можна лише щодо останньої третини XVIII ст.

Міграція болгар стає, здебільшого, наслідком соціально-економічних та політичних процесів, що відбуваються в Османській імперії в межах її балканських володінь. Ставлення до християнського населення з боку турецького уряду має прагматичний характер. Прагнучи оптимізувати надходження стягуваних податків, турецька адміністрація вибудовує різні стратегії соціально-економічної політики в регіонах. За матеріалами А. Сафронова, османи уникають втручання до внутрішнього управління християнських громад, аби не провокувати конфлікти, що спонукали б до збільшення поліцейського та бюрократичного апарату, отже і видатків. Там, де економічна ситуація зберігає позитивну динаміку і демографічний приріст не погіршує соціальної ситуації, турецька адміністрація захищає християн як платників податків. У депресивних районах, що потерпають від аграрного перенаселення, Порту сприяє масовій та індивідуальній ісламізації, створюючи для ренегатів пільги щодо податків і спонукаючи їх до переселення в міста¹².

Османи стабілізують демографічну ситуацію і внутрішні міграційні процеси впродовж трьох століть владарювання на Балканському півострові. Проте, у XVIII ст. імперія опиняється в затяжній кризі, що спричиняє посилення економічного занепаду немусульманського населення, наростає розлад місцевого управління. Фінансове виснаження у війнах та внутрішніх конфліктах спонукає Порту передати функцію збору податків відкупникам, якими стають представники місцевої аристократії, часто – довічно¹³. Центральний уряд послаблює контроль на місцях, а політика відкупників спричиняє різке погіршення релігійної й соціальної ситуації на Балканах.

До поглиблення кризи призводять поразки Оттоманської Порти у війнах з Російською імперією 1768–1774 та 1787–1891 рр.¹⁴ Стамбул прагне посилити контроль над територіями Східної та Північно-Східної Болгарії, враховуючи їх стратегічне значення. Значні контингенти збройних сил розташовані на стратегічних шляхах до Добруджі, Бессарабії та південних володінь Російської імперії. Фортифікаційні укріплення розташовані у Варні, Каварні, Балчику, Бургасі, Созополі та інших містах. У цей час до утисків та загроз асиміляції християн на цих просторах додаються і релігійні утиски, що пов'язані, зокрема, з перебуванням болгарської церкви у підпорядкуванні Константинопольському патріархату¹⁵. Її чільні посади посідають греки-фанаріоти, які

¹¹ Серєда А. Силистренско-Очаковският еялет през XVII – нач. на XIX в. София, 2009. С. 87.

¹² Сафонов А. А. Внутренняя Македония в составе Османской империи: социальная история локальных групп (конец XIV – начало XVII вв.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03. Москва, 2011. С. 18–19.

¹³ Финкель К. История Османской империи: видение Османа. Москва, 2010. С. 531–532, 545.

¹⁴ Димитров С. Манчев К. История на Балканските народи. София, 1999. С. 150–152, 160–164.

¹⁵ Мещеряк И. И. Переселение болгар в Южную Бессарабию 1828–1834. Кишинев, 1965. С. 22, 24.

любляють інтереси Порти на підпорядкованих християнських землях. Все це становить комплекс причин, які призводять до активізації міграції зі Сходу та Північного Сходу Болгарії до Північного Причорномор'я.

Отже, основні міграційні потоки з Болгарії пов'язані саме з війнами, які призводять до значних переміщень населення. За словами К. Фінкель, війни XVIII ст. на Балканах «примушували балканські народи жити в нестерпному напруженні»¹⁶. Тому болгари переселяються на північ від Дунаю, рушаючи за російськими військами, що повертаються з османських територій після укладання мирних договорів.

Нові прикордонні території Російської імперії потребують залюднення, засвоєння та охорони. Уряд імперії в програмі інкорпорації нових земель враховує соціально-економічний стан християн Порти і формує політику протекціонізму щодо міграції балканських вихідців як пріоритетне політичне завдання. Указ імператриці Єлизавети Петрівни від 29 грудня 1751 р. та маніфест Катерини II від 4 грудня 1762 і 22 липня 1763 рр. створюють законодавчу основу для масової колонізації прикордонних володінь. Російський уряд запрошує іноземців селитися на малозалюднених щойно приєднаних землях Північного Причорномор'я, гарантуючи права й привілеї¹⁷. Поява зазначених указів пов'язана зі спробою створити на степовому пограниччі буферні смуги й заселити їх балканськими вихідцями з Австрійської імперії. Так утворено Новосербію (1751–1764 рр.) та Слов'яносербію (1753–1764 рр.), де селяться серби, греки, молдовани та болгари¹⁸. Хоча болгарські поселення в Слов'яносербії та Новосербії не зберігаються, саме вони відкривають можливість для виникнення інших компактних болгарських поселень. Крім того, болгари переселяються разом із більш ранніми поселенцями – з ніжинськими греками¹⁹.

Пізніші болгари прибувають до Російської імперії вже безпосередньо з Болгарії. Переселення великих груп мігрантів болгарського походження відбувається під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Інколи воно має вигляд евакуації цілих болгарських сіл, яким загрожують репресії від турецької адміністрації. Так, 5 липня 1774 р. «для забранія в деревне [...] болгарских семей со всем их обозом» (йдеться про місцевість поблизу м. Шумен (Шумла) та в районі р. Камчія) російське командування відряджає 4 гренадерські і 2 егерські батальйони, 6 гусарських і 2 карабінерні підрозділи, 200 донських козаків. Військовий супровід цієї групи болгар відбувається в умовах воєнних сутичок з турецькими загонами та із застосуванням артилерії²⁰. Частина виведених під час війни болгар російська адміністрація оселяє на лівому березі р. Південний Буг; згодом вони розчиняються серед кількісно домінантного україн-

¹⁶ Фінкель К. История Османской империи: видение Османа. Москва, 2010. С. 549.

¹⁷ Грек И., Червенков Н. Българите от Украйна и Молдова: минало и настояще. София, 1993. С. 11.

¹⁸ Мильчев В. Болгарські переселенці на Півдні України 1724–1800 рр. Київ ; Запоріжжя, 2001. С. 22–66 ; Белова Е. В. Миграционная политика на Юге Российской империи и переселение болгар в Новороссийский край и Бессарабию (1751–1871). Москва, 2004. С. 50–55.

¹⁹ Грек И. Этнодемографические процессы среди болгар Молдовы и Украины в середине XVIII–XX вв. *Русин*. 2006. № 4 (6). С. 126.

²⁰ Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского. 1756–1776. Москва, 2004. С. 710–711.

ського селянства²¹. Близько 400 сімей, що виходять з селища Алфатар (район м. Сілістра), в 1774 р. формують колонію Вільшанка в Херсонській губернії²², яку вважають першим компактним болгарським поселенням в Російській імперії. Їхні нащадки на початку ХХІ століття живуть у цьому населеному пункті, зберігаючи мову і культуру.

Наступний етап міграції болгар пов'язаний з російсько-турецькою війною 1787–1791 рр. У цей час близько 200 болгарських сімей опиняються в Молдавському князівстві та в 1791 р. створюють низку поселень у межиріччі Прута і Ялпуга²³, а також уздовж Дністра²⁴. Під владою молдавського господаря, який є васалом османів, болгарини опиняються в межах християнської країни як єдиновірці, що вберігає мігрантів від релігійних утисків, яких вони зазнають в Болгарії. Поступово вони заселяють прикордонні у слабо залюднені місця на лівому березі р. Дністер. Зокрема, 1792 р. в м. Овідіополь згадано всього «десятка три сімей молдаван, болгар, євреїв і троє або шестеро росіян, які займалися трохи торгівлею сіллю, рибним промислом і [незначними] перевезеннями ... з Дністра до Одеси»²⁵. Того ж року невелика група болгар з'являється в м. Нові Дубосари, розташованому на перехресті торговельних шляхів²⁶. У 1795 р. в заснованому російською владою м. Одеса серед 2349 мешканців зазначено 278 греків та болгар²⁷. У той час 287 болгарських сімей оселяються на березі Південного Бугу²⁸.

Найдавніші болгарські поселенці в Південній Бессарабії за особливостями мовлення, фольклору, обрядовості й певними елементами матеріальної культури відрізняються від пізніших балканських мігрантів. Це відображається в тому, що болгарські переселенці наступних хвиль називають їх «туканцями» (тукан, туканці, туканар), тобто «місцеві», «тутешні»²⁹. Так само іменують їх гагаузи та албанці: «туканлар». Власне, це вказує на раннє оселення цієї групи в Бессарабії. Використання зазначеної назви зафіксовано в населених пунктах регіону: Болграді, Кам'янці, Кірсові, Комраті³⁰. «Ту-кан» або «туканячка» – назва болгар в гагаузькій та румунській мовах³¹.

²¹ Атлас болгарских говоров в СССР. Москва, 1958. С. 9.

²² Грек И., Червенков Н. Българите от Украйна и Молдова: минало и настояще. София, 1993. С. 11.

²³ Національний архів Республіки Молдова (далі – НАРМ). Ф. 5. Оп. 2. Спр. 439.

²⁴ Середа А. Силистренско-Очаковският еялет през XVII – нач. на XIX в. София, 2009. С. 144.

²⁵ Тимофеев В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. Киев, 1984. С. 157.

²⁶ Там само. С. 162.

²⁷ Там само. С. 153.

²⁸ Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. Москва, 1909. С. 388.

²⁹ Добрев В. Д. Чушмелий: к 150-летию переселения болгар из Бессарабии в Таврию. Мелітополь ; Велико Тирново, 2009. С. 7–8, 46, 53 ; Ганчев О. До проблеми походження та розселення туканської етнографічної групи болгар України. *Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича. Сер. : Історія.* 2019. № 2. С. 70–78.

³⁰ Балкански Т., Кондов В. Бесарабски бележник. Велико Търново, 2012. С. 79–81, 97.

³¹ Дрон И. В., Курогло С. С. Современная гагаузская топонимия и антропонимия. Кишинев, 1989. С. 85 ; Дрон И. Гагаузские географические названия. Кишинев, 1993. С. 104, 142, 146 ; Балкански Т., Кондов В. Бесарабски бележник. София, 2012. С. 157–158.

Першими туканськими поселеннями в Південній Бессарабії вважають Ташбунар, Імпуциту та Карагач, заселення яких вихідцями з Караджа-дагу (болгарською: Сърнена Средна Гора) відбувається до 1807 р., тобто, напередодні зайняття цього краю російською армією. Після приєднання Бессарабії до Російської імперії вони заселяють найстарішу частину – м. Болград, села Тараклію і Баннівку³². За даними діалектології, представники цієї групи перебувають серед болгарських поселенців Анадолки, Джурджулешт, Сатунового, Кайраклії, Кубею, Чийшії та ін. Специфічна говірка туканців – туканський «слід» простежується в говірці села Паркани, розташованого в Очаківському степу, заселеному болгарами в 1804 г.³³

Спершу туканці селяться в містах Рені та Ізмаїл, у молдавських селах Сатуново, Анадол, Джурджулешти, Барта. Архівні джерела вказують на те, що до с. Барта болгари приходять в 1790 р.³⁴ У 1800 році середньогорці осідають на місці ногайського поселення Ташбунар³⁵. У 1803 році переселенці оселяються в селищі Імпуцита³⁶, а чотири роки згодом в селах Карагач і Кубей³⁷. Утім, у Кубеї туканський субстрат на теперішній час майже відсутній. Найвірогідніше, туканці заселяють і селище Табаки, але згодом більша їх частина переселяється до м. Болград, яке засноване в 1821 р.

Значна частина вихідців з Караджа-дагу селиться в молдавських селищах Томарівського і Гречанського цинутів (повітів): Орак, Кугурлуй, Томай, Минжир, Малешти, Джигалбай, Пеленей Булгар, Пеленей Молдован, Гаджикіой, Гречан, Алуат, Казаякля, Мусаїт, Чадир на землях молдавських бояр (найбільшим землевласником був І. Балш). Тут вони лишаяються і під час зайняття регіону російськими військами (1807 р.), і на момент входження його до складу Російської імперії (1812 р.), і до надання бессарабським болгарам колоністських прав (1819 р.). Саме тоді відбувається масовий приплив болгарських мігрантів на території заснованих колоністських округів (1819–1821)³⁸.

На момент приходу російських військ у 1807 р. туканці мешкають на землях селища Долукіой. Можливо, в той час починається заселення села Чийшія. В 1809 р. болгари оселяються в с. Курчі³⁹, а в 1811 р., разом з албанцями, засновують с. Каракурт і, спільно з молдаванами, – с. Ердек-Бурну. Група туканців на чолі з «дядо Бано» виселяється з Ізмаїла і в 1821 році засновує с. Баннівку. У 1857 році засновано с. Кальчева, яке в 1861 році значно поповнюється переселенцями з туканської махали м. Болград.

Питання про походження бессарабських туканців певний час є дискусійним. А. Скальковський пише, що найстаріші села – Ташбунар, Імпуцита, Карагач – заселені «болгарами з Македонії»⁴⁰. Показовим є не тільки зв'язок аналізованої групи із

³² Червенков Н. Думника И. Тараклии – 200 лет. Chişinău, 2013. Т. 1 : 1813–1940. С. 46, 48–49.

³³ Атлас болгарских говоров в СССР. Москва, 1958. С. 38.

³⁴ НАРМ. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 439. Арк. 398.

³⁵ НАРМ. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 439. Арк. 169 зв.

³⁶ НАРМ. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 2069. Арк. 1 зв.

³⁷ НАРМ. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 439. Арк. 382, 453.

³⁸ Грек И. Ф. Антропонимия «задунайских переселенцев» (последняя треть XVIII – начало XIX вв.). *Stratum plus*. 2010. № 6. С. 293.

³⁹ НАРМ. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 2069. Арк. 480.

⁴⁰ Скальковский А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. Одесса, 1848. С. 62, 67, 69.

зазначеним регіоном, скільки виокремлення населення згаданих сіл від інших. Під «Македонією» тоді розуміють всю південну, забалканську частину болгарських земель взагалі, а не тільки історико-географічний чи етнографічний регіон. Особливості говірок бессарабських туканців у ХХ ст. описані радянськими і болгарськими філологами. Їх об'єднують в групу так званих чийшийських діалектів, які, втім, коректніше називати «туканськими»⁴¹. Локалізація С. Бернштейном місць виходу носіїв туканських говірок у районі м. Шумен (північно-східна Болгарія) не витримує критики, адже висновки дослідника не ґрунтуються на їх зіставленні з діалектною картиною регіону. За основу він бере територію, на якій діє російська армія в 1806–1812 рр., і звідси робить висновок про те, що тоді відбувається масовий вихід предків туканців на північ⁴². Цю точку зору підтримує дослідник бессарабських болгар І. Грек. З'ясовуючи походження з села «Бабєка» таких осіб, як Колю Віцеларю, Терзі Вільчу, Коле Гугун, Коле Варбан⁴³ та ін., він зауважує, що «назва цього села, вірогідно, подана в спотвореній формі. [...] Це або село Бабук, що в Силістрійській околії, або село Бабово Русенської околії». Отже, Південну Болгарію він не вважає можливим місцем виходу «бабекців», оскільки «під час російсько-турецької війни 1806–1812 рр. російська армія не заходила так глибоко на територію Болгарії»⁴⁴.

На межі ХІХ–ХХ ст. нащадки болгарських першопоселенців Південної Бессарабії й Таврії ще пам'ятають про те, з яких саме районів Болгарії виходять їхні предки. Зокрема, уродженець туканського Преслава І. Тодоров зазначає пловдивські села Хамзаларе й Чобу⁴⁵; виходець з туканської махали Болграда Й. Тіторов указує на село Бабек, розташоване поблизу, а також на інші села Фракії⁴⁶. Згадані села розташовані в історично-географічному регіоні Караджа-даг. Згадуючи про відому в історії Болграда родину Камбурових, що походить з туканської махали, Й. Тіторов зазначає: «вони від туканців, тобто від тих болгар Бессарабії, які заселили цей край наприкінці ХVІІІ або на початку ХХ ст.». Наголошено і на їх фракійському, себто південно-болгарському походженні⁴⁷.

Автор цього дослідження, спільно з В. Мільчевим та О. Прігаріним, у 2012-му і 2013 рр. проводить дві польові експедиції на території громади Брезово Пловдивської області Республіки Болгарія – у місті Брезово та селах Свежен, Бабек, Чоба, Зеленикове, Розовець, Чехларе (2012 р.), Златосел, Дрангово, Тюркмен і Стрелці (2013 р.), а також у межах громади Братя Даскалови Старозагорської області – селах Братя Даска-

⁴¹ Атлас болгарских говоров в СССР. Москва, 1958. С. 32–42.

⁴² Бернштейн С. Б. Страница из истории болгарской иммиграции в Россию во время русско-турецкой войны 1828–1829 рр. *Ученые записки Института славяноведения АН СССР*. Москва, 1949. Т. 1. С. 17–18.

⁴³ Звертають увагу родові наймення, від яких походять два найпоширеніші прізвища теперішнього таврійського с. Преслав. Вони виводяться від «старих ташбунарців» – Гогунських і Варбанських; ці прізвища зустрічаються лише в тому селі.

⁴⁴ Грек І. Ф. Антропонимия «задунайских переселенцев» (последняя треть ХVІІІ – начало ХІХ вв.). *Stratum plus*. 2010. № 6. С. 306.

⁴⁵ Тодоров І. Български народни песни, събрани в с. Преслав и с. Строгановка, Русия. Ловеч, 1903. С. 3.

⁴⁶ Тіторов Й. Българите в Бесарабия. София, 1903. С. 104, 106.

⁴⁷ Там само. С. 21, 104.

лови, Верен, Марково, Православ і Медово (2012 р.). Обстежено місцеві церкви, бібліотеки, музеї, поточні архіви сільських адміністрацій, проведено опитування місцевих мешканців тощо.

Перевірка гіпотези про генетичний зв'язок бессарабських туканців з населенням болгарського Караджа-дагу дає можливість підтвердити версію про походження туканців з району *Сърнена Средна Гора*. Зокрема, в церкві «Св. Димитър» м. Брезово виявлено церковні книги київського й московського друку, які подаровані храмові рідного села Абрашларе (стара назва Брезового) бессарабськими колоністами⁴⁸.

В окремих випадках пам'ять про родичів, які переселяються в Бессарабію з цього району, зберігають півтора століття. Вихідці з рахманлійських родів Бачурових (у Бессарабії це родинне ім'я трансформується в Бачур та Бачурський) і Цветанських, які мешкають в бессарабському Карагачі, а також у дочірніх таврійських селах – Аннівці, Петрівці, Першо-Миколаївці, вказують на Рахманлій як місцевість, звідки виходять їхні предки⁴⁹. А представники хамзларського роду Вапірових досі пам'ятають про Края Вапірова (р.н. 1783), який подається в Бессарабію і стає родоначальником ташбунарської гілки Вапірових, представники якої і досі мешкають у таврійській Інзовці⁵⁰. Переселення на північ відображене в генеалогічних розписах сіл цього регіону. Стіну краєзнавчого музею с. Верен прикрашає зображення родового дерева Кондаревих. Про Стойо, сина засновника роду Кольо Іванова, промовляє напис: «избягал в Русия» («втік до Росії»). Символічною є і форма малюнку: спилена гілка дерева⁵¹.

Версію про південно-болгарське походження бессарабських туканців підтверджують реєстри населення. Ми порівняли зазначені в них прізвища з діаспорними і з'ясували рідкісний збіг прізвищ: Каназирски, Матански, Кацарски, Гогунски, Гогов та інші. Зафіксовано значне поширення серед бессарабських болгар прізвищ від топонімів, які, здебільшого, вказують назву населеного пункту в Болгарії, звідки прибувають переселенці. Як стверджує В. Колесник, кожне болгарське село Півдня України має «певний набір прізвищ, за якими можна ідентифікувати [походження] їхніх мешканців»⁵².

Остання чверть XVIII – перша декада XIX ст. в історичній пам'яті болгар закарбовуються як *кърджалийско време*, коли бунти і свавілля місцевих можновладців є поширеними явищами, як і відвертий терор ватаг розбійників та дезертирів щодо християнського населення⁵³.

Показовим є випадок з переселенням мешканців Караджа-дагу, що характеризує умови, за яких болгарські сім'ї полишають домівки. Так, села, розташовані в басейні річки Гюль-дере, у XVIII ст. належать бейській родині Бекірлі: Мисселім-бею, його

⁴⁸ Ганчев А., Милчев В., Пригарин А. Локалізоване на балканската прародина на българите туканци от Бесарабия и Таврия според писмени и фолклорни източници. *Български фолклор*. София, 2016. Кн. 1. С. 25–51.

⁴⁹ Кюркчиев М. Розовец: кратък исторически очерк. Пловдив, 1985. С. 46.

⁵⁰ Цветков Ц. Наше село Зелениково. София, 2007. С. 199.

⁵¹ Експедиційний архів О. І. Ганчева, В. І. Мільчева та О. А. Пригаріна, 2012 р.

⁵² Колесник В. А. Специфика фамилий поселенцев Юга Украины. *Записки з ономастики* : зб. наук. пр. Одеса, 2014. Вип. 17. С. 149–150.

⁵³ Мутафчиева В. Кърджалийско време. София, 1993. С. 279–280.

синові Бекір-бею й онукам – Кюселі, Садику, Бекіру, Сулейману, Адем і Челебі-беям. Частину своїх володінь Бекір (Перший) передає кочовикам-туркменам, звідки і походить назва с. Тюркмен⁵⁴. Близько 1780 р. управителем нахії Караджа-даг призначають представника роду Бекірлі – Мустафа-пашу (відомий як Кара-Мустафа Філібели Пловдивський)⁵⁵. На початку 1790-х років, на хвилі анархії, він оголошує себе правителем краю; лише в липні 1801 р. його розгромлюють урядові війська⁵⁶. Відновлені органи центральної влади намагаються стягнути з райятів нахії податки за 10 років, які Мустафа Бекірлі збирає та привласнює. Частина мешканців краю відповідає на це втечею. Її ініціатором стає «дядо Бано», мешканець Чоби. Він та його родичі, ймовірно, становлять ядро переселенців, навколо якого гуртуються мешканці Хамзаларе (Зеленикове), звідки походить його дружина, а також Абрашларе (Брезово)⁵⁷. Після переселення Бано прожив не менше 25 років, тому що Бессарабську Баннівку, названу на його честь, засновано в 1821 р., а його за особливі заслуги поховано біля церкви⁵⁸.

Народна пам'ять не зберігає згадки про тих, хто пішов разом з «дядо Бано». Їх кількість не може бути більше сотні осіб, інакше турецька адміністрація вжила б заходів з їх переслідування. Біженці прямують на північ; до них приєднуються окремі родини, які залишають села по інший бік Середньої Гори. Про це промовляють топоніми, відображені у прізвищах мешканців туканських сіл Бессарабії й Таврії. Як-от прізвище Турієць походить від с. Турія і фіксується в ташбунарців; мешканці таврійського Преслава зберігають його в початковій формі, а в Ташбунарі (Кам'янці) його пізніше румунізують і перетворюють на «Турицю»; Суфларський – від старої назви с. Павел Баня – Суфлар-Тепе, що завдячує могилам двох дєрвішів, розташованих у турецькій частині села, тощо.

Вірогідно, першу зиму Бано та його супутники проводять на лівому березі Дунаю, на території Волоського князівства, влітку 1802 р. мусять йти далі, бо саме в цей час бунтівний віденський паша Пасвант-оглу, до якого приєднується вище згаданий Кара-Мустафа, розгромлює урядові війська і поширює военні дії на північ⁵⁹. Російський уряд, підтримуючи мир з Портою, не може відкрито сприяти міграціям болгар, які потерпають від Пасвант-оглу і подібних йому бунтівників, однак і не відмовляє їм у підтримці в разі, якщо вони спроможуться самостійно дістатися до кордону⁶⁰. Відомі й інші випадки переселення невеликих груп на кшталт «дядо Бано». Влітку 1797 року села краю зазнають нападів Кара-Фейзи – одного з найвідоміших кирджалійських ватажків⁶¹. Не виключено, що тоді болгарські біженці подаються до Буджака.

⁵⁴ Байчев С. Из миналото на село Тюркмен. Пловдив, 2010. С. 23–25.

⁵⁵ Мутафчиева В. Кърджалийско време. София, 1993. С. 254.

⁵⁶ Попов Хр. История на село Чоба. Пловдив, 2008. С. 6–7.

⁵⁷ Там само. С. 30–31.

⁵⁸ Титоров Й. Българите в Бесарабия. София, 1905. С. 79.

⁵⁹ Мутафчиева В. Кърджалийско време. София, 1993. С. 279–280.

⁶⁰ Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. Москва, 1970. С. 115–116.

⁶¹ Там само. С. 161–163, 222–223.

Рамалійці залишають свої домівки за схожих обставин. Вони переселяються не лише на далеку північ, але й до околиць Карнобата⁶². Можна припустити, що тамтешні села пізніше становлять проміжні пункти міграції між Бессарабією й Середньою Горою. Насильство від всіляких розбійницьких ватаг спонукає рушити на північ «до Росії» і частину мешканців Садиклії (тепер с. Верен)⁶³.

До переселення в Південну Бессарабію туканців спонукає і складна епідеміологічна ситуація в місцях їх початкового мешкання. Бессарабські болгари довго пам'ятають чуму 1795 р. (Първата Чума) як причину переселення на північ⁶⁴. Про епідемію як чинник переселенської активності учасникам експедиції розповідають старожили середньогірських сіл Бабек та Розовець (Рамалій): на межі XVIII–XIX ст. населення цих сіл кілька разів то підіймається в гори, то спускається південними схилами Караджа-дагу, намагаючись уникнути зараження⁶⁵. Складне епідеміологічне становище, через яке відбувається міграція болгар, підтверджується поточною документацією російських митниць. Рапорти начальника Дубосарського карантину, розташованого на кордоні в Бессарабії, фіксують прибуття переселенців, які витримують щонайменше 40-денний карантин через високий рівень зараження територій, звідки вони вийшли.

Слід враховувати й аграрне перенаселення в передгірських та гірських місцевостях. Так, відходницькі заробітки в Анатолії (найм в чабани) відомі для мешканців с. Рамалій, яке розташоване на малородючих землях⁶⁶. У соціальному плані населення сіл, розташованих вздовж верхньої та нижньої течії річки Гюль-дере, є неоднорідним. Хоча більша частина цієї території охоплюється феодальним землеволодінням, окремі села на південних схилах Караджа-дагу – Рамалій, Бабек, Чехларе – дерменджийські⁶⁷, тобто мають привілеї й обтяжені меншими повинностями, порівняно з райя. Так, мешканці Рамалії зобов'язані охороняти перевал і лагодити дороги до с. Турія, розташованого на північних схилах зазначеного гірського масиву⁶⁸. Та попри різницю в статусі, райя і дерменджи цього регіону займаються, здебільшого, відгінним скотарством.

Групи переселенців, з яких формуються бессарабські туканці, лише частково характеризують міграційні потоки. Утім, наведений матеріал дає змогу дійти висновку про те, що з регіону «Сърнена Средна Гора» (Караджа-даг) виходить більшість болгар, які осідають в Південній Бессарабії до часу приєднання регіону до Російської імперії. Джерела першої третини XIX ст. часто протиставляють цим «старим» болгарам так званих беженарів (біженців), які селяться «у будинках, залишених

⁶² Кюркчиев М. Розовець: кратък исторически очерк. Пловдив, 1985. С. 45.

⁶³ Кратка история на село Верен. София, 1990. С. 33, 35.

⁶⁴ Балкански Т., Кондов В. Бесарабски бележник. Велико Търново, 2012. С. 177.

⁶⁵ Експедиційний архів О. І. Ганчева, В. І. Мільчева та О. А. Прігаріна, 2012 р.

⁶⁶ Кюркчиев М. Розовець: кратък исторически очерк. Пловдив, 1985. С. 48–49.

⁶⁷ Дерменджи (від тюркськ. дермен – млин) – млинар, мірошник – той, хто працює на водяному млині чи володіє ним. Це слово не лише позначало рід занять, але й було соціонімом. Звідси і його значне поширення в якості прізвища серед болгар, зокрема й тих, хто переселився в Бессарабію (Колесник В. А. Специфика фамилий поселенцев Юга Украины. *Записки з ономастики*. Одеса, 2014. Вип. 17. С. 149).

⁶⁸ Кюркчиев М. Розовець: кратък исторически очерк. Пловдив, 1985. С. 45.

татарами»⁶⁹. За окремими підрахунками, до війни 1806–1812 рр. у Буджаку мешкає близько 8000 болгар⁷⁰.

Болгари займають будинки, залишені буджацькими ногайцями, які лишаються в турецькому підданстві після 1771 р. Згідно з Бухарестським мирним договором 1812 р., цей регіон має бути приєднаним до Російської імперії, а ногайцям дають 18 місяців на виїзд з Буджака. Багато ногайців переходять у Добруджу (в 1840 р. їх, разом з мігрантами з Криму, налічується близько 30000 осіб)⁷¹. Решта приймає російське підданство і переміщається до єдинородців у Північному Приазов'ї. Там компактно проживання ногайців триває до 1860 р., коли вони мігрують до Туреччини, а полишені ними аули займають болгарські та інші переселенці, які дають їм нові назви⁷².

За результатами Кримської війни 1853–1856 рр. Південна Бессарабія приєднана до Молдавського князівства, що лишається під владою Османів. Болгари в 1860–1862 рр. масово залишають цей регіон, переходячи на підвладні Росії території. У Бессарабії, по російський бік кордону, з'являється с. Кальчево, засноване мешканцями кварталу (Туканської махали) Болграда і вихідцями з Ташбунара та інших туканських сіл⁷³. У 1860–1862 рр. бессарабські болгары мігрують до Таврійської губернії. Прямуючи в руслі цієї хвилі, туканці створюють нові села в Північному Приазов'ї, на місці залишених ногайцями аулів⁷⁴. Переселенці з Карагача засновують три села – Аннівку, Петрівку і Першо-Миколаївку. Вихідці з Ташбунара дають життя Преславу й Інзівці. Болгари з Імпущити засновують Мануйлівку і Зеленівку, а баннівці, відповідно, – Баннівку й Маринівку. Болградські туканці оселяються разом з чушмелійцями (мешканцями Чешма-Варуїти) в Степанівці-Другій⁷⁵. Туканці з Кубея й Ташбунара – в Райновці⁷⁶. Крім того, «туканська» говірка фіксується в болгарських селах Північного Приазов'я: Андрівці, Гюнівці, Іванівці (сучасне Азовське), Коларівці й В'ячеславівці⁷⁷.

⁶⁹ Свиньин П. Описание Бессарабской области. 1816 г. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1867. Т. 6. С. 226.

⁷⁰ Грек И., Червенков Н. Българите от Украйна и Молдова: минало и настояще. София, 1993. С. 12.

⁷¹ Тасин Д. Буджакские и добруджинские татары. *История татар с древнейших времен* : в 7 т. Казань, 2014. Т. 4 : Татарские государства XV–XVIII вв. С. 286.

⁷² Грибовский В. В. Город Ногайск и ногайцы. *Фронтири міста : історико-культурологічний альманах* / ред. В. В. Грибовський. Дніпропетровськ, 2015. Вип. 4. С. 82–106.

⁷³ Топалова С. Говорът на село Калчево Болградско, Бесарабия: речник. *Българските говори в Украйна*. Одеса, 2009. Вып. 5. С. 7–8.

⁷⁴ Перелік назв ногайських аулів та найменувань, даних їм болгарськими, українськими, російськими та ін. переселенцями див.: Бушаков В. А. Назви колишніх ногайських аулів у Дніпропетровському, Мелітопольському та Бердянському повітах Таврійської губернії (XIX ст.). *Студії з ономастики та етимології*. Київ, 2007. С. 29–32.

⁷⁵ Бернштейн С. Б., Чешко Е. В. Отчет о диалектологической экспедиции в болгарские села Запорожской области УССР в августе 1950 года. *Статьи и материалы по болгарской диалектологии СССР*. Москва, 1952. Вып. 2. С. 100–101.

⁷⁶ Бунина И. К. Из истории вайсальских говоров. *Ученые записки Института славяноведения АН СССР*. 1950. Т. 2. С. 251–252.

⁷⁷ Атлас болгарских говоров в СССР. Москва, 1958. С. 9–16.

Тож війна 1806–1812 рр. докорінно змінює етнодемографічну ситуацію в Буджаку, окресливши другу хвилю масового переселення болгар. Російські війська займають Дунайські князівства в листопаді 1806 р., а фортеця Ізмаїл взята 14 вересня 1809 р. З цього часу Буджак перебуває під владою Російської імперії. У липні 1808 р. сюди прибуває 1 тис. болгарських сімей, які розселяються між Прутом і Дунаєм. Восени 1809 р. російська армія встановлює контроль над містами Шумен, Варна, Пазарджик, Силістра, Разград і Провадія. Але вже в грудні 1809 року, через погане забезпечення, хвороби і настання ранніх холодів, російське командування виводить звідти війська, а разом з ними за Дунай переходять 13 тис. болгар. Найбільш масовий вихід відбувається в 1811–1812 рр. Навесні 1812 р. кількість переселенців досягає 87037 осіб, або 20316 сімей, проте більша їх частина осідає у Волоському й Молдавському князівствах.

У Бессарабії 1200 болгарських сімей обирають своїм місцем проживання міста Ізмаїл, Кілію, Аккерман, Бендери, Кишинів, Рені. Не менше 2800 сімей займають казенні землі в залишених ногайських аулах або наявних на той час болгарських селищах. Близько 700 сімей опиняються на землях молдавських поміщиків. А. Скальковський, спираючись на статистичні дані 1819 р., зазначає, що на той час у Бессарабії мешкає 2294 сім'ї давніх переселенців і 4238 сімей тих, які прийшли після 1806 р.⁷⁸

Болгарських мігрантів першої третини XIX ст. можна поділити на три групи, з огляду на зони виходу з Болгарії, особливості культури і діалекти.

Першу групу становлять туканці. Наведені архівні дані дозволяють стверджувати, що в цей період стрімко зростає чисельність населення у вже наявних туканських селах за рахунок щойно прибулих поселенців, вірогідно, родичів і односельців.

Другу групу становлять вихідці з Південної Болгарії (Фракії), які засновують поселення на місці колишніх ногайських аулів. Найпершим серед таких стає село Енікіой, започатковане 1809 р., а в 1810 р. фракійці засновують Шикирлі-Китай. С. Бернштейн наводить дані з документа від 25 травня 1816 р., де зазначені села Код-Китай і Старий Троян, припускаючи, що ці населені пункти виникають одразу після війни. Деяко пізніше, в 1821 р. засноване село Кайраклія.

Третю групу становлять переселенці з Шуменського округу Болгарії, які мешкають в районі Провадійського плато і говорять на сиртському діалекті болгарської мови. У XX ст. філологи визначають цей діалект як «чушмелійський», за назвою села Чешма-Варуїта, де говірка представлена найбільш яскраво.

Ймовірно, переселення чушмелійців до Бессарабії починається до російсько-турецької війни 1806–1812 рр. С. Аджемлерські та І. Іванов зазначають: «наприкінці XVIII ст. село Бейлий, спалене кирджалійцями, і одна частина болгар переселяються до Бессарабії, інша ж у село Черковна»⁷⁹. Румунський історик Замфір Арбуре у своєму географічному словнику Бессарабії пише: «Чешма-Варуїта – колонія болгар в Ізмаїльському повіті, розташована біля витоків річки Каракурт, поблизу озера Ялпуг, децю нижче старого залишеного татарського селища Сарлик. Його засновують у 1788 р. 102 сім'ї болгар, одразу після того, як російські війська займають південну територію

⁷⁸ Скальковский А. А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. Одесса, 1848. С. 19.

⁷⁹ Аджемлерски С., Иванов И. Из миналото на община Ветрино. Варна, 2007. С. 95.

Бессарабії»⁸⁰. Однак даних, що підтверджують висновок З. Арбура, поки немає. Але можна стверджувати, що переселення носіїв чушмелійської говірки до Бессарабії починається ще наприкінці XVIII ст.

Так, група «сиртських» болгар опиняється в скрутній ситуації в 1809 р. У цей час російські війська беруть в облогу турецькі фортеці Шумла (Шумен) і Провадія, між якими мешкає ця група болгар. Вірогідно, інтенсивні воєнні дії змушують їх залишити обжите Провадійське плато. Під час відступу російських військ за Дунай переходять 13 тис. болгар, серед яких багато чушмелійців. До Буджака вони доходять на початку 1810 р. С. Аджемлерські та І. Іванов пишуть: «Коли в 1811 р. російські війська починають повертатися за Дунай, щоб урятуватися від репресій, разом з ними на північ рушають десятки тисяч болгар. Тоді Невшу залишають 123 сім'ї загальною кількістю 581 особа. Російська армія організовує два табори для біженців. Спершу їх поселяють у таборі біля Силістри, а пізніше вони переселяються до Російської імперії в область Бессарабію»⁸¹. На Невшу, як прабатьківщину чушмелійців, указують і матеріали, зібрані автором цього дослідження спільно з О. Прігарініним під час експедиційних досліджень у Провадійському регіоні. Реєстри населення Невші кінця XIX ст. містять прізвища, характерні для сучасного села Криничного: «Демиров, Жеков, Великов, Маринов, Куртев, Златев, Трандафілов» та ін. У центрі села Невша розташоване джерело, яке місцеві мешканці називають «Чомаковата чешма». У зв'язку з цим зауважимо, що в реєстрі мешканців села 1818 р. записаний Белікбаш Добре Стоянов на прізвисько Чомак⁸².

Ці процеси описують у свої роботах Л. Мілетич, Р. Генчев, С. Бернштейн. За даними Л. Мілетича, «100 років тому Каспичан було великим селом. Болгарське населення тут значно зменшується після 1812 р. у зв'язку з російсько-турецькою війною, коли багато сімей йде за Дунай у Валахію. Певний час вони живуть біля м. Калараш і згодом переселяються далі в Бессарабію і осідають в селі Чушмелі»⁸³. Р. Генчев зауважує: «У 1812 р. [...] багато сімей з Кривні і майже всі з Равни переселяються в Бессарабію з російськими військами. Ця війна доленосна і для Кьопеклій (Градинарове). Більша частина його мешканців йде з російськими військами й оселяється в Україні, Одеській області, засновуючи село Криничне разом з переселенцями зі Смядово – 153 сім'ї»⁸⁴. С. Бернштейн зазначає не лише села Равна, Кривна й Каспичан, але й Могили і Новосел, мешканці яких також переселяються до Бессарабії⁸⁵.

Отже, носії чушмелійської говірки оселяються в Бессарабії у 1810–1812 рр., осідаючи у вже наявних на той час селищах. Дорогою до Бессарабії частина переселенців лишається у Валахії в селищах Лунка, Горна Чамурлія і Долна Чамурлія (сучасний район м. Тульча в Румунії). Після прибуття до Буджака на початку 1810 р., представники

⁸⁰ Arbore Z. C. Dicționarele geografice ale provinciilor române în afară de regat. București, 1904. Vol. 1 : Dicționarul geografic al Basarabiei, Ediția I, văzut, îndreptat și aprobat de comitetul de redacțiune Grigore Tocilescu, Iannescu și Gion; tipărit prin îngrijirea lui George Ioan Lahovari. С. 63.

⁸¹ Аджемлерски С., Іванов І. Из миналото на община Ветрино. Варна, 2007. С. 121.

⁸² НАРМ. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 442. Арк. 475.

⁸³ Мілетич Л. Старото българско население в Североизточна България. София, 1902. С. 77–78.

⁸⁴ Генчев Р. Страници от миналото на с. Градинарово – Община Провадия. Варна, 2000. С. 19.

⁸⁵ Бернштейн С. Б. Атлас болгарских говоров СССР. Москва, 1958. С. 11.

чушмелійської групи осідають в селах Анадол і Кубей. Невелике число їх оселяється неподалік ногайського селища Сарлик і в с. Чешма-Варуїта, де, ймовірно, на той час живе кілька молдавських сімей. Тож, у 1811–1812 рр. відбувається масове переселення носіїв сиртської говірки до Буджака. Тоді утворюються квартали чушмелійців в Анадолі й Кубей, а в 1812 р. – ще й у с. Бабелі.

У травні 1817 р. спливає п'ятирічний термін від часу укладення Бухарестського миру, згідно з яким піддани Російської та Османської імперій можуть повернутися на батьківщину без перешкод; тепер болгарські переселенці мусять скласти присягу на вірність російському престолу. Майже 3 тис. болгарських сімей оселені на казенних землях. Разом з ними із-за Дунаю приходять й інші православні мігранти – гагаузи, молдавани, албанці, українці (запорожці). Всіх їх, без огляду на етнічну приналежність, російські документи називають «задунайськими переселенцями».

У 1820 р., за розпорядженням І. М. Інзова, «міських» болгар наділяють землею, що спричинює внутрішні міграції. Як зазначено вище, переселенці з Ізмаїла в 1821 р. засновують Баннівку. Того ж року, за даними З. Арбуре, молдавани, росіяни й болгар, загальною чисельністю 824 особи, заснують колонію Хасан-Батир. У 1830 р. до цього селища приходять велика група переселенців з півдня Болгарії. У 1822 р. переселенці з Аккермана оселяються в порожньому ногайському селищі Ескі-Кубей, яке назване Новоіванівкою на честь І. Інзова. Того ж року 224 сім'ї з м. Кишинів заснують колонію Задунайва. Мешканці цих селищ – носії балканських діалектів болгарської мови.

Дві основні хвилі масового переселення болгар упродовж першої половини XIX ст. формують базову соціально-демографічну структуру для подальшого економічного розвитку в межах Бессарабії.

Третя хвиля масового переселення болгар до Бессарабії викликана російсько-турецькою війною 1828–1829 рр. До Буджака нові переселенці починають прибувати восени 1829 р. Одним з перших до Верхньо-Буджацького округу дістається караван під керівництвом Генчо Кіргова, очільника гайдуцького загону, що бореться проти турків.

Основна маса переселенців прибуває влітку 1830 р. Так, підписання Адріанопольського миру в жовтні 1829 р. передбачає 18-місячний термін для вільного переселення всіх, хто хоче змінити підданство. До липня 1830 р. дозвіл на оселення в Бессарабії отримують 61 580 осіб⁸⁶. Більшість з них поселяють в Ізмаїльському і Нижньо-Буджацькому округах. У літературі подане максимальне число – 150 тис. тих, хто залишає болгарські землі (переважно північно-східні) в 1828–1830 рр.; з них значна частина затримується у Волощині та не має можливості продовжити подальший рух через складну епідеміологічну ситуацію та карантинні заходи⁸⁷.

⁸⁶ Червенков Н., Грек И. Българите от Украйна и Молдова: минало и настояще. София, 1993. С. 20.

⁸⁷ Булгар С., Думиника И. Три османских документа о реэмиграции болгар в болгарские земли после русско-турецкой войны 1828–1829 гг. *Бессарабските българи: история, култура и език* : (25-годишнина на групата «Етнология на българите» в Центъра по етнология на Института за културно наследство, АНМ и 20-годишнина на Научното дружество на българистите в Република Молдова). Кишинев, 2014. С. 107–108.

Навесні 1831 року починається відтік мігрантів з Бессарабії в Добруджу, Валахію і Молдавію. Причинами рееміграції є нестача вільних земель, епідемії 1830–1832 рр., засуха і неврожай 1833–1834 рр., зловживання чиновників та великих землевласників. У 1835 р. рееміграція припиняється. Великий врожай того року кардинально змінює настрої колоністів⁸⁸. Як результат, у Буджаку оселяється близько 25 тис. болгар, а в Західну Молдавію й Волощину йде 18 840 осіб⁸⁹. Зважаючи на це, до 1835 р., загалом, закінчується друга хвиля переселення болгар до Південної Бессарабії. На той час у цьому регіоні мешкає близько 61 тис. болгар⁹⁰. Фактично, в 1835 р. завершується болгарська колонізація Бессарабії. Втім, переселення болгар до Південної Бессарабії триває і пізніше.

Третя хвиля переселенців у Бессарабію більшою мірою є з південно-балканських регіонів (Сливенський і Ямбольський округи). Прибувають і переселенці з Фракії, здебільшого морем через Одесу. Так, до 17 червня 1830 року через Одеський карантин проходить 1660 сімей болгар⁹¹. Але більша частина переселенців потрапляє через Добруджу й Молдавію.

Вихідці з Фракії в Буджаку засновують кілька нових поселень. У 1830 р. заснована колонія Вайсал і колонія Селіогло вихідцями з однойменних селищ, що тепер перебувають на території Туреччини. Того ж року фракійці заснують село Кулевча. Імовірно, його започатковує невелика група болгар, вихідців з села Кулевча Шуменського округу Болгарії після його знищення в 1828 р. Але його мешканці – носії сиртського діалекту болгарської мови. У зв'язку з цим, можна припустити, що група болгар, яка засновує це село, або розчиняється в масі носіїв фракійських говірок, які прибувають дещо пізніше, або переселяється до іншої колонії. Паралельно із заснуванням нових сіл, великі групи фракійців у 1830 р. оселяються в наявних українських селах Ново-Карагач і Новопокровка, а також молдавському селищі Сатунове.

Як зазначено вище, абсолютна більшість переселенців 1829–1830 рр. є вихідцями з південно-східної Болгарії. Вони є носіями південнобалканських діалектів болгарської мови. Саме завдяки їхньому переселенню стрімко зростає кількість населення міста Болград і утворені Сливенська та Ямбольська махали. Вихідці зі сливенського округу оселяються в селі Табаки.

У 1829 р. носії південнобалканських говірок створюють колонію Новий Троян. У 1830 р. виникає низка нових колоній у східній частині Буджака – Главани, Голиця, Бургуджія, Ісерлія, Пандакля, Чумлекьой, Купаран, Гюльмен і Дельжилер. Ці села засновані переселенцями з однойменних сіл на території Болгарії. Разом з тим, колоністи селяться і в наявних українських селах Тропоклу і Дермендере, а також українсько-молдавському селі Фінтина-Дзинілор. Деякі села мають змішане населення, серед якого є і носії південнобалканських і фракійських діалектів болгарської мови. Такими започатковані в 1830 р. села Вайсал, Голиця, Камчик і Девлет-Агач.

⁸⁸ Мещеряк И. И. Переселение болгар в Южную Бессарабию 1828–1834. Кишинев, 1965. С. 198.

⁸⁹ Там само. С. 198.

⁹⁰ Червенков Н., Грек И. Българите от Украйна и Молдова: минало и настояще. София, 1993. С. 21.

⁹¹ Бернштейн С. Б. Атлас болгарских говоров СССР. Москва, 1958. С. 13.

Відтоді головним завданням уряд вважає забезпечення зростання чисельності міського населення: ремісників, заводчиків, торговців. За ініціативою Новоросійського генерал-губернатора М. Воронцова ухвалено рішення припинити агітацію серед болгарських селян. У цей же час багато сімей переселені до Криму⁹².

Для переселенців земельні наділи тепер роздають тільки в Херсонській губернії. І. Інзов ініціює скорочення наділів у «старих» поселенців до 50 десятин на користь новоприбулих. Врожай 1835 р. дає надію на благополучне майбутнє. Серед болгар-колоністів з'являється купецький прошарок. Я. Гросул пише про 13 гільдійських купців і 435, які торгують без гільдії.⁹³ В цей час закінчується болгарська колонізація Бессарабії.

Отже, до 1835 р. на території Бессарабії формується величезна болгарська діаспора. За даними А. Скальковського, на той час у регіоні проживає 56360 болгар. У мовному й культурному відношеннях болгари Буджака становлять 4 групи переселенців:

- туканська або чийшійська група – вихідці з регіону «Сърнена Средна Гора» в південній Болгарії;
- чушмелійська група – переселенці з сіл між містами Шумен і Провадія у східній Болгарії;
- фракійська група – вихідці з південно-східної Болгарії і деяких сіл, що перебувають на території сучасної Туреччини;
- південнобалканська група – переселенці зі Сливенського і Ямбольського округів Болгарії.

2.2. Адаптація болгарської спільноти до нових умов Південної Бессарабії протягом першої половини XIX ст.

Упродовж перших десятиліть переселенці переживають складний період адаптації до умов Бессарабії, тобто, процес пристосування до нового політико-адміністративного, географічного, господарсько-економічного й етнічного середовищ⁹⁴. Звісно, адаптація проходить у конкретних часових та просторових рамках, під дією суспільних, економічних, політичних та інших чинників, що позначаються на соціальній структурі переселенських спільнот, видозмінюють господарські та побутові навички переселен-

⁹² Бернштейн С. Б. Страницы из истории болгарской иммиграции в России во время русско-турецкой войны 1828–1829 г. *Ученые записки Института славяноведения АН СССР*. 1949. Т. 1. С. 33.

⁹³ Гросул Я. Разложение феодально-крепостнических и формирование капиталистических отношений в Молдавии в первой половине XIX века. *Феодальные отношения в Молдавии в период XIV–XVIII веков*. Киев, 1950. С. 95.

⁹⁴ Козлов В. И. Основные проблемы этнической экологии. *Советская этнография*. 1983. № 1. С. 3–16; Салинс М. Д. Культура и околна среда: изследване по културна екология. *Културна екология*. София, 1997. С. 55–65; Комарова О. Д. Демографические аспекты этнической экологии. *Этническая экология: теория и практика*. Москва, 1991. С. 44–76; Маркарян Э. С. Экология общества и культура. *Экология человека: основные проблемы*. Москва, 1988. С. 64–74.

ців, що спонукає їх до набуття нового соціального досвіду⁹⁵. Адаптація завжди передбачає оптимізацію суспільного життя, що проявляється в змінах матеріальної й духовної культур, традиційного способу життя і психології. Як мінливий процес, адаптація досліджується з урахуванням конкретно-історичної ситуації.

Природно-кліматичні характеристики Південної Бессарабії, до яких прилаштовуються болгарські переселенці, відрізняються від характеристик Болгарії, з її гірським ландшафтом і кліматом, що тяжіє до середземноморського. Ландшафт Південної Бессарабії становить горбисту степову зону з великою кількістю котловин⁹⁶. Клімат на початку ХХ ст. близький до континентального, фіксуються перепади температури від +40 влітку до –20 взимку⁹⁷. Опадів мало, вони ледь досягають 400–450 мм на рік, що визначає посушливий характер території і пов'язані з цим ризики для сільського господарства⁹⁸.

Ґрунти на північно-західному узбережжі Чорного моря наприкінці ХІХ ст. характеризуються як глинисто-вапнякові з незначним домішком чернозему. «Земля тут радше бурого, ніж чорного кольору; підґрунтя у неї – червонуватий або жовтуватий, досить щільний суглинок з помітними гулями або вкрапленнями вапна. Хоча навесні рослинність тут з'являється рано, але вона не густа, низька і з настанням спеки, навіть весняної, так швидко вигорає, що навіть худоба не знаходить для себе хоча б бідного підніжного корму... Травна рослинність тут марніє ... миттєво і здебільшого до 15 травня вигорає цілком, лишаючи по собі попелясто-жовтий або світло-коричневий щетинистий покрив. Рідкісні ті роки, коли травостій зі збереженням певної свіжості простоїть до 1 червня... Траплялися і роки, коли мешканці цього краю серед літа годували худобу сіном та солом'ю, що їх запасали на зиму», – пише у 1856 році А. І. Гроссул-Толстой – автор перших факторно-генетичних карт ґрунтового покриву Європейської Росії⁹⁹.

Загалом, цей простір малосприятливий для господарської діяльності людини: східні та північно-східні вітри, літня спека, брак вологи часто призводять до поганих врожаїв¹⁰⁰. Утім, мірою наближення до молдавських Кодр, черноземи стають більш масними, вміст гумусу в них збільшується від 2% (у приморській смузі) до 7–10 % (район м. Бендери)¹⁰¹. Окремі райони, де селяться болгары, мають особливий мікроклімат, помірніший за деякі райони Буджака, що визначається більшою або меншою наявністю водоймищ. Частина колоній заснована на берегах озер басейну

⁹⁵ Комарова О. Д. Демографические аспекты этнической экологии. *Этническая экология: теория и практика*. Москва, 1991. С. 55.

⁹⁶ Потоцкий С. Историко-географический очерк Бессарабской губернии. Ялта, 1902. С. 3.

⁹⁷ Федулов П. А. Россия. Санкт-Петербург, 1910. Т. 14. С. 50.

⁹⁸ Берг Л. С. Бессарабия. Страна–люди–хозяйство. Санкт-Петербург, 1918. С. 15.

⁹⁹ Докучаев В. В. Русский чернозем. Москва ; Ленинград, 1936. С. 375–276 ; Гроссул-Толстой А. И. Обзорение рек, почв и местоположений Новороссийского края в с/х отношении. *Сб. статей о с/х юга России, извлеченных из Запис. Император. общ. с/х южной России с 1830 по 1868 год*. Одесса, 1868. С. 39–48.

¹⁰⁰ Державин Н. С. Болгарские колонии в России: Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии. София, 1914. С. 6.

¹⁰¹ Докучаев В. В. Русский чернозем. Приложение: схематическая карта черноземной полосы европейской России. Санкт-Петербург, 1883.

р. Дунай¹⁰², інша – біля невеликих річок¹⁰³, хоча деякі розташовані на майже безводному просторі¹⁰⁴. Природними ресурсами вирізняється район с. Девлет-Агач, де значні поклади каменю-ракушняка. Мешканці сіл Главани, Задунаївка, Купаран, Дюльмен, Іванівка, Бургуджи, Ісерлія та ін., розташованих поблизу, також мають можливість брати каміння звідти і використовувати його на будівництві.

Отже, переселенцям доводиться докладати чималих зусиль для адаптації до нового природно-географічного середовища¹⁰⁵. Так само і держава, яка заохочує їх до міграції на підвладні їй території, мусить брати на себе функції страхового фонду.

Уряд Російської імперії стикається зі складною проблемою заселення причорноморських степів і Криму – простору, який відвойовано в Османській імперії, причому таким населенням, що виявляє усі ознаки лояльності і господарської ефективності. З огляду на це інтерес влади до православних мігрантів з Балканського півострова, передусім болгар, особливий. Російський уряд прагне упорядкувати переселенський рух, надати йому такої організаційної форми, яка мала б узгоджуватися з цілями зовнішньої політики, спрямувати його відповідно до тих договорів, що уклалися між Російською та Османською імперіями за посередництва чільних європейських держав.

З середини XVIII ст. соціально-економічна система монархії Романових перебуває у кризовому стані. Кріпосне право, як основа феодално-станової організації імперії, входить у суперечність з потребами економічного розвитку та соціальної модернізації. Кріпосницький лад суттєво гальмує процес заселення великого масиву територій, що їх стрімко завойовує імперія Романових в останній третині XVIII ст. Внаслідок руйнації місцевих соціально-політичних укладів і масштабного переміщення населення, щойно завойовані землі не можуть одразу дати російському уряду економічного та політичного зиску, натомість створюють для нього проблеми. Не володіючи належними людськими та матеріальними ресурсами, уряд не може запровадити на цих землях таку ж систему політико-адміністративного управління, яка існує у внутрішніх районах імперії, що мають сталу станову організацію і кріпосну залежність більшості сільського населення.

На степовому просторі, який неможливо швидко охопити системою адміністрування, зберігаються умови, сприятливі для переховування втікачів від кріпацької неволі та різноманітних маргіналів. Важкий бюрократичний хід цивільно-адміністративних механізмів імперії не встигає за швидким приростом її територій внаслідок систематичних воєнних дій. Одним з основних способів вирішення цієї проблеми є заселення степового краю вихідцями з-за кордону, до яких висуваються лише дві основні вимоги: щоб вони були законотрухняними і корисними, тобто мали навички землеробства і ремесла.

¹⁰² Такими були: Картал, Барта, Сатуноу, Імпущита, Курчи, Балбока, Чешма-Варуїта, Бабелі, Болград, Шикирлі-Китай, Карагач та ін.

¹⁰³ Як-от: Табак, Болгарійка, Кайракля, Ташбунар, Старо-Троян, Дельжилер, Гасанбатир, Голиця та ін.

¹⁰⁴ Зокрема: Кубей, Пандакля, Ново-Троян, Єнікіюй, Новокарагач.

¹⁰⁵ Ганчев А. И. Процесс адаптации болгар-переселенцев к новым условиям Южной Бессарабии на протяжении первой половины XIX века. *Одеська болгаристика* : науковий щорічник. 2005–2006. № 3–4. С. 13–24.

Аби привабити емігрантів, їм обіцяють права, привілеї та вигоди, яких вони не мають у місцях попереднього проживання і якими не користується більшість мешканців сіл у внутрішніх районах імперії. Отже, в південних степах, стрімко наповнюваних різноетнічною людністю, формуються нові моделі взаємин між населенням і державою.

Болгарські переселенці, порівняно з іншими колоністами, краще прилаштовані до основних засад станово-феодалного ладу монархії Романових. Звідси походить і намагання царського уряду законсервувати громаду в тих сільських спільнотах, у яких вона ще існує, хоч і зазнає певної видозміни, і спонукати до неї тих, хто вже давно втратив досвід громадського співмешкання¹⁰⁶. З цим пов'язана й імплементація практик «кругової поруки» громади до місцевого державного управління, включно з наданням громаді функцій: поліцейного та фіскального контролю; контролю землекористування, що призводить до обмеження ринкового обігу землі. Ці адміністративні механізми позначаються на організаційних формах тієї категорії населення південних володінь Російської імперії, яка отримує статус іноземних колоністів. Утім, практики консервації громади державою добре знайомі болгарам на власному соціальному досвіді, акумульованому на батьківщині. Адже Османська імперія, дбаючи про зниження видатків на місцеве управління і збільшення асигнувань армії, вдається до таких саме дій¹⁰⁷. Зважаючи на це, через соціальні особливості, болгари менш болісно переживають адаптацію до адміністративного середовища Російської імперії, ніж німці та швейцарці, які нарівно з ними користуються правами іноземних колоністів¹⁰⁸.

З огляду на ці особливості, у Петербурзі до балканських мігрантів ставляться з особливою увагою. Для них намагаються створити сприятливі умови, аби мати в їхній особі лояльних та надійних прибічників державної влади на щойно здобутих землях, так само як і агентів впливу на їхніх співвітчизників, які лишаються в османських володіннях. Це важливий інструмент боротьби Росії за Північно-Західне Причорномор'я¹⁰⁹. Як зауважують молдавські дослідники В. Кушко і В. Таки, російська експансія в цьому регіоні «не зводиться до привласнення якоїсь території як простого об'єкта в просторі. Анексія Бессарабії набуває сенсу лише як частина більш загального процесу: нова провінція становить елемент нової організації простору»¹¹⁰. Тож балканським мігрантам, передусім болгарам, відводиться важлива роль у цьому процесі.

¹⁰⁶ Бойко А. Південна Україна останньої чверті XVIII ст. Запоріжжя, 1997. Ч. 1 : Аграрні відносини. С. 65–94.

¹⁰⁷ Сафонов А. А. Внутренняя Македония в составе Османской империи: социальная история локальных групп (конец XIV – начало XVII вв.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03. Москва, 2011. С. 24.

¹⁰⁸ Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. Москва, 1970. С. 253. Хоча тут причина не в тому, що, як переконана ця дослідниця, німці та швейцарці більше звикли займатися ремеслом, ніж землеробством і садівництвом, а саме в наданні їм громадської організації, яка на їхній батьківщині була знівельована процесами аграрної революції XVIII ст. (Зидер Райнхард. Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе (конец XVIII – XX в.). Москва, 1997. С. 18).

¹⁰⁹ Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. Москва, 1970. С. 112 ; Кушко А., Таки В. Бессарабия в составе Российской империи (1812–1917). Москва, 2012. С. 115.

¹¹⁰ Кушко А., Таки В. Бессарабия в составе Российской империи (1812–1917). Москва, 2012. С. 115.

Для Російської та Османської імперій регіон Південної Бессарабії має надзвичайно вигідне геополітичне значення. Ріка Дністер, що обрамляє його на сході, має через Дністровський лиман прямий вихід до Чорного моря. По Дунаю проходить судноплавний шлях від Центральної Європи до Чорного моря, а тому будівництво фортець і портів у його гирлі забезпечує контроль цієї комунікації. До вигідних торговельних перспектив додаються і нерозорані родючі чорноземи, що є потенційним джерелом для сільськогосподарської продукції, виробленої в безпосередній близькості від портів.

Проте, для стабільного володіння Південною Бессарабією російському урядові потрібні мешканці, які можуть стати надійною соціальною базою для влади в цьому регіоні. З цим міркуванням пов'язана послідовно витримана вимога Петербурга – повне виселення ногайців з Буджака і заселення його православними вихідцями з Османської імперії¹¹¹. Це зафіксовано в Бухарестському мирному договорі (стаття 7). В документі передбачено для християнських підданих османів можливість вільно розпродавати своє майно і без обмежень з боку турецької адміністрації перетинати кордон для оселення на підросійських землях¹¹². Під час війни 1806–1812 рр. Буджак ще порівняно слабо залюднений. Загальна кількість населення краю становить 7893 сім'ї або 39,5 тис. осіб, з яких 11 тис. позначені як «задунайські переселенці», передусім болгари¹¹³. П. Свиныйн зазначає, що болгари «до 4000 сімейств.., здебільшого селяться в будинках, залишених татарами»¹¹⁴.

Російський уряд вдається до систематичних заходів для того, щоб привабити до регіону якомога більшу кількість балканських християн. Це відображено у законодавчо-нормативних актах, підписаних російськими монархами. Зокрема, Указ імператора Олександра I від 20 лютого 1804 р. підтверджує привілеї, що надані попередніми російськими монархами іноземним колоністам. Кожна колоністська сім'я, згідно із зазначеним указом, отримує в наділ 60 десятин¹¹⁵ землі в довічно-спадкове користування без права продажу. Переселенців звільняють від податків та повинностей; їхні обов'язки полягають у створенні ефективних сільськогосподарських осередків у південних районах Російської імперії¹¹⁶.

Втім облаштування колоній «задунайських» християн проходить важко. У 1812 р., через ускладнення міжнародної ситуації та початок війни з Францією, уряд починає втрачати контроль над ситуацією в Бессарабії. Місцева адміністрація готує проекти

¹¹¹ Кушко А., Таки В. Бессарабия в составе Российской империи (1812–1917). Москва, 2012. С. 129. Російські урядовці систематично проводили політику заміни кочового населення землеробським.

¹¹² Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е. Санкт-Петербург, 1830. Т. 32, № 25.110. С. 319.

¹¹³ Кабузан В. М. Народнонаселение Бессарабской области и левобережных районов Приднестровья. Кишинев, 1974. С. 26.

¹¹⁴ Свиныйн П. Описание Бессарабской области: 1816 г. *Записки одесского общества истории и древности*. 1867. Т. 6. С. 205.

¹¹⁵ 1 десятині відповідає 1,925 га.

¹¹⁶ Грек И. Ф. Общественное движение и классовая борьба болгар и гагаузов Юга России (конец 20-х – середина 50-х гг. XIX века). Кишинев, 1988. С. 58–59.

виселення болгар на більш контрольовану територію Херсонської губернії, але переселенці навмисно селяться поблизу кордону, аби мати можливість повернутися на батьківщину у випадку погіршення стану¹¹⁷. Переселенці «мають вуха на спині», тобто пильно стежать за тим, що відбувається на їхній батьківщині, зіставляють умови, створювані для них російським та турецьким урядами, обирають для себе те, що вважають за краще¹¹⁸. Турецький уряд, стривожений масштабами міграції болгар (що призводить до значних економічних збитків), змінює політику щодо них, зменшує фіскальний визиск і впорядковує податкову систему, а також заявляє про готовність обговорювати з болгарськими представниками можливість створення автономії в Добруджі¹¹⁹. Одночасно свавілля місцевих чиновників, зловживання відкупщиків, які прибирають до рук казенні доходи в Бессарабії, складність отримання обіцяних прав іноземних колоністів стають причинами соціального невдоволення серед переселенців, які заявляють урядовцям, що «підуть шукати собі іншого государя»¹²⁰. Це говорить на тлі того, що серед балканських християн ширяться сподівання на наполеонівську Францію¹²¹.

Тож російському уряду доводиться докласти зусиль для того, щоб не втратити репутацію єдиного заступника православних народів Балкан, які «потерпали від турецького ярма» (так мовиться у тогочасних офіційних документах). Загалом, Бессарабія користується заступництвом і підтримкою низки високопоставлених осіб в імперії, тут зберігаються місцеві традиції в управлінні і праві, що закріплено в «Правилах про утворення тимчасового правління Бессарабією», які діяли з 1813-го по 1817 рік¹²². В 1819 році імператорським Указом від 29 грудня юридично закріплені норми, що поширюють на всіх «задунайців» комплекс «прав і переваг», які попередні імператорські укази надають іноземним колоністам. Балканські вихідці отримують у наділ 60 десятин казенної землі, мають право купувати ділянки поміщиків і володіти ними, будувати на них мануфактури, торгувати, вступаючи в купецькі гільдії чи ремісничі цехи, переходити до інших суспільних станів. Вони звільняються від воїнської повинності та обов'яз-

¹¹⁷ Кушко А., Таки В. Бессарабия в составе Российской империи (1812–1917). Москва, 2012. С. 164.

¹¹⁸ Булгар С., Думника И. Три османских документа о реэмиграции болгар в болгарские земли после русско-турецкой войны 1828–1829 гг. *Бессарабските българи: история, култура и език*. Кишинев, 2014. С. 108.

¹¹⁹ Грек И. Этнодемографические процессы среди болгар Молдовы и Украины в середине XVIII–XX вв. *Русин*. 2006. № 4 (6). С. 127 ; Булгар С., Думника И. Три османских документа о реэмиграции болгар в болгарские земли после русско-турецкой войны 1828–1829 гг. *Бессарабските българи: история, култура и език*. Кишинев, 2014. С. 108.

¹²⁰ Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. Москва, 1970. С. 113 ; Белова Е. В. Миграционная политика на Юге Российской империи и переселение болгар в Новороссийский край и Бессарабию (1751–1871). Москва, 2004. С. 85–92.

¹²¹ Кушко А., Таки В. Бессарабия в составе Российской империи (1812–1917). Москва, 2012. С. 110–111 ; Финкель К. История Османской империи: видение Османа. Москва, 2010. С. 552–553.

¹²² Борщевский А. П. Эволюция местного управления Бессарабии в процессе ее включения в состав Российской империи. *Закон и жизнь*. 2002. № 8. С. 23–30.

кової цивільної служби, як і казенних податків терміном від 3 до 7 років, залежно від часу перебування на підросійській території. Той же указ звільняє переселенців від кріпацької залежності, до якої деякі з них потрапляють. Важливо, що разом з болгарами колоністські права отримують і деякі українці та росіяни на підставі їхнього «давнього оселення» в краю та проживання в болгарських селищах («совместно с болгарами»)¹²³.

Нормативно-правова база щодо болгарських колоній на півдні Бессарабії вдосконалюється впродовж другої третини ХІХ ст. і отримує завершеного вигляду щодо цього періоду в «Статуті про колонії іноземців в імперії» від 1842 р. (входить до Зводу законів в 1857 р.)¹²⁴. Цей документ відображає зміст державних указів й маніфестів, а також зміни та доповнення до них, які вносяться з середини ХVІІІ до середини ХІХ ст. Його укладання викликано потребами державного управління, регуляції процесів у кількісно та якісно неоднорідній масі населення, що має статус «іноземних колоністів». Статут містить інформацію, що є важливим джерелом для аналізу впливів нормативно-адміністративних практик Російської імперії на процеси адаптації болгар-переселенців до умов Південної Бессарабії в першій половині ХІХ ст.

У Статуті розглянуто права та привілеї колоністів. Їм надана свобода віросповідання (ст. 120), можливість будувати храми й утримувати священнослужителів (ст. 121), гарантуються громадянські права (ст. 124), право розпоряджатися своїм майном (ст. 125) і можливість переселення до іншої держави (ст. 126).

Привілеї колоністів полягають, передусім, у тому, що, оселившись у Бессарабії, кожна сім'я отримує 60 десятин землі (ст. 155) і звільняється від податків на 7 років (ст. 187, 188). По закінченню цього терміну сільське товариство зобов'язується платити податки, незалежно від демографічних змін, які можуть у ньому статися (ст. 244, 266).

Земля надається колоністам у довічно-спадкове володіння без права купівлі-продажу (ст. 159, 160). Втім, вони мають право купувати ділянки землі у представників інших станів (ст. 166). Придбана земля перетворюється на приватну власність (ст. 167). Ця поправка в подальшому призводить до майнової диференціації в середовищі колоністів.

Кожного колоніста, який оселяється в Російській імперії, а також його нащадків, звільняють від служби в армії та інших видів військової повинності (ст. 190). Розголос про права, свободи та привілеї, надані болгарам від Російської імперії, спричиняє масову еміграцію з території Північно-Східної та Східної Болгарії до Бессарабії. Тут колоністи отримують стабільний захист з боку потужної імперії, що стрімко набирає силу, і гарні умови для свого господарсько-економічного розвитку.

Втім, є і обмеження. Згідно зі Статутом, болгарам забороняють будувати монастирі (ст. 121). Створення православного монастиря передбачає виведення певних земельних площ із системи державного оподаткування і збільшення казенних видатків на його утримання. Практика державного утримання православних церков та монастирів усталена за правління Катерини ІІ, коли здійснено секуляризацію церковних земель і встановлено оклади духовенству, виплачувані з державної скарбниці¹²⁵.

Статут визначає й адміністративну структуру колоній. Основним органом са-

¹²³ Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. Москва, 1970. С. 113–114.

¹²⁴ Свод законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1857. Т. 12, ч. 2, тетрадь 4.

¹²⁵ Мадариага И. де. Россия в эпоху Екатерины Великой / пер. с англ. Н. Л. Лужецкой.

моуправління колоністів є збори голів сімей – сільський сход (ст. 19). У колоніях цей орган здійснює функції виконавчої влади, вирішуючи більшу частину питань, що стосуються життя села. До повноважень сходу частково належать і судові функції (ст. 42). Для здійснення контролю операцій з купівлі-продажу рухомого і нерухомого майна, так само як і суперечок, що виникають, Статут забороняє самостійне укладання письмових зобов'язань та передбачає офіційні дозволи «сільського керівництва».

Сход обирає «сільське керівництво» («сельское руководство») або «сільський приказ», що складається зі старости, двох його помічників (ст. 16) і одного секретаря (ст. 17). Кожні десять дворів обирають одного представника – десяцького, який забезпечує зв'язок між господарями домоволодінь і «приказом» (ст. 16).

Одне з важливих завдань «сільського керівництва» полягає в систематичному контролі економічного стану і розвитку домогосподарств. Воно зобов'язане підтримувати й спостерігати за виконанням господарями циклу сільськогосподарських робіт (ст. 310–323). Сільський приказ виступає і як адміністративно-фіскальний орган, який чинить збір податків (ст. 300) і посвідчує цивільні договори (ст. 183). На нього покладається контроль відповідності поведінки мешканців колонії моральним нормам (ст. 391), а також відносин, пов'язаних зі спадщиною (ст. 171) і опікунством (ст. 150), нагляд за тим, щоб сім'я не потерпала від голоду і нестатків (ст.ст. 304, 305).

У цілому, адміністративна структура колоній, регламентована «Статутом», у загальних рисах узгоджується з традиціями самоуправління, притаманними болгарській сільській громаді на межі XVIII–XIX ст.¹²⁶ Елементи модифікації пов'язані з розмірами колоній, які передбачають вибір «десяцьких» для полегшення зв'язку між їхніми господарями і сільським керівництвом. Потужний і розгалужений бюрократичний апарат, який проваджує інтереси імперії, потребує постійного контролю діяльності кожного господаря-колоніста, як виробника і платника податків.

Для запобігання голоду як наслідку поганих врожаїв Статут передбачає створення натурального страхового фонду – спеціальних комор (ст. 302). Після жнив господарі вносять до цієї комори певну кількість пшениці та жита (ст. 303). У разі потреби, сім'я може отримати з неї зерно для харчування або для сівби (ст. 304). Закладені цим законодавчим актом традиції зберігаються в болгарських селах до середини XX ст.

У Статуті відображена спроба законодавчого регулювання внутрішньосімейних відносин колоністів. Подаються настанови щодо норм моралі в сім'ї (ст. 391), гостинності і дружнього ставлення до сусідів (ст. 399). Частково визначається статево-віковий поділ праці в сім'ї (ст.ст. 320, 327, 328). Регулюються і відносини, пов'язані з розлученням і укладанням другого шлюбу, який дозволяється в разі відсутності чоловіка або дружини більше п'яти років і відсутності відомостей про їхнє перебування (ст. 146). Офіційно дозволяється кільком братам або іншим родичам жити разом в одному будинку (ст. 172). Цей пункт Статуту пов'язаний з тим, що саме в болгарських

Москва, 2002. С. 191–203.

¹²⁶ Грозданова Е. Българска селска община през XV–XVIII в. София, 1979. 208 с. ; Маринов Д. Българско обичайно право. София, 1994. ; Бобчев С. С. Сборник на български юридически обичаи. Пловдив, 1896. Т. 1. ; Гешов И. Задругата в Западна България. *Периодическо списание на българското книжовно дружество в Средец*. 1887. No. 21–22. С. 426–449.

колоніях у першій половині ХІХ ст. існує велика кількість братських нерозділених сімей¹²⁷, тоді як у східнослов'янського населення Російської імперії такої форми сімейної організації вже не існує¹²⁸.

Частина Статуту, присвячена регулюванню спадково-майнових відносин, законодавчо закріплює в колоніях принципи мінорату (ст. 170), притаманного болгарській сім'ї у першій половині ХІХ ст. У Статуті не передбачено успадкування нерухомого майна доньками господаря. Вони мають право лише на частину батьківського рухомого майна (ст. 178). Повністю регламентуються відносини, пов'язані з опікунством і контролем майна сиріт (ст. 149–155). Загалом, ця регуляція спрямована на запобігання дроблення земельного наділу – тенденції, що негативно позначається на цілісності землеробської громади, яку штучно консервує поміщицька система Російської імперії.

Особливий інтерес для вивчення соціальної історії болгарської сім'ї становить частина Статуту, в якій визначено наступне: «Якщо колоністи побажають розділитися, то це не інакше може допускатися, як з дозволу начальства, причому голови повинні дивитися, щоб такі поділи служили в пряму користь селян, а не на зруйнування їхнього господарства...» (ст. 173). На вимогу цього пункту місцеве керівництво відмовляється наділяти землю молоді сім'ї¹²⁹, що вказує на безпосередній адміністративний вплив, під дією якого значно змінюється структура і розмір болгарських сімей. Вони перетворюються на великі нерозділені домогосподарства, в яких сім'ї одружених синів тривалий час продовжують жити в батьківській хаті. В 1837 р. сім'ї цього типу складаються з 8 і більше осіб¹³⁰. Водночас, російське законодавство обмежує втручання державних органів до громадського й родинного побуту болгар, їхніх звичаїв і традицій виховання дітей¹³¹.

Так, «Статут про колонії іноземців в Імперії» є нормативним актом, який, з одного боку, враховує певні елементи традиційної болгарської культури (вони, безумовно, вивчаються і беруться до відома розробниками), з іншого, стає інструментом імплементації соціальних традицій болгарських переселенців до політико-адміністративного простору Російської імперії. Також цей акт відображає прагнення уряду створити умови для господарського освоєння величезних просторів південних степів та зростання рентабельності сільського господарства в регіоні. У цілому ж, законодавча основа та похідна від неї адміністративна практика Російської імперії сприяють масовому переселенню болгар, їхній адаптації, збереженню традицій, принесених з Балкан, і появи інноваційних елементів, які з часом покращують систему життєдіяльності колоністів.

Усталення нормативно-правової бази щодо балканських переселенців передбачає визначення території їхнього проживання та механізмів управління. Надана під болгарські поселення площа становить 557 тис. десятин, межі болгарських колоній простягаються на північ від нижньої течії Дунаю, від міст Ізмаїл та Рені, частково

¹²⁷ НАРМ. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 442. Ч. 1–3 ; Спр. 439.

¹²⁸ КУІА. Ф. 625. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 201–204.

¹²⁹ Грек І. Ф. Общественное движение и классовая борьба болгар и гагаузов Юга России (конец 20-х – середина 50-х гг. XIX века). Кишинев, 1988. С. 59.

¹³⁰ КУІА. Ф. 631. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 109, 172.

¹³¹ Белова Е. В. Миграционная политика на Юге Российской империи и переселение болгар в Новороссийский край и Бессарабию (1751–1871). Москва, 2004. С. 136.

проходять по р. Прут, повертаються від неї на північний схід, перетинають верхів'я річок, що впадають в озеро Ялпуг¹³².

Для управління компактно розташованими болгарськими колоніями створюють спеціальну адміністрацію на чолі з російським офіцером болгарського походження, яка підпорядковується «Конторі іноземних поселенців Півдня Росії»¹³³. У 1818 р. сформований Комітет з опіки (Попечительский комитет) іноземних переселенців Півдня Російської імперії, який очолює (офіційна назва посади – «попечитель») генерал Іван Микитович Інзов. Призначуваний центральним урядом попечитель здійснює загальне управління колоніями, а окружну і сільську адміністрації обирають самі колоністи¹³⁴. Комітет з опіки стає для задунайських колоністів першим державним інститутом, який здатний займатися представництвом і регламентацією їхніх прав у Російській імперії.

У 1819 р. створено Буджацький колоністський округ, який охоплює території Ізмаїльського, Аккерманського і Бендерського повітів. Однак повноваження Комітету і його відносини з повітовою адміністрацією не відрегульовані. Це питання вирішують у 1833 р. засобом передачі Комітету всіх адміністративних функцій щодо колоній, ліквідації контор і створення натомість у структурі Комітету відповідних управлінь; щодо бессарабських болгар – Управління задунайських переселенців. Буджацький округ ділять на Верхньо-Буджацький і Нижньо-Буджацький.

Порівняно з іншими болгарськими колоніями, розташованими в Херсонській та Таврійській губерніях, селища болгар у Буджаку відзначаються компактним розташуванням і значною кількістю мешканців, яка у 5 разів перевищує чисельність болгар у всіх інших губерніях¹³⁵. Перебування бессарабських болгар безпосередньо біля кордону зберігає для них можливість, у разі ускладнення відносин з російською адміністрацією, повернутися в турецьке підданство. Це ставить їх у набагато вигідніші умови порівняно з болгарами Херсонської і Таврійської губерній. Отже, болгар Південної Бессарабії опиняються в середовищі, сприятливому для розвитку етнічної культури, так само як і для зростання економічного добробуту та покращення демографічних показників.

Про соціальний склад болгар-переселенців А. Клаус у 1869 році пише, що вони люди «однаково бідні й однаково безхатні»¹³⁶. Проте, архівні джерела дають підстави для протилежних висновків. Переселенці, що прибувають до Буджака, мають різне майнове і соціальне становище¹³⁷. Приблизно дві третини з них переважно звичайні землероби, середній клас, який зазнає певних господарських втрат під час еміграції¹³⁸. Частина переселенців становлять ремісники, які по прибутті в Бессарабію переважно займаються

¹³² Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. Москва, 1970. С. 114.

¹³³ Кушко А., Таки В. Бессарабия в составе Российской империи (1812–1917). Москва, 2012. С. 168–169.

¹³⁴ Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. Москва, 1970. С. 114–124.

¹³⁵ Там само. С. 116–117.

¹³⁶ Клаус А. Наши колонии. Санкт-Петербург, 1869. С. 324.

¹³⁷ Мещеряк И. И. Социально-экономическое развитие болгарских и гагаузских сел в Южной Бессарабии (1808–1856). Кишинев, 1970. С. 207.

¹³⁸ Мещеряк И. И. Переселение болгар в Южную Бессарабию 1828–1834. Кишинев, 1965. С. 173.

землеробством. Близько 5% становлять торговці¹³⁹, втім вони воліють селитися переважно в містах і швидко в них асимілюються. На відміну від румун і молдаван, болгар не мають своєї спадкової аристократії, що може претендувати на дворянський статус та землеволодіння, а становлять селянську масу, хоч і неоднорідну за статками¹⁴⁰.

Стосовно майнової диференціації болгар-колоністів, І. Мещерюк зауважує, що кожна сім'я, яка прибуває до Бессарабії, бере з собою стільки рухомого майна, скільки можна вивезти однією гарбою. Хоча в дійсності заможні господарі привозять значно більше майна. Важливим є факт, що переселенці-середняки приводять багато великої рогатої худоби та овець, володіння якими на початку ХІХ ст. становить певний еквівалент заможності. Кількість і якість худоби визначає спроможність господаря до обробітку цілинних земель Буджака, що вимагає застосування тяглової сили¹⁴¹. Деякі мігранти привозять з собою і зерно, потрібне для прогодування сім'ї та першої сівби¹⁴². Певна кількість болгар переселяється з мінімальними статками, тоді як окремі сім'ї володіють великими сумами грошей і товарів, призначених для продажу¹⁴³.

Російський уряд витрачає на облаштування болгарських переселенців значно менше коштів, ніж для сприяння вихідцям з Німеччини. До 1810 р. на оселення однієї німецької сім'ї виділяють 1100 руб., болгарської – 440 руб. Проте, 10 лютого 1810 р. імператорський указ скасовує ці виплати і затверджує, щоб іноземні колоністи оселялися власним коштом. Основним допоміжним засобом для них мають стати податкові пільги¹⁴⁴. Тож здебільшого болгар покладаються на власні сили та матеріальні ресурси під час переселення і облаштування на нових землях.

Отже, під час переселення в Бессарабію на початку ХІХ ст. болгарські колоністи не однорідні в соціальному й майновому планах. У більшості вони забезпечені сільськогосподарськими знаряддями і тягловою силою, тобто готові до освоєння нових природних і культурних просторів.

У малозалюднених причорноморських степах, тривалий час не охоплених систематичним адміністративним контролем, оселяється велика кількість селян з центральних районів України та Росії, де вкорінюється кріпацтво і збільшується феодалний визиск. Значною лишається представленість у регіоні козацьких формувань, які після ліквідації Запорозької Січі у 1775 р. зазнають суттєвої видозміни. Частина запорожців переходить до турецького підданства, зосереджується в підосманських володіннях у Північно-Західному Причорномор'ї (Очаківський степ і Буджак). Згідно з Айнали-Ка-

¹³⁹ Мещерюк І. І. Переселение болгар в Южную Бессарабию 1828–1834. Кишинев, 1965. С. 174.

¹⁴⁰ Кушко А., Таки В. Бессарабия в составе Российской империи (1812–1917). Москва, 2012. С. 165.

¹⁴¹ Мещерюк І. І. Переселение болгар в Южную Бессарабию 1828–1834. Кишинев, 1965. С. 175, 177.

¹⁴² Мещерюк І. І. Социально-экономическое развитие болгарских и гагаузских сел в Южной Бессарабии (1808–1856). Кишинев, 1970. С. 36.

¹⁴³ Мещерюк І. І. Переселение болгар в Южную Бессарабию 1828–1834. Кишинев, 1965. С. 175.

¹⁴⁴ Белова Е. В. Миграционная политика на Юге Российской империи и переселение болгар в Новороссийский край и Бессарабию (1751–1871). Москва, 2004. С. 92–93.

вакською конвенцією 1779 р., турецький уряд переводить козаків-утікачів до дельти Дунаю, де дозволяє їм заснувати Задунайську Січ, що проіснувала до 1828 р. З іншої частини запорожців, що лишаються у російському підданстві, під час російсько-турецької війни 1787–1791 р. формується Чорноморське козацьке військо, якому надають у тимчасове володіння степове межиріччя Дністра та Південного Бугу, з центром у Слободзеї, а в 1792 р. його переселяють на правобережжя р. Кубань¹⁴⁵.

Заселення Буджака українцями починається ще в 30-ті рр. XVIII ст., втім, воно має стихійний і поодинокий характер. Масовим цей міграційний потік стає тільки в 70–80-ті роки того ж століття¹⁴⁶. На початку XIX ст. велика кількість українців мігрує з Поділля, Волині і Галичини до Бессарабії¹⁴⁷.

Соціальні і релігійні конфлікти в Російській імперії на початку XVIII ст. стали причиною масової міграції російських старообрядців-некрасівців¹⁴⁸ до Південної Бессарабії. У 40–80-ті рр. XVIII ст. заснують низку поселень у Подунав'ї¹⁴⁹. Окремі осередки старообрядництва в досліджуваному регіоні фіксуються ще наприкінці XVII ст.¹⁵⁰, а на початку XVIII ст. тут концентруються інші групи, що вийшли з Росії¹⁵¹. Заселення старообрядцями Південної Бессарабії триває і на зламі XVIII–XIX ст., утім отримує масовий характер тільки після 1812 р.¹⁵² Ця етноконфесійна група створює анклавні поселення в дельті Дунаю у м. Вилкове, і навколо нього з'являється низка дисперсно розташованих сіл. Цим мешканцям притаманне суворе дотримання ендогамії і максимальне обмеження контактів з іншоетнічним довкіллям.

Переселення вихідців з центральних районів Росії до Буджака відбувається і за проектом, який схвалює 15 лютого 1824 р. уряд Росії. Цей проект запропонований намісником Бессарабської області графом М. Воронцовим та передбачає переселення 20 тис. державних селян, здебільшого росіян¹⁵³.

¹⁴⁵ Історія українського козацтва : нариси в 2 т. Київ, 2007. Т. 2. С. 303–382.

¹⁴⁶ Бачинский А. Д. Основные этапы крестьянско-казацкой колонизации Буджакской степи и низовой Дуная в 18 – начале 19 века. *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы*. Кишинев, 1964. С. 327–328.

¹⁴⁷ Кабузан В. М. Народонаселение Бессарабской области и Левобережных районов Приднестровья. Кишинев, 1974. С. 23.

¹⁴⁸ Анастасова Е. Старообрядците в България. София, 1998. С. 17–44 ; Пригарин О. А. «Некрасівці»: до змісту поняття. *Записки исторического факультета*. Одесса, 2001. Вып. 12. С. 93–104.

¹⁴⁹ Пригарин А. А. Русские старообрядцы на Дунае. Одесса–Измаил–Москва : Смиль-Археодоксия, 2010. 528 с.

¹⁵⁰ Донцов П., Еремеев П., Пепеляев В. Старообрядцы прудо-днестровского междуречья: истоки, исторические корни, современность. *Культура русских старообрядцев в национальном и международном контексте*. Бухарест, 2001. Вып. 3. С. 149–150.

¹⁵¹ Пригарин А. А. Переселение некрасовцев из Добруджи в Бессарабию: 1830–1835. *Культура русских старообрядцев в национальном и международном контексте*. Бухарест, 2001. Вып. 3. С. 377.

¹⁵² Донцов П., Еремеев П., Пепеляев В. Старообрядцы прудо-днестровского междуречья: истоки, исторические корни, современность. *Культура русских старообрядцев в национальном и международном контексте*. Бухарест, 2001. Вып. 3. С. 150.

¹⁵³ Кабузан В. М. Народонаселение Бессарабской области и Левобережных районов Приднестровья. Кишинев, 1974. С. 39.

Етнічний склад Бессарабської області в 50-ті рр. XIX ст.¹⁵⁴

Таблиця 2.1.

Повіт	Молдавани	Росіяни	Українці	Болгари	Євреї	Інші
Аккерманський	27,5%	14,0%	27,9%	2,6%	1,7%	26,3%
Ізмаїльський	15,0%	9,6%	11,4%	59,2%	2,5%	2,8%
Бендерський	65,6%	5,0%	11,8%	3,3%	3,9%	10,4%

Станом на 1807 р., на півдні Бессарабії проживають невеликі групи болгар, українців, росіян і незначна кількість молдавського автохтонного населення. В містах є грецькі, вірменські та єврейські громади¹⁵⁵. На той час українці та росіяни в Буджаку налічують близько 20 тис. осіб¹⁵⁶. З 1809 р. починається інтенсивне заселення регіону молдавським, болгарським, сербським, грецьким, українським і російським населенням. У 1809–1811 рр. населення краю збільшується на 2400 особи. У 1814–1817 рр. відбувається переселення німців, які засновують 13 колоній, що нараховують 1541 сім'ю, або 8288 осіб¹⁵⁷.

Підсумовуючи, зауважимо – у трьох південних повітах (Аккерманському, Ізмаїльському і Бендерському), в яких зосереджуються майже всі болгарські колонії Бессарабії, в 1818 р. національний склад такий: молдавани – 36,98%, болгари – 21,46%, українці – 17,93%, німці – 9,2% і росіяни – 8,94%¹⁵⁸. У 1828–1835 рр. це співвідношення змінюється завдяки новим хвилям міграції болгар – вони стають домінуючим населенням Ізмаїльського повіту. Таблиця 2.1. показує співвідношення етнічних елементів у зазначених трьох повітах у 50-ті рр. XIX ст.

Значна кількість болгарських поселень змішаного етнічного складу має низку пояснень: по-перше, вони створюються на основі вже наявних поселень; по-друге, разом з болгарами переселяються і представники інших народів (серби, греки, роми та ін.); по-третє, у прикордонному краї, яким є Бессарабія, міграційні процеси перебувають у постійному русі, тож і інфільтрація вихідців з різних країн до болгарських поселень значна. За визначенням О. Дружиніної, в одному й тому ж селі можуть жити українці, молдавани, росіяни, гагаузи, серби, албанці, німці, французи, угорці, турки та ін.; деякі мешканці називають серед своїх предків представників різних етносів¹⁵⁹. Водночас, процеси асиміляції відбуваються досить інтенсивно, тож представники певної етногрупи, опинившись у селі, де група не має компактного осередку, з часом можуть долучитися до середовища іншої етногрупи, представники якої селяться компактно та

¹⁵⁴ Таблиця складена автором за: Кабузан В. М. Народонаселение Бессарабской области и Левобережных районов Приднестровья. Кишинев, 1974. С. 55.

¹⁵⁵ Там само. С. 24.

¹⁵⁶ Бачинский А. Д. Основные этапы крестьянско-казацкой колонизации Буджакской степи и низовой Дуная в 18 – начале 19 века. Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. Кишинев, 1964. С. 327.

¹⁵⁷ Кабузан В. М. Народонаселение Бессарабской области и Левобережных районов Приднестровья. Кишинев, 1974. С. 37.

¹⁵⁸ Там само. С. 36.

¹⁵⁹ Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. Москва, 1970. С. 108.

чисельно переважають над іншими поселеннями; зрештою – перейняти її мову, культуру, побут, ідентичність. Отже, колонії, мешканців яких російська адміністрація спершу фіксує як «задунайських переселенців», з часом отримують назву «болгарські»¹⁶⁰. Хоча, серед них слід розрізняти моноетнічні, біетнічні та поліетнічні, де процеси конвергенції та дивергенції проходять у специфічний спосіб. Таблиця 2.2. подає перелік моноетнічних болгарських колоній та змішаних поселень.

Згідно зі статистичними даними за 1821 р., в болгарських селах Новоросійського генерал-губернаторства представники інших етнічних груп становлять 30,43%, в 1846 р. – вже 17,12%¹⁶¹. Співвідношення змінюється у зв'язку зі значною інфільтрацією нових болгарських мігрантів до вже наявних колоній, демографічним приростом «старого» населення, а також асиміляційними процесами.

Взагалі, етнічна ситуація в Південній Бессарабії відзначається різноманітністю. Етнічні групи формують анклавно-кущову систему розселення, елементи якої взаємодіють на двох соціально-територіальних рівнях: на рівні сільської громади в межах поселень і на рівні регіону. Причому, майже кожна з цих груп має свій сегмент у тамтешніх містах, який формує етноконфесійні об'єднання та стани. За висновком А. Киссе та О. Пригаріна, така система взаємодії стає «важливою передумовою для етнічної мобілізації у подальшому. В контексті таких параметрів проходить внутрішньоетнічна консолідація спільнот, створення регіональних варіантів культур»¹⁶². З огляду на це, сегментарність кущових анклавів поєднується з їхньою відкритістю до зовнішнього світу, кооперацією з іншими групами. Звідси виникає економічна спеціалізація: у німців – ремесла, українців – хліборобство, росіян-старообрядців – рибальство, болгар – городництво, молдаван – просапні сільгоспкультури¹⁶³. Багатозаровий етносоціальний простір Буджака складається з великих діаспорних етнічних груп. Однією з найбільших серед них є бессарабські болгари, які успішно прилаштовуються до нових умов.

Ландшафтні особливості Південної Бессарабії та адміністративні практики Російської імперії, впроваджені у регіоні, позначаються на планувальній структурі болгарських колоній. Якщо на батьківщині болгар переважає кущове або, в горах, розкидано-кущове планування¹⁶⁴, то система землевідведення, що регламентована російськими бюрократичними механізмами, передбачає вуличне або вулично-квартальне планування і розташування будинків за прямою лінією¹⁶⁵.

Багато болгарських сіл засновано в місцях, які запустили після міграції ногайців – це відображено в збереженні тюркських назв, наявних у Табл. 2.2. Проте, як і у випадку

¹⁶⁰ Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. Москва, 1970. С. 110–111.

¹⁶¹ Співвідношення відсотків вираховане за: Скальковский А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае: статистический очерк. Одесса, 1848. С. 35, 100.

¹⁶² Киссе А. И., Пригарин А. А. Буджак как историко-этнографический район. *Буджак : историко-этнографические очерки народов юго-западных районов Одесщины*. Одесса, 2014. С. 25.

¹⁶³ Там само.

¹⁶⁴ Маркова Л. В. Болгары. Народы мира : историко-этнографический справочник. Москва, 1988. С. 106.

¹⁶⁵ Тимофеенко В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. Киев, 1984. С. 156–163, 165, 213.

**Етнічна характеристика колоній Південної Бессарабії
в першій половині XIX ст.¹⁶⁶**

Таблиця 2.2.

Колонії	
Моноетнічні	Бі- та поліетнічні
Банова	Болгарсько-гагаузькі
Бургуджи	Кубей
Вайсал	Балбока
Главан	Курчи
Голиця	Старотроян
Девлет-Агач	Дмитрієва
Дельжелер	
Дюльмен	Болгарсько-молдавські
Задунайська	Анадол
Іванівка	Бабелі
Імпуцита	Барга
Ісерлі	Гасан-Батир
Камчик	Дермендере
Карагач	Джурджулешти
Кулевча	Долукіой
Купаран	Єнікіой
Ново-Карагач	Код-Китай
Новопокровка	Новотроян
Пандакля	Сатунове
Селюглу	
Табак	Болгарсько-гагаузько-албанські
Ташбунар	Каракурт
Тропклу	
Чешма-Варуїта	Болгарсько-українські
Чийшія	Финтина-Дзенілор
Чумлекьой	Саталік-Хаджи
Шикирлі-Китай	Кайракля

із поселеннями на необжитому просторі, болгари починають облаштування з копання землянки. Навіть у середині XIX ст. деякі сім'ї мешкають в житлах такого типу¹⁶⁷.

¹⁶⁶ Таблицю складено автором за: Скальковский А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае: статистический очерк. Одесса, 1848. С. 39–89. ; Кабузан В. М. Народонаселение Бессарабской области и Левобережных районов Приднестровья. Кишинев, 1973. С. 146–155.

¹⁶⁷ Скальковский А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае: статистический очерк. Одесса, 1848. С. 56–92.

З часом поступового облаштування, поселенці починають будувати наземні житла з підручного матеріалу, прилаштовуючи його до етнічних традицій домобудівництва. Болгарські будинки, на відміну від замкнених від зовнішнього світу осель греків і вірмен, відкриті до зовнішнього середовища¹⁶⁸. У селах, поблизу яких є поклади каменю (переважно ракушняка), споруджують кам'яні будинки. В інших місцях хати будують з дерева і хмизу, обмазуючи зроблений з них каркас глиною (турлучний будинок), або складають із сирцевої цегли, виготовленої з глини, тирси та соломи (саманний будинок). За повідомленням А. Скальковського, в 1846 р. у болгарських колоніях нараховується 15 будинків з опаленої цегли, 5272 – з каменю і сирцевої цегли і 4807 турлучних хат¹⁶⁹. Дахи покриваються очеретом, що росте на берегах тамтешніх річок та озер. Отже, в домобудівництві використовують місцевий підручний матеріал і лише в рідкісних випадках – спеціальні матеріали. Деревина й опалена цегла в південно-українських степах першої половини ХІХ ст. є дефіцитом.

Ділянка, на якій розташовується будинок, як і простір довкола нього, складається з трьох частин: двір з будинком, господарська територія і город. Їх розділяють парканами: між сусідськими домоволодіннями ставлять плетінь, зроблений з хмизу або очерету; між частинами плану інколи роблять дерев'яні паркани з різноманітними дверцятами; паркан з боку вулиці ставлять з очерету, сплетеного хмизу чи дерева. У місцевостях, де є надлишок каміння, викладають кам'яний тин.

Як додатковий приклад адаптації до навколишнього середовища наведено традиції, пов'язані з опаленням житла. У степовій зоні, де не завжди є можливість заготовляти дрова, як пальне застосовують соломку або висушений кізяк. Утім, скажімо, в Криму болгари використовують здебільшого дрова¹⁷⁰. Вироби з дерева і каменю, необхідні в сільському господарстві, виготовляють у спеціальних майстернях. Їх продають на базарах у великих населених пунктах, наприклад у м. Болград.

Заснування села передбачає спорудження власної церкви. Часто за церкву правлять звичайні будинки, які лише з часом набувають вигляду культової споруди. А. Скальковський зазначає, що на 1846 р. в 92 болгарських колоніях діє 91 храм, з яких 35 кам'яні, а решта – турлучні¹⁷¹. Такими ж, вочевидь, є в болгарських селах і громадські та адміністративні будинки, школи і хати для духовенства.

У більшості болгарських колоній одразу по заселенню роблять криниці, розчищаючи і обкладаючи камінням природні джерела. Практикується і копання колодязів для отримання води з глибших шарів ґрунту. Колодязі копаються колективом сусідів або робляться коштом когось із заможних селян. Вода в них часто непридатна для пиття через високий вміст солі. В деяких селах Південної Бессарабії і досі використовують воду лише з певних колодязів або привозять її з джерел. Проблему з нестачею води колоністи вирішують шляхом спорудження гребель на річках, завдяки чому

¹⁶⁸ Тимофеенко В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. Киев, 1984. С. 199.

¹⁶⁹ Там само. С. 105.

¹⁷⁰ Там само. С. 83.

¹⁷¹ Скальковский А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае: статистический очерк. Одесса, 1848. С. 103.

піднімають рівень води, що дозволяє користуватися водними ресурсами. Для зрошення городів застосовують воду з колодязів або копаней. Для пересування в межах села та на сільських угіддях будують мости з дерева або каменю.

Як зауважує А. Скальковський, болгари, заселяючи порожні степи та оселища, перетворюють їх на квітучі землеробські садиби¹⁷². Причому, це є помітним ще на ранньому етапі колонізації. Брак лісу в Буджаку викликає бажання створити його штучно. Так, згодом, по заселенню с. Каракурт, його мешканці насаджують лісопосадку на кошти заможного селянина¹⁷³. Прикладом виникнення традиції під час засвоєння нового простору є розподіл берегової лінії озер, коли господар, який володіє землею в береговій смузі, використовує і частину берега, поширюючи на нього право володіння, хоч і без можливості купівлі-продажу¹⁷⁴.

Господарська діяльність переселенців у нових місцях проживання перебуває у прямому взаємозв'язку з географічним середовищем. Чорноземні ґрунти сприяють розвитку інтенсивного землеробства. В той же час, котловинний ландшафт передбачає наявність значних пасовищних площ, що є основою для розвитку тваринництва.

Як вже зазначено, під час переселення болгари приводять із собою значну кількість великої та дрібної худоби, чисельність якої в Південній Бессарабії упродовж першої половини XIX ст. суттєво зростає. Разом з тим зростає і якість тваринництва, завдяки покращенню порід, стимульованому як потребами самих виробників, так і поширенням торгівлі продуктами скотарства¹⁷⁵. У Буджаку скотарство набуває рис інтенсивного товарного виробництва, яке сприяє розвитку капіталістичних відносин у регіоні. Розміри окремих тваринницьких господарств Бессарабії посвідчують наявність значної соціальної та майнової диференціації в середовищі болгарського населення досліджуваного регіону ще на початку XIX ст.¹⁷⁶ Розвиток вівчарства в регіоні окреслює дві тенденції: з одного боку, збільшується загальна кількість поголів'я, з іншого – середні показники вказують на нестабільність у його розвитку. Це пов'язано, передусім, з неврожайами через посухи або епізоотіями, що призводять до значного зменшення поголів'я¹⁷⁷.

Розвиток сільського господарства в першій половині XIX ст. неможливий без значного застосування тяглової сили тварин. Кожна сім'я володіє певною кількістю коней і волів, інколи віслюків. До середини XIX ст. добре простежується взаємозв'язок між

¹⁷² Скальковский А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае: статистический очерк. Одесса, 1848. С.1.

¹⁷³ Там само. С. 65.

¹⁷⁴ Це зафіксовано нами під час польових досліджень. Інформатори: мешканці с. Чешма-Варуїта Будуров Харлампій Васильович, 1917 р. н., болгарин, Волканова Анна Іванівна, 1920 р. н., болгарка; мешканці с. Імплицита: Мілев Іван Дмитрович, 1920 р. н., болгарин, Ганчев Петро Іванович, 1924 р. н., болгарин.

¹⁷⁵ Мещерюк И. И. Социально-экономическое развитие болгарских и гагаузских сел в Южной Бессарабии (1808–1856). Кишинев, 1970. С. 80.

¹⁷⁶ Дані взяті з публікації: Мещерюк И. И. Социально-экономическое развитие болгарских и гагаузских сел в Южной Бессарабии (1808–1856). Кишинев, 1970. С. 205.

¹⁷⁷ Мещерюк И. И. Социально-экономическое развитие болгарских и гагаузских сел в Южной Бессарабии (1808–1856). Кишинев, 1970. С. 80–96.

землеробством і скотарством, адже кожна сім'я, переважно, утримує рівно стільки худоби, скільки необхідно для роботи із землеробськими знаряддями.

Разом із тваринництвом, у Південній Бессарабії інтенсивно розвивається і виробництво зерна. Свідченням того є збільшення кількості сільськогосподарських знарядь у колоніях, пов'язане з освоєнням нових площ землі, відведених під зернові культури. Це впливає на необхідність збільшення кількості сільськогосподарського реманенту і транспортних засобів¹⁷⁸.

Розвиток товарно-грошових відносин у першій половині XIX ст. спричиняє поглиблення майнового розшарування населення болгарських колоній Південної Бессарабії. З'являються власники значної кількості худоби та великих земельних площ. Успішні торговельні операції дозволяють певним представникам болгарської діаспори високо піднятися в майновій ієрархії колоністів. Акумуляція великих капіталів надає їм можливість скуповувати землю і виробляти зерно на продаж.

Бессарабські болгарини значну увагу приділяють таким важливим галузям сільського господарства, як виноградарство, городництво й садівництво. Та здебільшого у першій половині XIX ст. виноградарство і виробництво вина у болгар спрямоване, передусім, на задоволення власних потреб. Розвиток товарного виробництва просувається повільно, внаслідок відсутності кваліфікованих спеціалістів¹⁷⁹. Вино, вироблене в домашніх умовах, не можна транспортувати на великі відстані через те, що воно швидко псується. Однак, завдяки тому, що Південна Бессарабія перебуває на перехресті різноманітних культурних та технологічних впливів, болгарське населення має можливість з часом модернізувати виноградарські та винарські галузі, зокрема, завдяки прикладу швейцарців, які осідають у колонії Шабо і починають виробляти високоякісні «шабські вина»¹⁸⁰. Наприкінці XIX ст. болгарини разом з молдавським населенням регіону стають основними виробниками вина на продаж – як за вимогами внутрішнього, так загальноросійського ринку¹⁸¹, що дає їм значний прибуток¹⁸².

Аналогічна ситуація складається і з городництвом та садівництвом у болгарських колоніях першої половини XIX ст. У Південній Бессарабії на той час ще немає ринку для реалізації продуктів садівництва та городництва, так само, як і не існує засобів для транспортування їх на великі відстані¹⁸³. Переселенці не мають ефективних засобів боротьби зі шкідниками. Хоча не можна не помітити і позитивних тенденцій у садівництві болгар, зокрема пов'язаних з культивуванням тутових дерев для виробництва шовку. Розвитку цього напрямку місцева російська адміністрація надає особливого сприяння. До виробництва шовку, переважно, залучаються групи болгар, що проживають у Криму та на лівому березі Дністра (с. Паркани)¹⁸⁴.

¹⁷⁸ Мещеряк І. І. Соціально-економічне розвиток болгарських і гагаузьких сіл в Южній Бессарабії (1808–1856). Кишинев, 1970. С. 47.

¹⁷⁹ Там само. С. 151.

¹⁸⁰ Дружинина Е. І. Южна Україна в 1800–1825 гг. Москва, 1970. С. 369.

¹⁸¹ Берг Л. С. Бессарабія: країна–люди–господарство. Санкт-Петербург, 1918. С. 185–188.

¹⁸² Мещеряк І. І. Соціально-економічне розвиток болгарських і гагаузьких сіл в Южній Бессарабії (1808–1856). Кишинев, 1970. С. 126

¹⁸³ Там само.

¹⁸⁴ Дружинина Е. І. Южна Україна в 1800–1825 гг. Москва, 1970. С. 232, 253.

Отже, процес адаптації болгарських мігрантів до умов Південної Бессарабії має тривалий і суперечливий характер. Господарське освоєння краю, що відзначається складними природними умовами (поєднання родючих чорноземів з посушливим континентальним кліматом), наражається на чисельні ризики, що інколи спричиняють рееміграцію поселенців і потребують трудових затрат та значних капіталовкладень. Утім, маючи давню і розвинуту культуру праці і володіючи належним майном на момент переселення, болгари докладають багато зусиль для освоєння нового простору і переструктурування його відповідно до власних соціальних та господарських традицій. Створюючи власний страховий фонд у зоні ризикованого землеробства та скотарства, болгари Південної Бессарабії потребують значно менших дотацій від держави, аніж ногайці, яких російський уряд виводить з Буджака до Північного Приазов'я і, спонукаючи їх до землеробства, мусить вдаватися до чималих витрат¹⁸⁵. Тож, у першій половині XIX ст. болгари формують у Південній Бессарабії стабільну етносоціальну групу, що витримує складні випробування у пізніші періоди її історії.

Соціально-культурне відтворення групи відбувається і в площині освіти. Хоча після переселення до Південної Бессарабії господарсько-економічні проблеми мають для болгар більший пріоритет. У цьому відношенні вони не становлять винятку, навіть порівняно з тогочасним сільським населенням Західної Європи. Як зауважує Р. Зідер, школа сприймається селянами як непотрібна, бо відволікає дітей від традиційної сільської праці. Лише наприкінці XIX ст. в Центральній Європі вдається зламати опір селян щодо школи і запровадити її регулярне відвідування¹⁸⁶. На процесі формування системи освіти в болгарських колоніях у першій половині XIX ст. негативно позначаються неврожайні роки, воєнні дії тощо.¹⁸⁷

Хоча переселення болгар до Буджака починається набагато раніше XIX ст., відомостей про існування в них громадських шкіл не залишилось. Вірогідно, існує певна форма навчання сільських дітей священниками, які традиційно залишаються найбільш освіченими людьми на селі. Вочевидь, така практика продовжується і в перші десятиліття формування болгарської соціально-культурної групи в Південній Бессарабії. Ситуація суттєво змінюється в 1820-х рр., коли починають відкривати школи у великих містах: Кишиневі, Ізмаїлі, Тучкові. В них здобувають освіту і болгарські діти, поступово збільшуючи свою присутність в учнівському загалі¹⁸⁸. У 1821 р. відкрито школу в м. Болграді¹⁸⁹. Як свідчать джерела 1830-х рр., викладають у ній росій-

¹⁸⁵ Про культуртрегерські урядові заходи щодо ногайців див.: Грибовский В. В. Город Ногайск и ногайцы. Фронтири міста : історико-культурологічний альманах. Дніпропетровськ, 2015. Вип. 4. С. 83–90.

¹⁸⁶ Зідер Райнхард. Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе (конец XVIII – XX в.). Москва, 1997. С. 44.

¹⁸⁷ Грек И. Ф. Школа в болгарских и гагаузских поселениях Юга Российской империи в первой половине XIX века. Кишинев, 1993. С. 10.

¹⁸⁸ Грек И. Ф. Школа в болгарских и гагаузских поселениях... С. 14 ; Челак Е. Училищно дело и культурно-просветният живот на българските преселници в Бесарабия (1856–1878). София, 1999. С. 33. Радкова Р. Нови данни за просветно-църковното състояние на българските колонии в Новорусийския край и Бесарабия през първата половина на XIX век. ИБІД София, 1978. С. 102–106.

¹⁸⁹ Грек И. Ф. Школа в болгарских и гагаузских поселениях... С. 18.

ською мовою, вчать читанню, письму і першим чотирьом арифметичним діям. Церковнослов'янською мовою подаються священна історія і катехізис про обов'язки людини і громадянина¹⁹⁰. У цей час з'являються школи в переважній більшості колоній. Передусім, це приватні навчальні заклади, чії видатки покриваються батьками учнів. Функції вчителів у них зазвичай виконують російські священники¹⁹¹.

У 1841 р. Управління задунайськими переселенцями видає Наказ про відкриття початкових шкіл в усіх колоніях. У 1841–1842 рр. в них з'являється 68 шкіл. Навчання ведеться російською мовою, як і в більшості шкіл Бессарабії¹⁹². А в Болграді, крім початкового навчання, створене землемірне училище, яке проіснувало до 1848 р.

Отже, в першій половині XIX ст. болгарська мова в колоніях застосовується лише на побутовому рівні. У церквах богослужіння ведеться, здебільшого, болгарськими священниками церковнослов'янською мовою. У 1854 р. в м. Болград здійснено першу спробу викладання болгарською мовою¹⁹³.

У 1838 р. 29 жовтня в м. Болград освячено храм Святого Преображення Господнього. Храм побудований за проектом архітектора Авраама Мельникова і при добровільній праці 100 тис. переселенців-болгар. Будівництво обходиться в 750 тис. рублів асигнаціями, які зібрані серед болгар-колоністів. Після завершення будівництва імператор Микола I дарує катедральному собору 12 дзвонів різного звучання. Освячення храму здійснено бессарабським владикою архієпископом Дмитром Сулимою. На святкуванні присутні представники 82 болгарських колоній. Цей день входить в історію як День бессарабських болгар.

Все це свідчить про те, що в Бессарабії цілком сформовано соціальний простір етнокультурної групи болгар, яка демонструє високий рівень адаптації та вкорінення. У середині XIX ст. початкова адаптація болгар-переселенців до умов Південної Бессарабії входить до завершальної фази. На 50-ті рр. інтенсивність адаптивних процесів вичерпує себе, оскільки:

а) у колоніях вже стабілізується добре організована і законодавчо оформлена адміністративна структура самоуправління. Сільський сход становить найнижчу ланку в управлінні колоніями, наділену функціями виконавчої та, частково, судової влади;

б) на середину XIX ст. в загальних рисах закінчується адаптація болгар до географічних умов Південної Бессарабії. Мешканці сіл прилаштовуються до ландшафтних та природно-кліматичних особливостей регіону. Скрізь побудовані мости, греблі, впорядковані й облаштовані водні джерела, викопані колодязі. Використовуються складні механізми меліорації. Розподілені прибережні угіддя, де колоністи добувають собі значну частину будівельних матеріалів. Здійснюється добування і широке застосування каменю-ракушняка;

¹⁹⁰ Челак Е. Училищно дело и культурно-просветният живот на българските преселници в Бесарабия (1856–1878). София, 1999. С. 34.

¹⁹¹ Там само.

¹⁹² Там само. С. 35.

¹⁹³ Дончев Д. Болградската гимназия през 1858–1878 г. *Болградската гимназия*. София, 1993. С. 43 ; Челак Е. Училищно дело и культурно-просветният живот... С. 36.

в) болгари вже мають добре освоєний простір села і його організовану структуру. Всі села мають кварталне або вулично-квартальне планування. В колоніях побудовані церкви, будинки для священників і адміністрації. Кожна сім'я володіє будинком і присадибною ділянкою. Оптимізована експлуатація сільських земельних угідь. Використання орної землі має перерозподільний характер. Частина землі, придатна для обробки, виділяється під городи. Вся інша земля, непридатна для оранки, використовується під пасовища;

г) набуває певної стабільності організація господарчої діяльності. На середину XIX ст. цілині землі вже розорані і їхня обробка не потребує великих зусиль. Всі домогосподарства забезпечені сільськогосподарським реманентом, тягловою силою й транспортними засобами. Необхідна ремісничка продукція виробляється в колоніях або продається на ринках великих сіл чи міст. Розвиток товарно-грошових відносин визначає соціальну ієрархію в колоністській спільноті, для якої спадкові стани не характерні. При цьому, кожний прошарок у певний спосіб включений у капіталістичні відносини. З'являються великі господарства, орієнтовані на товарне виробництво;

д) сформована етнічна картина Південної Бессарабії. При цьому, вимальовуються деякі основні тенденції. Невеликі іноетнічні спільноти (гагаузи, греки, молдаване, росіяни, українці, цигани та ін.) в болгарських колоніях поступово асимілюються болгарською більшістю і втрачають етнічну самосвідомість. Те саме відбувається з невеликими групами болгар, які оселяються в іноетнічних селах. Так у моноетнічних колоніях утворюються відносно гомогенні спільноти.

Взаємини в бі- та поліетнічних селах відзначаються більш складною структурою взаємозв'язку етнічних елементів. Щоденне спілкування, господарська діяльність і товарно-грошові відносини зумовлюють необхідність міжетнічних контактів. Проте, у цій ситуації консерватизм болгарина знаходить вираз у збереженні ендогамії в царині сімейно-шлюбних відносин.

Отже, у результаті початкової адаптації до умов Південної Бессарабії болгарська спільнота набуває певних, притаманних тільки їй, етнічних рис. Переселення болгар та міграційні процеси першої половини XIX ст. спричиняють значний мікс локальних варіантів болгарської культури, що згодом призводить до нівелювання діалектних відмінностей у колоніях і появи акумульованого варіанта етнічних традицій.

2.3. Перипетії історії болгарської діаспори. 1856–1944 рр.

Після Кримської війни територіально-адміністративна організація, соціальна та господарсько-економічна системи болгарських колоній Південної Бессарабії, сформовані у першій половині XIX ст., зазнають суттєвих трансформацій. Передусім, за Паризьким мирним договором від 18 березня 1856 р., Росія повинна віддати південь Буджака Туреччині, а прибережну територію, площею 1080,6 тис. десятин з населенням 140,5 тис. осіб, передати Молдавському князівству, яке лишається у васальній залежності від османів¹⁹⁴. Ця дата відкрила новий період, що триває до 1878 р., і протягом якого група бессарабських болгар еволюціонує нарізно в межах двох державних систем.

¹⁹⁴ Белова Е. В. Миграционная политика на Юге Российской империи и переселение болгар в Новороссийский край и Бессарабию (1751–1871). Москва, 2004. С. 135.

З підпорядкування російському уряду виводять 40 бессарабських колоній, з них – 24 болгарські, 15 молдавських і 1 албанська разом з адміністративним центром – м. Болград, і передають молдавській адміністрації. У російській частині Бессарабії залишаються 43 колонії, включені до Аккерманського і Бендерського повітів і розділені на три округи: Верхньо-Буджацький, Нижньо-Буджацький та Ізмаїльський¹⁹⁵. У Молдавському князівстві опиняються болгарські села Болградського округу, поділені на дві околії – Ізмаїльську та Кагуло-Прутську.

Паризький договір передбачає для мешканців колоній, переданих Молдавському князівству, трирічний термін, упродовж якого вони мають право без перешкод і втрат для майна обирати собі місце поселення і змінювати підданство. Болгари ставлять перед молдавською владою вимогу збереження за ними того становища, в якому вони перебувають під російською владою. Аби уникнути масового відтоку колоністів, молдавський князь Теодор Балш у січні 1857 р. видає прокламацію, в якій обіцяє новим підданцям збереження колоністських прав та привілеїв¹⁹⁶. Для тимчасового управління болгарськими колоніями Т. Балш формує комісію у складі з вищими посадовими особами Молдавії: логофета Петра Росета-Баланеску, ворника Іона Кантакузіна і спатаря Михайла Черкеза, яких уповноважив на адміністративні функції¹⁹⁷.

Утім, болгарські колоністи, не покладаючи великої надії на цю комісію, звертаються до західних і центральних європейських держав, що сприяють державному облаштуванню Молдавії та Волощини. Вони вимагають зберегти за ними права та привілеї, які мають у складі Російської імперії. Серед вимог визначено і право вільного переходу до підданства інших монархів. Наголошено, що колоніям держава надає землю з розрахунку 60 десятин на сім'ю, податки за користування нею сплачуються щорічно по 22 копійки за десятину. Для церковного причту в кожній колонії виділяють з фонду громадських земель по 120 десятин. Надлишок землі віддають в оброк або розподіляють між молодими сім'ями¹⁹⁸. Проте, політичні умови незабаром різко змінюються не на користь болгарських колоністів. У 1859 р. за підтримки західних та центральних держав Європи сформоване Об'єднане князівство Волощини та Молдавії (Румунія), що лишається під турецьким протекторатом, однак вже має власні органи законодавчої та виконавчої влади, і в такому вигляді в 1862 р. визнане впливовими країнами світу.

У березні 1860 р. спливає трирічний термін, протягом якого бессарабські болгари Молдавського князівства можуть визначитися з місцем проживання та підданства. Тоді Уряд відмовляється наданих у згаданій прокламації обіцянок, оголошує рекрутський набір, збільшує податки, починає відкрито проводити політику румунізації, зрештою – змінює адміністративно-територіальний устрій у болгарських колоніях. Як реакція на це, 4–10 листопада 1860 р. у містах Рені та Болград відбуваються заворушення. Де-

¹⁹⁵ Грек И., Червенков Н. Българите от Украйна и Молдова: минало и настояще. София, 1993. С. 30.

¹⁹⁶ Титоров Й. Българите в Бесарабия. София, 1903. С. 119–120.

¹⁹⁷ Белова Е. В. Миграционная политика на Юге Российской империи и переселение болгар в Новороссийский край и Бессарабию (1751–1871). Москва, 2004. С. 136.

¹⁹⁸ Там само. С. 137.

путати від болгарських колоній розстріляні: вбито не менше 10 і поранено близько 100 колоністів болгар¹⁹⁹. Ця ситуація сприяє тому, що болгари відгукуються на пропозицію Росії селитися в Приазов'ї, де їм надають 214 тис. десятин землі.

На початку 1861 р. складені списки на 6759 болгарських сімей, тобто, близько 34 тис. осіб, або до 80% усього болгарського населення підмолдавського Буджака. Російська влада негайно вживає заходів щодо їх прийняття, оформивши загальний паспорт одразу на 32 колонії. Молдавські урядовці вдаються до дій поліційного характеру для їх утримання: забороняють продавати нерухомість, затримують видачу паспортів, спонукають до виплати податків наперед, війська блокують кордон. Зрештою, в серпні 1861 р. у Молдавії проголошують повне відновлення колоністського статусу, проте значна частина болгар-колоністів на той час вже приймає рішення про переїзд²⁰⁰.

Для оселення болгар у Бердянському та Мелітопольському повітах Таврійської губернії виділені землі, напередодні залишені ногайцями, які так само, як і болгари, користуються відповідними статтями Паризького договору і мігрують до іншої держави – Османської імперії²⁰¹. За іронією долі, болгарам вдруге доводиться селитися в запустілих ногайських аулах. Російський уряд надає болгарським переселенцям більшого сприяння, ніж українським та російським селянам, які теж масово залишають молдавську частину Бессарабії. Якщо сім'я бессарабських болгар у середньому отримує понад 50 десятин, то сім'ї українських та російських мігрантів – до 34 десятин²⁰². Так у Бердянському й Мелітопольському повітах Таврійської губернії виникає новий район компактного проживання болгар. За офіційними даними на 1 листопада 1862 р., там мешкає 3500 сімей, або 17460 осіб²⁰³. Найбільше бессарабських болгар зосереджується в Бердянському повіті, де вони заснували 36 поселень²⁰⁴.

Болгарські поселення в Приазов'ї формують компактний болгарський регіон. Разом із болгарами в переселенні бере участь і значна частина гагаузів, які приймають болгарську ідентичність, хоча і в деяких випадках зберігають власну мову. Важливо, що в Приазов'ї механізм надання соціальної та економічної допомоги орієнтований не на домогосподарство, а на сім'ю, що спрямовано на руйнацію сталої внутрішньогромадської системи і призводить до втрати її соціально-економічного потенціалу.

Одночасно з переселенням з Молдавського князівства відбувається остання масова еміграція з Болгарії. Охоплює вона населення північно-західних районів Болгарії

¹⁹⁹ Грек И., Червенков Н. Българите от Украйна и Молдова: минало и настояще. София, 1993. С. 32.

²⁰⁰ Белова Е. В. Миграционная политика... С. 161–165 ; Челак Е. Училищно дело и культурно-просветният живот на българските преселници в Бесарабия (1856–1878). София, 1999. С. 38.

²⁰¹ Грибовский В. В. Город Ногайск и ногайцы. Фронтири міста : историко-культурологичний альманах. Дніпропетровськ, 2015. Вип. 4. С. 102–106.

²⁰² Белова Е. В. Миграционная политика на Юге Российской империи и переселение болгар в Новороссийский край и Бессарабию (1751–1871). Москва, 2004. С. 166.

²⁰³ Грек И., Червенков Н. Българите от Украйна и Молдова: минало и настояще. София, 1993. С. 32.

²⁰⁴ Белова Е. В. Миграционная политика на Юге Российской империи и переселение болгар в Новороссийский край и Бессарабию (1751–1871). Москва, 2004. С. 173.

та Адріанопольський вілайет. Російська влада направляє переселенців до Приазов'я і Криму. Під час цього переселення до Росії емігрує близько 17 тис. осіб²⁰⁵.

Міграційні процеси зачепляють і ту частину болгар, які проживають у російській частині Бессарабії, де вже відчутне аграрне перенаселення. Болгарським сім'ям, які залишаються без землі, російський уряд пропонує спільно з вихідцями з Молдавського князівства селитися в Північному Приазов'ї. Проте, болгарам, що лишаються в російському підданстві, відмовляють у наданні матеріальної допомоги і спонукають покладатися на власні сили. З цієї причини їх кількість незначна²⁰⁶.

За результатами розглянутих вище міграційних процесів етнічна картина в регіоні суттєво змінюється. Болгарські поселення Тропокло, Новий Карагач і Новопокровка цілком запустили. Місце болгар, які залишають їх, займають молдавани й українці. Болгари мігрують і зі змішаних болгарсько-молдавських колоній Сатунове, Барта, Джурджулешти, Анадол. Після 1862 р. тут залишаються жити лише молдавани. З 22 населених пунктів, в яких присутній болгарський елемент, 7 моноетнічних болгарських колоній, 12 біетнічних (7 болгарсько-гагаузьких і 5 болгарсько-молдавських), 2 поліетнічні (болгарсько-гагаузько-молдавська і болгарсько-гагаузько-албанська).

У 1856–1878 рр. в російській частині Південної Бессарабії лишаються 24 болгарські селища: Іванове, Чумлекьой, Дюльмен, Ісерлія, Купаран, Димитрієве, Тараклія, Новий Троян, Чийшия, Девлет-Агач, Главани, Задунаївка, Кубей, Пандаклія, Голиця, Гасан-Батир, Код-Китай, Селіогло, Делжилер, Камчик, Кулевча, Бургуджи, Кайраклія, Калчеве²⁰⁷. На відміну від румунської частини, де моноетнічні колонії становлять близько 30%, вони налічують понад 90%. Тільки в селах Кубей та Димитрієве, разом з болгарськими, мешкає значна кількість гагаузьких сімей.

Отже, міграційні процеси кінця 50-х – початку 60-х років XIX ст. позначаються на тому, що з 46 населених пунктів Південної Бессарабії 29 (63%) лишаються болгарськими моноетнічними, 17 (37%) становлять бі- або поліетнічні, основний іноетнічний елемент яких складають молдавани та гагаузи. Таке співвідношення в загальних рисах зберігається і в XX ст.

Розглядаючи болгарські колонії в контексті іноетнічного довкілля, зауважимо, що воно представлене безліччю соціокультурних елементів. На початку XX ст. М. Державін відзначає, що степовий простір надзвичайно зручний для міжетнічної взаємодії, природні та географічні умови сприяють конвергенції господарських укладів різних народів і, взагалі, сприяють розвитку процесів асиміляції²⁰⁸. У повсякденному житті болгари постійно зустрічаються з представниками різних етнокультур. Деякі з них, як, наприклад, німці, мають більше досвіду в сільському господарстві й агрономії, росіяни-старообрядці відзначаються вмінням у рибній ловлі, греки і євреї – у торговельних

²⁰⁵ Хаджиниколова Е. Българските преселници в южните области на Русия (1856–1877). София, 1987. 176 с.

²⁰⁶ Белова Е. В. Миграционная политика... С. 174.

²⁰⁷ Челак Е. Училищно дело и културно-просветният живот на българските преселници в Бесарабия (1856–1878). София, 1999. С. 42.

²⁰⁸ Державин Н. С. Болгарские колонии в России: Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии. София, 1914. С. 43.

операціях. У Бессарабії болгари стають вправними садівниками, виноробами і тваринниками, навчаються того, чого вони не знали на батьківщині. Все це призводить до взаємовпливу культур, появі інноваційних елементів і зміни традицій. Утім, контакти болгар з іноетнічними довкіллям здебільшого перебувають у площині господарсько-економічних відносин. Вони повільно залучаються до процесів асиміляції через сувору ендогамію. Змішані шлюби трапляються вкрай рідко, за винятком лише овдовілих²⁰⁹.

Отже, з 1856 р. болгарська діаспора в Бессарабії розділена між двома державами з різним політико-інституційним устроєм, який стрімко змінюється під дією процесів модернізації. У 50-ті рр. XIX ст. в Російській імперії поглиблюється криза кріпосницької системи, вихід з якої передбачає реформування аграрної системи та пов'язаних з нею інститутів. 19 лютого 1861 р. імператор Олександр I підписує акт про ліквідацію кріпосного права і звільнення селян від поміщицької залежності за викуп. Хоча цей акт одразу викликає величезний резонанс у колоністських спільнотах, але реформи доходять до них лише десять років потому. Суттєвий вплив на господарсько-економічне становище болгарських колоністів справляють «Височайше затверджені Правила устрою селян-власників (колишніх колоністів)» від 14 червня 1871 р.²¹⁰ Вони поділяються на дві частини. У першій подано виклад механізмів реформування адміністративних органів в колоніях, друга регламентує поземельні відносини колоністів.

Правила передбачають ліквідацію наявного адміністративного поділу і управління колоніями та їх включення до загальноімперської системи управління губерніями, повітами та волостями (п.п. 1, 3). Відтепер колоністи вже не існують як окремий соціальний прошарок, а зараховані до категорії селян-власників (п. 2). Усі громади колоній отримують назву *мир* (громада), представники якого поділяються на категорії: 1) селяни-господарі, які володіють землями сільськогосподарського призначення; 2) селяни, що володіють присадибною ділянкою; 3) селяни, які не мають наділу з громадської землі, але мають ділянку в сусідніх селах; 4) безземельні селяни (п. 4б). Представники перших двох категорій, спільно з призначуваними центральною владою посадовими особами, беруть участь у *сільському сході*, інші мають право відряджати для участі в ньому одного представника від десяти працездатних чоловіків (п. 4а). Кожен учасник сходу має право голосувати лише з питань, пов'язаних з його проблемами. Наприклад, в ухвалі рішень щодо сільської землі безземельні селяни права голосу не мають. Представники всіх категорій поспіль голосують лише з таких питань: розподіл податків і відробіток державних та громадських повинностей, обговорення потреб громади, вибори посадових осіб, використання негромадських земель (п. 4а). До компетенції сходу належить питання перерозподілу ділянок ріллі між членами сільської громади і використання сільськогосподарських угідь (лісу, пасовищ) (п. 4в).

Представники всіх категорій мають право на окремі *сходки* для обговорення проблем, що не стосуються всієї громади, проте за обов'язкової участі *старости* (п. 4г).

²⁰⁹ Державин Н. С. Болгарские колонии в России: Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии. София, 1914. С. 44.

²¹⁰ Полный свод законов Российской империи. Собрание. 2. Санкт-Петербург, 1871. Т. 46, отд. 2, № 49705.

У великих сільських громадах, що в другій половині XIX ст. є звичайною річчю для болгарських сіл Південної Бессарабії, де проведення одного сходу не є ефективним, передбачено проведення *малих сходів*, які складаються з сільського керівництва і однієї виборної особи від десяти дворів (п. 4в). Все діловодство в сільських громадах ведеться російською мовою (п. 4к).

Бессарабські болгарини перетворюються на власників землі, власницькі права яких посвідчуються спеціальними «записами про володіння» (п. 23); такі записи передбачено скласти і надати кожному селянину-власникові впродовж трьох років з часу видання Правил (п. 24). Після отримання «запису» селянин протягом трьох років не має права відчуження землі, крім її продажу комусь з односельців (п. 19г). Передача землі у спадок має здійснюватися відповідно до місцевих, болгарських звичаїв (п. 19ж). Земельні ділянки, в середньому 10,9 десятини на людину, мають бути викуплені протягом 20 років. У разі швидкого здійснення викупного платежу болгарини мають право відокремитися від сільської громади і володіти землею на засадах приватної власності²¹¹. Та загалом Правила були спрямовані на усталення громадського, а не приватного землеволодіння. Сільські громади зберігають всі надані їм земельні ділянки та майно²¹². Відповідальність за викупні платежі покладається на громаду, яка розподіляє між господарями обсяг платежів залежно від кількості та якості землі, яку вони використовують. Однак, ці операції тягнуться аж до 1903–1905 рр.²¹³ Громадський устрій в болгарських селах Бессарабії підтверджений законом від 13 грудня 1898 р. і указом 1904 р. Отже, монархічна держава Романових консервує громаду як адміністративне об'єднання селян з примусовим громадським землеволодінням і круговою порукою.

Відповідно до положень Правил, болгарські селяни мають здійснити всі викупні платежі на тих засадах, що і все сільське населення Російської імперії. На додаток до податку на землю та інших грошових і натуральних зобов'язань, вони сплачують певну суму на утримання сільської адміністрації, шкіл та священника. Цей же акт передбачає звільнення сільських власників (колишніх колоністів) від військових повинностей терміном на 10 років (п. 5а).

Молдавський уряд спостерігає за реформами в російській частині Бессарабії й ухвалює рішення з огляду на це. В другій половині 1861 р. уряду Волосько-Молдавського князівства вдається частково зупинити переселенський рух болгар. Тим із них, хто залишається, закріплюють наділ у 60 десятин і підтверджують колоністські права²¹⁴. 10 червня 1874 р. у Молдавії видають Постанову «Про врегулювання державної власності в Бессарабії», яка набуває чинності 1 січня 1875 р. Відповідно до неї, болгарські колоністи молдавської частини Бессарабії перетворюються на власників землі.

²¹¹ Грек И., Червенков Н. Българите от Украйна и Молдова: минало и настояще. София, 1993. С. 38.

²¹² Там само. С. 38.

²¹³ Новаков С. З. Община и реформа П. А. Столыпина в болгарских и гагаузских поселениях Бессарабии. *Вопросы истории и культуры болгар Молдовы и Украины*. Кишинев, 1997. С. 67.

²¹⁴ Белова Е. В. Миграционная политика на Юге Российской империи и переселение болгар в Новороссийский край и Бессарабию (1751–1871). Москва, 2004. С. 172.

Визначена для них площа земельної ділянки становить 50 десятин, у разі відсутності можливості забезпечити певне село належними площами, ділянка може бути меншою. Земля, що передається селянам у власність, протягом 15 років має бути викуплена і не може продаватися стороннім особам, а лише представникам тієї ж громади. Як і в Російській імперії, тут допускається, що заздалегідь землю може купити кожен, хто виявить на те бажання, але із відтермінуванням права власності на термін закінчення викупних платежів. Звільнення від військових повинностей на 10 років зумовлене міркуванням збільшити спроможність колишніх колоністів якнайшвидше викупити землю.

У процесі реформування з'ясовується, що болгарські сім'ї неспроможні викупити землю в зазначений термін, тому Уряд у 1877 р. збільшує його від 15 до 25 років і знижує розмір щорічних платежів. Але, окрім них, болгари мусять сплачувати і всі податки, встановлені для румунських селян. До таких належать подушний податок, що накладається на кожного, хто досягає віку 21 рік; податок на землю, виноградники і фруктові сади; дорожній збір і податок на благоустрій; існують і різні тимчасові обов'язкові виплати. Крім того, кожен господар віддає громаді 20% від загальної суми податків. Законодавство в румунській частині Південної Бессарабії не лишає болгарському колоністові можливості розбагатіти завдяки власній праці. Болгари цієї частини Бессарабії значно бідніші порівняно з тими колоністами, які перебувають у російському підданстві, тому вони мають причини втати повернення своїх колоній під владу Російської імперії відповідно до Сан-Стефанського мирного договору 1878 р.²¹⁵

Економічні процеси в болгарських колоніях Південної Бессарабії другої половини XIX – початку XX ст. мають різні тенденції в періоди до аграрних реформ 1871-го і 1875 рр. і після них. На цій підставі і визначається їх періодизація.

Перший період, що охоплює третю чверть XIX ст., характеризується перевагою землеробства і тваринництва в структурі господарства колоністів. Болгари, по закінченню періоду початкової адаптації до умов регіону, продовжують розвивати інтенсивні галузі господарства. Ще на початку періоду, як зазначив А. Скальковський, вони сіють два різновиди жита, пшеницю-арнаутку, а їхнє виноградарство, виноробство і садівництво перебувають у кращому стані, порівняно з багатьма іншими селянами південного краю. На його переконання, саме завдяки болгарам Одеса та інші міста південних губерній мають у надлишку не лише кавуни та дині, але й городину: огірки, капусту, буряк, помідори, гарбузи різних сортів, цибулю тощо²¹⁶.

Землекористування бессарабських болгар перед реформами зберігає вирівнювальний-перерозподільний характер. Рілля поділяється на 5–6 частин і перерозподіляється між господарями з регулярністю від одного до п'яти і більше років. Болгарські домогосподарства забезпечені наділами, в середньому, по 50 десятин. Господарсько-економічне життя регулюється «Статутом про колонії іноземців в імперії», що перевиданий у 1857 р. Отже, процеси, започатковані в першій половині XIX ст., тривають і впродовж третьої чверті того ж століття.

²¹⁵ Гросул Я., Будак И. Крестьянская реформа 60–70-х гг. XIX века в Бессарабии. Кишинев, 1956. С. 155.

²¹⁶ Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Одесса, 1853. Т. 2. С. 21.

Другий період починається з останньої чверті XIX ст. і пов'язаний з кардинальними змінами адміністративно-господарських практик, внаслідок видання нового аграрного законодавства: 1871 р. – у Російській імперії та 1874 р. – в Молдавському князівстві. Можливість розділення домогосподарств, зокрема і через спадок, призводять до здрібніння земельних ділянок. Збільшується кількість господарів, які володіють невеликими присадибними площами землі або ділянками, достатніми лише для спорудження будинку. Це, а також поява можливості відчуження землі (хоч і в обмежених обсягах – у межах села), створює умови для концентрації великих масивів землі в руках одних господарів і обезземелення інших. У другій половині XIX ст. чисельність болгарського населення Бессарабії зростає до 103 тисяч, у той час як площі оброблюваної землі не змінюються.

Нових підходів в управлінні болгарськими землями шукає і османський уряд, який намагається зупинити еміграцію болгар. Показовою є історія Михайла Чайковського – польського емігранта, який відомий на турецькій службі під іменем Садик-паша. Він формує й очолює окреме козацьке формування в системі збройних сил Османської імперії, до якого вербує християн: поляків, українців та болгар. Садик-паша підтримує зв'язки з болгарським православним духовенством, політичними й культурними діячами і оголошує своєю метою відновлення Болгарської патріархії. Чимало болгар покладають на нього надії. Утім, сформовані ним військові підрозділи розгромлені під час російсько-турецької війни в 1877 р.²¹⁷

За результатами російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Болгарія отримує незалежність, а Росія повертає втрачену у 1856 році частину Бессарабії. Всі болгарські колонії знову опиняються в єдиному соціально-політичному просторі. Відтоді і до 1917 р. Південна Бессарабія поділяється між Аккерманським, Бендерським та Ізмаїльським повітами. Деякі особливості правового устрою та управління болгарськими колоніями, закладені Молдавським князівством у 1857–1878 рр., залишилися чинними.

На кінець XIX ст. в болгарських колоніях процеси майнового розшарування зазнають істотних змін: невелика кількість селян володіє по 100–150 десятин землі, значна кількість власників має 1–3 десятини і з'являються цілком безземельні селяни.

Відповідні зміни відбуваються і в практиках сільського самоуправління. Сільський сход у той період поділяється на дві антагоністичні групи: заможних і бідних. Під час вирішення питань, пов'язаних з благоустроєм поселення, перерозподілом землі, раціоналізацією сільського господарства та іншим, між ними неминуче виникає протистояння. Втім, саме завдяки таким конфліктам постає питання про стабілізацію нової моделі регуляції суспільних відносин на селі, відбувається розмивання громади, повільне зміцнення приватної власності. Отже, в болгарських поселеннях у Південній Бессарабії формуються умови модернізації сільського господарства.

Проте, перерозподільний характер землекористування в штучно збереженій сільській громаді призводить до нераціонального ставлення селянина до землі. Йому не

²¹⁷ Пригарин А. А., Полторак В. Н. Османское казачье войско: трансформация иррегулярного формирования в середине XIX в. *Казачество в тюркском и славянском мирах* : коллект. моногр. Казань, 2018. С. 556–557, 561, 573, 576.

вигідно підвищувати родючість ґрунту, витрачаючись на внесення добрив і дотримуючись певної системи сівозмін, не маючи гарантій, що наступного року саме цією ділянкою він продовжить користуватися. Зважаючи на це, за один, два чи три роки користування землею він намагається взяти від неї якнайбільше і передати її іншому. Така практика наприкінці XIX ст. призводить до виснаження землі і зниження врожайності.

Статистичні дані першого Всеросійського перепису населення 1897 р. містять детальну інформацію про види зайнятості бессарабських болгар. Як з них видно, крім землеробства, значне місце посідають ремесла, торгівля, військова та цивільна служби, сфера послуг, кредитні операції, торгівля тощо. Важливо відзначити, що дані перепису вказують на незначну кількість засуджених серед болгар, і повну відсутність такого явища, як проституція. Це засвідчує високий рівень моралі²¹⁸.

Система освіти в болгарських поселеннях Південної Бессарабії після 1856 р. відомі змінюється в межах двох різних держав, під впливом різних тенденцій у політиці Російської імперії та Волосько-Молдавського князівства.

Болгарські колоністи в молдавській частині Бессарабії користуються політичною ситуацією в князівстві та подають клопотання до Європейської комісії з проханням про викладання в своїх школах болгарською мовою та відкриття центральної школи в м. Болград. Молдавський князь Н. Конакі-Богоріді 10 червня 1858 р. підписує Хрисовул (Указ) про заснування Болградського центрального училища, відомого ще як Болградська гімназія²¹⁹. Разом з гімназією засновано болгарський театр і типографію. При гімназії створено бібліотеку, яка отримує всі болгарські журнали і газети, а також російські, чеські, сербські, румунські, німецькі, французькі та англійські періодичні видання.

Не вдаючись у подробиці організації, структури й економічного забезпечення цього училища, зауважимо, що в ньому існують два освітні ступеня. Впродовж перших трьох років навчання учні засвоюють 10–12 предметів, які викладаються чотирма мовами: болгарською, російською, молдавською і грецькою; згодом вони отримують право стати вчителями чи писарями-службовцями в своїх колоніях. Однак, незабаром румунська влада з'ясовує, що в дійсності викладання предметів здійснюється переважно болгарською мовою. Другий ступінь складається з семирічного навчання, по завершенню якого учні отримують свідоцтво Міністерства освіти, що дає право вступати до вищих навчальних закладів як у межах країни, так і за кордоном. Протягом від 4 до 7 років у гімназії викладають понад 14 предметів, включно з латинською, французькою й німецькою мовами²²⁰.

При гімназії відкрито пансіон для учнів з віддалених сіл, а також для вихідців з Македонії, Болгарії, Фракії. Особливе значення має гімназія для болгар, які мешкають в межах Османської імперії, бо в них немає власних шкіл. Але вже з 1860 року румун-

²¹⁸ Державин Н. С. Болгарские колонии в России: Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии. София, 1914. С. 54.

²¹⁹ Грек И., Червенков Н. Българите от Украйна и Молдова: минало и настояще. София, 1993. С. 78 ; Челак Е. Училищно дело и културно-просветният живот на българските преселници в Бесарабия (1856–1878). София, 1999. С. 53.

²²⁰ Грек И., Червенков Н. Българите от Украйна и Молдова: минало и настояще. София, 1993. С. 79.

ська влада повертається до двомовної освіти²²¹. Починається боротьба за збереження болгарського характеру цього навчального закладу, яка триває до повного вилучення болгарської мови з викладання в 1886 р.²²². Все ж у період до 1878 р. мовою навчання в гімназії є переважно болгарська, хоча політика Бухаресту передбачає розповсюдження румунської освіти, і в болгарських селах школи та училища працюють за програмою румунського Міністерства освіти²²³.

Отже, болгари в румунській частині Бессарабії створюють майже завершену структуру національної освіти. Болгарські діти, незалежно від станового та майнового становища сімей, мають можливість відвідувати сільські школи, фінансовані та забезпечувані від сільської громади. В них викладають болгарською мовою. Складання іспиту та отримання свідоцтва про початкову освіту дають їм право вступати до гімназії. Початкова освіта надає можливість стати сільським вчителем або продовжити своє навчання. Вивчення мов – французької, грецької, латинської і німецької – дозволяє випускникам болгарських шкіл здобувати вищу освіту в університетах Європи. Багато з них навчаються в Яссах, Парижі, Санкт-Петербурзі та інших університетських центрах.

Про болгарський характер Болградського центрального училища свідчить те, що від 1859-го до 1878 р. в ньому здобувають освіту більше 2000 учнів, серед яких переважну більшість становлять діти болгарських колоністів²²⁴. За цей період здійснено 14 випусків зі 137 випускниками, з яких лише п'ятеро не є болгарами. Впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Болград перетворюється на великий центр з підтримки та розвитку національної самосвідомості бессарабських болгар, місце формування національної інтелігенції. Тут здобувають освіту чимало болгарських інтелектуалів, які присвячують своє життя розбудові Болгарської держави, щойно звільненої від османів.

У російській частині Бессарабії прагнення болгарського населення створити освітню систему, на взірєць тієї, що існує в молдавській частині у Болграді, розбивається об твердиню бюрократичного апарату. Після 1856 р., за сприяння попечителя іноземних колоній І. С. Іванова²²⁵, школи відновлюють свою роботу в усіх колоніях. Викладання здійснюється російською мовою, відомі лише окремі спроби запровадження вивчення болгарської мови як окремого предмета²²⁶. Не є успішною спроба відкриття в

²²¹ Челак Е. И. Болгарское центральное училище в системе румынского просвещения в 60–70-е годы ХІХ в. (к вопросу о билингвизме в учебном заведении). *Україна і Болгарія: віхи історичної дружби*. Одеса, 1999. С. 52–59.

²²² Грек И., Челак Е. Болградската гимназия: история на създаването, дейност, проблеми на възстановяването. *Болградската гимназия*. София, 1993. С. 65.

²²³ Трайков В., Жечев Н. Българската емиграция в Румъния ХІV век – 1878 година и участието ѝ в стопанския, обществено-политическия и културния живот на румънския народ. София, 1986. С. 296.

²²⁴ Челак Е. Училищно дело и културно-просветният живот на българските преселници в Бесарабия (1856–1878). София, 1999. С. 71.

²²⁵ Челак Е. Културни прояви на българите преселници в руската част на Южна Бесарабия (1856–1878 г.). *България в сърцето ми*. София, 1996. С. 126.

²²⁶ Грек И., Червенков Н. Българите от Украйна и Молдова: минало и настояще. София, 1993. С. 82.

м. Комрат училища на зразок Болградської гімназії. Всупереч намаганням І. Іванова та П. Калянджи, Комратське центральне училище не перетворюється на болгарський навчальний заклад. У ньому болгарську мову вивчають як окремий предмет²²⁷.

Водночас, на початку 60-х років XIX століття значна кількість болгарської молоді потрапляє на навчання в Москву та Петербург, а держава, через посередництво азійського департаменту Міністерства іноземних справ Росії з 1860 року, щороку виділяє 5 тис. руб. на стипендії болгарським студентам та перераховує значні суми на утримання навчальних закладів на слов'янських окраїнах Османської імперії²²⁸. Така політика спрямована на створення прошарку болгарської інтелігенції напередодні Визвольної війни в Болгарії в 1876–1877 рр.

В Одесі створюється перша болгарська організація, яка офіційно пропагує програму боротьби за відродження болгарського народу – «Настоятельство одеських болгар, які збирають пожертвування для бідних болгарських православних церков і училищ» 1854–1899 рр. Воно працює під керівництвом М. Палаузова і займається збором пожертвувань для болгарських біженців, для церков і шкіл, видає і поширює болгарську літературу²²⁹. На гроші, зібрані Настоятельством, в Болгарії відкрито 12 шкіл за зразком першої світської школи, заснованої в Габрово на кошти М. Палаузова і В. Априлова. А в 1845 р. на території Болгарії вже налічуються 53 болгарські народні школи²³⁰.

Після здобуття Болгарією незалежності і з приєднанням молдавської частини Південної Бессарабії до Російської імперії в 1878 р., на території імперії в болгарських школах починається процес русифікації. Внаслідок низки реорганізацій цей процес торкається і Болградської гімназії, яка в 1886 р. втрачає можливість викладання болгарською мовою. Багато шкільних вчителів з часом залишаються без роботи і виїжджають до Болгарії. Доступ до навчально-методичної та іншої болгаромовної літератури обмежений.

Освітня політика російського царизму здебільшого не суперечить інтересам болгар. У селах вони мають право відкривати школи з викладанням болгарської граматики та історії. Уже в другій половині XIX ст. існує 50 болгарських початкових шкіл, які охоплюють близько 2,5 тис. учнів. Початкову освіту в болгарських селах представлено школами трьох типів залежно від джерела фінансування: громадськими, земськими і парафіяльними. До 1874 р. переважають громадські школи. Вони утримуються виключно за рахунок болгарських сільських громад, які самостійно вирішують проблеми облаштування приміщення, пошуку вчителя, оплати його праці. Якісно новий етап розвитку почат-

²²⁷ Челак Е. Българското национално образование в руската и румънската Бесарабия: опит за съпоставяне върху примера на Болградската гимназия и Комратското централно училище (1856–1878). *Болградската гимназия*. София, 1993. С. 92 ; Грек И., Червенков Н. Българите от Украйна и Молдова: минало и настояще. София, 1993. С. 83.

²²⁸ Билунов Б. Н. Болгаро-российские общественно-политические связи, 50–70-е гг. XIX в. Кишинев : Штиинца, 1986. 265 с.

²²⁹ Гребцова И. Болгарское настоятельство в системе национальных благотворительных обществ Одессы 2-й половины 19 в.: сравнительная характеристика источниковой базы. *Україна і Болгарія: віхи історичної дружби*. Одеса, 1999. С. 161–168.

²³⁰ Коч С. В. Национальное возрождение Греции и Болгарии: роль этнических диаспор Бессарабии. *Българите в Северното Причерноморие : изследвания и материали*. Одеса ; Велико Търново, 2018. Т. 13. С. 221–241.

кової освіти болгар починається з утворенням земських училищ. Ці навчальні заклади утримуються за рахунок як земств, так і сільських громад. Для відкриття громада повинна забезпечити училище приміщенням, меблями, облаштувати квартиру для вчителя, піклуватися про опалення, освітлення, мати сторожа тощо. Земство забезпечує училище методичною літературою, навчальними посібниками, утримує вчителів. Третій тип початкових навчальних закладів – парафіяльні школи – у болгар мало поширені. Їх починають відкривати на межі XIX–XX століть. Але цих заходів недостатньо. Досліджуючи болгарські колонії наприкінці XIX – на початку XX ст., М. Державін зазначає: «Болгари – мирне сільське населення, яке зберігає свої традиції та непорушність звичаїв, але позбавлені освіти, вони дуже відстають у культурному відношенні від інших народів»²³¹.

Впевнено можна стверджувати, що у XIX ст. – на початку XX ст. болгарська діаспора в Південній Бессарабії набуває характерних етноспецифічних рис. Заселення нових земель і подальші міграційні процеси першої половини XIX ст. призводять до значного змішування локальних варіантів болгарської культури, що є основою формування порівняно уніфікованого варіанта болгарської мови в болгарських колоніях Бессарабії, і порівняно універсального варіанта етнічних традицій.

Прихильне ставлення уряду Російської імперії до цієї етнокультурної групи відображене в законодавстві з управління болгарськими колоніями. Колоністський статус бессарабських болгар, їхні права та привілеї створюють можливості для сталого господарсько-економічного розвитку. Труднощі, пов'язані з їх переходом від одного суспільного стану до іншого, є стримувальним чинником процесів етнічної асиміляції болгар.

Культурна своєрідність окремих колоній дається взнаки під час контактів з іноетнічними елементами і стає важливою основою для виникнення територіальної ендегамії бессарабських болгар. З одного боку, вони хоч і відмежовуються від представників інших етнічних спільнот регіону, але вступають з ними в господарсько-економічну взаємодію, зумовлену розвитком товарно-грошових відносин. З іншого боку, культурні відмінності болгарських колоній, як і їхнє просторове віддалення, обумовлюють відособлення і від сусідніх болгарських колоній. Це впливає і на обмеження в укладанні шлюбів, і на сімейні відносини, хоч і не настільки явно, як стосовно іноетнічних представників, шлюби з якими є винятком.

Отже, болгарське село в XIX – на початку XX ст. слід характеризувати як закриту ендегамну спільноту, зі специфічною моноетнічністю шлюбних відносин. У такий спосіб спільнота зберігає свою ідентичність та забезпечує процес соціокультурного відтворення групи. Водночас, культура бессарабських болгар, здебільшого, не виходить за межі внутрішнього побуту, і саме на рівні сім'ї та міжсімейних зв'язків передається наступним поколінням.

Двадцять століття позначене війнами, злочинами тоталітарних режимів, суперечливими процесами модернізації і виходу мас на авансцену історії, глобалізацією та націоналізмом. Усі ці процеси докорінно змінюють стан розвитку болгарської спільноти в Південній Бессарабії. Політичні події як регіонального, так і світового масштабів

²³¹ Державин Н. С. Болгарские колонии в России: Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии. София, 1914. С. 53. Див. також: Майков Е. Список населенных мест на 1859 г. Херсонская губерния. Санкт-Петербург, 1868.

прямо чи опосередковано впливають на стан розвитку базових соціальних структур етнокультурних груп, особливо в буферних, прикордонних просторах. За менше ніж півстоліття болгари Бессарабії проживають почергово в трьох різних державах (Росії, Румунії, СРСР) з відмінними економічною, політичною й соціальною організаціями та ставленням до етнокультурних меншин.

На початку ХХ ст. бессарабські болгари становлять, в переважній більшості, компактне сільське населення. За даними першого перепису в Російській імперії 1897 р., їхня чисельність становить 103 225 осіб, з яких 11% мешкали у містах (Болграді, Татарбунарах, Ізмаїлі та ін.), а всі решта є мешканцями сіл. У соціальному плані 83% з них землероби, 0,6% – духовні особи, 0,1% – управлінці²³². Особливий соціальний статус колоністів, який був наданий бессарабським болгарам у ХІХ ст., сприяв збереженню їхньої етнічної самосвідомості, яка підтримувалась соціально-економічними умовами з боку держави.

В останні десятиліття існування Російської імперії мешканці болгарських колоній мають статус селян-власників. Болгарські селяни підпорядковуються місцевим органам влади – губернським, повітовим, волосним, общинним. Проте зберігається можливість утворення громад на базі колишніх колоністських округів. За сільськими громадами зберігається земля і майно, які залишаються в їхньому володінні. Правила передбачають громадське, а не індивідуальне землеволодіння. Чисельність бессарабських болгар з 1812 року і до початку ХХ століття зростає майже у 6,5 разів. Загалом, в Імперії нараховується понад 250 тис. болгар. Російській політиці притаманне прагнення до русифікації національних меншин. Цей процес наприкінці ХІХ століття охоплює і Бессарабію, яка вже повністю інкорпорована в систему адміністративно-територіального управління держави. Болгарська мова функціонально обмежена побутовим рівнем у селах і містах з високим відсотком болгарського населення.

На початку ХХ ст. у середовищі бессарабських болгар за інерцією тривають тенденції, викликані реформаційними перетвореннями в останній третині ХІХ ст. Взагалі, суспільству аграрного типу притаманна висока традиційність та інертність у процесі трансформації соціальних стандартів, тому підтримання і поновлення характерних болгарській громаді соціальних структур і відносин (як горизонтальних, так і вертикальних) відбувається і в умовах соціальної деконструкції сільської громади з боку держави. Це проявляється у формі збереження традиційного стану культури та усталених відносин з іноетнічним довкіллям. У кожному селі є невелике коло осіб, яких наділяють управлінськими функціями через вибори або призначення, а також фахівці. Проте, основну масу населення становлять сільськогосподарські виробники.

Переважна кількість селян-власників у болгарських селах Південної Бессарабії разом із землеробством займаються тваринництвом, адже громадсько-перерозподільна система землекористування значно гальмує розвиток землеробства²³³. Царський указ від 9 листопада 1906 р., а потім закони 16 червня 1910-го і 29 травня 1911 р., пере-

²³² Державин Н. С. Болгарские колонии в России: Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии. Материалы по славянской этнографии. Т. 1. София, 1914. С. 15.

²³³ Новаков С. З. Община и реформа П. А. Столыпина в болгарских и гагаузских поселениях Бессарабии. *Вопросы истории и культуры болгар Молдовы и Украины*. Кишинев, 1997. С. 68.

дають земельні ділянки в приватну власність сільських господарів²³⁴. Реформа, яку провадить П. Столипін, спрямована на ліквідацію громадського землекористування і надає селянинові право купувати ділянки односельців або продавати їм свою землю та виселятися на хутори і створювати фермерські господарства²³⁵. Процес виокремлення хуторів призводить до росту чисельності болгарських поселень. Але, з огляду на традиції, болгари продовжують колективно використовувати та періодично перерозподіляти землю, тому громадсько-перерозподільна система лишається в зміненій формі²³⁶.

Аграрна реформа 1906 року прискорює процеси соціальної диференціації, з'являється можливість порівняно вільної міграції. Це призводить до появи нових поселень, заснованих виселенцями зі старих болгарських поселень Південної Бессарабії. У такий спосіб з'являються: Софіївка, Ісерлія, Новий Гюлмен, Арста, Купаран, Кулібабівка та ін.²³⁷

У першій половині ХХ ст. соціальна та майнова диференціації в межах болгарських сіл майже завжди збігаються. Відсутність спадкових станів передбачає початкову рівноправність усіх членів спільноти. За таких умов лише рівень добробуту визначає місце людини в сільській громаді. Існує також інша можливість піднятися соціальною драбиною – через здобуття освіти. Втім, це здебільшого можуть собі дозволити лише вихідці із заможних родин, тобто, у болгарських селах першої половини ХХ ст. фінансовий стан сім'ї чи індивіда в більшості випадків визначає його місце в соціальній структурі.

Кризовим етапом для Росії, а отже, і для мешканців Бессарабії, стають російсько-японська війна (1904–1905 рр.) та Перша світова війна (1914–1918 рр.), що спричиняють політичну кризу. Економічне зубожіння селян у Бессарабії проявляється в тому, що більша частина населення сіл змушена брати кредити на купівлю зерна, майже половина домогосподарств лишається без чоловічих робочих рук внаслідок мобілізації і демографічних втрат, пов'язаних з війною. Вісник «Бессарабская жизнь» у 1906 р. так відображає ситуацію того часу: «майже щороку голод, недоїдання населення і, як наслідок того, зубожіння і деградація – ось картина сучасного становища Бессарабії». Кожен голодний рік призводить до масового продажу землі, яку скуповують заможні селяни, що дедалі збільшує соціально-економічну диференціацію між окремими групами сільськогосподарських виробників.

Перша світова війна, революція в Росії, експансіонізм Румунії стають об'єктивними чинниками руйнування системи соціальних відносин, яка формується в етнокультурній групі болгар Бессарабії протягом ХVIII–ХІХ ст. Трансформаційні події в Російській імперії на початку ХХ ст. позначаються і на Бессарабії, де формується рух болгарського національного відродження, підтриманий прагненням Болгарії повернути втрачені етнічні землі та спрямований на національне об'єднання болгар Бессарабії,

²³⁴ Аврехт А. Я. Столыпин и судьбы реформы в России. Москва, 1991. С. 87.

²³⁵ Грек И., Червенков Н. Българите от Украйна и Молдова: минало и настояще. София, 1993. С. 155.

²³⁶ Маркова Л. В. Сельская община у болгар в XIX веке. *Славянский этнографический сборник*. Москва, 1960. Т. 62. С. 108.

²³⁷ Грек И., Червенков Н. Българите от Украйна и Молдова: минало и настояще. София, 1993. С. 41.

Добруджі і Македонії²³⁸. Локально, в Бессарабії порушується питання культурно-просвітницького розвитку, передусім – розширення сфери застосування болгарської мови, її використання в закладах освіти, видання болгаромовної літератури тощо.

З моменту вступу у війну Румунії наприкінці 1916 року на боці Антанти, Бессарабія стає прифронтовою зоною. Чоловіче населення мобілізоване на роботи зі зміцнення тилового району Південно-Східного фронту²³⁹. В результаті війни в 1918 році Бессарабія опиняється у складі Румунії, яка, незважаючи на міжнародні зобов'язання щодо забезпечення прав національних меншин, проводить цільову румунізацію населення в Бессарабії, виходячи з принципів «інтегрального націоналізму» – сфера освіти, культури, соціальний простір румунізовані. Русифікаторські тенденції поступають місцем більш жорсткій та прямолінійній румунізації бессарабських болгар. З 1919-го по 1922 рр. всі навчальні заклади переведені на румунську мову викладання²⁴⁰, що позначається на мовленні дітей. Її тотальне застосування в системі державного управління призводить до поступового засвоєння дорослим болгарським населенням. У бессарабських селищах збільшується частка румунів або румуномовних – урядовців, службовців, священників, вчителів та ін.

Характеризуючи етапи розвитку освітньої системи болгар Південної Бессарабії в період 1918–1940 рр., науковці України²⁴¹ і Болгарії²⁴² наголошують, що до 1920 року проходить дуже короткий період порівняної свободи функціонування закладів освіти з викладанням болгарською мовою, що поступається масованому натиску асиміляторської політики румунської влади щодо бессарабських болгар.

Так, розділяючи весь період з 1917-го по 1940 рік на два періоди, можна відзначити, що змістом першого, який охоплює інтервал з 1917-го по 1920 рік, стає організація підготовки і відкриття навчальних закладів із болгарською мовою викладання. У березні 1917 р. створено Молдавську шкільну комісію, яка в травні 1917 р. розробляє проєкт гімназійної освіти в Бессарабії. Тоді ж, зусиллями Кристья Місіркова, виокремлюється Болгарська училищна комісія. Після встановлення румунської влади її реорганізують у болгарсько-гагаузько-німецьку шкільну комісію. У травні 1918 р. в м. Болград відкрили 6-місячні курси з підготовки вчителів до болгарських шкіл. Інтенсивну підготовку в них проходять близько 350 осіб. Декрет, підписаний королем

²³⁸ Манасиева И. Болгаро-Советские отношения в конце 1917–1918 гг. в контексте «украинского вопроса». *Россия – Болгария: векторы взаимопонимания XVIII – XXI в.*: российско-болгарские научные дискуссии. Москва, 2010. С. 390–403.

²³⁹ Думиника И. И., Червенков Н. Н. Первая мировая война в судьбе бессарабских болгар. *Русин*. 2014. № 3. С. 142–151.

²⁴⁰ Пушков И. М. Национальное образование болгар Бессарабии (1917–1926). *Україна і Болгарія: віхи історичної дружби*: матеріали міжнар. конф., присвяч. 120-річчю визволення Болгарії від османського іга. (м. Одеса, 29–31 жовтня 1998 р.). Одеса, 1999. С. 86.

²⁴¹ Там само. С. 83–87.

²⁴² Пенаков И. Образователното дело в Румъния и малцинствата. *Просвета*. 1937. Кн. 8. С. 990–1000; Нягулов Б. Бессарабските българи във «Велика Румъния». *Българите в Северното Причерноморие: изследвания и материали*. Велико Търново, 1992. Т. 1. С. 165–169; Бессарабският българин Иван Желязков и българското малцинствено движение в Румъния. *Българите в Северното Причерноморие: изследвания и материали*. 1992. Т. 2. С. 235–239.

Румунії від 14 серпня 1918 р., декларує право болгарського населення на вивчення рідної мови. Утім, у Болградській гімназії відповідний предмет введений факультативно. Впродовж 1918–1919 навчального року болгарську мову поступово усувають з практики викладання, через нестачу кваліфікованих педагогічних кадрів відповідного профілю. Курси закривають наприкінці 1818 р. і змушують К. Місіркова залишити територію Румунського Королівства. В сільських школах протягом 1919–1920 навчального року болгарську мову поступово замінюють румунською.

Для другого періоду, який розтягується на 20 років, з 1920-го по 1940 рр., характерна повна інституційна ліквідація болгарської освіти в Бессарабії. З 1920 р. румунізація набуває відвертих форм жорсткого примусу. На 1922 р. всі навчальні заклади, включно і Болградська гімназія, переходять на румунську мову викладання. Окрім румунських шкіл, у болгарських селах відкривають ще й румуномовні дитячі садки та недільні курси з вивчення румунської мови для дорослих. Упродовж другої половини 1920-х – 1930 рр. бессарабські болгари постійно вимагають від представників румунської влади відновити викладання болгарською мовою.

У 1930 р. в Румунії проведено перепис населення. Яскраві тенденції проявляються в с. Імпущита, де майже повністю переважають болгари, але багато й осіб румунського походження, чия кількість завищена. Це підтверджується тим, що румунську мову вказує як рідну незначна кількість населення, менша за тих, хто записані як румуни (Таблиця 2.3.). Співвідношення у відсотках між болгарами та іноетнічними представниками становить в Імпущиті 92 : 8, Чешма-Варуїті – 97 : 3.

Таблиці 2.3. та 2.4. демонструють два різні типи асиміляційних процесів. З одного боку, хоч і незначною мірою, в межах згаданих сіл болгари асимілюються представниками іншої етнічної групи. Це видно з різниці між кількістю болгар, зазначених за мовою та етнічною самосвідомістю. Отже, частина мешканців усвідомлює себе болгарами, однак називає іншу мову як рідну. З іншого боку, відбувається румунізація населення.

Підтвердження тенденцій румунізації болгарського населення знаходимо у відомостях за 1941 р., викладених у Таблицях 2.5. та 2.6. Якщо візьмемо кількість осіб, зазначених як румуни, з таблиць та порівняємо їх з кількістю сімей, отримаємо середній показник 10 осіб у сім'ї. Однак, це є неможливим, оскільки той же показник для всього села становить 3,59. Отже, кількість осіб, зазначених як румуни, зростає за рахунок іншої категорії.

Дані про освітній рівень мешканців сіл Імпущита і Чешма-Варуїта за 1930 р. (Таблиця 2.7.) виявляють негативні наслідки політики румунізації. По-перше, наявне значне переважання неписьменного населення. По-друге, серед освічених 95% мають лише дошкільну та початкову освіту, тобто 2–3 класи румунської школи. По-третє, число осіб з вищою освітою вкрай мале. По-четверте, в цих двох селах кількість освічених жінок втричі менша за чоловіків. Немає підстав сумніватися в тому, що стан освіти в інших болгарських селах подібний до зазначеного.

Румунізація відбувається і в системі адміністрування та управління в болгарських поселеннях. Упродовж періоду з 1918-го по 1944 рр. болгарські села Південної Бессарабії поділяються між чотирма повітами: Тигинським, Ізмаїльським, Четате-Альбським і Кагульським.

Етнічний склад мешканців сіл у 1930 р.²⁴³

Таблиця 2.3.

	Імпуцита	Чешма-Варуїта
Болгари	1444	4404
Румуни	409	67
Росіяни	27	46
Поляки	-	1
Греки	-	4
Турки	-	4
Цигани	-	5
Гагаузи	9	-
Євреї	3	-
Всього	1892	4531

Диференціація мешканців сіл за рідною мовою в 1930 р.²⁴⁴

Таблиця 2.4.

	Імпуцита	Чешма-Варуїта
Болгарська	1768	4393
Румунська	75	71
Російська	34	53
Грецька	-	4
Турецька	-	5
Циганська	-	5
Гагаузька	12	-
Їдиш	3	-
Всього	1892	4531

**Етнічний склад мешканців села Владичень (Імпуцита)
віком до 15 років на 1941 р.²⁴⁵**

Таблиця 2.5.

Стать	Румуни		Болгари		Росіяни		Всього	
	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж
Кількість	42	74	322	300	30	28	394	402
Всього	116		622		58		796	

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки.

²⁴³ Таблицю складено автором за: Recensământul general al populației României din 29 deembrie 1930. Vol. 1. Імпуцита. С. 277, Чешма-Варуїта. С. 276.

²⁴⁴ Таблицю складено автором за: Recensământul general al populației României din 29 deembrie 1930. Vol. 1. Імпуцита. С. 277, Чешма-Варуїта. С. 276.

²⁴⁵ Таблицю складено автором за: КУІА. Ф. Р-29. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 143.

**Етнічний склад мешканців села Владичень (Імпуцита)
віком старше 15 років на 1941 р.²⁴⁶**

Таблиця 2.6.

Стать	Румуни		Болгари		Росіяни		Всього	
	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж
Кількість	55	51	595	589	14	18	664	658
Всього	106		1184		32		1322	

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки.

Стан освіти в селах на 1930 р.²⁴⁷

Таблиця 2.7.

Село	Стать	Всього населення	Освіта						
			всього освічених	дошкільна	початкова	середня	спеціальна	університетська	інша вища освіта
Імпуцита	Ч	791	391	1	376	11	1	1	1
	Ж	711	110	1	101	7	1	-	-
Чешма-Варуїта	Ч	1846	1020	43	909	55	9	4	-
	Ж	1914	356	11	322	18	8	-	-

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки.

Після Першої світової війни бессарабські болгари тривалий час не можуть досягнути довоєнного рівня врожаїв. Бідні і середні сільські господарства недостатньо забезпечені тягловою силою і знаряддями праці, землю обробляють примітивно. Навіть не всі заможні селяни мають можливість купувати сільськогосподарську техніку, яку в обмеженій кількості виготовляють в Одесі, Миколаєві і Тарутиному²⁴⁸. Лише в середині 1930-х років у болгарських селах з'являються перші трактори²⁴⁹. Голод 1925–1927 рр. в Бессарабії призводить до еміграційної хвилі місцевих болгар до Бразилії²⁵⁰.

Незавершена й ускладнена аграрна реформа 1921 р. лишається для румунської влади непідйомним каменем. Землекористування в болгарських селах певною мірою ще

²⁴⁶ Таблицю складено автором за даними: КУІА. Ф. Р-29. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 143.

²⁴⁷ Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930. Vol. 1. Чешма-Варуїта. С. 276. Імпуцита. С. 277.

²⁴⁸ Новаков С. З. Община и реформа П. А. Столыпина в болгарских и гагаузских поселениях Бессарабии. *Вопросы истории и культуры болгар Молдовы и Украины*. Кишинев, 1997. С. 68.

²⁴⁹ Грек И., Червенков Н. Българите от Украйна и Молдова: минало и настояще. София, 1993. С. 168.

²⁵⁰ Косиков Ж. Имиграцията в Бразилия: бессарабски българи. София, 2014. 320 с.

зберігає громадські начала, періодичні переділи землі продовжуються до 1929 р.²⁵¹, а в деяких селах – і до радянської колективізації. В серпні 1929 р. оприлюднено «Закон про регулювання земельних відносин, що виникли в результаті аграрної реформи»²⁵² – цей акт остаточно переводить поземельні відносини в площину відносин власності.

Нові законодавчі механізми в поєднанні з економічною кризою 1829–1933 рр. і неврожаєм 1835 р. спричиняють поглиблення процесів соціальної диференціації в селах. Багато господарів змушені задешево продавати землю, перетворюючись на орендарів та здольників²⁵³. Відтак, у бессарабських болгарських селах неухильно зростає частка безземельних селян і орендарів, а соціально-економічна відстань між дрібними і великими господарствами стає ще більшою. У той же період закінчується формування соціальної страти, яку в СРСР називають «куркулями», представників якої в 1940–1941 рр. і 1948–1949 рр. репресовано і відправлено до Сибіру й Казахстану²⁵⁴.

Етнічна картина регіону зазнає значних змін на початку Другої світової війни, коли Бессарабію тимчасово приєднано до СРСР. Кордон між УРСР і МРСР розділяє бессарабське болгарське населення на дві частини, створюючи передумови для його різновекторного етнокультурного (соціолінгвістичного і соціокультурного) розвитку. Цей процес з новою силою загострюється після розпаду СРСР в моменти значущих політичних трансформацій наприкінці ХХ та в перші десятиліття ХХІ ст. Підпорядкування різним радянським республікам передбачає особливе адміністративне підпорядкування окремих районів, однак їхня радянська здійснюється за єдиним принципом. Найбільш відомі два руйнівні процеси: «превентивні переселення» та «розкуркулювання».

«Превентивні переселення» – депортації, які виправдовуються міркуванням «зміцнення обороноздатності» Радянського Союзу. У 1944–1949 рр. репресії окремих осіб або певних етнокультурних груп мотивуються звинуваченням у пособництві окупантам. При цьому як аргумент використовують або подвійне підданство, або наявність етнічного походження, що пов'язує групу із країною, яка є союзником Німеччини в роки Другої світової війни. Така політика, передусім, стосується німців, греків, татар. Певною мірою вона торкається і болгар, хоча, порівняно із іншими згадуваними народами, в більш поміркованій формі. Репресії щодо болгар хоч і мають масовий характер, але, все ж, чиняться вибірково, за соціально-політичними ознаками.

Отже, виселенню підлягають всі ті, хто через різні причини видається радянській владі неблагонадійним. У такий спосіб вона готує свої кордони до війни. Показовим є той факт, що представниками влади, тобто тими, хто чинить репресії, є самі ж мешканці болгарських сіл, причому часто навіть родичі репресованих. Однак, за висновком О. Луньової, здебільшого радянська влада провадить «кадрову політику, основним

²⁵¹ Маркова Л. В. Сельская община у болгар в XIX веке. *Славянский этнографический сборник*. Москва, 1960. Т. 62. С. 108.

²⁵² Грек И., Червенков Н. Българите от Украйна и Молдова: минало и настояще. София, 1993. С. 169.

²⁵³ Там само.

²⁵⁴ Новаков С., Беянина Е. Традиции бессарабских болгар и проблемы сохранения их идентичности. *Etudes balkaniques*. 1994. № 4. С. 51.

принципом якої було призначення на всі керівні посади кадрів, скерованих ЦК КП(б)У зі східних областей УРСР²⁵⁵», тобто тих, хто вже має досвід впровадження радянського режиму на селі.

Процес «розкуркулювання» і колективізації сільського господарства, який має на меті створення умов для реалізації планів індустріалізації, на більшій частині Радянського Союзу вже завершений. Розпочатий на початку 40-х років процес колективізації передбачає руйнацію заможних господарств, соціальних і родинних зв'язків у сільських громадах, деформацію громадських ієрархій, які протягом десятиріч стримують процес асиміляції та створюють умови для відтворення традиційних господарських практик.

Але цей процес перерваний наступом Німеччини та Румунії на СРСР і продовжується вже після 1944 року, коли Бессарабія знов опиняється у складі СРСР.

2.4. Радянський період історії болгар Буджака. 1944–1991 рр.

Друга половина ХХ ст. для болгарської групи України характеризується зростанням чисельності міського населення за рахунок сільського, руйнацією господарсько-культурного комплексу, втратою актуальності традиційних соціальних структур, значною асиміляцією та вестернізацією культури.

Після приєднання Бессарабії до СРСР місцеве населення мусить лише за декілька років інтенсивно пережити все те, що на решті території Радянського Союзу відбувається протягом 30 років (колективізація, індустріалізація і культурна революція).

Загалом, період воєнних дій 1941–1944 рр. для бессарабських болгар проходить порівняно спокійно. Болгари, переважно, не беруть участі у війні ані на боці Румунії, ані на боці СРСР, за виключенням певної кількості добровольців. У серпні 1944 р. Південна Бессарабія знов опиняється в складі СРСР до моменту його розпаду у 1991 році. Інтенсивні державно-адміністративні, соціальні та економічні процеси суттєво впливають на трансформацію родинних та соціальних структур болгарської сім'ї²⁵⁶. З одного боку, процеси соціальної трансформації є наслідком загальносвітових тенденцій модернізації, що відбуваються в другій половині ХХ ст., з іншого ж – результатом специфічних особливостей радянської системи та її соціокультурних стандартів.

У цей період історично створене етнічне різноманіття Південної Бессарабії зазнає значних втрат. Переміщення та депортації великої кількості етнічних груп населення

²⁵⁵ Луньова О. К. Політичні та соціально-економічні зміни в Придунайському краї України: 1940–1941 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Одеса, 2012. С. 11.

²⁵⁶ Основний зміст аналізу зазначеної проблеми викладено автором у публікаціях: Ганчев А. І. Трансмісія соціального опыта в период социализма: на материалах болгарских сел Южной Бессарабии. *Р. Ф. Кайндль і українська історична наука* : матеріали міжнар. наук. семінару «Кайндлівські читання». (м. Чернівці, 22–23 травня 2004 р.). Вінниця, 2004. Ч. 2. С. 45–49 ; Його ж. Особливості змін в інституті сім'ї болгар Південної Бессарабії у період соціалізму. *Науковий вісник МНУ ім. В. О. Сухомлинського. Історичні науки*. 2019. № 2 (48). С. 90–97 ; Його ж. Шлюб, його форми та особливості дошлюбного спілкування болгар Одещини в радянську добу. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. Харків, 2019. Вип. 29. С. 33–40.

(німців, греків, татар, ін.), політичні та етнічні репресії, трудові мобілізації воєнних років – все це призводить до істотного скорочення чисельності населення Бессарабії, розпорошення значної його частини територіями РРФСР, Казахстану, Таджикистану, Румунії. Щоб відновити структуру населення в аграрних районах, влада сприяє переміщенню українського населення із західних областей України в регіон компактного проживання болгар – до Ізмаїльської області. Саме тоді в моноетнічних болгарських поселеннях з'являються нові іноетнічні анклавні.

На зміну етнічної ситуації в регіоні впливають репресії та голод 1946–1947 рр., демографічні втрати від якого, в межах Бессарабії, оцінюють від 152 тис. до більш як 200 тис. осіб²⁵⁷. Під політичне переслідування після Другої світової війни потрапляють ті, хто працює в органах румунської адміністрації чи має відношення до румунської чи німецької армій, а також болгарська національна інтелігенція, заможні селяни та підприємці.

У 1946–1949 рр. в болгарських селах відновлено процес колективізації сільсько-го господарства, який після першого трагічного досвіду 1940–1941 рр. сприймається ними вже як фатальна неминучість²⁵⁸. Колективізація та руйнація сталих соціальних структур у Бессарабії в повоєнні роки відгукується голодом та розрухою. Так, восени 1946 р. голод лютує і в с. Підгірне Тарутинського району Ізмаїльської області, де розташовується радгосп «Бессарабський». Зі 100 учнів школу не відвідують щодня 30–35 дітей. У жовтні того року з 16 випадків звернень до Тарутинської районної лікарні з приводу «голодних опухань» – 9 припадало на мешканців Підгірного, 4 – с. Серпневе і 3 – сіл Тарутине та Березине. Того ж місяця в сусідньому Бородинському районі зафіксовано 8 голодних смертей, а в с. Олександрівка того ж району – 20 випадків опухання від голоду²⁵⁹.

Запровадження колгоспів та радгоспів, у комплексі з іншими складовими радянського ладу, створює нову соціальну стратифікацію в болгарському селі, що виключає відношення до володіння засобами виробництва. Так, наприклад, за типовим статутом колгоспу (сільгоспартілі) 1930 р., визначається, що колгоспна земля, як і будь-яка інша земля, є «загальнонародною державною власністю», яка передається конкретному колгоспові за державним актом, відповідним виконавчим комітетом районної ради депутатів трудящих, закріплюється за ним у довічне користування і не підлягає купівлі-продажу або передачі в оренду.

Колгоспний статут жорстко регулює й особисте землекористування колгоспника. «Кожен колгоспний двір» має право отримати з «громадських земельних угідь ... по невеликій ділянці присадибної землі (город, сад), розміри якої встановлюються

²⁵⁷ Голод в Молдове : сборник документов / сост. А. Царан, Г. Руснак, И. Шишкану. Кишинев, 1993.

²⁵⁸ Манджукова Р. «При Румъния бях малък, при Русия работих...» Българите от с. Кайракия/Лощчиновка (Украйна) – за историята на родното село. *Бессарабските българи: история, култура и език* : (25-годишнина на групата «Етнология на българите» в Центъра по етнология на Института за културно наследство, АНМ и 20-годишнина на Научното дружество на българистите в Република Молдова). Кишинев, 2014. С. 205–211.

²⁵⁹ Отечественные архивы. 1994. № 4. С. 84–85.

залежно від обласних і районних умов», – визначається в ньому. Навіть найменше розширення такої ділянки суворо забороняється, оскільки воно «тягне за собою зменшення площ громадських земель, що є порушенням Статуту і призводить до того, що присадибне господарство втрачає підсобний характер і перетворюється іноді на основне джерело доходу колгоспника, а це гальмує зростання продуктивності праці в колгоспах, знижує трудову дисципліну і підриває економічну основу колгоспу». Статут визначає норми щодо особистого майна колгоспника – те, що перевищує норму, підлягає усуспільненню: господарчі будівлі, худоба, що перебуває в його «особистому користуванні», дрібний реманент²⁶⁰. За отримання доходу від присадибних ділянок (зокрема, фруктових дерев), колгоспники сплачують державі податки, відчутні для сімейного бюджету.

Основні принципи колгоспного будівництва, сформульовані у 1930 р., закріплює Конституція СРСР 1936 р. (розділ 1, ст. 7–9). По-перше, вона конкретизує правові засади двох форм власності в радянському суспільстві – державної та колгоспно-кооперативної. По-друге, вона визначає поняття «особистої власності громадян на їхні трудові доходи та заощадження» (ст. 10). Крім того, основний закон допускає наявність «дрібного приватного господарства одноосібних селян та кустарів, що використовує особисту працю і виключає експлуатацію чужої праці» (ст. 10). Однак, цей пункт на практиці не реалізований²⁶¹. Тож, із приєднанням Бессарабії до СРСР колективізація болгарського села здійснюється на зазначених законодавчих засадах і управлінських практиках, часто мало пов'язаних з ними.

Зміни у колгоспному статуті відбуваються у два етапи. У 1956 році колгоспникам дозволено на загальних зборах встановлювати розміри присадибної ділянки, кількість худоби, що вже визначалася не як предмет користування, а як власність. Новий Статут зменшує трудові і замінює обов'язкові поставки сільгосппродукції державі та натуроплату державними закупівлями. Введено систему щомісячного авансування і оплати грошима за диференційованими розцінками праці. Зрештою, у 1966 р. оплату за трудовими замінюють на гарантовану оплату праці. Крім того, знижено плату за користування присадибними ділянками, а згодом її взагалі скасовано.

Працьовитість болгар, їхня здатність до гнучкої адаптації до мінливих політико-економічних умов дається взнаки і за колгоспно-радгоспного ладу. Вони ефективно користуються можливістю отримувати присадибні ділянки і вдаються до таких хитрощів, як, наприклад, використання току під сад. Отже, населення болгарських сіл зберігає практики особистого господарювання (часто – напівприховані), так само як і збуту вирощеної продукції на міських базарах, тобто знаходить можливість діяти не лише в межах економічного обміну між містом та селом, передбаченого централізовано-розподільчим характером планової економіки. Будучи складником радянської економіки, створеної в 1930-х роках, цей «офіційний» обмін не може вирішити проблему товарного дефіциту, яка залишається актуальною весь період існування радянської економічної системи. За висновком Є. Осокіної, «товарний дефіцит, на-

²⁶⁰ Колхозная производственная энциклопедия. Киев, 1950. Т. 1. С. 13.

²⁶¹ Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик : принята 5 декабря 1936 г. Ленинград : Партиздат ЦК ВКП(б), 1936. 32 с.

роджений у сфері управління і виробництва, загострюється згодом у сфері централизованого розподілу, що становить суть державної торгівлі... Існування товарного дефіциту прирікає державну торгівлю на перебої, кризи, рецидиви карткової системи в усі роки її існування»²⁶².

Латентна ринкова альтернатива, яку вдало використовують бессарабські болгари в пізній радянський період, певною мірою вгамовує товарний дефіцит щодо якісної городини і фруктів на міських ринках. Завдяки розвитку такого неформального/напівформального обміну, в болгарських селах з'являється навіть вузька спеціалізація господарської діяльності. Наприклад, в с. Криничне у величезній кількості вирощують цибулю-гарбаджик, завдяки чому село стає відомим на всю Україну.

Внаслідок зазначених господарських практик, а також у комплексі з позитивними тенденціями в економіці СРСР, що сприяють деякому покращенню загального добробуту громадян, упродовж 1970-х років життя в болгарських селах Південної Бессарабії поступово набуває рис відносної забезпеченості.

Загалом, господарська діяльність колгоспів та радгоспів здійснюється відповідно до державних планів та централизованого управління. Сільське і колгоспне керівництво призначається районними партійними органами і переважно не з числа болгар. Партійна розгалужена мережа прагне регламентувати всі сфери життя радянських громадян, у тому числі і царину етнічного та приватного, родинного і особистого.

Вищим керівним органом колгоспу є загальні збори колгоспників, на яких обирають голову та правління колгоспу, і перед якими це обране керівництво мусить звітувати²⁶³. Радгоспи зазвичай створюються на базі рентабельних поміщицьких або інших аграрних утворень і існують на засадах державного підприємства на селі. Директор радгоспу призначається за погодженням міністерства певного профілю підпорядкування і діє за принципом єдиноначальності. Працівники радгоспу розглядаються в законодавстві як наймана робоча сила, а вироблена ними продукція – як державна власність²⁶⁴. Працівники радгоспу мають переваги стосовно колгоспників, найголовніша з яких – наявність паспорта, а отже – і більша свобода пересування. Правове становище працівника радгоспу в СРСР сталінської доби є аналогічним «міському пролетаріату», проголошеного стовпом соціалістичного ладу.

Створення колгоспно-радгоспного ладу на селі поєднується з формуванням місцевих адміністративно-територіальних утворень – селищних та сільських рад, представницькі (ради депутатів) та виконавчі (виконкоми рад) органи яких у Бессарабії беруть на себе управлінські функції від румунських примарій.

До компетенції місцевих рад входять адміністративно-правові функції, що полягають у реєстрації актів громадянського стану, реєстрації заповітів, договорів тощо. У відомстві місцевих рад перебувають освіта і медицина, благоустрій і санітарний стан населених пунктів, опікування неблагополучними сім'ями та інші види соціальної роботи. Але колгосп (радгосп), як роботодавець для мешканців села і власник основної частини

²⁶² Осокина Е. За фасадом «сталинского изобилия»: распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации, 1927–1941. Москва, 1999. С. 236.

²⁶³ Колхозная производственная энциклопедия. Киев, 1950. Т. 1. С. 9–18.

²⁶⁴ Колхозная производственная энциклопедия. Киев, 1950. Т. 2. С. 368–372.

землі від сільського фонду, має значно більше реальної влади, ніж сільська рада. Голова колгоспу чи директор радгоспу є більшим хазяїном села, ніж сільський голова.

Практика радянського «демократичного централізму» спонукає до того, що кандидатури голів колгоспів затверджують районні комітети компартій союзних республік і виносять їх на розгляд загальних зборів колгоспників, які мусять голосувати за те, що рекомендує їм місцевий орган партії. Райкоми партії, фактично, призначають голів колгоспів до болгарських сіл, часто не враховуючи побажання мешканців села, і не стільки з огляду на його освіту, скільки на «партійну свідомість».

Пірамідальна структура влади діє так, щоб усі гілки та рівні влади перебували під контролем. Усі керівні посади посідають члени КПРС, а відтак, контроль керівних кадрів здійснюється не лише в межах вертикалі відповідного міністерства чи відомства, а і за структурою партійних органів.

У штаті керівних органів колгоспу є посада партійного організатора (парторг), без участі якого голова колгоспу не може ухвалювати рішення як у господарських, так і кадрових питаннях. Керівники нижчого рангу – бригадири, комірники тощо – теж, як правило, вступають до КПРС, а відтак охоплені мережею субординації не лише господарсько-адміністративної лінії, але й партійної.

Через партійні органи здійснюється контроль кадрових професійних призначень, землекористування колгоспів, виконання п'ятирічних планів, руху сільського населення. На відміну від працівника радгоспу, колгоспник не отримує зарплати, а тільки певні натуральні чи грошові виплати за трудовні. Якщо соціально-правове становище працівника радгоспу чи машинно-тракторної станції аналогічне, що і в робітників заводів чи фабрик, то член колгоспу перебуває у ситуації максимальних обмежень.

Так, Постанова ЦВК і РНК СРСР від 27 грудня 1932 р. запроваджує паспортну систему і обов'язкову прописку. Паспорт видається тільки мешканцям міст, робітничих селищ, радгоспів і новобудов. Селяни-колгоспники залишаються прикріпленими до місць постійного проживання, які мають право залишити тільки у випадку отримання дозволу. Але і свобода пересування тих, хто має паспорт, обмежується інститутом прописки, яка стає інструментом регулювання розселення громадян по території СРСР²⁶⁵. До 1955 р. радянський паспорт є аналогом трудової книжки, оскільки в ньому роблять ще і запис про місце роботи²⁶⁶. І тільки з 1970-х років процедура отримує поступове пом'якшення. За висловом К. Любарського, тільки з 1974 року «починається поетапне законне скасування кріпосного права в СРСР»²⁶⁷. Нове «Положення про паспортну систему» ухвалено 28 серпня 1974 р. Радою Міністрів СРСР і вводить видачу паспортів усім громадянам віком від 16 років, вперше поширивши масову паспортизацію на колгоспників. У межах всієї країни вона починається 1 січня 1976 р. і закінчується 31 грудня 1981 р.²⁶⁸

²⁶⁵ Любарский К. Паспортная система и система прописки в России. URL: <http://www.demoscope.ru/weekly/2002/093/arxiv01.php> (дата звернення: 20.05.2020).

²⁶⁶ Байбурин А. К. К антропологии документа: паспортная «личность» в России. *Антропология социальных перемен* : сб. статей к 70-летию В. А. Тишкова. Москва, 2011. С. 551.

²⁶⁷ Любарский К. Паспортная система и система прописки в России URL: <http://www.demoscope.ru/weekly/2002/093/arxiv01.php> (дата звернення: 20.05.2020).

²⁶⁸ Там само.

Отже, верхні шари соціальної структури в болгарських селах Південної Бессарабії посідають призначені за партійною лінією керівники колгоспів, радгоспів і органів місцевого самоуправління, а також фахівці з вищою та середньо-спеціальною освітою. Вони, зазвичай, не є уродженцями місцевих сіл, а приїжджають за розподілом зі східних та центральних областей УРСР. Така кадрова політика зумовлена, по-перше, недовірою радянського керівництва до «класової свідомості» населення, яке тривалий час перебуває під владою «капіталістичної» та ворожою до СРСР держави, і радянізація якого в 1940–1941 рр., не завершена через війну. По-друге, серед бессарабських болгар, наприкінці 40-х – у 50-х роках ХХ ст., украй незначний відсоток осіб з вищою та середньо-спеціальною освітою та ще і з членством у КППС, тобто тих, хто може скласти потенційний кадровий резерв для керівного складу радянського села. З-поміж місцевих болгар трапляються лише сільські активісти, яких призначають керівниками низової ланки.

Важливо зазначити, що, як індустріальна держава, Радянський Союз потребує постійного оновлення управлінських та фахово-спеціалізованих кадрів, які рекрутуються з усіх верств населення СРСР, зокрема і тих, що потерпають від репресій та переслідування у сталінську добу. Демонстрація «пролетарської класової свідомості» і здобуття освіти в ті часи дозволяють зробити кар'єру переважній більшості громадян.

Отже, із входженням Бессарабії до складу СРСР система освіти в місцях компактного проживання болгар зазнає докорінних змін. Введення обов'язкової середньої освіти відкриває доступ до середньо-спеціальних і вищих навчальних закладів для болгарської молоді, що стає важливим чинником диференціювання населення за освітніми і професійними ознаками. З часом це спричиняє суттєві зміни в структурі сільського соціуму.

Серед бессарабських болгар поступово зростає частка спеціалістів, які по закінченню вишу або технікуму отримують призначення до рідного села. Хоча система обов'язкового розподілу випускників вищих або середніх спеціальних навчальних закладів до віддалених територій спрямована на нівеляцію етнічних зв'язків і творення єдиного радянського народу, призводить до розсіювання певної частини болгарської молоді по різних регіонах СРСР.

Суттєве покращення освітніх показників у болгарському селі спостерігаємо з 60-х – початку 70-х років ХХ ст., коли до них повертається частина болгарської молоді після завершення університетів, інститутів, технікумів та професійно-технічних училищ. У цей час спостерігається певна ротація керівних кадрів: на зміну першим будівничим колгоспного ладу, здебільшого прибулим ззовні, приходять місцеві болгары.

Одночасно, в цей період залишається невирішеним питання про навчання болгарською мовою, хоча ще в другій половині 1940-х років деякі представники болгарської інтелігенції сподіваються організувати систему національної освіти, проте одразу наражають себе на увагу радянської пенітенціарної системи²⁶⁹. Втім, у поодиноких випадках, клопотання про дозвіл вивчати болгарську мову в місцевих школах партійні органи УРСР розглядають позитивно, бо вважають, що це не суперечить основним принципам національної політики СРСР, що проявляється в існуванні автономних

²⁶⁹ Червенков Н. Националните искания на българите от Украйна и Молдова (в края на 50-те – 60-те години). *Болградската гимназия*. София, 1993. С. 141–142.

республік чи округів. Оскільки в місцях компактного проживання болгар не створено автономних національно-територіальних утворень, то, за логікою комуністичного керівництва, там немає осібно організації освіти.

Зазначені зміни і формування нових соціальних структур та ієрархій трансформують функціональну роль болгарської сім'ї, впливають на її структуру, передусім – на взаємодію між поколіннями всередині неї. В другій половині ХХ ст. загострюється проблема міжпоколінної взаємодії, розриву традиції передачі соціальної інформації, культури, досвіду від одного покоління іншому, заперечення цінності досвіду старшого покоління представниками молодшого покоління.

І. С. Кон подає кілька визначень поняття «покоління»: 1) спадкова лінія від одного першопредка; 2) однолітки, тобто особи, народжені приблизно в один час; 3) сучасники, себто люди різного віку, що живуть в один час; 4) часовий проміжок між народженням батьків і дітей²⁷⁰. У нашому дослідженні використовуємо друге з наведених значень.

Взагалі, досвід, що передається від покоління до покоління і постійно збагачується кожним з них, має важливе значення для підтримання життєдіяльності домодерних суспільств. Передача соціальної інформації, як форми трансляції культури, налагоджується протягом багатьох століть, і навіть в часи модернізації зберігає значну інерцію. Таку форму міжпоколінної взаємодії американський антрополог Маргарет Мід називає постфігуративною (діти навчаються від дорослих)²⁷¹. Саме такі характеристики притаманні сімейним відносинам бессарабських болгар на момент приєднання до Радянського Союзу в 1944 р. Передусім, болгарська спільнота в Бессарабії є аграрним суспільством з характерною їй структурою і незначним відсотком інтелігенції – стабільним та інертним.

Сім'я болгар у Бессарабії до середини ХХ ст. має переважно три покоління. Молоде покоління народжується в 40-х – 50-х роках, їх дідуся й бабусі зростають в перші два десятиліття того ж століття, а батьки – у 20-ті – 30-ті роки. Відповідно, три покоління зростають за існування трьох різних держав – Російської імперії, Королівства Румунія і Радянського Союзу. Найстарше покоління в сім'ї становить найстарший чоловік, голова сім'ї, та його дружина. Це покоління зростає в часи Першої світової війни, століпінської аграрної реформи і входження Бессарабії до складу Румунії. Представники цього покоління бессарабських болгар стають власниками оброблюваної ними землі, і значну частину свого свідомого життя проживають у суспільстві, в якому сила традиції та звичаєво-правові норми мають визначальне значення.

Практично до середини ХХ ст. болгарське село функціонує як закрита ендогамна спільнота, в межах якої відтворюється та передається молодшим поколінням установлений соціальний досвід. Місце та соціальні ролі кожного члена сім'ї визначені від

²⁷⁰ Кон І. С. Социология личности. Москва, 1967. С. 109 ; Кон І. С., Афанасьєва А. Н. Исторический процесс и смена поколений. *Преимственность поколений как социологическая проблема*. Москва, 1973. С. 20–24.

²⁷¹ Згідно з класифікацією Маргарет Мід, в історії суспільства є три стадії відношень між поколіннями; постфігуративні – діти вчать у дорослих; кофігуративні – діти та дорослі вчать в однолітків; префігуративні – дорослі вчать у дітей. Дивись Мід, М. *Культура и мир детства*. Москва, 1988, с. 429.

народження, як і способи передачі соціокультурної інформації між поколіннями. Більшість питань повсякденного життя вирішуються з огляду на звичай та думку старшого покоління. Для болгарина найбільшим аргументом щодо тієї чи іншої дії є посилання на те, що так робили його предки. Сила звичаєвих правових норм, пережитий порядок як аргумент на користь легітимності норми позначаються на силі традиції, її сталості та дієздатності. Отже, культура болгар Південної Бессарабії до середини XX ст. може бути схарактеризована як постфігуративна.

Ситуація радикально змінюється, коли болгарська традиційна сім'я опиняється в умовах трансформованих стандартів щодо шлюбно-сімейних відносин у СРСР. Радянська держава ще в 1918–1919 рр. декларує рівні громадянські та особисті права чоловіків і жінок, рівноправності чоловіка та жінки та їхніх майнових відносин у період шлюбу, також регулює відносини спадку і опікунства, свободу шлюбних відносин, включаючи легалізацію абортів і цивільний шлюб, право кожного громадянина незалежно від статі вільно обирати професію і здобувати освіту.

У 1926 р. в УРСР встановлено обов'язковий порядок фіксації шлюбу в органах реєстрації актів громадянського стану і визначено поняття спільно нажитого подружжям майна, яке, в разі розлучення, поділяється на рівні частини²⁷². Відтак, функція, що з давніх-давен є прерогативою церкви, відтепер передається спеціалізованим державним органам.

Радянські нововведення значною мірою звільняють жінку від традиційних обмежень і відкривають їй шлях до громадського життя. Задекларовані державні гарантії рівності щодо оплати праці, відпочинку, соціального страхування і освіти, державної охорони інтересів матері та дитини, державної допомоги багатодітним і самотнім матерям, надання жінкам відпусток на певний термін під час вагітності та народження дитини, створення широкої мережі пологових будинків, дитячих ясел та садків²⁷³. За цих законодавчих умов становище жінки і чоловіка в бессарабських болгарських селах поступово вирівнюється. Місце, яке кожен із подружжя посідає у професійній, освітній та партійній ієрархії, у багатьох випадках визначає характер сімейних відносин²⁷⁴. Часто становище, яке певний член сім'ї має у суспільстві, визначає і його роль у сім'ї, тобто, традиційні соціальні ролі чоловіка і жінки в сім'ї кардинально змінюються. Все це впливає на послаблення сімейних та родинних традиційних зв'язків та виводить моральну регуляцію сімейних відносин з компетенції сім'ї та церкви.

Радянська державна політика передає виховні функції, що традиційно покладаються на жінку, державним установам, яким ставиться за мету створення «нової» людини без соціокультурного коріння. Виступаючи в 1920 р. на III з'їзді комсомолу, В. Ульянов-Ленін наголошує на тому, що виховною роботою має займатися держава,

²⁷² Цал-Цалко Ю. Ю. Генеза відносин подружжя стосовно їх майна. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 46. С. 327–328.

²⁷³ Кукушкин Ю. С., Чистяков О. И. Очерк истории Советской Конституции. Москва, 1987. С. 308–309.

²⁷⁴ Панкратова М. Влияние образования на изменение семейной роли женщины и взаимоотношения поколений. *Проблемы быта брака и семьи*. Вильнюс, 1970. С. 155; Георгиева И., Москова Д. Жената в съвременното българско село. София, 1981. С. 33.

суспільні інституції та установи. Відтак, виховні функції мають перейти від сім'ї до дитячих садочків та шкіл. Освіта ж переходить під контроль держави і охоплює єдиною системою все населення²⁷⁵.

Пропагуються нові цінності, як на рівні світогляду, так і в побуті. Через літературу, засоби масової інформації вибудовується образ національних героїв (передусім – героїв революції) і нормуються уявлення про радянський спосіб життя на рівні повсякдення. У 1944 р., тобто, ще перед закінченням війни, в СРСР (та в УРСР відповідно) виданий новий «Кодекс про шлюб та сім'ю», який деталізує регуляцію шлюбних і майнових відносин: відтепер законними вважаються лише шлюби, належним чином зареєстровані в РАГСі, тим самим визначається і правовий режим майна, спільно нажитого подружжям²⁷⁶. Потреба в такій деталізації викликана послабленням сімейних зв'язків та руйнуванням багатьох сімей під час війни. Задля міцності суспільства видозміненій війною радянській державі потрібна «тверда» сімейна політика. Передбачена у кодексі складна і дорога, за грошовими виплатами державі, процедура розлучення покликана зміцнити сім'ю, зменшити статистику сімей, що розпадаються. Цю ускладнену процедуру дещо спрощують у 1965 р.²⁷⁷ та остаточно відрегульовують у 1968 р. Тож, взагалі, Сімейний кодекс УРСР 1926 р. зі змінами та доповненнями діє понад 40 років²⁷⁸.

В СРСР нема сталого погляду на регуляцію репродуктивної поведінки населення. Радянський Союз є однією з перших держав світу, в якій аборти легалізовані (1920 р.). Однак, в умовах різкого погіршення демографічної ситуації в роки економічної кризи 1929–1933 рр. і масових політичних репресій, радянський уряд 27 червня 1936 р. ухвалює постанову «Про заборону абортів, збільшення матеріальної допомоги породіллям, встановлення державної допомоги багатосімейним, розширення мережі пологових будинків, дитячих ясел і дитячих садків, посилення кримінального покарання за невиконання аліментів і про деякі зміни в законодавстві про розлучення»²⁷⁹. І хоча з 1955 р. відбувається певна лібералізація стосовно заходів врегулювання народжуваності, утім, культивування негативного суспільного оцінювання щодо них не змінюється. Крім того, зазначена постанова має на меті зміцнити піклувальну функцію держави щодо сім'ї та дітей, збільшити відповідальність подружжя за розлучення та, водночас, усталити виховні та освітні практики спеціалізованих державних закладів щодо дітей.

Соціалізація покоління, яке народжується в 40-ві – 50-ті роки ХХ ст., проходить через державні навчально-виховні установи: дитячий садок, школу (обов'язковий цикл), згодом – середньо-спеціальні та вищі навчальні заклади. До дитсадка дітей віддають у віці, меншому за 1 рік. У цьому випадку виховна роль сім'ї зменшується макси-

²⁷⁵ Семенова В. В. Бабушки: семейные и социальные функции прародительского поколения. Судьбы людей: Россия XX век : биографии семей как объект социологического исследования. Москва, 1996. С. 327.

²⁷⁶ Цал-Цалко Ю. Ю. Генеза відносин подружжя стосовно їх майна. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 46. С. 328; Поленина С. В. Женский вопрос и строительство социалистического правового государства. *Труд, семья, быт советской женщины*. Москва, 1990. С. 2.

²⁷⁷ Ведомости Верховного Совета СССР. 1965. № 49. Ст. 725.

²⁷⁸ Цал-Цалко Ю. Ю. Генеза відносин подружжя стосовно їх майна. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 46. С. 328.

²⁷⁹ Там само.

мально²⁸⁰. Виснажені роботою батьки, які повертаються додому лише пізно ввечері, не можуть впливати на дитину так, як дитсадок чи школа. І саме в дитсадку її вчать читати та писати, пояснюють хто такий Ленін, – саме тут починається ідеологізація особистості. У школі закладається перший досвід взаємин індивіда з представниками іншої статі, що проходить паралельно з процесом навчання. Введення «груп подовженого дня» при школах теж працює на скорочення часу спілкування дітей з батьками. Етатизація часу школяра збільшується майже в два рази²⁸¹. «Першочергова роль школи у становленні громадянина в радянському суспільстві виступала одним з пріоритетів державної політики, не поступаючись сімейному вихованню, а в більшості випадків навіть перевищуючи його значення»²⁸².

Суттєвих змін зазнають традиції в дошлюбному спілкуванні молоді. У другій половині XX ст. проявляється тенденція до вирівнювання шлюбного віку в бессарабських болгар. З одного боку, на це впливають законодавчо встановлені вікові обмеження на укладення шлюбу – з 18 років. З іншого, дається взнаки і радянська система загальної військової повинності, що здійснює призов 18-річних юнаків. Частішають випадки їх одруження перед службою в армії. Загалом, середній шлюбний вік серед бессарабських болгар у цей час становить 20–22 роки²⁸³.

Якщо освітній чинник мало суттєвий для шлюбної поведінки болгар Південної Бессарабії у першій половині XX ст., то, починаючи з 1960-х років, він набуває значно більшої ваги. Рівень освіти молоді (середньої, середньо-спеціальної або вищої) впливає на вікові показники укладених шлюбів, оскільки дається взнаки мотив – спершу закінчити навчальний заклад, а вже потім створювати сім'ю. Здобуття освіти змінює передусім соціальну роль жінки та її мотивацію при вирішенні сімейних питань²⁸⁴.

Різноманітні робітничі молодіжні бригади, які у різний спосіб (постійний, сезонний) формуються для всіляких «соціалістичних будівництв» чи сільськогосподарських робіт, створюють умови для зміни сталих моделей поведінки болгарської молоді, фактично звільняючи її від морального контролю з боку людей старшого покоління, не говорячи вже про старших родичів.

Кардинально змінюється і простір дозвілля бессарабського болгарського села, центром якого стає сільський клуб. У ньому регулярно проводяться концерти та вистави за участі місцевих та приїжджих колективів художньої самодіяльності, показ кінофільмів, дискотеки, працюють різноманітні гуртки, читають лекції представники товариства «Знання» з питань радянської моралі тощо. Взагалі, сільський клуб формує той простір, у якому молодь має можливість для спілкування, вільного від

²⁸⁰ Пешева-Попова Р. Материален и духовен бит на съвременното селско семейство в с. Ръжево Конаре, Пловдивско. *Известия на Етнографския Институт с Музей*. 1961. Кн. 4. С. 124.

²⁸¹ Андреевкова Н. Роль семьи в социализации индивида. *Проблемы быта, брака и семьи*. Вильнюс, 1970. С. 164.

²⁸² Каганов Ю. О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя: Інтер-М, 2019. С. 69.

²⁸³ Дивись Таблиці 4.41 Розрахунок середнього шлюбного віку жінок. 1946–2015 рр. та 4.42 Розрахунок середнього шлюбного віку чоловіків. 1946–2015 рр.

²⁸⁴ Георгиева Ив., Москова Д. Жената в съвременното българско село. София, 1981. С. 33.

прискіпливої уваги представників старшого покоління, хранителів традиційної моралі. В цьому просторі молодь набуває досвід дошлюбного спілкування і здійснює вибір шлюбного партнера. Давні настанови щодо територіальної та етнічної ендогамії вже не діють на нові покоління бессарабських болгар. Частка міжетнічних шлюбів серед них поступово зростає, особливо в бі- та поліетнічних селах.

Все це підпорядковується головній меті – привести суспільство у відповідність до потреб швидкого індустріального росту країни на засадах відсутності приватної власності на засоби виробництва й акумуляції загалу механізмів регулювання соціально-економічних процесів у сфері державного управління.

Механізмом формування нової людини стає обмеження відповідальності за сім'ю – передача піклування про дітей та старшого покоління державі. Починається процес формування людини без соціального коріння та етнічної приналежності. Катрін Вердері, дослідниця аналогічних проблем у Румунії, запроваджує спеціальне поняття на позначення цих процесів – етатизація часу²⁸⁵. Важко сказати, наскільки феномен етатизації часу є ланцюговою реакцією в структурі процесів радянської модернізації. Однак його дія позначається на стані болгарської сім'ї в 50-ті – 60-ті роки ХХ ст. Брак часу на виховання дітей у сім'ї майже вповні вилучає з неї функції соціалізації та передає їх відповідним державним установам. Власне, створення ситуації дефіциту особистого часу, який можна провести у колі сім'ї, є своєрідною метою радянської держави.

Так, робочий день працівника колгоспу часто виходить за межі задекларованих у радянському законодавстві восьми годин, особливо під час таких сільськогосподарських періодів, як оранка, посівна, жнива тощо, коли за мінімальної кількості наявної техніки застосовується максимум ручної праці, причому, часто із залученням до роботи дітей. Система централізованого планування, що згори диктує колгоспам певні види господарської діяльності, передбачає концентрацію різних видів домашньої худоби та птиці у фермах, що вимагає за ними постійного догляду.

Обробку колгоспної городини, садів і виноградників здійснюють переважно жінки, яким доводиться працювати з ранку до пізнього вечора. Їхня праця зазвичай не механізована, оскільки сфера застосування жіночої праці, як, наприклад, просапування кукурудзи чи буряків, на той час не передбачає використання певної техніки. Окрім того, вони мають поратися в хаті, пекти хліб, готувати, лагодити одяг – робити все те, що має робити звичайна жінка-мати. Проте часу на це майже не залишається.

Разом з тим, у болгарських селах та розташованих поблизу міст з'являються різноманітні промислові об'єкти, що зумовлюють зміну в традиційних сферах зайнятості місцевого населення, переінакшують усталений ритм життя²⁸⁶.

Трансформація соціально-економічних відносин в СРСР змінює традиційні соціальні ролі всередині бессарабської болгарської сім'ї. Батьки-голови сімей залишаються без

²⁸⁵ Verdery K. What was socialism, and what comes next. Princeton, 1996. С. 39.

²⁸⁶ Татарко І. Розвиток промисловості в болгарських селах Ізмаїльської області УРСР та півдня МРСР в 1944–1954 рр. *Бессарабските българи: история, култура и език* : (25-годишнина на групата «Етнология на българите» в Центъра по етнология на Института за културно наследство, АНМ и 20-годишнина на Научното дружество на българистите в Република Молдова). Кишинев, 2014. С. 222–230.

земельної власності і, часто, без фінансового бюджету. Це з часом призводить до зменшення їхньої влади в сім'ї. Працюючи у колгоспах, сини отримують зарплату подекуди більшу, ніж батько. Це посилює їхнє відчуття незалежності та прагнення до самостійного життя. Фінансова автономія слугує їм важливою основою для прийняття власних рішень, часто без уваги до батьківської волі. Одночасно, поступово зростає частка тих болгарських сімей, у яких роль голови відіграє жінка. З одного боку, це є наслідком підвищення соціально-правового статусу жінок та зміни їх ролі в сім'ї²⁸⁷. Службове становище, авторитет дружини в трудовому колективі й суспільстві додають певних особливостей до сімейних відносин. З іншого ж боку, роль жінки у сім'ї визначає її освітній рівень²⁸⁸.

З того часу болгарські села Південної Бессарабії втрачають свій герметичний характер, набуваючи рис відкритої і динамічної соціальної системи. Нові соціальні можливості для жінок і для сільської молоді, загальна освіта, системний розвиток інфраструктури значно прискорюють мобільність населення та розширюють варіанти соціального руху. Коло таких варіантів, як і рівень життя, у місті суттєво ширше, ніж у селі. Тож випускники вищих і середньо-спеціальних навчальних закладів, попри обов'язкову систему розподілу і призначень, яка часто спрямовує їх до сільської місцевості, різними способами намагаються залишитися жити і працювати в місті.

Процес внутрішніх міграцій прискорюється з 60-х років, коли селяни отримують радянські паспорти, а, відповідно, і право вільного пересування з сіл до міст. Велика частина молоді лишається в містах, проте багато хто і повертається до рідних сіл. Ті, хто повертаються, несуть з собою нові знання, технології і практичні навички для впровадження у сільськогосподарське виробництво. Це стає причиною зміни системи трансляції культурної інформації та її практичної актуальності. Соціальний досвід людей старшого покоління стає мало корисним для вирішення нових завдань, які постають перед молоддю. Конфлікт між поколіннями проявляється наприкінці 1960-х – у 1970-х роках, коли в болгарських селах зростає покоління молоді, яке покладається на власний досвід. Швидкість, з якою проходять зміни в процесі інтеграції бессарабських болгар у радянське суспільство, ставлять і молодь, і людей старшого покоління в однакові умови, в яких вони мають вчитися одне в одного. Отже, формуються риси кофігуративної системи міжпоколінної взаємодії, коли діти навчаються у сучасників.

Загалом, цьому процесу сприяє і внутрішній міграційний процес. Так, якщо за матеріалами перепису 1959 р. в Україні 219 тис. болгар і з них тільки 20% проживають в містах²⁸⁹, то в 70–80-ті роки показники урбанізації серед них значно зростають. За матеріалами перепису 1989 року в містах Одеської області проживає 33,1% етнічних болгар²⁹⁰.

Хоча процес урбанізації супроводжується поліпшенням культурно-освітнього та професійного рівня болгарського етносу²⁹¹, але на цей час болгарське населення збе-

²⁸⁷ Илиева Н. За семейните отношения. София, 1980. С. 62.

²⁸⁸ Макавеева Л. Съвременното българско семейство през погледа на етнографската наука. *Българска етнология*. 1990. № 1. С. 26.

²⁸⁹ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: Украинская ССР. Москва : Госстатиздат, 1963. 510 с.

²⁹⁰ Болгарське населення півдня України : дослідження і документи. Запоріжжя, 1993. С. 74.

²⁹¹ Рівень освіти населення Української РСР (за даними перепису населення 1989 р.). Київ, 1992. Ч. 1–3. С. 9.

рігає найвищий показник різниці в рівнях освіти між сільським і міським населенням.

Попри все, на 1970–1980-ті роки болгари, здебільшого, вже проходять період адаптації до радянського суспільства і беруть активну участь в його житті. Болгарська сім'я цього періоду за формою є малою, з егалітарними засадами відносин між шлюбною парою та їхніми дітьми. Радикально змінюється структура болгарської сім'ї внаслідок міграцій до міста. Зміни в статеві-вікових стосунках призводять до значного збільшення кількості самотніх пенсіонерів, зростання показників неповних сімей.

Отже, процес трансформації соціальної структури болгарської сім'ї протягом другої половини ХХ століття можна схарактеризувати як динамічний процес руйнації сталих постфігуративних рис етнічної культури та набуття кофігуративної культури, коли трансляція культурної традиції відбувається за активної участі сучасників.

Специфіку багатовекторних процесів розвитку болгарської спільноти Південної Бессарабії в ХХ ст. можна представити, виокремивши специфічні етапи:

– традиційний, який триває до 1944 р. Упродовж існування цього стану витримуються постфігуративні риси культури діаспорної групи, в якій передача етнічних традицій та соціального досвіду здійснюється через неусвідомлені механізми. Соціалізація здійснюється через залучення до трудового процесу, який не виходить за межі традиційності. Формування нового покоління проходить виключно в межах сім'ї, в родинному середовищі. Це значною мірою визначає гомеостатичне становище бессарабської болгарської сім'ї, її орієнтацію на постійне відтворення саморегульованої традиційної норми, а не новацію.

– перехідний (1950-ті – 1960-ті рр.). Його центральною характеристикою є, передусім, інтеграція бессарабських болгар у радянську систему. Колективізація, індустріалізація та культурна революція привносять до їхнього середовища нові принципи соціального структурування, пов'язані з освітньою системою та державною ідеологією. Все це призводить до зменшення значення етнічних традицій, звуження каналів їх передачі; так відбувся перехід до кофігуративних засад міжпоколінної взаємодії. В кінцевому підсумку, це позначається на послабленні соціального зв'язку в межах сімейних стосунків.

– болгарська спільнота в період 1970–1985 рр. розвивається в умовах стабілізації свого економічного становища, коли економічні і соціальні можливості її членів, особливо молодшого покоління, досягають значного покращення. В умовах послаблення державного визиску колгоспів і колгоспників (з середини 1960-х рр.) та зростання державних соціальних гарантій (пенсії, допомога по догляду за дитиною), бессарабські болгари своєю наполегливою працею й ощадливістю помітно покращують свій добробут. У 70-ті роки, завдяки зростанню фінансового забезпечення болгарських сімей, модернізується їхній сільський побут: масово споруджують нові будинки, купують автівки, мотоцикли, телевізори тощо. Важливою прикметою плину процесів у болгарській сім'ї цього часу стає завершення формування нового покоління радянських громадян, всі сфери життя яких, у тому числі й внутрішньосімейні відносини, максимально наближені до радянської ідеологічної норми. В цей же час зростають темпи та обсяги міграцій в місто, а сільська громада втрачає цілісність соціально-культурного комплексу.

2.5. Болгари Бессарабії в незалежній Україні. 1991–2015 рр.

Трансформації, що відбуваються після 1991 року в суспільно-політичному житті України, зумовлюють численні зміни в родинних відносинах болгарського населення Бессарабії. Змінюється не тільки форма сім'ї, але і внутрішньосімейна ієрархія, розподіл функціональних обов'язків.

Ці трансформації, передусім, викликані радикальними реформами в системі державного управління, запровадженням нових форм власності та методів господарювання, запровадженням ринкових відносин. Дестабілізація системи чинних економічних відносин у сполученні із радикальними політичними перетвореннями спричиняють деструктуризацію системи соціальних зв'язків та обумовлених ними «систем очікувань». Більшість населення країни опиняється перед необхідністю розбудови нових форм соціально-економічної адаптації.

Нові соціально-економічні стратегії сільського населення Бессарабії зорієнтовані на врахування цих процесів у системі майнових та земельних відносин України та на трансформацію інтеграційних процесів у просторі Східної Європи. З'являється можливість формування нового пласту соціального капіталу на рівні транснаціонального простору, особливо враховуючи зацікавленість споріднених та прикордонних держав в залученні населення регіону до нових форм соціально-економічного інтегрування.

Переважна більшість болгар України на кінець XX століття проживає в селах – 140 тис. з 233,8 тис. осіб за матеріалами перепису 1989 року²⁹². Соціально-культурна структура сільських громад протягом усього XX століття є об'єктом тривалого політичного експерименту. Так, аграрний сектор і сільське населення з невеликими перервами постійно виступають як ресурсний «донор» для інших галузей народного господарства. Якщо процес колективізації в 30-ті роки в СРСР обґрунтовують необхідністю забезпечення промислового потенціалу країни, то після війни, коли Бессарабія входить до складу СРСР, – необхідністю відбудови зруйнованого господарства. На початку 90-х років XX століття процес деколективізації пояснюють відсутністю економічного ефекту від великих агропромислових структур та від колективної власності, яка інтерпретована як «нічия».

Проголошений курс на роздроблення великих господарств і заміщення колективного власника приватним господарем, безпосередньо, стосується болгар Бессарабії, які вкотре виступають об'єктом соціально-економічних змін.

Аграрна реформа, фактично, розпочинається в Радянському Союзі, але її розвиток припадає на перші десятиріччя незалежної України, стаючи найбільш впливовим інструментом руйнації соціалістичної системи з її суспільними структурами перерозподілу ресурсів та адміністративно-командних інструментів влади.

У період з 1990-го по 1999 рр. аграрна реформа в Україні формується у напрямках, які окреслює Постанова Верховної Ради УРСР від 18 грудня 1990 року «Про земельну

²⁹² Всесоюзная перепись населения 1989 года. Национальный состав населения по республикам СССР. URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=2 (дата звернення: 19.05.2020).

реформу»²⁹³. Зазначено, що вона здійснюється «у зв'язку з переходом економіки держави до ринкових відносин». Через два роки, в 1992 році, вже у незалежній Україні з метою «координації контролю з боку державних органів за ходом реформи» прийнята Постанова ВРУ «Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі»²⁹⁴. Реформа повинна перерозподілити земельний ресурс з одночасною передачею землі у приватну та колективну власність, у користування підприємствам, установам та організаціям. Оголошується стратегія розвитку багатуокладної економіки та рівноправний розвиток різних форм господарювання на землі.

Починаючи з 1994 року, агрореформа організована у формі «шокової терапії». Влада проводить політику роздержавлення землі на підставі Указу Президента України «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» від 08.08.1995²⁹⁵. Завданням стає «обмеження перспектив» великих товарних господарств, які представляються як такі, що не пристосовані до економіки ринкового типу. При цьому, земля успішно передається у колективну власність колективним сільськогосподарським підприємствам. За період з 15 березня 1992 р. по 1 січня 1996 р. право колективної власності на землю оформлюють 9,3 тис. сільськогосподарських підприємств України, що становить 96% їх загальної кількості²⁹⁶.

За перший період реформи – в 1991–2000 роки, у власність недержавних підприємств безоплатно передано 27,2 млн гектарів земель сільськогосподарського призначення²⁹⁷. При цьому, держава відмовляється від політики партнерства та підтримки АПК в умовах інфляції та значного зростання податків. Відбувається перетікання коштів від виробників сільгосппродукції до переробників та посередників. Це стає початком економічної та гуманітарної кризи на селі: невиплати заробітних плат, втрата традиційних робочих місць, обмеження економічних та соціальних перспектив. За десять років сільськогосподарське виробництво скорочується в 3,5 раза²⁹⁸.

Переломним стає 2000 рік, після оприлюднення наказу Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки»

²⁹³ Про земельну реформу : Постанова Верховної Ради УРСР від 18.12.1990 р. № 563-ХІІ. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 10. Ст. 100. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/563-12#Text> (дата звернення: 19.05.2020).

²⁹⁴ Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі : Постанова Верховної Ради України від 29.06.1992 р. № 2200-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 25. Ст. 355. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2200-12#Text> (дата звернення: 19.05.2020).

²⁹⁵ Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям : Наказ Президента України від 08.08.1995 р. № 720/95. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/720/95#Text> (дата звернення: 19.05.2020).

²⁹⁶ Новаковська І. О. Основи економіки землекористування. Київ, 2013. С. 11.

²⁹⁷ Аграрна реформа в Україні: здобутки і прорахунки : аналітична доповідь Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова. *Національна безпека і оборона*. 2001. № 5 (17). С. 4.

²⁹⁸ Тарасенко В., Москвін О., Шараєва Н. Аграрна реформа в Україні (соціологічна діагностика). Київ, 1998. 214 с.

в 1999 році²⁹⁹. Наказ радикально змінює швидкість процесу трансформації відносин власності на селі, коли впродовж декількох місяців зруйновано колгоспно-радгоспну систему. Наказ надає «членам колективних сільськогосподарських підприємств права вільного виходу з цих підприємств із земельними частками (паями) і майновими паями, та створення на їх основі приватних (приватно-орендних) підприємств, селянських (фермерських) господарств, господарських товариств, сільськогосподарських кооперативів, інших суб'єктів господарювання, заснованих на приватній власності».

Базову структуру господарської системи радикально трансформовано. По-перше, держава перестає бути монопольним власником землі, яка передана у колективне володіння. По-друге, через паювання земельних ділянок та закріплення за селянами права виходу з колективного господарства та права продажу одержаного наділу землі, відбувається формування приватної форми власності. По-третє, сформований корпус вільних власників землі та створений механізм купівлі-продажу землі та майна.

Ці зміни на селі стають соціальним потрясінням, тому що селяни, за словами директора Інституту землеробства академіка В. Сайконе, не відчують «потреби в землі як капіталі, який приносить прибуток з сільськогосподарського виробництва»³⁰⁰. Процес паювання, на той час, позитивно оцінюють тільки 35,5% громадян, а поліпшення матеріального становища внаслідок реформи визначають лише 9% населення³⁰¹.

Проте, реформа спрямована на формування «ефективного господаря» – землевласника, сільгоспвиробника нового типу, який забезпечує зростання виробництва, реалізовує нову форму земельних відносин на селі. Недекларованою політичною метою є зміна соціального ладу суспільства, коли більшість селян перетворюється на найманих працівників, а менша, яка спроможна створювати товарне господарство, отримує можливість виступити основою нової аграрної системи³⁰².

Земля та майно колгоспів розділені на дрібні паї між колгоспниками. Паювання земель здійснюється за зрівняльним принципом, включаючи працівників соціальної сфери села, про що свідчить Указ Президента від 12.03.2000 р.³⁰³ Але селяни позбавлені засобів обробки землі та коштів на придбання техніки та насіння (через втрату заощаджень та інфляцію 90-х років). Виявляється, що дрібні наділи по 1–2 гектари неможливо обробити руками самих власників: надзвичайно багато землі для м'язової сили, але занадто мало для того, щоб окупити придбання нової техні-

²⁹⁹ Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки : Наказ Президента України від 03.12.1999 р. № 1529/99. *Офіційний вісник України*. 1999. № 49. Ст. 2400.

³⁰⁰ Сайко В. Повернемо землі силу. *Сільські вісті*. 2005. 5 липня (№ 77).

³⁰¹ Аграрна реформа в Україні: здобутки і прорахунки : аналітична доповідь Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова. *Національна безпека і оборона*. 2001. № 5 (17). С. 35.

³⁰² Тарасенко В., Москвін О., Шараєва Н. Аграрна реформа в Україні (соціологічна діагностика). Київ, 2007. С. 6.

³⁰³ Про забезпечення економічних інтересів і соціального захисту працівників соціальної сфери села та вирішення окремих питань, що виникли в процесі проведення земельної реформи. : Указ Президента України від 12.03.2000 р. № 584/2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/584/2000#Text> (дата звернення: 19.05.2020).

ки. Усвідомивши неможливість обробляти приватні наділи, селяни продають їх або передають в оренду.

Розпочалось скуповування селянської землі за мізерну плату. У 2000 році в обігу знаходяться близько 274 тис. земельних сертифікатів, з них, за даними центру Разумкова, успадковано – 204978, подаровано – 58620, обміняно – 710, продано – 9950. Отже, фактично відчужено понад 1,1 млн гектарів сільгоспугідь. Десять тисяч власників земельних сертифікатів продають їх за ціною від 500 до 16500 грн за пай при реальній вартості середньостатистичного паю (4,2 га) – близько 30 тис. грн.³⁰⁴ Це змушує Парламент України в січні 2001 р. прийняти Закон «Про угоди щодо відчуження земельної частки (паю)», яким купівля-продаж сертифікатів забороняється, а дозволена тільки передача паю у спадок. Мораторій на продаж сільськогосподарських земель повинен діяти до прийняття Земельного кодексу. Проте, він залишається діяти у вигляді мораторію на купівлю-продаж сільськогосподарських земель³⁰⁵.

Паювання і поява господарів ринкового типу зумовлюють розвиток орендних відносин в аграрній сфері. Вже на початок 2001 року в оренду передано 22,4 тис. га земельних ділянок. З того часу для власників паїв передача землі в оренду стає переважною формою реалізації їх прав власності. В розвитку орендних відносин, насамперед, зацікавлені нові господарчі бізнес-структури, оскільки це надає їм можливість формувати оптимальні площі землекористування. Так, уже на лютий 2012 року в Україні в оренду віддають свої земельні ділянки-паї близько 52% власників³⁰⁶.

Протягом перших десяти років реформ на базі колишніх КСП створено майже 15 тис. нових структур, в основу яких покладена приватна власність на землю. За аналітичною доповіддю центра Разумкова, на кінець 2000 року серед них є такі форми: фермерські господарства – 1254, господарські товариства – 6761, приватні орендні підприємства – 2901, сільськогосподарські кооперативи – 3325, інші формування – 500³⁰⁷. Серед орендарів переважають іноземні і змішані компанії у сфері аграрного бізнесу та вітчизняні комерційні структури, що займаються переважно торгівлею нафтопродуктами, закупівлею зерна, худоби та ін. Завдяки цьому землю продовжують обробляти цілісні масиви крупних землекористувачів (господарські товариства, виробничі кооперативи, приватно-орендні підприємства) на умовах оренди. При цьому, значна частина селян не працює на власній землі і з часом її втрачає.

Прийняття в жовтні 2001 року Земельного кодексу свідчить, що в цілому завершено організацію нового економічного середовища для розвитку сільськогосподар-

³⁰⁴ Аграрна реформа в Україні: здобутки і прорахунки : аналітична доповідь Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова. *Національна безпека і оборона*. 2001. № 5 (17). С. 27.

³⁰⁵ Шангина Л. О земле, или Заметки на полях интервью президента. *Національна безпека і оборона*. 2012. № 1 (130). С. 27.

³⁰⁶ Україна – напередодні завершення земельної реформи? / Український центр економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова. *Національна безпека і оборона*. 2012. № 1 (130). С. 2.

³⁰⁷ Аграрна реформа в Україні: здобутки і прорахунки : аналітична доповідь Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова. *Національна безпека і оборона*. 2001. № 5 (17). С. 6.

ського виробництва на ринкових засадах³⁰⁸. Вплив реформи на розвиток структури аграрного виробництва також суперечливий та несприятливий. У ході реформування АПК в більшості випадків формуються монокультурні фермерські господарства, які спеціалізуються переважно на вирощуванні зернових та соняшнику, які не потребують значних трудових ресурсів. Традиційно трудові ресурси виробництва скорочуються, зумовлюючи зростання кількості безробітних селян.

Економічна криза 90-х років найбільш боляче відбивається на аграрних районах. Так, в Бессарабії зруйновані, передусім, традиційні господарські практики – виноробство та тваринництво. Якщо у 1990 році на рослинництво й тваринництво припадає 40% і 60% валової продукції відповідно, то наприкінці 1990-х частка тваринництва скорочується до 20%. У тваринництві також має значення короткий виробничий цикл, експортний потенціал, можливість автоматизації виробництва, висока маржинальність. Ці показники пояснюють, чому поголів'я птиці має значний приріст, а поголів'я великої рогатої худоби зменшується. Вирощування її потребує інвестицій із тривалим терміном окупності. Йдеться про мільйони гривень інвестицій і п'ять-десять років. Найбільшого розмаху винищення поголів'я худоби досягає після лібералізації банківського сектору, коли майно сільгоспвиробників за полегшеною процедурою переходить у володіння кредиторів.

Історично склалося так, що найбільша кількість виноградників країни знаходиться в Бессарабії. Наприкінці 80-х років ця галузь страждає від проведення так званої антиалкогольної компанії. В 90-х роках, в результаті аграрної реформи, скорочені асигнування на виноградарство, зростає оподаткування господарств. За роки реформи втрачені технології та ринки. Із настанням політичної кризи 2013–2014 років ця проблема тільки посилюється. Втрата цих господарських галузей особливо болючою стає для Бессарабії. Якщо на 47-ми виноробних підприємствах Одещини протягом року працює близько 6 тис. осіб, то в сезон врожаю – до 18 тис.³⁰⁹

Аграрна реформа обумовлює процеси соціальної кризи, яка проявляється в різних формах соціальної маргіналізації населення, економічному зубожінні, втраті соціальних орієнтирів і стандартів життя. Безробіття, скорочення соціальної інфраструктури спричиняють посилення міграційних процесів різного рівня (маятникові міграції, сезонні міграції, тривалі вахтові міграції).

Взагалі, аграрну кризу супроводжує коло додаткових соціально-економічних деконструкцій, які впливають на її поглиблення та затягування на тривалий період. По-перше, роздача землі розпочинається після банківської кризи, коли «обвалюється» Ощадбанк. У результаті селяни втрачають свої накопичення. За розрахунками Л. Шангіної, з втрачених 330 млрд. крб. одну третину становлять накопичення селян³¹⁰.

³⁰⁸ Аграрна реформа в Україні: здобутки і прорахунки : аналітична доповідь Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова. *Національна безпека і оборона*. 2001. № 5 (17). С. 25.

³⁰⁹ Козова Л. Три проблеми українських виноградарей. URL: <https://www.unian.net/economics/agro/1075527-tri-problemyi-ukrainskih-vinogradarey.html> (дата звернення: 19.05.2020).

³¹⁰ Шангіна Л. О земле, или Заметки на полях интервью президента. *Національна безпека і оборона*. 2012. № 1 (130). С. 27.

По-друге, в 90-ті роки встановлюється нееквівалентний товарообмін між промисловістю та сільським господарством. В період 1991–2000 рр. ціни на промислові товари зростають в 17–20 разів, а на сільгосппродукцію – в 6 разів. Найбільш високими темпами ростуть ціни на добрива, сільгосптехніку, пальне. Отже, отримавши землю у власність, більшість «власників паїв» виявляються нездатними її обробляти. Ці проблеми стають предметом уваги Кабінету Міністрів України, який розпорядженням від 10 серпня 2004 року схвалює Концепцію Загальнодержавної програми соціального розвитку села на період до 2011 року³¹¹.

Незважаючи на прийняті програми, соціально-демографічна ситуація в наступні роки продовжує погіршуватись, причому, спостерігається взаємовплив негативних явищ – економічна криза викликає відтік болгарського населення з села в місто та на сезонні роботи за межі країни, зменшується кількість працездатного населення та кількість осіб репродуктивного віку, які проживають на селі. В 2015 році досягає піку тенденція до скорочення наявного населення в Одеській області³¹². Негативні перспективи соціального розвитку, які викликані загальними процесами в державі, посилюються в умовах депресивного господарства прикордонного регіону – відбувається знецінення вартості сільської праці та надання переваги великим фермерським господарствам, формам екстенсивного землеробства; здійснюється певна тінізація ринку праці внаслідок нееквівалентного обміну між промисловістю та аграрним сектором³¹³; відбувається руйнація соціальної інфраструктури та позапрофесійних форм підтримки і розвитку людського потенціалу сільських територій; невирішеним залишається питання щодо неаграрної зайнятості; відбувається різкий відтік працездатного населення із села. Процес, який характерний для усього аграрного сектору України – обмежені можливості дрібного землевласника щодо застосування механізації і впровадження нових технологій, вимушене використання здебільшого ручної праці, слабкий розвиток сільських територій, постійний відплив економічно активного населення, характерний і для Бессарабії.

Безумовно, великий агробізнес не виконує функцій збереження аграрних екосистем та вирішення демографічних та соціально-економічних проблем села. Орієнтація великих господарств на експорт, збільшення обсягів вирощування швидкокоупних і менш трудомістких технічних культур, монополізація в регіонах заготівлі призводять до зростання цін на продовольство, незабезпеченість внутрішнього ринку певними продуктами харчування, а головне, – до постійного вивільнення зайнятих у сільському господарстві громадян і зниження їхніх доходів. Згортання трудомістких напрямів

³¹¹ Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми соціального розвитку села на період до 2011 : розпорядження Кабінету Міністрів України від 10.08.2004. № 573-р. *Офіційний вісник України*. 2004. № 32. Ст. 2172.

³¹² Звіт про здійснення Одеською обласною державною адміністрацією покладених на неї повноважень та стан розвитку територій у 2018 році. URL: <https://oda.odessa.gov.ua/statics/pages/files/5c541a5409eb5.pdf> (дата звернення: 19.05.2020).

³¹³ Тенденції тіньової економіки в Україні. І півріччя 2016 року. *Офіційний сайт Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України*. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendentsiiTinovoiEkonomiki> (дата звернення: 19.05.2020).

рослинництва призводить до суттєвого скорочення робочих місць. Якщо на початку 1990-х рр. сільська місцевість вважається працедефіцитною, то вже з 1994 р. рівень безробіття селян перевищує аналогічний показник для міського населення: позначається відсутність якісних робочих місць, руйнація неаграрних секторів та низькі можливості альтернативної зайнятості на селі. На перших етапах реформи, в 90-ті роки, жителі села намагаються працевлаштуватися в інших галузях економіки. Дослідження показують, що лише 60% селян працюють за місцем проживання³¹⁴. Але вже за період 2000–2007 років середньооблікова чисельність працівників сільськогосподарських підприємств зменшується з 2,5 млн осіб до 779 тис. осіб, або у 3,5 раза. У більшості агропідприємств значно скорочуються трудомісткі галузі³¹⁵. Майже 52% усіх безробітних селян становить молодь у віці 15–34 роки. Причому, найвищим серед усіх вікових груп населення у 2007 р. є рівень безробіття молоді у віці 15–24 роки – 10,2%.

При цьому, дослідження серед етнічних болгар в місті Одеса в 2006 році показують, що молоді люди не налаштовані на еміграцію за межі держави. В 2006 р. найбільш бажаним терміном виїзду на роботу вважається період в декілька місяців. Так, за результатами досліджень серед молоді пострадянського простору показовим є факт, що серед болгар-студентів в Одесі лише 21% опитаних висловлюють бажання в перспективі постійно проживати за кордоном³¹⁶. Можна припустити, що довготривалі міграції розглядаються як спосіб накопичення стартового капіталу для організації приватного бізнесу на Батьківщині.

У 2009 р. негативна ситуація в соціально-економічній сфері ускладнюється внаслідок світової економічної кризи та проявляється в частковому поверненні селян з міст. За період з 2005-го по 2008 рр. частка трудових мігрантів із базовою та повною загальною середньою освітою становить для сільської місцевості 80,5%, тоді як для міських поселень – 59,0%³¹⁷. З того часу міграційний потік за кордон з метою пошуку роботи починає зростати, що призводить до погіршення структури трудових та демографічних ресурсів. Крім того, економічний збиток проявляється в тому, що витрачені на підготовку кадрів для сільського господарства ресурси втрачені³¹⁸.

Постійний відтік працездатного, фертильного населення стає наслідком і причиною занепаду соціальної інфраструктури, яка передана до комунальної власності без чіткої системи фінансового забезпечення. Це призводить до того, що в країні на 2011 рік 71% сіл не мають дошкільних закладів освіти, 41% – клубів і будинків культури, 50% – серед-

³¹⁴ Регулювання зайнятості сільського населення в умовах реформування аграрного сектору України : аналітична записка / уклад. О. Кочемировська. *Національний інститут стратегічних досліджень. Відділ соціальної політики*. URL: <http://old2.niss.gov.ua/articles/1107/> (дата звернення: 19.05.2020).

³¹⁵ Решитько Т. В. Проблема зайнятості сільської молоді. *Наукові праці КНТУ. Економічні науки*. 2009. Вип. 16, ч. 1. С. 48–53.

³¹⁶ Ganchev A. Bessarabian Bulgarians: studying in Bulgaria, searching for identity. *Anthropology of East Europe Review*. 2006. Vol. 24, № 1. P. 38–43.

³¹⁷ Зовнішня трудова міграція населення України. Державний комітет статистики України. К. : Укр. центр соціальних реформ, 2009.

³¹⁸ Рябоконт В. П. Професійно-кваліфікаційна структура робочої сили на селі. *Економіка АПК*. 2009. № 1. С. 124–128.

ніх закладів освіти. Дільничні лікарні наявні лише у 2% сільських населених пунктів; амбулаторно-поліклінічні заклади – у 12%; фельдшерсько-акушерські пункти – у 57%; водопроводи – у 22%; газопроводи – у 36%; дороги з твердим покриттям – у 58%³¹⁹.

У Бессарабії також поступово встановлюються ринкові стандарти: обмежений обсяг соціальних пілг для селян, зруйнована система соціального забезпечення сімей (дитячі садки, шкільні та позашкільні центри розвитку для дітей). Частина таких ресурсів зберігається за рахунок сільських коштів, активістів, меценатів (організація закупки навчального обладнання для сільських шкіл, організація шкільного харчування).

У цей час серед болгарського населення актуальними стають від'їзди на «заробітки». Важливо, що «заробітки» за межами села стають характерними не тільки для чоловіків (майже 80% – молоді люди), але і для жінок (70% – молоді жінки). Якщо практика від'їзду чоловіків вже знайома болгарам Бессарабії, то від'їзд жінок – нове явище в соціально-економічній системі зайнятості в регіоні.

Виїзд чоловіків для «заробітку» (вахтова праця на півночі, робота на «великих будівництвах», на цілині) відомий з 70-х років. Чоловіки працездатного віку часто обирають таку форму накопичення капіталу для значних сімейних витрат – будівництво дому, на весілля, купівлю землі, утримання дітей на навчання тощо. Такі форми не змінюють соціально-статусних відносин у родині, залишають чоловіків у статусі голови родини, підтримують авторитет батька перед дітьми та молодшими членами сім'ї. Хоча це призводить до того, що вирішення господарських питань повсякденного життя стає прерогативою жінок, які беруть на себе зобов'язання представляти інтереси родини на рівні селищних, громадських загальних питань розвитку. Жінка поступово бере на себе і питання розподілу сімейного бюджету, управління господарством (використання землі, ремонт дому), виховання дітей та піклування про батьків та спадок. Жінки поєднують нові соціальні обов'язки із працею в різних бюджетних установах. Це призводить до поступового закріплення зростаючої соціальної ролі жінки в суспільстві.

Зростаюча мобільність працездатного молодого населення впливає не тільки на зниження народжуваності на селі та зміну соціальної структури сільського населення в бік зростання кількості населення поважного віку, зменшення трудового ресурсу села, але і радикально змінює напрями та форми культурної трансмісії в етнічних осередках.

Дивним, на перший погляд, для сучасних суспільств видається значний рівень збереження елементів традиційної культури в болгарських родинах, який проявляється на рівні земляцтв у великих містах, коли родичі та сусіди намагаються зберігати соціальні зв'язки, сформовані декількома поколіннями, як умову адаптації, задоволення соціально-економічних потреб. Цьому можна надати декілька пояснень. По-перше, соціально-економічна криза сприяє збереженню за старшим поколінням активної ролі в процесах виховання та піклування про дітей. Так, на межі ХХ–ХХІ століть, на фоні зростання безробіття та руйнації соціальної інфраструктури, в середовищі болгарської спільноти формується практика, коли до процесу виховання дітей активно долучається старше покоління (дідусі та бабусі), яке в такий спосіб надає своїм дітям більшої мобільності у пошуках роботи. В цей час дорослі члени домогосподарства, оцінюючи

³¹⁹ Мельник С. В., Ретівцев І. В. Проблеми зайнятості сільського населення України / ред. Ю. В. Косинська. Луганськ, 2011. С. 88.

майбутні дивіденди від міграцій, приймають рішення про фактичне повернення до традиційної форми соціалізації в родині, коли вихованням займається покоління, яке активно не задіяне в процесах заробітку. Особливо це стає важливим, коли до «заробітку» та «відходництва» долучаються молоді жінки. В цьому випадку тривала відсутність батьків у житті дітей зводить їх роль у вихованні до фінансового забезпечення дітей та батьків. Малолітні діти практично повністю залишаються на піклуванні старшого покоління, яке продовжує працювати на своїх садибах у селах, зберігаючи традиційні форми господарювання, календарні звичаї, громадські традиції спілкування. Крім всього, це обумовлює збереження за старшим поколінням авторитету у великій родині. Використовуючи схему культурного антрополога Г. Баррі про особливості диференціації агентів соціалізації, можна зазначити, що представники «третього покоління» – бабусі та дідусі – фактично поєднують риси декількох традиційних агентів соціалізації: *опікунів* (задовольняють його фізичні та емоційні потреби); *авторитетів* (своїм прикладом навчають культурним стереотипам та нормам звичаєвого права); *дисципліна-торів* (виконуючи функцію примусу до виконання культурних та соціальних норм); а також такі функції як *вихователі, компаньйони, співмешканці* (розділюючи цю функцію із вчителями шкіл, вихователями дитячих садків, сусідами)³²⁰.

Важливо, що такий стан динаміки функціонального перерозподілу родинних зв'язків активно впливає на форму трансляції соціально-культурних та етикетних традиційних норм у групі, закріплюючи стереотипи та пережитий порядок, який у процесі виховання передається від «третього» покоління «першому». Вірогідно, це стає причиною значного рівня «консервації» етнокультурного елементу в болгарській культурі та затримує процес асиміляції. Так, Є. Пімперова пише: «Спостерігається типова ситуація розділення родин, у яких батьки – трудові мігранти: емоційні (та культурні) зв'язки між ними та дітьми розриваються, і останні відчують себе самотніми і більш близькими до престарілих бабусі та дідуся»³²¹. Процес «розділення та розмивання материнства», який призводить до формування так званих рівнів материнства, описує Е. Еріксон. В одному з таких рівнів в суспільстві, яке втрачає традиційну структуру соціальних зв'язків внаслідок індустріалізації, дезінтеграції, трудової міграції – «представником образу матері» є бабуся³²². В такій «дисперсній» формі в 90-х роках ХХ та на початку ХХІ століття продовжує функціонувати сім'я, яка де-факто складається з трьох поколінь, з яких перше і третє живе поряд, а друге підтримує з ними дистанційний зв'язок.

По-друге, проявляється соціально-економічна актуальність у збереженні деяких традиційних форм розширеної сім'ї. Це стає наслідком утворення на їх базі невеликих кооперативних господарств, ферм, які з'являються після розпаду колгоспів. Сімейна солідарність, піклування та взаємодовіра стають запорукою високої ефективності господарських об'єднань. Ефективність таких об'єднань демонструють численні сімейні фермерські

³²⁰ Barry H. Description and uses of the Human Relations Area Files. *Handbook of cross-cultural psychology*. Boston, 1980. Vol. 2 : Methodology. С. 445–478.

³²¹ Пимпирева Е. Г. Семейство у бессарабских болгар в постсоциалистический период – роли, нормы, ценности. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Історія. Філософія. Політологія*. 2012. Вип. 4. С. 9.

³²² Эриксон Э. Детство и общество. Санкт-Петербург : Университетская книга, 1996. 241 с.

об'єднання та родинні підприємства болгар. Цей же чинник стає умовою формування етнічних земляцьких об'єднань в місті, виконуючи не тільки функцію соціальної взаємної адаптації для мігрантів із споріднених культур, але і трансформуючи родинні зв'язки³²³.

По-третє, між поколіннями групами батьків, які залишаються в селі, і дітьми, які мігрують у місто, зберігається система солідарної економічної підтримки. Батьки зберігають домашнє господарство, а діти допомагають виконувати трудомісткі роботи, підтримують батьків фінансово та фізично. Такий перерозподіл економічних ресурсів всередині сім'ї створює певні соціально-економічні гарантії та виконує функцію соціальної амортизації в умовах нестабільної соціально-економічної системи.

Отже, трансформація соціально-політичної системи, економічна криза, створення нових умов господарських практик, зміна векторів та форм міграційної поведінки зумовлюють новий формат розвитку етнічної групи болгар Бессарабії. Значно змінюється структура сім'ї, трансформується система шлюбних переваг, відбувається руйнація економічних та соціальних причин ендогамії, змінюються соціально-статусні функції в системі статево-вікових груп, трансформуються соціально-економічні можливості жінок та молоді. В той же час зберігається домашнє господарство, натуральне виробництво як фактор антикризової економічної поведінки. В умовах нестабільної соціально-економічної системи всередині групи зберігаються нетипові родинні та сусідські зв'язки, у формі неформальних соціальних мереж.

Помітне погіршення демографічної ситуації зафіксовано ще на початку 2000-х років. Ознаками процесу стає зменшення частки дітей у загальній чисельності населення, суттєве збільшення числа осіб старшого працездатного віку і загальне старіння населення, порівняно з 1989 р.³²⁴ Україна, за висловом І. Прибиткової, «стоїть за межею демографічної старості, яку можна здолати тільки якщо кожна жінка репродуктивного віку народить 3–4-х дітей»³²⁵.

Крім того, помітно зменшується частка сільського населення, переважно, за рахунок внутрішніх міграцій до міст. Поступово наростає рівень безробіття. За повідомленням Міжнародної організації праці, в 2003 р. в Україні він становить 9,1%, а реальна мінімальна щомісячна заробітна плата становить лише близько 60% від прожиткового мінімуму³²⁶. Низька якість інфраструктури та відсутність доступу до ринків збуту роблять неможливим для особистих господарств забезпечувати позитивний цикл накопичення і

³²³ Коч С., Стоянова Г. *Болгарська етнокультурна група Одеси: досвід соціокультурної адаптації. Дриновський збірник. Софія ; Харків, 2016. Т. 9. С. 128–135.*

³²⁴ Численность и состав населения Одесской области по итогам Всеукраинской переписи населения 2001 года. *Государственный комитет статистики Украины*. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/rus/results/general/age/odesa/> (дата звернення: 20.05.2020).

³²⁵ Прибыткова И. М. Демографическое развитие Украины в условиях глобализации и неопределенности ее геополитического выбора. Переход к режиму суженного воспроизводства населения. *Демографическое развитие: вызовы глобализации* : седьмые Валентеевские чтения / под ред. В. А. Ионцева и др. Москва, 2012. С. 142–157.

³²⁶ Кирьян Т. М., Линден Н. Дж. Ван дер. Торговля людьми и трудящиеся-мигранты из Украины: вопросы труда и сексуальной эксплуатации : рабочий доклад. Женева, 2006. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-moscow/documents/publication/wcms_309219.pdf (дата звернення: 20.05.2020).

інвестицій³²⁷. «Рятівним кругом» для багатьох стають трудові міграції³²⁸. Після 1996 р. кожного року втрати населення становлять близько 100 тис. на рік (в 1996 р. – 131,2 тис. осіб, у 1997 р. – 97,6 тис., в 1998 р. – 93,6 тис., в 1999 р. – 44,8 тис. осіб). Перші виїзди у розвинуту країну на заробітки зазвичай розглядають як форму разового заробітку, можливість облаштуватись там на постійне місце проживання не розглядають. Люди вдаються до міграції як до форми вирішення економічних проблем вдома.

Заробіток за кордоном перестає розглядатись як разова акція, хоча міграційні установки українців протягом 2000-х залишаються без змін. Як і раніше, лише кожен п'ятий планує виїхати за межі свого населеного пункту³²⁹. А в 2014 році дозвіл на проживання отримують 303 тис. українців, пік зростання видачі дозволів припадає на 2015 рік, коли кількість офіційних дозволів на проживання для роботи в країнах ЄС отримують на 65% українців більше, ніж у попередній рік. Тимчасова трудова діяльність за кордоном дає громадянам додаткові можливості знайти нові джерела доходу і вижити в умовах затяжної глобальної рецесії, що супроводжується масовим безробіттям.

Показово, що кожний регіон України, залежно від етнічного складу населення, територіального розташування й економічної ситуації, демонструє характерну специфіку щодо напрямку міграційних потоків. І. Прибиткова відзначає, що досвід роботи за межами країни найбільше мають жителі західних областей України (36,8%, або кожна третя родина), менше – мешканці Центрального й Східного регіонів (відповідно 26,4% і 21,4%). Представники південних областей мають малий досвід у цій сфері (15,4%). Жителі західних областей України порівняно з трудовими мігрантами з інших регіонів найчастіше виїжджають на заробітки до Чехії (76,9%), Польщі (29,0%), Словаччини (80%), а також до двох середземноморських країн – Іспанії й Португалії (відповідно 50% і 40%)³³⁰.

Більш стійкі міграційні установки демонструють ті, хто вже виїжджав на тимчасові заробітки тричі або ще частіше: так, серйозно замислюються про еміграцію протягом трьох останніх років 66,7% і 34,2% трудових мігрантів відповідно, а шукати роботу за кордоном в найближчий рік планують 38,9% і 34,2% відповідно³³¹.

³²⁷ Посібник з економічного розвитку сільських територій України. Київ, 2012. URL: http://cba.org.ua/images/stories/documents/RED_manula_final_printed.pdf (дата звернення: 20.05.2020).

³²⁸ Пирожков С. Миграция населения Украины: прошлое и настоящее. *Миграционные процессы после распада СССР*. Москва, 1994. С. 137–154;

³²⁹ Прибыткова И. М. Демографическое развитие Украины в условиях глобализации и неопределенности ее геополитического выбора. Переход к режиму суженного воспроизводства населения. *Демографическое развитие: вызовы глобализации* : седьмые Валентеевские чтения / под ред. В. А. Ионцева и др. Москва, 2012. С. 142–157.

³³⁰ Прибыткова И. М. Трудовая миграция населения Украины в условиях трансформации экономических и общественных отношений. *Трудовая миграция в СНГ: социальные и экономические эффекты* / отв. ред. Ж. А. Зайончковская. Москва, 2003. С. 25–68.

³³¹ Прибыткова И. М. Демографическое развитие Украины в условиях глобализации и неопределенности ее геополитического выбора. Переход к режиму суженного воспроизводства населения. *Демографическое развитие: вызовы глобализации* : седьмые Валентеевские чтения / под ред. В. А. Ионцева и др. Москва, 2012. С. 142–157.

Досвід сезонних міграцій окремих сімей активно та широко використовується серед болгар Бессарабії. Змінюються мотивації щодо вибору напрямку міграції та тривалості перебування за кордоном. Звернімо увагу на географію міграцій. Серед визначальних чинників на перший план виходять: економічна привабливість, географічна віддаленість, мовна та культурна дистанція, соціокультурна ситуація у державі-дестинації. На наш погляд, саме останні фактори у майбутньому відіграватимуть визначальну роль під час вибору трудовими мігрантами держави-дестинації.

Дослідження в Південно-Західних районах Одеської області у 2011 р. демонструють стабільну залежність напрямку міграцій від мовної компетенції населення. Вектор спрямованості значної частини трудових мігрантів регіону орієнтований на Російську Федерацію, адже майже все населення регіону володіє російською мовою. Селяни, які вільно володіють молдавською мовою, шукають роботу в Італії, бо близькість мов дозволяє їм швидше адаптуватися в країні-дестинації, а, і, відповідно, одержати кращі умови і більш оплачувану роботу. Іншим напрямком міграцій є Туреччина. Ця країна приймає велику кількість мігрантів, які володіють гагаузькою мовою.

Дослідження міграційних процесів серед молдаван і гагаузів Республіки Молдова підтверджують зазначену тенденцію³³². Болгарське населення Буджака здебільшого шукає роботу в Росії. Разом з тим, представники цієї етнічної групи все частіше опиняються на заробітках у країнах Європи, обираючи такий вид праці, який не вимагає знання мови. Рівень заробітної плати в Болгарії, де можна було б застосувати знання мови, не дуже високий, тому, з огляду і на планові витрати, прабатьківщина для болгар виявляється економічно непривабливою, якщо не розглядаються плани на переїзд всієї родини на тривалий термін³³³.

Отже, зміни політичного простору наприкінці ХХ століття, коли державний кордон в Бессарабії вкотре проходиться по болгарських компактних поселеннях, а трансформація економічної (соціалістичної колгоспної) системи ставить етнічні осередки болгар в надзвичайні умови виживання, практики соціальної адаптації, що здобуті протягом століть перебування в стані етнічної діаспори, дозволяють пристосувати традиційні форми соціальних відносин до нових умов. Трансформація системи комунікації в сімейних стосунках, зміна статусних позицій всередині родинних колективів дозволяють групі зберігати актуальну ідентичність та соціально-економічну суб'єктність.

Погіршення соціально-економічної ситуації, необхідність виживати в несприятливих умовах економічного розвитку призводять до негативних демографічних явищ, депопуляції і загальної депресії, соціальної поляризації та етнічної міксації. Ці суперечливі процеси стосуються як всього населення України, так і болгар зокрема.

Отже, важливим чинником успішної інтеграції бессарабських болгар в економічний, соціальний та адміністративний простір Російської імперії є їхня еластична,

³³² Население Молдовы и трудовая миграция: состояние и современные формы. Кишинев, 2000. 200 с. ; Гастарбайтерство: факторы выталкивания и притяжения / сост. Н. А. Дубова ; отв. редактор М. Н. Губогло. Москва : Старый сад, 2006. 288 с.

³³³ Ganchev A. Labour Migrations of Bulgarians from Ukraine to the European Union Today and Tomorrow: Factors and Forecasts. *Migracijske i etničke teme*. Zagreb, 2011. Vol. 27, № 2. С. 227–248.

гнучка суспільна організація, яка ґрунтується на родових та громадських зв'язках-відношеннях, що в процесі тривалого функціонування в межах різних політичних систем і домінуючих культур набувають складної та мінливої комбінаторики поєднань.

Нуклеарна сім'я у болгар існує як мала сім'я, маючи в певні періоди (під час і одразу після міграції у 20-ті – 30-ті рр. XIX ст.) кількісну перевагу над іншими формами сім'ї, але і може входити в складні поєднання зі спорідненими сім'ями, у купі з ними формуючи складні нерозділені сім'ї з патріархальною владою найстаршого чоловіка (як це було у більшості в середині XIX ст.).

Проте, на формування великих сімей у бессарабських болгар впливає і дія зовнішнього чинника – законодавства Російської імперії, яке стабілізує в болгарській спільноті громадську організацію і регламентує її практики земельних відносин у межах статусу іноземних колоністів. Зростання кількості болгарського населення і незмінність земельного фонду, що перебуває у його користуванні, на багато десятиліть визначає переважання форми великої сім'ї і мінімізує відділення молодих нуклеарних сімей від батьківської великої сім'ї. Разом з тим, відбувається консервація патріархально-авторитарної влади батька як єдиного розпорядника майна всього сімейного колективу. Тож болгарська сім'я набуває тих форм сімейної організації, які найбільш оптимальні для її функціонування.

З іншого боку, колоністський статус і анклавність життя болгарських колоній приходять до стабільної територіальної та етнічної ендогамії бессарабських болгар, яка зводить до мінімуму їхню міксацію з представниками різнобарвного іноетнічного довкілля. Представники інших етносів (гагаузи, греки, молдавани, росіяни, українці, цигани та ін.), які на початковому етапі мешкають окремо у болгарських колоніях, швидко асимільовані болгарами в той період, коли, вочевидь, ендогамія ще не становить пріоритету їхньої шлюбної поведінки. На середину XIX ст. болгарські колонії набувають рис моноетнічних і гомогенних спільнот. У бі- та поліетнічних селах, в яких болгари мають компактну форму проживання, спектр взаємин з іноетнічними представниками значно ширший, однак не виходить за межі ендогамної етноспецифіки.

Міграційні процеси першої половини XIX ст. спричиняють значне змішування локальних варіантів болгарської культури, що згодом призводить до остаточного нівелювання діалектних відмінностей в колоніях і постання акумульованого варіанту етнічних традицій. Болгарська діаспора в Південній Бессарабії набуває притаманних тільки їй етнічних рис, сталість яких значною мірою пов'язана з певним характером внутрішньосімейних і міжсімейних зв'язків та відносин. Під час реформ, які відбуваються в Російській імперії та Румунії впродовж другої половини XIX ст., бессарабська болгарська сім'я виявляє здатність до самоорганізації і зміни своєї структури, ускладнюючи чи спрощуючи її залежно від політико-адміністративної та соціально-економічної ситуації, в якій вона функціонує. Ліквідація колоністського статусу, усунення перешкод для ринкового обігу землі, нівелювання реліктів громади внаслідок аграрної реформи на початку XX ст. створюють умови для відокремлення нуклеарних сімей від великих сімейних утворень. Проте останні, незважаючи на це, мають ще значний «запас міцності».

Бессарабське болгарське село як ендогамна спільнота зі значною кількістю «патріархальних» сімей у майже незміненому вигляді існує до середини XX ст. Румунська анексія Бессарабії 1918 р. на певний час відтермінує ті карколомні трансформації, які відбува-

ються в житті традиційних аграрних спільнот, що опиняються під радянською владою. Аж до 1944 р. бессарабські болгари залишаються ендогамною спільнотою з непорушною гомеостатичною рівновагою. Примусова румунізація початкових та середніх освітніх закладів у болгарських селах не спричиняє суттєвого скорочення болгаромовного простору, але і не сприяє розвитку освіти в них, як і будь-якому іншому розвитку.

З приєднанням Південної Бессарабії до СРСР у 1940–1941 рр. і, остаточно, в 1944 р., відбувається інтенсивна радянська болгарського села – в поєднанні з масовими репресіями та голодом, які суттєво змінюють демографічну ситуацію та ламають традиційний триб життя. Запровадження колгоспно-радгоспної системи раз і назавжди змінює систему землекористування, соціальну структуру болгарського села та засади існування болгарської сім'ї. Зрівняння прав чоловіка і жінки, зокрема, і щодо сімейного майна, отримання всіма дорослими членами сім'ї окремого заробітку призводять до нівелювання залишків патріархальної влади батька і великих сімейних форм. «Колгоспне будівництво» і «культурна революція» в болгарському селі спричиняють різкий розрив між поколіннями, що трапляється внаслідок вилучення більшої частини виховних функцій дітей з сім'ї та передачі їх державним навчально-виховним закладам, де інтенсивно здійснюється корекція світогляду молодого покоління. Разом з тим, у СРСР створюються умови для істотного підвищення освітнього рівня населення, порівняно з тим, що є у болгарських селах до 1944 р. Освіта перетворюється на чинник нової стратифікації суспільства, його модернізації.

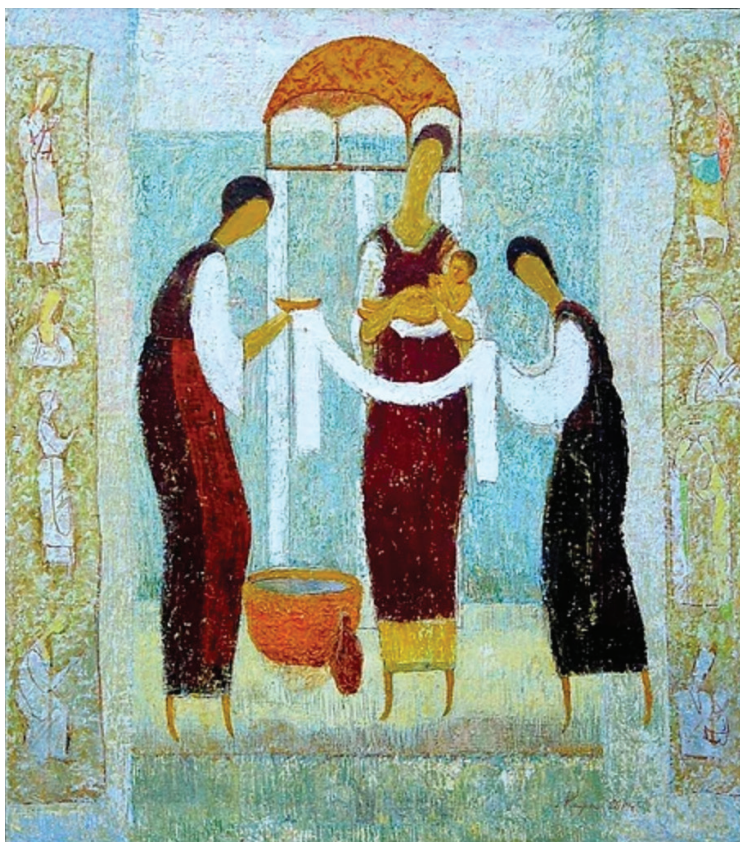
Розрив між поколіннями, міграції, руйнація системи ендогамних стосунків та інтернаціоналізація соціокультурного середовища стають чинниками суттєвого скорочення болгаромовного простору в Південній Бессарабії. Болгарська сім'я, яка у попередні часи є основним осередком і ретранслятором етнічної культури, базових етноспецифічних елементів, до середини 1980-х років втрачає значний обсяг цих функцій і набуває рис подібності з багатьма іншими радянськими сім'ями.

Процес інституалізації нових держав на пострадянському просторі зумовлює чергове розділення болгар Бессарабії між двома державами: Україною та Молдовою. Трансформація соціально-економічної системи, яка розпочинається із анонсування аграрної реформи та запровадження ринкових відносин, не отримує завершення протягом 30 років. Руйнація соціальних структур і соціальної інфраструктури на селі призводить до активізації міграційних настроїв. Зростаюча мобільність працездатного населення впливає на зниження народжуваності на селі та зміну соціальної структури сільського населення в бік зменшення трудового ресурсу села, радикально змінює напрями та форми культурної трансмісії в етнічних осередках. Змінюється структура сім'ї, трансформується система шлюбних переваг, відбувається руйнація економічних та соціальних причин ендогамії, змінюються соціально-статусні функції в системі ставово-вікових груп, трансформуються соціально-економічні можливості жінок та молоді. В умовах нестабільної соціально-економічної системи всередині групи зберігаються родинні та сусідські зв'язки, у формі неформальних соціальних мереж.

Отже, соціально-культурний ресурс бессарабських болгар протягом XIX–XXI століть демонструє унікальний адаптаційний потенціал базових соціальних структур: сім'ї, домогосподарства, сільської громади.

РОЗДІЛ 3

Демографічні фактори природного руху

Кара О. Д. Життєві діяння. 2014, полотно, олія.

3.1. Історична та етнокультурна варіативність народжуваності.

Народжуваність, як історико-демографічний процес, виступає важливим фактором відтворення населення і репрезентована в науці як категорія масового явища появи нових осіб у популяції. Використовуючи такий підхід, прийнято досліджувати цю категорію шляхом статистичних методів, розділяючи два поняття: *кількість народжень* та, власне, *народжуваність*. Якщо під першим розуміється абсолютний екстенсивний показник чисельності осіб, що народилися у певний хронологічний інтервал (частіше за все – за рік), то під «народжуваністю» – інтенсивність народжень у конкретно-історичному та етнокультурному середовищі.

До поширення історичної демографії як субдисципліни (до середини 1970-х рр.) синонімами виступали поняття «плодовитість»/«продуктивність». Зокрема, основну увагу приділено студіюванню «коефіцієнта плодовитості». Такий фізіологічний феміноцентризм наразі сприймається виключно щодо «біологічної здатності жінок, чоловіків, шлюбної пари до зачаття та народження певної кількості дітей, незалежно від реалізації цієї здатності; вимірюється чисельністю потенційно можливих живонароджень у жінок, залежить від генетичних якостей та стану здоров'я подружжя, а також від співіснування їхніх фізіологічних властивостей у шлюбі»¹. З огляду на це, «плодовитість» залежить від наслідків взаємодії фізіологічних та біологічних факторів. Тоді як «народжуваність» зумовлена не лише чинниками біологічного походження, але й соціально-економічного, географічного, етнічного, історичного характеру. Інше розуміння більш ефективне щодо реконструкцій історико-культурних середовищ. Саме у цьому контексті «народжуваність – фактична реалізація плодючості в залежності від безлічі умов (з яких наявність плодючості, безумовно, – перша) економічного, культурного, психологічного та іншого характеру»².

Згідно з проєкціями історичної демографії прийнято виявляти «природну народжуваність» як процес в обставинах повної відсутності свідомого обмеження народжуваності за допомогою засобів контрацепції та абортів. Вона зумовлена лише фізіологічними та структурними факторами, тобто плодючістю та структурою населення за статтю, віком та шлюбним станом³. Реалізацію цього біологічного потенціалу в умовах етнокультурних контекстів вивчають через «репродуктивну поведінку» – «систе-

¹ Борисов В. Л. Демография : учебник. 3-е изд., испр. и доп. Москва, 2003. С. 139.

² Там само. С. 141–142.

³ Борисов В. Л. Демография. Москва, 2003. С. 176 ; Народонаселение : энциклопедический словарь. Москва, 1994. С. 197.

му дій та стосунків, що визначають народження або відмову від нього у шлюбі чи поза шлюбом»⁴.

У цьому контексті спробуємо провести статистичний аналіз народжуваності серед болгар Буджака упродовж 1810–2010-х рр., зосередившись на факторах відтворення населення. Завдяки історико-антропологічному характеру нашого дослідження розв'яжемо наступні завдання:

- наведемо характеристику рівня народжуваності у групі в історичній динаміці двох століть;

- проаналізуємо вплив окремих факторів на зміни в цьому процесі; особливу увагу приділимо соціально-економічним та етнокультурним факторам;

- визначимо вплив репродуктивних уявлень на демографічні ситуації у групі.

Для розв'язання цих завдань використаємо чотири основні сюжети, які уможливають розкриття історико-культурних та соціальних перспектив народжуваності: загальний коефіцієнт народжуваності, вік першого народження, інтервал між народженнями, сезонність. Досліджувати їх будемо методами групування середніх та відносних величин, індексним методом за допомогою кореляційно-регресивного аналізу, побудови вибіркового часових рядів. Крім того, залучення в якості джерел масових формулярних документів зумовлює звернення до конструктів «умовного» та «фактичного покоління». У сукупності їхнє використання дозволяє характеризувати типовість явищ та традиційність («патріархальність») репродуктивної поведінки, залежність її від етнокультурних та історичних факторів.

3.1.1. Характеристика коефіцієнтів народжуваності.

Найбільш поширеною категорією вивчення процесу народжуваності виступає загальний коефіцієнт народжуваності. Він обчислюється простим співвідношенням числа живонароджених протягом одного року до середньої чисельності населення групи, що досліджується:

$$n = \frac{N}{P} \times 1000$$

де n – загальний коефіцієнт народжуваності; N – кількість народжень за даний період; P – кількість населення на середину періоду, тобто середньорічне населення. Розрахунки проводяться в проміле (‰)⁵. При розподілі населення за віковими групами P_{0-4} позначає кількість дітей у віці 0–4 роки, які виживають з числа дітей N_{0-4} , що народжуються за останні 5 років. P_{5-9} – кількість дітей, які виживають з числа N_{5-9} дітей, які народжуються за останні 5–10 років⁶.

Для того, щоб підрахувати кількість народжень певного етапу, спочатку необхідно обчислити показники смертності серед немовлят, оскільки Ревізські реєстри не повідомляють про неї нічого, а без її урахування коефіцієнт народжуваності не відзначатиметься точністю. Визначивши рівень такої дитячої смертності у першій половині

⁴ Народо́население : энциклопедический словарь. Москва, 1994. С. 384.

⁵ Демографический энциклопедический словарь / ред. Д. И. Валентей. Москва, 1985. С. 209.

⁶ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии. Москва, 1997. С. 41.

XIX ст., можемо скористатися типовими Таблицями смертності Коула та Демені⁷, щоб отримати коефіцієнт співвідношення N0–4 / P0–4 та N5–9 / P5–9.

Заради встановлення певного часового інтервалу, залучимо дані метричних книг за 1830–1834 рр. та Ревізських реєстрів за 1835 р. у трьох колоніях – Імпуцита, Чийшія та Чешма-Варуїта. Метричні книги надають нам відносно точні відомості про смертність немовлят, а з Ревізських реєстрів отримуємо інформацію про чисельність дітей, які виживають у віці до 4 років. Брак даних про смертність на 1832 рік заповнюємо за допомогою середнього арифметичного між 1831 та 1833 роками:

Дитяча смертність до 4 років протягом 1830–1834 рр.⁸

Таблиця 3.1.

	Вік	Імпуцита	Чийшія	Чешма-Варуїта	Всього
1830	до 1	11	2	8	21
1831	0–1	7	3	14	24
1832	0–2	8	7	14	29
1833	0–3	8	11	13	32
1834	0–4	41	10	8	59
Всього		75	33	57	165

Порівняємо підрахунки за метричними книгами (Таблиця 3.1.) з даними Ревізських реєстрів 1835 р. Виявляється, що чисельність дітей, які виживають у віці до 4 років, становить 339 осіб (Імпуцита – 80, Чийшія – 123 і Чешма-Варуїта – 136)⁹. У такому випадку – $165 / 339 \times 1000 = 487$. Це високий показник дитячої смертності на 1000 народжених (майже кожен другий із народжених не переживає 4-річну межу (!)). Однак, враховуючи дуже складну епідеміологічну ситуацію через високу загальну смертність від віспи (див. Діаграму 3.28.), можна вважати отримані результати досить адекватними. У середньому для XVIII – початку XIX ст., за слушними експертними підрахунками Б. М. Миронова, аналогічний показник становить 300‰ для різних регіонів Європейської частини Росії¹⁰. Складний епідеміологічний стан та часткова необлаштованість у процесі та одразу після переселень значно підвищують середні показники щодо болгар Бессарабії 1810–1830-х рр.

Отже, згідно з типовими Таблицями смертності Коула та Демені, середній коефіцієнт для групи від 0 до 4 років нараховує 1,6. Що ж стосується показника для більш старшої групи від 5 до 9 років, то, за нашими підрахунками, він становить 1,8. Порівняння вікових груп 0–4 і 5–9 років для 8-ми хронологічних зрізів протягом XIX

⁷ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии. Москва, 1997. С. 41.

⁸ Таблицю складено автором за: КУІА. Ф. 631. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 113–141, 183–189, 807–820 ; Спр. 10. Арк. 113–130, 693–718, 921–934 ; Спр. 11. Арк. 122–144, 192–203, 648–660 ; Спр. 12. Арк. 113–130, 172–184, 631–648.

⁹ НАРМ. Ф. 134. Оп. 2. Спр. 52. Арк. 362–421, 319–361 ; Спр. 54. Арк. 453–491.

¹⁰ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. 2-е изд., испр. Санкт-Петербург, 2000. Т. 1. С. 23.

Розділ 3. Демографічні фактори природного руху

ст. виявляє наступну пропорцію – друга вікова група у середньому на 12,5% менша за першу. Зважаючи на це, за умов однакової інтенсивності народжень змінна щодо групи 5–9 мала б бути на 12,5% вищою за показник.

Тепер вирахуємо середню чисельність населення у задунайських колоніях. Згідно з Таблицями середньорічного приросту населення по окремих районах Росії, які складені Б. М. Мироновим, такий приріст населення до 1857 року дорівнює 2,03%¹¹. Подібні загальні тенденції конкретизовані на вищевказані вікові групи дітей. Щорічний мінус від загальної кількості населення для групи 0–4 роки становить 20,3 x 2,5 (роки), а для групи 5–9 років – 20,3 x 7,5. Отримані результати можна побачити у Таблиці 3.2.

Продемонструємо наші підрахунки на конкретному прикладі. Зокрема, візьмемо підрахунки загального коефіцієнта народжуваності протягом 1807–1811 рр., ґрунтуючись на емпіричних первісних даних фіскально-адміністративного перепису поселенців 1816 року. Особливістю цього перепису є відсутність свідчень про вік представниць жіночої статі. Враховуючи це, відкоригуємо коефіцієнт, спираючись на кількість хлопчиків, які народжуються. Згідно із переписом 1816 р., кількість хлопців у віці від 5 до 9 років становить 71. Для того, щоб отримати кількість народжень із врахуванням дитячої смертності, множимо 71 на 1,8 та отримуємо 128 народжень в інтервалі з 1807-го до 1811 рр. Відповідно, у середньому 26 народжень на рік.

Загальні коефіцієнти народжуваності. 1816–1850 рр.¹²

Таблиця 3.2.

	Число народжень із врахуванням дитячої смертності	Середня чисельність населення	Загальні коефіцієнти народжуваності
1816	$N_{1807-1811} = 1,8 \times 71 = 128$	$0,847 \times 470 = 398$	$n_{1807-1811} = 26 / 398 \times 1000 = 64 \%$
	$N_{1812-1816} = 1,6 \times 77 = 123$	$0,949 \times 470 = 446$	$n_{1812-1816} = 25 / 446 \times 1000 = 56 \%$
1818	$N_{1809-1813} = 1,8 \times 291 = 524$	$0,847 \times 1692 = 1433$	$n_{1809-1813} = 105 / 1433 \times 1000 = 73 \%$
	$N_{1814-1818} = 1,6 \times 309 = 494$	$0,949 \times 1692 = 1606$	$n_{1814-1818} = 99 / 1606 \times 1000 = 62 \%$
1825	$N_{1816-1820} = 1,8 \times 208 = 374$	$0,847 \times 1471 = 1246$	$n_{1816-1820} = 75 / 1246 \times 1000 = 60 \%$
	$N_{1821-1825} = 1,6 \times 249 = 398$	$0,949 \times 1471 = 1396$	$n_{1821-1825} = 80 / 1396 \times 1000 = 57 \%$
1835	$N_{1826-1830} = 1,8 \times 354 = 637$	$0,847 \times 2840 = 2405$	$n_{1826-1830} = 127 / 2405 \times 1000 = 53 \%$
	$N_{1831-1835} = 1,6 \times 504 = 806$	$0,949 \times 2840 = 2695$	$n_{1831-1835} = 161 / 2695 \times 1000 = 60 \%$
1850	$N_{1841-1845} = 1,8 \times 879 = 1582$	$0,847 \times 5410 = 4582$	$n_{1841-1845} = 316 / 4582 \times 1000 = 69 \%$
	$N_{1846-1850} = 1,6 \times 879 = 1406$	$0,949 \times 5410 = 5134$	$n_{1846-1850} = 281 / 5134 \times 1000 = 55 \%$

¹¹ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Санкт-Петербург, 2000. Т. 1. С. 23.

¹² Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 439 (III). Арк. 359–383, 401–421, 445 зв.–448 ; Спр. 442. Арк. 278 зв.–288, 337 зв.–344, 475–483, 461–468 зв. ; КУІА. Ф. 627. Оп. 1. Спр. 1. [Колонії Чийшія, Імплицита, Чешма-Варуїга] ; Ф. 134. Оп. 2. Спр. 52. Арк. 1–26 зв., 253–318, 362–421 ; Спр. 54. Арк. 453–491 ; Спр. 56. Арк. 1–64 ; Спр. 245. Арк. 159–215, 216–274, 340–390 ; Спр. 250. Арк. 180–240, 280–321 ; Спр. 448. Арк. 124–193, 509–557.

Для підрахування загального коефіцієнта народжуваності слід дізнатися про показник середньої кількості осіб чоловічої статі всієї групи за 5 років. У такий спосіб множимо коефіцієнт середнього приросту населення 20,3 на 7,5 років та отримуємо 153%. Загальна чисельність представників чоловічої статі у групі на 1816 рік становить 470 осіб. Щоб вирахувати їхню середню чисельність протягом 1811–1813 рр., 470 множимо на 0,847 ($1 - 0,153 = 0,847$) і отримуємо 398 осіб. Отже, поділивши 26 народжень на рік на 398 чоловіків та помноживши на 1000, отримуємо загальний коефіцієнт народжуваності щодо періоду 1811–1813 рр. – 64%. Аналогічно, для періоду 1812–1816 рр., такий коефіцієнт становить 56 дітей на 1000 осіб.

Тепер застосуємо кореляційні методи щодо населення в цілому. Із наших підрахунків на 1818 р. на 52,8% чоловіків припадає 47,2% жінок. Відповідно до цього співвідношення, припустимо, що для осіб жіночої статі відповідні показники становлять 57,2% (1811–1813 рр.) та 50,1% (1812–1816 рр.). Незважаючи на характерно високу смертність хлопчиків, середні показники становлять 60,6% та 53,1% відповідно. Дитяча смертність навіть після можливої кореляції все одно залишається на досить високому рівні.

Повернемося до подальших прикладів. Відомості перепису 1818 р.¹³ надають ще більш високі результати народжуваності: 73% протягом 1809–1813 рр. та 62% – 1814–1818 рр. При цьому слід додати, що порівняльні спостереження конкретних осіб, які потрапляють до переписів 1816-го та 1818 рр., свідчать про умовність характеру даних про вік поселенців – частина з них плуталися щодо свого власного віку, можливо, не знаючи його точно.

Коефіцієнти народжуваності, які вираховано на 1825 р., спираються вже на сповідальні відомості¹⁴ (церковний облік) та, відповідно, можуть мати кореляцію у зв'язку із недоврахуванням мешканців у віці до 7 років. Навіть при цьому отримані результати майже схожі із підрахунками з результатами перепису 1818 р. Так, народжуваність у період з 1816-го по 1820 роки, згідно із документом, становить 60%, а з 1821-го по 1825 роки – 57 народжень на 1000 мешканців.

Ревізькі реєстри 1835 р.¹⁵, які ґрунтуються на попередньому фіскальному переписі 1821 р., вперше надають стосовно болгар Буджака адекватні та точні відомості, у тому числі щодо віку мешканців колоній та кількості дітей. Уперше транслюються вказівки віку дітей у місяцях їхнього життя. Згідно із цією Ревізією, коефіцієнт народжуваності протягом 1826–1830 рр. дорівнює 53%; а у період 1831–1835 рр. – 60%. Згідно із даними наступної, IX Ревізії 1850 року¹⁶, загальний коефіцієнт народжуваності нараховує на 1841–1845 рр. та на 1846–1850 рр. 69% та 55% відповідно.

Проаналізовані вище коефіцієнти вважають в історичній демографії відносно-умовними, оскільки враховують і ту частину людей, які не можуть мати дітей. Більш точним показником демографії вважають сумарний коефіцієнт народжуваності. Він

¹³ НАРМ. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 442. Арк. 278 зв.–288, 337 зв.–344, 475–483, 461–468 зв.

¹⁴ КУІА. Ф. 627. Оп. 1. Спр. 1. [Колонії Чийшія, Імпуцита, Чешма-Варуїта].

¹⁵ НАРМ. Ф. 134. Оп. 2. Спр. 52. Арк. 1–26 зв., 253–318, 362–421 ; Спр. 54. Арк. 453–491; Спр. 56. Арк. 1–64.

¹⁶ НАРМ. Ф. 134, Оп. 2. Спр. 245. Арк. 159–215, 216–274, 340–390 ; Спр. 250. Арк. 180–240, 280–321.

Сумарні коефіцієнти народжуваності. 1814–1850 рр.¹⁷

Таблиця 3.3.

	Загальна чисельність групи жінок у віці 27,5 – 32,5	Середня чисельність групи жінок у віці 27,5 – 32,5	Сумарний коефіцієнт народжуваності
1814–1818	F = 59 + 59 + 49 + 44 = 211	211 ÷ 4 = 53	$\sum f_{1814-1818} = 5N \quad 494 \div 53 = \mathbf{9,4}$
1821–1825	F = 71 + 59 + 31 + 37 = 198	198 ÷ 4 = 50	$\sum f_{1821-1825} = 5N \quad 398 \div 50 = \mathbf{8,0}$
1830–1835	F = 146 + 140 + 88 + 57 = 431	431 ÷ 4 = 108	$\sum f_{1830-1835} = 5N \quad 806 \div 108 = \mathbf{7,5}$
1846–1850	F = 173 + 207 + 178 + 144 = 702	702 ÷ 4 = 176	$\sum f_{1846-1850} = 5N \quad 1406 \div 176 = \mathbf{8,0}$

характеризує середнє число народжень за попередні п'ять років до середньої чисельності жінок, точний вік яких знаходиться в межах « $a - 2,5$ » та « $a + 2,5$ », де a – середній вік жінок під час народження дітей відповідно до коефіцієнтів загальної народжуваності за аналізовані п'ять років. Визначають цей коефіцієнт за формулою:

$$\sum f = \frac{5N}{F}$$

де $5N$ – число народжень за останні п'ять років; F – чисельність групи жінок, точний вік яких знаходиться в зазначених межах¹⁸. Вважають, що цей вік приблизно 30 років, тому беруть середню чисельність жінок у віці 27,5–32,5. Оскільки в нашій віковій піраміді спостерігається відхилення від прямої, то необхідно підрахувати суму чисел для 20–24, 25–29, 30–34, 35–39 років і розділити її на 4¹⁹.

Оскільки, як вже згадувалося вище, у переписі 1816 року відсутні дані про жінок взагалі, то й підрахунки сумарного коефіцієнта народжуваності не уявляються можливими. В Таблиці 3.3. представлені дані 4-х хронологічних інтервалів протягом першої половини XIX ст. Найбільш високі показники народжуваності спостерігаються стосовно перепису 1818 року – 9,4. Відомості за 1825 рік свідчать про той факт, що кожна жінка у середньому народжує по 8 дітей. До 1835 року аналогічний коефіцієнт дещо зменшується, а у 1850 році знову досягає показника 8.

Можна припустити, що така висока народжуваність протягом 1814–1818 рр. є характерною рисою адаптаційної стратегії болгарської родини першого етапу одразу після переселення (безумовно, не усвідомленою). Подальше урегулювання життєдіяльності на нових теренах приводить до відносної стабілізації коефіцієнта народжуваності. Протягом 30-х – 50-х рр. XIX ст. кожна із жінок у репродуктивному віці народжує в середньому від 7 до 8 дітей, а, враховуючи високий рівень смертності у той час, можливо, що й на одного або двох дітей більше.

¹⁷ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 5. Оп. 2, Спр. 442. Арк. 278 зв.–288, 337 зв.–344, 475–483, 461–468 зв.; КУІА. Ф. 627. Оп. 1. Спр. 1. [Колонії Чийшія, Імпущита, Чешма-Варуїта]; Ф. 134. Оп. 2. Спр. 52. Арк. 1–26 зв., 253–318, 362–421; Спр. 54. Арк. 453–491; Спр. 56. Арк. 1–64; Спр. 245. Арк. 159–215, 216–274, 340–390; Спр. 250. Арк. 180–240, 280–321; Спр. 448. Арк. 124–193, 509–557.

¹⁸ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии. Москва, 1997. С. 45.

¹⁹ Там само. С. 44–47.

Такий високий сумарний коефіцієнт народжуваності відображає традиційну екстенсивну модель відтворення населення. Він перенесений з Балкан та, водночас, визначає репродуктивну поведінку групи у Бессарабії більше ніж протягом століття. Слід врахувати й той факт, що основна маса болгар-переселенців належить до молодого віку. Протягом усього XIX – початку XX ст. молоді особи становлять понад половину від усіх мешканців. Серйозним фактором стримувального характеру є певний «дефіцит жінок», який виражається у значних демографічних втратах під час вагітності та пологів.

Інтенсивність дітонароджень доволі принципово варіюється за віковими групами усередині репродуктивного контингенту жінок. Щоб врахувати ці обставини, враховують також вікові коефіцієнти народжуваності (надалі – ВКН). Вони дають нам уявлення про частоту народження дітей у різних вікових спільнотах та дозволяють характеризувати вплив статево-вікової структури населення на показники народжуваності. Обчислюються за наступною формулою:

$$F_x = \frac{N_x}{W_x} * 1000$$

де N_x – кількість дітей, яких народжують жінки певної вікової групи протягом одного року; W_x – середньорічна кількість жінок певної вікової групи; F_x – віковий (статево-віковий) коефіцієнт народжуваності.

Крім власне біологічного (фізіологічного) потенціалу, ці вікові коефіцієнти дозволяють розкрити соціальні фактори та безпосередньо – суспільно-етичні настанови про реалізацію репродуктивного потенціалу. Вони демонструють, скільки немовлят припадає на 1000 жінок цієї ж вікової групи, що й породілля (Таблиця 3.4.).

Переписи населення першої половини XIX ст. так само, як і сповідальні відомості, вкрай рідко містять дані про вік дітей менше одного року. У зв'язку з цим, для визначення вікового коефіцієнта народжуваності взяті усі діти до одного року включно. Для розрахунку віку матері від її років, що вказані у переписі, віднімаємо 1 рік життя дитини та отримуємо вік жінки при народженні дитини. Безумовно, вік частини жінок фіксуємо на порубіжжі вікових груп, проте, на наше переконання, ці випадки не впливають на картину в цілому – відхилення повністю укладаються у відсотки похибки.

Аналізуючи відомості за 1818 рік, слід враховувати той факт, що у цьому переписі вік як чоловіків, так і жінок, у більшості випадків, дуже умовний та кратний 5-ти, тобто – 20, 25, 30 тощо. Відповідно, вік народження дітей припадає на 19, 24, 29 років. Це потрібно корелювати із фактичним віком через відносність даних.

Дані наступного перепису населення 1821 року явно спираються на відомості за 1818 рік та, відповідно, трансльовані на Ревізький реєстр 1835 року. В усіх цих корпусах джерел зустрічаємо превалювання жінок у віці, кратному 5-ти, але меншою мірою. До 1850 року відбувається зміна поколінь та, як наслідок, подібні умовності та неточності зникають. Саме з цими особливостями ведення діловодства та реєстрації осіб жіночої статі пов'язані високі показники народжуваності у групі жінок 15–19 років за 1818-й та 1835 рр. Фактично, така рання народжуваність є приблизно вполовину меншою.

Вікові коефіцієнти народжуваності. 1818–1850 рр.²⁰

Таблиця 3.4.

	1818			1825			1835			1850		
	Д	Ж	‰	Д	Ж	‰	Д	Ж	‰	Д	Ж	‰
15–19	16	63	254	4	69	58	20	161	124	7	229	31
20–24	19	59	322	25	71	352	36	146	247	55	173	318
25–29	21	59	356	21	59	356	56	140	400	62	207	300
30–34	10	49	204	11	31	355	19	88	216	47	178	264
35–39	7	44	159	8	37	216	19	57	333	26	144	181
40–44	3	45	67	1	23	43	8	69	116	9	141	64
45–49				3	26	115	3	46	65	4	88	45
50>				2	21	95	1	35	29	1	67	15
Всього	76	319		75	337		162	742		211	1227	

Д – кількість дітей, які народжені протягом одного року;

Ж – середньорічна чисельність жінок вікової групи.

Вікові коефіцієнти народжуваності. 1818–1850 рр.²¹

Діаграма 3.1.

²⁰ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 442. Арк. 278 зв.–288, 337 зв.–344, 475–483, 461–468 зв.; КУІА. Ф. 627. Оп. 1. Спр. 1. [Колонії Чийшія, Імпугита, Чешма-Варуїта]; Ф. 134. Оп. 2. Спр. 52. Арк. 1–26 зв., 253–318, 362–421; Спр. 54. Арк. 453–491; Спр. 56. Арк. 1–64; Спр. 245. Арк. 159–215, 216–274, 340–390; Спр. 250. Арк. 180–240, 280–321; Спр. 448. Арк. 124–193, 509–557.

²¹ Там само.

Відомості за 1825 р. отримано під час аналізу та обробки сповідальних списків (дані церковного поточного обліку) з трьох колоній – Імпущита, Чешма-Варуїта та Чийшія. Згідно з цим джерелом, кількість дітей до 1 року на 1825 рік становить 75 осіб. Часто в історіографії підлягає сумніву повнота даних такого роду, бо автори посилаються на неохайність ведення діловодства священниками та дяками. З огляду на це вирішено перевірити дані, залучаючи інший різновид документів – метричні книги. Порівнюючи записи у цих двох корпусах матеріалів про народження та смерть дітей, що записані за 1825 рік у вищевказаних трьох колоніях, нам вдалося отримати однаковий результат – в обох різновидах церковного обліку однакова кількість дітей, що вижили та прожили до 1 року. Проте, дані метричних книг щодо наших завдань не є евристично доцільними – в них відсутні вказівки про вік матерів.

Як свідчать агреговані підрахунки (Таблиця 3.4., Діаграма 3.1.), ВКН у першій чверті XIX ст. вікової групи від 15 до 19 років нараховує близько 60 народжень на 1000 жінок цієї групи. До середини цього ж століття цей показник знижується майже удвічі – 31%. З одного боку, це результати удосконалення ведення початкової документації та обліку населення, а з іншого, це може мати етнокультурне та соціальне пояснення. Як бачимо із динаміки шлюбності, у 1850-ті роки збільшується середній вік укладення шлюбу²², що, безумовно, впливає на підвищення віку першого народження. Обидва процеси відображають закінчення облаштування та стабілізації болгар у Бессарабії.

Безумовно, що вік від 20 до 34 років є часом інтенсивної репродуктивної поведінки жінок. ВКН у цій віковій групі досягає, згідно з нашими підрахунками, вкрай високих показників – 350–400%, без врахування досить високого показника жіночої смертності у цей період. Фактичні показники не менше ніж у півтори рази більші – 500–600 на тисячу, тобто народжувала на цьому етапі кожна друга жінка, а, можливо, і більше. Закономірним та зрозумілим є той факт, що ці показники після 35 років починають помітно знижуватись та до 50 років практично дорівнюють нулю. Хоча поодинокі випадки народжень після 50 зафіксовані у джерелах.

Динаміка змін у ВКН протягом першої половини XIX ст. в цілому виявляє дві основні тенденції. З одного боку, поступове зменшення народжень у групі жінок 15–19 років, а з іншого – помітне зниження народжень серед жінок після 40 років (особливо – після 50-ти). Аналіз даних за Ревізькими реєстрами 1850 року чітко демонструє межі інтенсивності жіночого репродуктивного віку між 20 та 39 роками.

Подальший демографічний розвиток болгар Буджака лише посилює тенденції, що окреслюються під час їхньої адаптації до середини XIX ст. Моделі репродуктивної поведінки на тривалий час характеризуються як традиційні та екстенсивні – подолання високої смертності вимагає високої народжуваності. Ця тенденція розкривається через огляд та реконструкції загального коефіцієнта народжуваності.

Задля встановлення коефіцієнтів народжуваності протягом другої половини XIX–XX ст. необхідно знати середньорічний приріст населення. Скористаємося узагальнювальними Таблицями за окремими регіонами Росії²³. Згідно з ними, такий приріст щодо

²² Див. Таблицю 4.34. Розрахунок середнього шлюбного віку жінок. 1818–1850 рр.

²³ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Санкт-Петербург, 2000. Т. 1. С. 23.

південних губерній/областей визначений як 24‰ для другої половини ХІХ ст. та 20,1‰ – для початку ХХ ст.

Для обчислення середньої чисельності населення щодо 1946-го та 1949 рр. користуємося показниками природного приросту за 1950 р. Аналогічно, щодо підрахунків на 1966 та 1985 рр. вираховуються середні показники із інтервалом у п'ять років. Нагадаємо, що ще одні необхідні дані ми беремо з Таблиці Коула та Деміні²⁴. Згідно із ними, середня змінна щодо групи дітей у віці від 0 до 4 років становить 1,6. Для групи у 5–9 років ми вираховуємо показник у 1,8. Такий результат отримується шляхом порівняння вікових груп дітей 0–4 та 5–9 років з 8-ми хронологічних зрізів протягом усього ХІХ ст. – виявлено, що друга група у середньому на 12,5% менша за першу. Отже, за умов однакової інтенсивності, змінна для групи 5–9 років має бути на 12,5% вищою.

Щодо періоду 1946–1949 рр., то кількість дітей, які вижили, множимо на 1,1, оскільки статистика дитячої смертності 1950 р. в Україні дорівнює 79‰. Коефіцієнти для 1966-го та 1985 рр. вираховані на основі показників дитячої смертності у середньому по Україні за ці роки та становлять середні показники за п'ятирічними інтервалами²⁵.

Таблиця 3.5. наочно демонструє основні тенденції в історичній динаміці загального коефіцієнту народжуваності протягом другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. На основі масових формулярних джерел хронологічних зрізів (1859, 1863, 1880, 1917, 1924 та 1941 рр.) вперше в історіографії проведено реконструкції основних складників та вираховано загальні коефіцієнти народжуваності серед болгарського населення Буджака.

Вирахована кількість народжень, за двома п'ятирічними когортами із кореляцією на дитячу смертність, показує наступну тенденцію. Протягом 1859–1863 рр. чисельність народжень синхронно збільшується. Порівняємо – 284 проти 394, 306 – 346. Найімовірніше, тут ми маємо справу із реліктовим екстенсивним шляхом демографічної поведінки аграрного соціуму. Частково перехід до нової, «модерної» демографічної поведінки вплинув на аналогічні показники з 1880-х рр. Крім даних 1924 р., синхронні компаративні перспективи розкривають зменшення рівнів міжпоколінної народжуваності (порівняємо – 1062 проти 795, 1685 – 846, 1336 – 896). Результати таких порівнянь надають досить принципові розбіжності на користь перших вікових груп (хоча обидва числа є гіпотетичними, але їхнє співвідношення навряд чи укладається у межі похибки), що, найвірогідніше, свідчить про поступовий демографічний перехід та відмову від традиційного шляху відтворення населення.

Порівняльні спостереження над загальними коефіцієнтами народжуваності свідчать про істотну тенденцію щодо їх зменшення. Від 54‰ у 1859 р. до 40‰ у 1941 р. (середні між двома поколіннями). При цьому чітко простежується перехід на нову демографічну модель, що відбувається у болгарському середовищі Буджака між 1880 та 1917 рр. Якщо протягом 1859–1880 рр. коефіцієнти дещо збільшуються: 54‰, 60‰ та 58,5‰, то після початку ХХ ст. навпаки – 34, 47 та 40‰ відповідно. У середньому, «падіння» народжуваності відбувається у 1,5 рази.

²⁴ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии. Москва, 1997. С. 41.

²⁵ United Nations. Department of Economic and Social Affairs Population Dynamics. URL: <https://population.un.org/wpp/Download/Standard/Mortality/> (дата звернення: 03.05.2020).

Загальні коефіцієнти народжуваності. 1859–1941 рр.²⁶

Таблиця 3.5.

	Число народжень із врахуванням дитячої смертності	Середня чисельність населення	Загальні коефіцієнти народжуваності
1859	$N_{1850-1854} = 1,8 \times 158 = 284$	$0,82 \times 1427 = 1170$	$n_{1850-1854} = 57 / 1170 \times 1000 = 49\%$
	$N_{1855-1859} = 1,6 \times 246 = 394$	$0,94 \times 1427 = 1341$	$n_{1855-1859} = 79 / 1341 \times 1000 = 59\%$
1863	$N_{1854-1858} = 1,8 \times 170 = 306$	$0,82 \times 1235 = 1013$	$n_{1854-1858} = 61 / 1013 \times 1000 = 60\%$
	$N_{1859-1863} = 1,6 \times 216 = 346$	$0,94 \times 1235 = 1161$	$n_{1859-1863} = 69 / 1161 \times 1000 = 60\%$
1880	$N_{1871-1875} = 1,8 \times 590 = 1062$	$0,82 \times 3669 = 3009$	$n_{1871-1875} = 212 / 3009 \times 1000 = 71\%$
	$N_{1876-1880} = 1,6 \times 497 = 795$	$0,94 \times 3669 = 3449$	$n_{1876-1880} = 159 / 3449 \times 1000 = 46\%$
1917	$N_{1908-1912} = 1,8 \times 936 = 1685$	$0,849 \times 8457 = 7180$	$n_{1908-1912} = 337 / 7180 \times 1000 = 47\%$
	$N_{1913-1917} = 1,6 \times 529 = 846$	$0,95 \times 8457 = 8034$	$n_{1913-1917} = 169 / 8034 \times 1000 = 21\%$
1924	$N_{1915-1919} = 1,8 \times 441 = 794$	$0,849 \times 3825 = 3247$	$n_{1915-1919} = 159 / 3247 \times 1000 = 49\%$
	$N_{1920-1924} = 1,6 \times 515 = 824$	$0,95 \times 3825 = 3634$	$n_{1920-1924} = 165 / 3634 \times 1000 = 45\%$
1941	$N_{1932-1936} = 1,8 \times 742 = 1336$	$0,849 \times 6356 = 5396$	$n_{1932-1936} = 267 / 5396 \times 1000 = 50\%$
	$N_{1937-1941} = 1,6 \times 560 = 896$	$0,95 \times 6356 = 6038$	$n_{1937-1941} = 179 / 6038 \times 1000 = 30\%$

Сумарні коефіцієнти народжуваності. 1855–1917 рр.²⁷

Таблиця 3.6.

	Загальна чисельність групи жінок у віці 27,5 – 32,5	Середня чисельність групи жінок у віці 27,5 – 32,5	Сумарний коефіцієнт народжуваності
1855–1859	$F = 67 + 42 + 42 + 48 = 199$	$199 \div 4 = 50$	$\sum f_{1855-1859} = 5N 394 \div 50 = 7,9$
1859–1863	$F = 57 + 55 + 36 + 34 = 182$	$182 \div 4 = 46$	$\sum f_{1859-1863} = 5N 346 \div 46 = 7,6$
1876–1880	$F = 170 + 141 + 91 + 130 = 532$	$532 \div 4 = 133$	$\sum f_{1876-1880} = 5N 795 \div 133 = 6,0$
1913–1917	$F = 468 + 335 + 297 + 312 = 1412$	$1412 \div 4 = 353$	$\sum f_{1913-1917} = 5N 846 \div 353 = 2,4$

²⁶ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 134. Оп. 2. Спр. 448. Арк. 124–193, 509–557; КУІА. Ф. 1169. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 1–11 ; Спр. 19. Арк. 81–108 ; Ф. 626. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 320–349, 584–594, 382–401 ; Ф. 499. Оп. 1. Спр. 1 ; Історико-краєзнавчий музей села Городне. Сповідні розписи на 1917 рік ; Аврамов І. І. От Кальчево до Кальчева. Страницы истории села. Болград, 2016. С. 333–394 ; КУІА. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1–79, а також за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградне та Задуніаївка Болградського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

²⁷ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 134. Оп. 2. Спр. 448. Арк. 124–193, 509–557; КУІА. Ф. 1169. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 1–11 ; Спр. 19. Арк. 81–108 ; Ф. 626. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 320–349, 584–594, 382–401 ; Ф. 499. Оп. 1. Спр. 1 ; Історико-краєзнавчий музей села Городне. Сповідні розписи на 1917 рік ; Аврамов І. І. От Кальчево до Кальчева. Страницы истории села. Болград, 2016. С. 333–394.

Тезу про трансформацію демографічної поведінки підтверджено аналізом сумарних коефіцієнтів народжуваності (Таблиця 3.6.). Якщо на кінець 1850-х – початок 1860 рр. сумарні коефіцієнти дорівнюють 7,9 та 7,6 на одну жінку, то аналогічні показники наприкінці 1870-х рр. – вже 6,0, а на 1910-ті рр. – 2,4. Таке зменшення сумарного коефіцієнта народжуваності – більш ніж у три рази – явно відображає процеси поширення медичних знань та відмову від екстенсивного шляху відтворення населення. Можна стверджувати, що на початку періоду майже кожна вагітність закінчується народженням дитини, а наприкінці – репродуктивна поведінка жінок принципово трансформується. В історико-культурному вимірі це відображає демографічний перехід від аграрного традиційного режиму до модерного інтенсивного.

Звернемо увагу на вікові коефіцієнти народжуваності протягом 1859–1941 рр. (Таблиця 3.7.). З них стає зрозумілим, що між 1880 та 1917 рр. у болгарському середовищі Буджака відбувається вищевказаний перехід, який проявляється у звуженні діапазону *ВКН*, зменшенні долі ранніх та пізніх народжень. Проте, як показує компаративна перспектива, протягом 1920–1940-х рр. відбувається певна реституція окремих рис попередньої демографічної моделі, що яскраво виражається у поновленні відсотків ранніх та пізніх випадків народжень. Однак, це не тільки породжено соціальними практиками та суспільними уявленнями, але й поширенням медичної інфраструктури, а, відповідно, зменшенням трагічних до того часу випадків у гінекології та педіатрії.

Отже, частка ранніх народжень (до 19 років включно) серед болгарок Буджака становить у проміле 80 (1859 р.), 31 (1863 р.), 5 (1880 р.), 4 (1917 р.), 27 (1924 р.), 16 (1941 р.). Подібна закономірність прослідковується стосовно пізніх пологів, коли жінці за 50 років – 63‰ (1859 р.), 0‰ (1863 р.), 21‰ (1880 р.), 16‰ (1917 р.), 0‰ (1924 р.), 9‰ (1941 р.).

Безумовно, що основні випадки народжуваності припадають на діапазон від 20 до 39 років. Перерозподіл у середині цього покоління протягом 1859–1941 рр. показує трансформацію демографічної моделі відтворення болгарського населення Буджака (Діаграма 3.2.). Так, вочевидь, значно зменшується, у 12 разів, *ВКН* для групи 35–39 років. Після переселення частини болгар до Приазов'я падає майже утричі. На тлі природного руху населення протягом 1863–1941 рр. цей показник зменшується у 6 разів (певна реституція спостерігається на 1924 р.). Саме народжуваність у такому віці зумовлює падіння загального та сумарних коефіцієнтів народжуваності. Таку факторну залежність вперше виявлено для демографічного переходу до модерного суспільства в історіографії.

Найбільш репродуктивним віком для жінок є 25–29 років. Саме ця вікова когорта виявляє максимуми протягом всіх хронологічних зрізів (крім 1859 р.). Приблизно однакові частини становлять жінки у віці 20–24 та 30–34 роки. Важливо також додати, що для усіх вікових груп жінок визначено приблизно однакові лінії графіків, що поєднані майже однаковою залежністю. Отже, *ВКН* може допомогти розкрити тенденції в історико-демографічних характеристиках населення.

Узагальнюючий аналіз загального коефіцієнту народжуваності (Таблиця 3.8.) демонструє основні тенденції протягом 1949–2015 рр. Так, крім 1946-го та 2015 рр., знов проявляється тенденція до того, що чітко фіксується синхронне зниження народжува-

Вікові коефіцієнти народжуваності. 1859–1941 рр.²⁸

Таблиця 3.7.

	1859			1863			1880		
	Д	Ж	‰	Д	Ж	‰	Д	Ж	‰
15–19	7	87	80	2	65	31	1	198	5
20–24	23	67	343	17	57	298	35	170	206
25–29	14	42	333	23	55	418	35	141	248
30–34	12	42	286	9	36	250	16	91	176
35–39	23	48	479	6	34	176	19	130	146
40–44	5	27	185	1	19	53	8	80	100
45–49	2	33	61				1	73	14
50>	1	16	63				1	48	21
Всього	87	362	1000	58	266	1000	116	931	1000

	1917			1924			1941		
	Д	Ж	‰	Д	Ж	‰	Д	Ж	‰
15–19	2	546	4	5	187	27	6	382	16
20–24	13	468	28	22	158	139	36	353	102
25–29	27	335	81	28	126	222	33	238	139
30–34	22	297	74	25	146	171	35	258	136
35–39	20	312	64	12	129	93	6	174	34
40–44	12	276	43	7	103	68	8	176	45
45–49	1	194	5						
50>	3	191	16				1	110	9
Всього	100	2619	1000	99	849	1000	125	1691	1000

Д – діти, які народжені жінками вікової групи протягом одного року;

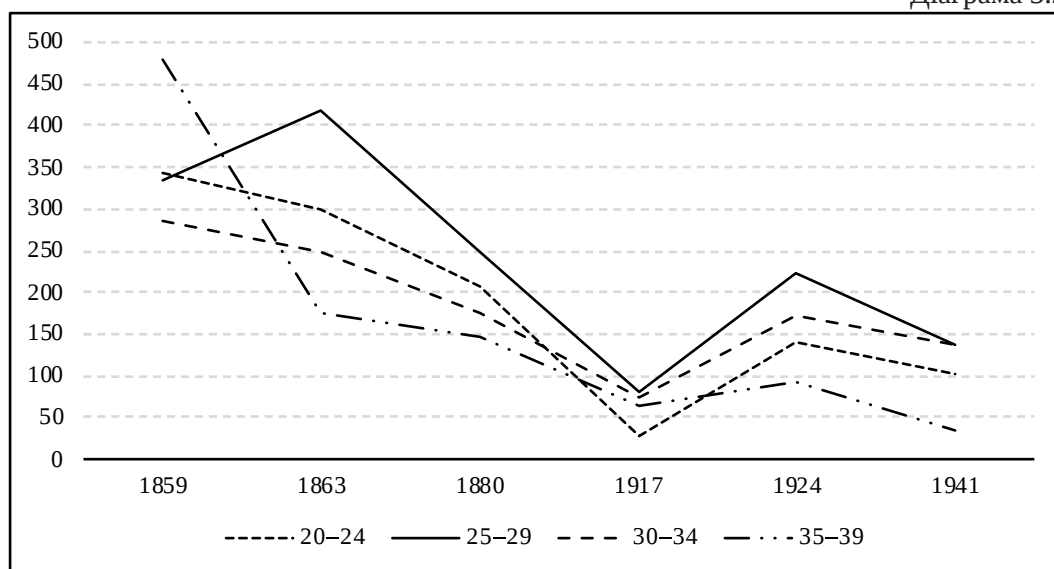
Ж – середньорічна кількість жінок у віковій групі.

ності – у решті вибірок покоління дітей 5–9 років домінує кількісно над поколінням до 4 років. Принципове домінування виявлено лише щодо 1949 р. – майже удвічі: 2147 проти 1275. Протягом 1946–1966 рр. виявляється прогресивна динаміка щодо сумарного коефіцієнта народжуваності: 23‰, 20‰ та 25,5‰ відповідно на 1946, 1949 та 1966 рр. Між 1966 та 1985 рр. відбувся черговий демографічний перехід, що визначено на вказаному коефіцієнті у бік зменшення до 17,5 ‰. Таке поступове зниження змінюється радикалізацією, згідно з даними 1995-го та 2015 рр. – 13,5‰ та 9‰ відповідно.

²⁸ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 134. Оп. 2. Спр. 448. Арк. 124–193, 509–557; КУІА. Ф. 1169. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 1–11 ; Спр. 19. Арк. 81–108 ; Ф. 626. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 320–349, 584–594, 382–401 ; Ф. 499. Оп. 1. Спр. 1 ; Історико-краєзнавчий музей села Городне. Сповідні розписи на 1917 рік ; Аврамов І. І. От Кальчево до Кальчева. Страницы истории села. Болград, 2016 С. 333–394 ; КУІА Ф. 26. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1–79, а також за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградне та Задуніва Болградського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

**Вікові коефіцієнти народжуваності серед жінок віком
від 20 до 39 років у ‰. 1859–1941 рр.²⁹**

Діаграма 3.2.

Аналогічні трансформації відбуваються і під час огляду сумарних коефіцієнтів народжуваності (Таблиця 3.9.). Якщо на 1941 р. він становить 4,1 на одну жінку у віці 27–32 роки, то вже на 1946 р. – 2,6, а на 1949 р. – 1,4. Це зниження майже утричі, безумовно, пояснюється трагічними подіями 1940-х рр. У більш стабільній ситуації сумарний коефіцієнт народжуваності знов збільшується до 2,6 (максимуму у другій половині ХХ ст.) та тримається майже таким протягом усього радянського часу – на 1985 р. він практично дорівнював попередньому – 2,3. Перехід до модернізаційних моделей демографічного відтворення населення (зменшення усіх показників народжуваності утричі від традиційного – 7–8 дітей на жінку) призводять до 1,8 на 1995 р. та 1,4 на 2015 р. Для порівняння, в Одеській області на 2015 рік сумарний коефіцієнт народжуваності в сільській місцевості становить 1,46³⁰.

Ще краще актуалізовано ці зміни шляхом огляду вікових коефіцієнтів народжуваності (Таблиця 3.10.). Вибірковий аналіз погосподарських книг надає можливість стверджувати, що продовжується тенденція щодо звуження віку народжень. Повністю

²⁹ Діаграму складено автором за: НАРМ. Ф. 134. Оп. 2. Спр. 448. Арк. 124–193, 509–557 ; КУІА. Ф. 1169. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 1–11 ; Спр. 19. Арк. 81–108 ; Ф. 626. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 320–349, 584–594, 382–401 ; Ф. 499. Оп. 1. Спр. 1 ; Історико-краєзнавчий музей села Городне. Сповідні розписи на 1917 рік ; Аврамов І. І. От Кальчево до Кальчева. Страницы истории села. Болград, 2016. С. 333–394 ; КУІА. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1–79, а також за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградне та Задунівак Болградського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

³⁰ Статистика населення України http://database.ukrcensus.gov.ua/Mult/Database/Population/databasetree_uk.asp (дата звернення: 03.05.2020).

Загальні коефіцієнти народжуваності. 1946–2015 рр.³¹

Таблиця 3.8.

	Число народжень з урахуванням дитячої смертності	Середня чисельність населення	Загальні коефіцієнти народжуваності
1946	$N_{1937-1941} = 1,1 \times 703 = 773$	$0,87 \times 7816 = 6808$	$n_{1937-1941} = 155 / 6808 \times 1000 = 23 \%$
	$N_{1942-1946} = 1,1 \times 777 = 855$	$0,96 \times 7816 = 7480$	$n_{1942-1946} = 171 / 7480 \times 1000 = 23 \%$
1949	$N_{1940-1944} = 1,1 \times 1952 = 2147$	$0,87 \times 21951 = 19119$	$n_{1940-1944} = 429 / 19119 \times 1000 = 22 \%$
	$N_{1945-1949} = 1,1 \times 1159 = 1275$	$0,96 \times 21951 = 21007$	$n_{1945-1949} = 255 / 21007 \times 1000 = 12 \%$
1966	$N_{1957-1961} = 1,04 \times 230 = 239$	$0,88 \times 1843 = 1618$	$n_{1957-1961} = 48 / 1618 \times 1000 = 30 \%$
	$N_{1962-1966} = 1,03 \times 180 = 185$	$0,97 \times 1843 = 1782$	$n_{1962-1966} = 37 / 1782 \times 1000 = 21 \%$
1985	$N_{1976-1980} = 1,02 \times 154 = 157$	$0,97 \times 1712 = 1661$	$n_{1976-1980} = 31 / 1661 \times 1000 = 19 \%$
	$N_{1981-1985} = 1,02 \times 131 = 134$	$0,99 \times 1712 = 1695$	$n_{1981-1985} = 27 / 1695 \times 1000 = 16 \%$
1995	$N_{1986-1990} = 1,02 \times 115 = 117$	$0,99 \times 1717 = 1698$	$n_{1986-1990} = 23 / 1698 \times 1000 = 14 \%$
	$N_{1991-1995} = 1,02 \times 109 = 111$	$1,01 \times 1717 = 1729$	$n_{1991-1995} = 22 / 1729 \times 1000 = 13 \%$
2015	$N_{2006-2010} = 1,01 \times 69 = 70$	$1,04 \times 1554 = 1621$	$n_{2006-2010} = 14 / 1621 \times 1000 = 9 \%$
	$N_{2011-2015} = 1,01 \times 68 = 69$	$1,01 \times 1554 = 1573$	$n_{2011-2015} = 14 / 1573 \times 1000 = 9 \%$

Сумарні коефіцієнти народжуваності. 1937–2015 рр.³²

Таблиця 3.9.

	Загальна чисельність групи жінок у віці 32,5 – 37,5	Середня чисельність групи жінок у віці 27,5 – 32,5	Сумарний коефіцієнт народжуваності
1937–1941	$F = 353 + 238 + 258 + 174 + 176 + 127 = 1326$	$1326 \div 6 = 221$	$\sum f_{1937-1941} = 5N \ 896 \div 221 = 4,1$
1942–1946	$F = 497 + 329 + 322 + 265 + 202 + 174 = 1789$	$1789 \div 6 = 298$	$\sum f_{1942-1946} = 5N \ 777 \div 298 = 2,6$
1945–1949	$F = 1191 + 1109 + 626 + 863 + 567 + 463 = 4819$	$4819 \div 6 = 803$	$\sum f_{1945-1949} = 5N \ 1159 \div 803 = 1,4$
1962–1966	$F = 68 + 80 + 90 + 61 + 63 + 57 = 419$	$419 \div 6 = 70$	$\sum f_{1962-1966} = 5N \ 180 \div 70 = 2,6$
1981–1985	$F = 69 + 64 + 68 + 47 + 48 + 49 = 345$	$345 \div 6 = 58$	$\sum f_{1981-1985} = 5N \ 131 \div 58 = 2,3$
1991–1995	$F = 96 + 51 + 54 + 51 + 69 + 46 = 367$	$367 \div 6 = 61$	$\sum f_{1991-1995} = 5N \ 109 \div 61 = 1,8$
2011–2015	$F = 48 + 56 + 42 + 67 + 40 + 42 = 295$	$295 \div 6 = 49$	$\sum f_{2011-2015} = 5N \ 68 \div 49 = 1,4$

³¹ Таблицю складено автором за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградівка, Виноградне, Задунаївка та Нові Трояни Болградського району Одеської області, села Дмитрівка Білгород-Дністровського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

³² Там само.

Вікові коефіцієнти народжуваності. 1946–2015 рр.³³

Таблиця 3.10.

	1946			1949			1966		
	Д	Ж	‰	Д	Ж	‰	Д	Ж	‰
15–19	2	362	6	3	1064	3	1	74	14
20–24	44	497	89	37	1191	31	7	68	103
25–29	49	329	149	85	1109	77	11	80	138
30–34	32	322	99	36	626	58	9	90	100
35–39	15	265	57	32	863	37	3	61	49
40–44	3	202	15	11	567	19			
45–49	1	174	6	4	463	9			
Всього	146	2151		208	5883		31	436	

	1985			1995			2015		
	Д	Ж	‰	Д	Ж	‰	Д	Ж	‰
15–19	1	76	13	7	85	82			
20–24	15	69	217	14	96	146			
25–29	4	64	63	2	51	39	2	56	36
30–34	6	68	88	1	54	19	2	42	48
35–39	2	47	43				2	67	30
40–44	1	48	21				1	40	25
45–49							1	42	24
Всього	29	372		24	286		8	247	

Д – діти, які народжені жінками вікової групи протягом одного року;

Ж – середньорічна кількість жінок у віковій групі.

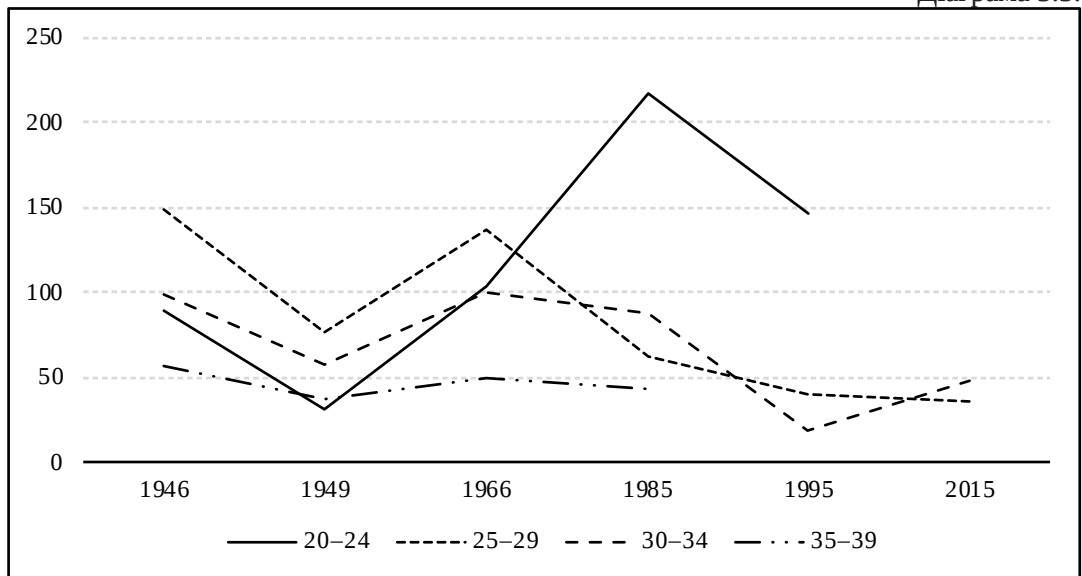
зникають пізні випадки (старше 50 років) та мінімальними є ранні, до 20 років – від 6‰ до 14‰ серед усіх жінок, що народили дитину у 1946-му та 1966 рр., 13‰ на 1985 р., 82‰ (!) у 1995 р. та близько нуля у 2015 р. Випадки 1995 р. дуже нехарактерні – у 7 разів більше, ніж на попередньому етапі. Можливо, це є частковим поновленням «старих» форм та має тимчасовий характер.

Своєрідне звуження хронологічного діапазону виявлено усередині традиційного репродуктивного віку серед жінок від 20 до 40 років. Привертає увагу принципове загальне зниження кількості народжень у цьому віці. Якщо на XIX ст. зафіксовано понад 400 випадків на 1000, то протягом другої половини XX ст. лише у 1985 р. максимальне значення сягає 217‰. За радянські часи найбільш «популярним» стає інтервал 20–24 роки, на нього припадає понад половина усіх народжень у 1966–1985 рр. На сучасному етапі народження в цьому віковому інтервалі слід визнати рідкісними випадками (якщо на 1995 р. цей показник дещо знижується, то на 2015 р. джерела свідчать про його відсутність).

³³ Таблицю складено автором за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградівка, Виноградне, Задунівка та Нові Трояни Болградського району Одеської області, села Дмитрівка Білгород-Дністровського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

**Вікові коефіцієнти народжуваності серед жінок віком
від 20 до 39 років 1946–2015 рр.³⁴**

Діаграма 3.3.

Аналогічно, погосподарські книги надають дані про істотне зниження коефіцієнтів після 1985 р. серед жінок 25–29, 30–39 років. Цей «демографічний провал» ще більший за масштабом, ніж трагічні наслідки голоду та подій 1940-х рр. Саме цим фактом можна пояснити певне «просідання» емпіричних даних графіків 2015 р. (Діаграма 3.3).

3.1.2. Фертильність жінок як категорія історичної демографії.

Поняття «фертильності» належить до трансдисциплінарних. У загальній демографії під ним прийнято розуміти показник, що характеризує стан і якісний склад населення – ним позначають репродуктивну здатність жінок до дітонародження. Кількісно вона виражається шляхом характеристик у популяційному масштабі. Аналогічні засоби використовують в історичній демографії – заради встановлення загального коефіцієнта фертильності певної групи вираховується загальна кількість дітей, яких народила одна жінка. Оскільки нас цікавить фертильність як властивість людських колективів, то будемо вираховувати варіативність загального коефіцієнта фертильності в контексті історичної перспективи.

У нашому дослідженні спиратимемося на розуміння репродуктивного віку жінки від 15 до 49 років (хоча, фактично, він більший щодо традиційного соціуму, як це вже встановлено). Реконструкції фертильності додають наукової ваги дослідженню сумарного коефіцієнта народжуваності. Як це визначає Б. М. Миронов, середня продуктивність (плодючість) жінок до середини XIX ст. характеризується як 6–8 у середньому та 8–10 фактично³⁵.

³⁴ Див. посилання до Табл. 3.10.

³⁵ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Санкт-Петербург, 2000. Т. 1. С. 179.

Варіативність показників фертильності. 1818 р.³⁶

Таблиця 3.11.

	1	2	3	4	5	6	7	8	Всього
15–19	17	5	6	2					30
20–24	7	16	9	8	2	3			45
25–29	7	10	17	13	6		1		54
30–34	2	7	8	9	3	4	4		37
35–39	3	7	15	3	8	8	2	2	48
40–44			6	5	3	1	2		17
45–49	2	1	6	5	3	1	3	1	22
Всього матерів	38	46	67	45	25	17	12	3	253
%	15,0%	18,2%	26,5%	17,8%	9,9%	6,7%	4,7%	1,2%	100,0%
Всього дітей	38	92	201	180	125	102	84	24	846

Варіативність показників фертильності. 1835 р.³⁷

Таблиця 3.12.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	Всього
15–19	28	7	3									38
20–24	40	36	8	3								87
25–29	47	53	27	20	7	3						157
30–34	1	16	16	17	6	6	3					65
35–39	7	13	21	12	9	11	5	1	1		1	81
40–44	5	7	9	8	11	8	4	1				53
45–49	3	9	5	10	9	4			1	1		42
Всього матерів	131	141	89	70	42	32	12	2	2	1	1	523
%	25,0%	27,0%	17,0%	13,4%	8,0%	6,1%	2,3%	0,4%	0,4%	0,2%	0,2%	100,0%
Всього дітей	131	282	267	280	210	192	84	16	18	10	11	1501

Аналіз кількості дітей на одну болгарську родину на 1818 р. (Таблиця 3.11.) показує, що понад чверть усіх жінок мають три дитини. По одній дитині, двох та чотирьох дітях майже однакові відсотки: 15%, 18,2% та 17,8% відповідно. Разом такі випадки становлять понад половину від усіх родин. Кожна десята жінка (9,9%) мала п'ять дітей, а кожна п'ятнадцята – по шість або сім (6,7% та 4,7%). У кожній соті – вісім (1,2%). Така висока плодючість впливає на той факт, що у середньому на одну жінку припадає 3,3 випадка дітонородження. Така структура фертильності жінок характеризує напівміграційну спільноту, яка знаходиться у ситуації безпосередньо після переселень із балканських земель.

Порівнюючи ці характеристики із аналогічними на 1835 р. (Таблиця 3.12.), відзначимо істотне зростання кількості жінок, у яких зафіксовано одна чи дві дитини – кожен із випадків характерний для четвертої частини від усіх жінок (25% та 27%). Кожна

³⁶ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 442. Арк. 278 зв.–288, 337 зв.–344, 475–483, 461–468 зв.

³⁷ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 134. Оп. 2. Спр. 52. Арк. 1–26 зв., 253–318, 362–421; Спр. 54. арк. 453–491; Спр. 56. Арк. 1–64.

Варіативність показників фертильності. 1850 р.³⁸

Таблиця 3.13.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Всього
15–19	12	7									19
20–24	51	40	23	5	2	1					122
25–29	35	61	53	32	13	1	1				196
30–34	10	16	29	41	33	22	8	2			162
35–39	3	12	19	18	24	28	12	8	1		125
40–44	5	9	19	30	20	21	8	5	1	1	119
45–49	10	6	8	11	9	9	1	1		1	56
Всього матерів	126	151	151	137	101	82	30	16	2	2	799
%	15,8%	18,9%	18,9%	17,1%	12,6%	10,3%	3,8%	2,0%	0,3%	0,3%	100,0%
Всього дітей	126	302	453	548	505	492	210	128	18	20	2802

Варіативність показників фертильності. 1859 р.³⁹

Таблиця 3.14.

	1	2	3	4	5	6	7	8	Всього
15–19	6	1							7
20–24	21	11	1	2					35
25–29	5	9	10	7	2				33
30–34	5	7	7	8	8	6	2		43
35–39	1	3	5	7	7	7	3	3	36
40–44		1	6	4	5	4	1	2	23
45–49	1	3	6	4	7	2	1	1	25
Всього матерів	39	35	35	32	29	19	7	6	202
%	19,3%	17,3%	17,3%	15,8%	14,4%	9,4%	3,5%	3,0%	100,0%
Всього дітей	39	70	105	128	145	114	49	48	698

Варіативність показників фертильності. 1863 р.⁴⁰

Таблиця 3.15.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Всього
15–19	3	1									4
20–24	15	9	3	3							30
25–29	15	16	17	13	6						67
30–34		2	9	7	4	4	1	2			29
35–39		1	3	6	13	8		1		1	33
40–44	1		3	3	2	5	1		1		16
45–49	1	2	1	4		3					11
Всього матерів	35	31	36	36	25	20	2	3	1	1	190
%	18,4%	16,3%	18,9%	18,9%	13,2%	10,5%	1,1%	1,6%	0,5%	0,5%	100,0%
Всього дітей	35	62	108	144	125	120	14	24	9	10	651

³⁸ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 134. Оп. 2. Спр. 245. Арк. 159–215, 216–274, 340–390 ; Спр. 250. Арк. 180–240, 280–321.

³⁹ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 134. Оп. 2. Спр. 448. Арк. 124–193, 509–557.

⁴⁰ Таблицю складено автором за: КУІА. Ф. 1169. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 1–11 ; Спр. 19. Арк. 81–108.

Варіативність показників фертильності. 1880 р.⁴¹

Таблиця 3.16.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Всього
20–24	33	7	5		1						46
25–29	17	24	17	11							69
30–34	8	10	15	13	5	3					54
35–39	5	2	23	16	13	9	4			1	73
40–44		2	5	14	12	4	4	1	1		43
45–49	3	8	12	9	12	7		1			52
Всього матерів	66	53	77	63	43	23	8	2	1	1	337
%	19,6%	15,7%	22,8%	18,7%	12,8%	6,8%	2,4%	0,6%	0,3%	0,3%	100,0%
Всього дітей	66	106	231	252	215	138	56	16	9	10	1099

п'ятнадцята – три або чотири дитини (17% та 13,4% відповідно). Досить високими залишаються схожі показники стосовно п'яти та шести дітей – 8% та 6,1%. Кожна п'ятдесята жінка має сім дітей (2,3%). У цілому, слід визнати високими і відсотки родин, де зростає вісім та більше дітей (найбільша кількість – 11 дітей) – 0,4%, 0,4%, 0,2%, 0,2%, а разом – 1,2%. Незважаючи на розширення фактичної фертильності жінок серед бессарабських болгар, середній показник дещо знижується – до майже 3 дітей на одну жінку. В історико-соціальному вимірі слід відзначити, що наведені трансформаційні процеси та, насамперед, істотне збільшення сімей з 1 та 2 дітьми, пов'язане з появою в Південній Бессарабії значної частини нових переселенців 1830 р.

Продовження процесів демографічної стабілізації та адаптивного розвитку у Бессарабії приводить до збалансування середньої жіночої фертильності у болгар регіону на 1850 р. (Таблиця 3.13.). Це виражається як у зростанні середнього показника – 3,5 дитини на одну жінку, так і більш-менш однакової частки жінок, у яких народжується до 4 дітей – від 15,8% до 18,9%, та п'ять або шість дітей – 12,6% та 10,3%. 6,4%, або кожна п'ятнадцята з болгарських жінок має більше, ніж семеро дітей. Принципово зростає чисельність таких багатодітних сімейних колективів, а їхня частка дещо зменшується через зростання сімей з іншою кількістю дітей.

Приблизно таку ж ситуацію фіксує і Ревізький перепис на 1859 р. (Таблиця 3.14.). У цілому, на середину XIX ст. ми бачимо типовий аграрний соціум, що дотримується екстенсивної моделі відтворення населення – зростання кількості шляхом підвищення народжуваності майже кожною жінкою.

Принципово структура жіночої фертильності не змінюється і на 1863 р. (Таблиця 3.15.) та 1880 р. (Таблиця 3.16.). Середні індекси жіночої фертильності (кількість дітей на одну жінку) мають невелику тенденцію щодо зменшення – 3,4 та 3,3 відповідно. Фактичний розподіл числа дітей на одну жінку залишається майже без серйозних змін у порівнянні із відповідними кластерами 1850-го та 1859 рр. На 1880 р., як специфічність розвитку, можна вказати лише зростання кількості сімей із трьома дітьми. Частка таких родин становить 22,8 % від усіх. В цілому, дещо зменшуються багатодітні родини, як в абсолютних показниках, так і у частковій кількості.

⁴¹ Таблицю складено автором за: КУІА. Ф. 626. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 320–349, 584–594, 382–401.

Варіативність показників фертильності. 1917 р.⁴²

Таблиця 3.17.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Всього
15–19	3	1	1								5
20–24	52	22	3								77
25–29	108	60	29	12	2						211
30–34	67	80	49	22	19	4	1				242
35–39	44	58	58	56	28	16	3	1	3		267
40–44	25	55	62	52	26	20	14	2	1		257
45–49	14	37	35	35	19	10	2	3	1	1	157
Всього матерів	313	313	237	177	94	50	20	6	5	1	1216
%	25,7%	25,7%	19,5%	14,6%	7,7%	4,1%	1,6%	0,5%	0,4%	0,1%	100,0%
Всього дітей	313	626	711	708	470	300	140	48	45	10	3371

Варіативність показників фертильності. 1941 р.⁴³

Таблиця 3.18.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Всього
15–19	3	1		1						5
20–24	37	26	14	4	1	1				83
25–29	40	59	28	5	3	1			1	137
30–34	7	22	13	8	2					52
35–39	9	9	5	4	3	2				32
40–44	7	11	10	7	1		1	1		38
45–49	5	13	8	7	2	1				36
Всього матерів	108	141	78	36	12	5	1	1	1	383
%	28,2%	36,8%	20,4%	9,4%	3,1%	1,3%	0,3%	0,3%	0,3%	100,0%
Всього дітей	108	282	234	144	60	30	7	8	9	882

Нагадаємо про демографічний перехід, який відбувається серед болгар Бессарабії між 1880 та 1917 рр. Ці трансформації змін традиційного та модерного засобу відтворення населення майже не помітні на матеріалах жіночої фертильності. На 1917 р. її показники та варіативність відображають вже знайому нам протягом всього ХІХ ст. картину. Середні показники дещо зменшуються до 2,8 дітей на одну жінку, але розподіл на кластери родин із кількістю дітей надає підстави вважати це винятком. У Таблиці 3.17. містяться доволі традиційні, щодо болгар Бессарабії, показники. Своєрідністю слід вважати зростання малодітних колективів та, навпаки, зменшення кількості багатодітних. Фактичний діапазон залишається попереднім, але його насиченість

⁴² Таблицю складено автором за: Историко-краєзнавчий музей села Городне. Исповедная роспись о людях православного исповедания бывших и не бывших у исповеди и святого причастия, данная из Кишиневской Духовной Консистории колониетского водворения селения Чийшия в Петропавловскую церковь на 1917 год ; КУИА. Ф. 499. Оп. 1. Спр. 1 ; Аврамов И. И. От Кальчево до Кальчева. Страницы истории села. Болград, 2016. С. 333–394.

⁴³ Таблицю складено автором за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виногоградне та Задунайка Болградського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

Варіативність показників фертильності. 1946 р.⁴⁴

Таблиця 3.19.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Всього
15–19	3	1								4
20–24	31	16	2	2						51
25–29	31	35	16	4		1				87
30–34	46	73	45	25	2	3				194
35–39	22	58	47	32	6	1	1			167
40–44	22	44	30	30	9	5	1			141
45–49	30	34	29	25	9	3		1	1	132
Всього матерів	185	261	169	118	26	13	2	1	1	776
%	23,8%	33,6%	21,8%	15,2%	3,4%	1,7%	0,3%	0,1%	0,1%	100,0%
Всього дітей	185	522	507	472	130	78	14	8	9	1925

Варіативність показників фертильності. 1949 р.⁴⁵

Таблиця 3.20.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Всього
15–19		2								2
20–24	91	40	4	1						136
25–29	160	150	39	11	4					364
30–34	88	156	94	32	2	5	1			378
35–39	74	196	183	91	43	15	3		1	606
40–44	45	103	130	87	45	14	7			431
45–49	68	77	87	65	27	6	4			334
Всього матерів	526	724	537	287	121	40	15	1	1	2252
%	23,4%	32,1%	23,8%	12,7%	5,4%	1,8%	0,7%	0,0%	0,0%	100,0%
Всього дітей	526	1448	1611	1148	605	240	105	8	9	5700

уже дозволяє характеризувати ранньомодерний соціум. Понад половину (51,4%) становлять жінки, в яких 1–2 дитини. Ще чотири із десяти (41,8%) мають від 3-х до 5-ти дітей. На решту багатодітних родин припадає 6,8%. Лише у такому нюансі відбувається демографічний перерозподіл між жінками.

Проведений аналіз та емпіричні дані на 1940-і рр. демонструють болгар Бессарабії як спільноту із високим ступенем фертильності осіб жіночої статі. Незважаючи на трансформаційні процеси переходу до модерного типу відтворення населення, внутрішньо-сімейні фактори, вочевидь, зберігають реліктову традиційність. Продовжується тенденція до зменшення показника кількості дітей на одну жінку. На 1941 р. він вже становить 2,3, а на 1947 та 1949 рр. – 2,5. Можемо припустити, що народжуваність залишається

⁴⁴ Таблицю складено автором за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградівка та Задунівка Болградського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

⁴⁵ Таблицю складено автором за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградівка, Виноградне, Задунівка та Нові Трояни Болградського району Одеської області, села Дмитрівка Білгород-Дністровського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

Варіативність показників фертильності. 1966 р.⁴⁶

Таблиця 3.21.

	1	2	3	4	5	Всього
15–19	3	1				4
20–24	30	12				42
25–29	20	25	6	3		54
30–34	9	28	20	5	2	64
35–39	4	9	15	13	4	45
40–44	6	21	11	14	2	54
45–49	8	14	9	1	5	37
Всього матерів	80	110	61	36	13	300
%	26,7%	36,7%	20,3%	12,0%	4,3%	100,0%
Всього дітей	80	220	183	144	65	692

Варіативність показників фертильності. 1985 р.⁴⁷

Таблиця 3.22

	1	2	3	4	5	8	Всього
15–19	2	2					4
20–24	19	11	3				33
25–29	11	30	6	1			48
30–34	3	40	23	3	1		70
35–39	1	15	12	1			29
40–44	1	17	10	2	1		31
45–49	10	16	8	2	2	1	39
Всього матерів	47	131	62	9	4	1	254
%	18,5%	51,6%	24,4%	3,5%	1,6%	0,4%	100,0%
Всього дітей	47	262	186	36	20	8	539

майже попередньою, демографічні втрати виражаються через відносно велику дитячу смертність та механічні фактори (для 1940-х рр. – це трагічні події голоду та репресій).

Порівняння даних 1941–1949 рр. (Таблиці 3.18–20.) демонструють певну сталість протягом всього десятиріччя, коливання окремих показників укладаються у межі можливої арифметичної похибки. Найбільшу групу жінок становлять ті, в яких дві дитини – приблизно третина від усіх (36,8% – на 1941 р., 33,6% – 1947 р. та 32,1% – 1949 р.). Приблизно чверть жінок народжують лише по одній дитині – 28,2%, 23,8%, 23,4% відповідно. Майже стільки ж по три – 20,4%, 21,8% та 23,8%. Чотири дитини мають 9,4%, 15,2% та 12,7% від усіх жінок. П'ять та більше дітей у родині слід визнати вже досить рідкісним явищем: від 5 до 8% усіх жінок; при цьому 7 та більше дітей – поодинокі випадки.

⁴⁶ Таблицю складено автором за даними погосподарських книг сільських рад сіл Глава-ни, Виноградне та Нові Трояни Болградського району Одеської області, села Дмитрівка Білгород-Дністровського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

⁴⁷ Див. посилання до Табл. 3.21.

Варіативність показників фертильності. 1995 р.⁴⁸

Таблиця 3.23.

	1	2	3	4	5	Всього
15–19	8	3				11
20–24	19	7	3			29
25–29	7	16	5			28
30–34	11	18	8	2		39
35–39	1	23	19	1		44
40–44	9	40	15	5	2	71
45–49	4	14	7	2		27
Всього матерів	59	121	57	10	2	249
%	23,7%	48,6%	22,9%	4,0%	0,8%	100,0%
Всього дітей	59	242	171	40	10	522

Варіативність показників фертильності. 2015 р.⁴⁹

Таблиця 3.24.

	1	2	3	4	5	6	Всього
20–24	1	1					2
25–29	3	5		1			9
30–34	4	8	5				17
35–39	3	23	4	1			31
40–44	10	13	5				28
45–49	4	11	5	1	1	1	23
Всього матерів	25	61	19	3	1	1	110
%	22,7%	55,5%	17,3%	2,7%	0,9%	0,9%	100,0%
Всього дітей	25	122	57	12	5	6	222

Ця тенденція до зменшення фактичної фертильності простежується у другій половині ХХ ст. (Таблиці 3.21. та 3.22.). На 1966 та 1985 рр. вже чітко видно повне зникнення багатодітних сімей. У цей період 5–6 дітей є максимальним показником. Крім того, відсоток таких домогосподарств зменшується – якщо на 1966 р. вони становлять 16,3%, то на 1985 р. їхня частка лише 2%. Через такі структурні зміни істотно збільшується частка жінок, що мають по 1 або 2 дитини – 26,7% та 18,5%, 36,7% та 51,6% відповідно на 1966 та 1985 рр. Жінки із трьома дітьми становлять від п'ятої до четвертої частини – 20,3% та 24,4% відповідно. Принципово знижуються випадки на 4 дитини – з 12,0% до 3,5%. Загальний показник фертильності продовжує тенденцію до зниження – 2,3 на 1966 р. та 2,1 на 1985 р.

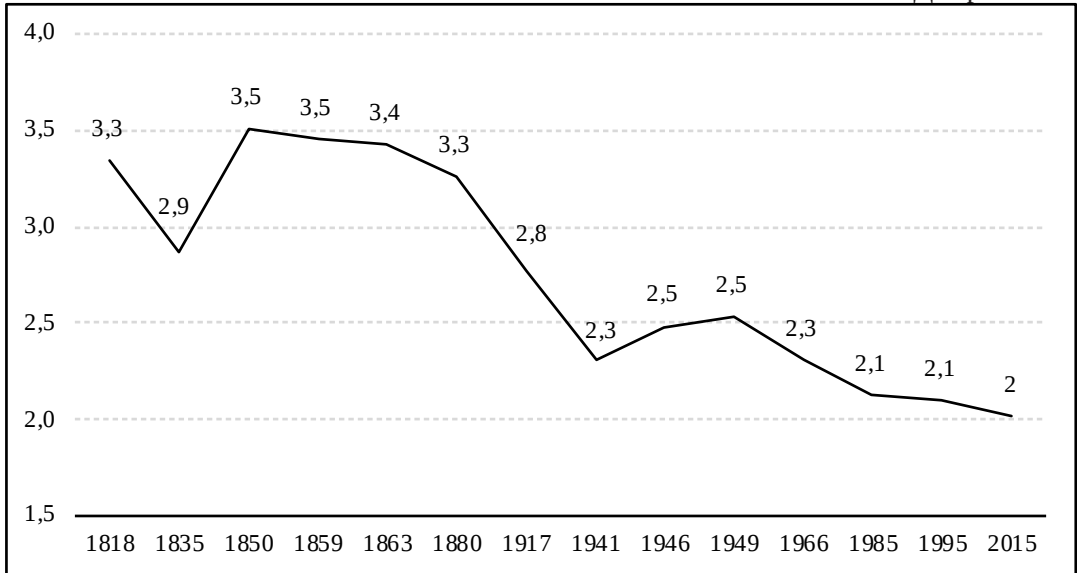
На сучасному етапі жіночу фертильність серед болгар Бессарабії дозволяють встановити корпуси погосподарських книг 1995-го та 2015 рр. (Таблиці 3.23. та 3.24.). Порівнюючи результати їхньої обробки із попередніми, можна стверджувати сталість цього

⁴⁸ Див. посилання до Табл. 3.21.

⁴⁹ Таблицю складено автором за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградне та Нові Трояни Болградського району Одеської області, села Дмитрівка Білгород-Дністровського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

Динаміка середнього показника дітей на одну жінку. 1818–2015 рр.⁵⁰

Діаграма 3.4.

показника майже із середини ХХ ст. Середні показники кількості дітей на одну жінку поступово знижуються протягом усього періоду, що досліджується. На 1995 р. він становить 2,1, а вже на 2015-й – 2,0. Безумовно, що це ще не є нижньою межею, але вже виводить демографічну спільноту болгар на межу із негативним коефіцієнтом відтворення населення. Поки що такий показник розкриває механічне поновлення наступного покоління – дві дитини заміщують з часом лише двох своїх батьків, тобто не спостерігається потенціал щодо зростання.

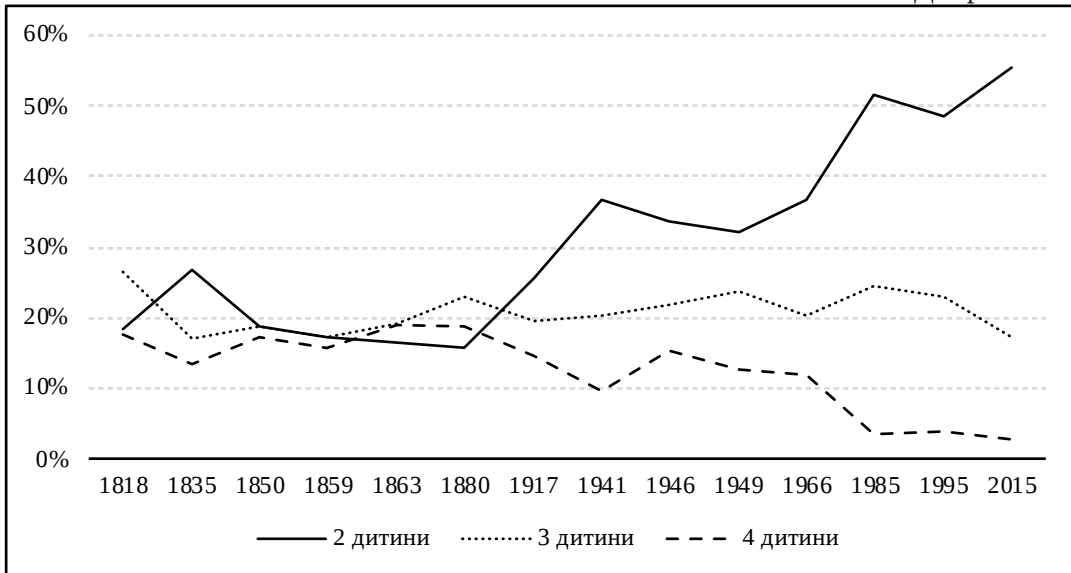
Поодинокими випадками слід вважати родинні колективи на 5 та 6 дітей – їх фіксується менше одного проміле. Аналогічні родини із 4-ма дітьми істотно зменшують свою вагу – з 4% на 1995 р. залишається лише 2,7% на 2015 р. Негативну динаміку можна простежити щодо відсотків жінок, що мають одну або три дитини – 23,7% та 22,7%, 22,9% та 17,3% відповідно. Натомість, зростає кількість жінок із двома дітьми – з 48,6% до 55,5%.

Отже, підсумовуючи розгляд історичної динаміки жіночої фертильності серед болгар Буджака протягом 1818–2015 рр., ми викладаємо її результати у вигляді

⁵⁰ Схему складено автором за даними: НАРМ. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 442. Арк. 278 зв.–288, 337 зв.–344, 475–483, 461–468 зв. ; Ф. 134. Оп. 2. Спр. 52. Арк. 1–26 зв., 253–318, 362–421 ; Спр. 54. Арк. 453–491; Спр. 56. Арк. 1–64 ; Спр. 245. Арк. 159–215, 216–274, 340–390 ; Спр. 250. Арк. 180–240, 280–321 ; Спр. 448. Арк. 124–193, 509–557. КУІА. Ф. 1169. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 1–11 ; Спр. 19. Арк. 81–108 ; Ф. 626. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 320–349, 584–594, 382–401 ; Історико-краєзнавчий музей села Городне. Сповідні розписи ... на 1917 рік ; КУІА. Ф. 499. Оп. 1. Спр. 1 ; Аврамов І. І. От Кальчево до Кальчева. Страницы истории села. Болград, 2016. С. 333–394 ; погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградівка, Виноградне, Задунаївка та Нові Трояни Болградського району Одеської області, села Дмитрівка Білгород-Дністровського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

Динаміка показника кількості дітей на одну жінку. 1818–2015 рр.⁵¹

Діаграма 3.5.

графіків. На одному з них (Діаграма 3.4.) демонструється крива середнього показника дітей на одну жінку, тобто умовні параметри фертильності, що реалізована у групі. На другому ж (Діаграма 3.5.) репрезентовано лінії поширення основних типів малодітних сімейних колективів. Порівнюючи ці дві Діаграми, можна розкрити основні тенденції демографічного потенціалу та поведінки регіональної спільноти.

Так, не простежується поступовість та однозначність у розвитку середнього показника дітей на одну жінку. Одразу після переселення та протягом 1850–1880 рр. цей індекс найвищий – близько 3,5 дітей на одну жінку (враховуючи високу дитячу смертність, він становить сумарний коефіцієнт народжуваності у 7–8 одиниць). Тимчасовий спад на 1835 р. віддзеркалює смертність, яка, крім натуральної природи, містить ще і наслідки епідеміологічно небезпечної ситуації початку 1830-х рр. Після 1880 р. середній показник дітей на одну жінку невідмінно падає, досягаючи значення у 2,3 на 1941 р. Протягом 1940-х рр. він намагається вирівнятися і навіть зрости, але не перебільшує індексу в 2,6 одиниць. Після цього крива показника знов намагається досягнути найнижчої позначки у 2 (на 2015 р.). З огляду на це, на цю «лінію» впливають загальні фактори демографічного переходу до модерного типу відтворення населення – істотне зменшення рівня народжуваності. Окремі періоди проінтерпретовані як результати історико-соціальних факторів (переселень, епідемій, трагічних подій тощо). Такі тенденції повністю укладаються у загальноукраїнський масштаб демографічних процесів⁵², хоча і з більш «кращими» (гармонійними) коефіцієнтами на окремих етапах.

⁵¹ Див. посилання до Діаграми 3.4.

⁵² Крімер Б. О. Трансформація народжуваності в Україні на ранніх етапах демографічного переходу. *Демографія та соціальна економіка*. 2018. № 2 (33). С. 67–81.

Ряд, який зображує майже елементарну ситуацію у дві дитини на жінку, явно пропорційний ряду середнього показника дитини на одну жінку (Діаграма 3.5.). При цьому, зв'язок явно зворотний – що більший середній показник, то менший відсоток жінок з двома дітьми. Незважаючи на окремі випадки спаду (1835–1850, 1941–1949, 1985–1995 рр.), загальна тенденція до зростання та, як наслідок, часткового домінування простежується доволі чітко. Діапазон та характер лінії, яка позначає відсотки жінок із 3-ма дітьми, свідчить про сталість таких випадків. Можливо, що саме їх наявність сприяє стабільному демографічному зростанню болгар Бессарабії. А ось ситуація із жінками з 4-ма дітьми нерівна та непослідовна, бо можна простежити загальне зниження цієї частки.

3.1.3. Вік народження першої дитини.

Ще однією важливою категорією, яка розкриває наукове розуміння процесів народжуваності, виступає «вік народження першої дитини», іноді – «вік першого народження», «вік першого материнства/батьківства». Це демографічне поняття отримує особливе поширення на сучасному етапі у зв'язку із суспільними викликами в Україні⁵³ та світі. Разом із звуженням репродуктивного віку, саме цей показник сприймається як серйозна демографічна загроза.

Здебільшого, цю категорію виокремлюємо через зміни середнього віку матері в умовних поколіннях (the period mean ages at birth)⁵⁴. Такий когортний аналіз має чітку ретроспективну спрямованість. Щоправда, є ефективні та вдалі спроби студіювати цю категорію синхронно у реальних когортах (the cohort mean ages at birth), «оскільки саме цей показник свідчить, як відбуваються народження – рано чи пізно (у середньому для кожного покоління), і чи дійсно має місце тенденція відкладання народження дитини на старший вік»⁵⁵.

Такі синхронно-ретроспективні версії когортного аналізу спираються на ґрунтовний доробок історичних демографів. Саме у межах цієї субдисципліни виникають схеми та моделі перспективного дослідження категорії, яка більшою мірою відповідає нашим завданням. Такий підхід дозволяє А.Г. Вишневіському висунути та обґрунту-

⁵³ Аксьонова С. Ю. Середній вік матері при народженні дитини: чи можлива реверсія? *Демографія та соціальна економіка*. 2018. № 2 (33). С. 53–66. DOI: <https://doi.org/10.15407/dse.2018.02.53>.

⁵⁴ Frejka T., Sardon J.-P. First birth trends in developed countries: a cohort analysis, No WP-2006-014, MPIDR Working Papers, Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock, Germany. 2006. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/7127546.pdf> (дата звернення: 03.05.2020) ; Аксьонова С. Ю. Середній вік матері при народженні дитини: чи можлива реверсія? *Демографія та соціальна економіка*. 2018. № 2 (33) URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/dse_2018_2_6.pdf (дата звернення: 03.05.2020).

⁵⁵ Стешенко В. С. Дослідження народжуваності й плідності у реальних поколінь жінок України: висновки для сьогодення. *Демографія та соціальна економіка*. 2010. № 1. С. 3–14. DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2010.01.003>; Щербакова Е. Средний возраст матери при рождении первого ребенка повышается, но различия в уровне рождаемости сохраняются. URL: <http://www.demoscope.ru/weekly/2017/0711/barom03.php> (дата звернення: 03.05.2020); Аксьонова С. Ю. Черговість народження у матерів середнього і пізнього репродуктивного віку. *Демографія та соціальна економіка*. 2015. № 3 (25). С. 64–74. DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2015.03.004>; Аксьонова С. Ю. Середній вік матері при народженні дитини: чи можлива реверсія? *Демографія та соціальна економіка*. 2018. № 2 (33). С. 55. DOI: <https://doi.org/10.15407/dse.2018.02.53>.

вати «теорію демографічного переходу», яка полягає у фундаментальному зміщенні у репродуктивній стратегії людини як виду, і його неминучих наслідків та масштабів⁵⁶.

Наші емпіричні матеріали та підрахунки дозволяють деталізувати цю теорію, розкриваючи її особливості щодо однієї із груп виразного історико-етнографічного регіону. Можемо відокремити перший і другий етапи демографічного переходу. Серед демографічних характеристик першого у площині народжуваності зазначають залежність її рівня від рівня шлюбності та зниження коефіцієнта через зменшення народжень у жінок старших вікових груп, зниження середнього віку матері під час появи першої дитини, дефіцит контрацепції (яка впливала, переважно, на народжуваність у жінок старшого репродуктивного віку), зниження позашлюбної народжуваності.

Серед характеристик другого етапу демографічного переходу бачимо відкладання народження дитини на старший вік і, відповідно, збільшення середнього віку батьківства, ефективну контрацепцію (за винятком окремих соціальних груп), зростання позашлюбної народжуваності, батьківство поза шлюбом (у консенсуальних шлюбах, серед одиноких матерів), підвищення бездітності серед жінок, які коли-небудь були в шлюбі⁵⁷.

Серед численних ознак вік народження першої дитини, як бачимо, посідає важливе евристичне місце. Саме такий контекст будемо мати на увазі під час викладання наших підрахунків. Спіратимемося також на схожий перспективний досвід дослідження короткострокових і середньострокових перспектив змін середнього віку матері при народженні першої дитини у реальних когортах в країнах Європи⁵⁸. Вчені у цьому контексті доходять важливого, щодо наших спостережень, висновку, що «за інших рівних умов відкладання перших народжень залишає менше можливостей для народження дітей більших черговостей і тому впливає на число народжень та сумарні показники народжуваності когорт»⁵⁹.

Ще один аспект дослідження цього сюжету – джерелознавчий. Річ у тому, що жоден із задіяних нами корпусів документів не містить прямих вказівок на вік першого народження дитини. Відсутність прямих свідчень вимагає провести певні маніпулювання з іншими даними, змодельювати їх у необхідний нам формат. Задля того, щоб отримати адекватні показники, ми користуємося усіма різновидами статистичних

⁵⁶ Вишневский А. Г. Демографическая революция меняет репродуктивную стратегию вида *Homo sapiens*. *Демографическое обозрение*. 2014. Т. 1, вып. 1. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/demograficheskaya-revoljutsiya-menyaet-reproduktivnuyu-strategiyu-vida-homo-sapiens/viewer> (дата звернення: 03.05.2020).

⁵⁷ Lesthaeghe R. The Unfolding Story of the Second Demographic Transition. *Population Studies Center Research Report*. 2010. Report 10–696.

⁵⁸ Эдиев Д. М. О роли среднего возраста матери при рождении ребенка в долгосрочной демографической динамике. *Вопросы статистики*. 2006. Вып. 11. С. 23–30 ; Leridon H. Can assisted reproduction technology compensate for the natural decline in fertility with age? A model assessment. *Human Reproduction*. 2004. No. 19. С. 1548–1553; Русанова Н. Е., Мишиева Н. Г. Позднее материнство и проблемы воспроизводства населения. *Политика народонаселения: настоящее и будущее* : четвертые Валентеевские чтения. Москва, 2005. С. 60–65.

⁵⁹ Brown R., Norville C. Theories of Fertility. URL: <https://uwaterloo.ca/waterloo-research-institute-in-insurance-securities-and-quantitative-finance/sites/ca.waterloo-research-institute-in-insurance-securities-and-quantitative-finance/files/uploads/files/01-06.pdf> (дата звернення: 03.05.2020).

джерел (фіскально-адміністративними та церковними), співставляючи лише родини з дітьми, в яких вік матері не більший, ніж 30 років. У такий спосіб позбавляємося можливих похибок та кореляцій, наприклад, через одруження старших доньок або синів у випадках патри- чи матрилокальних шлюбів відповідно. Утворюючи таким чином бази даних на кожен із етапів складення документів, простим арифметичним дійством отримуємо вік першого народження, віднімаючи вік дитини від віку матері. Узагальнення наведено у відповідних таблицях. Усвідомлюємо, що абсолютні дані мають умовний характер, але впевнені, що часткові показники в цілому адекватно відповідають фактичності. Певна кореляція потрібна лише щодо сучасного етапу (у нашому випадку – 2015 р.), оскільки можлива наявність пізніх шлюбів, в яких перші діти народжуються жінкою вже після 30 років.

В історично-антропологічному контексті вік народження першої дитини розкриває характеристики суспільних уявлень та відповідних соціальних практик стосовно шлюбу як інституту, а також звичаїв дітонародження.

Під час переселень та облаштування болгар у Бессарабії протягом першої половини XIX ст. вік народження першої дитини доволі ранній (Таблиця 3.25.). На 1818 рік до 18 років народжують майже 4 з 10 жінок – 37,7% від усіх жінок. Ще половина з усіх жінок народжують у віці від 19 до 23 років (всього до 23 років – 88,2%, тобто майже 9 з 10). На 1825 р. ситуація принципово не змінюється – до 18 років включно народжує кожна третя із жінок (34,3%), до 23 років – 53,5%, понад половину, а разом – 87,8%. Майже не зафіксовано народження першої дитини після 27 років. Ранні шлюби та народження притаманні аграрним традиційним соціумам, а серед болгар-переселенців цьому сприяли фактори міграції.

Стабілізація на нових місцях сприяє відносному зменшенню таких ранніх народжень. На 1835 та 1850 рр. перші діти з'являються тільки у чверті осіб, яким виповнюється лише 18 років – 26,2% та 27,7% відповідно. У ті часи на тому ж рівні залишається група жінок віком від 19 до 23 років – 53,3% та 55,5%. Позначено тенденцію до більш пізніх народжень, проте, після 23 років народжує вже кожна п'ята жінка – 20,5% (1835 р.) та 16,8% (1850 р.). Невелика реституція на 1850 р., часткове повернення до норм часів переселення, на наш погляд, пов'язана із відчуттям невпевненості у зв'язку із початком дефіциту орної землі.

Разом із тим, високий рівень ранніх народжень на 1818 р. частково пояснений вже вказаною практикою округлювання віку осіб, особливо жіночої статі. Отже, у списках з'являється чимало дівчат віком 15–16 років, що призводить до істотного зменшення віку, який розрахований. Проте, із високим ступенем ймовірності можемо стверджувати, що такі ранні народження жінками у віці до 18 років, протягом всього XIX ст., становлять в аграрному суспільстві доволі значний відсоток – від 8% до 10%.

Якщо взяти за умовні 10%, як деяку показову межу, то у 1818 році її перетинають дівчата у 17-річному віці, тоді як у другій чверті XIX ст. – на рік пізніше. Це ймовірно пов'язано із факторними коливаннями середнього шлюбного віку в обставинах адаптації спільноти переселенців. У цілому, вік 18–22 роки слід визнавати основним періодом, під час якого 55–60% дівчат народжують первістка. В усіх чотирьох хронологічних зрізах (Таблиця 3.6.), вочевидь, простежується така чітка межа падіння

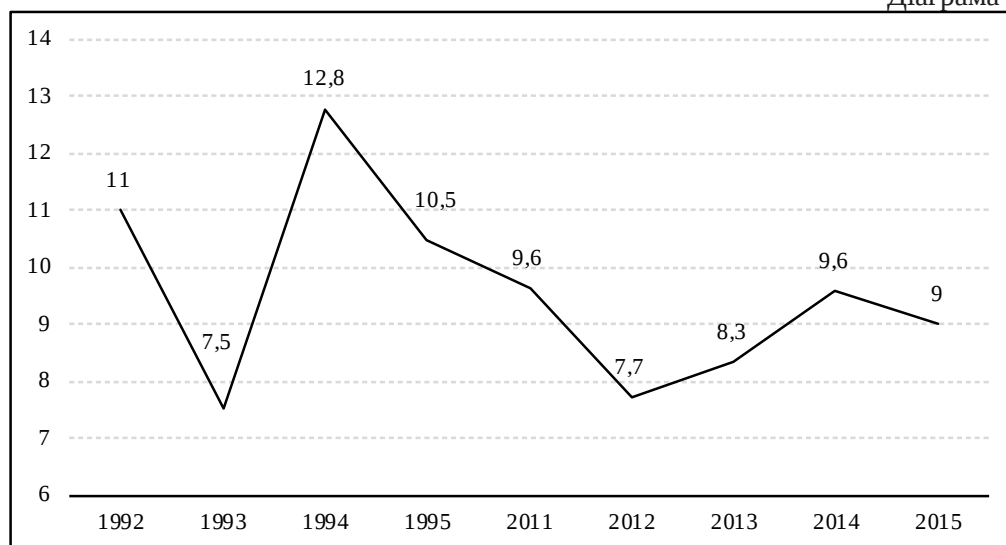
Розділ 3. Демографічні фактори природного руху

Вік народження першої дитини. 1818–1850 рр.⁶⁰

Таблиця 3.25.

	1818		1825		1835		1850	
14	6	5,0%	2	2,0%	7	2,6%		
15	6	5,0%	4	4,0%	9	3,4%	9	2,7%
16	4	3,4%	6	6,1%	8	3,0%	20	6,1%
17	13	10,9%	9	9,1%	19	7,1%	21	6,4%
18	16	13,4%	13	13,1%	27	10,1%	41	12,5%
19	19	16,0%	13	13,1%	32	11,9%	38	11,6%
20	15	12,6%	12	12,1%	32	11,9%	48	14,6%
21	10	8,4%	10	10,1%	27	10,1%	30	9,1%
22	12	10,1%	11	11,1%	29	10,8%	34	10,4%
23	4	3,4%	7	7,1%	23	8,6%	32	9,8%
24	3	2,5%	5	5,1%	18	6,7%	20	6,1%
25	3	2,5%	4	4,0%	15	5,6%	13	4,0%
26	4	3,4%	2	2,0%	8	3,0%	12	3,7%
27	1	0,8%	1	1,0%	10	3,7%	8	2,4%
28	1	0,8%			3	1,1%		
29	1	0,8%			1	0,4%	2	0,6%
30	1	0,8%						
Всього	119	100,0%	99	100,0%	268	100,0%	328	100,0%

Діаграма 3.6.

⁶⁰ Таблицю та Діаграму складено автором за: НАРМ. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 442. Арк. 278 зв.–288, 337 зв.–344, 475–483, 461–468 зв. ; КУІА. Ф. 627. Оп. 1. Спр. 1. [Колонії Чийшія, Імпуцита, Чешма-Варуїта] ; НАРМ. Ф. 134. Оп. 2. Спр. 52. Арк. 1–26 зв., 253–318, 362–421 ; Спр. 54. Арк. 453–491; Спр. 56. Арк. 1–64 ; Спр. 245. Арк. 159–215, 216–274, 340–390 ; Спр. 250. Арк. 180–240, 280–321 ; Спр. 448. Арк. 124–193, 509–557.

Вік народження першої дитини. 1859–1941 рр.⁶¹

Таблиця 3.26.

	1859	1863	1880	Всього	%	1917	1924	1941	Всього	%
13	1	0	0	1	0,3%	1	1	7	9	1,3%
14	2	1	1	4	1,1%	1			1	0,1%
15	0	2	1	3	0,9%	2	3	4	9	1,3%
16	2	5	3	10	2,8%	2	4	7	13	1,9%
17	6	5	4	15	4,3%	8	4	2	14	2,1%
18	4	12	6	22	6,3%	20	12	13	45	6,7%
19	17	8	21	46	13,1%	31	13	16	60	9,0%
20	19	16	18	53	15,1%	37	15	24	76	11,4%
21	9	10	25	44	12,5%	47	23	36	106	15,8%
22	4	13	38	55	15,7%	40	27	36	103	15,4%
23	5	9	17	31	8,8%	37	17	22	76	11,4%
24	3	11	16	30	8,5%	23	14	15	52	7,8%
25	1	7	16	24	6,8%	15	7	13	35	5,2%
26	2	2	3	7	2,0%	13	11	10	34	5,1%
27	0	0	4	4	1,1%	10	4	2	16	2,4%
28	0	1	1	2	0,6%	9		1	10	1,5%
29	0	0	0	0	0,0%	7	2	4	13	1,9%
30	0	0	0	0	0,0%	2	1	1	4	0,6%
Всього	75	102	174	351	100,0%	305	158	206	669	100,0%

відсотків перших народжень після 23 років. Починаючи з цього віку, все менше і менше жінок стають матерями уперше. Проте, якщо звернути увагу на загальний відсоток перших народжень у віці 23–30 років, то суми будуть наступними: 1818 р. – 15%, 1825 р. – 19%, 1835 р. – 29% та у 1850 р. – 26%. У такий спосіб виявляється незначна динаміка поступового збільшення часток «пізніх» народжень. Це загалом підтверджує історичну динаміку змін вікових коефіцієнтів народження (*ВКН*).

Подальші спостереження над віком першого народження дитини варто розглядати у порівняннях. Узагальнювальні дані зведено до Таблиці 3.26., в якій чітко простежується сталість репродуктивної поведінки та, водночас, певна модернізація демографічних процесів. Зокрема, яскраво виявлена динаміка щодо зменшення ранніх народжень (до 18 років включно). З чверті випадків вони у другій половині XIX ст. становлять вже 15,7%, а протягом першої половини XX ст. – 13,4%. Жінки, які народжують первістка у віці від 19 до 23 років, становлять приблизно дві третини усіх випадків – 65,2% та 63,0% відповідно. До 23 років народжують 80,9% усіх жінок протягом другої половини XIX ст. та 76,4% – першої половини XX ст. Деяко збільшується частка тих жінок, які народжують вперше після 23 років – 19,1% та 23,6% відповідно.

⁶¹ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 134. Оп. 2. Спр. 448. Арк. 124–193, 509–557. КУІА. Ф. 1169, Оп. 1. Спр. 27. Арк. 1–11 ; Спр. 19. Арк. 81–108 ; Ф. 626. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 320–349, 584–594, 382–401 ; Ф. 499. Оп. 1. Спр. 1 ; Історико-краєзнавчий музей села Городне. Сповідні розписи на 1917 рік ; Аврамов І. І. От Кальчево до Кальчева. Страницы истории села. Болград, 2016. С. 333–394, а також за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградне та Задунівка Болградського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

Потрібно визнати, що такому звуженню діапазону народжуваності сприяє дія як мінімум двох груп факторів. З одного боку, соціально-економічна стабілізація та інтенсивний розвиток населення, і, відповідно, покращення загальної демографічної ситуації, яка виражається у підвищенні шлюбного віку, гармонізації гендерних співвідношень, зменшенні ролі екстенсивного шляху відтворення населення тощо. Друга група факторів пов'язана із поширенням медичних знань та початком налагодження інфраструктури охорони здоров'я. Спочатку земська, а згодом комунально-медична служби сприяють покращенню гінекологічних та педіатричних ситуацій у болгарських поселеннях, але не витісняють повністю інститут народного акушерства. Обидві групи факторів визначають поступовий перехід від традиційного режиму відтворення населення до сучасного, де народження значно скорочується. Відповідно, зростає не тільки шлюбний вік, але й вік першого народження, звуження репродуктивного діапазону жінки через культурні та соціальні обмеження, контролювання народження. Вочевидь, такий перехід відбувається між 1880-м та 1917 рр. Проте, дані на 1924 та 1941 рр. показують певне повернення до традиційної моделі, що можна розглядати як тенденцію до реституції патріархального побуту.

Тенденції до повернення життєвого традиційного укладу, і, відповідно, екстенсивного шляху народжуваності, яскраво простежуються протягом другої половини 1940-хрр. (Таблиця 3.27). Ранні народження першої дитини – вік матері менше або дорівнює 18 років – становлять кожен п'ятий та кожен десятий випадок на 1946 та 1949 рр. – 19,1% та 11,6% відповідно. Як і раніше, майже 4 з 5-ти народжень першої дитини відбуваються, коли вік матерів до 23 років – 80,7% (1946 р.) та 79,8% (1949 р.). Такі показники чітко свідчать про тимчасову реституцію попередніх демографічних моделей болгар Бессарабії та повернення до них під впливом зовнішніх факторів.

Ситуація кардинально змінюється на 1966 р. У цих підрахунках вочевидь відображається модерна тенденція, черговий перехід. Він виражається у зменшенні діапазону народження взагалі та підвищенні віку жінки, що народжує першу дитину. Поки що можна бачити лише принципове зменшення ранньої народжуваності. У віці до 18 років народжує вже лише кожна п'ятнадцята дівчина (6,4% від усіх). При цьому вік до 23 років продовжує залишатися істотним – 81,7% (майже як у традиційному соціумі).

Сучасний стан народження першої дитини дозволяє характеризувати наші вибіркові дослідження погосподарських книг на 1985, 1995 та 2015 рр. (Таблиця 3.28.). На 1985 та 1995 рр. спостерігається значне зростання долі ранніх народжень дітей (до 18 років включно) – 14,6% та 21,0% від усіх жінок, що народжують. Порівняно із даними на 1966 р., це більш, ніж удвічі чи утричі. При цьому, подібні факти відсутні повністю на 2015 р. Знов можна припустити часткове повернення до традиційних рис у народжуваності (особливо на 1995 р.) та потім їх руйнацію на початку процесів депопуляції. Якщо на 1985 та 1995 рр. жінки, які народжують першу дитину у віці до 23 років включно, становлять 88,7% та 89,6%, то аналогічний показник на 2015 р. вже становить 100%.

Таке звуження діапазону першого народження віддзеркалює черговий демографічний перехід серед болгар Бессарабії, що відбувається між 1995 та 2015 рр. На фактичні показники 2015 р. значно впливає загальне зменшення рівня народжуваності до поодиноких випадків.

Вік народження першої дитини. 1946–1966 рр.⁶²

Таблиця 3.27.

	1946		1949		1966	
13	3	3,0%	1	0,2%		
14	4	4,0%	9	2,1%		
15	1	1,0%	7	1,7%		
16	3	3,0%	5	1,2%		
17	3	3,0%	7	1,7%	3	3,2%
18	5	5,1%	20	4,7%	3	3,2%
19	6	6,1%	36	8,5%	10	10,8%
20	13	13,1%	74	17,5%	13	14,0%
21	18	18,2%	67	15,8%	20	21,5%
22	14	14,1%	65	15,3%	11	11,8%
23	10	10,1%	47	11,1%	16	17,2%
24	9	9,1%	30	7,1%	4	4,3%
25	6	6,1%	27	6,4%	6	6,5%
26	0	0,0%	10	2,4%	4	4,3%
27	3	3,0%	9	2,1%	2	2,2%
28	0	0,0%	5	1,2%	0	0,0%
29	1	1,0%	4	0,9%	1	1,1%
30	0	0,0%	1	0,2%		
Всього	99	100,0%	424	100,0%	93	100,0%

Вік народження першої дитини. 1985–2015 рр.⁶³

Таблиця 3.28.

	1985		1995		2015	
14			1	1,5%		
15			2	3,0%		
16	1	1,1%				
17	1	1,1%	5	7,5%		
18	11	12,4%	6	9,0%		
19	14	15,7%	17	25,4%	1	14,3%
20	22	24,7%	10	14,9%		
21	16	18,0%	7	10,4%	2	28,6%
22	9	10,1%	10	14,9%	2	28,6%
23	5	5,6%	2	3,0%	2	28,6%
24	2	2,2%	3	4,5%		
25	3	3,4%	1	1,5%		
26	2	2,2%	1	1,5%		
27	1	1,1%	1	1,5%		
28	0	0,0%	1	1,5%		
29	1	1,1%				
30	1	1,1%				
Всього	89	100,0%	67	100%	7	100%

⁶² Таблицю складено автором за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградівка, Виноградне, Задунаївка та Нові Трояни Болградського району Одеської області, села Дмитрівка Білгород-Дністровського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

⁶³ Таблицю складено автором за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградне та Нові Трояни Болградського району Одеської області, села Дмитрівка Білгород-Дністровського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

3.1.4. Інтервал між народженням дітей («таймінг народжуваності»).

Конкретизація сумарного коефіцієнта народжуваності визнається у демографії залежною від «зміни термінів народження дітей, від розподілу інтервалів між послідовними народженнями впродовж репродуктивного періоду життя жінки. Такий розподіл називається таймінгом народжень (від англ. – timing of births – розподіл народжень у репродуктивний період) або іноді ”календарем народжень”»⁶⁴. З точки зору історичної демографії, така категорія відображає як біологічно-фізіологічні фактори, так і їхнє культурне «оформлення» у вигляді суспільного світогляду та відповідних людських практик. Інтервали між народженнями можуть підпорядковуватися натуральним факторам фертильності жінок і визначатися нормами поведінки в конкретному соціумі.

Саме до цієї категорії звернемося під час розгляду комплексу народжуваності серед болгар Буджака в динаміці протягом двох століть. Спиратися будемо на корпуси статистики різного походження.

Протягом першої половини ХІХ ст. цей показник відображає природну сутність та, здебільшого, визначається періодами лактації серед жінок. Частково відчувається дія культурних факторів у вигляді використання народних засобів контрацепції та планування родини, сільськогосподарські цикли робіт, дотримування релігійних заборон (постів) тощо.

Для реконструкції інтервалу народжуваності між дітьми у цей час ми використовуємо свідчення Ревізьких переписів 1818-го, 1835-го та 1850 рр. Із загального масиву сімей вибираємо лише нуклеарні родини з двома та більше дітьми, виключаємо випадки повторних шлюбів. Розподіливши дітей у порядку їхнього народження, отримуємо дані про конкретно-історичні фактичні інтервали між кожним із дітей у цих родин. На підставі цього вираховуємо середні показники для усього масиву за роками.

Зважаючи на високий рівень сумарного коефіцієнта народжуваності протягом першої половини ХІХ ст., діапазон інтервалів між народженням дітей досить широкий, що охоплює 7 та 8 народжень на одну сім'ю (Таблиці 3.29 А, Б, В.). На 1818 р. простежується помітна територіальна варіативність між окремими колоніями. Зокрема, інтервал між народженням п'ятої та шостої дитини може становити від 1,3 року (Карагач) до 5 років (Чешма-Варуїта). Або, навпаки, від 2,3 (Чешма-Варуїта) до 3,8 (Ташбунар) щодо інтервалу між першою та другою дитиною. Таку варіативність можемо пояснити залежністю від переселень: «туканці» оселяються дещо раніше за «чушмелійців». Можливо, що характер та обставини цих міграцій визначають певною мірою репродуктивну поведінку мікросоціальних одиниць. Відповідно, це ж саме, імовірно, впливає на середні показники між цими поселеннями. Наше припущення підтверджується тим фактом, що зростання середніх інтервалів прямо залежить від віку заснування колонії: для найбільш пізньої (Чешма-Варуїта) зафіксовано найвищий показник у 3,8 років у середньому, а для найстаршої (Карагач) – навпаки, найменший у 2,3 року. Ця концепція потребує екстраполяції та перевірки більш широким масивом даних.

⁶⁴ Григор'єва С. В. Основи демографії : текст лекцій. Харків, 2010. С. 48.

Інтервали між народженнями дітей. 1818–1850 рр.⁶⁵

Таблиця 3.29 А.

1818	Сімей	Дітей	Інтервали між народженнями (у роках)							Середні
			1	2	3	4	5	6		
Карагач	73	255	3,3	3,2	2,6	2,1	1,3	1,3		2,3
Ташбунар	79	274	3,8	3,0	2,9	2,7	2,2	2,0		2,8
Імпуцита	44	162	3,0	3,1	2,9	2,6	2,7	2,0		2,7
Чешма-Варуїта	16	61	2,3	3,5	5,4	2,8	5,0			3,8
Всього	212	753	3,1	3,2	3,5	2,8	2,8	1,8		2,9

Таблиця 3.29 Б.

1835	Сімей	Дітей	Інтервали між народженнями (у роках)							Середні
			1	2	3	4	5	6	7	
Карагач	81	276	3,2	3,2	3,3	3,8	3,9	3,0		3,4
Ташбунар	74	232	3,6	3,1	3,6	4,0	4,2	1,0		3,3
Імпуцита	45	149	3,8	3,5	2,7	2,7	4,0	1,7	1,0	2,6
Чешма-Варуїта	71	235	4,0	3,5	3,1	3,2	2,6	2,5	2,0	2,8
Всього	271	892	3,5	3,3	3,2	3,4	3,7	2,1	1,5	3,0

Таблиця 3.29 В.

1850	Сімей	Дітей	Інтервали між народженнями (у роках)							Середні
			1	2	3	4	5	6	7	
Карагач	86	294	3,9	3,8	4,1	2,8	3,5			3,6
Ташбунар	79	307	3,6	3,5	2,8	2,7	3,7	5		3,5
Імпуцита	69	310	3,3	2,9	2,8	2,7	2,5	2,4	2,3	2,7
Чешма-Варуїта	67	224	3,9	3,5	2,9	2,5	3	2	2,0	2,8
Всього	301	1135	3,7	3,4	3,2	2,7	3,2	3,2	2,2	3,2

На 1835 р. (Таблиця 3.29 Б.) ці розбіжності у показниках нівельовано. Як середні підрахунки, так і конкретні емпіричні свідчення значно скорочують територіальну варіативність. Порівняння даних на 1818 та 1835 рр. показують певне зростання середніх показників щодо інтервалу між дітьми серед болгар-«туканців» Бессарабії – 2,3 перетворюються на 3,4 (Карагач), 2,8 на 3,3 (Ташбунар). Виключення становить лише Ташбунар, де 2,7 відповідає 2,6. А ось серед «чушмелійців» спостерігається зворотна тенденція істотного зменшення – 3,8–2,8.

На 1850 р. ці тенденції закріплюються на рівні показників 1835 р. Загальне зростання інтервалу між народженнями дітей становить лише 0,2 року. Територіальна та хронологічні варіативності знаходяться у межах арифметичної похибки. Відзначимо

⁶⁵ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 442. Арк. 278 зв.–288, 337 зв.–344, 475–483, 461–468 зв. ; Ф. 134. Оп. 2. Спр. 52. Арк. 1–26 зв., 253–318, 362–421 ; Спр. 54. Арк. 453–491 ; Спр. 56. Арк. 1–64 ; Спр. 245. Арк. 159–215, 216–274, 340–390 ; Спр. 250. Арк. 180–240, 280–321 ; Спр. 448. Арк. 124–193, 509–557.

механічне повторення показників стосовно Імплицити та Чешма-Варуїти. А в цілому, зростання цього показника з 1818-го до 1850 рр. становить лише 0,3 роки.

Порівнюючи інтервали між народженням першої та другої дитини, а потім – другої та третьої, відзначимо стабільну тенденцію щодо збільшення цих показників упродовж першої половини ХІХ ст. Незважаючи на коливання даних у 3-му та 4-му інтервалі та негативну динаміку у 5-му – 7-му, середні показники дозволяють зафіксувати процеси поступового зростання середнього інтервалу між народженням дітей у сімейних колективах болгар Південної Бессарабії упродовж усього вказаного періоду.

Також можна припустити, що менший інтервал для 1818 року пов'язаний із механізмами відтворення родин безпосередньо після переселення та істотного збільшення народжуваності під час адаптації до умов Буджака. Повернемося до тези залежності показників від обставин та часу виникнення колоній. Невипадковим у цьому контексті виглядає той факт, що у Чешма-Варуїти на 1818 рік зафіксовано найнижчий інтервал у 2,3 року (поселення засноване лише у 1810 році, тобто найостаннішим серед чотирьох, які вибрані для підрахунків).

За цими таблицями (Таблиці 3.29 А, Б, В.) можна також простежити, що після народження п'ятої дитини хронологічні відрізки різко скорочуються. Пояснення цього, безумовно, слід шукати в традиційному механізмі народження у багатодітних родинах. Наведемо два такі приклади:

1) колонія Карагач, 1850 рік: вік матері – 28 років, вік старшої дитини – 12 років, а молодшої – 1 рік, усього 6 дітей⁶⁶. Отже, дітородний період жінки розпочався у 16 років та протягом 11 років вона народжує 6 дітей, середній інтервал між народженнями становить 2,2 року;

2) колонія Ташбунар, той самий 1850 рік: вік матері – 32 роки, вік старшої дитини – 15 років, а наймолодшої – 1 рік, усього дітей – 8⁶⁷. Дітородний період розпочався у 17 років та протягом 14 років вона народила 8 дітей, середній інтервал між народженнями становить 2 роки. Ці приклади надають нам можливість стверджувати, що в умовах екстенсивного аграрного відтворення населення інтервал між народженням дітей прагне дорівнювати мінімальному природному циклу жінки. Скорочення подібного показника значно підвищує загальний сумарний коефіцієнт народжуваності.

До Таблиць не потрапляють поодинокі випадки сімейних колективів з дітьми понад вісім осіб. Але вважаємо за потрібне навести їх тут, для повноти картини:

1) колонія Ташбунар, 1850 рік: вік матері – 37 років, вік найстаршої дитини – 17 років, а наймолодшій – менше року, всього 9 дітей⁶⁸. Незважаючи на порівняно пізній початок дітородного періоду – 20 років, вона протягом 16 років народжує дев'ятьох дітей, середній інтервал становить 2 роки;

⁶⁶ НАРМ. Ф. 134. Оп. 2. Спр. 250. [Ревизская сказка 1850 года Бессарабской области колонии Карагач о состоящих мужского и женского пола душах Задунайских переселенцев]. Арк. 180–240.

⁶⁷ НАРМ. Ф. 134. Оп. 2. Спр. 245. [Ревизская сказка 1850 года Бессарабской области Измаильского колониетского округа колонии Ташбунар о состоящих мужского и женского пола душах Задунайских переселенцев]. Арк. 216–274.

⁶⁸ Там само.

2) колонія Імпущита, 1835 рік, вік матері – 41 рік, вік найстаршої дитини – 18 років, а наймолодшої – 1 рік, усього 10 дітей⁶⁹. Дітородний період розпочинається ще пізніше – у 23 роки, та протягом 17 років вона народжує десятьох дітей. Середній інтервал між народженням становить 1,9 року.

Чітко простежується залежність між кількістю дітей та малим інтервалом між їхнім народженням, що в цілому притаманна аграрному традиційному соціуму. Звернемо увагу на той факт, що у багатодітних родинах простежується досить високий для того часу вік першого народження дитини. Можливо, у таких випадках як жінка, так і діти виявляються більш життєздатними у фізичному сенсі.

До фактичних показників інтервалу між дітьми у родинах болгарського населення Бессарабії слід також додати серйозну кореляцію. Йдеться про високу дитячу смертність, наслідки якої не потрапляють до наших підрахунків. Особливості проведення Ревізьких переписів (із довготривалим у 15–17 років проміжком часу) визначають, що померлі немовлята та підлітки не потрапляють до цих списків. Через такий брак джерел слід вважати реальні інтервали дещо меншими: припустимо, що кожна третя дитина не потрапляє до даних, на яких ґрунтуються наші дослідження. Тоді коефіцієнт кореляції має становити приблизно 30%. Згідно з таким коефіцієнтом, інтервал між народженнями може бути визначений як $2,9 \pm 30\% = 2,0$; $3,0 \pm 30\% = 2,0$ та $3,2 \pm 30\% = 2,1$.

Тенденції щодо стабілізації цього показника спостерігаються протягом всього традиційного періоду, тобто до середини ХХ ст. (Таблиці 3.30 А, Б та В.). На 1880 та 1917 рр. інтервал між народженнями дітей – 3,1 року. Принципової варіативності у цьому показнику ані територіальної (за окремими поселеннями), ані хронологічної не виявлено. Як і у першій половині ХІХ ст., можемо бачити лише зменшення цього інтервалу залежно від кількості дітей – що більше дітей у родинах, то меншою є різниця між їхнім народженням.

В аналогічних даних дослідники схильні бачити вплив планування родини та обмеження народжуваності. Виявлено певну синхронність цього процесу для усього населення Східної Європи – болгари Бессарабії впевнено вписуються до цих загальних контекстів.

На 1917 та 1941 рр. вже можна бачити серйозне зниження кількості дітей у родинах. А ось середній інтервал народження дітей лише дещо збільшується: порівняно з 1880 р. – 3,2, 3,1 та 3,5 відповідно. Зазначимо, що колишня варіативність по окремих поселеннях не простежується – інтервал у конкретних анклавах не виявляє принципової різниці. Розбіжності зумовлені джерельними особливостями та локальною специфікою розвитку.

Ці тенденції прослідковуються й надалі. Протягом радянського часу очевидне підвищення інтервалу щодо народження дітей у болгарських родинах Бессарабії (Таблиця 3.31.). Якщо на 1966 р. він відтворює показники 1941 р. – 3,4 проти 3,5 відповідно,

⁶⁹ НАРМ. Ф. 134. Оп. 2. Спр. 54. [Ревизская сказка 1835 года марта месяца 30 дня Бессарабской области Леовского уезда Кагульско-Прутского колонистского округа колонии Импуцита о состоящих мужского и женского пола душах Задунайских переселенцев]. Арк. 453–491.

Інтервали між народженнями дітей. 1880–1941 рр.⁷⁰

Таблиця 3.30 А.

1880	Сімей	Дітей	Інтервали між народженнями (у роках)						
			1	2	3	4	5	6	Середні
Чешма-Варуїта	183	628	3,6	3,4	3,4	3,0	2,4	2,8	3,1
Ташбунар	94	332	3,0	3,0	3,2	2,8	3,3	4,0	3,2
Баннівка	47	156	3,1	3,3	3,2	2,1			2,9
Всього	324	1116	3,2	3,2	3,3	2,6	2,9	3,4	3,1

Таблиця 3.30 Б.

1917	Сімей	Дітей	Інтервали між народженнями (у роках)						
			1	2	3	4	5	6	Середні
Чешма-Варуїта	120	299	3,5	4,9	3,6	3,0	2,0		3,4
Чийшія	361	1051	3,6	3,3	3,5	2,9	2,6		3,2
Кальчева	245	835	3,5	3,2	3,5	3,2	2,8	2	3,1
Всього	726	2185	3,5	3,8	3,5	3,0	2,5	2,0	3,1

Таблиця 3.30 В.

1941	Сімей	Дітей	Інтервали між народженнями (у роках)						
			1	2	3	4	5	6	Середні
Главани	136	396	3,2	3,8	3,4	2,6	4,0		3,4
Задунівка	281	720	3,5	3,6	4,2	2,9	3,5		3,6
Виноградне	171	529	3,6	3,5	3,1	3,5	2,5	4,5	3,5
Всього	301	1135	3,4	3,6	3,6	3,0	3,3	4,5	3,5

то вже на 1985 р. аналогічний середній показник становить 4,1 року. Це відбувається на тлі істотного зменшення власне інтервалів, тобто радикального зниження кількості дітей на одну сім'ю. Для 1966 р. лише поодинокі родини мають чотирьох та більше дітей, а для 1985 р. їх вже немає, а родини з трьома дітьми можна визначати вже як винятки. В таких обставинах поняття інтервалу між народженнями дітей майже втрачає свою евристичну доцільність.

Показово у цьому контексті звернутися до сучасного етапу розвитку болгар Бессарабії. Для цього ми обираємо корпуси погосподарських книг 1995-го та 2015 рр. (Таблиці 3.32 А та Б.). Їхнє порівняння демонструє точне відтворення показників у двох хронологічних вимірах.

Незважаючи на істотне зменшення конкретних випадків внаслідок падіння народжуваності та депопуляцію в цілому, інтервали між народженнями дітей виявляють механічну сталість. При цьому не лише у середньому, але й за окремими поселеннями.

⁷⁰ КУІА. Ф. 626. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 320–349, 584–594, 382–401 ; Ф. 499. Оп. 1. Спр. 1 ; Історико-краєзнавчий музей села Городне. Сповідні розписи на 1917 рік ; Аврамов І. І. От Кальчево до Кальчева. Страницы истории села. Болград, 2016. С. 333–394, а також за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградне та Задунівка Болградського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

Інтервали між народженнями дітей. 1941–1985 рр.⁷¹

Таблиця 3.31.

	Сімей	Дітей	Інтервали між народженнями (у роках)						
			1	2	3	4	5	6	Середні
1941	301	1135	3,4	3,6	3,6	3,0	3,3	4,5	3,5
1946	324	1116	3,2	3,2	3,3	2,6	2,9	3,4	3,1
1966	69	162	4,5	3,8	3,3	2			3,4
1985	52	109	4,8	3,4					4,1

Інтервали між народженнями дітей. 1995–2015 рр.⁷²

Таблиця 3.32 А.

1995	Сімей	Дітей	Інтервали між народженнями (у роках)			
			1	2	3	Середні
Главани	13	30	3,8	5,5	2,5	3,9
Виноградне	25	60	4,3	4,6	2,5	3,8
Дмитрівка	28	70	3,2	4,9	1,5	3,2
Нові Трояни	40	92	4,6	5,2		4,9
Всього	106	252	4,0	5,1	2,2	3,8

Таблиця 3.32 Б.

2015	Сімей	Дітей	Інтервали між народженнями (у роках)				
			1	2	3	4	Середні
Главани	7	14	5,7				3,9
Виноградне	8	18	5	6,5			3,8
Дмитрівка	8	20	4,4	3	8	1	3,2
Нові Трояни	5	12	5	9	3		4,9
Всього	28	252	5,0	6,2	5,5	1,0	3,8

Їхня варіативність укладається у 30%, або в межах 1,5 календарного року – від 3,2 (Дмитрівка) до 4,9 (Нові Трояни). Знайти факторну залежність від типу поселень поки що не виявляється можливим. Очевидним є певне збільшення кількості сімей з чотирма дітьми. Так само як і на попередніх етапах, саме вони принципово знижують середні показники. В цілому ситуація чітко свідчить про поширення засобів планування родини та обмеження народжуваності.

⁷¹ Таблицю складено автором за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградівка, Виноградне, Задунаївка та Нові Трояни Болградського району Одеської області, села Дмитрівка Білгород-Дністровського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

⁷² Таблицю складено автором за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградне та Нові Трояни Болградського району Одеської області, села Дмитрівка Білгород-Дністровського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

3.1.5. Сезонність народжуваності.

Для подальшого аналізу народжуваності звернемося до джерел церковного походження. Щомісячні дані актів метричних книг дозволяють простежити сезонність таких демографічних явищ, як народжуваність, шлюбність та смертність.

Доцільність та продуктивність звернення в історичній демографії до вивчення сезонного фактору доведена ще з XIX століття. Спираючись на дані метричних книг та особисті спостереження, дослідники вивчають сезонність смертності та сезонність народжуваності⁷³. З часом, наявні спроби розкрити зв'язок між сезонними коливаннями шлюбів, народжень та смертей⁷⁴. Крім демографічних характеристик, сезонність народжуваності надає нам широкі евристичні можливості в контексті студіювання процесів секуляризації суспільства, його світогляду та соціальних норм. Саме цей історико-культурологічний підхід спробуємо розкрити на матеріалах сезонності. Однак, перед тим варто зацентувати увагу на трьох основних моментах:

– по-перше, згідно з дослідженнями болгарської родини на Балканах Марії Тодорової, після вінчання 68% жінок народжують свого первістка протягом першого року⁷⁵. Проте, сезонність шлюбів досить чітко регламентується з боку церкви. Через цей факт сезонність народжуваності мала б відображати закономірний розподіл за місяцями року;

– по-друге, відповідно до звичаїв православної церкви, під час постів заборонені близькі подружні стосунки. Формально, суворе дотримання цієї заборони мало б зводити народжуваність у певні періоди року до мінімуму. Наявність довготривалих постів (наприклад: 40 днів Великого Посту перед Великоднем або місячного – перед Різдом) мала б вплинути на грудневі та вересневі кількісні показники народжуваності. Отже, перевірка цього може безпосередньо розкрити, наскільки дотримуються цієї традиції болгари Бессарабії у різні етапи своєї життєдіяльності;

– по-третє, протягом всього часу свого існування у Буджаку болгарське населення становить виразну аграрну спільноту. У такому контексті всі галузі життя тісно пов'язані із циклами сільськогосподарських робіт. Перевіримо цю тезу шляхом відповідності сезонності зачаття/народжуваності цим циклам.

Спираючись на слушну думку Луї Анрі та Алена Блюма, під час опрацювання даних із невеликих груп населення, прийнято вивчати сезонні рухи за великими часовими періодами – у 20, 50 та навіть 100 років⁷⁶. Більшу ймовірність такому підходу надає той факт, що кількість днів у різних місяцях не є однаковою, через що слід їх усі звести до спільного показника. Прийнято отримувати певну величину

⁷³ Архангельский Г. И. Влияние урожая на браки, рождаемость и смертность в Европейской России. *Сб. сочинений по судебной медицине и гигиене*. Санкт-Петербург, 1872. Т. 1. С. 505–509, 544.

⁷⁴ Авдеев А., Блюм А., Троицкая И. Сезонный фактор в демографии российского крестьянства в первой половине 19 века: брачность, рождаемость, младенческая смертность. *Российский демографический журнал*. 2002. № 1. С. 35–45. URL: <http://demoscope.ru/weekly/2003/0135/analit04.php#1> (дата звернення: 03.05.2020).

⁷⁵ Todorova M. N. Balkan family structure and the European pattern: demographic development in Ottoman Bulgaria. – Budapest: CEU, 2006. С.62.; Тодорова М. Балканското семейство. Историческа демография на българското общество през османския период. София, 2002. С. 62.

⁷⁶ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии. Москва, 1997. С. 62.

Сезонність народжуваності. 1812–1850 рр.⁷⁷

Таблиця 3.33.

1812–1850	Місяць народження												Всього
	С	Л	Б	К	Т	Ч	Л	С	В	Ж	Л	Г	
	Місяць зачаття												
	К	Т	Ч	Л	С	В	Ж	Л	Г	С	Л	Б	
Абсолютна кількість	379	359	329	239	239	248	249	251	250	338	288	142	3311
Днів у місяці	31	28,3	31	30	31	30	31	31	30	31	30	31	
Народжень в день	12,2	12,7	10,6	8,0	7,7	8,3	8,0	8,1	8,3	10,9	9,6	4,6	109,0
Відносні дані	135	140	117	88	85	91	88	89	92	120	106	50	1200

шляхом ділення кількості народжень у місяць на кількість днів у ньому. Цю кількість подій у місяць згодом перетворюють на умовну величину, виходячи з 1200 відносних одиниць на рік. У такий спосіб кожен із місяців позначено числом 100, що не залежить від його тривалості у днях⁷⁸. Спираючись на цей метод підрахунків, представляємо аналіз та емпіричні дані про сезонність народжуваності/зачаття у болгарських поселеннях Буджака у відповідних таблицях.

У Таблиці 3.33. представлені результати нашої обробки даних, які взято із церковної поточної статистики. Масив з метричних книг болгарських поселень Бессарабії охоплює відомості про 3311 фактів народжень за період 1812–1850 рр.

Розподіл за місяцями чітко демонструє високу народжуваність у січні – березні, значний спад з квітня по жовтень та високі показники у жовтні – листопаді. Згідно зі схематичним припущенням про типовий термін вагітності, діти, які народжуються у січні – березні зачаті у квітні – червні, а діти, які народжуються у жовтні – листопаді – відповідно зачаті у січні – лютому.

Згідно з нашими дослідженнями сезонності шлюбів серед болгар Бессарабії у цей період⁷⁹, найбільша кількість вінчань припадає на січень–лютий та жовтень–листопад. З одного боку, саме в ці місяці населення має змогу відпочити від сільськогосподар-

⁷⁷ НАРМ. Ф. 211. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 220–221, 216–219, 263–266 ; Оп. 4. Спр. 46. Арк. 96–151, 261–311, 693–737, 1062–1091, 1127–1148 ; Оп. 21. Спр. 1. Арк. 10–18, 19–32 зв., 33–46, 72–89, 216–223 зв., 314–323 зв., 257–264, 199–204 зв.

КУІА.Ф. 630. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 25–37, 224–228 ; Спр. 9. Арк. 111–116 ; Спр. 14. Арк. 43–53, 99–107, 271–281, 421–439; Ф. 631 Оп. 1. Спр. 2. [Колонії Ташбунар, Імплицита, Чешма-Варуїта, Чийшія] ; Спр. 3. Арк. 234–248, 431–447, 692–704, 758–768 ; Спр. 5. Арк. 264–272, 484–524, 776–792, 852–866 ; Спр. 6. Арк. 300–313, 534–548, 844–858, 934–944 ; Спр. 7. Арк. 218–223, 398–407, 730–745 ; Спр. 9. Арк. 113–141, 183–199, 585–607, 807–820 ; Спр. 10. Арк. 113–130, 669–685, 693–718, 921–934 ; Спр. 11. Арк. 122–144, 192–203, 648–660 ; Спр. 12. Арк. 113–130, 244–258, 172–184, 445–461, 613–625, 631–648, 560–569 ; Спр. 13. Арк. 91–110, 153–173, 448–463 ; Спр. 15. Арк. 285–327, 1–35 зв. ; Спр. 16. Арк. 306–357 ; Спр. 18. Арк. 236–279. [Колонії Ташбунар та Чийшія] ; Спр. 20. Арк. 42–93, 289–331, 885–921 ; Спр. 23. Арк. 55–110 ; Спр. 24. Арк. 112–172, 279–321, 536–605 ; Спр. 27. Арк. 303–357, 629–703 ; Спр. 28. Арк. 136–199, 336–388, 648–723, 371–417 зв.

⁷⁸ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии. Москва, 1997. С. 62.

⁷⁹ Див. Таблицю 4.21. Сезонність шлюбів. 1812–1850 рр.

ських робіт, а з іншого, цей час передує тривалим Різдвяному та Великому постам, коли вінчання дозволено проводити церковнослужителям.

Порівнюючи ці матеріали, можемо відзначити, що високий рівень народжуваності у жовтні – листопаді нібито прямо збігається із високою часткою шлюбів (зачать) у січні – лютому. Зважаючи на це, взаємозалежність цих двох груп подій навряд чи факторна. Можна припустити, що сезонність шлюбності мала б визначати сезонність перших народжень у болгарських родинах, але навряд чи коливання шлюбності мало б хоча б якийсь вплив на народження наступних дітей, які однозначно потрапляють до емпіричного масиву. На користь цього свідчить ще один момент. Показники числа народжень у липні – серпні доволі малі, що переконливо показує незначну кількість зачать у жовтні – листопаді. А це саме один з істотних піків популярності вінчань у ті часи. Отже, взаємозв'язок між сезонністю шлюбів та сезонністю народжуваності серед болгар Бессарабії незначний для першої половини XIX ст. Кількісні моделі показують, що факти народжень первістків (а саме вони видають наявну детермінанту) майже розчиняються у народженні решти дітей – вони становлять не більше 15% від усіх народжень, враховуючи сумарний коефіцієнт народжуваності у 8 дітей на одну жінку.

Звернемося до наших підрахунків у пошуках відповіді на питання про вплив релігійно-церковних звичаїв на матримоніальну та репродуктивну поведінку болгар Бессарабії протягом першої половини XIX ст. Відомо, що найсуворішим визнається Великий піст, який передує Великодню. Протягом 1815–1861 рр. найбільш ранній початок Великого посту припадає на 3 лютого, а найпізніший – на 6 березня. Завершення (тобто власне – Великдень) – на 30 березня та 30 квітня відповідно⁸⁰. В абсолютній більшості випадків березень припадає на Великий піст. З огляду на це, діти, які зачаті у березні, мали б народитися у грудні. Саме це ми бачимо у Таблиці 3.33. – найнижчі показники народжуваності виявляються у грудні, а найвищі – у січні, що відповідає періоду зачать після завершення Великого посту. Щоправда, не слід забувати про вплив прагматики, бо березень для Буджака – час інтенсивних сільськогосподарських робіт.

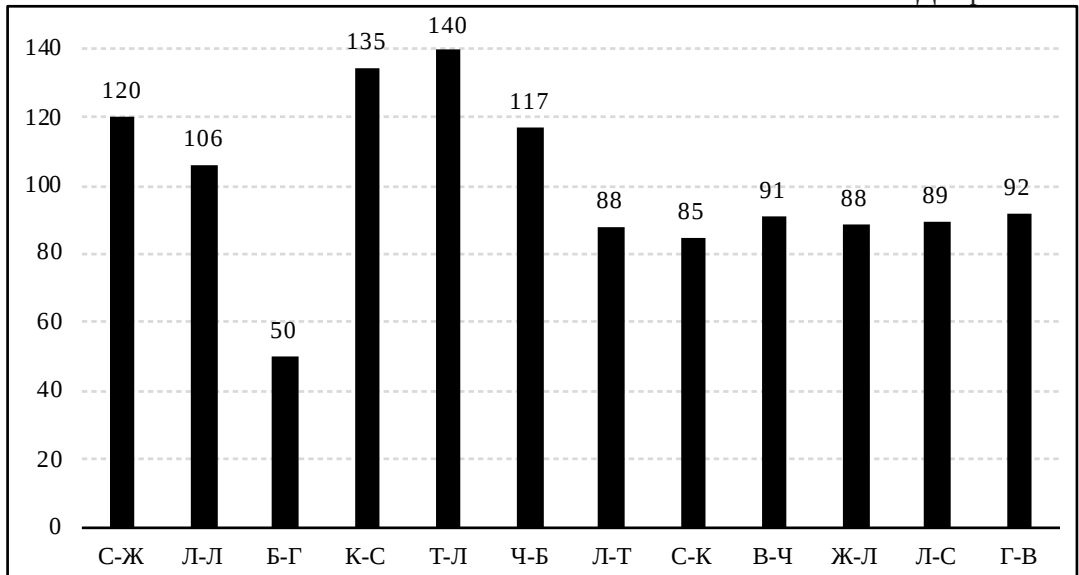
Наступний за календарем піст – Петровський, який охоплює практично увесь червень. Діти, які зачаті у ці часи, становлять майже 10% від усіх народжених протягом року. Такі високі показники народжуваності у березні чітко свідчать про те, що або заборона у Петрівський піст не була суворою та її нерідко порушували, або цієї заборони не існувало у зв'язку із регіональними особливостями.

Успенський піст є досить коротким, він триває лише два тижні протягом другої половини серпня. Діти, які зачаті у серпні, народжуються у травні. Тут ми бачимо найнижчий показник народжуваності за рік. Разом із тим, аналогічно низькі показники народжуваності у квітні та червні. Це свідчить про незначну кількість зачать у період з червня по вересень. Безумовно – це найінтенсивніший етап польових робіт. У цьому чітко простежується аграрний характер групи.

⁸⁰ Авдеев А., Блюм А., Троицкая И. Сезонный фактор в демографии российского крестьянства в первой половине 19 века: брачность, рождаемость, младенческая смертность. *Российский демографический журнал*. 2002. № 1. С. 35–45. URL: <http://demoscope.ru/weekly/2003/0135/analit04.php#1> (дата звернення: 03.05.2020).

Сезонність народжуваності. 1812–1850 рр.⁸¹

Діаграма 3.7.

Четвертий, досить тривалий та суворий піст – Різдвяний, що припадає на грудень, розпочинається 15 (28) листопада та закінчується 25 грудня (6 січня). Низька кількість народжень у вересні свідчить про високий ступінь дотримання сексуальних заборон під час цього посту. Безпосередньо про це свідчить вибух народжуваності у жовтні, як наслідок січневих зачаття після завершення посту.

Отже, підсумуємо аналіз сезонності народжуваності шляхом розташування цих показників у порядку місяців зачаття. З Діаграми 3.7. чітко бачимо, що вибух зачаття після Різдвяного посту припадає на січень. У лютому він дещо зменшується, але показники ще залишаються на доволі високому рівні, що можна пояснити триванням інтервалу між постами та відсутністю сільськогосподарських робіт і, можливо, незначною тривалістю світового дня. Про березень ми вже казали вище, що на цей місяць припадає суворий Великий піст, а також інтенсивні посівні роботи на полях. Відповідно за довготривалим постом спостерігається максимальна кількість зачаття у квітні та травні, яка дещо знижується у червні. Липень, серпень та початок вересня – час активного збору врожаю. Можна припустити, що зайнятість населення у цей період відіграє особливо значну роль у формуванні сезонності народжуваності. Кількість дітей, які народжуються протягом червня – вересня, практично однакова. Це свідчить про те, що в осінні місяці та грудень, незважаючи на Різдвяний піст та радикальне збільшення кількості шлюбів, механізми відтворення населення діють однаково.

Заради встановлення історичної динаміки сезонності народжуваності протягом першої половини XIX ст. проаналізуємо свідчення більш ґрунтовніше. Зважаючи на це, ми згрупували свої підрахунки за більш дрібними часовими проміжками (Таблиця 3.34.).

⁸¹ Див. посилання до Табл. 3.33.

Динаміка сезонності народжуваності. 1812–1850 рр.⁸²

Таблиця 3.34.

	Місяць народження												Всього
	С	Л	Б	К	Т	Ч	Л	С	В	Ж	Л	Г	
1812–1820	120	132	120	89	112	133	120	43	36	60	142	86	1200
1822–1825	117	137	144	96	80	78	84	103	90	105	86	80	1200
1827–1830	140	131	136	52	80	107	98	121	64	118	98	56	1200
1831–1835	108	144	89	103	96	90	83	83	96	131	123	54	1200
1839–1843	151	132	108	76	80	97	103	87	102	119	97	48	1200
1846–1850	162	148	120	91	79	83	79	79	103	131	106	20	1200
Всього	137	130	119	87	87	90	90	91	91	122	104	51	1200

У такому разі чітко виокремлено розподіл кількості народжень протягом 1812–1820 рр. В абсолютних даних за цей період репрезентовані відомості про 136 народжень у 5-ти колоніях. З них Карагач, Ташбунар, Імпуцита та Чийшія – колонії туканської групи та колонія Чешма-Варуїта – 1810 року заснування. Відповідно, цей рядок даних багато в чому демонструє стан репродуктивної поведінки, який був перенесений із попередніх територій, а саме – Балкан. Спробуємо розглянути ці моменти окремо, оскільки вони становлять важливі характеристики, що дозволяють розкривати перехідну ситуацію (Діаграма 3.8.).

Для наочності сприйняття умовні показники кількості народжень розташовано у порядку місяців зачаття та чорним кольором виокремлено місяці, на які не припадають пости. У результаті бачимо, що з чотирьох постів заборони дотримувалися лише під час Різдва. Показники за березень, час Великоднього посту, вищі за аналогічні в січні. Рівень числа народжень дітей, зачатих у січні, один з трьох найнижчих: у той час, коли ті ж показники щодо вересня – одні з найвищих. Дані, що представлені у Діаграмі 3.8., показують майже повну відсутність сезонності, яка детермінована церковними постами, сільськогосподарським циклом та коливанням рівня шлюбності населення. Можна припустити, що така відсутність виникає через недостатню вибірку кількості народжень, хоча ми її екстраполюємо із схожих досліджень. Саме тому спробуємо знайти інші пояснення, які, найвірогідніше, мають віддзеркалювати етнокультурну та історичну специфічність групи.

Болгари, в результаті переселень на терени Бессарабії на самому початку ХІХ ст., рятуючись від небезпеки яничарських банд на Балканах, опинилися у досить складній ситуації невирішеного земельного питання. Вперше про новий перерозподіл землі щодо болгар-переселенців йдеться ще на самому початку російсько-турецької війни 1806–1812 рр.⁸³ Однак остаточно це питання вирішено лише наказом, який видав Сенат 29 грудня 1819 р., та особливим актом Міністерства внутрішніх справ від 12 березня 1820 р.⁸⁴ Протягом понад десятиріччя перші болгари-переселенці знаходяться

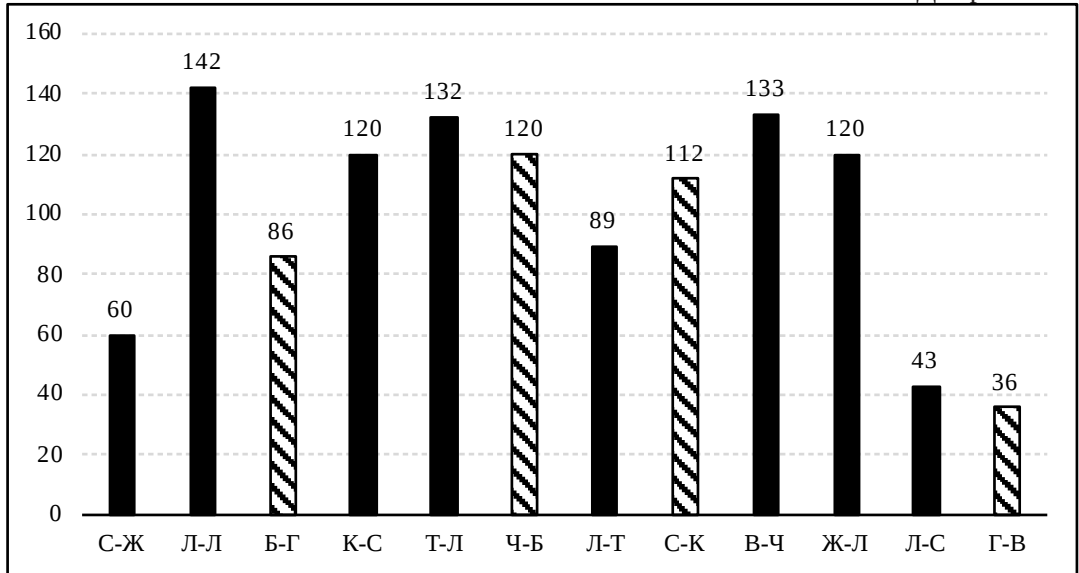
⁸² Див. посилання до Табл. 3.33.

⁸³ Мещеряк И. И. Социально-экономическое развитие болгарских и гагаузских сел в Южной Бессарабии (1808–1856 гг.) Кишинев, 1970. С. 10.

⁸⁴ Там само. С. 15.

Сезонність народжуваності. 1812–1820 рр.⁸⁵

Діаграма 3.8.

у невизначеності свого стану та відповідного матеріального забезпечення. Практично повна відсутність статистичних даних до 1820 р., що пов'язані із землеробством та тваринництвом, значно заважає чіткій констатації наявності будь-якого сільськогосподарського укладу. Більш того, перманентний притік нових переселенців з Балкан та внутрішні міграції болгарського населення вже у Буджаку, на наше переконання, не сприяють підпорядкуванню всього міграційного соціуму сезонам польових робіт. Тим більше, що серед них чимало мешканців, які займалися скотарством.

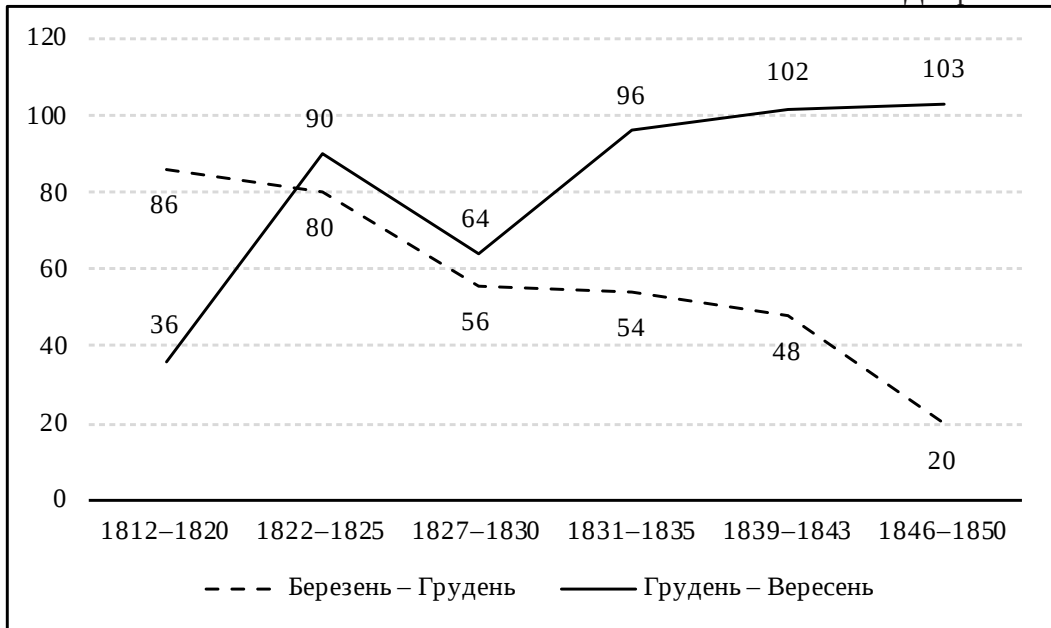
Чому саме болгар-переселенці суворо не дотримуються постів – судити складно. Можна лише припустити, що більш ніж чотирьохсотрічне, на момент переселення, османське панування у болгарських землях накладає свій відбиток на народне православ'я та ступінь релігійності населення. Болгари переходять на Буджацькі терени зі своїми священниками, зі своїми традиціями та, вірогідно, з особливою версією сприйняття релігійних правил та варіантом звичаєвого права. Поки що не відомо про роль та авторитет священнослужителів у переселенському соціумі. Проте й через півстоліття один із священників – Вахх Гуріїв – у листах з фронтів російсько-турецької війни 1877–1878 рр. відзначав, що «болгари відвідують свої храми вкрай рідко, неохоче та й на досить нетривалий час, лише заради того, щоб встановити свічку та потім швидше піти додому, тому що у храмі їх нічого не прихиляє та не цікавить...»⁸⁶. Це один із тих аргументів, які не дозволяють встановити характеристики явища, але надають підстави щодо редакції наукової постанови питання про форми та рівень народної релігійності серед болгар-переселенців.

⁸⁵ Див. посилання до Табл. 3.33.

⁸⁶ Гурьев В. Письма священника с похода 1877–1878 гг. Москва, 2007. С. 105.

Динаміка народжуваності у вересні та грудні. 1812–1850 рр.⁸⁷

Діаграма 3.9.

Продовжуючи аналіз динаміки змін у сезонності народжуваності серед болгарських поселень Бессарабії протягом першої половини XIX ст., звернемо увагу на один з фактів. На Діаграмі 3.9. чітко простежується трансформація стосовно відносної кількості народжень у вересні та грудні. Ці два місяці відображають залежність від зачатъ, які здійснені під час Різдвяного та Великоднього постів. На Діаграмі розташовано дві протилежні тенденції. Одна з них переконливо свідчить про зростання значення Великого посту для болгар-переселенців. Друга – про поступову втрату значення посту перед Різдвом.

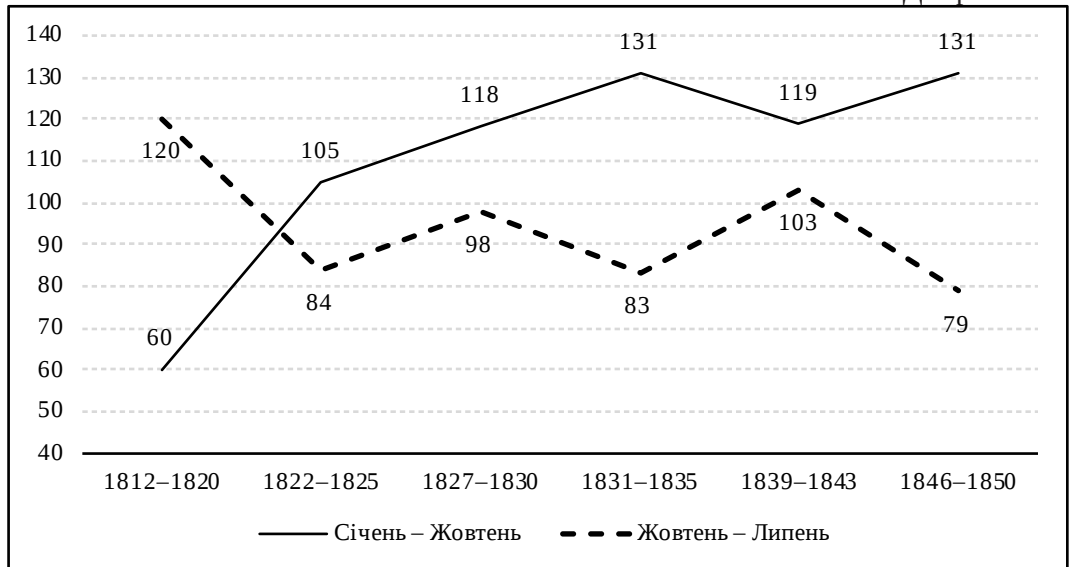
Ще одну показову тенденцію розкриває Діаграма 3.10., в якій містяться графічні дані про зміни кількості народжень протягом жовтня та липня. Відповідно, місяцями зачатъ щодо цих дітей виступають два місяці найбільшої кількості вінчань. Так, знов перед нами постають дві протилежні закономірності. Так само, як і у грудні – вересні, у січні – жовтні явно збільшується кількість народжувань, тоді як у жовтні – липні бачимо очевидну негативну динаміку.

Отже, здійснений аналіз сезонності народжуваності у болгарських колоніях Бессарабії протягом першої половини XIX ст. дозволяє виявити декілька важливих характеристик історико-демографічної поведінки групи. Незважаючи на виразну сезонність шлюбів, яку визначають періоди постів та цикли сільськогосподарських робіт, це не впливає пропорційно на сезонність народжуваності. На жаль, через брак та фрагментарність окремих метричних книг, нам не вдається відтворити картину народжень виключно перших дітей, на що безпосередньо впливає сезонність шлюбів.

⁸⁷ Див. посилання до Табл. 3.33.

Динаміка народжуваності у жовтні та липні. 1812–1850 рр.⁸⁸

Діаграма 3.10.

З чотирьох основних календарних православних постів протягом року лише два з них – Різдвяний та Великий – впливають на сезонність народжень. Цю залежність слід вважати факторною та такою, що визначає посилення впливу Великого посту до середині XIX ст. Одночасно із постами, активно впливають сільськогосподарські цикли. Вони разом призводять до формування резонансного мінімального значення зачаття у березні та, відповідно, до рекордно низького числа народжень у грудні. У той же час, незважаючи на пости та польові роботи, прослідковується абсолютне нівелювання сезонності у другій половині календарного року – з липня по грудень. Пояснення цьому ще потрібно знайти, а поки що лише припустимо початок процесів секуляризації світогляду та відповідних соціальних практик, що накладаються на прагматику аграрної зайнятості.

Дуже важливими ознаками поширення цих тенденцій можуть виступити дані про інтервали між народженням та хрещенням дітей. Для цього ми створили базу даних, куди потрапили 2470 випадків з метричних книг протягом 1812–1850 рр. Щоб виявити історичну динаміку у цих процесах, усі випадки згруповані за двома хронологічними відрізками, які відповідають першій та другій чвертям XIX ст. Узагальнення аналізу та емпіричні дані представлено у Таблиці 3.35.

Насамперед, звертаємо увагу на співвідношення статей у групі народжених дітей. У період 1812–1825 рр. цей показник майже дорівнює 100, із невеликою перевагою на користь хлопчиків. Наступний період – 1827–1850 рр. – співвідношення вже нараховує 103,5, а загальне щодо всієї половини XIX ст. – 102,8. Подібне співвідношення є типовим та повністю укладається у допустимі межі від 100 до 110⁸⁹.

⁸⁸ Див. посилання до Табл. 3.33.

⁸⁹ Анри Л., Блюм Ф. Методика анализа в исторической демографии. Москва, 1997. С. 27.

Спираючись на дані, можна стверджувати, що найпоширенішою у болгарській родині Бессарабії є практика хрестити дитину протягом першого тижня після народження. В окремих регіонах Болгарії найвдалішим днем вважається третій день після народження, за винятком тих випадків, коли дитина «слабка» – її намагаються охрестити одразу під час пологів або у той же день⁹⁰. Виходячи із народної практики, інтервали між народженням та хрещенням розподілено на 5 груп: діти, хрещені в день народження, на наступний день (2-й чи 3-й), діти, що були похрещені протягом першого тижня (у цьому випадку – на 4-й – 7-й день), діти, хрещені до 14-го дня, та решта календарних термінів.

Обробка через такий фільтр даних метричних книг свідчить, що у першій чверті XIX ст. майже 5% хлопчиків та 3% дівчат хрещені у день свого народження. Можна припустити, що на такий високий відсоток впливає висока смертність немовлят – саме тому батьки намагаються швидше охрестити дітей. У другій чверті XIX ст. частина таких ранніх хрещень зменшується до 1,5% та нівелюються особливості щодо статей. Дещо парадоксально практика суперечить поширенню віспи та відповідно високій смертності. Схожу тенденцію спостерігаємо стосовно новонароджених другої групи – тих, кого похрестили на 2-й або 3-й день їхнього життя. Якщо до 1825 року такі випадки становили понад 18%, то у період 1827–1850 рр. лише 6,1% для хлопчиків та 5,5% для дівчат (середній = 5,8 %). Якщо у перший хронологічний період 22,1% від усіх дітей (кожного п'ятого) хрестять на перший, другий чи третій день їхнього життя, то протягом другого періоду відсоток таких випадків знизився істотно до 7,3% (більш ніж у три рази). Пояснення цьому слід шукати у певній стабілізації та налагодженні умов життя у болгарських колоніях другої чверті XIX ст., що приводить до серйозного зменшення ризиків та, відповідно, страху за життя новонароджених.

Із репрезентованих у Таблиці 3.36. даних бачимо домінування традиції хрестити дітей до 7-го дня. Майже половина від усіх дітей цього періоду хрещені на 4-й – 7-й день життя. Порівнявши відсоткове співвідношення із хрещеними впродовж другого тижня їхнього життя в обох чвертях першої половини XIX ст., бачимо, що протягом 1827–1850 рр. кількість таких дітей зростає удвічі. Ця тенденція зайвий раз підтверджує нашу тезу щодо поліпшення умов життєдіяльності та добробут колоністів.

Насамперед треба звернути увагу на останню групу. Через які обставини батьки такий тривалий час не хрестять своїх дітей? Досить високий відсоток подібних випадків виводить це питання із площини індивідуальних уявлень до контексту соціальних практик та суспільних явищ. Можна припустити, що в окремих випадках така пролонгація пов'язана із відсутністю священника. Однак із великим ступенем ймовірності можемо припустити, що батьки просто не переймаються життям дитини, індивідуально сприймаючи зв'язок між здоров'ям та релігійним ритуалом. Але цей громадянський секуляризований світогляд ще не мав значного поширення серед болгар Бессарабії. Найтриваліший період життя дитини нехрещеною у 1825 р. був 38 днів. У другій чверті XIX ст. аналогічний інтервал становив 39 днів. Показово, що в усьому масиві даних не знайшлося жодного випадку хрещення після 40-го дня.

⁹⁰ Тодорова М. Балканското семейство. Историческа демография на българското общество през османския период. София, 2002. С. 59.

Інтервали між народженням та хрещенням дітей. 1812–1850 рр.⁹¹

Таблиця 3.35.

	1812–1825				1827–1850				Всього
	Хлопчики		Дівчатка		Хлопчики		Дівчатка		
День народження	15	4,8%	9	2,9%	15	1,6%	14	1,5%	53
2-3-й день	57	18,4%	56	18,2%	57	6,1%	50	5,5%	220
До 7-го дня	146	47,1%	146	47,4%	491	52,1%	454	49,9%	1237
До 14-го дня	62	20,0%	66	21,4%	349	37,0%	365	40,1%	842
Після 14-го дня	30	9,7%	31	10,1%	30	3,2%	27	3,0%	118
Всього	310	100,0%	308	100,0%	942	100,0%	910	100,0%	2470

Інтервали між народженням та хрещенням дітей за місяцями. 1812–1850 рр.⁹²

Таблиця 3.36.

		С	Л	Б	К	Т	Ч	Л	С	В	Ж	Л	Г
День народження	Ч	6	9	3	7	3	3	1	6	5	2	4	4
	%	2,2%	3,4%	1,2%	3,7%	1,6%	1,6%	0,5%	3,2%	2,6%	,8%	1,9%	3,6%
2-3-й день	Ч	30	17	28	13	15	16	11	14	12	33	17	14
	%	11,1%	6,4%	11,4%	6,9%	7,9%	8,5%	6,0%	7,6%	6,2%	13,0%	7,9%	12,6%
До 7-го дня	Ч	140	139	125	97	90	87	101	90	81	114	124	60
	%	51,7%	52,3%	51,0%	51,6%	47,1%	46,0%	55,2%	48,6%	42,0%	45,1%	57,7%	54,1%
До 14-го дня	Ч	85	93	78	63	73	72	59	63	89	95	60	22
	%	31,4%	35,0%	31,8%	33,5%	38,2%	38,1%	32,2%	34,1%	46,1%	37,5%	27,9%	19,8%
Після 14-го дня	Ч	10	8	11	8	10	11	11	12	6	9	10	11
	%	3,7%	3,0%	4,5%	4,3%	5,2%	5,8%	6,0%	6,5%	3,1%	3,6%	4,7%	9,9%
Всього	Ч	271	266	245	188	191	189	183	185	193	253	215	111
	%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

У першій чверті ХІХ ст. близько 10% від усіх дітей хрещені після двох тижнів життя. Подібні випадки, але вже у другій чверті того ж самого століття, зменшують свою

⁹¹ НАРМ. Ф. 211. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 220–221, 216–219, 263–266 ; Оп. 4. Спр. 46. Арк. 96–151, 261–311, 693–737, 1062–1091, 1127–1148 ; Оп. 21. Спр. 1. Арк. 10–18, 19–32 зв., 33–46, 72–89, 216–223 зв., 314–323 зв., 257–264, 199–204 зв.

КУІА. Ф. 630. Оп. 1 Спр. 6. Арк. 25–37, 224–228 ; Спр. 9. Арк. 111–116 ; Спр. 14. Арк. 43–53, 99–107, 271–281, 421–439 ; Ф. 631 Оп. 1. Спр. 2. [Колонії Ташбунар, Імпуцита, Чешма-Варуїта, Чийшія] ; Спр. 3. Арк. 234–248, 431–447, 692–704, 758–768 ; Спр. 5. Арк. 264–272, 484–524, 776–792, 852–866 ; Спр. 6. Арк. 300–313, 534–548, 844–858, 934–944 ; Спр. 7. Арк. 218–223, 398–407, 730–745 ; Спр. 9. Арк. 113–141, 183–199, 585–607, 807–820 ; Спр. 10. Арк. 113–130, 669–685, 693–718, 921–934 ; Спр. 11. Арк. 122–144, 192–203, 648–660 ; Спр. 12. Арк. 113–130, 244–258, 172–184, 445–461, 613–625, 631–648, 560–569 ; Спр. 13. Арк. 91–110, 153–173, 448–463 ; Спр. 15. Арк. 285–327, 1–35 зв. ; Спр. 16. Арк. 306–357 ; Спр. 18. Арк. 236–279. [Колонії Ташбунар та Чийшія] ; Спр. 20. Арк. 42–93, 289–331, 885–921 ; Спр. 23. Арк. 55–110 ; Спр. 24. Арк. 112–172, 279–321, 536–605 ; Спр. 27. Арк. 303–357, 629–703 ; Спр. 28. Арк. 136–199, 336–388, 648–723, 371–417 зв.

⁹² Там само.

Сезонність народжуваності. 1851–1941 рр.⁹³

Таблиця 3.37.

Рік	Місяць народження												Всього
	С	Л	Б	К	Т	Ч	Л	С	В	Ж	Л	Г	
	Місяць зачаття												
	К	Т	Ч	Л	С	В	Ж	Л	Г	С	Л	Б	
1851–1910	124	95	116	83	105	106	82	111	110	116	88	64	1200
1924	79	61	79	74	143	172	103	111	57	87	147	87	1200
1941	85	221	85	110	149	132	85	64	44	64	77	85	1200

частку більше ніж у три рази. Складно однозначно припустити фактори таких трансформацій. Можливо, перед нами процес зміни традицій під впливом рекомендацій з боку священників, які намагалися скоротити кількість немовлят, що вмирають нехрещеними. Проте допустимим є той факт, що діловодство (крім власне релігійного таїнства, метричні книги ще виконували функції адміністративно-фіскального обліку населення) налагоджується та удосконалюється. І, відповідно, батьки намагаються якомога швидше оформити свою дитину.

Під час аналізу даних про хрещення ми розподіляємо усю базу даних за першу половину XIX ст. за місяцями року з метою простежити залежність від місяців або хоча б певних сезонів (Таблиця 3.36.). Найвищий відсоток хрещень дітей фіксується взимку – грудень – лютий. Якщо пояснювати це природними умовами, то слід пам'ятати, що аналогічні середньомісячні показники визначені стосовно квітня, серпня та вересня. У другій групі дітей найчастіше хрестять у січні, березні та жовтні. Свідчення про хрещення до 7-го та 14-го днів доволі рівномірні.

Продовжуючи розглядати сезонність народжуваності серед болгар Бессарабії, будемо екстраполювати наші спостереження першої половини XIX ст. Надалі ми узагальнюємо частоту народжень та її коливання у другій половині XIX – майже усієї першої половини XX ст. – 1851–1941 рр. (Таблиця 3.37.). Намагання виявити історичну динаміку сезонності народжуваності демонструють, що до початку XX ст. спостерігаються усі потенційні риси першої половини XIX ст. – умовні середньомісячні показники майже однакові. Можна відзначити тенденцію до гармонійного балансування розподілу між місяцями, але незначну – оскільки певне зменшення «популярності» січня або лютого (замість 135 та 140 на цей місяць вже припадає 124 та 95); підвищення кількості та умовних показників за травень чи вересень (замість 88 та 92 – 105 та 110 відповідно).

Тенденції до вирівнювання кількості народжень за місяцями тривають. На 1924 р. відбувається значна трансформація, яка виражається у переорієнтації популярних місяців. Тепер такими «лідерами» стають червень (172 замість 91 для першої половини та 106 – для другої половини XIX ст.), лютий (147 замість 106 та 88 відповідно), травень (143 замість

⁹³ НАРМ. Ф. 211. Спр. 36. Арк. 32–108 зв., 279–318; Оп. 20. Спр. 16. Арк. 497–538, 65–106; Спр. 17. Арк. 72–112; Спр. 19. Арк. 224–264; Спр. 20. Арк. 73–109; Спр. 107. Арк. 364–401; Спр. 162. Арк. 1–79; КУІА. Ф. 26. Спр. 2. Арк. 1–79; а також за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградне та Задуніаївка Болградського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

88 та 105 відповідно). Отже, зростає кількість зачатъ у вересні, липні та серпні. Виявити якусь факторну залежність таких вибухів поки що не видається можливим, звернемо лише увагу на зниження залежності від календарю сільськогосподарських робіт. Можливо, що так себе проявляє рання урбанізація – відхід частини чоловіків на заробітки.

На 1941 р. більшість із цих тенденцій закріплюється, хоча і з певною специфічністю. Зокрема, «повертає» свою популярність лютий як рекордсмен у сезонній народжуваності (221, тобто кожна шоста дитина народжується у цьому місяці), зберігають максимальні позиції за собою травень (149) та червень (132). Разом із квітнем (110) ці три місяці надають життя на 1941 р. кожній третій дитині із усіх народжених. Важливо відзначити, що грудень, як місяць зачаття, залишається із мінімальними показниками – 44 (удвічі меншими ніж середньостатистично щодо решти місяців). Така ситуація свідчить про збереження реліктової релігійності у поведінці, а також про повну втрату залежності календаря зачатъ від сільськогосподарських циклів праці.

Таку історичну динаміку найкраще розкриває Діаграма 3.11. Поступову еволюцію демонструє лише квітень, зворотну регресію (поступову втрату показників) – серпень, вересень та жовтень. Решта місяців не мають чітко вираженої геометричної залежності. Як це не парадоксально, але лінії 1941 р. виглядають найменш збалансованим рядом: показники лютого не лише принципово відрізняються від попередніх даних (у два та три рази відповідно), але й утричі більші ніж решта показників на цей рік. Таке розбалансування помітно звужує евристичну цінність наших припущень щодо 1941 р. – ми маємо справу із випадковістю, що поки не може бути пояснено через брак джерел.

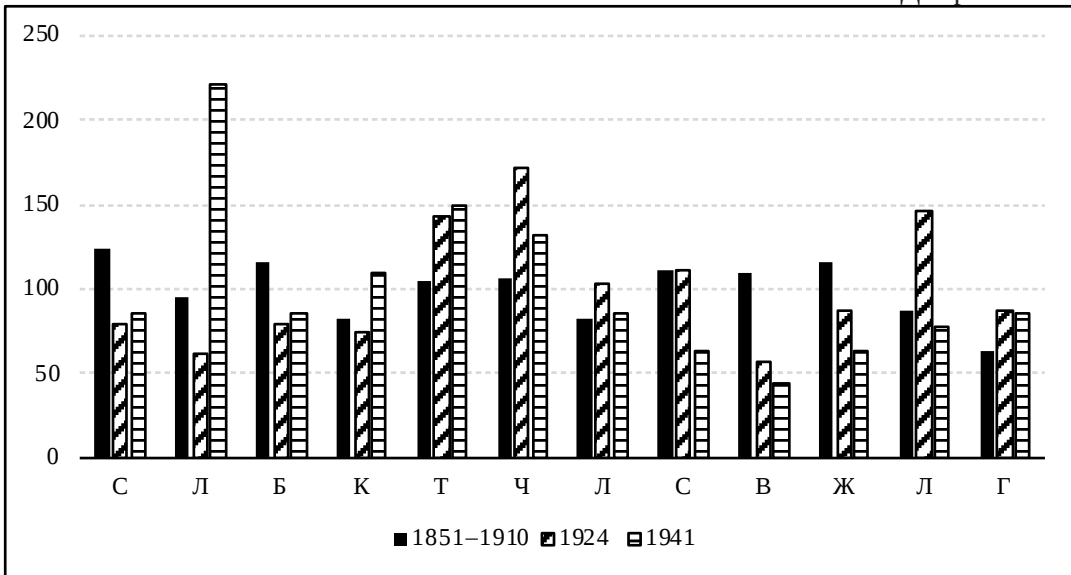
У цьому контексті важливі наступні актуалізовані джерела 1940-х рр. – вони надають більш репрезентативні відомості щодо сезонності народжуваності серед болгар Бессарабії. Ми їх залучаємо до узагальнень стосовно розвитку протягом 1940–2010-х рр. (Таблиця 3.38.). Оскільки в цей період ми вже маємо справу із групою доволі секуляризованою, співвідношення календаря народжень із релігійними циклами виявляється непродуктивним. Щодо цієї спільноти важливим залишається лише прагматика господарсько-економічної діяльності. Спробуємо розкрити вплив цих факторів на сезонність народжуваності.

На 1940-і рр. (наші вибірки – 1944–1946 та 1947–1949 рр.) розбіжності у двох низках умовних відносних даних є значними, що свідчить про певну руйнацію традиційного календаря та формування нових механізмів відтворення населення. Так, наприклад, згідно з Діаграмою 3.12 А., найчастіше у 1944–1946 рр. жінки народжують у січні – березні (майже чверть від усіх випадків), липні та вересні (п'ята частка). Найменші рівні народжуваності фіксуються у червні та серпні. Протягом 1947–1949 рр. абсолютна більшість народжень припадає на травень (майже четверта частина), березень та серпень. Найнижчі показники виявляються у жовтні та грудні. Однозначно, що вже відбувається перехід до світської демографічної моделі, в якій відчувається мінімальний вплив релігійних практик. Враховуючи місяці зачатъ, відзначимо значну роль локальних суспільних та господарських подій індивідуального та громадського характеру.

Для встановлення сезонності народжуваності серед болгар Бессарабії за радянських часів, ми обираємо корпуси погосподарських книг 1964–1966 та 1983–1985 рр. Опрацювання даних із них виявляє наявність сезонності та її певну динаміку.

Сезонність народжуваності. 1851–1941 рр.⁹⁴

Діаграма 3.11.

Про її існування свідчать серйозні розбіжності відносних даних на місяць: від 36 у грудні до 151 у серпні та жовтні (1964–1966 рр.), від 46 у грудні до 160 у січні (1983–1985 рр.). На мінімум грудневих народжень та його сталість впливають, наймовірніше, релігійні заборони на інтимні стосунки протягом березня, час Великого посту. Незважаючи на атеїзацію суспільства, болгари реліктово зберігають церковні традиції. На максимумах, можливо, впливають цикли господарських робіт. Додатково цю тезу підтверджують значні відсотки тих народжених, які зачаті у липні – вересні. Динаміка між двома хронологічними зрізами виявляється у січні та квітні – травні (Діаграма 3.12 Б.). У ці місяці спостерігаються значні розбіжності в кількості, що пояснюються поступовим відходом від традиційних моделей та підвищенням впливу економічної прагматики.

На сучасному етапі сезонність народжуваності серед болгар Бессарабії виявляється на підставі вибіркової обробки корпусів погосподарських книг 1991–1995 та 2011–2015 рр. Порівняно із радянськими часами, вона є більш трансформованою у напрямку світськості та прагматики. На Діаграмі 3.12 В. наочно продемонстровано, що динаміки між двома хронологічними зрізами майже не існує: лише березень більш ніж утричі переважає в 2015 р., решта демонструють майже однакові показники.

Діапазони розбіжностей у кількості народжень за місяцями в обох зрізах майже однакові. Проте мають незначні особливості. Так, на 1991–1995 рр. абсолютний мінімум фіксується для березня та жовтня (66 відносних одиниць), а максимумами

⁹⁴ НАРМ. Ф. 211. Спр. 36. Арк. 32–108 зв., 279–318; Оп. 20. Спр. 16. Арк. 497–538, 65–106; Спр. 17. Арк. 72–112; Спр. 19. Арк. 224–264; Спр. 20. Арк. 73–109; Спр. 107. Арк. 364–401; Спр. 162. Арк. 1–79; КУІА. Ф. 26 Спр. 2. Арк. 1–79; а також за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградне та Задуніаївка Болградського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

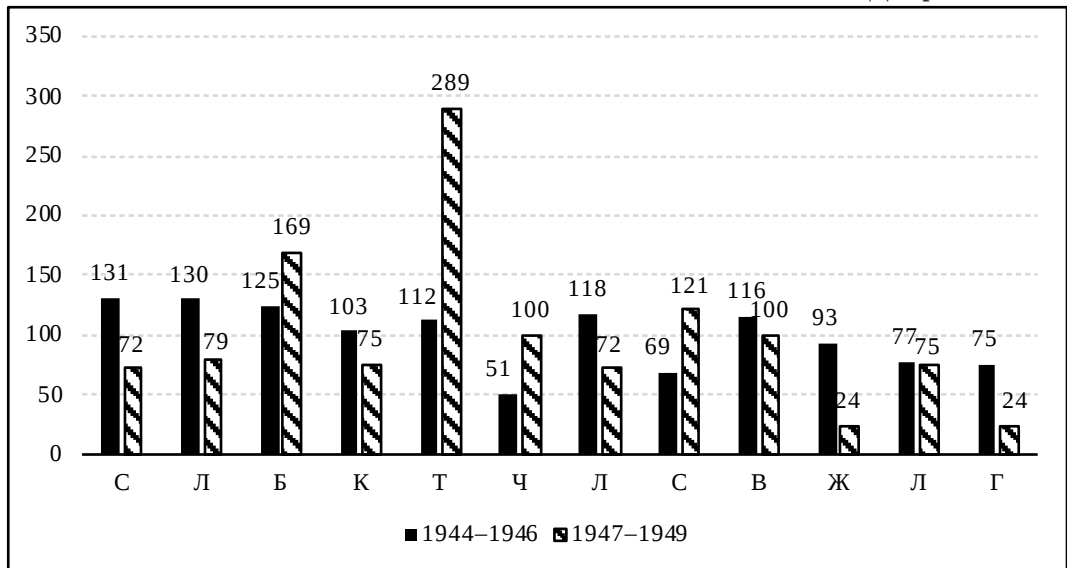
Сезонність народжуваності. 1944–2015 рр.⁹⁵

Таблиця 3.38.

Рік	Місяць народження												Всього
	С	Л	Б	К	Т	Ч	Л	С	В	Ж	Л	Г	
	Місяць зачаття												
	К	Т	Ч	Л	С	В	Ж	Л	Г	С	Л	Б	
1944–1946	131	130	125	103	112	51	118	69	116	93	77	75	1200
1947–1949	72	79	169	75	289	100	72	121	100	24	75	24	1200
1964–1966	80	137	53	110	125	92	107	151	74	151	83	36	1200
1983–1985	160	63	34	154	103	118	103	137	83	92	107	46	1200
1991–1994	114	104	66	88	85	118	76	142	167	66	78	95	1200
2011–2015	104	115	209	92	75	92	89	104	139	75	46	60	1200

Сезонність народжуваності. 1944–2015 рр.⁹⁶

Діаграма 3.12 А.

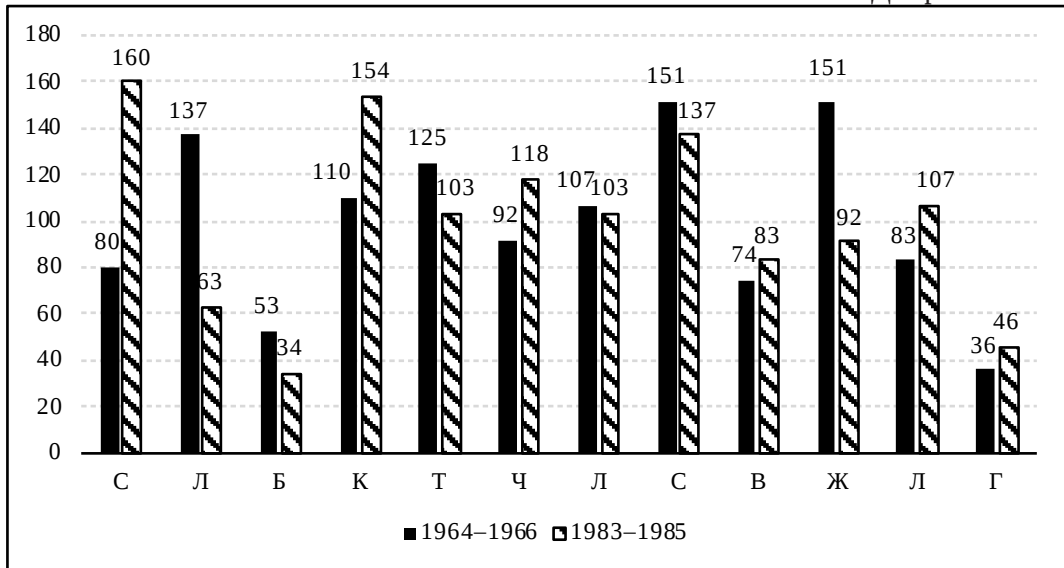

припадають на серпень (142) та вересень (167), тобто за два місяці народжується кожен четвертий із усіх народжених у році. На 2011–2015 рр. мінімуми фіксуються у листопаді – грудні (46 та 60), а ось максимуми – у березні (209) і у вересні (139). У цілому, повертається «звичай» найвищих показників народжень протягом січня – березня (хоча вони окремо втрачають свої високі показники, але разом становлять від чверті до третини від

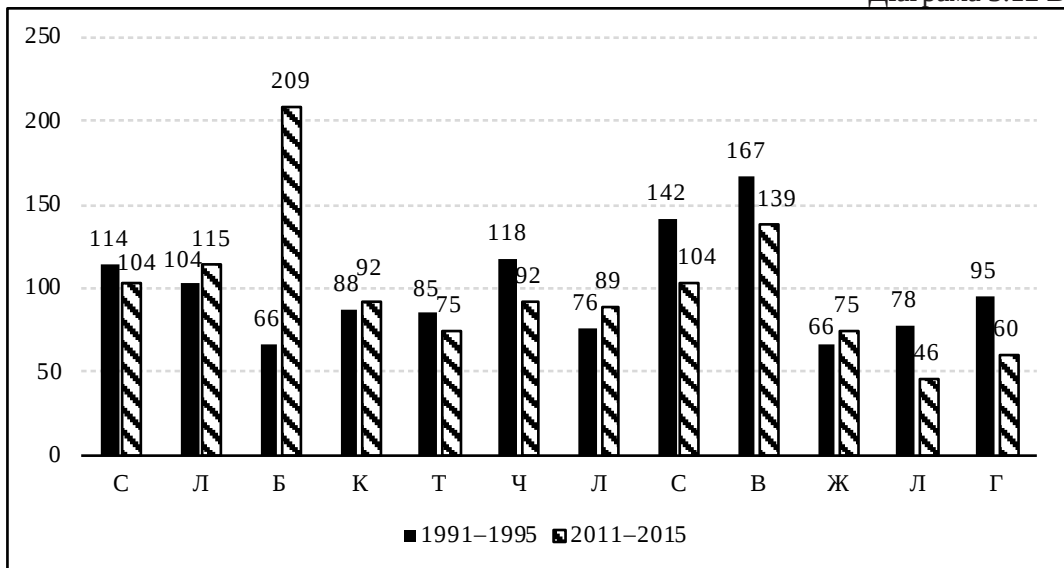
⁹⁵ Таблицю складено автором за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградівка, Виноградне та Нові Трояни Болградського району Одеської області, села Дмитрівка Білгород-Дністровського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

⁹⁶ Там само.

Діаграма 3.12 Б.

Діаграма 3.12 В.

усіх народжень). Також сталим слід вважати підвищення народжень протягом серпня – вересня. Якщо ретроспективно встановити місяці зачаття, то простежується кінець весни та межа осені-зими. Важко точно вказати, що за фактори визначають подібну репродуктивну поведінку. Припустимо, що така модель відповідає прагматичі господарсько-економічних робіт в умовах глобалізації – до та після сезонних міграцій осіб, які від’їжджають на заробітки. Однак, це потребує своєї перевірки іншими матеріалами.

3.2. Зміни у структурі та історична специфіка смертності.

Категорія «смертність» виступає в демографії важливим показником загального стану суспільства та відповідних процесів розвитку. Вивчення її, як важливого складника суспільства, ґрунтується на наукових уявленнях про роль і вплив смерті на певну групу населення, його формальних (чисельних) та внутрішніх (структурних) проявах. Смертність витлумачуємо як дослідження закономірності вимирання покоління через розгляд «масового статистичного процесу, що складається із низки поодиноких явищ, які відбуваються у різних вікових параметрах та визначають у своїй сукупності порядок вимирання фактичного та умовного (гіпотетичного) поколінь»⁹⁷. У межах історико-демографічних реконструкцій, вона передбачає розгляд «смертності через частотність випадків смерті у певному соціальному середовищі»⁹⁸. Разом із народжуваністю, смертність факторно формує природний рух (відтворення) населення. Саме таке наукове розуміння сприяє як ретроспективним (історико-демографічним), так і перспективним (прогнозування) дослідженням смертності⁹⁹.

3.2.1. Загальні коефіцієнти смертності.

Власне «смерть» уявляється як подія, для розуміння якої система демографічної статистики збирає та комбінує дані. Із принципових показників визнаються щорічні коефіцієнти та рівень смертності населення, її статево-вікова структура, смерть дітей та немовлят, фактори як власно смертності, так і зміни поколінь тощо. Усі ці показники дозволяють характеризувати рівень розвитку конкретного суспільства та складати судження про стратегії відтворення населення.

Для обчислення показника смертності переважно використовують загальний коефіцієнт смертності.

$$m = \frac{M}{P \times T} \times 1000;$$

де M – кількість померлих протягом певного періоду, P – середня чисельність населення, T – тривалість періоду¹⁰⁰.

Для встановлення цього коефіцієнта серед болгар Буджака на першу половину XIX ст. скористаємося свідченнями метричних книг, а також даними Ревізького реєстру за 1818, 1835 та 1850 рр. Середню чисельність населення останньої чверті XIX – початку XX ст. обчислюємо на базі статистичних офіційних матеріалів за 1878¹⁰¹ і 1910¹⁰² рр. Підрахун-

⁹⁷ Народнонаселение : энциклопедический словарь. Москва, 1994. С. 448.

⁹⁸ Борисов В. А. Демография : учебник для вузов. Москва, 1999. С. 196.

⁹⁹ Цвігун І. А. Смертність населення України та її соціально-економічні наслідки. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2010. Т. 3, № 2. С. 160–164 ; Сучасні та прогностичні тенденції смертності населення України / Слабкий Г. О. та ін. Київ : Знання, 2010. 180 с.

¹⁰⁰ Демографический энциклопедический словарь. Москва, 1985. С. 438–439 ; Григор'єва С. В. Основи демографії : текст лекцій. Харків, 2010. С. 52.

¹⁰¹ Егунов А. Н. Бессарабская губерния в 1870–1875 гг. 1 : Перечень населенных мест. Кишинев, 1879. С. 119–121.

¹⁰² Державин Н. С. Болгарские колонии в России (Бессарабская, Херсонская и Таврическая губернии). : Сборник за народни умотворения. София, 1914, Т. 29. С. 26–27.

ки проводяться для чотирьох колоній-поселень – Імплицита, Ташбунар, Чийшія і Чешма-Варуїта. Вибірка зумовлена фактом репрезентованості за цими анклавними корпусами первинної статистики. Під час підрахунків залучено також свідчення із колонії Карагач. Обраний нами хронологічний інтервал охоплює 29 зрізів за умовне століття – з 1812-го по 1910 рр. Враховуючи специфіку ведення поточної церковної статистики (метричних книг), точкою розрахунку нового року приймають 1 січня.

Розпочнемо із реконструкції загальної кількості населення за окремими колоніями. Згідно з Таблицею середньорічного приросту населення за певними регіонами Російської імперії, яка складена Б. М. Мироновим, такий показник до 1857 року = 2,03%¹⁰³. Останню чверть XIX – початок XX ст. у болгарських селах Бессарабії можна характеризувати як етап із доволі високим демографічним приростом. Середньорічний приріст населення у селах Карагач, Імплицита та Чешма-Варуїта протягом 32 років – з 1878-го до 1910 рр. – становить 43,5 на тисячу. Заради встановлення частки щорічного мінусу або плюсу від загального числа мешканців на момент переписів населення, ми помножимо 20,3% та 43,5% на різницю в роках. Отриманий результат додаємо до одиниці. Наші емпіричні матеріали (Таблиця 3.39.) дозволяють стверджувати, що середні показники загального коефіцієнта смертності за першу половину XIX ст. становлять 40,4%. Цей показник набагато вищий, ніж аналогічні середньостатистичні по Російській імперії. За матеріалами Б. М. Миронова, тоді у селах нараховано 35%. З 1860-х рр. смертність починає поступово знижуватися: загальний коефіцієнт смертності з 1851-го до 1913 рр. зменшується з 39 до 32 на тисячу¹⁰⁴. У контексті такої картини коефіцієнти загальної смертності, що отримані нами на період з 1851-го до 1910 рр., дорівнюють 30%. Відповідно, можна констатувати, що рівень смертності у болгарських колоніях Буджака протягом XIX – початку XX ст. має тенденцію до зниження під впливом підвищення культурного рівня, соціально-економічного добробуту, а також завдяки появі та поширенню медичної інфраструктури.

Для порівняння, на початку XX ст. у скандинавських країнах загальний коефіцієнт смертності менше 17%, у Великобританії – 19%, Франції – 22%, Німеччині – 24%¹⁰⁵. Такий стан, на думку сучасників, пов'язаний із «низьким положенням країни у культурно-санітарному відношенні»¹⁰⁶. Якщо ввести такі компаративні перспективи до наших показників – 15,7% для 1906 р. та 31,2% для 1910 р. (середній – 23,5%), то виявляється, що він більш гармонійний у загальноросійському контексті та знаходиться приблизно на рівні Німеччині. Це, певною мірою, пояснює той факт, що Бессарабія (принаймні болгари) дещо раніше вступає до демографічного переходу від традиційної до модерної моделі відтворення населення. Важливим складником цього переходу є радикальне зниження рівня смертності. Можемо припустити, що ця тенденція

¹⁰³ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Санкт-Петербург, 2000. Т. 1. С. 23.

¹⁰⁴ Там само. С. 190.

¹⁰⁵ Куркин П. И. Рождаемость и смертность в капиталистических государствах Европы. Москва, 1938. С. 26.

¹⁰⁶ Хлопин Г., Эрисман И. Современное состояние России. *Россия* : энциклопедический словарь. Санкт-Петербург, 1898. С. 225.

Загальні коефіцієнти смертності. 1812–1910 рр.^{107*}

Таблиця 3.39.

	Середня чисельність населення	Загальні коефіцієнти смертності
1812	0,878 x 1155 = 1014	m = 13 / 1014 x 1000 = 12,8 ‰
1818	1 x 537 = 537	m = 13 / 537 x 1000 = 24,2 ‰
1822	1,081 x 1101 = 1190	m = 53 / 1190 x 1000 = 44,5 ‰
1823	1,102 x 1265 = 1394	m = 48 / 1394 x 1000 = 34,4 ‰
1824	1,122 x 1265 = 1419	m = 39 / 1419 x 1000 = 27,5 ‰
1825	1,142 x 1265 = 1445	m = 50 / 1445 x 1000 = 34,6 ‰
1827	1,183 x 1265 = 1496	m = 106 / 1496 x 1000 = 70,8 ‰
1828	1,203 x 1265 = 1522	m = 131 / 1522 x 1000 = 86,1 ‰
1829	1,223 x 1113 = 1361	m = 66 / 1361 x 1000 = 48,5 ‰
1830	0,899 x 2935 = 2639	m = 146 / 2639 x 1000 = 55,3 ‰
1831	0,919 x 2935 = 2697	m = 152 / 2697 x 1000 = 56,4 ‰
1833	0,959 x 2186 = 2096	m = 60 / 2096 x 1000 = 28,6 ‰
1834	0,98 x 2935 = 2876	m = 103 / 2876 x 1000 = 35,8 ‰
1835	1 x 2935 = 2935	m = 158 / 2935 x 1000 = 53,8 ‰
1839	1,081 x 2112 = 2283	m = 79 / 2283 x 1000 = 34,6 ‰
1841	1,122 x 2177 = 2443	m = 60 / 2443 x 1000 = 24,6 ‰
1843	1,162 x 1572 = 1827	m = 61 / 1827 x 1000 = 33,4 ‰
1846	0,919 x 4496 = 4132	m = 152 / 4132 x 1000 = 36,8 ‰
1848	0,959 x 2377 = 2280	m = 76 / 2280 x 1000 = 33,3 ‰
1849	0,98 x 4496 = 4406	m = 145 / 4406 x 1000 = 32,9 ‰
1850	1 x 4496 = 4496	m = 181 / 4496 x 1000 = 40,3 ‰
1851	1,02 x 2345 = 2392	m = 145 / 2392 x 1000 = 60,6 ‰
1877	0,976 x 1690 = 1649	m = 93 / 1649 x 1000 = 56,4 ‰
1882	1,218 x 1826 = 2224	m = 29 / 2224 x 1000 = 13,0 ‰
1883	1,261 x 1126 = 1420	m = 23 / 1420 x 1000 = 16,2 ‰
1886	1,435 x 1126 = 1616	m = 46 / 1616 x 1000 = 28,5 ‰
1887	1,479 x 1126 = 1665	m = 32 / 1665 x 1000 = 19,2 ‰
1906	0,826 x 1154 = 953	m = 15 / 953 x 1000 = 15,7 ‰
1910	1 x 1154 = 1154	m = 36 / 1154 x 1000 = 31,2 ‰

* Винятки за роки: 1812 – Карагач, Ташбунар; 1818 – Імпуцита, Чешма-Варуїта; 1822 – Імпуцита, Ташбунар, Чийшія; 1829 – Імпуцита, Ташбунар, Чешма-Варуїта; 1833 – Імпуцита, Чийшія, Чешма-Варуїта; 1839 – Імпуцита, Ташбунар, Чийшія; 1841 – Імпуцита, Ташбунар, Чешма-Варуїта; 1843 – Ташбунар, Чешма-Варуїта; 1851 – Карагач, Імпуцита; 1877 – Імпуцита, Чешма-Варуїта; 1882 – Імпуцита, Карагач; 1883, 1886, 1887 – Карагач; 1906, 1910 – Імпуцита.

¹⁰⁷ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 211. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 220–221, 216–219, 263–266; Оп. 4. Спр. 46. Арк. 96–151, 261–311, 693–737, 1062–1091, 1127–1148 ; Оп. 21. Спр. 1. Арк. 10–18, 19–32 зв., 33–46, 72–89, 216–223 зв., 314–323 зв., 257–264, 199–204 зв. ; Спр. 36. Арк. 32–108 зв., 279–318 ; Оп. 20. Спр. 16. Арк. 497–538, 65–106 ; Спр. 17. Арк. 72–112 ; Спр. 19. Арк. 224–264 ; Спр. 20. Арк. 73–109 ; Спр. 107. Арк. 364–401 ; Спр. 162. Арк. 1–79.

КУІА. Ф. 630. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 25–37, 224–228 ; Спр. 9. Арк. 111–116 ; Спр. 14. Арк. 43–53, 99–107, 271–281, 421–439 ; Ф. 631. Оп. 1. Спр. 2 (Колонії Ташбунар, Імпуцита, Чешма-Варуїта, Чийшія) ; Спр. 3. Арк. 234–248, 431–447, 692–704, 758–768 ; Спр. 5. Арк. 264–272, 484–524, 776–792, 852–866 ; Спр. 6. Арк. 300–313, 534–548, 844–858, 934–944 ;

позначена серед вказаної групи між 1880 та 1906 рр. Така демографічна «революційність» пов'язана не тільки зі швидким зростанням соціально-економічного положення, але і з більш інтенсивним розвитком соціально-медичної інфраструктури в регіоні. Можемо відзначити, що, крім земської медицини, у Буджаку активно створюються лікарні та працюють приватні лікарі, яких набагато більше, ніж у середньому по Російській імперії¹⁰⁸. На початок ХХ ст. повітові земства Бессарабської губернії утримують 8 лікарень, 18 санітарних пунктів, в яких працюють 73 лікаря, 162 фельдшери, 23 фельдшериці-акушерки¹⁰⁹. Крім земських медичних установ, тут ще діють медичні заклади, які утримуються містами, єврейськими спільнотами, приватними особами. Увесь медичний персонал губернії в 1901 р. налічує 220 лікарів-чоловіків, 11 лікарів-жінок, 242 фельдшери, 48 фельдшериць, 43 акушерки і повивальні бабки, 63 сестри милосердя, 30 дантистів, 4 дантистки, 10 масажистів¹¹⁰.

Спробуємо простежити вплив історичних подій на рівень смертності у болгарських поселеннях Бессарабії. Для наочності цього представимо середні показники у вигляді Діаграми 3.13. «Найщасливішими» роками будемо вважати роки із мінімальним рівнем загального коефіцієнта смертності. Таких періодів в історії ХІХ – на початку ХХ ст. чимало: 1812–1818 рр., 1824 р., 1833 р., 1841 р., 1882–1883 рр., 1887 р., 1906 р. Встановлено, що у ці роки загальний коефіцієнт смертності серед болгар удвічі нижчий за середній по Російській імперії.

Навпаки, визначимо найменш «вдалі» роки, де смертність у півтора рази або удвічі перевищує середню за ХІХ – початок ХХ ст. Такими виявляються: 1827–1828 рр., 1830–1831 рр., 1835 р., 1851 р., 1877 р. Такі роки мають чітко регіональний характер – високі показники фіксуються щодо усіх груп населення Бессарабії, у середньому вони удвічі більші від решти на теренах Східної Європи¹¹¹. Трагічним наслідком можна знайти пояснення. Майже усі з них збігаються із виникненням та поширенням інфекційних епідемій віспи, холери тощо. Це був найнебезпечніший «ворог», як ми встановили, протягом ХІХ ст., від них у болгарських поселеннях могло померти від 5 до 10% населення (або кожен двадцятий чи кожен десятий).

Спр. 7. Арк. 218–223, 398–407, 730–745 ; Спр. 9. Арк. 113–141, 183–199, 585–607, 807–820 ; Спр. 10. Арк. 113–130, 669–685, 693–718, 921–934 ; Спр. 11. Арк. 122–144, 192–203, 648–660 ; Спр. 12. Арк. 113–130, 244–258, 172–184, 445–461, 613–625, 631–648, 560–569 ; Спр. 13. Арк. 91–110, 153–173, 448–463 ; Спр. 15. Арк. 285–327, 1–35 зв. ; Спр. 16. Арк. 306–357 ; Спр. 18. Арк. 236–279 (Колонії Ташбунар та Чийшія) ; Спр. 20. Арк. 42–93, 289–331, 885–921 ; Спр. 23. Арк. 55–110 ; Спр. 24. Арк. 112–172, 279–321, 536–605 ; Спр. 27. Арк. 303–357, 629–703 ; Спр. 28. Арк. 136–199, 336–388, 648–723, 371–417 зв.

¹⁰⁸ Корчак-Чепурковский А. В. Материалы для истории земской медицины в Бессарабской губернии. Кишинев, 1893. Вып. 1. С. 26–28.

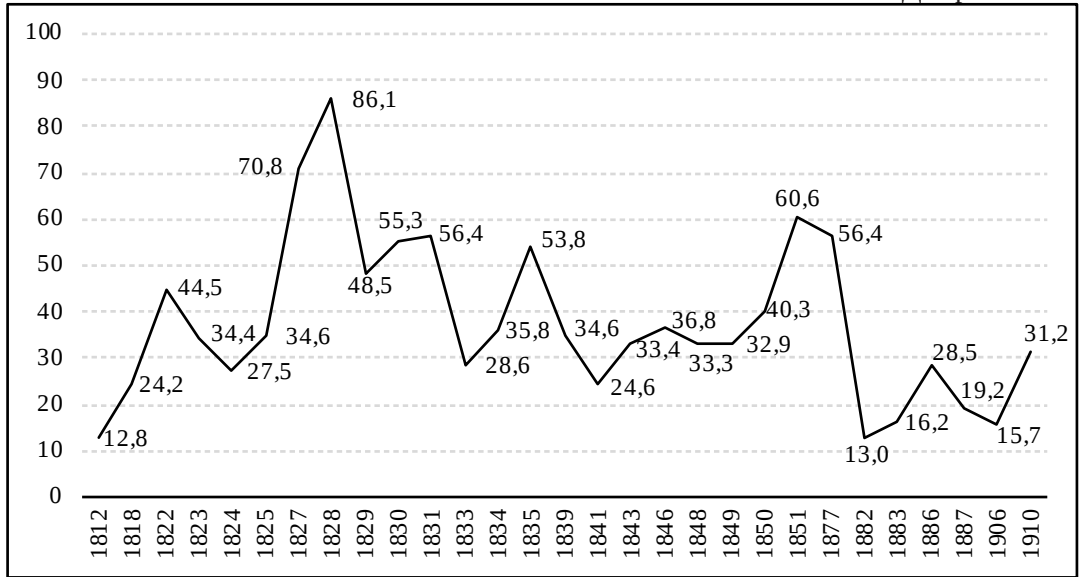
¹⁰⁹ Циганенко Л. Ф. Діяльність Бессарабського земства в галузі охорони здоров'я (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер. : Історія та географія.* 2013. Вип. 47. С. 142–146.

¹¹⁰ Бессарабия : географический, исторический, статистический, этнографический, литературный справочный сборник / под ред. П. А. Крушевана. Москва, 1903. С. 61.

¹¹¹ Военно-статистический сборник / под ред. Н. Н. Обручева. Санкт-Петербург, 1871. Вып. 4. С. 51–52.

Загальні коефіцієнти смертності. 1812–1910 рр.¹¹²

Діаграма 3.13.

Аналіз структури смертності у ці роки демонструє прямі демографічні втрати, незважаючи на вже недиагностовані випадки. Зокрема, на 1827–1828 рр. в метричних книгах прямо позначена епідемія віспи, від якої помирає кожен третій із усіх померлих у вищевказаних колоніях – 37% (!). Або на 1831 р. зафіксовано 31 випадок смерті, з них 9 – хворіли на «віспу», а ще 12 – на «холеру»; 17 – померли від «поносу» (ілюструє той факт, що майже половина від померлих нечітко продіагностована). На 1835 р. кожен третій помирає від «віспи», а ще 26% – від «кашлю».

Деталізувати ці спостереження дозволяють підрахунки чоловічої смертності за Ревізькими реєстрами 1835-го та 1850 рр. Вони є недостатньо репрезентованими щодо встановлення загальних коефіцієнтів, через відсутність в них даних про поточні щорічні відомості про смерть та даних про жіночу смертність. Однак, історичну динаміку у відсотках до загальної кількості померлих вони показують інформативно та наочно. Проаналізуємо наші узагальнення по 4-х болгарських колоніях Південної Бессарабії (Таблиця 3.40., Діаграма 3.14.).

Такий підхід дозволяє реконструювати екзогенний характер смертності шляхом інтерполяції (у межах одного ряду), безумовно, ефективно. Подивимося на роки, що надають дані, вищі за середній показник: 1823–1824, 1827–1829, 1836–1838, 1840, 1846–1847 рр. Більшість з них нам вже відомі як роки епідемій. Отримуємо ще один аргумент про екзогенність за окремими роками смертності у болгарських колоніях. Крім того, можемо простежити певну варіативність цієї смертності, визначаючи особливості поширення інфекційних хвороб в окремих колоніях. Так, наприклад, в 1840 році абсолютна більшість смертей фіксується в Імпутиті, а у 1836 році чітко виявляється у Карагачі, Ташбунарах та Чешма-Варуїті.

¹¹² Див. посилання до Табл. 3.39.

Розділ 3. Демографічні фактори природного руху

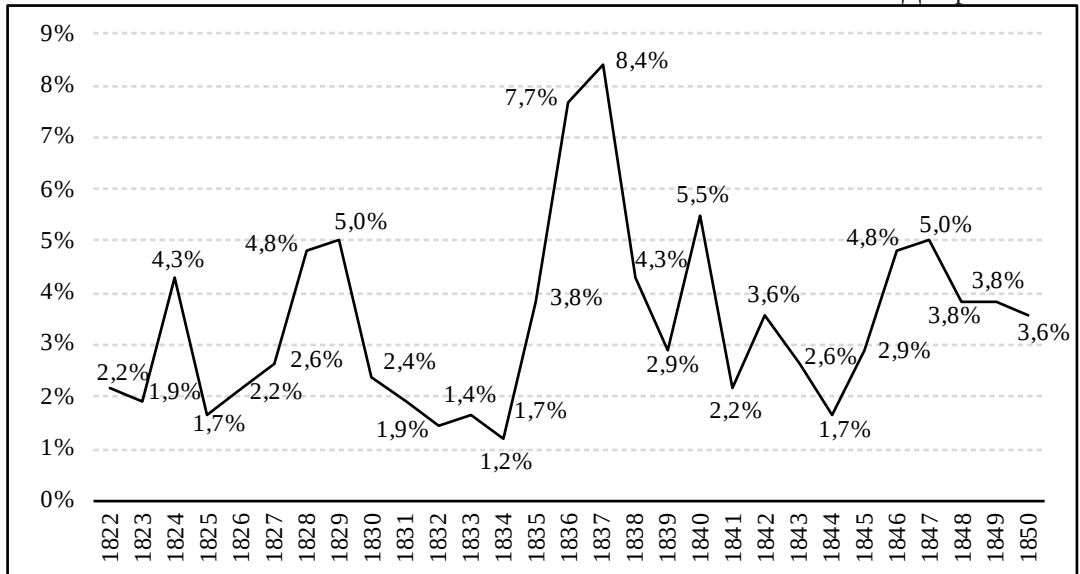
Чоловіча смертність. 1821–1850 рр.¹¹³

Таблиця 3.40.

	Село				Всього	%
	Карагач	Ташбунар	Імпуцита	Чешма-Варуїта		
1822	1	2	2	4	9	2,2%
1823	1	2	2	3	8	1,9%
1824	4	4	3	7	18	4,3%
1825	2	2	1	2	7	1,7%
1826	4	1	2	2	9	2,2%
1827	1	2	1	7	11	2,6%
1828	4	8	2	6	20	4,8%
1829	11	5	2	3	21	5,0%
1830	3	4	1	2	10	2,4%
1831	2	2	2	2	8	1,9%
1832	2	2	1	1	6	1,4%
1833	2	0	0	5	7	1,7%
1834	2	1	1	1	5	1,2%
1835	2	9	1	4	16	3,8%
1836	9	9	2	12	32	7,7%
1837	13	7	7	8	35	8,4%
1838	4	4	3	7	18	4,3%
1839	2	6	0	4	12	2,9%
1840	5	1	10	7	23	5,5%
1841	2	1	2	4	9	2,2%
1842	10	4	0	1	15	3,6%
1843	4	3	0	4	11	2,6%
1844	5	1	0	1	7	1,7%
1845	4	3	4	1	12	2,9%
1846	5	3	7	5	20	4,8%
1847	8	3	4	6	21	5,0%
1848	1	3	3	9	16	3,8%
1849	5	3	6	2	16	3,8%
1850	2	5	1	7	15	3,6%
Всього	120	100	70	127	417	100,0%

¹¹³ Див. посилання до Табл. 3.39. Таблицю складено автором за: НАРМ Ф. 134. Оп. 2. Спр. 52. Арк. 1–26 зв., 253–318, 362–421 ; Спр. 54. Арк. 453–491 ; Спр. 56. Арк. 1–64 ; Спр. 245. Арк. 159–215, 216–274, 340–390 ; Спр. 250. Арк. 180–240, 280–321.

Діаграма 3.14.

Чоловіча смертність. 1850–1859 рр.¹¹⁴

Таблиця 3.41.

	Село		Всього	%
	Главани	Задунайвка		
1850	1	7	8	8,8
1851	4	9	13	14,3
1852	8	7	15	16,5
1853	6	4	10	11,0
1854	12	6	18	19,8
1855	2	1	3	3,3
1856	6	1	7	7,7
1857	5	4	9	9,9
1858	3	3	6	6,6
1859	1	1	2	2,2
Всього	48	43	91	100,0

Застосуємо подібну методичку для періоду 1850–1859 рр. (Таблиця 3.41.). Обираємо інші поселення, оскільки попередні вже знаходяться у складі Дунайських князівств та не потрапляють під X Ревізію Російської імперії. Для середини XIX ст. чітко простежується вибух смертності протягом 1851–1854 рр. А тут, крім епідемій, – впливали прикордонні військові обставини. Підтверджує цей фактор показник на 1854 р., який найвищий та майже удвічі більший, ніж середній (тобто помирає кожен п'ятий із усіх чоловіків, померлих протягом десятиріччя).

¹¹⁴ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 134. Оп. 2. Спр. 448. Арк. 124–193, 509–557.

Отже, основним фактором високої смертності протягом ХІХ ст. є механічна смерть від зовнішніх інфекційних захворювань. Саме цю загрозу поступово знімає розвиток медичних знань та налагодження інфраструктури охорони здоров'я. Наслідок цього починає відчуватися у болгарських поселеннях Бессарабії лише в останній чверті ХІХ ст.

На жаль, ми не маємо можливості реконструювати рівень та фактори смертності щодо «румунського періоду». Через відсутність джерел, відрізок 1920–1930-х рр. залишається поки що без надійних емпіричних даних. Гіпотетично, можна лише припустити, що рівень смертності продовжує знижуватися та коливається між 18,7 та 25,9%, тобто є середнім по Східній Європі¹¹⁵. Середній показник цього індексу становить $21,5 \pm 4,5\%$, що вже у півтора рази менше, ніж у ХІХ ст. Це розкриває переконливу тенденцію щодо демографічного переходу – зниження рівня смертності за рахунок її переструктурування¹¹⁶. Майже аналогічними є показники для СРСР на 1920-ті рр. – смертність дорівнює 24,8 – 26,3, а в середньому на 1926 р. вона становить 25,5%¹¹⁷ (Таблиця 3.42.). Можна уявити собі лише загальну картину протягом 1920–1930-х рр. Специфіку показників смертності щодо бессарабських болгар виявити поки що важко.

Загальний коефіцієнт смертності та його динаміку протягом 1940–2010-х рр. ми розраховуємо, спираючись на дані книг погосподарського обліку сільрад Буджака. Особливість цього різновиду поточної статистики як джерела щодо наших реконструкцій виявляється у тому, що в ньому містяться усі необхідні нам первинні дані, які потрібно обробляти за допомогою вже згаданої формули.

Наведемо приклад такого методу. На 1946 рік у селах Виноградівка, Главани та Задунаївка у наявності 8204 осіб. За період з 1944-го по 1946 рр. народжується 451 дитина, а помирає 375 людей. Відповідно, на 1944 рік у цих трьох селах мешкає 8128 жителів. Середня чисельність на 1945 рік становить 8166, а середня кількість померлих за цей період обчислюється у 175 осіб. У результаті, ми отримуємо коефіцієнт смертності у 15,3%. Відповідні операції здійснено за усіма обраними корпусами даних та узагальнено у вигляді Таблиці 3.43.

У такий спосіб встановлено, що середній показник коефіцієнта смертності протягом 1940–2015 рр. становить 12,9%, тобто він майже удвічі знижується порівняно із 1920–1930-ми рр. Однак, ці усереднення охоплюють доволі високі показники екзогенної смертності (наприклад, голод 1947 р.), що значно знижує ступінь їхньої відповідності та фактичності. В реальності коректними слід визнати 4,9% щодо радянського часу та 9,6% в Україні після 1991 р.

Важливою із суспільного резонансу та академічних пошуків зараз виступає методика підрахунків смертності під час масштабних трагічних подій. У цьому контексті перед нами унікальні та вірогідні матеріали, щоб вирахувати демографічні втрати болгарського населення Бессарабії під час голоду 1947 р. Наші обчислювання

¹¹⁵ Куркин П. И. Рождаемость и смертность в капиталистических государствах Европы. Москва, 1938. С. 30.

¹¹⁶ Вишнеvский А. Г. Избранные демографические труды. Москва, 2005. Т. 1 : Демографическая теория и демографическая история. С. 44–52.

¹¹⁷ Население Советского Союза. 1922–1991 / отв. ред. А. Г. Волков. Москва, 1993. С. 11.

Середній коефіцієнт смертності в Румунії у порівнянні з СРСР. 1919–1940 рр.¹¹⁸
Таблиця 3.42.

Рік	Середній коефіцієнт смертності (%)	
	Румунія	СРСР
1919	20,6	48,3
1920	25,9	45,4
1921	23,0	39,8
1922	22,8	38,8
1923	22,3	29,1
1924	22,9	27,6
1925	21,0	28,7
1926	22,0	25,5
1927	22,9	26,5
1928	20,2	25,3
1929	21,4	26,5
1930	19,4	27,0
1931	20,8	28,0
1932	21,7	29,5
1933	18,7	71,6
1934	20,7	21,7
1935	21,1	20,6
1936	19,8	20,0
1937		21,7
1938		20,9
1939		20,1
1940		21,7
Середній	21,5	30,2
Діапазон	18,7–25,9	20,0–71,6

встановлюють, що за цей рік смертність становить 113,8%, бо у бессарабському селі гине більш ніж кожен десятий мешканець (!). Якщо лише три сільради втрачають 2751 особу, то, екстраполюючи на усю етнічну спільноту, можна казати про 13–15 тисяч (загальна кількість – близько 130 тисяч болгар на 1959 р.¹¹⁹), що помирають внаслідок голоду 1947 р.

Для встановлення точних моделей слід навести коефіцієнт кореляції. На ці роки природна смертність становить від 15,3% до 4,5%, тобто середня – 9,9%. Відповідно, демографічні втрати 1947 р. слід віднести до природних (у межах 1%) та екзогенних.

¹¹⁸ Куркин П. И. Рождаемость и смертность в капиталистических государствах Европы. С. 33 ; Население Советского Союза. 1922–1991. Москва, 1993. С. 57.

¹¹⁹ Станчев М. Болгары в Российской империи, СССР, странах Балтии и СНГ. София, 2009. Т. 1: (1711–2006). С. 262.

Загальні коефіцієнти смертності. 1945–2015 рр.¹²⁰

Таблиця 3.43.

	Середня чисельність населення	Загальні коефіцієнти смертності
1945	1 x 8166 = 8166	m = 125 / 8166 x 1000 = 15,3 %
1947	1 x 24175 = 24175	m = 2751 / 24175 x 1000 = 113,8 %
1948	1 x 23063 = 23063	m = 104 / 23063 x 1000 = 4,5 %
1949	1 x 21951 = 21951	m = 40 / 21951 x 1000 = 1,8 %
1964	1 x 1842 = 1842	m = 6 / 1842 x 1000 = 3,3 %
1965	1 x 1843 = 1843	m = 6 / 1843 x 1000 = 3,3 %
1966	1 x 1843 = 1843	m = 5 / 1843 x 1000 = 2,7 %
1983	1 x 1677 = 1677	m = 16 / 1677 x 1000 = 9,5 %
1984	1 x 1695 = 1695	m = 12 / 1695 x 1000 = 7,1 %
1985	1 x 1712 = 1712	m = 11 / 1712 x 1000 = 6,4 %
1991	1 x 1722 = 1722	m = 9 / 1722 x 1000 = 5,2 %
1992	1 x 1727 = 1727	m = 19 / 1727 x 1000 = 11,0 %
1993	1 x 1725 = 1725	m = 13 / 1725 x 1000 = 7,5 %
1994	1 x 1722 = 1722	m = 22 / 1722 x 1000 = 12,8 %
1995	1 x 1717 = 1717	m = 18 / 1717 x 1000 = 10,5 %
2011	1 x 1568 = 1568	m = 15 / 1568 x 1000 = 9,6 %
2012	1 x 1562 = 1562	m = 12 / 1562 x 1000 = 7,7 %
2013	1 x 1562 = 1562	m = 13 / 1562 x 1000 = 8,3 %
2014	1 x 1560 = 1560	m = 15 / 1560 x 1000 = 9,6 %
2015	1 x 1554 = 1554	m = 14 / 1554 x 1000 = 9,0 %

Взаємозв'язок між ними укладається у формулу:

$$Mg = Mf \pm m,$$

де Mg – загальні демографічні втрати; Mf – кількість зафіксованих смертей; а m – коефіцієнт середньої смертності. Відповідно: $Mg = 113,8 \pm 9,9$ у %, або $11,4 \pm 1,0$ у %.

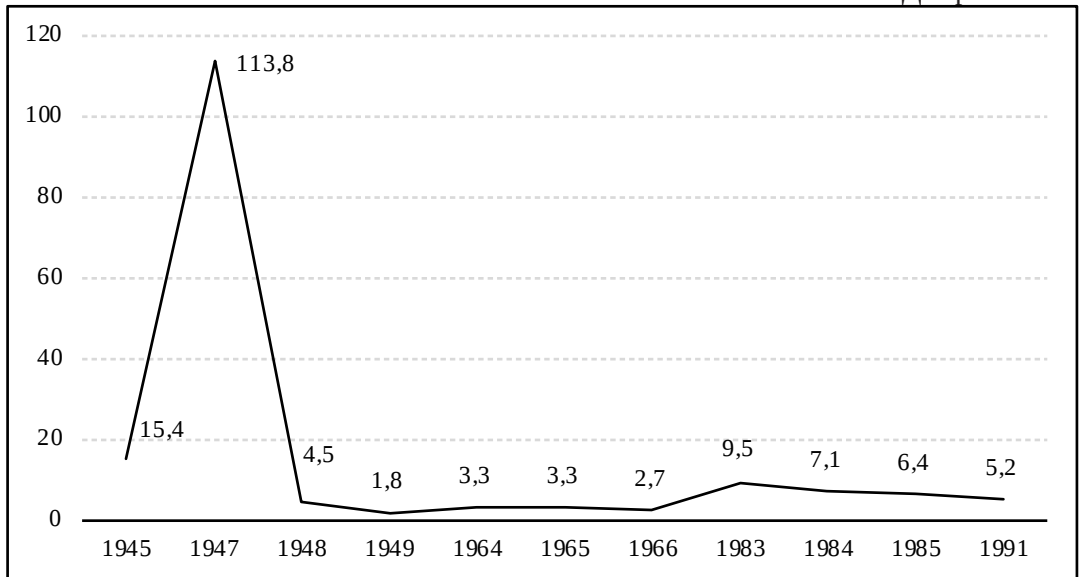
Це означає, що у трьох сільрадах від голоду помирають 2476 осіб. В цілому для болгар Бессарабії – від 13 до 15 тисяч померлих, або, результат із врахуванням кореляції – 14 тисяч $\pm 1,5$ тисячі. Якщо порівнювати із коефіцієнтами смертності періоду 1932–1933 рр., то голод в Бессарабії має майже такий самий масштаб. Під час радянського голоду 1930-х рр. смертність становить близько 13%.

На Діаграмі 3.15. можна наочно побачити динаміку загального коефіцієнта смертності серед болгар Буджака протягом радянського часу. Очевидно, що після трагічного 1947 р. цей показник коливається за незначним діапазоном, становлячи у середньому $4,9 \pm$. Найменші показники зафіксовано щодо 1949-го та 1964–1966 рр. Найвищі – у 1983 р.

¹²⁰ Таблицю складено автором за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградівка, Виноградне, Задунівка та Нові Трояни Болградського району Одеської області, села Дмитрівка Білгород-Дністровського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

Загальні коефіцієнти смертності. 1945–1991 рр.¹²¹

Діаграма 3.15.

(майже 1% від усього населення – 9,5 ±). Певною мірою простежено тенденцію до нового демографічного переходу, що виражається в істотному зменшенні долі смертності за рахунок налагодженої системи медичного захисту. Порівняно із раннім ХІХ ст., протягом 1950–1980-х рр. смертність серед болгар зменшилась в 10 разів. Це є наслідком тривалого та ефективного розвитку медичної галузі та її інфраструктури на селі. З огляду на це, причину зростання показника удвічі на 1983 р. слід шукати додатково.

Корисно порівняти ці показники із загально радянськими. Так, протягом 1946–1958 рр. коефіцієнт загальної смертності становить 11,8‰¹²². Протягом 1959–1989 рр. аналогічний показник щодо УРСР коливається між 17,6 та 12,8‰¹²³. За іншими джерелами, він коливається від 6,9 до 12,1‰. Враховуючи цю компаративну перспективу, слід вважати коефіцієнти загальної смертності серед болгар Бессарабії більш гармонійними, ніж у середньому по Україні або СРСР.

Щорічний показник загальної смертності серед болгар Бессарабії після 1991 р. значно підвищується та становить вже 9,6‰. Протягом 1992–2015 рр. коливання цього коефіцієнта (Діаграма 3.16.) простежується від 7,5 (у 1993 р.) до 12,8 (у 1994 р.). Лінія діаграми, незважаючи на розбіжності, досить стабільна, відхилення укладаються у середній коефіцієнт кореляції, що свідчить про природність процесів. Така реліктова для кінця ХХ – початку ХХІ ст. ситуація пояснена урбанізацією та значним відтоком

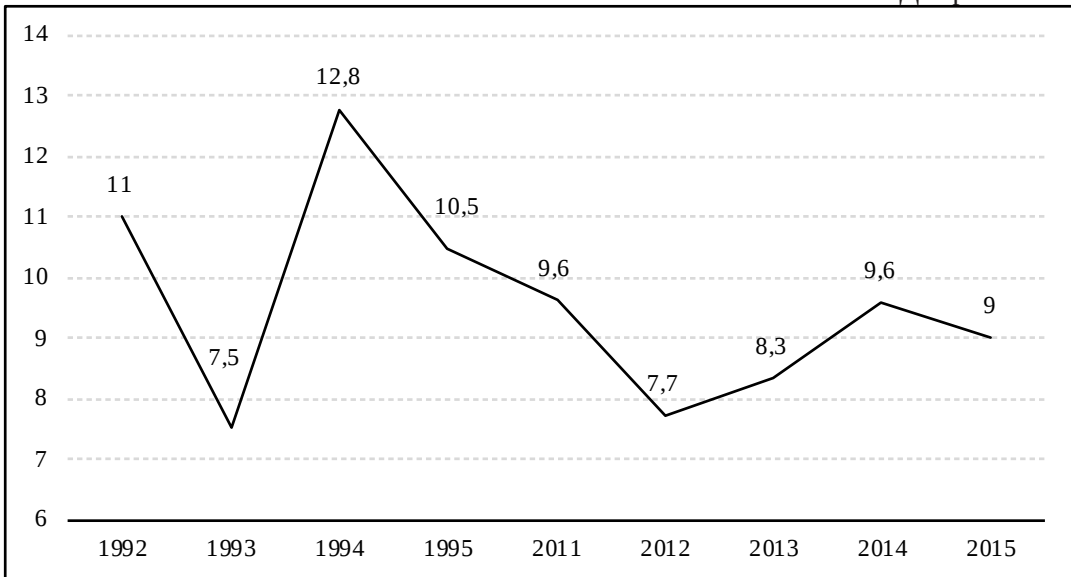
¹²¹ Діаграму складено автором за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградівка, Виноградне, Задунівка та Нові Трояни Болградського району Одеської області, села Дмитрівка Білгород-Дністровського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

¹²² Население Советского Союза. 1922–1991. С. 71.

¹²³ Там само. С. 102.

Загальні коефіцієнти смертності. 1992–2015 рр.¹²⁴

Діаграма 3.16.

представників молодих поколінь. Ці міграції призводять до штучного «старіння» населення та, відповідно, до підвищення коефіцієнтів смертності.

Порівняння із аналогічними в Україні демонструють, що рівень смертності серед бессарабських болгар у середньому на третину «кращий», ніж в цілому по країні. Це при тому, що Одеська область входить до групи небезпечних у демографічному плані регіонів України¹²⁵. У середньому по Україні цей коефіцієнт становить 15,4‰ (1995 та 2000 рр.), 16,6‰ (2005 р.), 15,3‰ (2009 р.), 15,2‰ (2010 р.), 14,5‰ (2011 та 2012 рр.), 14,6‰ (2013 р.). Як показує Діаграма 3.16., серед болгар подібний показник не перевищує 10‰, тобто майже у півтори рази менший, ніж в Україні в середньому.

3.2.2. Дитяча смертність.

Висока дитяча смертність – одне із трагічних явищ суспільної практики майже до сучасності. Водночас, вона виступає дуже важливою ознакою рівня розвитку суспільства. Продуктивність розгляду такої структурної одиниці смертності щодо соціальних реконструкцій вже доведено тематичними працями¹²⁶. Її вивчають водночас як фактичний супровід демографічного розвитку людства, так і у межах «вірогідної історії».

¹²⁴ Діаграму складено автором за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградне та Нові Трояни Болградського району Одеської області, села Дмитрівка Білгород-Дністровського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

¹²⁵ Чепелевська Л. А., Яценко Ю. Б. Динаміка смертності населення України на сучасному етапі: регіональний аспект. *Україна. Здоров'я нації*. 2013. № 2 (26). С. 30–34.

¹²⁶ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Санкт-Петербург, 2000. Т. 1. С. 158.

У цьому контексті покажемо загальний індекс потенціалу/шансу померти у народженої дитини. Так, встановлено, що для кінця XIX ст. серед росіян такий «шанс» становив 169,3%, серед українців він дещо нижчий – 129,1%¹²⁷. А на середину того ж століття «пройти сувору школу дитинства, – вважали фахівці, – вдається лише 47% хлопчиків та 50% дівчат»¹²⁸. Для того часу, щодо нашого регіону, вони підраховані раніше та становлять відносні індекси – приблизно 40% у хлопців та 46% у дівчат на середину XIX ст. (або 140,0%)¹²⁹. Така низька вірогідність повністю укладається в аграрну традиційну «екстенсивну модель відтворення населення»¹³⁰. На жаль, найуразливішою віковою групою за умови такої моделі виступають діти.

Щоб здійснити підрахунки дитячої смертності, скористаємося даними офіційного поточного церковного обліку – метричними книгами болгарських поселень Буджака протягом 1812–1910 рр. Відзначимо відносний брак джерел – далеко не завжди дяки вказують точний вік немовлят у днях чи місяцях від їхнього дня народження. Нерідко здійснюється механічне округлення – «один рік». Враховуючи цю джерельну особливість, ми обрали усі випадки у діапазоні від дня до 1 року включно. Цей загальний масив акумульовано у базу даних, що становить 4033 народжень та, відповідно, 774 фактів фіксованої смертності немовлят. Спираючись на цей корпус емпіричних свідчень, вираховано коефіцієнти дитячої смертності (надалі – КДС) серед болгарського населення Південної Бессарабії протягом XIX – початку XX ст. за допомогою двох методів підрахунків.

Перший спосіб дозволяє простежити вплив змін рівня народжуваності: кількість дітей, що померли протягом першого року життя в конкретному році, ділиться на 2/3 усіх малюків, що народжуються у цьому році, + 1/3 новонароджених попереднього року. Отриманий результат кожного разу перемножується на 1000¹³¹.

Із метою застосування цього інструментарію встановлення КДС із нашої бази даних виокремлено 8 хронологічних зрізів по 2 роки поспіль за декількома колоніями. Узагальнення цих підрахунків наведено у Таблиці 3.44. Кожен із рядків містить відомості про чисельність народжень у вказані роки, число смертей в останній із вказаних років. Середній показник щодо XIX – початку XX ст. становить 192 випадки на 1000. Протягом 1830–1831, 1833–1844 та 1848–1849 рр. КДС становить майже середні показники. Досить низькими вони виявляються лише щодо 1822–1824 рр. Решту років статистичні дані на третину вищі від середнього рівня.

$$192 = (70+93+257+186+191+295+201+241) / 8$$

¹²⁷ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Санкт-Петербург, 2000. Т. 1. С. 200 ; Птуха М. Смертность 11 народностей Европейской России. Киев, 1928. С. 24.

¹²⁸ Снегирев В. Ф. О смертности детей на первом году жизни: опыт медико-статистического исследования в Ставропольской губернии с 1857 по 1862 год. Санкт-Петербург, 1863. С. 27.

¹²⁹ Пригарин А. А. Русские старообрядцы на Дунае: формирование этноконфессиональной общности в конце XVIII – первой половине XIX вв. Одесса ; Измаил ; Москва, 2010. С. 232.

¹³⁰ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Санкт-Петербург, 2000. Т. 1. С. 199.

¹³¹ Демографический энциклопедический словарь. Москва, 1985. С. 256.

Розділ 3. Демографічні фактори природного руху

Коефіцієнти дитячої смертності. 1822–1850 рр.¹³²

Таблиця 3.44.

	1822	1823	С	%	1823	1824	С	%	1827	1828	С	%	1830	1831	С	%
Ташбунар	51	41	2	45	41	37	5	130	43	43	17	395	38	53	13	271
Імпущита	27	12	3	177	12	28	2	88	16	26	4	177	26	37	7	210
Чийшія	60	28	2	52	28	23	1	41	32	43	6	153	33	47	3	71
Всього	138	81	7	70	81	88	8	93	91	112	27	257	97	137	23	186

	1833	1834	С	%	1834	1835	С	%	1848	1849	С	%	1849	1850	С	%
Ташбунар					49	42	15	338	88	64	19	264				
Імпущита	29	41	15	405	41	42	8	192								
Чийшія	43	53	7	141	53	47	6	122	77	48	7	121	48	74	14	214
Чешма-Варуґа	63	58	6	101	58	38	24	537					69	67	18	266
Всього	135	152	28	191	201	169	53	295	165	112	26	201	117	141	32	241

С – Смертність.

Другий метод підрахунків КДС, який доволі простий та рекомендований Всесвітньою організацією охорони здоров'я, передбачає отримання КДС шляхом ділення числа немовлят, що померли протягом 1-го року життя у даному році, на загальну кількість новонароджених у тому ж році. Для верифікації ці результати також множать на 1000¹³³. Із загальної бази даних метричних книг обираємо 24-часові зрізи протягом майже усього періоду існування болгарського населення у Бессарабії (Таблиця 3.45.). Аналітична обробка первісних свідчень демонструє основні закономірності у розвитку КДС. Вона наочно представлена у Діаграмі 3.17.

Середні показники КДС за другим методом за період протягом 1812–1850 рр. дорівнюють $193 = 639 / 3311 * 1000$. За схожими матеріалами, М. П. Філіпова встановила КДС у 175,4%¹³⁴. КДС за сторіччя 1812–1910 рр. дорівнює $192 = 774 / 4033 * 1000$. Аналогічний показник щодо другої половини ХХ ст. вже становить 54,6%. Ці результати потребують кореляції – вони серйозно завищені через трагічні події 1940-х рр. Шляхом виокремлення відомостей за стабільні роки виходимо на дані – 38,8%.

Наочний розподіл КДС на графіку (Діаграма 3.17) яскраво ілюструє окремі спади та вибухи дитячої смертності, хоча слід корегувати ці результати із випадковістю та браком

¹³² НАРМ. Ф. 211. Оп. 21. Спр. 1. Арк. 314–323 зв., 72–89, 33–46 ; Оп. 4. Спр. 46. Арк. 96–151, 261–311.

КУІА. Ф. 630. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 43–53, 271–281, 421–439 ; Ф. 631 Оп. 1. Спр. 2. [Колонії Ташбунар, Імпущита, Чийшія] ; Спр. 5. Арк. 264–272, 484–524, 776–792 ; Спр. 6. Арк. 300–313, 534–548, 844–858 ; Спр. 9. Арк. 183–199, 585–607, 807–820 ; Спр. 10. Арк. 113–130, 669–685, 921–934 ; Спр. 11. Арк. 122–144, 192–203, 648–660 ; Спр. 12. Арк. 113–130, 172–184, 631–648 ; Спр. 13. Арк. 91–110, 153–173, 448–463 ; Спр. 27. Арк. 303–357, 629–703 ; Спр. 28. Арк. 136–199, 336–388, 648–723.

¹³³ Демографический энциклопедический словарь. Москва, 1985. С. 256.

¹³⁴ Філіпова М. П. Болгарське населення Південної Бессарабії у першій половині ХІХ ст.: історико-демографічний аспект : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Одеса, 2012. С. 116.

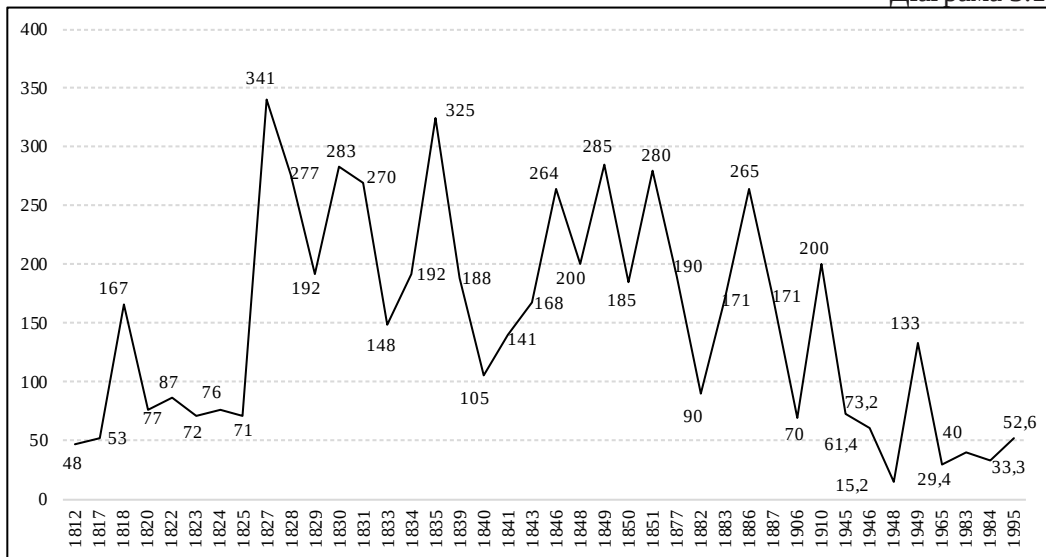
Коефіцієнти дитячої смертності. 1812–1995 рр.¹³⁵

Таблиця 3.45.

	Н	С	%о		Н	С	%о		Н	С	%о		Н	С	%о		Н	С	%о
1812	42	2	48	1827	91	31	341	1839	165	31	188	1851	143	40	280	1945	164	12	73
1817	38	2	53	1828	112	31	277	1840	57	6	105	1877	121	23	190	1946	114	7	61
1818	30	5	167	1829	52	10	192	1841	142	20	141	1882	111	10	90	1948	263	4	15
1820	26	2	77	1830	145	41	283	1843	149	25	168	1883	76	13	171	1949	233	31	133
1822	289	25	87	1831	137	37	270	1846	246	65	264	1886	68	18	265	1965	34	1	29
1823	97	7	72	1833	135	20	148	1848	165	33	200	1887	76	13	171	1983	25	1	40
1824	105	8	76	1834	338	65	192	1849	235	67	285	1906	57	4	70	1984	30	1	33
1825	113	8	71	1835	169	55	325	1850	233	43	185	1910	70	14	200	1995	19	1	53
Всього	740	59	80		1179	290	246		1392	290	208		722	135	187		882	58	66

Н – Народжуваність; С – Смертність.

Діаграма 3.17.

¹³⁵ НАРМ. Ф. 211. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 220–221, 216–219, 263–266 ; Оп. 4. Спр. 46. Арк. 96–151, 261–311, 693–737, 1062–1091, 1127–1148 ; Оп. 21. Спр. 1. Арк. 10–18, 19–32 зв., 33–46, 72–89, 216–223 зв., 314–323 зв., 257–264, 199–204 зв. ; Спр. 36. Арк. 32–108 зв., 279–318 ; Оп. 20. Спр. 16. Арк. 497–538, 65–106 ; Спр. 17. Арк. 72–112 ; Спр. 19. Арк. 224–264 ; Спр. 20. Арк. 73–109 ; Спр. 107. Арк. 364–401 ; Спр. 162. Арк. 1–79. КУИА. Ф. 630. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 25–37, 224–228 ; Спр. 9. Арк. 111–116 ; Спр. 14. Арк. 43–53, 99–107, 271–281, 421–439 ; Ф. 631. Оп. 1. Спр. 2. [Колонії Ташбунар, Імплицита, Чешма-Варуїта, Чийшія] ; Спр. 3. Арк. 234–248, 431–447, 692–704, 758–768 ; Спр. 5. Арк. 264–272, 484–524, 776–792, 852–866 ; Спр. 6. Арк. 300–313, 534–548, 844–858, 934–944 ; Спр. 7. Арк. 218–223, 398–Арк. 113–130, 244–258, 172–184, 445–461, 613–625, 631–648, 560–569 ; Спр. 13. Арк. 91–110, 153–173, 448–463 ; Спр. 15. Арк. 285–327, 1–35 зв. ; Спр. 16. Арк. 306–357 ; Спр. 18. Арк. 236–279, [Колонії Ташбунар та Чийшія] ; Спр. 20. Арк. 42–93, 289–331, 885–921 ; Спр. 23. Арк. 55–110 ; Спр. 24. Арк. 112–172, 279–321, 536–605 ; Спр. 27. Арк. 303–357, 629–703 ; Спр. 28. Арк. 136–199, 336–388, 648–723, 371–417 зв. ; також за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградівка, Виноградне, Задунайка та Нові Трояни Болградського району Одеської області, села Дмитрівка Білгород-Дністровського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

джерел. Очевидно, що, незважаючи на загальну тенденцію щодо зниження показників, емпіричні дані нерідко мають потенціал для реституції або повернення до попереднього досвіду. Чітко простежуються наслідки «демографічного переходу» кінця XIX – початку XX ст., коли дитяча смертність (як і смертність у цілому) істотно знижується.

Така перспектива двох способів підрахунків переконливо свідчить про майже однакові результати для XIX – початку XX ст. – 192 чи 193 фактів смертності немовлят на 1000 народжень. Для порівняння, у той же час (1833–1872 рр.) у болгарських селах на Балканах відповідний середній КДС, що вирахований Марією Тодоровою, становить 194% (!). На XIX ст. фахівцями із статистики фіксується майже аналогічний показник щодо Європейської частини Російської імперії 160–170 (друга половина XIX ст.)¹³⁶. У Хорватії в період з 1820-го до 1880 рр. КДС коливається від 222,0 до 249,3%¹³⁷.

Визнаємо той факт, що така висока смертність немовлят є загальною тенденцією розвитку аграрного соціуму у XIX ст. У цей період смертність немовлят і дітей викликана поганими санітарно-гігієнічними умовами життя і некваліфікованою акушерською допомогою¹³⁸.

Ці загальні коефіцієнти слід деталізувати на неонатальну (у віці 0–27 днів життя) і постнеонатальну (з 28 дня і до кінця першого року) смертність. Неонатальна смертність, відповідно, поділяється на ранню неонатальну (перші 7 днів життя, точніше 168 годин) і пізню (наступні три тижні життя). Цей поділ важливий, тому що зниження смертності на різних етапах першого року життя – завдання різного ступеня складності. Новонароджені найбільш уразливі у перші дні після появи на світ, потім їх вразливість слабшає, а захисні сили організму посилюються. Що старша дитина, то легше, за рівних умов, зберегти її життя. Саме тому перші вирішальні успіхи були досягнуті в боротьбі з постнеонатальною смертністю. Вони і забезпечили стрімке зниження смертності малюків у першій половині XX століття¹³⁹, а у XIX ст. смертність немовлят була високою.

Оцінюючи ступінь обліку смертності немовлят у метричних книгах, відзначимо, що фіксація перинатальної смертності (смерть дітей у перші 7 днів життя), неонатальної смертності (смерть дітей з моменту народження до 28-го дня життя) та постнеонатальної (смерть дітей віком від 29 днів до 12 місяців) діє вже з моменту ведення метричних книг у цих колоніях. Можна зробити висновки, що, починаючи з 1820 р., враховується дитяча смертність, але судити про якість її обліку складно. З 1838 р. реєстрація смертності немовлят переходить на якісно новий рівень і набуває характеру постійної.

¹³⁶ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Санкт-Петербург, 2000. Т. 1. С. 200 ; Птуха М. Смертность 11 народностей Европейской России. Киев, 1928. С. 24.

¹³⁷ Тодорова М. Балканското семейство. Историческа демография на българското общество през османския период. София, 2002. С. 83.

¹³⁸ Маркова М. А. Некоторые наблюдения за полнотой фиксации младенческой смертности в метрических книгах Олонекской губернии. *Компьютер и историческая демография* : сб. науч. ст. / под ред. В. Н. Владимирова. Барнаул, 2000. С. 165–172.

¹³⁹ Кваша Е. А. Младенческая смертность в России в XX веке. *Социологические исследования*. 2003. № 6. С. 47–55. URL: <http://demoscope.ru/weekly/2003/0125/analit02.php> (дата звернення: 03.05.2020).

Досліджуючи ці три типи дитячої смертності серед болгар Бессарабії першої половини XIX ст., М. П. Філіпова доходить висновків про таке співвідношення: «у метричних документах зафіксований 241 випадок смерті немовлят, що становить 14,2% від загального числа смертей (1691 випадок). Постнеонатальна смертність становить 75,9%, частка неонатальної – 24,1%. Серед неонатальних виокремлено смерті перинатального періоду (з 22 тижня вагітності і до кінця перших 7 діб позаутробного життя), які становлять 12,4% від загального числа смертей серед немовлят»¹⁴⁰.

Смертність на першому році життя не піддається рівномірному розподілу: найвища кількість смертельних випадків припадає на перший день, перший тиждень і перший місяць життя. З огляду на цю обставину стає зрозумілим, що випадки фіксації смертей в перший день або перший тиждень занижені. Такі лакуни в реєстрації припадають на дітей, що померли під час пологів або дещо пізніше і не вписувалися в метрики. Ось чому слід очікувати більш високу дитячу смертність у цей період.

Якщо аналізувати загальну кількість випадків неонатальної смертності, бачимо, що її можна співвідносити із загальним КДС. У спеціальній історіографії зазначено той факт, що смертність дітей до 28 днів у цілому майже дорівнює (або навіть перевищує) загальний рівень смертності у наступні п'ять місяців. Кількість смертей немовлят від 6 місяців до року завжди наполовину нижча за смертність у перші шість місяців, і, зазвичай, спадає до однієї третини¹⁴¹.

З огляду на зазначене вище та аналіз даних, слід акцентувати на тому, що неонатальна смертність у болгарських колоніях досить низька. Або, можливо, це результат недосконалої реєстрації священнослужителями неонатальної смертності у метричних книгах. Пов'язана вона з тим, що дитину не встигають похрестити. Крім цього, необхідно врахувати й особливе ставлення болгар до смерті первістка¹⁴². Фіксація постнеонатальної смертності виглядає більш ймовірною. За нашими оцінками, понад третина метричних джерел не містять взагалі відомостей про дітей молодше одного року. В інших випадках священники закругляють вік немовлят, не вказуючи диференціацію із більшою календарною точністю, вважаючи за потрібне фіксувати лише тижні або місяці померлої дитини.

Якщо врахувати, що один з основних результатів аналізу неонатальної смертності доводить не стільки наявність цих випадків, скільки недосконалу реєстрацію смертності новонароджених, то встановимо, що, всупереч заниженій реєстрації та неточностям в обліку віку дітей в перші дні життя, загальна реєстрація досить повна.

Для диференціації неонатальної та постнеонатальної дитячої смертності ми змушені вибрати із всього корпусу документів лише такі метричні книги, в яких наявні прямі та адекватні відомості про смерті немовлят молодше одного року. Отримані емпіричні дані розташовано за окремими колоніями по роках. Паралельно, підраховано число усіх новонароджених за цими ж формальними ознаками заради підрахун-

¹⁴⁰ Філіпова М. П. Болгарське населення Південної Бессарабії у першій половині XIX ст.: історико-демографічний аспект : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Одеса, 2012. С. 117.

¹⁴¹ Тодорова М. Балканското семейство. Историческа демография на българското общество през османския период. София, 2002. С. 86.

¹⁴² Вакарелски Хр. Етнография на България. София : Наука и изкуство, 1974. 672 с.

ків КДС у відносних величинах (%). Беручи до уваги результати джерелознавчого аналізу, які отримані болгарським істориком М. Тодоровою, та обстеживши метричні книги, доходимо висновку, що переважна більшість померлих у віці 1 року фактично прожила менше цього терміну. Те ж стосується і 1-місячних дітей, вік яких у реальності становить не більше 28 днів¹⁴³. Відповідно, розподіляючи дані за групами, включаємо однорічний вік до стовпчика «7–12 місяців», одномісячних – до стовпчика «7–28 днів». Такі процедури кореляції виявляються продуктивними.

Спробуємо схарактеризувати результати за двома методами підрахунків. За першим методом (Таблиця 3.46.), бачимо, що з 513 випадків смертності дітей до 1 року, які вдається виявити у метричних книгах болгарських колоній Буджака XIX – початку XX ст., постнеонатальна смертність становить 84,7%, частка неонатальної – 15,3%. Серед неонатальних виокремлено смерті перинатального періоду (з 28 тижня вагітності і до кінця першого тижня позаутробного життя), які становлять 3,0% від загального числа смертей серед немовлят. Слід визнати, що історична динаміка усіх рядків підпорядкована тенденції до зниження. Перинатальні смерті зафіксовано лише до 1849 р. Вибухи кількості як неонатальних, так і постнеонатальних смертей збігаються із роками високої загальної смертності через екзогенні фактори (насамперед, небезпечну епідеміологічну ситуацію). Саме дію цих факторів ми схильні бачити у підвищенні рівня смертності у 1831 та 1834, 1846 та 1849 рр.

Розрахунки, зроблені на підставі використання другого методу, із залученням даних з народжуваності, демонструють смертність немовлят на 1000 народжених живими (Таблиця 3.46. та Діаграма 3.18). Історична динаміка часткового співвідношення надає можливість характеризувати явище із середини. Так, стосовно випадків перинатальних смертей немовлят, чітко простежується, що вони становлять від 4,3 до 30,8% від загальної кількості новонароджених у відповідні роки. Загальна частка подібної смертності становить 6,4‰ від усіх народжень. Високий коефіцієнт неонатальної смерті (33,2‰) формується через епідеміологічно небезпечні роки, коли він сягає показників у 66,6‰ в 1827 р., 61‰ в 1846 р. та 78,9‰ в 1883 р. (тобто у 1886 р. до півроку не доживає кожна дванадцята дитина). Постнеонатальна смертність – 185‰ – майже у 6 разів більша, ніж попередні різновиди. Її хронологічна варіативність також розкриває попередню факторність за рахунок небезпечних років, тому триває принципове зростання, але в цілому є незначна тенденція до зниження.

Отже, смертність немовлят серед болгарського населення Бессарабії традиційної доби висока та відповідає рівню аграрного екстенсивного шляху відтворення населення. В цілому, у такому соціумі помирає кожна п'ята дитина, не досягнувши 1 року свого життя (217,4‰). Значну частину таких випадків становлять як неонатальні, так і перинатальні смерті. Крім загальних екзогенних факторів, ця вікова група населення має свої специфічні ризики.

¹⁴³Todorova M.N. *Balkan family structure and the European pattern: demographic development in Ottoman Bulgaria*. Budapest, 2006. С. 86.

Смертність дітей віком до 1-го року в абсолютних числах. 1822–1910 рр.¹⁴⁴

Таблиця 3.46.

	1822	1825	1827	1828	1830	1831	1834	1839	1841	1843	1846	1848	1849	1850	1883	1886	1887	1910	Всього	%
1 день чи менше	1		1				1				3	1							7	1,4%
2–6 днів		2				1			1		1	1	2						8	1,6%
7–28 днів	1	1	4	4	3	5	7	3	4	3	11	2	4	6	3	1	1	1	63	12,3%
1–6 місяців			4	5	8	14	13	14	7	9	18	5	18	3	1	8	7	3	137	26,7%
7–12 місяців	3	5	12	22	27	17	36	14	8	13	32	27	44	13	6	4	5	10	298	58%
Всього	5	8	21	31	38	37	57	31	20	25	65	33	67	20	13	15	13	14	513	100%

Смертність дітей віком до 1 року у проміллі. 1822–1910 рр.¹⁴⁵

Таблиця 3.47.

	1822	1825	1827	1828	1830	1831	1834	1839	1841	1843	1846	1848	1849	1850	1883	1886	1887	1910	Всього	%
Народженість	111	65	75	112	112	137	235	165	142	149	246	165	235	115	76	68	76	70	2354	
1 день чи менше	9	13,3				4,3					12,2	4,3							7	3
2–6 днів		30,8				7,3			7		4,1	6,1	8,5						8	3,4
7–28 днів	9	15,4	53,3	35,7	26,8	36,5	29,8	18,2	28,2	20,1	44,7		8,5	34,8	78,9	44,1	13,2	14,3	63	26,8
1–6 місяців			53,3	44,6	71,4	102,2	55,3	84,8	49,3	60,4	73,2	30,3	76,6	26,1	13,2	117,6	92,1	42,9	137	58,2
7–12 місяців	27	76,9	160	196,4	241,1	124,1	153,2	84,8	56,3	87,2	130,1	163,6	187,2	113,0	78,9	58,8	65,8	142,9	298	126,6
Всього	45,0	123,1	280	276,8	339,3	270,1	242,6	187,9	140,8	167,8	264,2	200,0	285,1	173,9	171,1	220,6	171,1	200	513	217,9

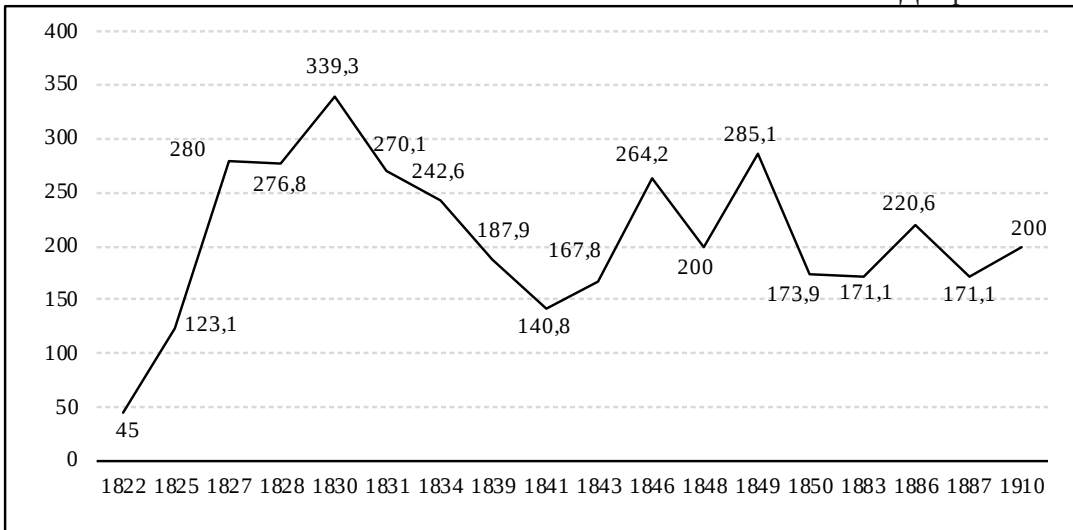
¹⁴⁴ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 211. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 10–18, 19–32 зв., 33–46, 72–89, 216–223 зв., 314–323 зв., 257–264, 199–204 зв.; Оп. 20. Спр. 17. Арк. 72–112; Спр. 19. Арк. 224–264; Спр. 20. Арк. 73–109; Спр. 162. Арк. 1–79.

КУІА. Ф. 630. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 25–37, 224–228; Спр. 9. Арк. 111–116; Ф. 631. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 234–248, 431–447, 692–704, 758–768; Спр. 5. Арк. 264–272, 484–524, 776–792, 852–866; Спр. 6. Арк. 300–313, 534–548, 844–858, 934–944; Спр. 9. Арк. 113–141, 183–199, 585–607, 807–820; Спр. 10. Арк. 113–130, 669–685, 693–718, 921–934; Спр. 12. Арк. 113–130, 244–258, 172–184, 445–461, 613–625, 631–648, 560–569; Спр. 15. Арк. 285–327, 1–35 зв.; Спр. 18. Арк. 236–279 (Колонії Ташбунар та Чийшія); Спр. 20. Арк. 42–93, 289–331, 885–921; Спр. 23. Арк. 55–110; Спр. 24. Арк. 112–172, 279–321, 536–605; Спр. 27. Арк. 303–357, 629–703; Спр. 28. Арк. 136–199, 336–388, 648–723, 371–417 зв..

¹⁴⁵ Там само.

Смертність дітей віком до 1-го року у проміле. 1822–1910 рр.¹⁴⁶

Діаграма 3.18.

3.2.3. Статеві-вікова структура смертності.

Вікові коефіцієнти смертності в демографії прийнято розглядати за статевими особливостями. Тривалість життя чоловіків та жінок є варіативною та принциповою щодо виявлення загального рівня розвитку суспільства¹⁴⁷. Показники, які розраховуються роздільно для чоловічої і жіночої статей, є якнайкращими для аналізу стану і тенденцій рівня смертності.

У цьому контексті спробуємо розглянути динаміку смертності за різними статеві-віковими групами. Невипадково, ще на початку ХХ ст. С. О. Новосельський зазначає, що «ясне і певне судження про характер і особливості смертності можна вивести тільки шляхом окремого вивчення смертності кожного вікового класу, тому що людям у різному віці фізіологічно властива різна сила опору щодо смерті»¹⁴⁸. Співвідношення вікових груп дозволяє розглянути не тільки демографічні, а й соціальні характеристики населення. Неоціненним джерелом тут є метричні книги. В них міститься інформація про кількість померлих за однаковими віковими групами.

Перед тим як перейти до таких досліджень, варто зупинитись на джерелознавчому спостереженні. У зіставленні даних Ревізьких реєстрів із свідченнями поточної церковної статистики (метричними книгами), простежується явна недореєстрація

¹⁴⁶ Див. посилання до Табл. 3.46.

¹⁴⁷ Народонаселение : энциклопедический словарь. Москва, 1994. С. 448 ; Борисов В. А. Демография : учебник для вузов. Москва, 1999. С. 196 ; Демографический энциклопедический словарь. Москва, 1985. С. 438–439 ; Григор'єва С. В. Основи демографії : текст лекцій. Харків, 2010. С. 52.

¹⁴⁸ Новосельський С. А. Смертность и продолжительность жизни в России. Петроград, 1916. С. 4.

смертей чоловічої частини населення у першому корпусі джерел. Ці моменти вже артикульовані у спеціальній історіографії. Підтвердимо думку М. П. Філіпової про те, що «це цілком закономірно, оскільки перепис душ (а не фіксація смертей) є головною метою ревізького обліку населення»¹⁴⁹. Ця ситуація чинна протягом всієї першої половини XIX ст. Саме тому ми застосовуємо кореляційні процедури шляхом встановлення чоловічої смертності та порівняння її варіативності між фіскальними та церковними різновидами статистики. Зокрема, це стосується дитячої смертності, яка взагалі мало фіксується Ревізькими переписами, як це вже зазначали дослідники (наприклад – Ю. В. Волошин¹⁵⁰).

Найвні джерела уможливають побудову Таблиці смертності першої половини XIX століття (Таблиця 3.48.). Через такі наочності розглянемо детальніше відомості, отримані внаслідок узагальнень та аналізу.

Із усього корпусу даних про смертність у болгарських поселеннях Бессарабії протягом 1812–1859 рр. (1405 фактичних записів), 51,2% (719 особи) припадає на чоловічу частину населення і 48,8% (686) – на жіночу.

Наведені підрахунки підтверджують високу дитячу смертність. Усього не переживають 10-річну межу майже дві треті від усіх померлих: 435 дівчат (63,4% від усіх померлих цієї статі) та 454 хлопчики (63,1%). Співвідношення статей (діапазон цього ряду від 94,6 до 107,5), пояснюється високими ризиками немовлят саме чоловічої статі, а також типовим для того часу співвідношенням статей у цій когорті.

Феномен високої чоловічої смертності в аграрних традиційних соціумах слід визнати досить поширеним для XIX ст. На захист цієї тези наведемо декілька фактів із сусідньої Херсонської губернії 1847 р. – чоловічий коефіцієнт серед померлих тут становить 0,527 (всього померло 40476 осіб, з яких 21350 були чоловічої та 19126 жіночої статі¹⁵¹; у наших вимірах – 111,6). Дуже схожі свідчення наводять військово-статистичні описи регіону – 1 : 0,88 (фактичне співвідношення померлих чоловічої та жіночої статі)¹⁵².

Надалі, статево-вікова піраміда смертності більш-менш гармонійна, із незначним перекосом на користь жінок у ранньому репродуктивному віці. Це призводить до того, що смертність дівчат від 15 до 30 років вища за чоловічу мінімум на третину (47 проти 38 у когорті 20–29 років). «Молодий» середній вік мешканців колоній призводить до малих відсотків померлих поважного віку. Ці два моменти вважаємо своєрідними характеристиками болгарського населення Бессарабії, які породжені міграційними процесами та небезпечною епідеміологічною ситуацією, що призводить до демографічних трансформацій.

¹⁴⁹ Філіпова М. П. Болгарське населення Південної Бессарабії у першій половині XIX ст.: історико-демографічний аспект : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Одеса, 2012. С. 116.

¹⁵⁰ Волошин Ю. В. «Государевы описные малороссийские раскольнические слободы» (XVIII в.): историко-демографический аспект. Москва, 2005. С. 140.

¹⁵¹ Новороссийский календарь на 1849 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса, 1848. С. 80, Табл. 2.

¹⁵² Военно-статистическое обозрение Российской империи. Санкт-Петербург, 1849. Т. 11 : Херсонская губерния, ч. 1. С. 105.

Статеві-вікова структура смертності за даними метричних книг. 1812–1850 рр.¹⁵³

Таблиця 3.48.

	Чоловіки	%	Жінки	%	Всього	%	Співвідношення
0–1	215	29,9%	206	30,0%	421	30,0%	104,4
1–4	186	25,9%	173	25,2%	359	25,6%	107,5
5–9	53	7,4%	56	8,2%	109	7,8%	94,6
10–19	48	6,7%	48	7,0%	96	6,8%	100
20–29	38	5,3%	47	6,9%	85	6,0%	80,9
30–39	30	4,2%	29	4,2%	59	4,2%	103,4
40–49	31	4,3%	28	4,1%	59	4,2%	110,7
50–59	25	3,5%	17	2,5%	42	3,0%	147,1
60–69	34	4,7%	34	5,0%	68	4,8%	100
70–79	29	4,0%	29	4,2%	58	4,1%	100
80–89	18	2,5%	14	2,0%	32	2,3%	128,6
90 >	12	1,7%	5	0,7%	17	1,2%	240
Всього	719	100,0%	686	100,0%	1405	100,0%	104,8

Як і по всій Європі XVIII – XIX століть, серед болгар чоловіча смертність перевищує жіночу. Надлишок смертей чоловіків достатній не тільки для того, щоб забезпечити рівність статей у шлюбному віці, але і щоб утворити надлишок жінок. Це підтверджує аналіз статеві-вікової структури населення болгарських колоній першої половини XIX ст. Але виразним є мінімальний характер цієї переваги. Дані метричних книг показують, що часто однією з причин смерті молодих жінок є ускладнення, пов'язані з пологами та післяпологовим періодом («від пологів»). У цих вікових групах чоловіча смертність порівняно низька, але вже з досягненням 40-річного віку смертність серед чоловіків переважає жіночу. У гендерному відношенні однаково висока смертність у літніх когортах.

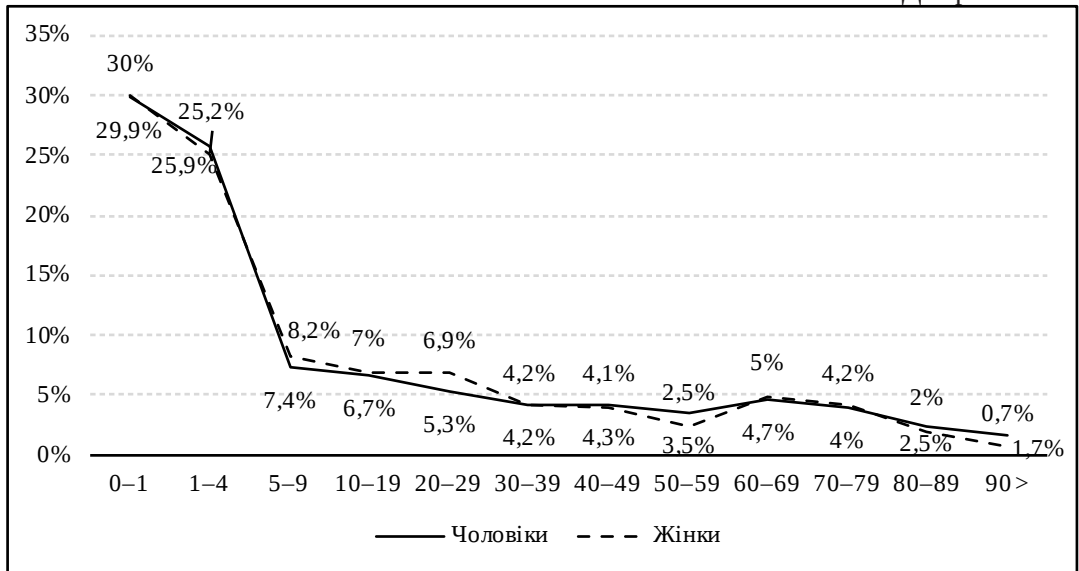
Як видно з Таблиці статеві-вікової структури смертності, зустрічаються і довгожителі, максимальний вік яких більший, ніж 90. А. О. Скальковський пише: «Категорія столітніх або майже столітніх людей поважного віку (від 95 до 130), що померли

¹⁵³ Таблицю та Діаграму складено автором за: НАРМ. Ф. 211. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 220–221, 216–219, 263–266 ; Оп. 4. Спр. 46. Арк. 96–151, 261–311, 693–737, 1062–1091, 1127–1148 ; Оп. 21. Спр. 1. Арк. 10–18, 19–32 зв., 33–46, 72–89, 216–223 зв., 314–323 зв., 257–264, 199–204 зв.

КУІА. Ф. 630. Оп. 1 Спр. 6. Арк. 25–37, 224–228 ; Спр. 9. Арк. 111–116 ; Спр. 14. Арк. 43–53, 99–107, 271–281, 421–439 ; Ф. 631. Оп. 1. Спр. 2. [Колонії Ташбунар, Імпущита, Чешма-Варуїта, Чийшія] ; Спр. 3. Арк. 234–248, 431–447, 692–704, 758–768 ; Спр. 5. Арк. 264–272, 484–524, 776–792, 852–866 ; Спр. 6. Арк. 300–313, 534–548, 844–858, 934–944 ; Спр. 7. Арк. 218–223, 398–407, 730–745 ; Спр. 9. Арк. 113–141, 183–199, 585–607, 807–820 ; Спр. 10. Арк. 113–130, 669–685, 693–718, 921–934 ; Спр. 11. Арк. 122–144, 192–203, 648–660 ; Спр. 12. Арк. 113–130, 244–258, 172–184, 445–461, 613–625, 631–648, 560–569 ; Спр. 13. Арк. 91–110, 153–173, 448–463 ; Спр. 15. Арк. 285–327, 1–35 зв. ; Спр. 16. Арк. 306–357 ; Спр. 18. Арк. 236–279. [Колонії Ташбунар та Чийшія] ; Спр. 20. Арк. 42–93, 289–331, 885–921 ; Спр. 23. Арк. 55–110 ; Спр. 24. Арк. 112–172, 279–321, 536–605 ; Спр. 27. Арк. 303–357, 629–703 ; Спр. 28. Арк. 136–199, 336–388, 648–723, 371–417 зв.

Динаміка структури смертності за даними метричних книг. 1812–1850 рр.¹⁵⁴

Діаграма 3.19.

в два останні роки (1847–1848 рр. – авт.), дивує». У Бессарабії в 1847 р. їх число становить 87 осіб, а в 1848 р. – 73¹⁵⁵. Ми маємо відомості про 17 жителів колоній (з 1818-го по 1850 рр.), що переступили 90-річний рубіж, хоча перевірити точність зазначеного віку неможливо. Також слід враховувати вікову акумуляцію – умовні терміни позначення віку. Проте, навіть ці моменти не виключають певного числа довгожителів.

Аналіз вікової структури смертності дозволяє частково простежити коливання і темпи зниження смертності за віковими групами (Діаграма 3.19.). Наочні лінії графіку показують розрахунки ймовірності смерті в кожному хронологічно-віковому періоді. Зазначимо, що це потенціал фактичності, тобто фіксація фактів смерті, що відбулися. Тут, як і далі, не йдеться про моделювання тривалості життя. Маючи на увазі похибки показників ймовірності смерті у цьому віці та можливостей дожити до наступного віку, можна лише констатувати фактичний кореляційний зв'язок смертності від віку.

Досить пряма регресія розкриває цей кореляційний зв'язок смертності залежно від віку. Позитивний коефіцієнт регресії вказує на пряму залежність смертності від віку людини. В першій половині XIX століття досить великою є ймовірність померти для представників тієї чи іншої статі в певній віковій групі.

Вітальність людини чітко варіативна залежно від статеві-вікової належності. Крім життєвого досвіду, позначимо як факторний чинник статево належність. Діє специфічна умовна вразливість життєздатності чоловіків, у традиційній спільноті молоді жінки опиняються перед більшою загрозою через ризики пологів та народжень.

¹⁵⁴ Див. посилання до Табл. 3.48.

¹⁵⁵ Скальковский А. А. О смертности и долговечности в Новороссийском крае. Журнал Министерства внутренних дел. 1850. Ч. 29, кн. 1. С. 6.

Аналіз статеві-вікової структури населення та структури смертності вказує на панування екстенсивної моделі відтворення населення: високі показники народжування та, відповідно, високі індекси смертності. Врахуємо також факт механічного заміщення статевих демографічних втрат – заміщення поколінь має розбалансований характер на відміну від поповнення шлюбних пар, що мали трансгогортний характер на користь чоловіків.

Заради кореляції наведемо результати реконструкції смертності чоловіків серед болгар Буджака на підставі даних Ревізьких реєстрів 1835-го та 1850 рр. (Таблиця 3.49. та Діаграма 3.20.). Ревізькі реєстри містять тільки відомості про смерть чоловічого населення. Їхня евристична цінність звужується лише до поколінь дорослих, оскільки дитяча та підліткова смертність потрапляють до цих фіскальних документів фрагментарно та випадково. Через це виникає відсоткова диспропорція – високі частки смертності дітей «відкорельовані» щодо осіб активного та поважного віку. Для нас важливо, що в такому разі чітко простежується смертність серед основного життєздатного населення болгарських колоній. В цілому, напрями та характер ліній даних метричних та ревізьких книг збігаються. Нерівності ряду останніх даних, найвірогідніше, виникають через усереднення віку в Ревізіях та акумуляції навколо круглих чисел.

Принципових трансформацій у статеві-віковій структурі смертності серед бесарабських болгар у другій половині XIX – початку XX ст. не відбувається (Таблиця 3.50.). Вона майже ідентична попередньому етапу. Таких висновків ми дійшли під час аналізу свідчень метричних книг вказаного часу.

Загалом, опрацювання цього корпусу показують сталість механізмів і структури смертей. Наприклад, невелике домінування чоловічої смертності над жіночою – 51,9% проти 48,1%. Як і раніше, відзначимо не тільки кількісне домінування смертності представників чоловічої статі, але й їхню загальну перевагу у складі болгарського населення XIX – початку XX ст.

Певний прогрес (з точки зору даних, але явний «регрес» з емоційно-аксіологічної позиції гуманізму) простежуємо у дитячій смертності. Він принципово зростає з 63,4% до 73,1% серед дівчат; а також – з 63,1% до 76,8% у хлопчиків. Такий відсоток може бути пояснений і досить парадоксально – падіння кількості смертей в активному віці призводить до часткового збільшення решти когорт.

На користь цього свідчить зменшення смертності майже удвічі в когорті осіб поважного віку – лише 6% серед чоловіків та 9,8% серед жінок помирають у віці старше 60 років. Звернемо увагу на відсоткове домінування у півтора рази жіночої смертності в цьому поколінні. Пояснити це можна через відносно високу чоловічу смертність у репродуктивному віці – вони вкрай рідко переживають рубіж у 50–60 років. А також важливо зазначити, що жіноча смертність під час та внаслідок пологів суттєво знижується – вона навіть менше, ніж у представників чоловічої статі серед 20–29 років.

Корисно відзначити, що істотно зменшується фактична тривалість життя. Джерелами вже рідко фіксуються поодинокі випадки довгожителства.

Такий демографічний перехід – початок зменшення окремих різновидів смертності, визначено на Діаграмі 3.21. Бачимо, що жіноча смертність у вибірці превалює

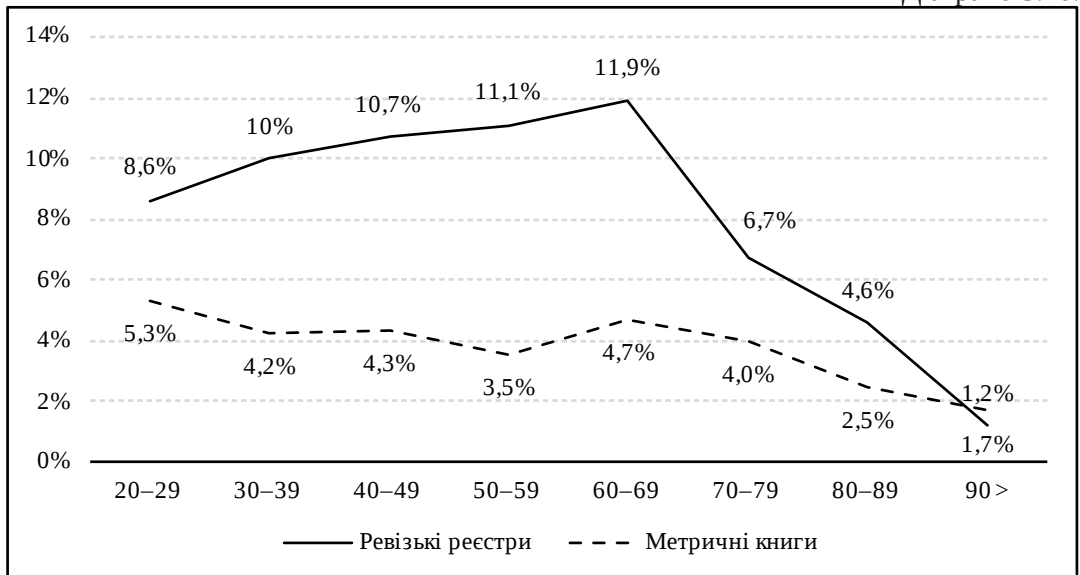
Статеві-вікова структура смертності за даними переписів 1835-го та 1850 рр.¹⁵⁶

Таблиця 3.49.

	1835	%	1850	%	Всього	%
0–1	2	0,8%	5	1,6%	7	1,2%
1–4	10	3,9%	37	11,9%	47	8,2%
5–9	30	11,6%	23	7,4%	53	9,3%
10–19	50	19,3%	43	13,9%	93	16,3%
20–29	24	9,3%	25	8,1%	49	8,6%
30–39	25	9,7%	32	10,3%	57	10,0%
40–49	28	10,8%	33	10,6%	61	10,7%
50–59	34	13,1%	29	9,4%	63	11,1%
60–69	28	10,8%	40	12,9%	68	11,9%
70–79	11	4,2%	27	8,7%	38	6,7%
80–89	13	5,0%	13	4,2%	26	4,6%
90 >	4	1,5%	3	1,0%	7	1,2%
Всього	259	100,0%	310	100,0%	570	100,0%

Статеві-вікова структура смертності болгар за даними метричних книг та переписів.¹⁵⁷

Діаграма 3.20.

¹⁵⁶ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 134. Оп. 2. Спр. 52. Арк. 1–26 зв., 253–318, 362–421 ; Спр. 54. Арк. 453–491 ; Спр. 56. Арк. 1–64 ; Спр. 245. Арк. 159–215, 216–274, 340–390 ; Спр. 250. Арк. 180–240, 280–321.

¹⁵⁷ Див. посилання до Табл. 3.48. та Табл. 3.49.

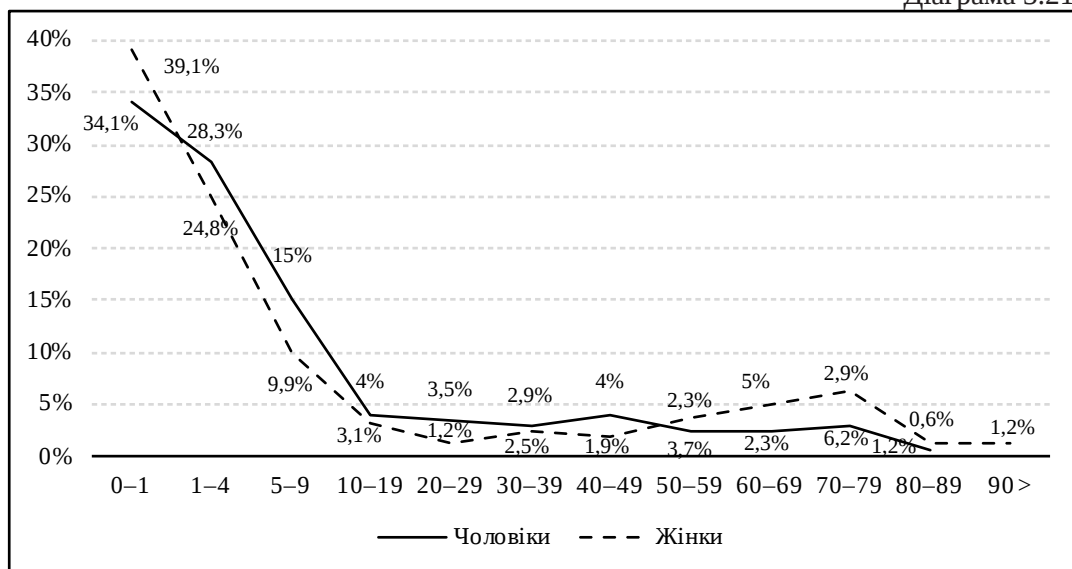
Розділ 3. Демографічні фактори природного руху

Статеві-вікова структура смертності. 1851–1910 рр.¹⁵⁸

Таблиця 3.50.

	Чоловіки	%	Жінки	%	Всього	%	Співвідношення
0–1	54	32,1%	58	37,2%	112	34,6%	93,1
1–4	49	29,2%	40	25,6%	89	27,5%	122,5
5–9	26	15,5%	16	10,3%	42	13,0%	162,5
10–19	7	4,2%	5	3,2%	12	3,7%	140
20–29	6	3,6%	2	1,3%	8	2,5%	300
30–39	5	3,0%	4	2,6%	9	2,8%	125
40–49	7	4,2%	3	1,9%	10	3,1%	233,3
50–59	4	2,4%	6	3,8%	10	3,1%	66,7
60–69	4	2,4%	8	5,1%	12	3,7%	50
70–79	5	3,0%	10	6,4%	15	4,6%	50
80–89	1	0,6%	2	1,3%	3	0,9%	50
90 >			2	1,3%	2	0,6%	
Всього	168	100,0%	156	100,0%	324	100,0%	107,7

Діаграма 3.21.

над чоловічою в когортах до 1 року та старше 50 років. Двічі вони дорівнюють одна одній – 10–19 та 30–39 років. У цілому, відзначимо слабку факторність двох ліній на цьому графіку, що пояснюється перехідним характером у демографічному плані

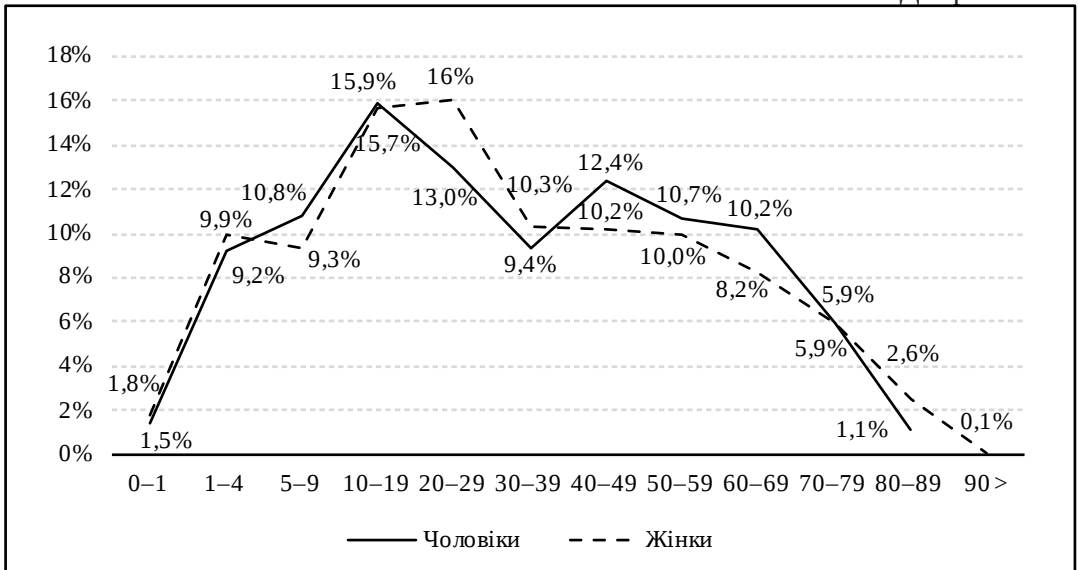
¹⁵⁸ Таблицю та Діаграму складено автором за: НАРМ. Ф. 211. Спр. 36. Арк. 32–108 зв., 279–318 ; Оп. 20. Спр.16. Арк. 497–538, 65–106 ; Спр. 17. Арк. 72–112 ; Спр. 19. Арк. 224–264 ; Спр. 20. Арк. 73–109 ; Спр. 107. Арк. 364–401 ; Спр. 162. Арк. 1–79.

Статеві-вікова структура смертності. 1947–1949 рр.¹⁵⁹

Таблиця 3.51.

	Чоловіки	%	Жінки	%	Всього	%	Співвідношення
0–1	22	1,5%	25	1,8%	47	1,6%	88
1–4	138	9,2%	135	9,9%	273	9,5%	102,2
5–9	162	10,8%	127	9,3%	289	10,1%	127,6
10–19	239	15,9%	214	15,7%	453	15,8%	111,7
20–29	195	13,0%	219	16,0%	414	14,4%	89
30–39	141	9,4%	141	10,3%	282	9,8%	100
40–49	186	12,4%	139	10,2%	325	11,3%	133,8
50–59	161	10,7%	136	10,0%	297	10,4%	118,4
60–69	154	10,2%	112	8,2%	266	9,3%	137,5
70–79	89	5,9%	81	5,9%	170	5,9%	109,9
80–89	17	1,1%	35	2,6%	52	1,8%	48,6
90 >			1	0,1%	1	0,03%	
Всього	1504	100,0%	1365	100,0%	2869	100,0%	110,2

Діаграма 3.22.

всього болгарського соціуму Буджака. До емпіричних рядів потрапляють риси як аграрно-традиційного суспільства, так і вже модерного чи досить модернізованого початку ХХ ст. На жаль, через брак адекватних джерел про характер окремих демо-

¹⁵⁹ Таблицю та Діаграму складено автором за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградівка, Виноградне, Задуніаївка та Нові Трояни Болградського району Одеської області, села Дмитрівка Білгород-Дністровського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

Розділ 3. Демографічні фактори природного руху

графічних якостей протягом 1920–1930-х рр. можемо лише припустити, що схожа статеві-вікова структура смертності залишається.

Принципово іншу картину статево-вікових характеристик смертності фіксуємо у другій половині 1940-х рр. (Таблиця 3.51. та Діаграма 3.22.). Вище умовного середнього показника (8,3%, який отримується арифметично: 100% розділимо на кількість кластерів – 12) чітко укладаються представники як чоловічої, так і жіночої статей в усіх когортах старше 5 років та молодше 69 років. Ця ситуація вже віддзеркалює радикальні зміни, що відбуваються у болгарському соціумі Бессарабії як загалом, так і у структурі смертності, зокрема.

По-перше, спільнота вже остаточно здійснює демографічний перехід до більш інтенсивного модерного типу відтворення населення, що виражається в істотному зменшенні смертності у кількісних та відсоткових вимірах. По-друге, подібні трансформації призводять і до переструктурування смертності: наприклад, істотно зменшується дитяча смертність, жіноча під час пологів, чоловіча екзогенна, епідеміологічні наслідки тощо.

Слід додати, що високі абсолютні показники напряму пов'язані із голодом 1946–1947 рр., коли загальні коефіцієнти смертності зростають більш, ніж у десять разів. Але, можливо, що в окремих поколіннях це зумовлює й дольові зміни. Наприклад, це визначає тимчасове падіння середнього віку життя, а, відповідно, зменшує вагу початкових та, навпаки, поважних поколінь.

Реліктовими явищами та характеристиками попереднього (традиційного) демографічного етапу слід вважати високу дитячу смертність. 22,5% від усіх померлих є хлопчиками до 10 років та ще 21,2% дівчатами в аналогічному віці. Про штучність та тимчасовість такої ситуації свідчать порівняння всередині цих груп: лише 1,5% хлопчиків та 1,6% дівчат репрезентували наймолодшу когорту до одного року, тобто немовлят. Ця найбільш вразлива група, вірніше, її майже мінімальні показники смертності, доводять, що суспільство вже відходить від попередньої екстенсивності.

Досить масштабна вибірка нашої бази даних на 1947–1949 рр. (Таблиця 3.52. та Діаграма 3.23.). До неї потрапляє 1504 особи чоловічої статі та 1365 – жіночої. Статеве співвідношення становить 52,5% проти 47,5% на користь чоловіків. Таке превалювання пов'язане із екзогенним характером смертності у ці часи. Це підтверджується вкрай негармонійними показниками за окремими поколіннями. Так, наприклад, 127,6 (5–9 років), або 133,8 (40–49), або 137,5 (60–69 років). Це, безумовно, свідчить про надприродну структуру смертності на 1947–1949 рр. Певною залишковістю від попереднього етапу слід вважати високу жіночу смертність у результаті вагітності та пологів, що виражається у високому коефіцієнті смертності для групи 20–29 років.

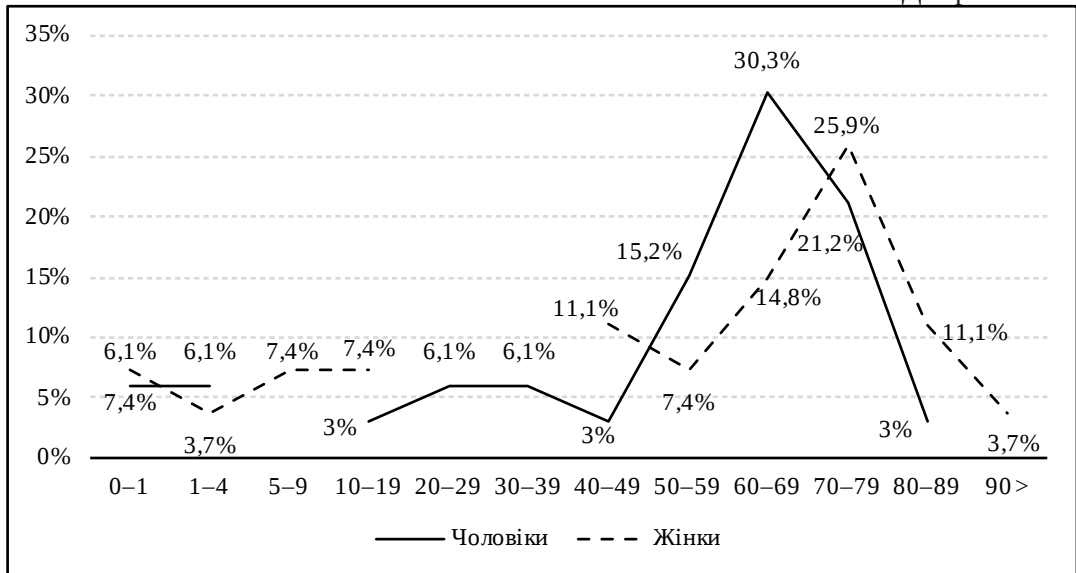
Після демографічної стабілізації болгарська спільнота Південної Бессарабії ще тривалий час становила перехідний тип із значною еклектикою, сумішшю різноманітних характеристик. Наприклад, тривалий час залишається висока народжуваність, яка притаманна аграрним соціумам традиційного типу. Проте, структура смертності вже принципово модерна, хоча інколи і з компонентами попереднього типу відтворення населення.

Статеві-вікова структура смертності. 1964–1985 рр.¹⁶⁰

Таблиця 3.52.

	Чоловіки	%	Жінки	%	Всього	%	Співвідношення
0–1	2	6,1%	2	7,4%	4	6,7%	100
1–4	2	6,1%	1	3,7%	2	3,3%	200
5–9			2	7,4%	2	3,3%	
10–19	1	3,0%	2	7,4%	3	5,0%	50
20–29	2	6,1%			2	3,3%	
30–39	2	6,1%			2	3,3%	
40–49	1	3,0%	3	11,1%	4	6,7%	33,3
50–59	5	15,2%	2	7,4%	7	11,7%	250
60–69	10	30,3%	4	14,8%	14	23,3%	250
70–79	7	21,2%	7	25,9%	14	23,3%	100
80–89	1	3,0%	3	11,1%	4	6,7%	33,3
90 >			1	3,7%	1	1,7%	
Всього	33	100,0%	27	100,0%	60	100,0%	122,2

Діаграма 3.23.

Наприклад, протягом 1964–1985 рр. ще доволі високою залишається дитяча смертність (Таблиця 3.52.) – 12,2% від усіх смертей щодо хлопчиків та 13,3% – серед дівчат віком до 10 років. Співвідношення статей на користь дівчат у цій когорті може безпосередньо свідчити про надприродність цього різновиду смертності. Із модерного типу, вочевидь, прослідковується мінімальна жіноча смертність у групі 20–29 років, тобто

¹⁶⁰ Таблицю та Діаграму складено автором за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградне та Нові Трояни Болградського району Одеської області, села Дмитрівка Білгород-Дністровського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

внаслідок вагітності та пологів. Тут вже чітко проявляється дія налагодження медичної інфраструктури та подолання цих ризиків життя.

Взагалі, для структури смертності у цей період характерні високі дольові показники щодо осіб поважного віку. Для вікової групи 50–59 років коефіцієнти смертності збільшуються удвічі для жінок та у п'ять разів для чоловіків – 11,7% проти 6,7%, 15,2% проти 3,0%, відповідно з попередньої десятирічної когорти. Гендерне розбалансування демонструє співвідношення статей у цьому поколінні – 250 (при типовому 100–110).

Слід констатувати досить низький рівень смертності на 1964–1985 рр. осіб у репродуктивному віці. Лише кожний сьомий із померлих фіксується у віці від 20 до 50 років – 15,2% чоловічої та 13,3% жіночої статі. Співвідношення статей тут на користь жінок, що свідчить про зниження екзогенної смертності.

Основна статево-вікова піраміда смертності має зміщення до осіб поважного віку. Понад половину фактів смертей (54,5% серед чоловіків та 51,8% серед жінок) виявляються серед осіб старше 60 років. Ця ситуація свідчить про трансформацію у структурі смертності взагалі, істотне збільшення середнього віку життя та перехід на інтенсивний шлях відтворення населення. Саме такий стан наочно характеризує Діаграма 3.23.

Компаративна перспектива цих показників болгар Бессарабії свідчить про слушність тези щодо залежності рівня смертності від соціально-економічного стану групи у суспільстві¹⁶¹. Селянська спільнота болгар регіону радянського часу виглядає більш ніж благополучно порівняно із робітничими групами населення міст, наближаючись до забезпеченого селянського населення Європи 1930-х рр.¹⁶²

Задля характеристики смертності на сучасному етапі ми залучили два корпуси господарських книг – на 1995 та 2015 рр. Загалом відзначимо певну сталість нового типу відтворення населення та відповідну йому статево-вікову структуру смертності (Таблиця 3.53. та Діаграма 3.24.). Істотних трансформацій у типологічних ознаках у порівнянні із попереднім етапом 1966–1985 рр. не відбулося. Проте, аналіз окремих особливостей надає можливості виявити низку специфічних моментів, які поки що не сформувалися в окремий демографічний тип суспільства.

Звернемо увагу на продовження зниження дитячої смертності, яка на 1995–2015 рр. у болгарських поселеннях Буджака становить лише 4,4% серед хлопчиків та 5,1% серед дівчат віком до 10 років. На відміну від високої смертності хлопців у традиційному типі відтворення населення, тут ця риса вже нівельована.

Порівняно із попереднім етапом, відбувається збільшення відсотків та перерозподіл смертності в активних життєвих когортах. У віці між 20 та 60 роками помирає 33,2% чоловіків та 23,0% жінок. Таке високе статево-вікове співвідношення на користь осіб чоловічої статі свідчить про штучний або екзогенний характер подібної смертності. Таку думку конкретизують дослідники, вивчаючи загальні тенденції смертності у цієї когорти населення України¹⁶³.

¹⁶¹ Куркин П. И. Рождаемость и смертность в капиталистических государствах Европы. Москва, 1938. С. 41.

¹⁶² Там само. С. 43–45, 55.

¹⁶³ Смертність населення України у трудоактивному віці : колект. моногр. / відп. ред. Е. М. Лібанова. Київ : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. 211 с.

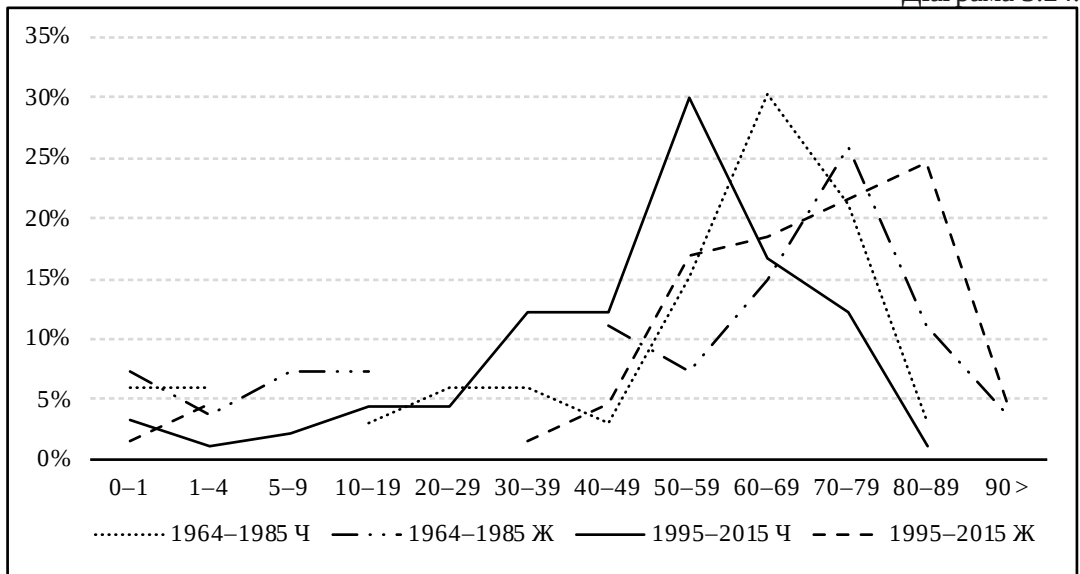
Статеві-вікова структура смертності. 1995–2015 рр.¹⁶⁴

Таблиця 3.53.

	Чоловіки	%	Жінки	%	Всього	%	Співвідношення
0–1			1	1,5%	1	0,6%	
1–4	3	3,3%	3	4,6%	6	3,9%	100
5–9	1	1,1%			1	0,6%	
10–19	2	2,2%	1	1,5%	3	1,9%	200
20–29	4	4,4%			4	2,6%	
30–39	4	4,4%	1	1,5%	5	3,2%	400
40–49	11	12,2%	3	4,6%	14	9,0%	366,7
50–59	11	12,2%	11	16,9%	22	14,2%	100
60–69	27	30,0%	12	18,5%	39	25,2%	225
70–79	15	16,7%	14	21,5%	29	18,7%	107,1
80–89	11	12,2%	16	24,6%	27	17,4%	68,8
90 >	1	1,1%	3	4,6%	4	2,6%	33,3
Всього	90	100,0%	65	100,0%	155	100,0%	138,5

Статеві-вікова структура смертності. 1964–2015 рр.¹⁶⁵

Діаграма 3.24.

¹⁶⁴ Таблицю та Діаграму складено автором за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградне та Нові Трояни Болградського району Одеської області, села Дмитрівка Білгород-Дністровського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

¹⁶⁵ Діаграму складено автором за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградівка, Виноградне, Задунаївка та Нові Трояни Болградського району Одеської області, села Дмитрівка Білгород-Дністровського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

Відповідно, знижується середня тривалість життя в репродуктивному віці, але за рахунок дитячої смертності. Це також віддзеркалено на зростанні відсотків верхньої частини статеві-вікової піраміди для когорт поважного віку старше 60 років. 60% чоловіків та 69,2% жінок вже помирають після вказаного віку.

Ще одним нюансом виступає домінування жіночої смертності над чоловічою у когортах дитячих та похилих років. Незважаючи на кількісне та часткове превалювання чоловічої смертності в активному віці, загальне співвідношення статей виявляється 138,5 (природний показник – між 100 та 110). Така ситуація може бути поясненою через істотні зміни у статеві-віковій піраміді взагалі. З 1960-х рр. жінки починають превалювати у ній¹⁶⁶, що й відображається безпосередньо на показниках смертності бессарабських болгар.

Порівнюючи дані 1995-го та 2015 рр. між собою (Діаграма 3.24.), можемо відзначити їхню ідентичність – факторні лінії чоловічих та жіночих різновидів смертності. Чоловіча смертність стає більш радикальною та починає своє зростання раніше, з 20-річної межі. Наочно можна побачити, як синхронно, майже тотожно підвищується вік смертності у старших когортах серед чоловіків та жінок. Тривалість життя стає більшою приблизно на 10 років.

3.2.4. Сезонність смертності. XIX – початок XX ст.

У демографії серед структурних елементів смертності відзначено і сезонність цього процесу. Ґрунтуючись на факторному та компонентному аналізі, ми з'ясували варіативність та закономірності розподілу смертності за окремими порами року та місяцями. Коливання цього показника віддзеркалюють як природні цикли загострення захворювань, так і соціокультурний потенціал реагування суспільства на ці ризики.

Відомо, що підвищення захворюваності на серцево-судинні хвороби, бронхіти, грип і пневмонію частіше спостерігається у холодні місяці року, а на гострі кишкові інфекції, як правило, влітку. Смертність від новоутворень не пов'язана із сезонними змінами погодних умов. В цілому ж захворюваність і смертність «досягає максимуму при дуже низьких і дуже високих температурах повітря і мінімуму – в діапазоні температур, які відповідають «зоні комфорту» – від 21 до 23°C»¹⁶⁷. У спекотні періоди теплового півріччя зростає смертність серед людей поважного віку. Значною причиною смертності протягом XIX ст. стають інфекційні епідемії, які призводять до масштабних змін у структурі та сезонності смертності. Їхній вплив також виявлений у такий спосіб.

¹⁶⁶ Шевчук П. Є., Швидка Г. Ю. Закономірності формування статеві-вікової структури населення України. *Демографія та процеси відтворення населення*. С. 39–47. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/9103/04-Shevchuk.pdf> (дата звернення: 03.05.2020) ; Кुरило І. О. Соціально-економічна структура населення: еволюція, сучасність, трансформації : монографія. Київ : ІДСД НАНУ, 2006. 472 с. ; Пирожков С. И. Демографические процессы и возрастная структура населения. Москва : Статистика, 1976. 135 с.

¹⁶⁷ Семенов О. А. Статеві-вікові особливості смертності населення працездатного віку та шляхи її попередження : дис. ... канд. мед. наук : 14.02.03. Київ, 2015. С. 92.

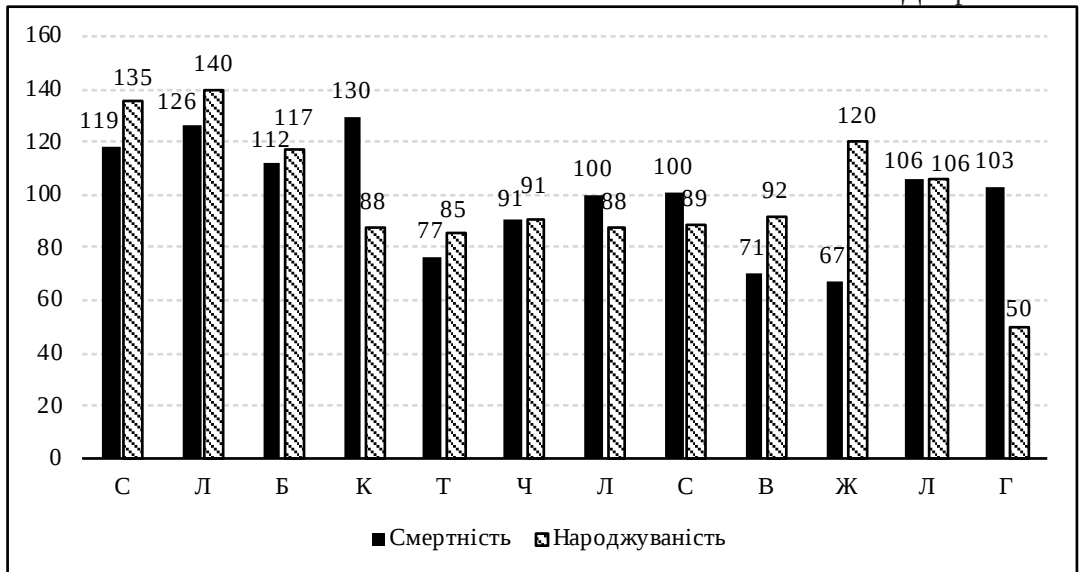
Сезонність смертності. 1812–1850 рр.¹⁶⁸

Таблиця 3.54.

1812–1850	Місяць смерті												Всього
	С	Л	Б	К	Т	Ч	Л	С	В	Ж	Л	Г	
Абсолютна кількість	170	165	160	180	110	126	143	144	98	96	147	147	1686
Днів у місяці	31	28,3	31	30	31	30	31	31	30	31	30	31	
Смертей в день	5,5	5,8	5,2	6,0	3,5	4,2	4,6	4,6	3,3	3,1	4,9	4,7	55,5
Відносні індекси	119	126	112	130	77	91	100	100	71	67	106	103	1200

Співвідношення сезонності смертності та народжуваності. 1812–1850 рр.¹⁶⁹

Діаграма 3.25.

Узагальнення даних із сезонності смертей, які фіксуються метричними книгами серед болгарського населення Південної Бессарабії, ми зробили двома значними хронологічними зрізами – 1812–1850 та 1851–1910 рр. Якщо перший з них відповідає етапу адаптації переселенців та формуванню групи, то другий дозволяє характеризувати традиційну спільноту, що розвивається. Заради коректного порівняння обрали вже відому шкалу у відносних індексах, які вираховуються шляхом виявлення конкретних фактів на число днів у місяці. Потім усі ці отримані результати відфільтровані через пропорцію 1200 на кожен із місяців календарного року.

У джерелах за 1812–1850 рр. (Таблиця 3.54.) виявлено та проаналізовано у нашому дослідженні 1686 випадків смерті. Їх варіативність протягом року виявляється не пропорційною. Існують піки захворювань та, відповідно, летальних наслідків у січні – лютому (119 та 126 у відносних індексах) та квітні (130). Ці три місяці призвели до

¹⁶⁸ Див. посилання до Табл. 3.48.

¹⁶⁹ Там само.

втрати майже чверті від усіх померлих за цей період. Благополучними слід вважати вересень – жовтень та квітень. Якщо взимку на таку ситуацію впливають бронхіти, грип і пневмонія, то навесні – серцево-судинні захворювання, гострі кишкові інфекції. Відзначимо порівняно серйозну факторність інфекційних захворювань – через епідемії група втрачає у середньому стільки ж, скільки й через ендемічні фактори смертності. Такий аналіз сезонності смертності розкриває той факт, що суспільство болгар Буджака протягом першої половини XIX ст. характеризується низьким рівнем медичної та соціальної захищеності стосовно викликів природно-кліматичних умов. Це призвело до значної залежності від індивідуальних вітальних властивостей особистостей. Саме сезонність дозволяє проілюструвати тезу про екстенсивний шлях відтворення населення, при якому цінність окремого людського життя мінімальна.

Таку неготовність щодо зовнішніх природних загроз яскраво розкриває співвідношення та факторний аналіз у сезонності смертності та, водночас, народжуваності (Діаграма 3.25.). У більшості випадків чітко простежується взаємозв'язок. Винятки становлять травень, жовтень та грудень. У жовтні народжуваність майже удвічі більша за смертність, а у решті місяців, навпаки, удвічі у грудні та на третину у травні смертність більша за народжуваність. Подібна пропорційність свідчить про високий рівень смертності немовлят, а також жіночу смертність під час пологів. Такий стан ще раз демонструє відсутність серйозного соціокультурного захисту серед болгар Бессарабії першої половини XIX ст.

Показники 1851–1910 рр. (Таблиця 3.55.) представляють іншу картину. По-перше, розбіжності між відносними індексами, і, відповідно, загальний діапазон значно розширюється. З'являються місяці, в яких помирає менше людей – більш ніж удвічі, ніж середній показник: грудень, вересень та липень (53, 54 та 59, відповідно). Натомість, протягом березня – травня та листопаду ці індекси вищі середні (у квітні майже удвічі – 208). Така сезонність дублює структурно фактори смертності попереднього етапу, але виразно. Припускаємо, що перерозподіл смертей протягом трьох весняних місяців пов'язаний із початком налагодження медичної інфраструктури, яка була скерована на захист серцево-судинних хворих. Відзначимо також значне подолання традиційних інфекційних захворювань – літні місяці, коли людина найбільш вразлива на ці ризики, характеризуються істотним зменшенням рівня смертності.

Порівняємо підрахунки сезонності смертності у болгарського населення Буджака XIX – початку XX ст. (Діаграма 3.26.). Очевидно, детермінованість обох ліній на графіку є однаковою. Індекси другого періоду здебільшого радикальніше підкреслюють взаємозв'язок сезонності смертності. Зокрема, відзначимо лютий, липень та грудень, у яких на першому періоді показники удвічі більші, ніж на другому (криві розходяться у діаметрально протилежних напрямках). Ще однією специфічною рисою є весняний пік смертності під час другого періоду: лінії мають однакову конфігурацію, але показники майже удвічі більші протягом другої половини XIX – початку XX ст. У такій компаративній перспективі не простежуємо вплив епідеміологічних захворювань із летальним результатом. Можливо лише припустити, що кількісне домінування індексів протягом літніх місяців у першому періоді відображає саме цей фактор смертності.

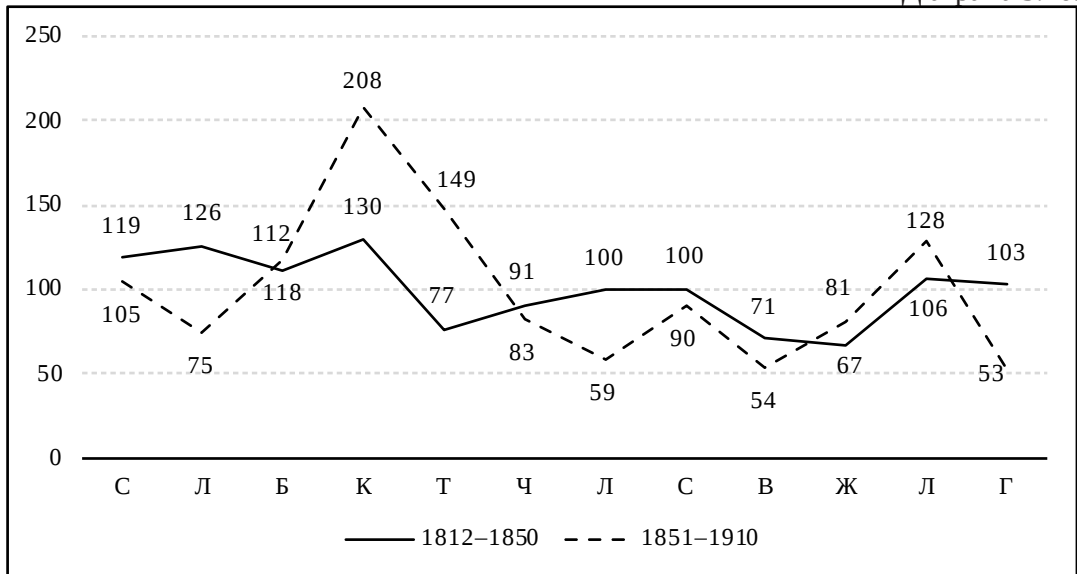
Сезонність смертності. 1851–1910 рр.¹⁷⁰

Таблиця 3.55.

1851–1910	Місяць смерті												Всього
	С	Л	Б	К	Т	Ч	Л	С	В	Ж	Л	Г	
Абсолютна кількість	34	22	38	65	48	26	19	29	17	26	40	17	381
Днів у місяці	31	28,3	31	30	31	30	31	31	30	31	30	31	
Смертей в день	1,1	0,8	1,2	2,2	1,5	0,9	0,6	0,9	0,6	0,8	1,3	0,5	12,5
Відносні індекси	105	75	118	208	149	83	59	90	54	81	128	53	1200

Співвідношення сезонності смертності. 1812–1850 та 1851–1910 рр.¹⁷¹

Діаграма 3.26.

В цілому, традиційний аграрний соціум болгар Буджака проявляє свою природність у сезонності смертності. Її регресії мають детермінований характер та віддзеркалюють небезпеки традиційного суспільства: залежність від природно-кліматичних циклів, мінімальність медичного захисту, високі ризики ендогенної смертності тощо. Наявність чітко вираженої амплітуди сезонності наочно характеризує екстенсивний шлях демографічного відтворення населення.

Наступний корпус даних, використаний під час дослідження сезонності, – масив книг погосподарського обліку, починаючи з 1940–1941 рр. (Таблиця 3.56.). Так, як і в інших сюжетах, ми спираємося на репрезентовану вибірку за наступними хронологічними зрізами: 1941–1949 рр., 1964–1985 рр., 1995–2015 рр.

¹⁷⁰ Таблицю та Діаграму складено автором за: НАРМ. Ф. 211. Спр. 36. Арк. 32–108 зв., 279–318; Оп. 20. Спр. 16. Арк. 497–538, 65–106; Спр. 17. Арк. 72–112; Спр. 19. Арк. 224–264; Спр. 20. Арк. 73–109; Спр. 107. Арк. 364–401; Спр. 162. Арк. 1–79.

¹⁷¹ Див. посилання до Табл. 3.48 та Табл. 3.55.

Сезонність смертності. 1941–1949 рр.¹⁷²

Таблиця 3.56.

1941–1949	Місяць смерті												Всього
	С	Л	Б	К	Т	Ч	Л	С	В	Ж	Л	Г	
Абсолютна кількість	33	135	87	77	49	40	52	37	29	3		8	550
Днів у місяці	31	28,3	31	30	31	30	31	31	30	31	30	31	
Смертей в день	1,1	4,8	2,8	2,6	1,6	1,3	1,7	1,2	1,0	0,1	0,0	0,3	18,3
Відносні індекси	70	313	184	168	104	87	110	78	63	6	0	17	1200

На 1940-і рр. наше дослідження виявляє ще більш виразну сезонність, ніж щодо ХІХ – початку ХХ ст. Відзначимо відсутність даних щодо листопада – через брак та фрагментарність джерел потрібно враховувати цей факт. Однак, навіть із такою ситуацією можна стверджувати, що істотна частина смертей припадає на лютий–квітень (313, 184 та 168 відносних індексів, разом – 665, понад половину від усіх смертей календарного року). Крім звичайних ендегенних факторів, на таку сезонну структуру смертності явно впливають трагічні події голоду 1947 р. – вони ж принципово збільшують середній показник смерті на один день – 18,3. Незначною мірою вирізняється й липень із 110 показниками, близькими до середніх на місяць. Ця смертність має традиційно інфекційний характер. Подібні демографічні трансформації мають зміст екзогенності – у той час, коли суспільство мало б нівелювати сезонність смертності, воно, навпаки, її стимулює, запроваджуючи штучні соціальні експерименти (в цьому випадку – голод).

Стосовно сезонності смертності протягом 60-х – 80-х рр. ХХ ст. (Таблиця 3.57.), представимо її досить зваженою лінією графіка (Діаграма 3.27.). Тут спостерігаються вже традиційні для регіону та групи характеристики. Місяцями, що перебільшували середні індекси у ці часи, є лютий – березень (127 та 166 відносних індексів), вересень та листопад (по 137 кожний). Майже середні індекси зафіксовано щодо липня (116). Мінімальними показниками характеризуються квітень та жовтень: 34 та 66 відповідно. Незважаючи на усі медичні заходи та соціальні практики захисту здоров'я, сезонність, як і раніше, має прямий зв'язок із природними циклами, які визначають летальні випадки у результаті серцево-судинних та інфекційних захворювань.

Майже істотно не змінюється структура летальної сезонності на сучасному етапі. (Таблиця 3.58.). Опрацювавши корпус даних 1995-го та 2015 рр., зробивши узагальнення, бачимо картину, майже ідентичну попередній. Вище за середні індекси знаходяться березень (144), квітень (129) та травень (129). Близько до середніх лютий (102), листопад (111) та грудень (108). Як і раніше, кожна друга смерть серед болгарського населення Буджака припадає на кінець зими – весну. Це свідчить про слабкий рівень культурних відповідей суспільства на природні виклики. На жаль, медична інфраструктура поки що не знаходить ефективних засобів упоратися із хронічними захворюваннями.

¹⁷² Таблицю складено автором за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградівка, Виноградне, Задунаївка та Нові Трояни Болградського району Одеської області, села Дмитрівка Білгород-Дністровського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

Сезонність смертності. 1964–1985 рр.¹⁷³

Таблиця 3.57.

1964–1985	Місяць смерті												Всього
	С	Л	Б	К	Т	Ч	Л	С	В	Ж	Л	Г	
Абсолютна кількість	5	7	10	2	3	5	7	6	8	4	8	6	71
Днів у місяці	31	28,3	31	30	31	30	31	31	30	31	30	31	
Смертей в день	0,2	0,2	0,3	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,3	0,1	0,3	0,2	2,3
Відносні індекси	83	127	166	34	50	86	116	99	137	66	137	99	1200

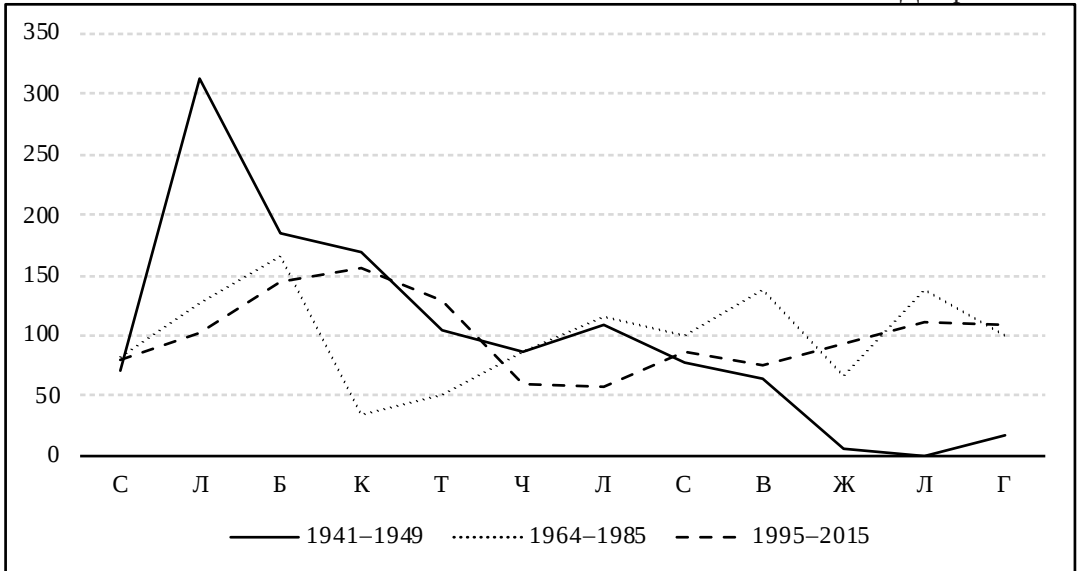
Сезонність смертності. 1995–2015 рр.¹⁷⁴

Таблиця 3.58.

1995–2015	Місяць смерті												Всього
	С	Л	Б	К	Т	Ч	Л	С	В	Ж	Л	Г	
Абсолютна кількість	11	13	20	21	18	8	8	12	10	13	15	15	164
Днів у місяці	31	28,3	31	30	31	30	31	31	30	31	30	31	
Смертей в день	0,4	0,5	0,6	0,7	0,6	0,3	0,3	0,4	0,3	0,4	0,5	0,5	5,4
Відносні індекси	79	102	144	156	129	59	57	86	74	93	111	108	1200

Співвідношення сезонності смертності. 1941–1949, 1964–1985 та 1995–2015 рр.

Діаграма 3.27.

¹⁷³ Таблицю складено автором за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградне та Нові Трояни Болградського району Одеської області, села Дмитрівка Білгород-Дністровського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

¹⁷⁴ Там само.

Порівняємо сезонність смертності за ХХ ст. (Діаграма 3.27.). Наочно можна побачити досить високий ступінь синхронної сезонності двох ліній – 1964–1985 та 1995–2015 рр. Інший характер регресії лінії, яка відображає дані на 1940-ві рр., визначається трагічним змістом екзогенної смертності (насамперед від голоду). Принциповими розбіжностями показників є різке падіння умовних індексів на квітень, липень та вересень. Пояснення такої своєрідності поки що не виявлено – потрібно залучати принципово інші типи джерел, щоб розкрити локальні події медичного змісту. Лінія останніх даних (1995-го та 2015 рр.) має більш згладжений вигляд, що, можливо, свідчить про поступову тенденцію щодо нівелювання дій природно-кліматичних факторів на лєтальність у соціумі. Проте, про закріплення цієї тенденції говорити ще рано.

3.2.5. Фактори смертності.

«Фактори смертності» як категорія історичної демографії орієнтована на дослідження структурно-чинного масового процесу завершення життя¹⁷⁵. Саме ситуація та характер цієї структури відображають рівень розвитку суспільства, з одного боку, а з іншого – надають картину можливостей та потенціалу щодо його майбутнього. У цьому контексті в історіографії вже є вдалі приклади використання церковного поточного обліку із завданнями реконструювати різноманітні аспекти захворювань та смертності окремих груп населення¹⁷⁶.

Решта масових формулярних джерел, які задіяні в дослідженні, не є валідними для подібних реконструкцій – в них повністю відсутні необхідні відомості. Формуляри метричних книг, встановлені Указом Синоду від 20 листопаду 1724 р., передбачають занесення до третьої частини («Про померлих») інформації про причину смерті особи («якою хворобою»)¹⁷⁷. Треба визнати, що це правило переважно виконується сільськими дяками або священниками, але нерідко бували винятки, коли поточна церковна статистика не надавала таких відомостей¹⁷⁸. З усього масиву метричних книг нашого дослідження вдалося встановити, що з 2157 записів про смерть у 73 випадках причина смерті не вказана (3,4%).

¹⁷⁵ Вишне夫斯基 А. Г. Демографическая революция. Москва, 1976. С. 42.

¹⁷⁶ Белькова А. Е. Название болезней и их симптомов в метрических книгах первой половины ХХ века Тюменского духовного правления (часть третья, об умерших). *Вестник Сургутского государственного педагогического университета*. 2010. № 2. С. 72–79 ; Мітеров О. Демографічна характеристика сільського населення Чернігівської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). *Сіверянський літопис*. 2007. № 6. С. 115–127 ; Хабарова О. В. Анализ основных аспектов смертности населения г. Севастополя в ХІХ в. при помощи базы данных (по материалам метрических книг). *Круг идей: междисциплинарные подходы в исторической информатике*. Москва, 2008. С. 115–133 ; Робак І. Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок ХVІІІ ст. – 1916 р.). Харків, 2007. 371 с. ; Сердюк І. Дитина й дитинство у Гетьманщині ХVІІІ ст. *Повсякдення ранньомодерної України* : [історичні студії в 2 т.]. Київ, 2012. Т. 1. 328 с. ; Бойченко С. Основні причини та фактори смертності населення Чернігова (за матеріалами метричних книг ХІХ – початку ХХ ст.). *Сіверянський літопис*. 2016. № 4–5. С. 48–54.

¹⁷⁷ Полное собрание законов Российской империи. Т. 7 : 1723–1727. № 4480.

¹⁷⁸ Гузенков С. Метричні книги православних церков Південної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: джерелознавчий нарис. Київ, 2011. 124 с.

Точність фіксації інформації у джерелі безпосередньо залежить від знань та особистих якостей приходського причету, рівня освіти та життєвого досвіду. Згідно із законодавством, приходжани «про померлих у сімействах мають негайно повідомити приходським священникам»¹⁷⁹. Говорячи про метричні книги церков у болгарських колоніях Південної Бессарабії у першій половині XIX ст., беремо до уваги, що іноді число випадків, вказане в Таблицях і Діаграмах, не збігається із загальною кількістю спостережень у базі даних. Це пов'язане з якістю метричних книг – в деяких актах вказуються не всі параметри (вік, дата події, порядковий номер події тощо).

Вивченню причин смертності у першій половині XIX ст. значно заважає відсутність прийнятої класифікації хвороб. Дуже часто компетентності сільського священства не вистачало, щоб правильно діагностувати захворювання. Так само загальний рівень медичних знань та освіти був вкрай далеким від сучасності. Все ж таки, спробуємо проаналізувати ці питання, звертаючи увагу на структурні компоненти.

Починаючи з 1812-го по 1850 рр. у метричних книгах болгар Бессарабії зафіксовано 38 причин смерті. Всього у 14 випадках із 2157 причиною смерті вказані екзогенні фактори, що становить 0,6%. Досить часто вказані фактори смерті мають описовий зміст та доволі складно можуть бути ідентифіковані та уналежнені до певної групи захворювань. Разом із тим, священники, здебільшого, вказують причиною смерті лексему «натуральною» та подібні. Такі випадки ми фіксуємо у кожному четвертому записі. Вони становлять 23,9% від загальної кількості усіх актуалізованих фактів смертей. Ще близько 0,5% припадає на мешканців колоній, які померли «від старості».

Частіше фіксуємо як причину смерті назви хвороб, які можуть бути віднесені до інфекційних – від «чорної хвороби» (чорна віспа), від віспи, від кору, від сухоти (пневмонія), від гарячки та від жару (грип, тиф тощо), від лихорадки, від коліків. На частку інфекцій припадає 35,7% усіх факторів смертей. Визначення інфекційних захворювань протягом усього XIX ст. має умовний характер через те, що в Російській імперії реєстрація померлих від них введена до метричних книг лише у 1891–1892 рр.¹⁸⁰

Серед інфекційних захворювань переважають записи про смерть «від віспи». У Діаграмі 3.28. представлена амплітуда показників смертності від віспи протягом першої половини XIX ст. З неї можна побачити три виплески захворювань в інтервалі з 1818-го до 1850 рр. Перша епідемія припала на 1827–1828 рр. Саме у ці роки віспа стає причиною смерті близько 35% від усіх померлих на цьому етапі, а також кожної другої (!) від всіх дітей. Другий вибух захворювання припадає на 1834–1835 рр. У 1834 році захворювання на віспу стає причиною 60,5% від загальної кількості дитячих смертей. В 1835 році епідемія пішла на спад, проте 49,1% дітей померли від віспи. Третя хвиля припадає на 1848 рік. Хоча ця епідемія набагато менш трагічна та масштабна, але у 13,9% випадків від загальної чисельності смертей та у 36,7% – серед дітей до 4-х років причиною смерті є захворювання на віспу.

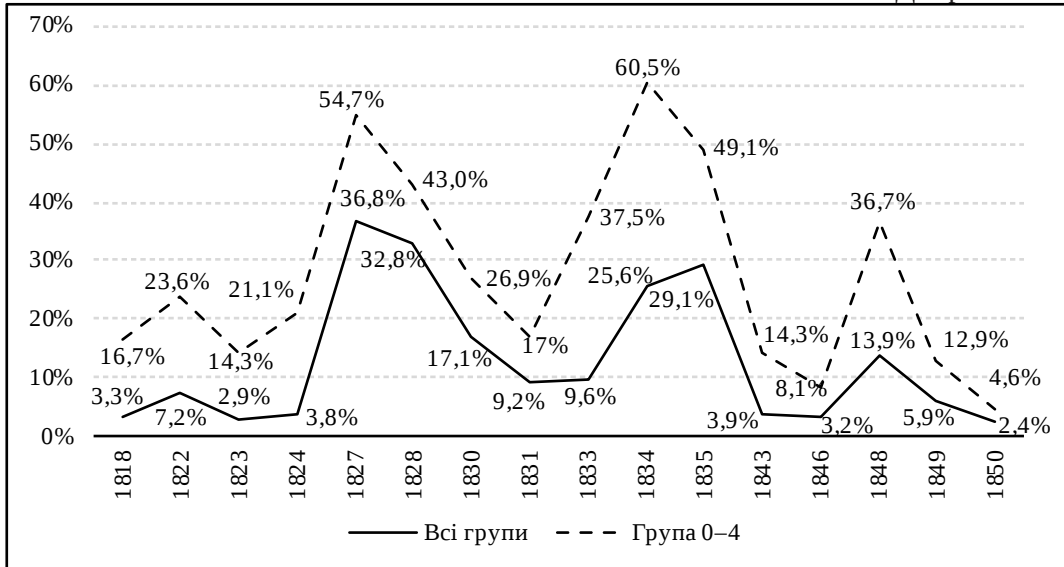
¹⁷⁹ Свод законов Российской империи. Т. 9. Ст. 1564.

¹⁸⁰ Троицкая И., Авдеев А. Первая российская номенклатура болезней и диагностика причин смерти в XIX в.: частный случай. *Население и экономика*. 2018. Т. 2, № 4. С. 11. DOI: 10.3897/porescon.2.e36059.

Розділ 3. Демографічні фактори природного руху

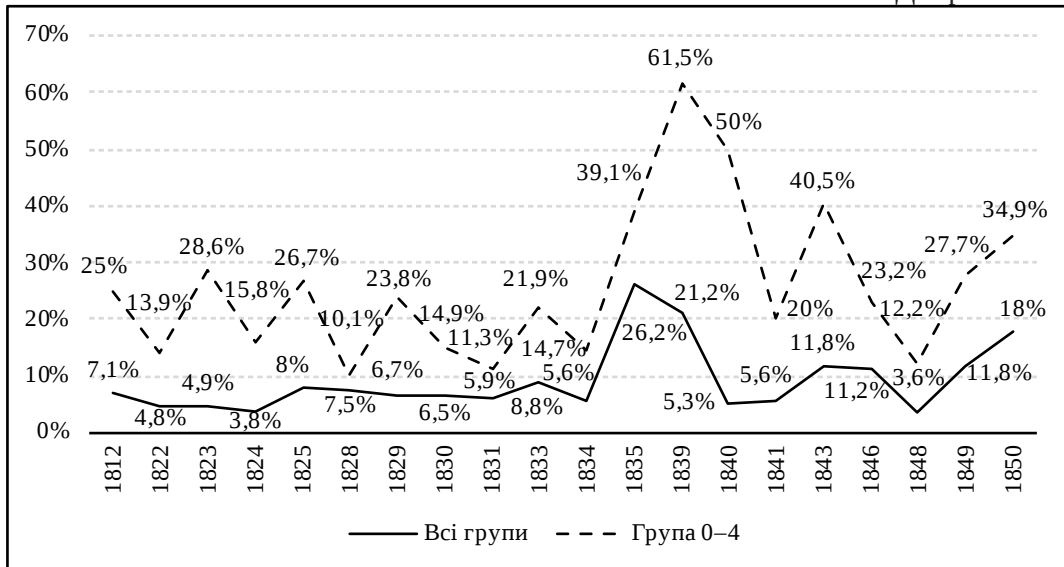
Віспа як причина смертності. 1818–1850 рр.¹⁸¹

Діаграма 3.28.

Коклюш як причина смертності. 1812–1850 рр.¹⁸²

Діаграма 3.29.

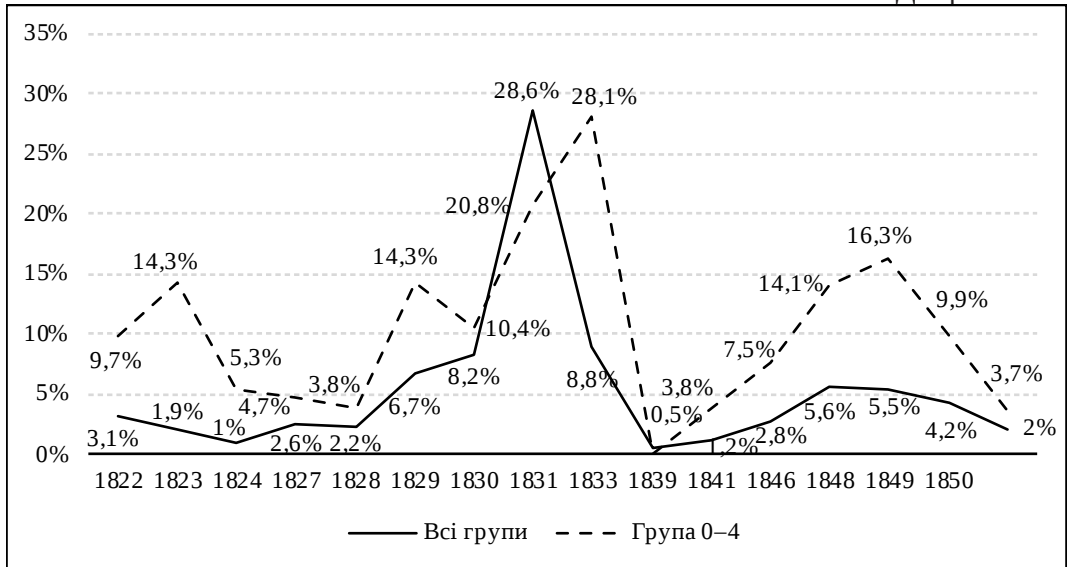

¹⁸¹ Див. посилання до Табл. 3.48.

¹⁸² Там само.

Холера як причина смертності. 1822–1850 рр.¹⁸³

Діаграма 3.30.

Другу чисельну групу причин смертності становлять захворювання органів дихання – «від простуди», «від удушся» (bronхіальна астма), «від чахотки» (туберкульоз) та «від кашлю» (коклюш). У відсотковому значенні ця група захворювань нараховує 21,9% від загальної кількості смертей. Разом із тим, смертність «від кашлю» становить 72% випадків летальних результатів захворювань органів дихання. Безумовно, власне помітка «від кашлю» має описовий зміст, який заважає коректно та точно визначити хворобу, що виступає причиною його виникнення. Переважно кашель пов'язаний із туберкульозом або коклюшем. Однак, враховуючи той факт, що з 340 виявлених випадків смерті 284 припадають на вікову групу дітей до 4-х років, вважаємо, що йшлося про коклюш, тому що туберкульозом діти практично не хворіють. З Діаграми 3.29. наочно можна побачити, що пік захворювань на коклюш припадає на другу половину 30-х рр. XIX ст. та продовжує демонструвати доволі високі показники протягом 1840–1850-х рр. Особливо масовими показниками відзначено 1843-й та 1850 роки.

Третьою групою захворювань, що призводять до летального результату у 10,4% випадків, згідно із результатами опрацювання джерел, є хвороби травного тракту – «від холери», «від стисків», «від поносу». Та знову описовий характер причини смерті «від поносу» ускладнює точність діагностики. Припускаємо, що причиною смерті є шлункова інфекція холери, епідемію якої у ці ж роки фіксують сучасники.

Так, один із сучасників тих подій А. О. Скальковський зазначив, що у 1847-му і 1848 рр. населення Новоросії та Бессарабії страждає від неврожаю та посухи, а ще більше – від епідемії холери¹⁸⁴. На території Російської імперії в XIX ст. зафіксовано

¹⁸³ Див. посилання до Табл. 3.48.

¹⁸⁴ Скальковский А. А. О смертности и долговечности в Новороссийском крае. *Журнал Министерства внутренних дел.* 1850. Ч. 29, кн. 1. С. 2.

Розділ 3. Демографічні фактори природного руху

Смертність немовлят та дітей. 1812–1910 рр.¹⁸⁵

Таблиця 3.59.

1812–1850	1 рік	%	2 роки	%	3 роки	%	4 роки	%	Всього	%
Віспа	134	22,0%	87	30,9%	61	36,7%	32	36,4%	314	27,4%
Кашель	174	28,6%	64	22,7%	29	17,5%	17	19,3%	284	24,8%
Сухота	76	12,5%	25	8,9%	13	7,8%	4	4,5%	118	10,3%
Натуральною	46	7,6%	18	6,4%	14	8,4%	6	6,8%	84	7,3%
Понос	40	6,6%	25	8,9%	13	7,8%	6	6,8%	84	7,3%
Стискі	65	10,7%	7	2,5%	2	1,2%	0	0,0%	74	6,5%
Кір	27	4,4%	17	6,0%	16	9,6%	7	8,0%	67	5,9%
Гарячка	16	2,6%	18	6,4%	10	6,0%	6	6,8%	50	4,4%
Чохотка	10	1,6%	8	2,8%	1	0,6%	2	2,3%	21	1,8%
Інше	21	3,4%	13	4,6%	7	4,2%	8	9,1%	49	4,3%
Всього	609	100,0%	282	100,0%	166	100,0%	88	100,0%	1145	100,0%
%	53,2%		24,6%		14,5%		7,7%		100,0%	

1851–1910	1 рік	%	2 роки	%	3 роки	%	4 роки	%	Всього	%
Кашель	34	31,5%	25	45,5%	16	55,2%	9	42,9%	84	39,4%
Натуральною	20	18,5%	8	14,5%	4	13,8%	2	9,5%	34	16,0%
Дифтерія	11	10,2%	2	3,6%	1	3,4%	1	4,8%	15	7,0%
Понос	11	10,2%	6	10,9%	1	3,4%	1	4,8%	19	8,9%
Віспа	7	6,5%	4	7,3%	1	3,4%	2	9,5%	14	6,6%
Кір	5	4,6%	6	10,9%	3	10,3%	4	19,0%	18	8,5%
Простуда	4	3,7%	2	3,6%	2	6,9%	1	4,8%	9	4,2%
При народженні	3	2,8%	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	3	1,4%
Інше	13	12,0%	2	3,6%	1	3,4%	1	4,8%	17	8,0%
Всього	108	100,0%	55	100,0%	29	100,0%	21	100,0%	213	100,0%
%	50,7%		25,8%		13,6%		9,9%		100,0%	

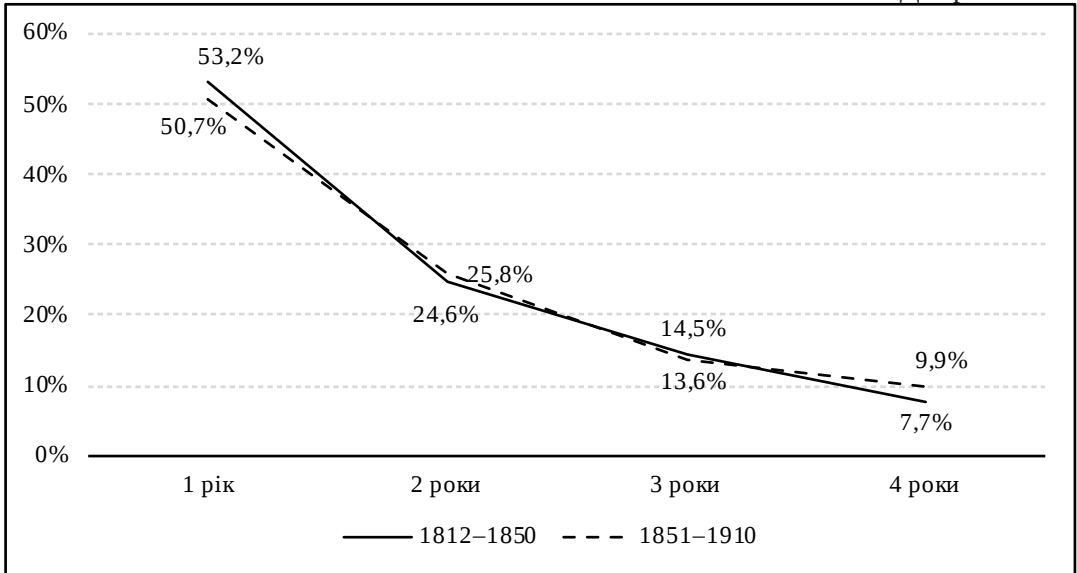
три пандемії холери: в 1823 р., в 1829–1831 рр., в 1846–1848 рр. Результати нашого дослідження подібних факторів представлені на Діаграмі 3.30. На ній простежено спадах смертності від холери у 1823, 1831–33 рр. та у 1848–49 рр.

Отже, віспа, коклюш і холера є трьома найбільш поширеними причинами смерті серед болгар Південної Бессарабії протягом першої половини XIX ст. Приблизно 40% від усіх померлих у ці роки перехворіли саме на ці хвороби. Можна констатувати той факт, що протягом 1820–1840-х рр. болгарі регіону переживають 5 пандемій: віспи у 1827–28 рр., холери у 1831–32 рр., віспи в 1834–35 рр., коклюшу в 1835–39 рр., віспи та холери в 1848–49 рр.

¹⁸⁵ Див. посилання до Табл. 3.39.

Динаміка смертності у групі дітей до 4-х років. 1812–1910 рр.¹⁸⁶

Діаграма 3.31.

Розглядаючи фактори смертності у болгарських колоніях Південної Бессарабії в першій половині XIX ст., необхідно звернути увагу на особливості вікового впливу на захворювання. Враховуючи специфіку смертності на різноманітних етапах життя людини, в історичній демографії прийнято аналізувати подібні дані, виходячи із розподілу на три групи: від 0 до 4 років включно, від 5 до 14 років, а також старше 15-річного віку.

Результати дослідження дитячої смертності представлені у Таблиці 3.59. Одразу помітна наявність та обсяг смертей із позначкою «натуральною», що парадоксально щодо таких років життя. Через таку причину смерті вказано 7,3% немовлят та дітей у першій половині XIX ст., та 16% (!) – у другій. Це свідчить про слабку компетентність авторів джерел та, відповідно, про загальний рівень медичного незнання та нерозуміння причин та характерів захворювань.

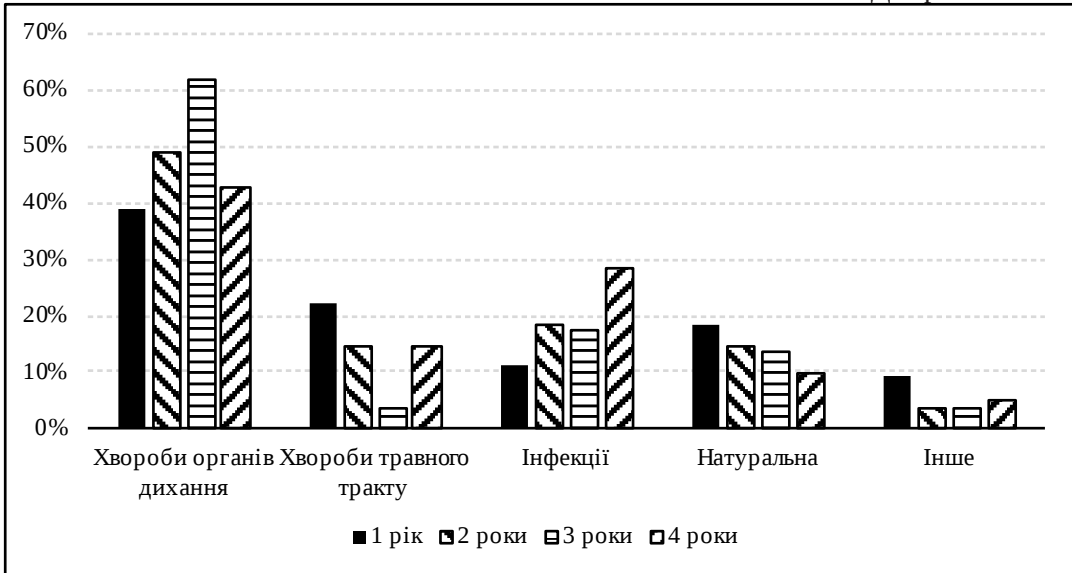
Основними факторами смерті немовлят і дітей у першій половині XIX ст. виявлені хвороби віспи, кашель (коклюш) та сухоти. Ці три групи захворювань виступили причиною смерті понад половини усіх дітей, які померли у віці до 5 років. Порівнюючи динаміку протягом всього XIX – початку XX ст., відзначимо, що «кашель» продовжує посідати перше місце серед летальних дитячих захворювань, тоді як смертність від віспи значно знижується – з 27,4% до 6,6%, а від сухоти – майже зникає взагалі.

Протягом другої половини XIX ст. дещо підвищується частка смертності «від поносу» – з 7,3% до 8,9%, та смертність «від кору» – від 5,9% до 8,5%. Тоді ж у джерелах з'являється нове захворювання – дифтерія, вірогідно, вона наявна у першій половині XIX ст. під назвою «від завалків».

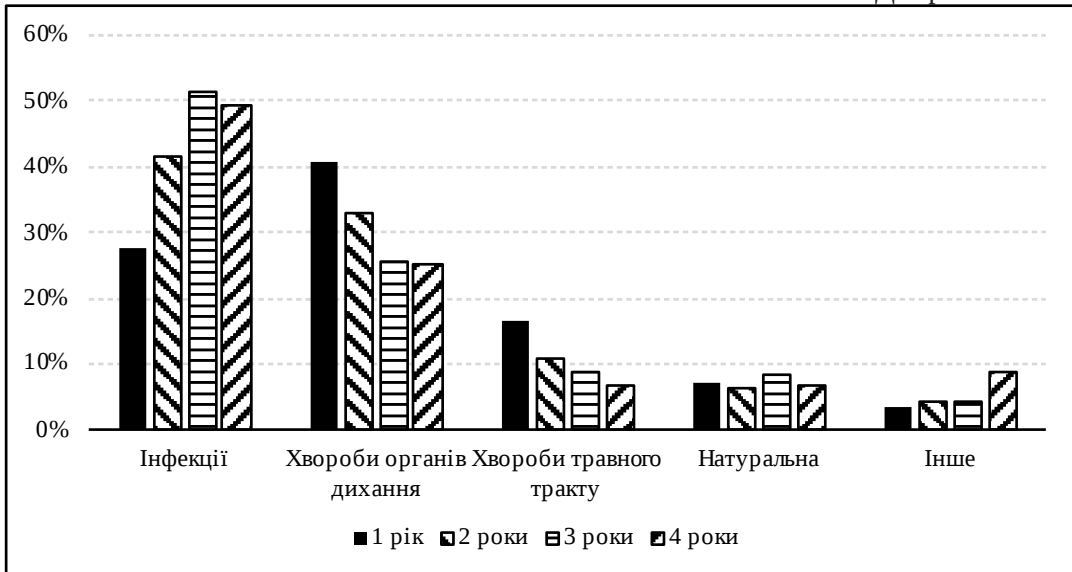
¹⁸⁶ Див. посилання до Табл. 3.39.

Групи причин смертності. 1812–1850 рр. (А) та 1851–1910 рр. (Б).¹⁸⁷

Діаграма 3.32 А.

Діаграма 3.32 Б.

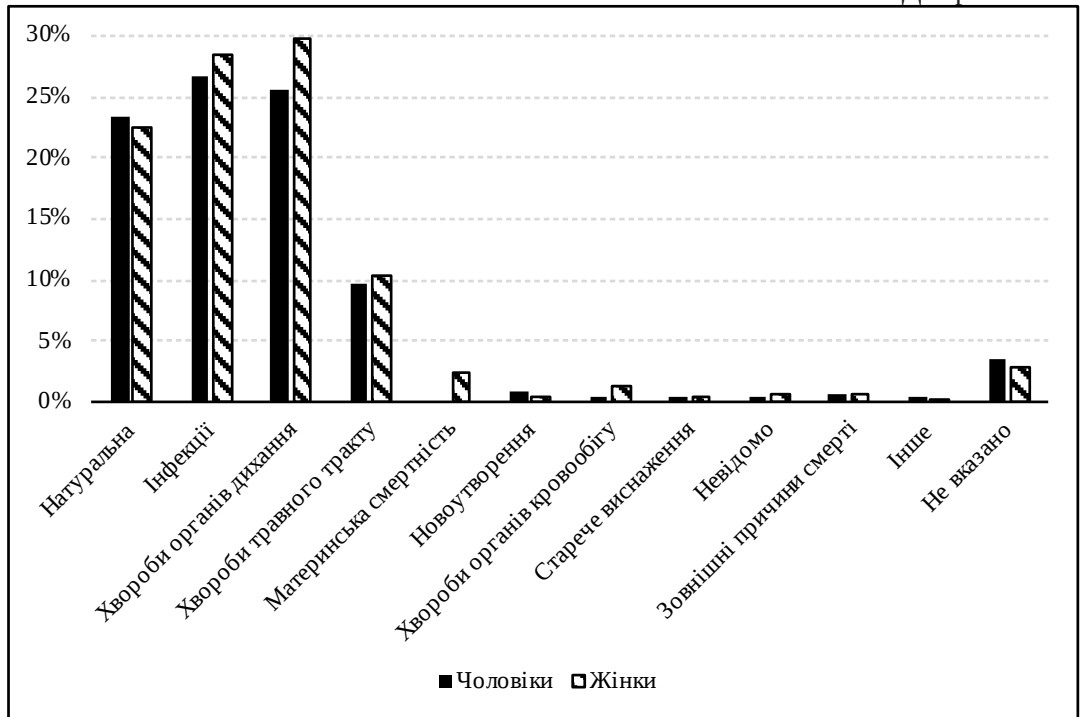

Звертаємо увагу на специфіку смертності немовлят. У цій групі серед дітей до 1 року дещо менше страждають від віспи, але, при цьому, понад половину гине через коклюш. Як хвороба немовлят у джерелі фігурує назва «стиски». 65 дітей з 74 померлих «від стисків» не досягають однорічного віку. Можна припустити, що

¹⁸⁷ Див. посилання до Табл. 3.39.

Групи причин смертності за статтю. 1812–1910 рр.¹⁸⁸

Діаграма 3.33.

йдеться про заворот кишок, який виникає під час неправильного годування немовлят та викликає у дітей непереносимість лактози.

Аналіз динаміки смертності у групі дітей болгар Бессарабії протягом XIX – початку XX ст. (Діаграма 3.31.) свідчить, що понад половину усіх, хто помер до 4-річного віку, становлять виключно немовлята, що не дожили до 1 року. При цьому подібні показники із часом поступово знижуються, але залишаються у межах 50%. Смертність у 2–4 роки протягом 1812–1910 рр. демонструє незначні коливання та стабільну загальну тенденцію до зниження із зростанням особи.

Дослідження метричних книг XIX – початку XX ст. демонструє понад 60 найменувань причин смертності із варіативністю у написанні. Ми узагальнили це різноманіття, об'єднавши усі захворювання за сучасною етимологією у п'ять категорій (Діаграма 3.32 А та Б.). У такий спосіб перше місце серед захворювань із найбільшою летальністю у першій половині XIX ст. посідають інфекційні хвороби. Переважно, до них схильні діти 3–4-річного віку. У другій половині століття відсоток інфекційних захворювань зменшується, зберігаючи при цьому прогресивну вікову динаміку.

На відміну від інфекцій, друга група захворювань, – хвороби органів дихання – вражає насамперед немовлят. Із збільшенням віку частота летальних наслідків зменшується. У результаті, саме смертність від цих захворювань посідає найвищу позицію за кількістю

¹⁸⁸ Див. посилання до Табл. 3.39.

Розділ 3. Демографічні фактори природного руху

Причини смертності за віковими групами. 1812–1910 рр.¹⁸⁹

Таблиця 3.60 А.

1812–1850	0–4		5–14		15 >		Всього	
Натуральною	84	7,0%	25	10,2%	407	56,5%	516	23,9%
Інфекції	556	46,6%	133	54,3%	75	10,4%	769	35,7%
Хвороби органів дихання	318	26,7%	54	22,0%	100	13,9%	472	21,9%
Хвороби травного тракту	161	13,5%	20	8,2%	44	6,1%	225	10,4%
Материнська смертність	0	0,0%	0	0,0%	26	3,6%	26	1,2%
Новоутворення	6	0,5%	1	0,4%	7	1,0%	14	0,6%
Хвороби органів кровообігу	10	0,8%	1	0,4%	6	0,8%	17	0,8%
Старече виснаження	0	0,0%	0	0,0%	10	1,4%	10	0,5%
Невідомо	2	0,2%	1	0,4%	9	1,3%	12	0,6%
Зовнішні причини смерті	1	0,1%	1	0,4%	12	1,7%	14	0,6%
Інше	2	0,2%	2	0,8%	5	0,7%	9	0,4%
Не вказано	47	3,9%	7	2,9%	19	2,6%	73	3,4%
Всього	1192	100,0%	245	100,0%	720	100,0%	2157	100,0%
%	1192	55,3%	245	11,3%	720	33,4%	2157	100,0%

Таблиця 3.60 Б.

1851–1910	0–4		5–14		15 >		Всього	
Натуральною	37	17,4%	9	18,0%	36	50,7%	82	24,6%
Хвороби органів дихання	96	45,1%	24	48,0%	10	14,1%	130	38,9%
Інфекції	33	15,5%	9	18,0%	1	1,4%	43	12,9%
Хвороби травного тракту	36	16,9%	5	10,0%	1	1,4%	42	12,6%
Старече виснаження	0	0,0%	0	0,0%	14	19,7%	14	4,2%
Материнська смертність	0	0,0%	0	0,0%	2	2,8%	2	0,6%
Хвороби органів кровообігу	1	0,5%	0	0,0%	2	2,8%	3	0,9%
Зовнішні причини смерті	1	0,5%	2	4,0%	4	5,6%	7	2,1%
Інше	9	4,2%	1	2,0%	1	1,4%	11	3,3%
Всього	213	100,0%	50	100,0%	71	100,0%	334	100,0%
%	213	63,7%	50	15%	71	21,3%	334	100,0%

у другій половині XIX – початку XX ст., помітно превалюючи над іншими. До захворювань травного тракту протягом всього століття схильні, насамперед, немовлята, що безпосередньо пов'язано із недосконалою системою харчування, про що зазначено вище. Брак знань про гігієну та сумісність продуктів харчування призводить і до летальних випадків серед дітей старше 1 року.

Проаналізовано також гендерні фактори смертності (Діаграма 3.33.). У результаті, простежуються доволі близькі показники як для представників чоловічої, так і для жіночої статі. Винятком є лише «материнська смертність», яка виявляє значну тенденцію до зменшення протягом XIX ст.

З метою прослідкувати вікову варіативність факторів смертності, упорядковуємо дані за трьома віковими групами: 0–4 роки, від 5 до 14 років та старше 15 років

¹⁸⁹ Див. посилання до Табл. 3.39.

(Таблиця 3.60 А та Б.). Звернемо увагу на дещо парадоксальну хронологічну пропорцію: якщо у першому періоді співвідношення вікових груп становить 55,3 : 11,3 : 33,4, то у другому періоді – 63,7 : 15 : 21,3. У такий спосіб з'ясовано, що розвиток медицини, знань та інфраструктури впливає на зниження смертності у дорослому віці. Діти залишають найуразливішою групою суспільства.

Як видно з Таблиці 3.60 А та Б., основними причинами смерті у віковій групі до 5 років виступають інфекційні захворювання, хвороби органів дихання та травного тракту. Порівняємо із Діаграмами 3.28 та 3.29 – саме ця вікова група істотно постраждала від епідемій віспи та коклюшу у першій половині ХІХ ст.

У метричних книгах також виявлено 10 записів про смерть «від набряків». Ці ознаки є характерними для цілої низки хвороб кровоносної системи. В поодиноких випадках трапляються назви «немовляча смерть» (від недоношеності, уроджених захворювань тощо) або «від завалків», що є об'єднувальною назвою різноманітних захворювань горла, пов'язаних із розпуханням залоз (ангіна, скарлатина, свинка и т.п.). Зафіксовано єдиний випадок екзогенної смерті – «нічю приспана». Переважно, саме так характеризували раптову смерть від зупинки дихання зовнішньо здорової дитини.

Основними захворюваннями вікової групи від 5 до 14 років залишаються інфекції та хвороби органів дихання. Значно зменшується частка летальних випадків від захворювань травного тракту. Вірогідно, до 5 років організм дитини адаптується до системи харчування, оскільки виникає певний імунітет.

Особливостями смертності дорослого населення болгарських поселень у Бессарабії старше 15-річного віку є помітне зниження кількості померлих від інфекційних захворювань, так само, як і від хвороб органів дихання. Відсоток летальних випадків внаслідок хвороб травного тракту падає до 6% у першій половині ХІХ ст. та до 1,4% – у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. Близько 60–70-ти відсотків причин смерті у цій віковій групі припадає на смертність, яка, за записами священників, схарактеризована як «натуральна смерть». Незначна частка захворювань припадає на трагічні негаразди із системою кровообігу та новоутворень («від пухлини»). Також варто відзначити, що зростають показники екзогенної смертності та внаслідок гінекологічно-пологових проблем у жінок.

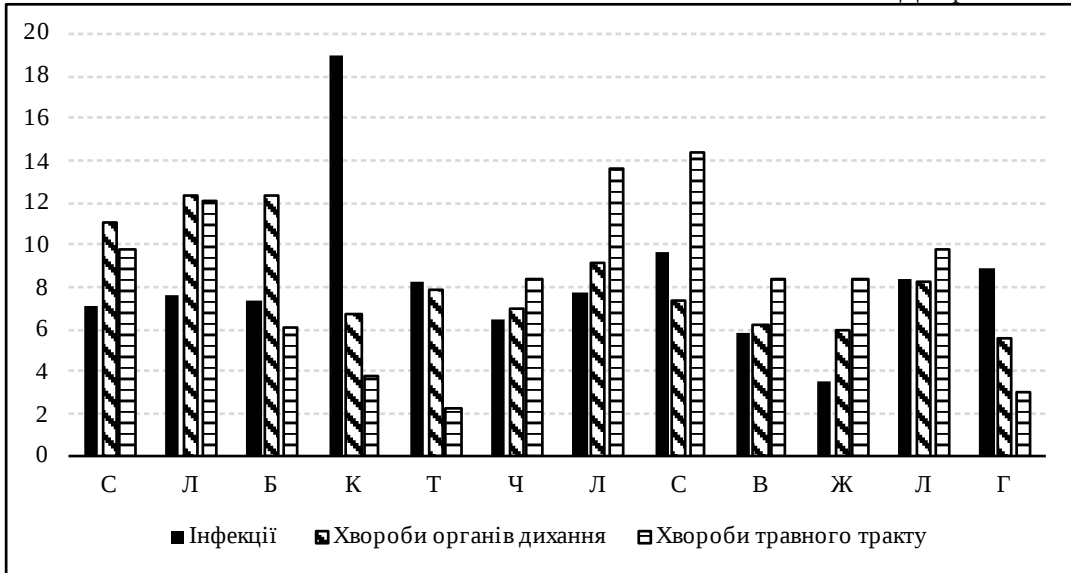
Ще однією показовою рисою структури смертності серед болгар Бессарабії традиційного етапу є сезонність (Діаграма 3.34.). Вона демонструє, як аграрний соціум допрофесійного рівня (до поширення медичних знань та інфраструктури) реагує на ризики природних циклів. Згідно із аналізом, інфекційні захворювання виступають на передній план у квітні (за цей місяць помирає у чотири та три рази більше, ніж в інші за схожими факторами). До хвороб травного тракту болгари більш схильні у літні місяці – на липень-серпень припадає третина від усіх протягом року. А ось найнебезпечніший термін щодо хвороб органів дихання припадає на січень-лютий-березень (майже 4 з 10 протягом року помирають у цей період).

Виникнення та поширення доступної для населення медичної допомоги у Бессарабії уналежнюємо до 1864 року, коли починається формування мережі земської медицини¹⁹⁰. Поступово, до кінця ХІХ ст. інститут земських лікарів, що

¹⁹⁰ Корчак-Чепурковский А. В. Материалы для истории земской медицины в Бессарабской губернии. Кишинев, 1893. Вып. 1. С. 26–28.

Групи причин смертності. 1812–1910 рр.¹⁹¹

Діаграма 3.34.

утримується місцевими коштами та обслуговує селян, налагоджений¹⁹². Оскільки у межах цієї інституції лікування надається безкоштовно¹⁹³, ставлення до діагностики та лікування починає змінюватися. Дуже важливою є система превентивної медичної просвіти, за допомогою якої поширюються знання про гігієну та профілактику захворювань¹⁹⁴. Саме результати цього можна побачити наприкінці XIX – початку XX ст., зокрема, і на наших матеріалах.

Принципова трансформація зумовлена переходом від народної до професійної медицини, що відбувається протягом 1860–1950-х рр. Це істотно змінює структуру смертності, принципово знижує окремі її різновиди, мінімізуючи решту. Зважаючи на це, змінюються джерела, які можемо використати в нашому дослідженні. Через фрагментарність даних про характер захворювань та летальність у масових формулярних документах наразі не можемо показати фактори смертності після 1920-х рр.

Узагальнюючи дослідження народжуваності та смертності серед болгарської спільноти Південної Бессарабії XIX – початку XXI ст., розглянемо розвиток цих факторів природного руху населення з точки зору глобальних трансформацій протягом всього хронологічного відрізка.

¹⁹¹ Див. посилання до Табл. 3.39.

¹⁹² Циганенко Л. Ф. Діяльність Бессарабського земства в галузі охорони здоров'я (друга пол. XIX – поч. XX ст.). *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер. : Історія та географія.* 2013. Вип. 47. С. 142–146.

¹⁹³ Троицкая И., Авдеев А. Первая российская номенклатура болезней и диагностика причин смерти в XIX в.: частный случай. *Население и экономика.* 2018. Т. 2, № 4. С. 11.

¹⁹⁴ Там само.

Вирахувані нами коефіцієнти народжуваності дозволяють визначити три періоди, упродовж яких репродуктивна система болгарської етногрупи набуває специфічних, характерних їй властивостей.

Перший період – від 1812 р. до другої половини 70-х рр. ХІХ ст. Характерною рисою цього часу є вкрай високі показники народжуваності, які підтверджуються загальними (ЗКН), сумарними (СКН) та віковими (ВКН) коефіцієнтами. Протягом першої чверті століття середній показник ЗКН становить 64%, другої – 59% та третьої – 60%, тоді як у період з 1876-го він зменшується до 46%. У той же період СКН має максимально високе значення на початку ХІХ ст. Кожна жінка в болгарській родині народжує від 9 до 10 дітей. У 1850 році колоністські сім'ї, не маючи можливості ділитися, досягають середнього розміру 9,4 особи. В зв'язку з цим, СКН знижується до 8 дітей. Протягом третьої чверті спостерігаємо досить повільне зниження показника з 7,9 до 7,6, але після 1876 року він падає до 6. Аналіз ВКН свідчить, що з 1818-го до 1863 року в найбільш репродуктивній групі жінок від 25 до 29 років середній показник становить 361%. У 1880 році він дорівнює 248%. Отже, на початку періоду болгарській спільноті властиві характеристики балканського переселенського соціуму, який протягом першої половини століття екстенсивним шляхом стабілізує статеві-вікову структуру групи. Розвиток земської медицини Бессарабської губернії протягом 70-х рр. ХІХ ст. та початок демографічного переходу приводять до зменшення показників смертності, що рефлексує на зменшенні коефіцієнтів народжуваності.

Другий період охоплює інтервал з другої половини 70-х рр. ХІХ ст. до першої половини 60-х рр. ХХ ст. Значні коливання коефіцієнтів народжуваності протягом 50-ти років ХХ ст. є наслідками двох десятиріч високої соціальної турбуленції під впливом екзогенних факторів. Перше пов'язане з Першою світовою війною, Громадянською війною та переходом Південної Бессарабії до складу Румунії. Друге десятиліття – Друга світова війна, радянська репресія та голод 1946–47 рр. Демографічні трансформації цього десятиріччя зумовили другий перехід та спад народжуваності з початку 60-х рр. на наступні роки. Саме у цей час досягають репродуктивного віку дівчата, що народжені в 40-х рр. ХХ ст.

Загальні коефіцієнти народжуваності протягом останньої чверті ХІХ ст. – початку ХХ ст. тримаються на рівні 46–47%. В період 1913–17 рр. вони зменшуються більш ніж вдвоє – до 21%. Ще значніше зменшуються показники СКН – з 6 до 2,4. Підвищення народжуваності протягом 20–30-х рр. та повернення до показників довоєнного періоду віддзеркалюються в значеннях обох коефіцієнтів, але на початку 40-х рр. маємо нове падіння ЗКН до 30% та СКН до 2,6. Вікові коефіцієнти народжуваності демонструють ті ж самі процеси. Показники групи 25–29 на 1880 рік становлять 248%, на 1917-й – 81% та на 1941-й – 139%.

Результатом голоду 1946–47 рр. стає рекордне падіння народжуваності і, відповідно, усіх коефіцієнтів. ЗКН знижується до 12%, СКН – до 1,4 та ВКН групи 25–29 – до 77%. Саме це зумовило перехід до наступного періоду, який починається із суттєвого зменшення числа народжень на початку 60-х рр. ХХ сторіччя.

Третій період триває до сьогодні. Його особливістю є поступова одновекторність впливу двох факторів на репродуктивну поведінку болгарської спільноти – при-

родного відтворення та міграційних рухів. Перший з них зумовив тенденції до зменшення народжуваності протягом 60-х – першої половини 70-х рр. Дівчата, народжені в голод, досягли 25-ти років в 1971–72 рр. Другий фактор, менш помітний до цього часу, набирає інтенсивності в середині 70-х рр. В 1974 р. селяни Буджака отримують паспорти та можливість самостійного виїзду в міста Радянського Союзу. З 1970 р. до 2015 р. Південну Бессарабію залишають понад 50 тисяч осіб. Зрозуміло, що особи репродуктивного віку становлять більшу частину цієї кількості.

Обчислювані нами коефіцієнти народжуваності згідно з даними погосподарських книг демонструють чотири хронологічні зрізи – 1966, 1985, 1995 та 2015 рр. Всі результати прорахунків віддзеркалюють одну й ту ж тенденцію: ЗКН – 21‰, 16‰, 13‰ та 9‰; СКН – 2,6, 2,3, 1,8 та 1,4; ВКН групи 25–29 – 138‰, 63‰, 39‰ та 36‰. Отже, процеси відтворення болгарської спільноти протягом 60 років призводять до значного зменшення її чисельності за рахунок падіння народжуваності. Особливу інтенсивність вони мають останні 10–15 років.

Загальний погляд на динаміку змін загальних коефіцієнтів смертності (ЗКС) серед болгарської спільноти Південної Бессарабії протягом більш ніж двох століть чітко відокремлює три періоди: перший – від переселення до кінця 70-х рр. XIX ст. з характерною надвисокою смертністю; другий – з 80-х рр. XIX ст. до 1947 р. є часом подолання пандемій; третій – від 1948 р. до сучасності – інтервал, якому притаманні мінімальна материнська та дитяча смертність.

Прораховані та проаналізовані ЗКС свідчать про важкі умови життя населення протягом XIX – першої половини XX ст. та невимовне горе, що стоїть за сухими цифрами демографічної статистики. Колосальна дитяча смертність, яка часом сягає 487‰, низка пандемій, протягом яких ЗКС дорівнюють 70–80‰ та їхні середні показники у 42‰ є основними характеристиками першого періоду. Незважаючи на амплітудні коливання та тимчасові падіння показників до 25–30‰, ЗКС протягом всього періоду є досить високими. Пояснення цьому криється у вкрай низькому рівні медичної допомоги та майже її відсутності у першій половині XIX ст. Важка щоденна праця, перенаселеність житла і слабкий рівень знань про елементарні правила гігієни є причинами значної частини хвороб та високої частки ендогенної смертності.

Зусилля повітових земств Бессарабії протягом 60-х – 70-х рр. XIX ст., спрямовані на протидію пандеміям, організацію навчання медсестер та лікарів, облаштування земських лікарень, та паралельна робота з підвищення знань населення про гігієну, привели до значного падіння смертності серед болгар Буджака на початку 80-х рр. XIX ст. У 1882 році ЗКС дорівнюють 13‰, а середні показники смертності до 1945 року не перевищують 20‰.

Трагічною сторінкою історії болгарської спільноти Південної Бессарабії стали роки голоду 1946–47 рр. Значні демографічні втрати та зміна структури смертності стають основними його наслідками. Цей короткий інтервал часу є визначальним для подальших змін рівня та динаміки смертності в групі болгар Буджака. Прораховані нами середні показники ЗКС з 1948 р. до 1991 р. становлять 4,9‰. З 1992 р. до 2015 р. вони підвищуються до 9,6‰, але є значно нижчими ніж аналогічні по Одеській області у цей самий інтервал часу (15,1‰).

Отже, процеси трансформації факторів народжуваності та смертності болгарської спільноти Південної Бессарабії виокремлюють два етапи демографічного переходу. Перший починається в останній чверті XIX ст. внаслідок подолання високої смертності, яка, відповідно, віддзеркалює зниження коефіцієнтів народжуваності. Другий етап зумовлений втручанням екзогенного фактору голоду 1946–47 рр. в механізми природної смертності, що призводить до істотної зміни її структури. Події 40-х рр. рефлексують на зниженні народжуваності на початку 60-х рр. XX ст. та зумовлюють подальше падіння її коефіцієнтів.

РОЗДІЛ 4

Шлюб, сім'я та домогосподарство

Кара О. Д. На новій землі під новим небом. 2004, полотно, олія.

«Шлюб» виступає однією із найважливіших категорій щодо розуміння культурної особливості та соціальних структур у будь-якому суспільстві. Варіативність цієї категорії в історичному та етнічному вимірах дозволяє припускати різноманіття світоглядних уявлень про елементарний рівень соціального буття – сім'ї, яка втілюється безпосередньо у стан шлюбності, що характерний для конкретного соціуму. «Якщо поняття «шлюб» стосується соціального інституту, – вважають фахівці, – то поняття «вступу до шлюбу» характеризує індивідуальну подію утворення союзу між жінкою та чоловіком, а «шлюбність» означає масовий процес формування пар у певного населення як сукупності поколінь або у поколінні як сукупності людей»¹. У широкому розумінні «шлюбністю» називають сукупність процесів укладення шлюбу та припинення його через розлучення або смерть одного із подружжя (у таких випадках категорія «шлюбність» охоплює також такі процеси, як розлучення та овдовіння)². Або «процес утворення шлюбних пар у населенні охоплює вступ до першого та другого шлюбів»³.

Спираючись на наші корпуси формулярних джерел, реконструюємо «шлюбність» як масовий процес формування, еволюції та розпаду шлюбних союзів болгар Бессарабії протягом ХІХ – початку ХХІ ст. Наявні відомості в різних типах джерел дозволяють встановити історичну динаміку шлюбу як стратегії та практики, його інституціональні форми, значення окремих складників щодо етнодемографічного розвитку спільноти. Розглянемо цю соціальну категорію шляхом деталізації за наступними параметрами: шлюбний стан, частотність безшлюбності, сезонність укладення шлюбів, шлюбний вік, повторні шлюби, шлюбний ринок. Ці показники шлюбності в цілому дозволяють встановити історичну динаміку шлюбної структури болгар Південної Бессарабії, окреслити основні тенденції соціального розвитку на мінімальному рівні родин.

Наголосимо, що поняття «шлюбу» стосується одного подружжя, що повністю укладається як у православне розуміння (церковна поточна статистика), так і у світське радянське ставлення до моногамності. Збіг наукового та джерельного змісту поняття «шлюбної пари» значно спрощує дослідження та підвищує евристичну цінність результатів щодо відповідності реальності.

¹ Медков В. М. Демографія. Ростов-на-Дону, 2002. С. 221.

² Синельников А. Б. Брак. *Социальная энциклопедия*. Москва, 2000. С. 46.

³ Народонаселение. *Энциклопедический словарь*. Москва, 1994. С. 30.

4.1. Шлюбний стан.

Показник частки осіб, що перебувають у шлюбі, використовується під назвою «шлюбний стан», який дозволяє розкрити динаміку інституту родини серед болгар у Південній Бессарабії. З метою її дослідження залучені певні демографічні джерела: матеріали перепису 1816 року, а також ревізій 1818-го, 1835-го та 1850-го років. Заради кореляції цих підрахунків використані матеріали церковного походження, зокрема, сповідальні відомості та метричні книги. Завдяки ним вдається встановити шлюбну стратифікацію у болгарського населення Буджака. Крім того, спираючись на них, вдалось встановити і вікові категорії певних шлюбних станів.

З метою зручності оцінки, результати опрацювання та аналізу інформації вказаних джерел автором зведено у таблиці. Так, зокрема, розглянуто шлюбну стратифікацію болгарської колоністської спільноти Південної Бессарабії першої половини ХІХ ст. (Таблиця 4.1.). Усі наведені в ній дані стосуються осіб старше 10 років. Єдиним винятком є дані про шлюбність жіноцтва в 1816 р. Оскільки у перепису цього року відсутня інформація про вік жіночого населення, то ми змушені визначити кількість дівчат віком від 0 до 9 років, спираючись на дані про чисельність чоловічого населення. Ідеальним співвідношенням числа чоловіків і жінок прийнято вважати співвідношення 105 на 100 осіб. Із загальної кількості чоловіків хлопчики віком до 9 років становлять 29,2%, відповідно дівчат такого ж віку – 30,7%. Віднявши від загальної кількості незаміжніх жінок неповнолітніх дівчат в такій пропорції, ми отримуємо дані про кількість жінок шлюбного віку старше 10 років.

Зазначимо, що ревізія 1835 р. містить дані і про старих болгарських колоністів, і про нових, які нещодавно прибули у Південну Бессарабію, в 1828–1830 роках. Зважаючи на те, що одні вже мешкають там два десятки років, а інші тільки починають обживатись у новому для них регіоні, нових переселенців довелось виділити в окрему категорію.

Наведені в цій таблиці дані свідчать, що на початковому періоді колонізації у 1816 р. менше половини болгарських чоловіків, 47,2%, перебувають у шлюбі. Частка неодружених колоністів (49,7%) та вдівців (3,1%) була більшою. Через два роки ситуація змінюється, і при збільшенні загальної кількості колоністів одружених серед них вже 52,5%, а тих, хто не у шлюбі, – 45,8%. Кількість вдівців залишається стабільною, проте їхня питома вага у чоловічому населенні, зважаючи на приплив нових колоністів, падає до 1,7%.

Децю відмінною в той час є ситуація із шлюбністю болгарського жіноцтва. Частка жінок, що не у шлюбі, у 1816 р. становить 47,7%, але у 1818 р. їхня частка зменшується більш ніж на 10 відсотків – до 29%. У кілька разів у цей період збільшується відсоток вдів, які в 1818 р. становлять 11% жіночого населення колоній. Імовірно, ці процеси пов'язані з механізмами адаптації мігрантів до нових умов Південної Бессарабії, що змушують їх інтенсифікувати створення нових родин. В 1818 р. особливим мотивуючим фактором є підготовка урядом земельної реформи із планами виділення земельних ділянок на кожну родину, що і змушує колоністів поквипитись із укладенням шлюбів.

Шлюбна стратифікація. 1816–1850 рр.⁴

Таблиця 4.1.

			У шлюбі	Не в шлюбі	Вдівці	Всього
1816	Ч	К	152	160	10	322
		%	47,2%	49,7%	3,1%	100,0%
	Ж	К	152	148	10	310
		%	49,0%	47,7%	3,2%	100,0%
1818	Ч	К	304	266	10	581
		%	52,5%	45,8%	1,7%	100,0%
	Ж	К	304	149	56	510
		%	59,7%	29,3%	11,0%	100,0%
1830 ⁵	Ч	К	89	128	12	229
		%	38,6%	56,1%	5,3%	100,0%
	Ж	К	89	92	19	200
		%	44,5%	46,0%	9,5%	100,0%
1835	Ч	К	578	368	34	981
		%	59,0%	37,5%	3,5%	100,0%
	Ж	К	578	334	86	999
		%	58,0%	33,4%	8,6%	100,0%
1850	Ч	К	1004	814	63	1881
		%	53,4%	43,3%	3,3%	100,0%
	Ж	К	1004	638	126	1768
		%	56,8%	36,1%	7,1%	100,0%

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість.

При аналізі шлюбної стратифікації важливо відзначити, що коливання співвідношення між числом осіб, які перебувають у шлюбі, і кількістю тих, хто поза ним, багато в чому залежить від частки населення у віці від 10 до 20 років. Підтвердження цьому ми знаходимо в даних, які нам демонструє статево-вікова структура шлюбності за 1818 рік (див. Таблицю 4.5): відсоток незаміжніх дівчат у віковій групі 20–24 становить 13,6%, а в групі 25–29 – всього 1,7%, тобто 86,4% дівчат виходять заміж не досягнувши 25 років. У 1816 році висока частка неодружених у переселенському співтоваристві пов'язана з періодом тимчасового збільшення шлюбного віку, під впливом обставин переселення та адаптації на нових землях.

⁴ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 442. Арк. 278 зв.–288, 337 зв.–344, 475–483, 461–468 зв.; КУІА. Ф. 627. Оп. 1. Спр. 1 [Колонії Чийшія, Імпудита, Чешма-Варуїта]; Ф. 134. Оп. 2. Спр. 52. Арк. 1–26 зв., 253–318, 362–421; Спр. 54. Арк. 453–491; Спр. 56. Арк. 1–64; Спр. 245. Арк. 159–215, 216–274, 340–390; Спр. 250. Арк. 180–240, 280–321; Спр. 448. Арк. 124–193, 509–557.

⁵ Ревізія 1835 р. містить дані і про старих болгарських колоністів, і про нових, які нещодавно прибули у Південну Бессарабію в 1828–1830 роках. 1830 рік зазначений умовно для поділу двох частин однієї ревізії.

Прийнято вважати, що частка вдівців протягом ХІХ століття істотно нижча частки вдів, оскільки смертність чоловічого населення вища. У той же час, звертаємо на себе увагу на співвідношення вдівців і вдів у 1816 році, що демонструє майже рівні показники. На наш погляд, ми маємо справу з явною недореєстрацією жіночого населення, яке вважається другорядним.

У 1828–1830 рр. відбувається чергове масове переселення болгар на територію Південної Бессарабії і, як ми вже згадували вище, родинні списки нових мешканців зафіксовані у Ревізьких реєстрах 1835 року із позначкою «новопоселенці». Подібне розділення населення у джерелі, з одного боку, дозволяє нам проаналізувати стан шлюбності в обох переселенських групах, а з іншого – ми можемо провести порівняльний аналіз даних як у діахронному плані із відомостями за 1816 рік, так і в синхронному з даними цієї ж ревізії 1835 року.

Згідно з даними, які містять родинні списки щодо «новопоселенців», зафіксована максимально низька доля одружених чоловіків – 38,6%, висока частка неодружених колоністів – до 56,1%, та 5,3% вдівців. Частка жінок, які перебувають в шлюбі, становить 44,5%, незаміжні становлять 46% та відсоток вдів – 9,5%. Найчастіше родини нових переселенців складаються всього з двох поколінь, батьків і дітей, що зменшує відсоток одружених та заміжніх колоністів і колоністок.

Очевидним є той факт, що частка осіб, які перебувають у шлюбі, досить незначна. Ймовірно, це пов'язано з періодом військових дій на території Болгарії, які передують переселенню, з етапом міграції і періодом початкової адаптації. Порівнюючи дані переселенських груп за 1830 і 1816 роки, ми можемо констатувати очевидну особливість – низький відсоток населення, яке перебуває у шлюбі і відповідно значну частку неодружених та незаміжніх. В обох випадках число хлопців і дівчат, які не перебувають у шлюбі, становить майже половину всього населення. Можна припустити, що ця особливість є поведінковою рисою болгарської переселенської сім'ї.

В той же час Ревізькі реєстри 1835 року дають нам відомості, що характеризують шлюбний стан болгарських сімей, котрі вже понад два десятиліття проживають на території Південної Бессарабії. В 1835 році порівняно з 1818 р. серед колоністів збільшується частка одружених – до 59%, зменшується відсоток холостяків – 37,5%. Кількість же вдівців зростає до 3,5%. В середовищі жінок-колоністок за даними тієї ж ревізії частка заміжніх трохи зменшується – до 58%, а відсоток незаміжніх жінок збільшується до 33,4%. Ще трохи зменшується частка вдів (8,6%).

Ревізькі реєстри 1835 року дають нам можливість порівняти дані про шлюбність «новопоселенців» і «старожилів». На момент перепису, перші проживають на території Південної Бессарабії від 5 до 7 років і навряд чи встигли остаточно адаптуватися до нових для них умов Буджака. У той же час друга група проживає на цих землях від 2-х до 3-х десятків років, встигла освоїти земельні наділи, відновити структуру сімей, а відповідно народжуваність, і стабілізувати показники шлюбності. Основною відмінністю цих двох груп є різниця в частці осіб, які не перебувають у шлюбі. Якщо для «новопоселенців» сукупний показник для чоловіків і жінок дорівнює 41,6%, то для «старожилів» на момент перепису відсоток тих, хто перебуває у шлюбі, становить 58,5%. Різниця становить 16,9%. Закономірно, що така

.....

ж картина спостерігається і в співвідношенні осіб, які не перебувають у шлюбі, і навіть овдовілих обох статей, хоча і меншою мірою.

У 1850 р. ситуація з шлюбністю у болгарському соціумі в Південній Бессарабії стабілізується і порівняно з 1835 р. якихось суттєвих змін в їхньому сімейному стані не відбувається. В цей час понад половина населення колоній перебуває у шлюбі – 53,4% чоловіків та 56,8% жінок. Дещо збільшується частка холостих колоністів та незаміжніх колоністок, відповідно 43,3% та 36,1%. Частка ж вдів серед болгарського населення зменшилась до 7,1%, але їх майже вдвічі більше, ніж вдівців (3,3%), що є зрозумілим, закономірним явищем. Така ситуація зумовлена тим, що за двадцять років життя колоністів усталилося, вирости діти, які створили власні родини, в багатьох сім'ях з'явилися представники старшого покоління. Все це сприяє стабілізації частки тих, хто перебуває у шлюбі.

Отже, загальний погляд на динаміку змін шлюбності в болгарських колоніях засвідчує те, що протягом першої половини XIX століття відбувається трансформація шлюбного стану колоністської сім'ї під впливом нових соціально-економічних і законодавчо-адміністративних умов. Болгари-переселенці з огляду на ситуацію, що складається на Балканах, і обставини переселення, приносять із собою модель шлюбності, яку ми могли б схарактеризувати співвідношенням 45 x 50 x 5. На території Буджака це співвідношення зазнає трансформації і до середини століття середні показники вже близькі до пропорцій 57 x 37 x 6.

У Таблицях 4.2.–4.4. проаналізовано шлюбність населення кількох окремих колоній в 1816 р., 1818 р. та в 1825 р. З цією метою використано вже згадані вище опрацьовані матеріали відповідних реєстрів та документів церковного обліку. Порівнюючи загальну динаміку шлюбних станів населення Буджака з відповідними показниками мешканців цих населених пунктів, ми можемо відстежити певні місцеві особливості в їхньому сімейному стані та характерні риси родин балканських переселенців.

Відповідно до матеріалів, наведених у Таблиці 4.2., показники шлюбності населення колонії Імпущита лише на кілька десятків відсотка є меншими, ніж загальні для всього болгарського соціуму Південної Бессарабії цього часу. Так, доля одружених чоловіків в цій колонії менша на 0,3%, а заміжніх жінок – на 2,1%. З огляду на це частка холостих чоловіків у Імпущиті більша на 2,5%, а незаміжніх жінок – на 3,6%. Частка вдівців та вдів в 1816 р. в Імпущиті досить низька – 0,9% та 1,8% відповідно. Ці показники вдвічі для жінок та втричі для чоловіків менші, ніж загальні показники. Подібна ж ситуація характерна і для колонії Кайраклія. В ній частка жонатих чоловіків менша на 8,3%, а заміжніх жінок – на 0,2%. Частка ж холостяків у цьому селі більша на 7,7%, а незаміжніх жінок навпаки – менша на 3,5%.

Дещо відмінне становище з шлюбністю населення в колонії Карагач. У ній відсоток одружених колоністів та заміжніх колоністок більший від загального відповідно на 3,1% та 1,6%, а холостих чоловіків і незаміжніх жінок менший на 4,5% та 1,6%. В цій же колонії частка вдів (2,7%) менша, ніж вдівців (4,5%).

В Таблиці 4.3. проаналізовано зміни в сімейному стані населення деяких колоній у 1818 році щодо загальних показників шлюбності болгарського населення всього регіону цього ж періоду. Так, в селі Імпущита дещо зростає частка населення,

Шлюбна стратифікація за окремими колоніями. 1816 р.⁶

Таблиця 4.2.

1816		У шлюбі	Не в шлюбі	Вдівці	Всього	
Карагач	Ч	К	78	70	7	155
		%	50,3%	45,2%	4,5%	100,0%
	Ж	К	78	71	5	154
		%	50,6%	46,1%	3,2%	100,0%
Імпуцита	Ч	К	53	59	1	113
		%	46,9%	52,2%	0,9%	100,0%
	Ж	К	53	58	2	113
		%	46,9%	51,3%	1,8%	100,0%
Кайраклія	Ч	К	21	31	2	54
		%	38,9%	57,4%	3,7%	100,0%
	Ж	К	21	19	3	43
		%	48,8%	44,2%	7,0%	100,0%
Всього	Ч	К	152	160	10	322
		%	47,2%	49,7%	3,1%	100,0%
	Ж	К	152	148	10	310
		%	49,0%	47,7%	3,2%	100,0%
	К	304	371	20	695	

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість.

яке перебуває в шлюбі. Відсоток одружених чоловіків збільшується, але все ж таки менший на 2,5%, ніж по всій Південній Бессарабії. Меншою на 3,7% є і частка заміжніх жінок. Частки холостих чоловіків і жінок більші від загальних відповідно на 3,3% та 3,5%. Відсоток вдів в Імпуциті стрімко зростає: вони становлять 11,2% жіноцтва колонії, а їхня кількість більше ніж в шість разів перевищує кількість вдівців.

У цей же час більш динамічним є зростання частки населення, яке перебуває у шлюбі, в колонії Карагач. Одружених чоловіків у ній більше від загальних показників на 1,2%. Частка заміжніх колоністок зростає до 59,5%. Порівняно із загальними показниками частки холостих чоловіків і жінок є меншими на 2,7% та 6,7%. І в Карагачі теж зросла кількість вдів, яких стало в п'ять разів більше, ніж чоловіків, і вони становлять 17,9% від жіноцтва колонії.

Деякі особливості має шлюбність мешканців села Ташбунар цього ж року. Частки чоловіків та жінок, які перебувають у шлюбі, в цій колонії є більшими від порахованих нами загальних показників. Так, одружених чоловіків в ній більше на 3,1%, а заміжніх жінок – на 5,6%. Відсоток же холостих чоловіків та жінок менший від загального відповідно на 1,9% та 0,6%. Так само і в Ташбунарі вдів більше (6%), ніж вдівців (0,5%).

У 1818 р. досить сильно відрізняються від загальнорегіональних показники шлюбних станів в колонії Чешма-Варуїта. Частки колоністів та колоністок, які перебувають

⁶ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 439 (III). Арк. 359–383, 401–421, 445 зв.–448.

Шлюбна стратифікація за окремими колоніями. 1818 р.⁷

Таблиця 4.3.

1818			У шлюбі	Не в шлюбі	Вдівці	Всього
Карагач	Ч	К	101	81	6	188
		%	53,7%	43,1%	3,2%	100,0%
	Ж	К	101	38	30	169
		%	59,5%	22,6%	17,9%	100,0%
Ташбунар	Ч	К	109	86	1	196
		%	55,6%	43,9%	0,5%	100,0%
	Ж	К	109	48	10	167
		%	65,3%	28,7%	6,0%	100,0%
Імпуцита	Ч	К	65	63	2	130
		%	50,0%	48,5%	1,5%	100,0%
	Ж	К	65	38	13	116
		%	56,0%	32,8%	11,2%	100,0%
Чешма-Варуїта	Ч	К	30	36	1	67
		%	44,8%	53,7%	1,5%	100,0%
	Ж	К	30	25	3	58
		%	51,7%	43,1%	5,2%	100,0%
Всього	Ч	К	305	266	10	581
		%	52,5%	45,8%	1,7%	100,0%
	Ж	К	304	149	56	510
		%	59,7%	29,3%	11,0%	100,0%
		К	609	357	66	1032

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість.

у шлюбі, в цьому селі менші від загальнорегіональних на 7,7% та 8%. Частки холостих чоловіків та жінок більші відповідно на 7,9% та 13,8%. Хоча в цій колонії не відбувається різкого приросту кількості вдів, але й без цього їх в ній більше (5,2%), ніж вдівців (1,5%).

Особливості шлюбності в середовищі населення окремих колоній в 1825 р. розглядаються в Таблиці 4.4. Розміщені в ній матеріали є своєрідними результатами процесів зміни сімейного стану населення цих колоній та показниками їх стабілізації. Також їх можна розглядати і як своєрідну точку відліку показників шлюбності напередодні початку нової хвилі масового переселення у 1828-30 рр.

Отже, в 1825 р. в колонії Імпуцита у порівнянні із загальнорегіональними показниками 1818 р. одружених колоністів та заміжніх колоністок стає більше на 2,6% та 5,8%, а холостих відповідно менше на 5,4% та 3,4%. Частка вдівців (4,4%) у цьому селі менша від частки вдів (8,6%).

У селищі Чешма-Варуїта теж більші частки одружених чоловіків та заміжніх жінок на 4% та 5% , а холостяків менші (3,8%). У той же час частка незаміжніх жінок у цій колонії (34,1%) стає на 4,8% більшою, ніж на загальнорегіональному рівні. Серед

⁷ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 442. Арк. 278 зв.–288, 337 зв.–344, 475–483, 461–468 зв.

Шлюбна стратифікація за окремими колоніями. 1825 р.⁸

Таблиця 4.4.

1825			У шлюбі	Не в шлюбі	Вдівці	Всього
Імпущита	Ч	К	76	55	6	137
		%	55,1%	40,4%	4,4%	100,0%
	Ж	К	76	30	10	116
		%	65,5%	25,9%	8,6%	100,0%
Чешма-Варуїта	Ч	К	109	81	3	193
		%	56,5%	42,0%	1,6%	100,0%
	Ж	К	109	57	2	168
		%	64,7%	34,1%	1,2%	100,0%
Чийшія	Ч	К	115	93	4	212
		%	54,2%	43,9%	1,9%	100,0%
	Ж	К	115	65	10	190
		%	60,5%	34,2%	5,3%	100,0%
Всього	Ч	К	300	229	13	542
		%	55,3%	42,3%	2,4%	100,0%
	Ж	К	300	152	22	474
		%	63,2%	32,1%	4,7%	100,0%
		К	598	381	35	1014

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість.

мешканців цього населеного пункту спостерігається нехарактерне співвідношення – вдівців більше (1,6%), а вдів – менше (1,2%).

У селі Чийшія, порівняно із загальними показниками 1818 р., також більше одружених чоловіків та жінок на 1,7% та 8%, менше на 1,9% холостяків. Тут теж, як і в Чешма-Варуїті, частка незаміжніх жінок більша на 4,9%, ніж їхня частка у всій Південній Бессарабії. Вдів же в Чийшії більше, ніж вдівців, відповідно, 5,3% та 1,9%. Зважаючи на це, ми бачимо, що в 1825 році серед мешканців цих населених пунктів більша частина перебуває в шлюбі. Також у них більше вдів, ніж вдівців. Слід зазначити, що подібне становище із шлюбністю характерне для населення всієї Південної Бессарабії не тільки у 1818 р., а й у 1835 р. та 1850 р.

Ми розглядаємо дані за 1825 рік окремо, оскільки вони отримані в результаті аналізу джерел церковного обліку – сповідальних відомостей. Незважаючи на деякі коливання показників у цілому, ми бачимо дуже схожу картину в усіх трьох колоніях. Частка одружених чоловіків коливається в межах 1,3% – від 54,2% до 56,5%. Частка заміжніх жінок перебуває в інтервалі 60,5%–65,5%. Частка холостих чоловіків коливається в межах 2,5%, і тільки частка незаміжніх жінок в с. Імпущита нижча за рахунок великого числа вдів. Але при цьому відсоток незаміжніх у колоніях Чешма-Варуїта і Чийшія практично однаковий. Різниця становить всього 0,1%. Виведені підсумкові дані свідчать про те, що в 1825 році шлюбний стан в колоніях характеризується

⁸ Таблицю складено автором за: КУІА. Ф. 627. Оп. 1. Спр. 1 [Колонії Чийшія, Імпущита, Чешма-Варуїта].

Статтєво-вiкова стратифiкацiя шлюбного стану. 1818 та 1825 рр.⁹

Таблиця 4.5.

			1818			Всього	1825			Всього
			У шлюбi	Не в шлюбi	Вдiвцi		У шлюбi	Не в шлюбi	Вдiвцi	
10–14	Ч	К		115		115		80		80
		%		100,0%		100,0%		100,0%		100,00%
	Ж	К		81		81		76		76
		%		100,0%		100,0%		100,00%		100,00%
15–19	Ч	К		99		99		81		81
		%		100,0%		100,0%		100,0%		100,0%
	Ж	К	7	56		63	4	65		69
		%	11,1%	88,9%		100,0%	5,8%	94,2%		100,0%
20–24	Ч	К	12	44		56	21	52		73
		%	21,4%	78,6%		100,0%	28,8%	71,2%		100,0%
	Ж	К	51	8		59	63	8		71
		%	86,4%	13,6%		100,0%	88,7%	11,3%		100,0%
25–29	Ч	К	29	6		35	50	13	2	65
		%	82,9%	17,1%		100,0%	76,9%	20,0%	3,1%	100,0%
	Ж	К	58	1		59	57	1		58
		%	98,3%	1,7%		100,0%	98,3%	1,7%		100,0%
30–34	Ч	К	56	2		58	36	2		38
		%	96,6%	3,4%		100,0%	94,7%	5,3%		100,0%
	Ж	К	48		1	49	31			31
		%	98,0%		2,0%	100,0%	100,0%			100,0%
35–39	Ч	К	53			53	38		1	39
		%	100,0%			100,0%	97,4%		2,6%	100,0%
	Ж	К	44		1	45	39			39
		%	97,8%		2,2%	100,0%	100,0%			100,0%
40–44	Ч	К	48		2	50	32		2	34
		%	96,0%		4,0%	100,0%	94,1%		5,9%	100,0%
	Ж	К	40	1	4	45	21	1	2	24
		%	88,9%	2,2%	8,9%	100,0%	87,5%	4,2%	8,3%	100,0%
45–49	Ч	К	28			28	23		3	26
		%	100,0%			100,0%	88,5%		11,5%	100,0%
	Ж	К	16		2	18	24	1	1	26
		%	88,9%		11,1%	100,0%	92,3%	3,8%	3,8%	100,0%
50–54	Ч	К	36			36	23		2	25
		%	100,0%			100,0%	92,0%		8,0%	100,0%
	Ж	К	21	1	12	34	20		1	21
		%	61,8%	2,9%	35,3%	100,0%	95,2%		4,8%	100,0%

⁹ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 442. Арк. 278 зв.–288, 337 зв.–344, 475–483, 461–468 зв.; КУА. Ф. 627. Оп. 1. Спр. 1 [Колонiї Чийшiя, Импуцита, Чешма-Варуїта].

Розділ 4. Шлюб, сім'я та домогосподарство

55–59	Ч	К	12			12	24			24
		%	100,0%			100,0%	100,0%			100,0%
	Ж	К	8		4	12	16		4	20
		%	66,7%		33,3%	100,0%	80,0%		20,0%	100,0%
60–64	Ч	К	19		2	21	14	1	1	16
		%	90,5%		9,5%	100,0%	87,5%	6,3%	6,3%	100,0%
	Ж	К	6		13	19	11		5	16
		%	31,6%		68,4%	100,0%	68,8%		31,3%	100,0%
65–69	Ч	К	3			3	14		1	15
		%	100,0%			100,0%	93,3%		6,7%	100,0%
	Ж	К	1		2	3	5		4	9
		%	33,3%		66,7%	100,0%	55,6%		44,4%	100,0%
70 >	Ч	К	8		6	14	23		1	24
		%	57,1%		42,9%	100,0%	95,8%		4,2%	100,0%
	Ж	К	4	1	17	22	9		5	14
		%	18,2%	4,5%	77,3%	100,0%	64,3%		35,7%	100,0%
Всього	Ч	К	304	266	10	580	299	229	13	541
		%	52,5%	45,8%	1,7%	100,0%	55,3%	42,3%	2,4%	100,0%
	Ж	К	304	149	56	509	299	152	22	473
		%	59,7%	29,3%	11,0%	100,0%	63,2%	32,1%	4,7%	100,0%
	К	609	415	66	1089	598	381	35	1014	

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість.

співвідношенням 59 x 37 x 4. Як бачимо, співвідношення дуже близьке до отриманого нами співвідношення на підставі Ревізьких реєстрів, з чого випливає висновок, що до 1825 року період адаптації переселенців до нових умов Південної Бессарабії закінчено.

Зведені в Таблицях 4.5. та 4.6. результати опрацьованих матеріалів дозволяють встановити статеві-вікові межі вступу в шлюб, які були характерні для болгарського населення Буджака в 1818 р., 1825 р., 1835 р. та 1850 р. З цією метою визначено 13 вікових категорій, за якими і відстежено шлюбні стани колоністів.

Так, у 1818 р. всі юнаки і дівчата від 10 до 14 років холості. У віці 15–19 років лише 11,1% дівчат перебувають у шлюбі. В 20–24 роки вже 21,4% чоловіків та 86,4% жінок беруть шлюб. В 25–29 років переважна більшість колоністів (82,9%) та колоністок (98,3%) створюють родини. Практично всі чоловіки (96,6%) та жінки (98%), за винятком якихось особливих випадків, перебувають у шлюбі в 30–34 роки. В 35–39 років всі чоловіки (100%) одружені, і лише наявність однієї вдови зменшила показники заміжних жінок до 97,8%.

Перша ж вдова з'являється в категорії 30–34 роки, а вдівець – в 40–44 роки. В подальших вікових категоріях вдів завжди більше. Більше того, у віці від 45 до 59 і в категорії 65–69 років вдівці відсутні. І якщо в останньому випадку можна припустити, що це пов'язано з більшою смертністю літніх чоловіків, то щодо відсутності більш молодих вдівців напрошується висновок про те, що вони, через потребу родини в господині, дуже швидко знаходили собі нову дружину. В середньому ж у 1818 році на 1,7% вдівців припадає 11% вдів.

Статтєво-вiкова стратифiкацiя шлюбного стану. 1835 та 1850 рр.¹⁰

Таблиця 4.6.

			1835			Всього	1850			Всього
			У шлюбi	Не в шлюбi	Вдiвцi		У шлюбi	Не в шлюбi	Вдiвцi	
10–14	Ч	К		140		140		466		466
		%		100,0%		100,0%		100,0%		100,0%
	Ж	К		169		169		381		381
		%		100,0%		100,0%		100,0%		100,0%
15–19	Ч	К	21	164		185	4	228		232
		%	11,4%	88,6%		100,0%	1,7%	98,3%		100,0%
	Ж	К	26	134	1	161	23	206		229
		%	16,1%	83,2%	0,6%	100,0%	10,0%	90,0%		100,0%
20–24	Ч	К	81	50		131	97	90	1	188
		%	61,8%	38,2%		100,0%	51,6%	47,9%	0,5%	100,0%
	Ж	К	123	22	2	147	136	36		172
		%	83,7%	15,0%	1,4%	100,0%	79,1%	20,9%		100,0%
25–29	Ч	К	139	8		147	150	10	1	161
		%	94,6%	5,4%		100,0%	93,2%	6,2%	0,6%	100,0%
	Ж	К	137	2	1	140	201	4	4	209
		%	97,9%	1,4%	0,7%	100,0%	96,2%	1,9%	1,9%	100,0%
30–34	Ч	К	82	5	3	90	217	5	2	224
		%	91,1%	5,6%	3,3%	100,0%	96,9%	2,2%	0,9%	100,0%
	Ж	К	83	1	3	87	175	1	4	180
		%	95,4%	1,1%	3,4%	100,0%	97,2%	0,6%	2,2%	100,0%
35–39	Ч	К	51			51	136	2	2	140
		%	100,0%			100,0%	97,1%	1,4%	1,4%	100,0%
	Ж	К	53	1	3	57	137	4	6	147
		%	93,0%	1,8%	5,3%	100,0%	93,2%	2,7%	4,1%	100,0%
40–44	Ч	К	61		2	63	136	4	5	145
		%	96,8%		3,2%	100,0%	93,8%	2,8%	3,4%	100,0%
	Ж	К	59	2	8	69	124	2	15	141
		%	85,5%	2,9%	11,6%	100,0%	87,9%	1,4%	10,6%	100,0%
45–49	Ч	К	44	2	2	48	86	4	3	93
		%	91,7%	4,2%	4,2%	100,0%	92,5%	4,3%	3,2%	100,0%
	Ж	К	39	1	6	46	76	2	10	88
		%	84,8%	2,2%	13,0%	100,0%	86,4%	2,3%	11,4%	100,0%
50–54	Ч	К	42		4	46	48	3	2	53
		%	91,3%		8,7%	100,0%	90,6%	5,7%	3,8%	100,0%
	Ж	К	26		9	35	56		11	67
		%	74,3%		25,7%	100,0%	83,6%		16,4%	100,0%

¹⁰ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 134. Оп. 2. Спр. 52. Арк. 1–26 зв., 253–318, 362–421 ; Спр. 54. Арк. 453–491 ; Спр. 56. Арк. 1–64; Арк. 159–215, 216–274, 340–390 ; Спр. 250. Арк. 180–240, 280–321.

Розділ 4. Шлюб, сім'я та домогосподарство

55–59	Ч	К	18		6	24	61	1	11	73
		%	75,0%		25,0%	100,0%	83,6%	1,4%	15,1%	100,0%
	Ж	К	11		7	18	35	1	23	59
		%	61,1%		38,9%	100,0%	59,3%	1,7%	39,0%	100,0%
60–64	Ч	К	16		4	20	26		12	38
		%	80,0%		20,0%	100,0%	68,4%		31,6%	100,0%
	Ж	К	8	1	16	25	19		16	35
		%	32,0%	4,0%	64,0%	100,0%	54,3%		45,7%	100,0%
65–69	Ч	К	10		2	12	24		9	33
		%	83,3%		16,7%	100,0%	72,7%		27,3%	100,0%
	Ж	К	4		8	12	14	1	15	30
		%	33,3%		66,7%	100,0%	46,7%	3,3%	50,0%	100,0%
70 >	Ч	К	13		11	24	19	1	15	35
		%	54,2%		45,8%	100,0%	54,3%	2,9%	42,9%	100,0%
	Ж	К	9	2	22	33	8	1	22	31
		%	27,3%	6,1%	66,7%	100,0%	25,8%	3,2%	71,0%	100,0%
Всього	Ч	К	578	369	34	981	1004	814	63	1881
		%	58,9%	37,6%	3,5%	100,0%	53,4%	43,3%	3,3%	100,0%
	Ж	К	578	335	86	999	1004	639	126	1769
		%	57,9%	33,5%	8,6%	100,0%	56,8%	36,1%	7,1%	100,0%
		К	1156	704	120	1980	2008	1453	189	3650

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість.

У 1825 році перші шлюби зафіксовані для дівчат віком 15–19 років. При цьому, їх суттєво менше (5,8%), ніж у 1818 р. Для чоловіків перші шлюби зафіксовані в категорії 20–24 роки. При цьому одружились 28%. У цьому ж віці вже 88,7% жінок вийшли заміж. 100% жінок в шлюбі перебувають у віці 30–34 роки, а максимальна частка одружених чоловіків спостерігається в категорії 35–39 років.

В цьому ж році в категорії 25–29 років з'являється перший вдівець, а перші вдови – у віці 40–44 роки. Після цього вдів стає більше, ніж вдівців. Проте в 45–49 років вдів (3,8%) стає менше, ніж вдівців (11,5%), і лише з 55–59 років вдови стабільно превалюють. У середньому у 1825 році на 3,3% вдівців припадає 7,1% вдів.

Порівняльний аналіз статево-вікових структур шлюбності за 1818 і 1825 рр. демонструє дві досить близькі, а подекуди й однакові структури. Згідно з наведеними даними, у віковій категорії від 15 до 19 років відсутні одружені чоловіки і лише незначна частка дівчат в цьому віці виходить заміж. Найбільш ранній шлюб зафіксовано у 1818 р. в Ташбунарі, де Ганчо Стоянов 20-ти років взяв заміж п'ятнадцятирічну Мілу¹¹.

У 1818-му і в 1825 роках шлюбне співвідношення для дівчат у віці 25–29 абсолютного однакове – 98,3 : 1,7 : 0. Різниця підсумкових часток осіб, які беруть чи не беруть шлюб, коливається в межах від 2,8% до 3,5%.

У 1835 р. дещо знижується шлюбний вік чоловіків. 11,4% беруть шлюб уже в 15–19 років. У порівнянні з попередніми роками, збільшується і частка заміжніх дівчат та-

¹¹ НАРМ. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 442. Арк. 483.

кого ж віку (16,1%). Прискорюється створення нових родин і в більш старших вікових категоріях. Так, уже в 25–29 років 94,6% чоловіків та 97,9% жінок перебувають у шлюбі. Перша жінка, згідно з ревізією, овдовіла в 15–19 років, а перший вдівець з'являється в 30–34 роки. Протягом 1835 року у всіх вікових категоріях болгар Південної Бессарабії вдів більше. У середньому в 1835 році на 3,5% вдівців припадає 8,6% вдів.

У 1850 р. знов частина юнаків (1,7%), хоча і менше, ніж в 1835 р., але беруть шлюб в 15–19 років. Частка дівчат, які в цьому віці виходять заміж (10%), теж трохи зменшується. Проте вже в 25–29 років в шлюбі перебуває 93,2% чоловіків та 96,2% жінок, а максимальні показники шлюбності відзначені в категорії 30–34 роки (96,9% та 97,2%). Перші овдовілі колоністи з'являються у віці 20–24 роки, вдови-колоністки – в 25–29 років і їх одразу стає більше. В середньому ж цього року нараховується 3,3% вдівців і 7,1% вдів.

У зв'язку зі зростанням кількості дітей у родинях та поліпшенням добробуту населення у 1835 р. знижується шлюбний вік. Приблизно на третину більше дівчат стало виходити заміж у віці 15–19 років, а і 11,4% юнаків почали одружуватися в такому віковому діапазоні. Ще одним підтвердженням цього є процеси і у віковій категорії 20–24 роки. Якщо у 1818 році в такому віці одружується 21,4% чоловіків, то в 1835 р. майже 62%. В 1850 р. хоча дещо і ослабла, але зберігається тенденція зменшення шлюбного віку. Виявлено сталість стосовно практики одруження чоловіків у віці 15–19 років.

Щодо частини населення, яке не перебуває у шлюбі, як ми це спостерігали у 1818 р., 1825 р. та 1835 р., можна зазначити, що в інтервалі між 30 та 34 роками таких залишаються одиниці. В 1835 р. та 1850 р. деякі з них не в шлюбі в п'ятдесятирічному та шістдесятирічному віці. Ми можемо констатувати, що в процесі переходу родини від переселенської до осілої моделі збільшується кількість осіб, які ніколи не перебували в шлюбі. Стосовно вдів та вдівців можна зазначити, що в усіх вікових групах спостерігається переважання кількості вдів над вдівцями.

У зв'язку з цим можемо зробити висновок, що рівень шлюбності у болгар в Південній Бессарабії високий. До тридцятирічного віку практично всі чоловіки та жінки беруть шлюб. У віці старше 30 років кількість тих, хто перебуває у шлюбі, залежить від рівня смертності і наявного відсотка вдівців та вдів.

Таблиця 4.7 А. створена із метою фіксації віку, в якому болгарські колоністи відзначаються найбільшою активністю у створенні родин. З цією метою з попередніх таблиць, в яких розглядається шлюбність населення в 1818, 1825, 1835 та 1850 роках, зроблена вибірка даних трьох вікових груп (15–19 років, 20–24 роки, 25–29 років), і відзначена частка чоловіків і жінок, які перебувають в шлюбі відносно до загальної кількості колоністів і колоністок такого віку.

Згідно із джерелами за 1818 р. та 1825 р. ми можемо відзначити, що у віковій групі 15–19 років нема одружених чоловіків, а відсоток заміжніх дівчат коливається. До 24 років понад 86% колоністок вже перебуває в шлюбі. В той же час частка чоловіків, які одружуються у віковому інтервалі від 20 до 24 років, поступово збільшується з 21,4% до 28,8%. Як ми бачимо, до 29 років майже всі жінки

Вибіркова статеві-вікова стратифікація шлюбного стану. 1818–1850 рр.¹²

Таблиця 4.7 А.

			У шлюбі			
			1818	1825	1835	1850
15–19	Ч	К			21	4
		%			11,4%	1,7%
	Ж	К	7	4	26	23
		%	11,1%	5,8%	16,1%	10,0%
20–24	Ч	К	12	21	81	97
		%	21,4%	28,8%	61,8%	51,6%
	Ж	К	51	63	123	136
		%	86,4%	88,7%	83,7%	79,1%
25–29	Ч	К	29	50	139	150
		%	82,9%	76,9%	94,6%	93,2%
	Ж	К	58	57	137	201
		%	98,3%	98,3%	97,9%	96,2%

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість.

вже виходять заміж. Частка ж одружених чоловіків у першій чверті ХІХ ст. трохи менша, але в 1835 р. їх вже майже 95%.

Виходячи з даних ревізії 1835 р., наведених в Таблиці 4.7 А., можемо зауважити у віковій групі 15–19 років різке зростання числа осіб, які взяли шлюб, – 11,4% юнаків та 16,1% дівчат. Паралельно з цим, ми бачимо суттєве збільшення частки одружених чоловіків у віці 20–24 і 25–29 років та незначне зниження долі заміжніх жінок. Можна відзначити, що в останній віковій групі в 1835 році спостерігаємо найбільші показники шлюбності в першій половині ХІХ ст.

Для кращої візуалізації динаміки змін шлюбного віку ми звели відомості про одружених чоловіків у Діаграму 4.1. Дані демонструють нам різке зниження шлюбного віку в 1835 році і в той же час найвищі показники частки тих, хто бере шлюб відносно до інших груп.

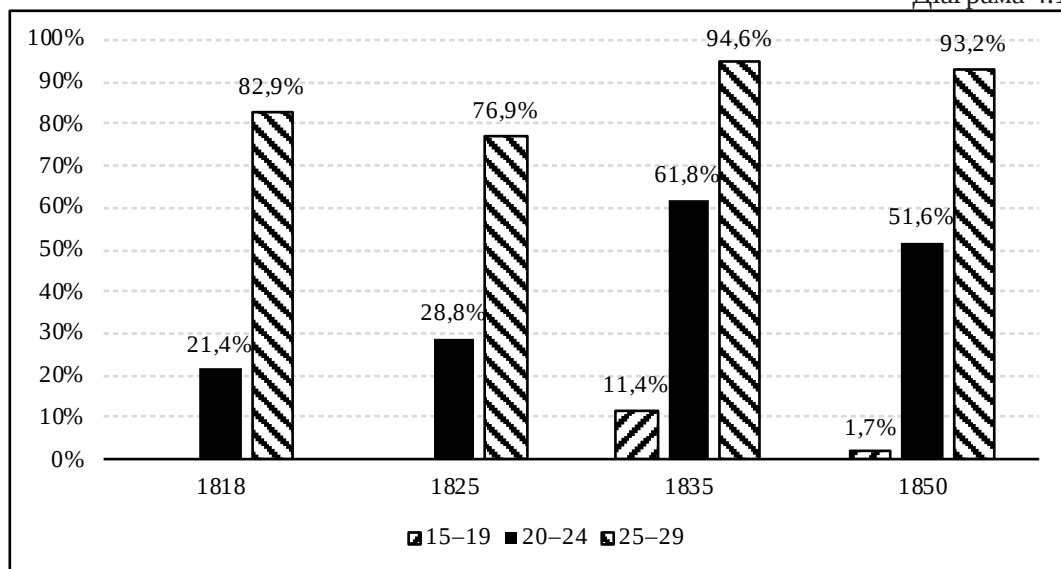
Порівнюючи дані 1850 р. із показниками 1835 р., можемо констатувати зниження частки одружених чоловіків та заміжніх жінок у всіх вікових групах. Можна припустити, що збільшення показників шлюбності до 1835 року зумовлене нестачею в родинах робочих рук для обробки землі, що змушує якомога раніше одружувати синів, які мають привести невістку в родину. Зі зростанням родин колоністів (показник чисельності членів однієї сім'ї в 1850 р. становить 9,4), потреба в робочих руках невісток поступово відпадає, що і призводить до зниження показників шлюбності.

Подальші дослідження шлюбності болгарського населення Південної Бессарабії, починаючи з другої половини ХІХ ст. і до початку 40-х років ХХ ст., базуються на комплексі джерел, які охоплюють окремі часові відрізки досліджуваного періоду і забезпечують

¹² Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 442. Арк. 278 зв.–288, 337 зв.–344, 475–483, 461–468 зв.; Ф. 134. Оп. 2. Спр. 52. Арк. 1–26 зв., 253–318, 362–421; Спр. 54. Арк. 453–491; Спр. 56. Арк. 1–64; Арк. 159–215, 216–274, 340–390; Спр. 250. Арк. 180–240, 280–321; КУІА. Ф. 627. Оп. 1. Спр. 1 [Колонії Чийшія, Імплицита, Чешма-Варуїта].

Динаміка змін кількості чоловіків віком від 15 до 29 років¹³

Діаграма 4.1.

достатнім матеріалом для вивчення цієї проблеми. Серед них слід відзначити Ревізькі реєстри 1859 р., в якому наведено інформацію про населення болгарських колоній, що залишаються в складі Російської імперії після програшу нею Кримської війни. Важливими є і списки болгарських колоністів 1863 р., які перейшли до Молдавського князівства. Сповідальні відомості надають нам демографічну інформацію у важливі для болгарського соціуму періоди – 1880 і 1917 роки. Списки болгар, які прийняли румунське громадянство у 1924 році, забезпечують нас інформацією про демографічні процеси в їхньому середовищі після переходу Південної Бессарабії до складу Румунії у 1918 р. Погосподарські книги сільрад за 1941 рік дають нам зріз демографічних даних напередодні війни.

Опрацьовані дані з усіх джерел внесені до Таблиці 4.7 Б., яка унаочнює динаміку шлюбних станів болгарського населення Південної Бессарабії в 1859, 1863, 1880, 1917, 1924 та 1941 роках. Аналізуючи їх, слід зазначити, що, порівняно з 1850 роком, у 1859 році дещо знижується частка тих, хто перебуває у шлюбі, – чоловіків на 1,4%, а жінок на 1%. Відповідно збільшуються частки неодружених чоловіків та незаміжніх жінок – 2,1% та 5,1%. Більш ніж вдвоє зменшується частка вдів серед жіночого населення – до 3% і ледь перевищує частку вдівців – 2,6%.

У той же час в 1863 році, коли завершуються пертурбації з переходом частини Південної Бессарабії до складу Молдавського князівства та міжнародна ситуація стабілізується, починає збільшуватись частка одружених чоловіків – 55,8% та заміжніх жінок – 58,6%, що на 2,4% та 1,8% більше, ніж у 1850 році, та на 3,8% та 3,2%, ніж у російській частині Буджака у 1859 році. Частка колоністів і колоністок, які не перебувають у шлюбі, порівняно з Ревізією 1859 року, менша відповідно на 4,6% та 6,2%. Зростає до 6,5% серед жіноцтва частка вдів, яка ледь не вдвічі перевищує частку вдівців – 3,4%.

¹³ Див. посилання до Табл. 4.7 А.

Шлюбна стратифікація. 1859–1941 рр.¹⁴

Таблиця 4.7 Б.

		У шлюбі	Не в шлюбі	Вдівці	Всього
1859	Ч	276	240	14	529
	%	52,2%	45,4%	2,6%	100,0%
	Ж	276	203	15	493
	%	56,0%	41,2%	3,0%	100,0%
1863	Ч	263	192	16	471
	%	55,8%	40,8%	3,4%	100,0%
	Ж	263	157	29	449
	%	58,6%	35,0%	6,5%	100,0%
1880	Ч	739	565	33	1337
	%	55,3%	42,3%	2,5%	100,0%
	Ж	739	444	65	1248
	%	59,2%	35,6%	5,2%	100,0%
1917	Ч	1892	1592	117	3601
	%	52,5%	44,2%	3,2%	100,0%
	Ж	1892	1393	108	3393
	%	55,8%	41,1%	3,2%	100,0%
1924	Ч	871	463	89	1423
	%	61,2%	32,5%	6,3%	100,0%
	Ж	871	480	92	1443
	%	60,5%	33,20%	6,4%	100,00%
1941	Ч	1621	884	164	2669
	%	60,9%	33,0%	6,1%	100,0%
	Ж	1621	748	223	2592
	%	62,6%	28,8%	8,6%	100,0%

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки.

До 1880 року відбувається певна стабілізація в сімейному розвитку болгар Південної Бессарабії. Так, відносно попереднього періоду (1863 р.), лише на 0,5% зменшується частка одружених чоловіків, а частка заміжніх жінок зростає на 0,6%. Відповідно холостяків стає більше на 1,5%, а незаміжніх жінок – на 0,6%. У порівнянні з 1863 роком дещо зменшуються частки вдівців (на 0,9%) та вдів (1,3%), і зберігається значне перевищення відсотка вдів (5,2%) над вдівцями (2,5%).

¹⁴ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 134. Оп. 2. Спр. 448. Арк. 124–193, 509–557; КУІА. Ф. 1169. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 1–11; Спр. 19. Арк. 81–108; Ф. 626. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 320–349, 584–594, 382–401; Ф. 499. Оп. 1. Спр. 1; Історико-краєзнавчий музей села Городне. Сповідні розписи на 1917 рік; Аврамов І. І. От Кальчево до Кальчева. Страницы истории села. Болград, 2016. С. 333–394, а також за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградне та Задунаївка Болградського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

У 1917 році, порівняно з 1880 роком, серед болгар Південної Бессарабії знов зменшуються частки чоловіків (52,5%) і жінок (55,8%), які перебувають у шлюбі, на 2,8% та 3,4%. Збільшуються частки неодружених чоловіків (44,2%) і незаміжніх жінок (41,1%) щодо попереднього періоду 1,9% та 5,5%. Також у 1917 році зрівнялись частки вдівців та вдів (3,2%).

У 1924 році зафіксовано значне збільшення селян, які перебувають у шлюбі. Так, порівняно з 1917 роком, кількість одружених чоловіків зростає на 8,7% – до 61,2%. В той же час заміжніх жінок стає 60,5%, що більше, ніж у попередньому періоді, на 4,7%. Природно, що і частка холостих чоловіків (32,5%) падає на 11,7%, а незаміжніх жінок (33,2%) – на 7,9%. У цьому ж році значно зростають частки вдівців (6,3%) та вдів (6,4%). При цьому, як бачимо, продовжилась започаткована в 1917 році тенденція їх зрівнювання.

У 1941 році в сімейному розвитку болгарських колоністів зберігається започаткована в 1917 році тенденція збільшення частки тих, хто перебуває у шлюбі. Так, одружених чоловіків нараховується 60,9%, а заміжніх жінок – 62,6%. Порівняно з 1924 роком, одружених чоловіків стає трохи менше – на 0,3%, а заміжніх жінок більше – на 2,1%. Порівняно з попереднім періодом, частка холостих чоловіків (33%) збільшується на 0,5%, а незаміжніх жінок (28,8%), навпаки, зменшується на 4,4%. Досить високими залишаються частки вдівців (6,1%) та вдів (8,6%) і стає помітним перевищення кількості вдів над вдівцями.

У Таблицю 4.8. внесено опрацьовані матеріали згадуваних вище джерел, що стосуються статеві-вікових меж шлюбних станів, які характерні для болгар Південної Бессарабії в 1859-му та 1863 роках. У ній, як і у відповідних попередніх таблицях, виділено 13 вікових категорій, за якими і простежується динаміка шлюбних станів.

Відзначимо, що у 1859 році і наприкінці першої половини ХІХ ст. відсутні шлюби в наймолодшій шлюбній категорії 10–14 років. У той же час щодо попереднього періоду дещо збільшується кількість шлюбів у віковій групі 15–19 років: у чоловіків на 0,9% – до 2,6% та на 6,1% – до 16,1% – у жінок. Відповідно 97,4% парубків та 81,6% дівчат ще не побрались.

Лише 36,9% чоловіків у віці 20–24 роки беруть шлюб, що на 14,7% менше, ніж у 1850 році. У той же час кількість жінок, які виходять заміж у такому віці, зменшується всього на 4,5% – до 74,6%. Відповідно, 63,1% парубків та 25,4% дівчат не беруть шлюб. У наступній віковій категорії, 25–29 років, у шлюбі вже перебувають 80,4% чоловіків та 95,2% жінок, що теж менше, ніж у попередній період, на 12,8% – у колоністів та на 1% – у колоністок. Відповідно, неодруженими є 19,6% та 4,8%. Максимальні показники шлюбності для чоловіків фіксуються у віці 30–35 років – 97,4% при 2,6% вдівців. У жінок такого ж віку в шлюбі перебувають 97,6% при 2,4% незаміжніх. І лише в 35–39 років не залишається незаміжніх жінок – 97,9% при 2,1% вдів, що приблизно є зіставним із показниками шлюбності 1850 року. Слід зазначити, що ситуація із співвідношенням вдів і вдівців в 1859 році нехарактерна. Після появи перших вдів лише у вікових групах 45–49, 55–59 та в більш пізніх, їх відсоток помітно перевищує частку вдівців. У середньому в цьому році частка вдів (3%) лише на 0,4% більша за частку вдівців (2,6%).

Розділ 4. Шлюб, сім'я та домогосподарство

Статеві-вікова стратифікація шлюбного стану. 1859 та 1863 рр.¹⁵

Таблиця 4.8.

			Шлюбна стратифікація							
			1859			Всього	1863			Всього
			У шлюбі	Не в шлюбі	Вдівці		У шлюбі	Не в шлюбі	Вдівці	
10–14	Ч	К	91		91		83		83	
		%	100,0%		100,0%		100,0%		100,0%	
	Ж	К	108		108		71		71	
		%	100,0%		100,0%		100,0%		100,0%	
15–19	Ч	К	2	75	77	5	61		66	
		%	2,6%	97,4%	100,0%	7,6%	92,4%		100,0%	
	Ж	К	14	71	87	4	67		71	
		%	16,1%	81,6%	100,0%	5,6%	94,4%		100,0%	
20–24	Ч	К	31	53	84	22	29		51	
		%	36,9%	63,1%	100,0%	43,1%	56,9%		100,0%	
	Ж	К	50	17	67	48	11	1	60	
		%	74,6%	25,4%	100,0%	80,0%	18,3%	1,7%	100,0%	
25–29	Ч	К	37	9	46	59	12		71	
		%	80,4%	19,6%	100,0%	83,1%	16,9%		100,0%	
	Ж	К	40	2	42	55	3		58	
		%	95,2%	4,8%	100,0%	94,8%	5,2%		100,0%	
30–34	Ч	К	37		38	40	5		45	
		%	97,4%		2,6%	100,0%	88,9%	11,1%		100,0%
	Ж	К	41	1	42	37	1	1	39	
		%	97,6%	2,4%		100,0%	94,9%	2,6%	2,6%	100,0%
35–39	Ч	К	35		36	36	1		37	
		%	97,2%		2,8%	100,0%	97,3%	2,7%		100,0%
	Ж	К	47		48	32		2	34	
		%	97,9%		2,1%	100,0%	94,1%		5,9%	100,0%
40–44	Ч	К	41	3	45	20			20	
		%	91,1%	6,7%	2,2%	100,0%	100,0%			100,0%
	Ж	К	26	1	27	21			21	
		%	96,3%	3,7%		100,0%	100,0%			100,0%
45–49	Ч	К	30		32	25		2	27	
		%	93,8%		6,3%	100,0%	92,6%		7,4%	100,0%
	Ж	К	30		33	11	1	1	13	
		%	90,9%		9,1%	100,0%	84,6%	7,7%	7,7%	100,0%

¹⁵ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 134. Оп. 2. Спр. 448. Арк. 124–193, 509–557 ; КУІА. Ф. 1169. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 1–11 ; Спр. 19. Арк. 81–108.

50–54	Ч	К	21	1	2	24	6		2	8
		%	87,5%	4,2%	8,3%	100,0%	75,0%		25,0%	100,0%
	Ж	К	14	1	1	16	9	1	6	16
		%	87,5%	6,3%	6,3%	100,0%	56,3%	6,3%	37,5%	100,0%
55–59	Ч	К	22	2	3	27	7	1	2	10
		%	81,5%	7,4%	11,1%	100,0%	70,0%	10,0%	20,0%	100,0%
	Ж	К	7		2	9	11	1	2	14
		%	77,8%		22,2%	100,0%	78,6%	7,1%	14,3%	100,0%
60–64	Ч	К	11	3	1	15	12		2	14
		%	73,3%	20,0%	6,7%	100,0%	85,7%		14,3%	100,0%
	Ж	К	4	1	1	6	9		4	13
		%	66,7%	16,7%	16,7%	100,0%	69,2%		30,8%	100,0%
65–69	Ч	К	5	2	1	8	15		1	16
		%	62,5%	25,0%	12,5%	100,0%	93,8%		6,3%	100,0%
	Ж	К	1		4	5	14		2	16
		%	20,0%		80,0%	100,0%	87,5%		12,5%	100,0%
70 >	Ч	К	3	1	1	5	16		7	23
		%	60,0%	20,0%	20,0%	100,0%	69,6%		30,4%	100,0%
	Ж	К	2	1	1	4	4	1	10	15
		%	50,0%	25,0%	25,0%	100,0%	26,7%	6,7%	66,7%	100,0%
Всього	Ч	К	275	240	14	529	263	192	16	471
		%	52,0%	45,4%	2,6%	100,0%	55,8%	40,8%	3,4%	100,0%
	Ж	К	276	203	14	494	256	157	29	442
		%	55,9%	41,1%	3,0%	100,0%	57,9%	35,5%	6,6%	100,0%
		К	551	443	27	1023	519	349	45	913

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість.

У 1863 році перші шлюби, як і в 1859 році, з'являються лише в категорії 15–19 років. При цьому виникає нехарактерна ситуація – частка чоловіків (7,6%), які одружуються в цьому віці, більша, ніж частка молодих дівчат, які рано виходять заміж (5,6%). Відповідно, частки неодружених парубків та незаміжніх дівчат становлять 92,4% та 94,4%. У віковій групі 20–24 роки парубків, які беруть шлюб, – 43,1%, що на 6,2% більше щодо попереднього періоду. Частка жінок заміжніх дівчат-однolitок перевищує попередні показники на 5,4% і досягає 80%. Відповідно 56,9% та 18,3% – неодружені. В цьому ж році зафіксовано і появу 1,7% вдів. У 25–29 років вже 83,1% чоловіків та 94,8% жінок перебувають в шлюбі, що порівняно з 1859 роком у чоловіків більше на 2,7%, а у жінок менше на 0,4%. Відповідно, що 16,9% парубків та 5,2% дівчат ще не беруть шлюб. Максимальні показники шлюбності в 1863 році досягнуті в більш пізніх вікових категоріях. Так, у категорії 30–35 років одружуються лише 88,9% чоловіків, на 8,5% менше, ніж у попередньому періоді. Заміжніх жінок теж менше на 2,7%. Парубків та дівчат, які перебувають ще поза шлюбом, 11,1% та 2,6% при 2,6% вдів. У 35–39 років одружуються 97,3% чоловіків, навіть більше на 0,1%, ніж в 1859 році, але 2,7% з них ще парубкували. У той же час заміжніх жінок нараховується 94,1%, – на 3,8%

менше, ніж раніше, але при 5,9% вдів це становить 100% жіноцтва. І лише в категорії 40–44 роки 100% чоловіків та жінок перебувають у шлюбі. На відміну від 1859 року для болгарського населення Південної Бессарабії в 1863 році характерне традиційне співвідношення між вдівцями (3,4%) та вдовами (6,6%).

У 1880 році зменшується частка ранніх шлюбів. (Таблиця 4.9.) Так, у віці 15–19 років укладають шлюби лише 0,5% чоловіків та 2% жінок, що порівняно з 1863 роком менше у 15 та 5 разів. Неодружені в такому віці 99,5% парубків та 98% дівчат. У категорії 20–24 роки одружується менше на 8,8% чоловічої (34,3%) і на 16,5% жіночої (63,5%) статей. Відповідно, поза шлюбом перебувають 65,7% чоловіків та 36,5% жінок. У категорії 25–29 років показники шлюбності вже приблизно відповідають таким же даним 1863 року. Так, одружених чоловіків 83,5%, а жінок – 96,5%, більше на 0,4% та 1,7%. Не уклали ще шлюб 15,2% чоловіків та 2,1% жінок. Уже в цьому віці з'являються перші вдівці (1,2%) та вдови (1,4%). В 30–34 роки беруть шлюб 96% чоловіків та 98,9% жінок, що можна вважати максимальним показником заміжніх. При цьому 3% чоловічої та 1,1% жіночої статі залишаються поза шлюбом. До них можна додати і 1% вдівців.

У віковій групі 35–39 років досягнуті найвищі показники шлюбності для чоловіків – 97,3% при 1,8% неодружених та 0,9% вдових. Відповідно частка заміжніх жінок сягає 95,4% при 1,5% одиноких та збільшенні частки вдів до 3,1%. Слід зазначити, що саме в цій віковій категорії частка вдів переважає частку вдівців. Хоча стабільно збільшена кількість вдів фіксується в категорії 45–49 років (9,3% та 17,8%). У середньому ж у 1880 році на 2,5% вдівців нараховується 5,2% вдів.

На початку ХХ століття, в 1917 році, в середовищі болгарського населення Південної Бессарабії ранніх шлюбів у віці 15–19 років укладено чоловіками лише 1,6% та 0,5% жінками, що приблизно відповідає показникам кінця ХІХ століття (0,5% і 2%). Відповідно, 98,4% парубків та 99,5% дівчат неодружені. У віковій категорії 20–24 роки одружуються лише 17,7% чоловіків та 29,9%, що на 16,6% та 33,6% менше, ніж у 1880 році! 82,3% чоловіків та 70,1% жінок перебувають поза шлюбом. У віковій групі 25–29 років укладають шлюб 66,1% та 82,75% чоловіків та жінок, а 33,2% та 17% залишаються неодруженими. Також у цій віковій категорії зафіксовано 0,8% вдівців та 0,3% вдів. В 30–34 роки одружуються 89% чоловіків та 97,3% жінок, що менше, ніж у 1880 році, на 7% та 1,6%. Не беруть шлюб 8,6% та 2,7%. Ще в цій категорії відсутні вдови та зафіксовано 2,3% вдівців. У віці 35–39 років досягнуто найвищих показників перебування у шлюбі – 97,3% та 98,1% при 1,7% неодружених, а 1% незаміжніх та 1% вдівців та вдів. Зазначимо, що в 1917 році співвідношення вдівців і вдів в різних вікових групах коливається, і хоча у категоріях 40–44, 50–54, 55–59 та 60–64 роки переважають вдови, але в середньому їх зафіксовано по 3,2%.

У 1924 році (Таблиця 4.10.) знов стає більше шлюбів у віковій групі 15–19 років. При цьому, якщо серед чоловіків у цьому віці частка одружених, порівняно з 1917 роком, збільшується лише на 0,4% до 2%, то частка заміжніх дівчат зростає більше, ніж в десять разів, – 5,3%. При цьому 97,3% хлопців та 94,78% дівчат неодружені. Також у такій ранній віковій категорії вже зафіксовано появу 0,7% вдівців. У віковій групі 20–24 роки частка одружених чоловіків зростає до 57,7%, що на 40% більше, ніж у попередньому періоді. Частка заміжніх жінок цього віку збільшується з 35,3% до 65,2.

Статтєво-вiкова стратифiкацiя шлюбного стану. 1880 та 1917 рр.¹⁶

Таблиця 4.9.

			Шлюбна стратифiкацiя							
			1880			Всього	1917			Всього
			У шлюбi	Не в шлюбi	Вдiвцi		У шлюбi	Не в шлюбi	Вдiвцi	
10–14	Ч	К		218		218		473		473
		%		100,0%		100,0%		100,0%		100,0%
	Ж	К		177		177		448		448
		%		100,0%		100,0%		100,0%		100,0%
15–19	Ч	К	1	202		203	9	539		547
		%	0,5%	99,5%		100,0%	1,6%	98,4%		100,0%
	Ж	К	4	193		197	3	543		546
		%	2,0%	98,0%		100,0%	0,5%	99,5%		100,0%
20–24	Ч	К	57	109		166	88	409		497
		%	34,3%	65,7%		100,0%	17,7%	82,3%		100,0%
	Ж	К	108	62		170	140	328		468
		%	63,5%	36,5%		100,0%	29,9%	70,1%		100,0%
25–29	Ч	К	137	25	2	164	251	126	3	380
		%	83,5%	15,2%	1,2%	100,0%	66,1%	33,2%	0,8%	100,0%
	Ж	К	136	3	2	141	277	57	1	335
		%	96,5%	2,1%	1,4%	100,0%	82,7%	17,0%	0,3%	100,0%
30–34	Ч	К	96	3	1	100	309	30	8	347
		%	96,0%	3,0%	1,0%	100,0%	89,0%	8,6%	2,3%	100,0%
	Ж	К	90	1		91	289	8		297
		%	98,9%	1,1%		100,0%	97,3%	2,7%		100,0%
35–39	Ч	К	110	2	1	113	283	5	3	291
		%	97,3%	1,8%	0,9%	100,0%	97,3%	1,7%	1,0%	100,0%
	Ж	К	124	2	4	130	306	3	3	312
		%	95,4%	1,5%	3,1%	100,0%	98,1%	1,0%	1,0%	100,0%
40–44	Ч	К	100	2	2	104	269	2	6	277
		%	96,2%	1,9%	1,9%	100,0%	97,1%	0,7%	2,2%	100,0%
	Ж	К	79		1	80	267		9	276
		%	98,8%		1,3%	100,0%	96,7%		3,3%	100,0%
45–49	Ч	К	78		8	86	197	2	13	212
		%	90,7%		9,3%	100,0%	92,9%	0,9%	6,1%	100,0%
	Ж	К	60		13	73	186	2	6	194
		%	82,2%		17,8%	100,0%	95,9%	1,0%	3,1%	100,0%

¹⁶ Таблицю складено автором за: КУiА. Ф. 626. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 320–349, 584–594, 382–401; Ф. 499. Оп.1. Спр. 1 ; Историко-краєзнавчий музей села Городне. Сповіднi розписи на 1917 рiк; Аврамов И. И. От Кальчево до Кальчева. Страницы истории села. Болград, 2016. С. 333–394.

Розділ 4. Шлюб, сім'я та домогосподарство

50–54	Ч	К	46	1	3	50	158		10	168
		%	92,0%	2,0%	6,0%	100,0%	94,0%		6,0%	100,0%
	Ж	К	38	1	9	48	171	2	18	191
		%	79,2%	2,1%	18,8%	100,0%	89,5%	1,0%	9,4%	100,0%
55–59	Ч	К	29		5	34	153	1	11	165
		%	85,3%		14,7%	100,0%	92,7%	0,6%	6,7%	100,0%
	Ж	К	43		8	51	109		17	126
		%	84,3%		15,7%	100,0%	86,5%		13,5%	100,0%
60–64	Ч	К	36	1	3	40	85	1	8	94
		%	90,0%	2,5%	7,5%	100,0%	90,4%	1,1%	8,5%	100,0%
	Ж	К	25	3	9	37	70	1	14	85
		%	67,6%	8,1%	24,3%	100,0%	82,4%	1,2%	16,5%	100,0%
65–69	Ч	К	25	1	1	27	41	3	16	60
		%	92,6%	3,7%	3,7%	100,0%	68,3%	5,0%	26,7%	100,0%
	Ж	К	19		9	28	40		12	52
		%	67,9%		32,1%	100,0%	76,9%		23,1%	100,0%
70 >	Ч	К	24	1	7	32	49	5	36	90
		%	75,0%	3,1%	21,9%	100,0%	54,4%	5,6%	40,0%	100,0%
	Ж	К	9	2	10	21	31	1	28	60
		%	42,9%	9,5%	47,6%	100,0%	51,7%	1,7%	46,7%	100,0%
Всього	Ч	К	739	565	33	1337	1892	1592	117	3601
		%	55,3%	42,3%	2,5%	100,0%	52,5%	44,2%	3,2%	100,0%
	Ж	К	735	444	65	1244	1889	1393	108	3390
		%	59,1%	35,7%	5,2%	100,0%	55,7%	41,1%	3,2%	100,0%
		К	1474	1009	98	2581	3781	2985	225	6991

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість.

Відповідно, поза шлюбом перебувають 34,8% дівчат та 41,1% парубків при 1,2% вдівців. У наступній віковій категорії, 25–29 років, 86,2% – одружених чоловіків та 91,3% – заміжніх жінок. Не беруть шлюб 11,5% чоловіків та 4,8% жінок. У цій же віковій групі зафіксовано перевищення кількості вдів (4%) над вдівцями (2,3%). У віці 30–34 роки в шлюбі перебуває найбільше жінок – 95,9%, при 1,4% незаміжніх та 2,7% вдів. Високими є показники шлюбності чоловіків – 94,9% при 2,9% самотніх та 2,2%, але найвищі вони у віці 40–45 років: 98,1%. Як і в 1917 році, показники кількості вдівців та вдів теж коливаються, але в середньому на 6,3% вдівців зафіксовано 6,4%.

У 1941 році теж збільшується кількість шлюбів у віковій категорії 15–19 років. Порівняно з 1924 роком, частка одружених чоловіків зростає більше, ніж у сім разів – до 14,7%, а заміжніх жінок майже в чотири рази – до 19,5%. Неодружених же відповідно 85% та 77,1% при 0,3% вдівців та 3,4% вдів. У віковій групі 20–24 роки, відносно до 1924 року, стає більше на 2% до 57,7% одружених чоловіків, а заміжніх жінок – на 6,6% до 71,8%. Частки парубків (38,5%) та незаміжніх дівчат (24,4%) зменшуються на 2,6% та 10,4%. При цьому зафіксовано, як і в попередній віковій групі, перевищення частки вдів (3,8%) над часткою вдівців (1,8%).

Статтєво-вiкова стратифiкацiя шлюбного стану. 1924 та 1941 рр.¹⁷

Таблиця 4.10.

			Шлюбна стратифiкацiя							
			1924			Всього	1941			Всього
			У шлюбі	Не в шлюбі	Вдiвцi		У шлюбі	Не в шлюбі	Вдiвцi	
10–14	Ч	К		228		228		344		344
		%		100,0%		100,0%		100,0%		100,0%
	Ж	К		240		240		321		321
		%		100,0%		100,0%		95,3%		100,0%
15–19	Ч	К	3	144	1	148	56	324	1	381
		%	2,0%	97,3%	0,7%	100,0%	14,7%	85,0%	0,3%	100,0%
	Ж	К	10	177		187	79	313	14	406
		%	5,3%	94,7%		100,0%	19,5%	77,1%	3,4%	100,0%
20–24	Ч	К	97	69	2	168	234	151	7	392
		%	57,7%	41,1%	1,2%	100,0%	59,7%	38,5%	1,8%	100,0%
	Ж	К	103	55		158	265	90	14	369
		%	65,2%	34,8%		100,0%	71,8%	24,4%	3,8%	100,0%
25–29	Ч	К	112	15	3	130	188	33	8	229
		%	86,2%	11,5%	2,3%	100,0%	82,1%	14,4%	3,5%	100,0%
	Ж	К	115	6	5	126	227	14	6	247
		%	91,3%	4,8%	4,0%	100,0%	91,9%	5,7%	2,4%	100,0%
30–34	Ч	К	129	4	3	136	279	11	4	294
		%	94,9%	2,9%	2,2%	100,0%	94,9%	3,7%	1,4%	100,0%
	Ж	К	140	2	4	146	259	5	9	273
		%	95,9%	1,4%	2,7%	100,0%	94,9%	1,8%	3,3%	100,0%
35–39	Ч	К	111	2	5	118	226	6	5	237
		%	94,1%	1,7%	4,2%	100,0%	95,4%	2,5%	2,1%	100,0%
	Ж	К	117	4	8	129	170	3	6	179
		%	90,7%	3,1%	6,2%	100,0%	95,0%	1,7%	3,4%	100,0%
40–44	Ч	К	105		2	107	181	7	9	197
		%	98,1%		1,9%	100,0%	91,9%	3,6%	4,6%	100,0%
	Ж	К	94		9	103	165	5	11	181
		%	91,3%		8,7%	100,0%	91,2%	2,8%	6,1%	100,0%
45–49	Ч	К	83		9	92	108	1	6	115
		%	90,2%		9,8%	100,0%	93,9%	0,9%	5,2%	100,0%
	Ж	К	81	1	15	97	123		9	132
		%	83,5%	1,0%	15,5%	100,0%	93,2%		6,8%	100,0%

¹⁷ Таблицю складено автором за: КУІА. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1–79, а також за даними погосподарських книг сiльських рад сiл Главани, Виноградне та Задунайка Болградського району Одеської облaстi (зберiгаються в сiльських радах).

Розділ 4. Шлюб, сім'я та домогосподарство

50–54	Ч	К	71		8	79	101	3	15	119
		%	89,9%		10,1%	100,0%	84,9%	2,5%	12,6%	100,0%
	Ж	К	62		13	75	97	3	19	119
		%	82,7%		17,3%	100,0%	81,5%	2,5%	16,0%	100,0%
55–59	Ч	К	59		9	68	89	4	21	114
		%	86,8%		13,2%	100,0%	78,1%	3,5%	18,4%	100,0%
	Ж	К	49		8	57	92	3	27	122
		%	86,0%		14,0%	100,0%	75,4%	2,5%	22,1%	100,0%
60–64	Ч	К	42	1	11	54	88	2	19	109
		%	77,8%	1,9%	20,4%	100,0%	80,7%	1,8%	17,4%	100,0%
	Ж	К	50		6	56	80	3	37	120
		%	89,3%		10,7%	100,0%	66,7%	2,5%	30,8%	100,0%
65–69	Ч	К	35		17	52	42	2	25	69
		%	67,3%		32,7%	100,0%	60,9%	2,9%	36,2%	100,0%
	Ж	К	24		14	38	29		16	45
		%	63,2%		36,8%	100,0%	64,4%		35,6%	100,0%
70 >	Ч	К	24		19	43	29	8	42	79
		%	55,8%		44,2%	100,0%	36,7%	10,1%	53,2%	100,0%
	Ж	К	24		10	34	25	3	51	79
		%	70,6%		29,4%	100,0%	31,6%	3,8%	64,6%	100,0%
Всього	Ч	К	871	463	89	1423	1621	896	162	2679
		%	61,2%	32,5%	6,3%	100,0%	60,5%	33,4%	6,0%	100,0%
	Ж	К	869	485	92	1446	1611	763	219	2593
		%	60,1%	33,5%	6,4%	100,0%	62,1%	29,4%	8,4%	100,0%
		К	1740	948	181	2869	3232	1659	381	5272

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість.

У віці 25–29 років беруть шлюб 82,1% мешканців та 91,9% мешканок, а неодружені становлять 14,4% та 5,7%. У цій віковій групі частка вдівців (3,5%) перевищує частку вдів (2,4%). Максимальні показники перебування в шлюбі в цьому році зафіксовано у віковій категорії 35–39 років – 95,4% у чоловіків та 95% у жінок. При цьому 2,5% чоловіків та 1,7% жінок неодружені, 2,1% вдівці, а 3,4% вдови. Зазначимо, що в 1941 році лише в двох вікових категоріях, 25–29 років та 65–69 років, частки вдівців перевищують частки вдів, але в середньому за рік зафіксовано традиційне перевищення частки вдів – 8,4% над долею вдівців – 6%.

Таблиця 4.11. створена з метою унаочнення статеві-вікової активності в укладенні шлюбів болгарського населення Південної Бессарабії. З цією метою з попередніх таблиць, в яких розглянуто шлюбність населення в 1859, 1863, 1880, 1917, 1924 та 1941 роках, зроблена вибірка даних по чотирьох вікових категоріях (15–19 років, 20–24 роки, 25–29 років, 30–34 роки) стосовно часток чоловіків і жінок, які перебувають в шлюбі, відносно загальної кількості чоловіків і жінок відповідної вікової групи.

Підсумовуючи, можна зазначити, що в другій половині XIX століття стабілізується практика ранніх шлюбів чоловіків. Якщо ще в першій чверті століття, як уже

Вибіркова статево-вікова стратифікація шлюбного стану. 1859–1941 рр.¹⁸

Таблиця 4.11.

			У шлюбі					
			1859	1863	1880	1917	1924	1941
15–19	Ч	К	2	5	1	9	3	56
		%	2,6%	7,6%	0,5%	1,6%	2,0%	14,7%
	Ж	К	14	4	4	3	10	79
		%	16,1%	5,6%	2,0%	0,5%	5,3%	19,5%
20–24	Ч	К	31	22	57	88	97	234
		%	36,9%	43,1%	34,3%	17,7%	57,7%	59,7%
	Ж	К	50	48	108	140	103	265
		%	74,6%	80,0%	63,5%	29,9%	65,2%	71,8%
25–29	Ч	К	37	59	137	251	112	188
		%	80,4%	83,1%	83,5%	66,1%	86,2%	82,1%
	Ж	К	40	55	136	277	115	227
		%	95,2%	94,8%	96,5%	82,7%	91,3%	91,9%
30–34	Ч	К	37	40	96	309	129	279
		%	97,4%	88,9%	96,0%	89,0%	94,9%	94,9%
	Ж	К	41	37	90	289	140	259
		%	97,6%	94,9%	98,9%	97,3%	95,9%	94,9%

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість.

згадувалось, у наших джерелах не зафіксовано колоністів, котрі одружуються у віці 15–19 років, то вже в першій його третині такі шлюби вже побутують. У другій половині ХІХ століття від 0,5% до 7,6% юнаків одружуються у віці 15–19 років. В ХХ столітті так рано одружуються від 1,6% парубків в 1917 році та до 14,7% у 1941 році.

Також у першій половині ХІХ століття, як ми вже згадували, усталюється практика більш ранньої активності виходу заміж дівчат. Так, у віці до 19 років їх виходить заміж від 5,8% до 16,1%. У другій половині століття в джерелах зафіксовано спад такої активності від 16,1% в 1859 році до 2% у 1880 році. Для першої чверті ХХ століття характерна незначна кількість раних шлюбів у жінок. Так, у 1917 році їх було 5%, а в 1924 році – 5,3%. Вірогідно, під час Першої світової війни та революційних пертурбацій батьки не надто квапились одружувати дітей. Та й не надто блискучий фінансовий стан більшості родин у цей період не спонукає до шлюбної активності. Проте в 1941 році частка таких молодих наречених зростає до 19,5%. Ймовірно, що в захопленій радянськими військами Південній Бессарабії, побоюючись зарахування до категорії «експлуататорів», саме в такий спосіб намагались зменшити концентрацію майна в родинах.

¹⁸ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 134. Оп. 2. Спр. 448. Арк. 124–193, 509–557; КУІА. Ф. 1169. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 1–11; Спр. 19. Арк. 81–108; Ф. 626. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 320–349, 584–594, 382–401; Ф. 499. Оп. 1. Спр. 1; Історико-краєзнавчий музей села Городне. Исповедная роспись на 1917 год; Аврамов И. И. От Кальчево до Кальчева. Страницы истории села. Болград, 2016. С. 333–394, а також за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградне та Задунівка Болградського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

Шлюбна активність болгарського населення Південної Бессарабії у віці 20–24 роки в другій половині XIX століття коливається від 34,3% до 43,1% одружених чоловіків та в межах 63,5% – 80% заміжніх жінок. У цій же віковій групі у XX столітті, у повенному та революційному 1917 році, спостерігається різкий спад частки одружених (17,7% у чоловіків та 29,9% у жінок). У подальшому, після завершення військових пертурбацій, починаючи з 1924 року зафіксовано стабільне зростання шлюбної активності до 59,7% у чоловіків і 71,8% у жінок.

У другій половині XIX століття у віковій групі 25–29 років частка одружених чоловіків становить 80,4%–83,5%, а заміжніх жінок – від 94,8% до 96,5%. На початку XX століття в цій віковій категорії у 1917 році знижуються показники шлюбності (66,1% та 82,7% серед чоловіків та жінок відповідно), а потім вони зростають до 82,1% та 91,9% в 1941 році. І лише в категорії 30–35 років і в другій половині XIX століття, і в XX столітті, незалежно від жодних зовнішніх обставин, вірогідно, під тиском господарчих, психологічних та фізіологічних факторів одружуються практично всі чоловіки і жінки.

Коливання кількості осіб, які беруть шлюб у віковій категорії 15–19 років, імовірно, пов'язане із земельними реформами, що готуються чи проходять у той чи інший історичний період. Так, у 1850 році у цьому віці в шлюбі перебуває 1,7% чоловіків та 10% жінок. Це пов'язано з тим, що, відповідно до «Статуту про колонії іноземців в імперії», і, особливо, ст. 173, в якій вказано: «Якщо колоністи побажають розділитися, то це не інакше може допускатися, як з дозволу начальства...»¹⁹. Посилаючись на цю статтю, місцева адміністрація відмовляється наділяти молоді сім'ї землею і тим самим уникає перегляду наявної системи землекористування. Така практика призводить до того, що на середину XIX ст. сім'ї болгарських колоністів, позбавлені можливості поділу нерухомого майна, дуже розростаються. Середнє число осіб на родину в 1850 році нараховує 9,4.

У середині 50-х років XIX століття з'явилась можливість поділу земельних наділів та очікувана земельна реформа спонукає болгарське населення до укладення раніше відкладених шлюбів. Слід зазначити, що така форсована реалізація накопиченого шлюбного потенціалу призводить до того, що вже в 1859 році, через появу великої кількості нових родин, майже вдвоє зменшується показник середньої кількості осіб на одну родину – до 4,8. Природно, що в 1859 році лише в категорії наймолодших наречених, які тільки підростають, залишається потенціал до збільшення частки заміжніх жінок у віці до 19 років на 6,1% до 16,1%. У цьому ж році у старших вікових категоріях, до 30 років, такої надмірної кількості неодружених колоністів і колоністок вже нема, і частки тих, хто в 1859 році укладає шлюб у такому віці, значно менші, навіть порівняно з показниками 1850 року!

У молдавській частині Бессарабії трансформаційні процеси проходять не так швидко. Незважаючи на частково звільнені земельні ресурси після переселення до Північного Приазов'я, процес розпаду великих сімей відбувається повільно. Середня кількість членів родини становить 6,9 осіб. І при цьому процес створення нових родин не відзначено особливою активністю. Як ми уже зазначали вище, не спостерігається стрімкого зростання часток одружених чоловіків та жінок. Так, у 1863 році, навіть

¹⁹ Свод законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1857. Ч. 2, тетрадь 4. С. 30.

Шлюбна стратифікація. 1946–1985 рр.²⁰

Таблиця 4.12.

		Шлюбний стан			Всього
		У шлюбі	Не в шлюбі	Вдівці	
1946	Ч	1679	1137	210	3026
	%	55,50	37,60%	6,90%	100,00%
	Ж	1699	971	300	2970
	%	57,20	32,70%	10,10%	100,00%
1949	Ч	3710	2784	318	6812
	%	54,50	40,90%	4,70%	100,00%
	Ж	3843	2733	584	7160
	%	53,70	38,20%	8,20%	100,00%
1966	Ч	440	229	7	676
	%	65,10	33,90%	1,00%	100,00%
	Ж	446	219	75	740
	%	60,30	29,60%	10,10%	100,00%
1985	Ч	418	230	23	671
	%	62,30	34,30%	3,40%	100,00%
	Ж	432	206	76	714
	%	60,50	28,90%	10,60%	100,00%

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки.

порівняно із 1850 роком, у віці до 19 років частка одружених чоловіків зростає на 5,9%, а частка заміжніх жінок зменшується на 4,4%. У віковій же категорії 20–24 роки на 8,5% стає менше одружених колоністів і всього лише на 0,9% більше заміжніх жінок. І тільки у віковій групі 25–29 років частки одружених чоловіків і жінок виходять в плюс (10,1% та 1,4%).

Подальші дослідження шлюбності болгарського населення Південної Бессарабії із середини 40-х років ХХ століття і до 1985 року ґрунтуються на даних книг погосподарського обліку сільрад. Результати обробки цих джерел внесені до Таблиці 4.12.

Так, у 1946 році, порівняно з 1941 роком, на 5% зменшуються частки одружених чоловіків і на 4,9% заміжніх жінок, які дорівнюють 55,5% та 57,2%. Відповідно, збільшуються частки неодружених на 4,2% до 37,6% та незаміжніх на 3,3% до 32,7%. На 0,9% до 6,9% збільшується відсоток вдівців та на 1,7% до 10,1% – вдів.

У 1949 році, ще відносно до попереднього 1946 року, зменшуються частки чоловіків і жінок, які перебувають у шлюбі відповідно на 1% до 54,5% та на 3,5% до 53,7%. Частки ж парубків та дівчат, які перебувають поза шлюбом, збільшуються на 3,3% до 40,9% та на 5,5% до 38,2%. Деяко зменшуються в цьому році частки вдівців на 2,2% до 4,7% і вдів на 1,9% до 8,2%. Як бачимо, порівняно з показниками

²⁰ Таблицю складено автором за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградівка, Виноградне, Задунаївка та Нові Трояни Болградського району Одеської області, села Дмитрівка Білгород-Дністровського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

1941 року, в 40-х роках зменшується відсоток чоловіків та жінок, які перебувають у шлюбі. Вірогідно, що на зменшення укладення шлюбів негативно впливає війна 1941–1945 рр. та голод 1946–1947 років в Молдавії та Україні. Зокрема, саме голод призводить до зростання часток неодружених у 1949 році.

В 1960-х вже подолана економічна розруха, спричинена бойовими діями та голодом у Південній Бессарабії, відбувається певне поліпшення матеріального добробуту сільського населення, що позитивно впливає на показники шлюбності болгарської спільноти. Так, показники тих, хто перебуває у шлюбі, досягають довоєнних значень. Частка одружених чоловіків зростає на 10,6% і становить 65,1%, а заміжніх жінок – на 6,6% до 60,3%. Частки неодружених колоністів та незаміжніх колоністок зменшуються на 7% до 33,9% та 8,6% до 29,6%. Відсоток вдівців зменшується на 3,7% до 1%, а частка вдів навпаки зростає на 1,9% до 10,1%.

У 1985 році серед болгарського населення Південної Бессарабії трохи зменшуються, але залишаються високими показники тих, хто перебуває у шлюбі. Так, частка одружених чоловіків зменшується на 2,8% і становить 62,3%. Частка заміжніх жінок збільшується на 0,2% до 69,5%. Відповідно, відсоток неодружених парубків зростає на 0,4% до 34,3%, а жінок зменшується на 0,7% до 28,9%. Натомість, зростають частки вдівців на 2,4% до 3,4% і вдів на 0,5% до 10,6%. Слід відзначити, що в болгарському соціумі Південної Бессарабії високим показникам перебування в шлюбі в другій половині ХХ століття сприяє зниження народжуваності, що зумовило зменшення кількості дітей, а, отже, і осіб, які перебувають поза шлюбом.

Зважаючи на те, що населення Південної Бессарабії постраждало від голоду 1947–1948 років, з метою відстеження його впливу на шлюбність болгарського населення створена Таблиця 4.13. В ній зведені оброблені дані з погосподарських книг сіл Нові Трояни і Виноградне Болградського району Одеської області. В колонках 1949 (1) наведено дані шлюбної структури населення без урахування смертності 1947–1949 років. В колонках 1949 (2) внесено дані з урахуванням показника смертності. Різниця загальної кількості мешканців становить 1548 осіб, які померли за цей час, або 17,3% всього населення.

Слід зазначити, що навіть в умовах голоду у болгарського населення Південної Бессарабії практикуються ранні шлюби в категорії 15–19 років. При цьому частка одружених чоловіків і заміжніх жінок з урахуванням смертності на 0,4% і 0,2% більша і становить 2,6% та 3,3%. Відповідно, частка парубків і дівчат зменшується на 0,4% і 0,2% і дорівнює 97,4% та 96,7%.

У віковій групі 20–24 роки з урахуванням смертності частка одружених та заміжніх більша на 0,1% та 0,6% і становить 29,2% та 33,5%. Відсоток вдівців зменшується на 0,2% до 0,7%, а вдів, навпаки, збільшується на 0,3% до 5,1%. У віці ж 25–29 років з урахуванням смертності одружених 72,7%, як і без урахування смертності. Заміжніх з урахуванням смертності 75,4%, що на 0,3% менше, ніж без урахування смертності. Парубків (25,1%) стає на 0,3% менше, а дівчат (18,6%) більше на 0,1%. Частка вдівців збільшується на 0,2% і дорівнює 2,2%, як і частка вдів стає більшою на 0,4% до 6,1%.

У віковій групі 30–34 роки з урахуванням смертності, – 90,1% одружених чоловіків, що на 0,6% менше, ніж без огляду на смертність, а одружених жінок – 88,9%, що на 1,5% більше. При цьому частка парубків з урахуванням смертності збільшується на

**Зміни в статеві-віковій стратифікації шлюбного стану
внаслідок голоду 1946–1947 рр.²¹**

Таблиця 4.13.

			Шлюбна стратифікація							
			1949 (1)			Всього	1949 (2)			Всього
			У шлюбі	Не в шлюбі	Вдівці		У шлюбі	Не в шлюбі	Вдівці	
10–14	Ч	К		670		670		564		564
		%		100,0%		100,0%		100,0%		100,0%
	Ж	К		631		631		547		547
		%		100,0%		100,0%		100,0%		100,0%
15–19	Ч	К	13	577		590	13	494		507
		%	2,2%	97,8%		100,0%	2,6%	97,4%		100,0%
	Ж	К	19	587		606	17	502		519
		%	3,1%	96,9%		100,0%	3,3%	96,7%		100,0%
20–24	Ч	К	157	378	5	540	134	322	3	459
		%	29,1%	70,0%	0,9%	100,0%	29,2%	70,2%	0,7%	100,0%
	Ж	К	213	403	31	647	184	338	28	550
		%	32,9%	62,3%	4,8%	100,0%	33,5%	61,5%	5,1%	100,0%
25–29	Ч	К	372	130	10	512	331	114	10	455
		%	72,7%	25,4%	2,0%	100,0%	72,7%	25,1%	2,2%	100,0%
	Ж	К	409	100	31	540	361	89	29	479
		%	75,7%	18,5%	5,7%	100,0%	75,4%	18,6%	6,1%	100,0%
30–34	Ч	К	291	22	8	321	255	21	7	283
		%	90,7%	6,9%	2,5%	100,0%	90,1%	7,4%	2,5%	100,0%
	Ж	К	285	26	15	326	256	23	9	288
		%	87,4%	8,0%	4,6%	100,0%	88,9%	8,0%	3,1%	100,0%
35–39	Ч	К	419	12	7	438	365	9	6	380
		%	95,7%	2,7%	1,6%	100,0%	96,1%	2,4%	1,6%	100,0%
	Ж	К	427	8	20	455	366	7	18	391
		%	93,8%	1,8%	4,4%	100,0%	93,6%	1,8%	4,6%	100,0%
40–44	Ч	К	336	9	16	361	275	5	9	289
		%	93,1%	2,5%	4,4%	100,0%	95,2%	1,7%	3,1%	100,0%
	Ж	К	283	6	12	301	244	5	4	253
		%	94,0%	2,0%	4,0%	100,0%	96,4%	2,0%	1,6%	100,0%
45–49	Ч	К	283	5	24	312	225	4	19	248
		%	90,7%	1,6%	7,7%	100,0%	90,7%	1,6%	7,7%	100,0%
	Ж	К	268	3	21	292	217	1	14	232
		%	91,8%	1,0%	7,2%	100,0%	93,5%	0,4%	6,0%	100,0%

²¹ Таблицю складено автором за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградівка, Виноградне, Задунівка та Нові Трояни Болградського району Одеської області, села Дмитрівка Білгород-Дністровського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

Розділ 4. Шлюб, сім'я та домогосподарство

50–54	Ч	К	161	3	20	184	119	3	11	133
		%	87,5%	1,6%	10,9%	100,0%	89,5%	2,3%	8,3%	100,0%
	Ж	К	153	2	23	178	120	1	12	133
		%	86,0%	1,1%	12,9%	100,0%	90,2%	0,8%	9,0%	100,0%
55–59	Ч	К	102	0	16	118	70	0	8	78
		%	86,4%		13,6%	100,0%	89,7%		10,3%	100,0%
	Ж	К	114	3	25	142	85	3	16	104
		%	80,3%	2,1%	17,6%	100,0%	81,7%	2,9%	15,4%	100,0%
60–64	Ч	К	106	5	24	135	75	4	10	89
		%	78,5%	3,7%	17,8%	100,0%	84,3%	4,5%	11,2%	100,0%
	Ж	К	85	3	33	121	68	2	23	93
		%	70,2%	2,5%	27,3%	100,0%	73,1%	2,2%	24,7%	100,0%
65–69	Ч	К	85	2	18	105	53	1	10	64
		%	81,0%	1,9%	17,1%	100,0%	82,8%	1,6%	15,6%	100,0%
	Ж	К	87	2	36	125	62	0	17	79
		%	69,6%	1,6%	28,8%	100,0%	78,5%		21,5%	100,0%
70 >	Ч	К	63	6	63	132	37	4	39	80
		%	47,7%	4,5%	47,7%	100,0%	46,3%	5,0%	48,8%	100,0%
	Ж	К	60	5	83	148	38	2	45	85
		%	40,5%	3,4%	56,1%	100,0%	44,7%	2,4%	52,9%	100,0%
Всього	Ч	К	2388	1819	211	4418	1952	1545	132	3629
		%	54,1%	41,2%	4,8%	100,0%	53,8%	42,6%	3,6%	100,0%
	Ж	К	2403	1779	330	4512	2018	1520	215	3753
		%	53,3%	39,4%	7,3%	100,0%	53,8%	40,5%	5,7%	100,0%
		К	4791	3598	541	8930	3970	3065	347	7382

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість.

0,5% до 7,4%, а частка дівчат (8%) є такою ж, як і без урахування смертності. Частка вдівців 2,5%, зафіксована і з урахуванням смертності і без огляду на неї. Частка вдів з урахуванням смертності дорівнює 3,1%, що на 1,5% менше, ніж без урахування смертності. Лише в категорії 35–39 років досягнуто найвищих показників шлюбності. Так, одружених чоловіків з урахуванням смертності стає більше на 0,4%, що дорівнює 96,1%. Заміжніх колоністок 93,6%, що менше на 0,2%.

У той же час частка чоловіків, які не беруть шлюб, зменшується на 0,3% до 2,4%, а частка незаміжніх дівчат, і з урахуванням смертності, і без, дорівнює 1,8%. Також однаковою є частка вдівців – 1,6%, а от вдів з урахуванням смертності зафіксовано 4,6%, що більше на 0,2%.

Також слід відзначити, що за виключенням когорт 40–44 та 45–49 протягом 1949 року в усіх вікових групах частка вдівців менша за частку вдів. У середньому, без огляду на смертність, їх 4,8% та 7,3%, а з урахуванням смертності – 3,6% та 5,7%.

У результаті можна зробити висновок, що голод, який зумовив високу смертність у цей період, не має істотного впливу на структуру шлюбності. Як ми бачимо, у вікових групах спостерігаються незначні коливання показників, які суттєво не

Статтєво-вiкова стратифiкацiя шлюбного стану. 1946 та 1985 рр.²²

Таблиця 4.14.

			Шлюбна стратифiкацiя							
			1946			Всього	1985			Всього
			У шлюбі	Не в шлюбі	Вдiвцi		У шлюбі	Не в шлюбі	Вдiвцi	
10-14	Ч	К		373		373		81		81
		%		100,0%		100,0%		100,0%		100,0%
	Ж	К		368		368		83		83
		%		100,0%		100,0%		100,0%		100,0%
15-19	Ч	К	22	349		371	1	56		57
		%	5,9%	94,9%		100,0%	1,8%	98,2%		100,0%
	Ж	К	28	325		353	5	70		75
		%	7,9%	92,1%		100,0%	6,7%	93,3%		100,0%
20-24	Ч	К	134	232	8	374	22	53		75
		%	35,8%	62,0%	2,1%	100,0%	29,3%	70,7%		100,0%
	Ж	К	215	226	34	475	40	29		69
		%	45,3%	47,6%	7,2%	100,0%	58,0%	42,0%		100,0%
25-29	Ч	К	241	101	12	354	38	24	0	62
		%	68,1%	28,5%	3,4%	100,0%	61,3%	38,7%		100,0%
	Ж	К	251	27	29	307	56	6	2	64
		%	81,8%	8,8%	9,4%	100,0%	87,5%	9,4%	3,1%	100,0%
30-34	Ч	К	277	36	7	320	84	10		94
		%	86,6%	11,3%	2,2%	100,0%	89,4%	10,6%		100,0%
	Ж	К	279	12	25	316	64	4		68
		%	88,3%	3,8%	7,9%	100,0%	94,1%	5,9%		100,0%
35-39	Ч	К	270	16	17	303	49	1	0	50
		%	89,1%	5,3%	5,6%	100,0%	98,0%	2,0%		100,0%
	Ж	К	232	7	19	258	44	2	1	47
		%	89,9%	2,7%	7,4%	100,0%	93,6%	4,3%	2,1%	100,0%
40-44	Ч	К	193	7	21	221	46	2	1	49
		%	87,3%	3,2%	9,5%	100,0%	93,9%	4,1%	2,0%	100,0%
	Ж	К	169	4	17	190	40	3	4	47
		%	88,9%	2,1%	8,9%	100,0%	85,1%	6,4%	8,5%	100,0%
45-49	Ч	К	165	4	20	189	43	0	2	45
		%	87,3%	2,1%	10,6%	100,0%	95,6%		4,4%	100,0%
	Ж	К	139	4	20	163	40	1	6	47
		%	85,3%	2,5%	12,3%	100,0%	85,1%	2,1%	12,8%	100,0%

²² Таблицю складено автором за даними погосподарських книг сiльських рад сiл Главани, Виноградiвка, Виноградне, Задунаiвка та Новi Трояни Болградського району Одеської облaстi, села Дмитрiвка Бiлгород-Днiстровського району Одеської облaстi (зберiгаються в сiльських радах).

Розділ 4. Шлюб, сім'я та домогосподарство

50–54	Ч	К	98	8	14	120	45		3	48
		%	81,7%	6,7%	11,7%	100,0%	93,8%		6,3%	100,0%
	Ж	К	106	2	15	123	40		10	50
		%	86,2%	1,6%	12,2%	100,0%	80,0%		20,0%	100,0%
55–59	Ч	К	96	4	15	115	19	0	3	22
		%	83,5%	3,5%	13,0%	100,0%	86,4%		13,6%	100,0%
	Ж	К	98	1	19	118	25	3	3	31
		%	83,1%	0,8%	16,1%	100,0%	80,6%	9,7%	9,7%	100,0%
60–64	Ч	К	73	2	20	95	29	0	1	30
		%	76,8%	2,1%	21,1%	100,0%	96,7%		3,3%	100,0%
	Ж	К	71	2	29	102	32	1	9	42
		%	69,6%	2,0%	28,4%	100,0%	76,2%	2,4%	21,4%	100,0%
65–69	Ч	К	61	8	30	99	10	0	0	10
		%	61,6%	8,1%	30,3%	100,0%	100,0%		0,0%	100,0%
	Ж	К	64	1	33	98	16	1	10	27
		%	65,3%	1,0%	33,7%	100,0%	59,3%	3,7%	37,0%	100,0%
70 >	Ч	К	44	5	43	92	30	2	12	44
		%	47,8%	5,4%	46,7%	100,0%	68,2%	4,5%	27,3%	100,0%
	Ж	К	43	4	52	99	24	1	30	55
		%	43,4%	4,0%	52,5%	100,0%	43,6%	1,8%	54,5%	100,0%
Всього	Ч	К	1674	1145	207	3026	416	229	22	667
		%	55,3%	37,8%	6,8%	100,0%	62,4%	34,3%	3,3%	100,0%
	Ж	К	1695	983	292	2970	426	204	75	705
		%	57,1%	33,1%	9,8%	100,0%	60,6%	28,8%	10,6%	100,0%
		К	3378	2108	510	5996	843	432	97	1372

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість.

впливають на загальні результати. Також варто відзначити, що в середньому за 1949 рік відбувається незначне збільшення числа жінок, які перебувають і не перебувають у шлюбі на 0,5% і на 1,1% за рахунок зменшення числа вдів на 1,6%. Кількість неодружених чоловіків збільшується на 1,4% за рахунок осіб, які перебувають у шлюбі, і вдівців. Очевидно, що зменшення частки вдівців обох статей стає результатом високої смертності серед цієї категорії населення.

До Таблиці 4.14. внесені опрацьовані матеріали погосподарських книг, які стосуються статево-вікових меж основних шлюбних станів болгарського населення Південної Бессарабії в 1946-му та 1985 роках, що дозволяє нам спостерігати ці процеси із сорокарічним кроком. Як і в попередніх подібних таблицях, виділено 13 вікових груп, за якими і простежено динаміку шлюбних станів. Крім того, така структура таблиці дозволяє нам аналізувати та порівнювати віддалені у часі дані.

Так, можна відзначити, що, порівняно з 1941 роком, кількість раних шлюбів у віці 15–19 років в 1946 році зменшується. У чоловіків частка тих, хто перебуває у шлюбі в цьому віці, впала на 8,8% до 5,9%, а у жінок – на 11,6% до 7,9%. При цьому зафіксо-

.....

вано 94,9% парубків, що більше, ніж у попередньому періоді на 9,9%. Також зросла на 15% – до 92,1% – і частка незаміжніх дівчат.

Ще більше падіння частки одружених чоловіків та заміжніх жінок відбувається у віковій категорії 20–24 роки. В ній щодо 1941 року частка одружених колоністів менша на 23,9% і становить лише 35,8%. Теж стрімко, на 26,5%, зменшується і доля заміжніх колоністок, яка дорівнює 45,3%. Частка ж парубків зростає на 23,5% – до 62%, а дівчат на 23,2% – до 47,6%. У цьому віці вже зафіксовані перші вдівці (2,1%) та вдови (7,2%), яких більше, ніж чоловіків.

У віковій групі 25–29 років зменшується інтенсивність падіння кількості чоловіків і жінок, які беруть шлюб. Таких 68,1% та 81,8%, тобто менше на 14% та 10% відносно попереднього періоду. Частки неодружених та незаміжніх 28% та 8,8%, що більше, ніж в 1941 році, на 14,1% та 3,3%. І в цій віковій групі вдівців (3,4%) менше, ніж вдів (9,4%).

У віці 30–34 роки у шлюбі перебувають 86,6% чоловіків та 88,3% жінок, що менше на 8,3% та 6,6%. Відповідно, поза шлюбом перебувають 11,3% та 3,8%, що більше на 7,6% та 2,1%. І в цій віковій категорії вдівців (2,2%) менше, ніж вдів 7,9%.

Максимальні показники кількості одружених (89,1% та 89,9%) зафіксовано у віці 35–39 років, що менше, ніж у 1941 році, на 6,3% та 5,1%. При цьому нараховується 5,3% парубків та 2,7% дівчат, що більше на 2,8% та 1%. Слід відзначити, що і в цій віковій групі вдівців (5,6%) менше, ніж вдів (7,4%).

Слід зазначити, що лише у віковій групі 40–44 роки вдівців (9,5%) більше, ніж вдів (8,9%). У середньому в 1946 році на 6,8% вдівців припадає 9,8% вдів.

У 1985 році серед чоловіків (1,8%) та жінок (6,7%) ще побутують ранні шлюби у віковій групі 15–19 років. Проте порівняно з повоєнним 1946 роком їх стає менше на 4,1% та 1,2%. При цьому нараховується 98,2% парубків та 93,3% дівчат, що на 3,3% та 1,2% більше. У категорії 20–24 роки теж стає менше на 9,5% чоловіків (29,3%) та більше на 12,7% жінок (58%), які беруть шлюб. Одночасно на 2,7% збільшується частка неодружених та зменшується на 5,6% доля незаміжніх і вони дорівнюють 70,7% та 42%.

У віці 25–29 років стає менше на 6,8% одружених чоловіків (61,3%) та на 5,7% більше заміжніх жінок (87,5%). Кількість парубків зростає на 10,1% – до 38,7%, а дівчат – стає більше на 5,7%, і їх нараховується 87,5%. У цьому ж віці з'являються перші вдови – 3,1%. У віковій групі 30–34 роки теж збільшуються на 2,8% та на 5,8% показники шлюбності у чоловіків (89,4%) та жінок (94,1%). Причому, у 1985 році це найвищий відсоток заміжніх жінок в цій групі. Парубків – 10,6%, що на 0,7% більше. Незаміжніх жінок (5,9%) теж стає більше на 2,1%.

І лише у віці 35–39 років досягнуто найвищого показника шлюбності для чоловіків – 98%, що на 8,9% більше, ніж в 1946 році. Частка заміжніх жінок у 1985 році теж зростає на 3,7% – до 93,6%. В той же час частка парубків зменшується на 3,3% – до 2%. Незаміжніх же дівчат стає більше на 1,6% і їх нараховується 4,3% при 2,1% вдів. Значимо, що вірогідно завдяки успіхам медицини у 1985 році вдівці та вдови зафіксовані лише у віковій категорії 40–44 роки і при цьому вдівців (2%) менше, ніж вдів (8,5%). У подальшому ця пропорція зберігається. У середньому у 1985 році на 3,3% вдівців припадає 10,6% вдів.

Порівнюючи шлюбну стратифікацію болгарського населення Південної Бессарабії 1946-го і 1985 років, можна відзначити, що у 1946 році спостерігається істотне зниження

Шлюбний стан. 1995–2015 рр.²³

Таблиця 4.15.

		Шлюбний стан			Всього
		У шлюбі	Не в шлюбі	Вдівці	
1995	Ч	418	228	40	686
	%	60,9%	33,2%	5,8%	100,0%
	Ж	423	220	108	751
	%	56,3%	29,3%	14,4%	100,0%
2015	Ч	287	296	54	637
	%	45,1%	46,5%	8,5%	100,0%
	Ж	288	210	109	607
	%	47,4%	34,6%	18,0%	100,0%

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки.

кількості ранніх шлюбів. Так, порівняно з 1941 роком, стає менше одружених чоловіків і заміжніх жінок у віці 15–19 років, що засвідчує поступове збільшення шлюбного віку для обох статей. На користь цього висновку свідчить і значне збільшення відсотка тих, хто не перебуває у шлюбі в 1946 році у віковій групі 20–24 роки, порівняно з 1941 роком. Підтверджує і засвідчує сталість цього процесу те, що у 1985 році частка неодружених чоловіків стає ще більшою, а частка незаміжніх жінок хоча трохи і зменшується, але залишається доволі високою.

Крім того, відзначимо і стали тенденцію до збільшення кількості тих, хто перебуває в шлюбі, – з 55,3% та 57,1% в 1946 році до 62,4% та 60,6% в 1985 році. І, відповідно, зменшення частки неодружених чоловіків та незаміжніх дівчат у цей же період з 37,8% та 33,1% до 34,3% та 28,8%. Також у ці роки закріпилась і тенденція зменшення частки вдівців з 6,8% до 3,3% та зростає частка вдів з 9,8% до 10,6%.

Наступний аналіз шлюбного стану болгарського населення Південної Бессарабії охоплює середину 90-х років ХХ століття і до 2015 року. Матеріали, отримані в результаті обробки погосподарських книг, зведені у Таблицю 4.15. Так, у 1995 році, порівняно з 1985 роком, знижуються на 1,4% та 4,2% показники одружених чоловіків та заміжніх жінок, яких нараховують 60,9% та 56,3%. Відповідно, на 1,1% до 33,2% зменшується частка парубків в середовищі колоністів. Частка дівчат серед жіноцтва, навпаки, трохи зросла з 0,4% – до 29,3%. У кризових умовах в 1995 році зростають на 2,4% та 4,2% частки вдівців та вдів, яких вже 5,8% та 14,4%. У 2015 році стає ще менше тих, хто перебуває у шлюбі. Так, щодо 1995 року на 15,8% до 45,1% знижується частка одружених чоловіків, а частка заміжніх жінок зменшується на 8,9% – до 47,4%. Відповідно, на 13,3% – до 46,5% зростає частка парубків, а незаміжніх жінок на 5,3% – до 34,6%. Ще більше серед болгар у Південній Бессарабії стає вдівців на 2,7% – до 8,5% і вдів на 3,6% – до 18%, що свідчить про різке зменшення повторних шлюбів.

²³ Таблицю складено автором за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградне та Нові Трояни Болградського району Одеської області, села Дмитрівка Білгород-Дністровського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

Статтєво-вiкова стратифiкацiя шлюбного стану. 1995 та 2015 рр.²⁴

Таблиця 4.16.

			Шлюбна стратифiкацiя							
			1995			Всього	2015			Всього
			У шлюбі	Не в шлюбі	Вдiвцi		У шлюбі	Не в шлюбі	Вдiвцi	
10–14	ч	К		62		62		36		36
		%		100,0%		100,0%		100,0%		100,0%
	ж	К		63		63		33		33
		%		100,0%		100,0%		100,0%		100,0%
15–19	ч	К	5	71		76		46		46
		%	6,6%	93,4%		100,0%		100,0%		100,0%
	ж	К	14	71		85	1	49		50
		%	16,5%	83,5%		100,0%	2,0%	98,0%		100,0%
20–24	ч	К	26	55		81	1	47		48
		%	32,1%	67,9%		100,0%	2,1%	97,9%		100,0%
	ж	К	34	61	1	96	2	41	1	44
		%	35,4%	63,5%	1,0%	100,0%	4,5%	93,2%	2,3%	100,0%
25–29	ч	К	28	18	1	47	6	57		63
		%	59,6%	38,3%	2,1%	100,0%	9,5%	90,5%		100,0%
	ж	К	34	15		49	9	37	3	49
		%	69,4%	30,6%		100,0%	18,4%	75,5%	6,1%	100,0%
30–34	ч	К	44	7	1	52	11	47	2	60
		%	84,6%	13,5%	1,9%	100,0%	18,3%	78,3%	3,3%	100,0%
	ж	К	45	4	2	51	12	20	5	37
		%	88,2%	7,8%	3,9%	100,0%	32,4%	54,1%	13,5%	100,0%
35–39	ч	К	46	5	1	52	21	35	2	58
		%	88,5%	9,6%	1,9%	100,0%	36,2%	60,3%	3,4%	100,0%
	ж	К	47	2	2	51	42	14	6	62
		%	92,2%	3,9%	3,9%	100,0%	67,7%	22,6%	9,7%	100,0%
40–44	ч	К	69	8	3	80	42	16	1	59
		%	86,3%	10,0%	3,8%	100,0%	71,2%	27,1%	1,7%	100,0%
	ж	К	61	3	5	69	29	3	2	34
		%	88,4%	4,3%	7,2%	100,0%	85,3%	8,8%	5,9%	100,0%
45–49	ч	К	48	3	4	55	24	4	3	31
		%	87,3%	5,5%	7,3%	100,0%	77,4%	12,9%	9,7%	100,0%
	ж	К	43		3	46	31	4	3	38
		%	93,5%		6,5%	100,0%	81,6%	10,5%	7,9%	100,0%
50–54	ч	К	37	1	5	43	33	2	10	45
		%	86,0%	2,3%	11,6%	100,0%	73,3%	4,4%	22,2%	100,0%
	ж	К	31		5	36	37	5	10	52
		%	86,1%		13,9%	100,0%	71,2%	9,6%	19,2%	100,0%

²⁴ Таблицю складено автором за даними погосподарських книг сiльських рад сiл Главани, Виноградне та Новi Трояни Болградського району Одеської облaстi, села Дмитрiвкa Бiлгород-Днiстровського району Одеської облaстi (зберiгаються в сiльських радах).

Розділ 4. Шлюб, сім'я та домогосподарство

55–59	Ч	К	27		3	30	37	2	5	44
		%	90,0%		10,0%	100,0%	84,1%	4,5%	11,4%	100,0%
	Ж	К	30	1	9	40	36	2	12	50
		%	75,0%	2,5%	22,5%	100,0%	72,0%	4,0%	24,0%	100,0%
60–64	Ч	К	31		4	35	53	2	7	62
		%	88,6%		11,4%	100,0%	85,5%	3,2%	11,3%	100,0%
	Ж	К	30		14	44	42		14	56
		%	68,2%		31,8%	100,0%	75,0%		25,0%	100,0%
65–69	Ч	К	20		1	21	33		4	37
		%	95,2%		4,8%	100,0%	89,2%		10,8%	100,0%
	Ж	К	18		13	31	26		12	38
		%	58,1%		41,9%	100,0%	68,4%		31,6%	100,0%
70 >	Ч	К	36		16	52	26	2	20	48
		%	69,2%		30,8%	100,0%	54,2%	4,2%	41,7%	100,0%
	Ж	К	35	1	54	90	21	2	41	64
		%	38,9%	1,1%	60,0%	100,0%	32,8%	3,1%	64,1%	100,0%
Всього	Ч	К	418	228	40	686	287	296	54	637
		%	60,9%	33,2%	5,8%	100,0%	45,1%	46,5%	8,5%	100,0%
	Ж	К	423	220	108	751	288	210	109	607
		%	56,3%	29,3%	14,4%	100,0%	47,4%	34,6%	18,0%	100,0%
		К	839	451	147	1437	575	506	163	1244

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість.

Зазначимо, що в 1995 році, в період соціально-економічних пертурбацій, на складні умови життя болгарське населення відреагувало певним зменшенням частки тих, хто не укладає шлюбів. При цьому, реакція жіноцтва більш різко виражена, а відсоток одружених жінок цього року знижується набагато більше, ніж одружених чоловіків, і є навіть трохи нижчим, ніж в повоєнному 1946 році.

Разом з тим, падіння часток одружених чоловіків і заміжніх жінок, яке зафіксоване у 2015 році, навіть більше, ніж у голод 1947–1948 років. Зважаючи на те, що матеріальне становище населення в 2015 році більш задовільне, ніж у буремні 90-ті роки ХХ століття, коли ми не зафіксували такого ж падіння інтересу до шлюбу, то пошук пояснення нинішніх низьких показників шлюбності серед болгар Південної Бессарабії варто шукати в соціальних процесах сучасності. Вірогідно, це є проявом загальноукраїнської та навіть загальносвітової кризи сучасної родини, яка супроводжується виходом жінки з сім'ї в особисте життя та її активне залучення до соціально-економічних процесів.

До Таблиці 4.16. внесені опрацьовані матеріали погосподарських книг сільських рад, які стосуються статево-вікових меж основних шлюбних станів болгарського населення Південної Бессарабії в 1995-му та 2015 роках. В ній виділено 13 вікових груп, за якими простежено динаміку шлюбних станів, яка характерна для болгарського населення наприкінці ХХ та на початку ХХІ століть.

Слід відзначити, що в 1995 році, порівняно з 1985 роком, збільшується частка ранніх шлюбів у віці 15–19 років. Так, у чоловіків їх зафіксовано 6,6%, що на 4,8% більше, ніж

у попередньому періоді. Жінок у цьому віці вийшло заміж 16,5% у 1995 році, що більше на 9,8%, ніж у 1985 р. Зважаючи на те, що вдів і вдівців у такому юному віці не зафіксовано, то частки парубків та дівчат зменшуються на ті ж 4,8% та 9,8% – до 93,4% та 83,5%. Ці зміни безумовно відбуваються через стрімке зменшення народжуваності серед болгарського населення. Частка одружених чоловіків у віковій групі 20–24 роки в 1995 році, щодо 1985 року, на 2,8% збільшується і становить 32,1%. Частка заміжніх жінок у такому віці зменшується на 22,6% – до 35,4%. Відповідно, частка парубків – 67,9% – стає меншою на 2,8%, а відсоток дівчат навпаки зростає на 21,5% – до 63,5% при 1% вдів.

У віковій категорії 25–29 років частка чоловіків в шлюбі зменшується на 1,7% – до 59,6%, а частка заміжніх жінок падає на 18,1% – до 69,4%. Відсоток парубків зменшується на 0,4% – до 38,3%, а дівчат на 21,2% – до 9,4% при 2,1% вдівців. У віці 30–34 роки теж стає менше одружених чоловіків та заміжніх жінок. Так, їх частки зменшуються на 4,8% – до 84,6% і на 5,9% – до 88,2%. Відповідно, частка неодружених чоловіків збільшується на 2,9% – до 13,5%, а незаміжніх жінок стає 7,8%, що більше на 1,9%. Також у цій віковій групі зафіксовані і вдівці (1,9%), і вдови (3,9%), яких більше. У 1995 році у віковій групі 35–39 років чоловіків у шлюбі зафіксовано 88,5%, що на 9,8% менше, ніж у 1985 році, а заміжніх жінок стає 92,2%, менше на 1,4%. Слід відзначити, що це найвищі показники шлюбності в цьому році. При цьому відсоток неодружених чоловіків збільшується на 7,6% і дорівнює 9,6%. Незаміжніх жінок стає менше на 0,4% і їх нараховується 3,9%. І в цій категорії вдівців (1,9%) менше, ніж вдів (3,9%). В середньому ж в 1995 році вдів (14,4%) теж більше, ніж вдівців (5,8%).

У 2015 році значно скорочується кількість раних шлюбів. Так, у віці 15–19 років не зафіксовано жодного одруженого чоловіка, а частка заміжніх жінок порівняно з 1995 роком зменшується на 14,5% до 2%. Відповідно, частка парубків дорівнює 100%, а дівчат – 98%. В категорії 20–24 роки частки одружених чоловіків і заміжніх жінок становлять 2,1% та 4,5%, відносно показників 1995 року, менше на 30% та 30,9%. При цьому частки неодружених чоловіків (97,9%) та незаміжніх жінок (93,2%) зростають на 34,4% та 29,7%. У цьому віці вже зафіксовано 2,3% вдів. У віковій групі 25–29 років теж зменшуються частки чоловіків і жінок, які перебувають у шлюбі, на 50,1% та 51%. Частки ж парубків та дівчат зростають на 52,2% – до 90,5% та на 44,9% – до 75,5%. У цій групі при відсутності вдівців вже 6,1% вдів.

У віці 30–34 роки 18,3% одружених чоловіків та 32,4% заміжніх жінок, що менше на 66,3% та 55,8%. Відповідно, частки парубків (78,3%) та дівчат (54,1%) зростають на 64,8% та 46,3%. У цій групі зафіксовано 3,3% вдівців та 13,5% вдів.

У категорії 35–39 років в шлюбі перебуває 36,2% чоловіків та 67,7% жінок, що на 52,3% та 24,5% менше. При цьому тих, хто не перебувають у шлюбі, більше на 50,7% та 18,7%. В цій групі 3,4% вдівців та 9,7% вдів. У 2015 році лише у віковій групі 40–44 роки досягнуто максимальних показників шлюбності. Так, одружених чоловіків і заміжніх жінок нараховується 71,2% та 85,3%, що порівняно з 1995 роком менше на 15,1% та 3,1%. У той же час, зафіксовано парубків 27,1% та дівчат 8,8%, що на 17,1% та 4,5% більше, ніж у попередньому періоді. Також у 2015 році 1,7% вдівців та 5,9% вдів. Зазначимо, що в середньому в цьому році на 8,5% вдівців припадає 18% вдів.

4.2. Частота безшлюбності.

Частота безшлюбності є важливим фактором, який впливає на особливості шлюбного стану в середовищі болгар Південної Бессарабії та має важливе значення для розуміння процесів, які відбуваються в їхніх родинах у першій половині XIX ст. Визначаючи частоту безшлюбності, слід врахувати, що вірогідність взяти шлюб зменшується з віком і стає мінімальною в 50 років. При цьому мають бути рівними показники смертності та мобільності в одному і тому ж віці тих, хто бере шлюб, і всього населення. Перша умова виконується майже для всіх типів населення, а друга тільки тоді, коли міграція незначна²⁵.

З метою визначення частоти безшлюбності і складена Таблиця 4.17., в якій за матеріалами Ревізького реєстру внесено дані про неодружених чоловіків і жінок у розрахунку на тисячу жителів. При цьому, холості колоністи у віці від 10 до 60 років розділені на п'ять вікових груп із інтервалом в 10 років. Частку тих, хто не бере шлюб до 50 років, отримуємо, підрахувавши середнє значення для вікових категорій 40–49 і 50–59 років²⁶.

У результаті аналізу представлених у таблиці даних за 1818 та 1825 рр., можемо зазначити, що в обох випадках кількість тих, хто після 30 років не бере шлюб, є мінімальною (8 та 9 чоловіків на 1000, відповідно). У двох старших вікових групах неодружені чоловіки відсутні. В 1835-му та в 1850 роках простежується незначне зростання кількості тих, хто не укладає шлюб (14 та 9 чоловіків та 5 і 8 жінок на 1000 осіб). Крім того, вже зафіксовані неодружені чоловіки і жінки в старшому віці: у вікових категоріях 40–49 років та 50–59 років. Такий низький відсоток свідчить про те, що безшлюбність пов'язана із винятковими обставинами, коли особа має фізичні вади, хвора чи каліка.

Більше того, слід відзначити той факт, що специфіка джерела не дозволяє з абсолютною впевненістю стверджувати, що особи, які не перебувають у шлюбі після сорока років, яких ми враховуємо як неодружених, не є вдовими. У документах їх позначено як таких, що «самотньо проживають», що не дозволяє однозначно стверджувати, чи перебуває ця особа в шлюбі. Відповідно, можна припустити, що показники тих, хто не перебуває у шлюбі, в реальності ще менші.

Частку тих, хто не бере шлюб до 50 років, отримуємо, підрахувавши середнє значення для вікових груп 40–49 та 50–59²⁷. Виразуємо ці середні показники для чоловічого населення на 1850 рік:

$$C_{50} = \frac{10 + 5}{2 \times 1000} = 7,5\%$$

Підрахувавши середні показники за чотири зрізи протягом першої половини XIX століття, бачимо, що у першій чверті століття число чоловіків, які ніколи не одружилися, дорівнює нулю, або принаймні наближається до цього показника. Не дуже реальними здаються дані за 1818 рік, що стосуються числа жінок, котрі ніколи не виходять заміж. Згідно з даними цього джерела, співвідношення статей 112, що істотно вище прийнятої норми на користь чоловіків. Відповідно, наявність незаміжніх жінок

²⁵ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии / пер. с фр. С. Хока, Ю. Егоровой. Москва, 1997. С. 48.

²⁶ Там само. С. 48.

²⁷ Там само. С. 48.

Кількість осіб, які ніколи не перебували у шлюбі (в %). 1818–1850 рр.²⁸

Таблиця 4.17.

		1818	1825	1835	1850
10–19	Ч	805	706	795	854
	Ж	926	934	898	922
20–29	Ч	188	285	185	123
	Ж	61	60	92	63
30–39	Ч	8	9	14	9
	Ж	0	0	5	8
40–49	Ч	0	0	4	10
	Ж	7	7	5	6
50–59	Ч	0	0	2	5
	Ж	7	0	0	2
Середні	Ч	0	0	3	7,5
	Ж	7	3,5	2,5	4

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки.

у такому соціумі здається малоймовірною. Те ж стосується і 1825 року, де співвідношення статей становить 114 чоловіків на 100 жінок.

Збільшення чисельності населення в колоніях до 1835 року призводить до появи дуже незначної частки чоловіків, які не беруть шлюб, – 3 особи на 1000 чоловіків старше 10 років. Аналогічні показники для жіночого населення становлять 2,5 на 1000. Ревізький реєстр 1835 року, на наш погляд, демонструє досить високу точність обліку населення порівняно з переписом 1818 року. Це дає нам підстави припустити, що отримані дані близькі до реальності і незначну частку осіб, які ніколи не перебувають в шлюбі, становлять чоловіки і жінки, які з об'єктивних причин (фізичні вади, вроджені і душевні хвороби тощо) не можуть укласти шлюбний союз.

Наступні 15 років демографічного сплеску призводять до того, що середня кількість сімей перевищує 9 осіб, і, відповідно, істотно зростає кількість населення колоній у цілому. Вважаємо, що багато в чому з цим фактом пов'язане збільшення до 1850 року кількості осіб, які ніколи не беруть шлюб.

Аналіз даних за першу половину XIX століття показує, що серед чоловічого населення всього чотири-п'ять осіб на 1000 не вступають у шлюб і від трьох до чотирьох жінок на 1000 залишались незаміжніми. Ці показники в два – три рази менші, ніж середні показники по Російській імперії того ж часу²⁹.

²⁸ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 442. Арк. 278 зв.–288, 337 зв.–344, 475–483, 461–468 зв.; КУІА. Ф. 627. Оп. 1. Спр. 1 [Колонії Чийшія, Імпуцита, Чешма-Варуїта]; Ф. 134. Оп. 2. Спр. 52. Арк. 1–26 зв., 253–318, 362–421; Спр. 54. Арк. 453–491; Спр. 56. Арк. 1–64; Спр. 245. Арк. 159–215, 216–274, 340–390; Спр. 250. Арк. 180–240, 280–321; Спр. 448. Арк. 124–193, 509–557.

²⁹ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): в 2 т. 3-е изд. испр., доп. Санкт-Петербург, 2003. Т. 1: Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. С. 53.

Кількість осіб, які ніколи не перебували у шлюбі (в ‰). 1859–1941 рр.³⁰

Таблиця 4.18.

		1859	1863	1880	1917	1924	1941
10–19	Ч	709	750	747	637	395	406
	Ж	891	885	843	712	437	384
20–29	Ч	265	214	238	338	89	114
	Ж	95	90	148	277	65	64
30–39	Ч	0	31	9	22	6	11
	Ж	5	6	7	8	6	5
40–49	Ч	13	0	4	3	0	5
	Ж	5	6	0	1	1	3
50–59	Ч	13	5	2	1	0	4
	Ж	5	13	2	1	0	4
Середні	Ч	13	2,5	3	2	0	4,5
	Ж	5	9,5	1	1	0,5	3,5

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки.

З метою визначення частоти безшлюбності серед болгарського населення Південної Бессарабії у другій половині XIX століття – 1940-х рр. створена Таблиця 4.18. У ній наведено дані про неодружених чоловіків і жінок у віці від 10-ти до 60-ти років у розрахунку на тисячу мешканців, які розділені на п'ять вікових груп з інтервалом у 10 років.

У середньому, у 1859 році показники безшлюбності на тисячу для чоловіків дорівнюють 13, а для жінок – 5. Порівняно з 1850 роком, це більше на 5,5‰ та на 1‰ на тисячу. У 1863 році на тисячу припадає 2,5 неодружених чоловіків та 9,5 незаміжніх жінок, відносно до 1859 року менше на 10,5, та на 4,5. У 1880 році на тисячу припадає 3,0 та 1,0 чоловіків та жінок поза шлюбом. При цьому, порівняно з 1863 роком, показники безшлюбності на тисячу чоловіків збільшились на 0,5, а жінок – зменшились на 8,5.

Зважаючи на те, що в середовищі болгарського населення Південної Бессарабії, як ми зазначали вище, в більшості випадків безшлюбність в старшому віці пов'язана з каліцтвами та хворобами, які роблять неможливим родинне життя, то варто вираховувати і середні її значення для першої та другої половини XIX століття. Це дозволить отримати більш адекватні дані, менш залежні від конкретних обставин, котрі в певні проміжки часу впливають на життя соціуму та його окремих представників. Показники завдяки значним часовим межах у півстоліття дещо нівелюють окремі коливання. Точніше, визначають усереднені показники, в яких системно відкорельовані випадковості.

³⁰ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 134. Оп. 2. Спр. 448. Арк. 124–193, 509–557; КУІА. Ф. 1169. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 1–11; Спр. 19. Арк. 81–108; Ф. 626. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 320–349, 584–594, 382–401; Ф. 499. Оп.1. Спр. 1; Історико-краєзнавчий музей села Городне. Сповідні розписи на 1917 рік; Аврамов І. І. От Кальчево до Кальчева. Страницы истории села. Болград, 2016. С. 333–394, а також за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградне та Задуніва Болградського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

Кількість осіб, які ніколи не перебували у шлюбі (в %). 1946–1985 рр.³¹

Таблиця 4.19.

		1946	1949	1966	1985
10–19	Ч	342	338	420	321
	Ж	326	340	366	356
20–29	Ч	160	144	79	180
	Ж	121	141	93	82
30–39	Ч	25	15	11	26
	Ж	9	10	25	14
40–49	Ч	5	5	0	5
	Ж	4	4	7	9
50–59	Ч	6	1	0	0
	Ж	1	2	0	7
Середні	Ч	5,5	3	0	2,5
	Ж	2,5	3	3,5	8

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки.

Так, у першій половині XIX століття середні показники неодружених та незаміжніх становлять 4,5 та 3,5 на тисячу осіб відповідно для чоловіків та жінок. Для другої половини цього століття вони більші на 1,6 на тисячу для обох статей і дорівнюють 6,1 та 5,1 на тисячу.

Досить високі показники безшлюбності у 1859 році у чоловіків (13 на тисячу) і у 1863 році у жінок (9,5 на тисячу), що значно відрізняються і від середніх, і від порічних показників безшлюбності XIX століття. Вірогідно, це пов'язано з уже згадуваною кампанією зростання кількості шлюбів середини 50-х років XIX століття. Після дозволу ділити земельні наділи весь накопичений за десятиліття шлюбний потенціал реалізований протягом кількох років. Природно, що при цьому всі, хто за станом здоров'я неспроможний до родинного життя, одразу ж засвічені і відзначені в джерелах як самотні.

У 1917 році показники безшлюбності знижуються до 2 та 1 на тисячу для чоловіків та жінок. Порівняно з відповідними показниками 1880 року, у чоловіків вони знижуються на одиницю на тисячу, а у жінок вони залишаються рівними. У 1924 році ці показники ще більше знижуються, у зв'язку з земельною реформою 1921 року в Румунії. Так, чоловіків поза шлюбом не зафіксовано взагалі, а аналогічних жінок нараховується лише 0,5 на тисячу. В 1941 році показники безшлюбності зростають до 4,5 і 3,5 на тисячу. Зазначимо, що ці дані ідеально збігаються з показниками безшлюбності першої половини XIX століття, що засвідчує інертність аграрного соціуму.

У межах подальшого дослідження частоти безшлюбності серед болгарського населення Південної Бессарабії від другої половини 40-х років і до середини 80-х років XX століття, на основі опрацювання даних із книг погосподарського обліку сільрад,

³¹ Таблицю складено автором за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградівка, Виноградне, Задунаївка та Нові Трояни Болградського району Одеської області, села Дмитрівка Білгород-Дністровського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

Кількість осіб, які ніколи не перебували у шлюбі (в %). 1995–2015 рр.³²

Таблиця 4.20.

		1995	2015
10–19	Ч	296	164
	Ж	298	164
20–29	Ч	162	208
	Ж	169	156
30–39	Ч	27	164
	Ж	13	68
40–49	Ч	24	40
	Ж	7	14
50–59	Ч	2	8
	Ж	2	14
Середні	Ч	13	24
	Ж	4,5	14

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки.

створена Таблиця 4.19. У ній зведені опрацьовані дані за 1946, 1949, 1966 та 1985 роки про неодружених чоловіків і жінок у віці від 10-ти до 60-ти років у розрахунку на тисячу мешканців, розділені на п'ять вікових груп.

У 1946 році частка осіб, які ніколи не укладали шлюб, дорівнює 5,5 та 2,5 на тисячу для чоловіків та для жінок. Щодо 1941 року, більше на 1 на тисячу для чоловіків і менше на 1 на тисячу для жінок. У 1949 році щодо 1946 року показники самотніх чоловіків знижуються на 2,5 на тисячу, а дані про таких жінок, навпаки, збільшуються на 0,5 на тисячу та становлять по 3 на тисячу для обох статей. Надалі, у 1966 році зафіксоване падіння до нуля частки чоловіків поза шлюбом, а частка самотніх жінок збільшується на 0,5 до 3,5 на тисячу. У 1985 році показники безшлюбності чоловіків зростають до 2,5 на тисячу, а самотніх жінок на 4,5 – до 8 на тисячу.

Як бачимо, в середині і другій половині ХХ століття для демографічних процесів серед болгарського населення Південної Бессарабії характерні дві тенденції: з одного боку, збільшується частка самотніх жінок до 8 на тисячу, а з іншого – зменшується частка самотніх чоловіків з 5,5 до 2,5 на тисячу. Це пов'язано із тим, що кількість жінок у суспільстві перевищує кількість чоловіків. Ця демографічна трансформація призводить до зміни в соціальних практиках.

Із вивченням безшлюбності бессарабських болгар наприкінці ХХ – початку ХХІ століть пов'язана Таблиця 4.20. Узагальнення результатів в ній відповідає опрацьованню корпусів книг погосподарського обліку за 1995 та 2015 роки.

У 1995 році показники самотніх чоловіків відносно 1985 року зростають на 10,5 до 13 на тисячу. Частка жінок поза шлюбом, навпаки, зменшується на 3,5 – до 4,5 на тисячу. В 2015 році продовжується зростання показників безшлюбності до 24 та

³² Таблицю складено автором за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградне та Нові Трояни Болградського району Одеської області, села Дмитрівка Білгород-Дністровського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

14 на тисячу серед чоловіків та жінок. Навіть порівняно з кризовим 1995 роком вони зростають на 11 та 9,5 на тисячу.

Такі зміни пов'язані із трансформаціями норм суспільної моралі та поведінки. Шлюб поступово втрачає своє положення як цінність та обов'язок. Такі руйнівні процеси відчуються навіть у традиційному аграрному соціумі бессарабських болгар. Також це пов'язано із інтенсифікацією тенденцій до міграцій та урбанізації: все більша частка мешканців сільських поселень переїжджає до міст, звужуючи шлюбний потенціал власного поселення.

4.3. Сезонність шлюбів.

Важливе значення для розуміння шлюбних традицій населення має визначення календарних періодів, коли відбуваються вінчання/весілля. Саме ці індекси відображають господарсько-економічну специфіку та релігійний світогляд. З усього корпусу актуалізованих джерел лише метричні книги містять належні відомості про дати укладення шлюбу, вінчання молодого подружжя. Через такі обставини джерелознавчого змісту, наш аналіз концентрується на XIX – початку XX ст. Світський характер документів фіксації шлюбного стану та позарелігійний характер подібних практик у XX – початку XXI ст. не тільки не відображено у джерелах, але і має принципово іншу природу розподілу актів шлюбу протягом днів тижня та календарного року.

Для першої половини XIX ст. використана база даних, яка містить 558 записів протягом 1812–1850 рр. За походженням, усі вони взяті з церковного поточного обліку, що треба розуміти стосовно поняття «нормативність», яка зумовлена «Кормчою» та іншими релігійними текстами.

Повсякденність болгарської родини Південної Бессарабії протягом XIX ст. залежить від двох груп чинників. З одного боку, усі галузі життєдіяльності були підпорядковані сезонним циклам сільського господарства, що характерно для суспільств із аграрною економікою. З іншого боку, серйозний вплив православної церкви з її системою релігійних заборон із сплетінням з нормами звичаєвого права, які можуть сприйматися як етнокультурні традиції. На підставі такої складної структури побуту формуються не менш складні уявлення про свята та дозвілля. Як окремий випадок, треба розуміти вінчання та весілля як дні відзначення народження нової родини.

Для того, щоб проаналізувати сезонно-календарні прогнози молодих шлюбних пар та їхніх батьків, усі записи про вінчання розподілено згідно із місяцями, в яких відбуваються обряди (Таблиця 4.21.). Разом із тим, дані поділені на три часові інтервали, щоб виявити можливу динаміку протягом майже 40 років першої половини XIX ст.

Дані таблиці демонструють, що у 1812–1825 роках переважна більшість вінчань відбувалась у січні (41,7%), менше – у лютому, жовтні, листопаді (12,6%, 9,7%, 17,5%). На період з квітня по вересень припадає всього по кілька вінчань, і лише один випадок, у березні. Подібні практики з вибором дати проведення весілля спостерігаємо і в 1827–1835 роках. Лише на кілька відсотків знижується весільне навантаження на січень (37,7%) і трохи збільшується кількість весіль у лютому, жовтні, листопаді (22,1%).

Сезонність шлюбів. 1812–1850 рр.³³

Таблиця 4.21.

	1812–1825	%	1827–1835	%	1839–1850	%	Всього	%
Січень	43	41,7%	87	37,7%	81	35,4%	211	37,5%
Лютий	13	12,6%	30	13,0%	21	9,2%	64	11,4%
Березень	0	0,0%	1	0,4%	0	0,0%	1	0,2%
Квітень	4	3,9%	2	0,9%	4	1,7%	10	1,8%
Травень	6	5,8%	9	3,9%	5	2,2%	20	3,6%
Червень	3	2,9%	6	2,6%	4	1,7%	13	2,3%
Липень	3	2,9%	4	1,7%	2	0,9%	9	1,6%
Серпень	2	1,9%	7	3,0%	3	1,3%	12	2,1%
Вересень	1	1,0%	5	2,2%	0	0,0%	6	1,1%
Жовтень	10	9,7%	24	10,4%	30	13,1%	64	11,4%
Листопад	18	17,5%	51	22,1%	79	34,5%	148	26,3%
Всього	103	100,0%	226	97,8%	229	100,0%	558	99,1%

В 1839–1850 роках ще на 2,3% зменшується частка шлюбів у січні (35,4%), на додаток до березня перестають відбуватися весілля у вересні. Натомість, зростає частка вінчань, призначених на листопад (34,5%) та жовтень (13,1%).

Із цих підрахунків стає очевидним, що основна кількість шлюбів припадає на період між закінченням сільськогосподарського року восени та початком наступного весною. Найбільш «популярними» місяцями осені є жовтень та, значною мірою, листопад. Це збігається не лише із завершенням основних господарських робіт, але і з економічними розрахунками за врожай. У цей період є умови для виконання весільного ритуалу за усіма традиціями, які часто регламентують це свято протягом цілого тижня.

З Таблиці 4.21. видно, що відсутній грудень. З усього масиву метричних книг на цей місяць не припадає жодного випадку фіксації шлюбу. Пояснюється це суворим до-

³³ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 211. Оп. 4. Спр. 36. Арк. 32–108 зв., 279–318; Оп. 20. Спр. 16. Арк. 497–538, 65–106; Спр. 17. Арк. 72–112; Спр. 19. Арк. 224–264; Спр. 20. Арк. 73–109; Спр. 107. Арк. 364–401; Спр. 162. Арк. 1–79; Ф.211. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 220–221, 216–219, 263–266; Оп.4. Спр. 46. Арк. 96–151, 261–311, 693–737, 1062–1091, 1127–1148; Оп. 21. Спр. 1. Арк. 10–18, 19–32 зв., 33–46, 72–89, 216–223 зв., 314–323 зв., 257–264, 199–204 зв.

КУІА. Ф. 630. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 25–37, 224–228; Спр. 9. Арк. 111–116; Спр. 14. Арк. 43–53, 99–107, 271–281, 421–439; Ф. 631. Оп. 1. Спр. 2 [Колонії Ташбунар, Імпуцита, Чешма-Варуїта, Чийшія]; Спр. 3. Арк. 234–248, 431–447, 692–704, 758–768; Спр. 5. Арк. 264–272, 484–524, 776–792, 852–866; Спр. 6. Арк. 300–313, 534–548, 844–858, 934–944; Спр. 7. Арк. 218–223, 398–407, 730–745; Спр. 9. Арк. 113–141, 183–199, 585–607, 807–820; Спр. 10. Арк. 113–130, 669–685, 693–718, 921–934; Спр. 11. Арк. 122–144, 192–203, 648–660; Спр. 12. Арк. 113–130, 244–258, 172–184, 445–461, 613–625, 631–648, 560–569; Спр. 13. Арк. 91–110, 153–173, 448–463; Спр. 15. Арк. 285–327, 1–35зв.; Спр. 16. Арк. 306–357; Спр. 18. Арк. 236–279 [Колонії Ташбунар та Чийшія]; Спр. 20. Арк. 42–93, 289–331, 885–921; Спр. 23. Арк. 55–110; Спр. 24. Арк. 112–172, 279–321, 536–605; Спр. 27. Арк. 303–357, 629–703; Спр. 28. Арк. 136–199, 336–388, 648–723, 371–417 зв.

триманням Різдвяного посту та заборонаю вінчатися. Проте наступні два місяці зими (зокрема січень) виступають етапом найбільшої кількості вінчань. Виправдовується ця традиція тим, що, за спостереженнями лікарів та священників, зимові весілля та, відповідно, зачаття протягом січня-лютого дають найздоровіших дітей. Серед жінок виробляється біологічний ритм зачаття та народжень в один і той самий час. Час весілля зумовлює весь подальший хід сімейного життя³⁴.

Протягом першої половини XIX ст. березень майже завжди припадає на період Великоднього посту. З 1815-го по 1861 р. найбільш ранній початок цього посту припадав на 3 лютого, найбільш пізній – на 6 березня, а Великдень, відповідно, на 30 березня та 30 квітня³⁵. Незважаючи на сувору заборону здійснювати вінчання, у метричній книзі Чийшії за 1834 р. трапився запис про такий обряд, який здійснений 15 березня. Шлюб укладають колоніст Петро Іванов Гечов та Неділя Златева, донька чийшійського колоніста Злате Костева³⁶. У цей рік Великдень святкували 22 квітня та, відповідно, 15 березня є суботою другого тижня Великого посту. Безумовно, що подібні винятки вкрай рідкі, хоча Марія Тодорова, вивчаючи схожу проблему, наводить етнографічні матеріали з поселенням регіону Габрово. Бідні мешканці схильні вступати до шлюбу під час Різдвяного посту, незважаючи на релігійну заборону, оскільки таке весілля коштує набагато менше³⁷.

Березень, крім Великого посту, є часом початку інтенсивних польових робіт. Інтервал між ним та кінцем вересня, а інколи до середини листопада, – це період із вкрай низькою часткою шлюбів. Стрімке збільшення кількості весінь простежується ближче до кінця листопада. Варто відзначити, що, виходячи із отриманих даних, шлюби укладаються та навіть освячуються у церкві протягом і Петровського посту, який охоплює увесь червень, і Успенського посту, що триває два тижні у серпні.

Із метою прослідкувати динаміку змін у сезонності шлюбів протягом першої половини XIX ст. складено Діаграму 4.2. Для наочності усі шлюби, укладені з березня по вересень, угруповано до одного кластеру. У такий спосіб яскраво виражено дві паралельні тенденції.

Перша з них – чітке зростання частки шлюбів, які укладені в листопаді та, частково, у жовтні. Ця тенденція здійснюється за рахунок зменшення в інтервалі з січня до вересня. Отже, серед болгарського населення Південної Бессарабії усе більшою перевагою користується листопад, як найбільш популярний місяць для вінчання та весілля. Друга тенденція, що не так чітко репрезентується, але відчувається – це процес, в результаті якого межі сезонності шлюбів стають до 1850 р. все більш виразними та

³⁴ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начала XX в.) : в 2 т. Санкт-Петербург, 2003. Т. 1 : Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. С. 170.

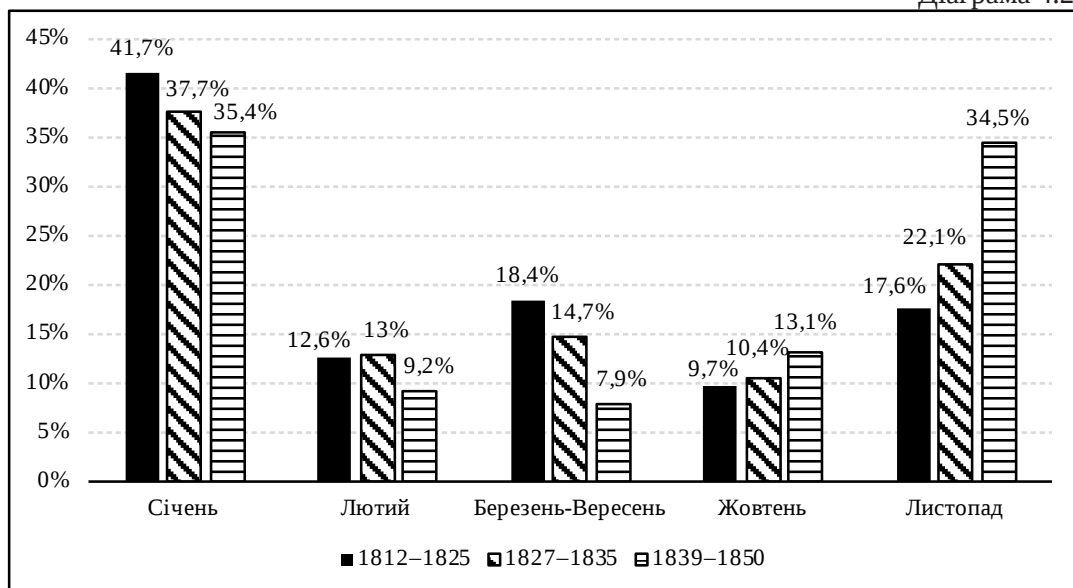
³⁵ Авдеев А., Блюм А., Троицкая И. Сезонный фактор в демографии российского крестьянства в первой половине 19 века: брачность, рождаемость, младенческая смертность. *Российский демографический журнал*. 2002. № 1. С. 35–45.

³⁶ КУИА. Ф. 631. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 631–648.

³⁷ Todorova M. N. *Balkan family structure and the European pattern: demographic development in Ottoman Bulgaria*. Budapest, 2006. С. 36.

Динаміка сезонності шлюбів. 1812–1850 рр.³⁸

Діаграма 4.2.

чіткими. Слід звернутися до відсоткового розподілу шлюбів у кластері березень – вересень. На першому етапі (1812–1825 рр.) сумарна частка становить 18,4%, на другому (1827–1835 рр.) – 14,7%, а вже на третьому (1839–1850 рр.) – лише 7,9%. У першій чверті XIX ст. кожен п'ятий шлюб освячується у церкві під час активних сільськогосподарських робіт, тоді як у середині XIX ст. – вже лише кожен дванадцятий.

Описані вище трансформаційні процеси приводять нас до наступного висновку. Болгари-переселенці, які прибувають на територію Південної Бессарабії на початку XIX століття, становлять досить різноманітну в аспекті господарських традицій групу. Частина цього населення на Балканах займається землеробством, інші – тваринництвом, чималою в переселенському середовищі є частка ремісників. Подібна різноманітність призводить до певної розмитості міжсезонності шлюбів. У процесі адаптації до нових господарсько-економічних умов переважна більшість колоністів зайнялася землеробством, що і обумовлює початок процесу змін шлюбної сезонності, формуванню в ній чіткіших меж і різких переходів.

Сезонність шлюбів, з точки зору історичної демографії, прийнято вивчати за тривалими періодами: 20, 50 і навіть 100 років. Оскільки кількість днів у місяцях неоднакова, необхідно зіставити отримані величини з одним періодом – для цього їх ділимо на кількість днів у місяці або, для лютого, на середню кількість днів. Потім таке число подій в день замінюється відносними величинами, загальне число яких дорівнює 1200³⁹. Спробуємо цю методику застосувати для аналізу сезонності шлюбів серед болгар Буджака.

У Таблиці 4.22. наведено дані метричних книг першої половини XIX століття відповідно із методики аналізу сезонності шлюбів, запропонованою Луї Анрі та Аленом

³⁸ Див. посилання до Табл. 4.21.

³⁹ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии. Москва, 1997. С. 62.

Відносні показники сезонності шлюбів. 1812–1850 рр.⁴⁰

Таблиця 4.22.

1812–1850	Місяць вінчання												Всього
	С	Л	Б	К	Т	Ч	Л	С	В	Ж	Л	Г	
Абсолютна кількість	211	64	1	10	20	13	9	12	6	64	148	0	558
Днів у місяці	31	28,3	31	30	31	30	31	31	30	31	30	31	
Вінчань на день	6,81	2,06	0,03	0,32	0,65	0,42	0,29	0,39	0,19	2,06	4,77	0,00	18,00
Відносні показники	454	138	2	22	43	28	19	26	13	138	318	0	1200

Дні тижнів вінчань. 1812–1850 рр.⁴¹

Таблиця 4.23.

	1812–1825	%	1827–1835	%	1839–1850	%	Всього	%
Понеділок	8	8,2%	26	11,5%	6	2,6%	40	7,3%
Вівторок	54	55,1%	108	47,8%	185	81,5%	347	63,0%
Середа	9	9,2%	29	12,8%	14	6,2%	52	9,4%
Четвер	7	7,1%	17	7,5%	3	1,3%	27	4,9%
П'ятниця	8	8,2%	6	2,7%	3	1,3%	17	3,1%
Субота	9	9,2%	17	7,5%	10	4,4%	36	6,5%
Неділя	3	3,1%	23	10,2%	6	2,6%	32	5,8%
Всього	98	100,0%	226	100,0%	227	100,0%	551	100,0%

Блюмом. Отримані відносні показники вінчань у місяць, звісно, демонструють нам співвідношення, ідентичне описаному вище. Можна констатувати той факт, що, незважаючи на певні трансформаційні процеси в сезонності шлюбів протягом майже сорокалітнього періоду, січень і листопад залишаються лідерами з кількості укладених шлюбів.

Таблиця 4.23. складена з метою визначення днів тижня, на які призначено весілля болгарським населенням Південної Бессарабії в першій половині XIX ст. Як бачимо, в період 1812–1825 років більше половини вінчань призначено на вівторок. На інші дні тижня припадає приблизно однакова частка обрядів (від 7,1% до 9,2%), і лише 3,1% вінчань відбувається в неділю. У 1827–1835 роках на 7,8%, до 47,2%, зменшується частка весіль, які проходять у вівторок. Ще трохи менше весіль стали проводити в п'ятницю та суботу. У той же час, частіше стали призначати весілля на понеділок, середу та неділю (10%). В період 1839–1850 років, майже вдвоє – до 81,5% – виростає частка призначених на вівторок вінчань. Одночасно набагато рідше стали проходити весілля в інші дні тижня (6,2%–1,3%).

Отже, до середини XIX століття днем вінчання переважна більшість молодят обирають вівторок. На наш погляд, це пов'язано із збільшенням рівня релігійної освіченості населення. У той же час на вибір дня вінчання суттєво впливають сільські священники. Вірогідно, цей вплив, у більшій частині випадків, визначальний.

⁴⁰ Див. посилання до Табл. 4.21.

⁴¹ Там само.

Дні тижня по місяцях вінчань. 1812–1850 рр.⁴²

Таблиця 4.24.

	С	Л	Б	К	Т	Ч	Л	С	В	Ж	Л	Всього
Понеділок	19	3	1	1	0	0	0	3	0	2	11	40
Вівторок	141	32	0	6	7	3	7	2	2	44	104	348
Середа	15	9	0	1	6	1	0	3	0	2	17	54
Четвер	6	8	0	1	0	3	1	0	1	3	6	29
П'ятниця	6	3	0	0	1	2	0	2	0	1	2	17
Субота	11	5	1	1	1	1	0	2	2	9	3	36
Неділя	9	6	0	0	4	3	1	0	1	3	5	32
Всього	207	66	2	10	19	13	9	12	6	64	148	556
%	37,2%	11,9%	0,4%	1,8%	3,4%	2,3%	1,6%	2,2%	1,1%	11,5%	26,6%	100,0%

Дні тижня вінчань за окремими колоніями. 1812–1850 рр.⁴³

Таблиця 4.25.

	Ташбунар	%	Імпуцита	%	Чийшія	%	Чешма-Варуїта	%
Понеділок	3	1,7%	7	6,9%	9	9,9%	19	13,5%
Вівторок	120	69,4%	55	54,5%	63	69,2%	74	52,5%
Середа	25	14,5%	6	5,9%	10	11,0%	10	7,1%
Четвер	8	4,6%	3	3,0%	3	3,3%	13	9,2%
П'ятниця	5	2,9%	4	4,0%	2	2,2%	6	4,3%
Субота	9	5,2%	12	11,9%	4	4,4%	5	3,5%
Неділя	3	1,7%	14	13,9%	0	0,0%	14	9,9%
Всього	173	100,0%	101	100,0%	91	100,0%	141	100,0%

У Таблиці 4.24. розглянуто помісячний вибір болгарськими колоністами Буджака днів тижня для проведення весільних церемоній, що дозволяє зіставити результати аналізу вибору населенням для проведення шлюбних церемоній і днів тижня, і місяця.

Зазначимо, що і в цьому випадку підтверджується пріоритетність і січня, і вівторка, оскільки саме в січневій вівторки проведено найбільше весіль (141). Другими за популярністю є листопадові вівторки (104), третіми – жовтневі вівторки, а четвертими – вівторки в лютому. Наступними за частотою призначених вінчань є січневі понеділки (19). В усі інші січневі дні тижня теж укладено більше шлюбів, ніж у відповідні дні інших місяців. Єдиним винятком стали січневі середи з 15 вінчаннями, які поступаються середам листопада з 17 вінчаннями.

В Таблиці 4.25. розглянуто вибір днів тижня населенням окремих колоній для проведення весільних церемоній. Серед них прийнято вважати, що Ташбунар заселений представниками туکانської етнографічної групи болгар. У колонії Імпуцита, хоча і мешкають переважно туکانці, але цей населений пункт лежить на шляху міграцій, і тому в середовищі його населення можливі прояви інших культурних особливостей.

⁴² Див. посилання до Табл. 4.21.

⁴³ Там само.

Дні тижня вінчань. 1851–1910 рр.⁴⁴

Таблиця 4.26.

	Роки								Всього	
	1851	1877	1882	1883	1886	1887	1906	1910		
Понеділок	0	4	0	0	0	0	12	6	22	17,6%
Вівторок	17	7	24	10	11	9	1	2	81	64,8%
Середа	0	0	6	0	0	3	0	0	9	7,2%
Четвер	0	2	0	0	0	0	1	1	4	3,2%
П'ятниця	4	1	0	1	0	0	0	0	6	4,8%
Субота	2	1	0	0	0	0	0	0	3	2,4%
Всього	23	15	30	11	11	12	14	9	125	100,0%

Місяці вінчань. 1851–1910 рр.⁴⁵

Таблиця 4.27.

	Роки								Всього	%
	1851	1877	1882	1883	1886	1887	1906	1910		
Січень	1	6	2	0	0	0	3	0	12	9,6%
Лютий	0	0	0	0	1	1	0	0	2	1,6%
Березень	0	0	1	1	0	0	0	0	2	1,6%
Квітень	1	1	0	0	0	0	0	1	3	2,4%
Червень	0	1	1	0	1	0	0	1	4	3,2%
Липень	0	0	3	0	0	0	0	0	3	2,4%
Вересень	15	0	18	7	0	11	7	5	63	50,4%
Жовтень	6	5	5	3	9	0	4	2	34	27,2%
Листопад	0	2	0	0	0	0	0	0	2	1,6%
Всього	23	15	30	11	11	12	14	9	125	100,0%

Певні культурні особливості можливі і серед населення Чийшії, заселеної туканцями та балканцями. Чешма-Варуїта заселена представниками сиртської групи болгар. Зважаючи на це, ми можемо простежити вплив певних етнокультурних особливостей мешканців цих населених пунктів на вибір ними часу проведення весільних церемоній.

Так, в Ташбунарі переважну більшість шлюбів (69,4%) укладено у вівторок, а ще 14,5% вінчань відбуваються в середу. На інші ж дні тижня в цьому населеному пункті припадає від 1,7% до 5,2% весіль. Така ж велика частка вінчань у вівторок характерна і для Чийшії (69,2%). На відміну від Ташбунара, крім середи (11,0%), в цій колонії майже стільки ж шлюбів укладається і в понеділок (9,9%). В інші ж дні тижня чийшійці проводили від 2,2% до 4,4% весільних церемоній. І зовсім не призначають вінчання

⁴⁴ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 211. Оп. 4. Спр. 36. Арк. 32–108 зв., 279–318; Оп. 20. Спр. 16. Арк. 497–538, 65–106; Спр. 17. Арк. 72–112; Спр. 19. Арк. 224–264; Спр. 20. Арк. 73–109; Спр. 107. Арк. 364–401; Спр. 162. Арк. 1–79.

⁴⁵ Там само.

Відносні показники місяців вінчань. 1851–1910 рр.⁴⁶

Таблиця 4.28.

	Місяць вінчання												Всього
	С	Л	Б	К	Т	Ч	Л	С	В	Ж	Л	Г	
Абсолютна кількість	12	2	0	2	3	0	4	0	3	63	34	2	125
Днів у місяці	31	28,3	31	30	31	30	31	31	30	31	30	31	
Вінчань на день	0,39	0,06	0,00	0,06	0,10	0,00	0,13	0,00	0,10	2,03	1,10	0,06	4,03
Відносні показники	115	19	0	19	29	0	38	0	29	605	327	19	1200

на неділю. І в Імпудиті, хоча і трохи менше, ніж у Ташбунарі і Чийшії, але все ж таки більшість весіль відбувається у вівторок (54,5%), потім за популярністю йдуть неділя (13,9%) та субота (11,9%). В інші дні тижня проводяться від 3,0% до 6,9% весіль. Населення Чешма-Варуїти теж більше половини вінчань проводить у вівторок (52,5%), ще їх призначають на понеділок (13,5%), неділю (9,9%) та четвер (9,2%).

Показовою є компаративна перспектива із Балканами. Згідно із підрахунками М. Тодорової, на 1834–1886 рр. серед болгар регіону Балтаджи січень (549 з 757 випадків) та вівторок (60%) також виступають найбільш популярними щодо вінчань⁴⁷. Автор у результаті доходить висновків, що «болгарський християнський шлюб (як православний, так і католицький) з його забороненими днями та періодами стає невід'ємною частиною народного календаря»⁴⁸. Це чітко свідчить про сталість етнокультурної традиції, що сформувалася ще у Болгарії та функціонує у Буджаку. Посилення цієї традиції спостерігається у другій половині XIX – початку XX ст. (Таблиця 4.26.). Наші вибіркові підрахунки із метричних книг 1851–1910 рр. переконливо презентують абсолютне домінування вівторка (загальний – 64,8%, тобто понад дві третини від усіх вінчань) та понеділка (17,6%). Як динаміку можна розглядати зростання значення понеділка як «вдалого» дня щодо весілля. Показовою є відсутність свідчень про вінчання у неділю.

Якщо відносно днів тижня спостерігаємо сталість, то стосовно календарних місяців відбуваються принципові зміни (Таблиця 4.27.). Якщо у першій половині XIX ст. явно домінує січень, лютий та листопад, то вже у другій половині того ж століття – вересень та жовтень. Понад половина від усіх вінчань відбувається у вересні (50,5%) та чверть – у жовтні (27,2%); а разом – понад три чверті усіх весіль. Як реліктовий залишається січень – майже кожен десятий (9,6%), на відміну від кожного третього шлюбу у першій половині XIX ст. (37%). Повністю випадає травень та серпень, у яких так само, як і у грудні, не зафіксовано жодного вінчання.

Календарна сезонність укладення шлюбів явно демонструє перегрупування. Припустимо, що вони віддзеркалюють процеси стабілізації господарського укладу болгар Бессарабії. Саме аграрна спрямованість цієї спільноти визначає «популярність» осінніх місяців, коли завершуються усі польові роботи, закінчується збір врожаю та

⁴⁶ Див. посилання до Табл. 4.26.

⁴⁷ Todorova M. N. *Balkan family structure and the European pattern: demographic development in Ottoman Bulgaria*. Budapest, 2006. С. 36–38.

⁴⁸ Там само. С. 37.

.....

фінансові розрахунки. Важливою частиною укладення шлюбу є народні колективні трапези, які у вересні та жовтні забезпечені усім необхідним (від харчів до вина).

Такий перехід вдало ілюструється порівнянням двох періодів за допомогою відносних показників (Таблиця 4.28.). Якщо на січень та лютий у першій половині XIX ст. припадає майже половина усіх вінчань – 454 та 138 відповідно, то на другу половину XIX – початок XX ст. лише десята частина – 115 та 19. Аналогічно щодо вересня та жовтня – 13 та 138 (перша половина XIX ст.) проти 605 та 327 (друга половина XIX – початок XX ст.).

4.4. Шлюбний вік наречених.

Важливим моментом для розуміння загальних процесів, які відбуваються в родинній сфері болгарських колоністів Південної Бессарабії в першій половині XIX ст., є визначення середнього віку вступу до першого шлюбу. З усіх історичних джерел, які використовуються нами для аналізу етнодемографічних процесів в болгарській родині, тільки в метричних книгах наявні дані про вік молодят. Особливості ведення цих книг священниками та їхня збереженість не завжди дозволяють виявити потрібні відомості в повному обсязі. Нам вдалось встановити 376 записів про вік дівчат і 418 записів про вік парубків у першій половині XIX століття. Найбільш ранні шлюби у дівчат зареєстровані в 15-річному віці, а найбільш пізні заміжжя – в 28 років. Діапазон віку укладення першого шлюбу чоловіками становить інтервал від 18 до 31 року.

Для з'ясування середнього віку при вступі до першого шлюбу ми використаємо методику підрахунків, запропоновану Л. Анрі та А. Блюмом, яку широко застосовують у дослідженнях з історичної демографії. Щоб з'ясувати середній вік парубків та дівчат, досить вирахувати загальну суму повних років наречених певного віку та помножити її на кількість їхніх шлюбів, здійснити такі операції для всіх вікових категорій та вирахувати суму всіх цих добутків. Її ж треба розділити на загальну кількість перших шлюбів всіх вікових категорій, а до результату додати 0,5⁴⁹.

З метою визначення середнього шлюбного віку болгарських жінок в першій половині XIX століття створено Таблицю 4.29., в яку за роками, у визначеному нашим аналізом інтервалі, внесено дані про кількість відповідних шлюбів та проміжні результати підрахунків, які дозволять, використовуючи відповідну методику обчислень, досягти поставленої мети.

Результатом підрахунків середнього віку виходу жінок заміж за представленими в Таблиці 4.29. даними, є математичне вираження $7399 / 376 + 0,5 = 20,2$.

Використовуючи з метою визначення середнього віку першого шлюбу болгарських колоністів той же алгоритм дій, що і у визначенні середнього віку виходу заміж жінок, ми отримаємо математичне вираження $9680 / 418 + 0,5 = 23,7$, значення якого і є середнім шлюбним віком чоловіків в першій половині XIX століття (Таблиця 4.30.). Отже, ми отримуємо як середній шлюбний вік для жінок – 20,2, для чоловіків – 23,7 років.

⁴⁹ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии. Москва, 1997. С. 69.

Розподіл жінок за віком перших шлюбів. 1812–1850 рр.⁵⁰

Таблиця 4.29.

Вік в роках	Шлюби	Добуток (1) x (2)	Різниця віку та 16	Добуток (2) x (4)	Сукупна кількість шлюбів
1	2	3	4	5	6
16	16	256	0	0	16
17	28	476	1	28	44
18	85	1530	2	170	129
19	67	1273	3	201	196
20	79	1580	4	316	275
21	31	651	5	155	306
22	25	550	6	150	331
23	19	437	7	133	350
24	13	312	8	104	363
25	7	175	9	63	370
26	4	104	10	40	374
27	1	27	11	11	375
28	1	28	12	12	376
Всього	376	7399		1383	

Розподіл чоловіків за віком перших шлюбів. 1812–1850 рр.⁵¹

Таблиця 4.30.

Вік в роках	Шлюби	Добуток (1) x (2)	Різниця віку та 18	Добуток (2) x (4)	Сукупна кількість шлюбів
1	2	3	4	5	6
18	6	108	0	0	6
19	16	304	1	16	22
20	45	900	2	90	67
21	50	1050	3	150	117
22	65	1430	4	260	182
23	60	1380	5	300	242
24	62	1488	6	372	304
25	43	1075	7	301	347
26	31	806	8	248	378
27	11	297	9	99	389
28	12	336	10	120	401
29	8	232	11	88	409
30	5	150	12	60	414
31	4	124	13	52	418
Всього	418	9680		2156	

⁵⁰ Див. посилання до Табл. 4.21.

⁵¹ Там само.

Розподіл жінок за віком перших шлюбів за віковими групами. 1812–1850 рр.⁵²

Таблиця 4.31.

Вік в роках	Шлюби	Добуток (1) x (2)	Різниця віку та 18	Добуток (2) x (4)	Добуток (2) x (5)
1	2	3	4	5	6
15–19	196	17,5	0	0	0
20–24	167	22,5	5	1	167
25–29	13	27,5	10	2	26
Всього	376				193

Розподіл чоловіків за віком перших шлюбів за віковими групами. 1812–1850 рр.⁵³

Таблиця 4.32.

Вік в роках	Шлюби	Добуток (1) x (2)	Різниця віку та 18	Добуток (2) x (4)	Добуток (2) x (5)
1	2	3	4	5	6
15–19	22	17,5	0	0	0
20–24	282	22,5	5	1	282
25–29	105	27,5	10	2	210
30–34	9	32,5	15	3	27
Всього	418				519

Можна також вирахувати середній шлюбний вік іншим способом – помноживши різницю між віком укладення шлюбу та найбільш юним шлюбним віком в таблиці на число шлюбів. Такий вираз для жінок (Таблиця 4.29.) дорівнює $1383 / 376 + 16,5 = 20,2$. Для чоловіків (Таблиця 4.30.) $2156 / 418 + 18,5 = 23,7$.

Обчислимо середній вік укладення шлюбу ще одним способом, розподіливши молодят за статевими та віковими групами із кроком у 5 років. Дані з Таблиці 4.31. демонструють розподілення 376 наречених саме за такими віковими групами.

Відповідно до методики, запропонованої Л. Анрі та А. Блюмом⁵⁴, помноживши 193, суму добуток вікових груп, на 5 років (інтервал вікових груп), ми отримаємо число років, які 376 дівчат проживають після 17,5 років (середній вік наймолодшої вікової групи 15–19) до укладення шлюбу – воно дорівнює 965. Розділивши його на кількість шлюбів (376), ми отримаємо середнє число років між 17,5 роками та шлюбом. Після додавання до отриманого результату середнього віку наймолодшої групи, ми отримаємо середній шлюбний вік для дівчат: $965/376 + 17,5 = 2,6 + 17,5 = 20,1$.

Розподілення перших шлюбів болгарських чоловіків за віковими категоріями представлено в Таблиці 4.32., яку складено за даними метричних книг першої половини XIX ст. У підрахунках використовується така ж методика, як і у визначенні середнього віку заміжжя колоністок у попередньому випадку. І в цьому випадку знаходимо значення вираження: $2595/418 + 17,5 = 6,2 + 17,5 = 23,7$

⁵² Див. посилання до Табл. 4.21.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии. Москва, 1997. С. 70.

**Розподіл за віком перших шлюбів та розрахований
середній шлюбний вік. 1818–1850 рр.⁵⁵**

Таблиця 4.33.

Вік	1818				1825				1835				1850			
	Ч	Д	Ж	Д	Ч	Д	Ж	Д	Ч	Д	Ж	Д	Ч	Д	Ж	Д
16	0		13	208	2	32	9	144	7	112	14	224	9	144	20	320
17	2	34	16	272	0	0	14	238	9	153	27	459	12	204	39	663
18	4	72	19	342	2	36	12	216	16	288	30	540	20	360	38	684
19	7	133	15	285	6	114	13	247	24	456	32	608	30	570	48	912
20	2	40	10	200	6	120	10	200	22	440	24	480	38	760	28	560
21	6	126	12	252	7	147	11	231	29	609	31	651	36	756	36	756
22	9	198	4	88	10	220	7	154	24	528	24	528	37	814	34	748
23	12	276	3	69	12	276	5	115	23	529	15	345	47	1081	21	483
24	11	264	3	72	9	216	4	96	15	360	16	384	25	600	14	336
25	9	225	4	100	8	200	2	50	16	400	6	150	18	450	12	300
26	14	364	1	26	10	260	1	26	9	234	11	286	16	416	9	234
27	9	243	1	27	4	108			12	324	3	81	12	324		
28	8	224	1	28	8	224			1	28	1	28	12	336		
29	8	232			4	116			2	58			6	174		
30	5	150			3	90			3	90			2	60		
31	4	124			3	93			2	62			3	93		
32	5	160			1	32			3	96			1	32		
33	2	66							1	33						
34	1	34														
Всього	118	2965	102	1969	95	2284	88	1717	218	4800	234	4764	324	7174	299	5996
Середній	25,6		19,8		24,5		20,0		22,5		20,9		22,6		20,6	

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; Д – Добуток (вік, помножений на число шлюбів)

Зважаючи на це, можемо відзначити, що вираховуючи середній вік двома методами, ми отримуємо схожі результати. Так, середній вік заміжжя болгарських жінок дорівнює 20 рокам, а середній вік укладання першого шлюбу парубками становить близько 24 років.

Як уже згадувалось вище, з масових історичних джерел, які підлягають нашому аналізу, лише в метричних книгах є точні відомості про вік наречених у день вінчання. Для визначення середнього шлюбного віку на основі сповідальних відомостей чи Ревізьких реєстрів нам, насамперед, необхідно визначити вік чоловіків і жінок під час укладання ними першого шлюбу. Ми здійснили ці підрахунки в кілька етапів, взявши за основу вік першої дитини в родині.

⁵⁵ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 5. Оп. 2, Спр. 442. Арк. 278 зв.–288, 337 зв.–344, 475–483, 461–468 зв.; КУІА. Ф. 627. Оп. 1. Спр. 1 [Колонії Чийшія, Імпугита, Чешма-Варуїта]; Ф. 134. Оп. 2. Спр. 52. Арк. 1–26 зв., 253–318, 362–421; Спр. 54. Арк. 453–491; Спр. 56. Арк. 1–64; Спр. 245. Арк. 159–215, 216–274, 340–390; Спр. 250. Арк. 180–240, 280–321; Спр. 448. Арк. 124–193, 509–557.

Розрахунок середнього шлюбного віку жінок. 1818–1850 рр.⁵⁶

Таблиця 4.34.

Жінки	Вік в роках	Кількість шлюбів	Середній вік	Середній вік мінус 17,5	Попередня величина, поділена на 5	Добуток (2) x (5)	Середній шлюбний вік
	1	2	3	4	5	6	7
1818	15–19	67	17,5	0	0	0	19,7
	20–24	32	22,5	5	1	32	
	25–29	8	27,5	10	2	16	
	30–34	0	32,5	15	3	0	
		107				48	
1835	15–19	117	17,5	0	0	0	20,6
	20–24	114	22,5	5	1	114	
	25–29	22	27,5	10	2	44	
	30–34		32,5	15	3	0	
		253				158	
1850	15–19	164	17,5	0	0	0	20,3
	20–24	133	22,5	5	1	133	
	25–29	23	27,5	10	2	46	
	30–34	0	32,5	15	3	0	
		320				179	

Для початку, нам необхідно визначити віковий діапазон жіночого населення, особливо його вищу межу, унеможлививши відхід з родини першої дитини, вірогідніше за все доньки, за фактом заміжжя. Нижня межа діапазону шлюбного віку, яка виявлена в Ревізському реєстрі, дорівнює 15 рокам. Відповідно, ми можемо припустити, що така молода жінка може народити дочку, не досягнувши 16 років, і цілком ймовірно, що через 15 вона видасть свою дитину заміж. Ми відібрали всі сімейні пари, в яких вік жінок досягає 30 років включно. У такий спосіб, ми вибрали з посімейних списків всі пари, в яких вік дружини менший або дорівнює 30 рокам.

Другим етапом, ґрунтуючись на факті того, що не всі жінки народжують свого первістка протягом першого року заміжжя⁵⁷, ми від віку матері відняли вік першої дитини і ще один рік, і отримали передбачуваний шлюбний вік жінок, відповідно і шлюбний вік чоловіків. У результаті підрахунків можемо зазначити, що верхня межа шлюбного віку для жінок становить 28 років. Діапазон віку першого шлюбу для чоловіків становить інтервал від 16 до 34 років. Результати аналізу наведені в Таблицях 4.33–4.35.

Так, у Таблиці 4.33. для 1818, 1825, 1835 та 1850 років за роками, у визначеному нами інтервалі, розміщено дані про кількість укладених шлюбів, обчислені проміжні результати підрахунків, добутки від множення віку на кількість шлюбів, що дозволяє

⁵⁶ Див. посилання до Табл. 4.21.

⁵⁷ Todorova M. N. Balkan family structure and the European pattern: demographic development in Ottoman Bulgaria. Budapest, 2006. С. 62.

Розрахунок середнього шлюбного віку чоловіків. 1818–1850 рр.⁵⁸

Таблиця 4.35.

Чоловіки	Вік в роках	Кількість шлюбів	Середній вік	Середній вік мінус 17,5	Попередня величина, поділена на 5	Добуток (2) x (5)	Середній шлюбний вік
	1	2	3	4	5	6	7
1818	15–19	12	17,5	0	0	0	24,9
	20–24	38	22,5	5	1	38	
	25–29	48	27,5	10	2	96	
	30–34	17	32,5	15	3	51	
		115				171	
1835	15–19	63	17,5	0	0	0	22,9
	20–24	126	22,5	5	1	126	
	25–29	59	27,5	10	2	118	
	30–34	13	32,5	15	3	39	
		261				283	
1850	15–19	71	17,5	0	0	0	22,6
	20–24	183	22,5	5	1	183	
	25–29	64	27,5	10	2	128	
	30–34	6	32,5	15	3	18	
		324				329	

вирахувати суму років, прожитих до шлюбу. Розділивши цей показник на загальну кількість шлюбів та застосувавши коефіцієнт 0,5, ми і отримали за роками дані про середній шлюбний вік для обох статевих груп.

Отже, розглядаючи отримані результати, відзначимо, що середній шлюбний вік для жінок протягом першої половини ХІХ ст., за даними сповідальних відомостей і Ревізьких реєстрів, становить **20,3** року, для чоловіків – **23,8** року. Як бачимо, ці дані досить близькі до показників середнього віку виходу заміж, отриманих з метричних книг (відповідно: 20,2 і 23,7 року).

У переписі 1818 р. переписувач округлює вік респондентів, а вік чоловіків, вірогідно, в більший бік. З цим і пов'язаний доволі високий показник шлюбного віку чоловіків.

Відповідні дані Ревізьких реєстрів 1818, 1835 і 1850 років угруповано за віковими групами з кроком у 5 років і викладено у Таблицях 4.34. і 4.35. Крім того, в них внесено і проміжні результати обчислень, що дозволяє з використанням уже знайомої нам методики вирахувати середній вік виходу заміж болгарських дівчат і парубків. Відповідно з даними цих таблиць, середній шлюбний вік болгарських колоністок протягом першої половини ХІХ століття дорівнює **20,2** року. Ті ж показники для парубків становлять **23,5** року.

Підбиваючи підсумки, треба відзначити, що аналіз даних з метричних книг, як і відомості, отримані з Ревізьких реєстрів і сповідальних відомостей, демонструють

⁵⁸ Див. посилання до Табл. 4.21.

.....

практично тотожні результати. Середній шлюбний вік дівчат коливається в межах **20,1–20,3** року та **23,3–23,8** року – для парубків. Можна впевнено стверджувати, що середній шлюбний вік болгарських дівчат Південної Бессарабії в першій половині XIX століття трохи перевищує 20 років, а болгарські хлопці того часу одружуються між 23 та 24 роками.

Хронологічні зрізи, відбиті в Ревізьких реєстрах і сповідальних відомостях, дозволяють нам розглянути динаміку змін показників середнього шлюбного віку протягом першої половини XIX століття. Аналіз перепису 1818 року дає нам найнижчий показник середнього шлюбного віку для жіночого населення колоній – 19,7 року – і в той же час найвищий для чоловіків – 24,8 року. Порівнюючи з отриманими Марією Тодоровою результатами дослідження балканської родини⁵⁹, можна сміливо стверджувати, що в першій чверті XIX століття вік укладення шлюбу болгарськими колоністами має риси балканських традицій, хоча, безумовно, наявні і впливи трансформаційних процесів, які зумовили поступове збільшення середнього шлюбного віку у жінок і зменшення його у чоловіків. Пікових значень ці процеси досягають в 30-х рр. XIX століття. У цей час шлюбний вік дівчат збільшується до 21 року, а у парубків зменшується до 22,6 року. Вважаємо, що ці дві тенденції пов'язані із намаганнями утримати робочі руки доньок у родині в умовах наявності земельних ресурсів та браку робочої сили. З іншого боку, бажання якомога швидше одружити сина зумовлене бажанням отримати ще одного працівника в родину.

У середині XIX століття ситуація змінюється. Якщо показники середнього шлюбного віку чоловіків залишаються такими, як і раніше, то для дівчат аналогічні показники зменшуються. На наш погляд, ці зміни пов'язані із суттєвим збільшенням середньої чисельності болгарської родини до 9,4 особи на сім'ю. Це, відповідно, призводить до зменшення дефіциту робочих рук і, на противагу прагненню якомога довше затримати дівчину в батьківському домі, прийшло бажання швидше видати її заміж.

Програна Росією Кримська війна 1853–1856 рр. закінчується підписанням Паризького мирного договору 18 березня 1856 р. Ця дата відкриває новий період, що триває до 1878 р., і протягом якого діаспорна група бессарабських болгар, усталена в першій половині XIX ст., еволюціонує нарізно в межах двох державних систем. Територіально-адміністративна, соціальна та господарсько-економічна системи болгарських колоній Південної Бессарабії, сформовані у першій половині XIX ст., зазнають суттєвих трансформацій. Не могли такі кардинальні зміни не відобразитись і на родинній організації колоністів, зокрема на показниках середнього віку укладення ними шлюбів.

Дослідження цього аспекту життя болгарського населення Південної Бессарабії будемо проводити за методикою, апробованою у вивченні вікових меж вступу до першого шлюбу на початку XIX століття. З цією метою, на основі поточного церковного обліку складена Таблиця 4.36., яка дозволяє визначити середній шлюбний вік колоністок у другій половині XIX століття. В ній наведено дані про вік наречених, кількість таких шлюбів та проміжні результати обробки даних. Як і в попередніх випадках, для кожної вікової категорії ми вираховуємо кількість років, прожитих до

⁵⁹ Todorova M. N. *Balkan family structure and the European pattern: demographic development in Ottoman Bulgaria*. Budapest, 2006. С. 38.

**Розподіл жінок за віком перших шлюбів
та розрахований середній шлюбний вік. 1851–1910 рр.⁶⁰**

Таблиця 4.36.

Вік в роках	Шлюби	Добуток (1) x (2)	Різниця віку та 17	Добуток (2) x (4)	Сукупна кількість шлюбів
1	2	3	4	5	6
17	10	170	0	0	10
18	18	324	1	18	28
19	20	380	2	40	48
20	17	340	3	51	65
21	7	147	4	28	72
22	15	330	5	75	87
23	4	92	6	24	91
24	6	144	7	42	97
25	1	25	8	8	98
26	1	26	9	9	99
27	1	27	10	10	100
31	1	31	14	14	101
Всього	101	2036		224	

**Розподіл чоловіків за віком перших шлюбів
та розрахований середній шлюбний вік. 1851–1910 рр.⁶¹**

Таблиця 4.37.

Вік в роках	Шлюби	Добуток (1) x (2)	Різниця віку та 16	Добуток (2) x (4)	Сукупна кількість шлюбів
1	2	3	4	5	6
16	1	16	0	0	1
18	4	72	2	8	5
19	17	323	3	51	22
20	9	180	4	36	31
21	20	420	5	100	51
22	24	528	6	144	75
23	7	161	7	49	82
24	9	216	8	72	91
25	8	200	9	72	99
26	8	208	10	80	107
27	5	135	11	55	112
28	4	112	12	48	116
29	1	29	13	13	117
30	1	30	14	14	118
Всього	118	2630		742	

⁶⁰ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 211. Оп. 4. Спр. 36. Арк. 32–108 зв., 279–318; Оп. 20. Спр. 16. Арк. 497–538, 65–106 ; Спр. 17. Арк. 72–112 ; Спр. 19. Арк. 224–264 ; Спр. 20. Арк. 73–109 ; Спр. 107. Арк. 364–401 ; Спр. 162. Арк. 1–79.

⁶¹ Див. посилання до Табл. 4.36.

.....

шлюбу цими дівчатами, підсумуємо їх, ділимо на кількість укладених шлюбів та додаємо коефіцієнт 0,5, що дозволить отримати показники середнього шлюбного віку. В цьому випадку, це $2036 / 101 + 0,5 = 20,2$, де 20,2 року і є середнім віком першого шлюбу у болгарських жінок, який вкладається в інтервал середнього шлюбного віку в першій половині століття, вирахований із застосуванням різних джерел та методик.

На основі цих джерел та із застосуванням такої ж методики досліджень створена Таблиця 4.37., яка дозволить нам обчислити середній вік одруження болгарських чоловіків у другій половині XIX століття. У цьому разі ми вираховуємо загальну суму років, прожитих до весілля нареченими, ділимо її на загальну кількість шлюбів та додамо коефіцієнт 0,5. У результаті цього отримуємо математичне вираження $2630 / 118 + 0,5 = 22,3$, в якому 22,3 року і будуть середнім віком укладення шлюбів болгарськими парубками. Зазначимо, що цей показник менший на 1–1,5 року за шлюбний вік болгарських чоловіків у першій половині XIX століття.

Наступні дві Таблиці 4.38. та 4.39. створені не лише для того, щоб відстежити динаміку змін середнього віку першого шлюбу у болгарських жінок і чоловіків Південної Бессарабії в другій половині XIX століття, а й для дослідження таких змін на початку XX століття в 1917, 1924 та 1941 роках. За уже вище використаною методикою вираховуємо загальну суму років молодят (окремо і дівчат, і парубків), які вони прожили до весілля понад мінімальний середній вік з наймолодшої групи. Отриманий результат розділимо на загальну кількість шлюбів і додамо мінімальний середній вік, що і дасть нам середній вік укладення шлюбу в цій статевій групі.

Так, у результаті всіх обчислень, найменший середній шлюбний вік колоністок Південної Бессарабії зафіксовано в 1859 році – 19,3 року. У 1863 році цей показник зростає до 20,4 року, а в 1880 році вже становить 21,2 року. В XX столітті він трохи збільшується: в 1917 році – до 21,4 року, в 1924 році – до 21,6 року, і повертається до значення 21,4 року в 1941 році.

Середній шлюбний вік болгарських юнаків у 1859 році становить 22,6 року, в 1863 році збільшується до 22,8 року та до 23,6 року в 1880 році. У 1917 році він зменшився до 23 років, в 1924 році – до 21,3 року, і трохи зростає в 1941 році до 21,8 року.

З огляду на це відзначимо, що аналіз даних з метричних книг, як і відомості, отримані з Ревізьких реєстрів і сповідальних відомостей, демонструють досить близькі результати. Середній шлюбний вік дівчат в другій половині XIX – початку XX ст. коливається в межах 19,3–21,4 року, та 22,6–23,6 року – для парубків.

20–40-ві рр. внесли деякі зміни. Середній шлюбний вік дівчат збільшується приблизно на 1 рік і досягає 21,6 року, тоді як ті ж самі показники для парубків зменшуються до позначки 21,3 року.

Таблиця 4.40. дозволить нам, із застосуванням раніше використаної методики підрахунків, обчислити та порівняти середній шлюбний вік обох статей у другій половині XX століття та до сьогодення. У ній для чоловіків і жінок за роками розміщені дані про кількість відповідних шлюбів, проміжні результати підрахунків, добутки від множення віку на кількість шлюбів, що дозволяє вирахувати суму років, прожитих до шлюбу. Розділивши цей показник на загальну кількість шлюбів та додавши 0,5, ми і отримуємо середній шлюбний вік для обох статей груп. Так, у болгарок у другій половині XX століття

Розрахунок середнього шлюбного віку жінок. 1859–1941 рр.⁶²

Таблиця 4.38.

Жінки	Вік в роках	Кількість шлюбів	Середній вік	Середній вік мінус 17,5	Попередня величина, поділена на 5	Добуток (2) x (5)	Середній шлюбний вік
	1	2	3	4	5	6	7
1859	15–19	48	17,5	0	0	0	19,3
	20–24	22	22,5	5	1	22	
	25–29	2	27,5	10	2	4	
	30–34	0	32,5	15	3	0	
		72				26	
1863	15–19	45	17,5	0	0	0	20,4
	20–24	51	22,5	5	1	51	
	25–29	3	27,5	10	2	6	
	30–34	0	32,5	15	3	0	
		99				57	
1880	15–19	52	17,5	0	0	0	21,2
	20–24	115	22,5	5	1	115	
	25–29	8	27,5	10	2	16	
	30–34	0	32,5	15	3	0	
		175				131	
1917	15–19	125	17,5	0	0	0	21,4
	20–24	186	22,5	5	1	186	
	25–29	43	27,5	10	2	86	
	30–34	1	32,5	15	3	3	
		355				275	
1924	15–19	48	17,5	0	0	0	21,6
	20–24	88	22,5	5	1	88	
	25–29	18	27,5	10	2	36	
	30–34	1	32,5	15	3	3	
		155				127	
1941	15–19	62	17,5	0	0	0	21,4
	20–24	122	22,5	5	1	122	
	25–29	18	27,5	10	2	36	
	30–34	0	32,5	15	3	0	
		202				158	

⁶² Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 134. Оп. 2. Спр. 448. Арк. 124–193, 509–557 ; КУІА. Ф. 1169. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 1–11 ; Спр. 19. Арк. 81–108; Ф. 626. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 320–349, 584–594, 382–401 ; Ф. 499. Оп. 1. Спр. 1 ; Історико-краєзнавчий музей села Городне. Сповідні розписи на 1917 рік; Аврамов І. І. От Кальчево до Кальчева. Страницы истории села. Болград, 2016. С. 333–394, а також за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградне та Задунівка Болградського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

Розрахунок середнього шлюбного віку чоловіків. 1859–1941 рр.⁶³

Таблиця 4.39.

Чоловіки	Вік в роках	Кількість шлюбів	Середній вік	Середній вік мінус 17,5	Попередня величина, поділена на 5	Добуток (2) x (5)	Середній шлюбний вік
	1	2	3	4	5	6	7
1859	15–19	10	17,5	0	0	0	22,6
	20–24	37	22,5	5	1	37	
	25–29	24	27,5	10	2	48	
	30–34	2	32,5	15	3	6	
		73				75	
1863	15–19	17	17,5	0	0	0	22,8
	20–24	63	22,5	5	1	63	
	25–29	24	27,5	10	2	48	
	30–34	0	32,5	15	3	0	
		104				111	
1880	15–19	14	17,5	0	0	0	23,6
	20–24	117	22,5	5	1	117	
	25–29	44	27,5	10	2	88	
	30–34	4	32,5	15	3	12	
		179				217	
1917	15–19	70	17,5	0	0	0	23
	20–24	192	22,5	5	1	192	
	25–29	80	27,5	10	2	160	
	30–34	13	32,5	15	3	39	
		355				391	
1924	15–19	35	17,5	0	0	0	21,3
	20–24	94	22,5	5	1	94	
	25–29	23	27,5	10	2	46	
	30–34	3	32,5	15	3	9	
		155				149	
1941	15–19	39	17,5	0	0	0	21,8
	20–24	126	22,5	5	1	126	
	25–29	50	27,5	10	2	100	
	30–34	6	32,5	15	3	18	
		221				244	

⁶³ Див. посилання до Табл. 4.38.

**Розподіл за віком перших шлюбів
та розрахований середній шлюбний вік. 1946–2015 рр.⁶⁴**

Таблиця 4.40.

Вік	1946				1949				1966				1985				1995				2015			
	Ч	Д	Ж	Д	Ч	Д	Ж	Д	Ч	Д	Ж	Д	Ч	Д	Ж	Д	Ч	Д	Ж	Д	Ч	Д	Ж	Д
16			4	64	3	48	7	112	1	16	3	48	1	16	2	32			5	80				
17	1	17	6	102	10	170	22	374	4	68	3	51	1	17	10	170			6	102				
18	4	72	9	162	25	450	38	684	13	234	10	180	4	72	15	270	2	36	17	306			1	18
19	12	228	16	304	37	703	78	1482	15	285	13	247	4	76	21	399	4	76	9	171	1	19		
20	12	240	19	380	66	1320	70	1400	3	60	20	400	5	100	16	320	6	120	9	180			2	40
21	14	294	19	399	59	1239	76	1596	3	63	11	231	16	336	11	231	9	189	11	231	1	21	3	63
22	10	220	14	308	60	1320	52	1144	13	286	16	352	13	286	6	132	15	330	2	44			1	22
23	16	368	13	299	46	1058	32	736	18	414	4	92	18	414	2	46	8	184	3	69	3	69		
24	11	264	7	168	39	936	28	672	8	192	6	144	7	168	4	96	6	144	1	24				
25	9	225	1	25	28	700	10	250	8	200	4	100	8	200	2	50	3	75	1	25				
26	4	104	3	78	21	546	9	234	2	52	2	52	2	52	1	26	2	52			1	26		
27	6	162			11	297	5	135	1	27			1	27			5	135	1	27				
28	12	336	1	28	7	196	4	112	2	56	1	28	2	56	1	28	1	28						
29	3	87			4	116	1	29					1	29			2	58			1	29		
30	2	60			11	330							1	30	1	30								
31	2	62			6	186							1	31										
32					4	128																		
33																	1	33						
Всього	118	2739	112	2317	437	9743	432	8960	91	1953	93	1925	85	1910	92	1830	64	1460	65	1259	7	164	7	143
Середні	23,7		21,2		22,8		21,2		22,0		21,2		23,0		20,4		23,3		19,9		23,9		20,9	

Ч – Чоловіки, Ж – Жінки, Д – Добуток (вік, помножений на число шлюбів).

з показниками середнього віку першого шлюбу спостерігаються певні відмінності. Від повоєнних 1946-го та 1949 років та до 1966 року він залишається стабільним – 21,2 року. І лише в 1985 році цей вік зменшується до 20,4 року, а в 1995 році – до 19,9 року. В 2015 році зафіксовано деяке збільшення середнього шлюбного віку у колоністок – 20,9 року.

У болгарських чоловіків, на відміну від жінок, у повоєнному періоді спостерігаємо певні особливості в динаміці шлюбного віку. В 1946 році спостерігаємо досить високий середній вік укладення першого шлюбу – 23,7 року, який у 1949 році зменшився до 22,8 року. В 1966 році цей показник зменшився до 22 років, а потім починає поступово зростати. У 1985 році середній вік першого шлюбу у чоловіків становить 23 роки, у 1995 році він зростає до 23,3 року, а в 2015 – до 23,9 року.

⁶⁴ Таблицю складено автором за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградівка, Виноградне, Задунівка та Нові Трояни Болградського району Одеської області, села Дмитрівка Білгород-Дністровського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

Розрахунок середнього шлюбного віку жінок. 1946–2015 рр.⁶⁵

Таблиця 4.41.

Жінки	Вік в роках	Кількість шлюбів	Середній вік	Середній вік мінус 17,5	Попередня величина, поділена на 5	Добуток (2) x (5)	Середній шлюбний вік
	1	2	3	4	5	6	7
1946	15–19	39	17,5	0	0	0	21
	20–24	72	22,5	5	1	72	
	25–29	5	27,5	10	2	10	
	30–34	0	32,5	15	3	0	
		116				82	
1949	15–19	150	17,5	0	0	0	21,1
	20–24	258	22,5	5	1	258	
	25–29	29	27,5	10	2	58	
	30–34	0	32,5	15	3	0	
		437				316	
1966	15–19	29	17,5	0	0	0	21,3
	20–24	57	22,5	5	1	57	
	25–29	7	27,5	10	2	14	
	30–34	0	32,5	15	3	0	
		93				71	
1985	15–19	48	17,5	0	0	0	20,2
	20–24	39	22,5	5	1	39	
	25–29	4	27,5	10	2	8	
	30–34	1	32,5	15	3	3	
		92				50	
1995	15–19	37	17,5	0	0	0	19,8
	20–24	26	22,5	5	1	26	
	25–29	2	27,5	10	2	4	
	30–34	0	32,5	15	3	0	
		65				30	
2015	15–19	1	17,5	0	0	0	21,8
	20–24	6	22,5	5	1	6	
	25–29		27,5	10	2	0	
	30–34	0	32,5	15	3	0	
		7				6	

⁶⁵ Див. посилання до Табл. 4.40.

Розділ 4. Шлюб, сім'я та домогосподарство

Розрахунок середнього шлюбного віку чоловіків. 1946–2015 рр.⁶⁶

Таблиця 4.42.

Чоловіки	Вік в роках	Кількість шлюбів	Середній вік	Середній вік мінус 17,5	Попередня величина, поділена на 5	Добуток (2) x (5)	Середній шлюбний вік
	1	2	3	4	5	6	7
1946	15–19	17	17,5	0	0	0	23,6
	20–24	63	22,5	5	1	63	
	25–29	34	27,5	10	2	68	
	30–34	5	32,5	15	3	15	
		119				146	
1949	15–19	77	17,5	0	0	0	22,9
	20–24	270	22,5	5	1	270	
	25–29	71	27,5	10	2	142	
	30–34	21	32,5	15	3	63	
		439				475	
1966	15–19	34	17,5	0	0	0	21,4
	20–24	45	22,5	5	1	45	
	25–29	13	27,5	10	2	26	
	30–34	0	32,5	15	3	0	
		92				71	
1985	15–19	10	17,5	0	0	0	23
	20–24	59	22,5	5	1	59	
	25–29	14	27,5	10	2	28	
	30–34	2	32,5	15	3	6	
		85				93	
1995	15–19	6	17,5	0	0	0	23,2
	20–24	44	22,5	5	1	44	
	25–29	13	27,5	10	2	26	
	30–34	1	32,5	15	3	3	
		64				73	
2015	15–19	1	17,5	0	0	0	23,2
	20–24	4	22,5	5	1	4	
	25–29	2	27,5	10	2	4	
	30–34	0	32,5	15	3	0	
		7				8	

⁶⁶ Див. посилання до Табл. 4.40.

.....

Як бачимо, в повоєнні роки у чоловіків середній вік укладення шлюбу зменшується, а у жінок він залишається стабільним аж до кінця шестидесятих років. Із середини ж восьмидесятих років різноспрямовані тенденції змін середнього шлюбного віку у чоловіків і жінок стають більш помітними. Коли з 1985 року цей показник у чоловіків збільшується, у жінок – зменшується. І лише в 2015 році середній вік першого шлюбу і у жінок дещо зростає.

Таблиці 4.41. та 4.42. теж складені з метою відстеження тенденцій у коливаннях середнього віку першого шлюбу у вікових групах болгарських жінок і чоловіків від другої половини ХХ століття і до сьогодення. Крім цього, це нам також дозволяє перевірити і достовірність наших підрахунків в попередніх випадках. В наведених таблицях для 1946, 1949, 1966, 1985, 1995 та 2015 років відомості про кількість шлюбів та результати проміжних обчислень згруповані за чотирма віковими групами. Як і раніше, ми знов вираховуємо суму прожитих молодятами до шлюбу років, розділимо її на загальну кількість шлюбів і додамо середній шлюбний вік з наймолодшої категорії, що і дасть нам середній шлюбний вік.

Варто відзначити, що показники середнього шлюбного віку у жінок (Таблиця 4.41.), підраховані за цією ж методикою, і є близькими до попереднього результату. Так, в 1946 році цей вік дорівнює 21 року, в 1949 році – 21,1, а в 1966 році – 21,3 року. В подальшому, середній шлюбний вік жінок зменшується до 20,2 року у 1985 році та до 19,8 року у 1995 році. У 2015 році зафіксовано його зростання до 21,8 року.

Середній вік укладення шлюбу чоловіками (Таблиця 4.42.) у 1946 році становить 23,6 року, у 1949 році – 22,9 року, у 1966 році – 21,4 року. З середини восьмидесятих років фіксується зростання шлюбного віку колоністів у 1985-му – до 23, у 1995-му та у 2015 роках – до 23,2 року.

Отже, зазначимо, що застосування кількох методик дослідження середнього шлюбного віку в обох випадках дає майже тотожні результати, що ще раз підтверджує їхню достовірність.

Крім того, відзначимо, що у болгарських жінок і чоловіків у повоєнний час, від 1946-му та до 1966 року, простежується різноспрямована динаміка в коливаннях показників середнього шлюбного віку. У жінок він зростає з 21 року до 21,3 року. В той же час у чоловіків вік укладення першого шлюбу навпаки зменшується з 23,6 до 21,4 року, що можна пояснити лише повоєнним загальноукраїнським дефіцитом чоловіків, який впливає навіть на традиційний та переважно ендогамний болгарський соціум.

4.5. Шлюбний ринок.

Зважаючи на етнічну відокремленість населення болгарських колоній від решти населення Півдня Бессарабії і його певну ендогамність, дослідження шлюбних зв'язків різних груп колоністів має важливе значення для розуміння особливостей розвитку болгарських родин. Під «шлюбним ринком» прийнято розуміти «систему співвідношень чисельності різних груп населення, які спроможні на шлюб. Стан ринку визначається числом і статеві-віковою структурою потенційних шлюбних партнерів у населенні даної території. За умови незбалансованості шлюбного ринку відбувається

розширення шлюбного кола»⁶⁷. Ці питання розглядають, коли підраховують шлюбний стан. Так схарактеризована внутрішня кон'юнктура шлюбного ринку. Тут спробуємо виокремити випадки розширення цього кола шляхом укладення шлюбів за межами окремих болгарських поселень Бессарабії.

Як ми бачимо у відповідному розділі, демографічний потенціал щодо «шлюбного ринку» є майже завжди. Проте, соціально-економічні та етнокультурні чинники зумовлюють створення шлюбних кіл із спорідненими сусідськими територіальними одиницями. У результаті формується складна мережа шлюбно-родинних зв'язків, що сприяє куццовому відтворенню болгарської спільноти в регіоні.

З цією метою із метричних книг ХІХ ст. відібрана інформація про шлюбні контакти населення окремих колоній. На підставі таких даних спробуємо змодельовати та схарактеризувати шлюбний ринок болгар-переселенців.

Зведені відомості про «наречених» із вказівкою на їхнє походження з іншого поселення в колонії Чешма-Варуїта (Таблиця 4.43.) показують наступне. В чотири рази частіше трапляються шлюби, в яких наречений з іншого села. Це є у двох варіантах. Наречений після вінчання відвозить наречену до свого села, що відбувається найімовірніше. Другий варіант: наречений залишається жити у відповідному селі як приймак. Шлюбні ринки наречених майже не збігаються, маючи різні географічні контури. Для Чешма-Варуїти понад половину випадків становлять шлюби за участю представників Бабелі, Болграда і Кубея, де існують окремі квартали представників чушмельійської групи. Можна припустити те ж саме і для колонії Дермендере. Решта колонії, за невеликим винятком, прилегли, сусідні.

Незважаючи на загальне твердження про закритість ендогамного кола у болгарських колоніях, бачимо, що понад 17% шлюбів (майже кожен п'ятий) укладаються з представниками інших поселень.

Перевіримо цю ймовірну локальність далі, на матеріалах колонії Імпуцита (Таблиця 4.44.). Тут вже простежено типові риси, що виявлені для Чешма-Варуїти. У чотири рази частіше фіксуються шлюби, в яких наречений з іншого села. Знов простежуємо закономірність, що шлюбні ринки чоловіків і жінок майже не збігаються. Аналогічність шлюбних уподобань щодо зовнішніх поселень виявляє етнокультурну близькість.

В Імпуциті понад 50% випадків становлять шлюби за участю представників з колонії Карагач, яка також, як і Імпуцита, є туканською (спільність походження). До цієї ж групи належить і болгарське населення Баннівки і Сатунового, а також відомо, що в Болграді є туканський квартал (махала). Схожість демонструється і у частці «зовнішніх» шлюбів – вона знов становить понад 17% від усіх випадків.

Виявляється, як мінімум, одна етнокультурна специфіка. Імпуцита розташовується в оточенні гагаузьких колоній Ітулія, Балбока і Курчі. На тлі цього фіксуємо лише один випадок шлюбу із дівчиною з села Курчі і то, ймовірно, з болгарської частини села. Можна припустити, що болгарсько-гагаузькі змішані шлюби у ХІХ ст. не були популярними.

⁶⁷ Тюгашев Е. А. Экономика семьи и домашнего хозяйства. Новосибирск, 2002. 159 с. ; Barkalov N. B., Ivanov S. F. Measurement of Human Development: a Demographic view. *Народонаселение: современное состояние и перспективы развития научного знания* : сб. докладов. Москва, 1997.

Шлюбний ринок колонії Чешма-Варуїта у ХІХ ст.⁶⁸

Таблиця 4.43.

Чешма-Варуїта	Наречений	Наречена	Всього	%
Бабелі	1	1	2	8,0%
Болград	6		6	24,0%
Дермендере	4		4	16,0%
Ізмаїл	1		1	4,0%
Імпуцита		1	1	4,0%
Ісерлія		1	1	4,0%
Каракурт		1	1	4,0%
Казаклія	1		1	4,0%
Кубей	4	1	5	20,0%
Ташбунар	2		2	8,0%
Шикирлі-Китай	1		1	4,0%
Всього	20	5	25	100,0%
Всього 145 шл.	13,8%	3,4%	17,2%	

Шлюбний ринок колонії Імпуцита у ХІХ ст.⁶⁹

Таблиця 4.44.

Імпуцита	Наречений	Наречена	Всього	%
Баннівка	1		1	5,6%
Болград	1		1	5,6%
Ісерлія	1		1	5,6%
Карагач	10		10	55,6%
Курчі		1	1	5,6%
Пандаклій		1	1	5,6%
Сатунове		1	1	5,6%
Табакі	1		1	5,6%
Тараклія	1	1	2	11,1%
Чешма-Варуїта	1		1	5,6%
Всього	14	4	18	100,0%
Всього 103 шл.	13,6%	3,9%	17,5%	

⁶⁸ КУІА. Ф. 630. Оп. 1 Спр. 6. Арк. 224–228 ; Спр. 14. Арк. 99–107 ; Ф. 631. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 758–768 ; Спр. 5. Арк. 852–866; Спр. 6. Арк. 934–944 ; Спр. 7. Арк. 730–745 ; Спр. 9. Арк. 113–141 ; Спр. 10. Арк. 693–718 ; Спр. 11. Арк.122–144 ; Спр. 12. Арк. 113–130 ; Спр. 13. Арк. 91–110 ; Спр. 20. Арк. 42–93 ; Спр. 24. Арк. 112–172 ; Спр. 28. Арк. 136–199.

НАРМ. Ф. 211. Оп. 4. Спр. 46. Арк. 96–151.

⁶⁹ НАРМ. Ф. 211. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 220–221; Оп. 21. Спр. 1. Арк. 314–323 зв. ; Оп. 4. Спр. 36. Арк. 279–318; Оп. 20. Спр. 16. Арк. 497–538 ; Спр. 107. Арк. 364–401 ; Спр. 162. Арк. 1–79.

КУІА. Ф. 630. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 25–37 ; Спр. 14. Арк. 43–53; Ф. 631. Оп. 1. Спр. 2 ; Спр. 3. Арк. 234–248 ; Спр. 5. Арк. 264–272 ; Спр. 6. Арк. 300–313 ; Спр. 7. Арк. 218–223 ; Спр. 9. Арк. 183–199; Спр. 10. Арк. 113–130; Спр. 11. Арк. 192–203 ; Спр. 12. Арк. 172–184 ; Спр. 13. Арк. 153–173; Спр. 15. Арк. 285–327; Спр. 16. Арк. 306–357 ; Спр. 18. Арк. 236–279 ; Спр. 23. Арк. 55–110 ; Спр. 28. Арк. 371–417 зв.

Шлюбний ринок колонії Ташбунар у ХІХ ст.⁷⁰

Таблиця 4.45.

Ташбунар	Наречений	Наречена	Всього	%
Аккерман	2		2	2,5%
Болград	12	7	19	23,5%
Вайсал	3	4	7	8,6%
Дермендере	1	1	2	2,5%
Долукіой	7	1	8	9,9%
Ізмаїл (Тучков)	22	1	23	28,4%
Ісерлія	1		1	1,2%
Карагач	4		4	4,9%
Каракурт	1	1	2	2,5%
Код-Китай	1		1	1,2%
Тараклій	1	1	2	2,5%
Шикирлі-Китай	7	1	8	9,9%
Енікіой	2		2	2,5%
Всього	64	17	81	100,0%
Всього 173 шл.	37,0%	9,8%	46,8%	

Підкріпимо ці спостереження підрахунками у Ташбунарі (Таблиця 4.45.). Незважаючи на те, що у Ташбунарі кількісно та географічно шлюбний ринок більш масштабний, ніж у попередніх двох поселеннях, простежується однаковість тенденцій. Знов у чотири рази збільшуються шлюби, в яких наречений з іншого села. Навпаки, майже немає розбіжностей шлюбних ринків наречених. Схожість у шлюбних уподобаннях щодо етнокультурної належності – найвищий відсоток зовнішніх шлюбів укладається із «туканцями» – майже усі із виявлених колоній належать до цієї групи.

Специфічних рис у Ташбунарі дві. По-перше, своєрідна орієнтація на місто (Тучков або Ізмаїл), що виражається у 28,4% випадків подібних шлюбів. По-друге, тут більш вираженим є характер зовнішніх шлюбів – вони займають значно більшу частку, ніж у решті колоній: майже кожен другий шлюб укладається із представниками інших поселень.

Про сталість виявлених традицій у ринках шлюбності ХХ ст. свідчать підрахунки із книг погосподарського обліку сільрад. Проте, тут не міститься прямих свідчень про наречених, що істотно заважає адекватному моделюванню. Дуже часто дані про походження наречених взагалі відсутні. Під час археографічного збору матеріалу нам «пощастило» лише один раз – у Владиченській сільраді (до 1932 р. – Імпудита). Протягом 1970-х рр. секретар вела поточну статистику локальної шлюбності, в якій

⁷⁰ НАРМ. Ф. 211. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 263–266; Оп. 21. Спр. 1. Арк. 72–89.

КУІА. Ф. 630. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 421–439; Ф. 631. Оп. 1. Спр. 2; Спр. 3. Арк. 431–447; Спр. 5. Арк. 484–524; Спр. 6. Арк. 534–548; Спр. 7. Арк. 398–407; Спр. 9. Арк. 585–607; Спр. 10. Арк. 669–685; Спр. 12. Арк. 445–461; Спр. 13. Арк. 448–463; Спр. 20. Арк. 289–331; Спр. 24. Арк. 536–605; Спр. 27. Арк. 629–703; Спр. 28. Арк. 648–723.

Шлюбний ринок села Владичень (Імпуцита) у 1970-х рр.⁷¹

Таблиця 4.46.

Рік	Початкове село	Стать	Рік народження	Етнічна належність	Вік
1970	Новоіванівка	жіноча	1941	болгарка	29
	Нагірне	жіноча	1948	болгарка	22
1971	Нагірне	жіноча	1933	болгарка	38
	Городнє	жіноча	1939	болгарка	22
	Новоіванівка	жіноча	1941	болгарка	30
	Виноградівка	жіноча	1943	гагаузка	28
1972	Василівка	жіноча	1948	болгарка	24
	Городнє	жіноча	1951	болгарка	21
	Нагірне	жіноча	1950	болгарка	22
	Криничне	жіноча	1954	болгарка	18
	Баннівка	жіноча	1948	болгарка	24
	Криничне	жіноча	1955	болгарка	17
1973	Виноградівка	жіноча	1951	болгарка	22
	Котловина	жіноча	1951	гагаузка	22
	Залізничне	жіноча	1948	болгарка	25
1974	Кальчеве	жіноча	1931	болгарка	43
1975	Кальчеве	жіноча	1953	болгарка	22
1976	Котловина	жіноча	1954	гагаузка	22
	Нагірне	жіноча	1925	болгарка	51
	Городнє	жіноча	1952	болгарка	25
	Нагірне	жіноча	1953	болгарка	24
1978	Виноградівка	жіноча	1920	болгарка	58
	Виноградівка	жіноча	1909	гагаузка	69
	Нагірне	жіноча	1923	болгарка	55
	Нові Трояни	жіноча	1951	болгарка	27
	Котловина	жіноча	1954	болгарка	24
	Жовтневе	жіноча	1950	болгарка	28
	Нагірне	жіноча	1942	болгарка	36
	Нагірне	жіноча	1926	болгарка	52
	Виноградівка	жіноча	1926	болгарка	52
	Кальчеве	жіноча	1955	болгарка	23
	Нові Трояни	жіноча	1957	болгарка	21
	Нагірне	жіноча	1927	болгарка	51
	Городнє	жіноча	1960	болгарка	18
1979	Кальчеве	жіноча	1957	болгарка	22
	Дмитрівка	жіноча	1958	гагаузка	21
	Городнє	жіноча	1950	болгарка	29
	Нагірне	жіноча	1948	болгарка	31
	Нові Трояни	жіноча	1957	болгарка	22
	Городнє	жіноча	1950	болгарка	29
	Василівка	жіноча	1944	болгарка	35
	Виноградівка	жіноча	1950	гагаузка	29
	Нагірне	жіноча	1951	болгарка	28
	Городнє	жіноча	1951	болгарка	28
	Виноградівка	жіноча	1953	гагаузка	26
	Нагірне	жіноча	1950	болгарка	29
	Городнє	жіноча	1952	болгарка	27
	Червоноармійське	жіноча	1939	болгарка	40
	Жовтневе	жіноча	1943	албанка	36

⁷¹ Таблицю складено автором за даними погосподарських книг сільської ради села Владичень Болградського району Одеської області (зберігаються в сільській раді).

реєструються мешканці щодо отримання прописки на постійне мешкання на території Владиченської сільської ради Болградського району Одеської області. Допоки не виявлено інших джерел, будемо спиратися на опрацювання цих матеріалів (Таблиця 4.46.).

Більшість таких випадків пов'язана з укладенням шлюбів. Утім, статистичні дані ще раз підтверджують консервативність болгарської спільноти. В населеному пункті оселяється 50 жінок, з них 84% становлять болгарки. Зазначене вказує на відхід від територіальної ендогамії, але ж і збереження, при цьому, ендогамії етнічної. Решта 16% жінок є гагаузками з двох сусідніх сіл – Виноградівки і Котловини, які в другій половині ХХ ст. лишаються моноетнічними гагаузькими⁷². Отже, попри наявність розвинутої системи транспортних комунікацій між селами і районним центром, у другій половині ХХ ст. екзогамні біетнічні шлюби, як і в ХІХ – першій половині ХХ ст., укладаються в межах певних мікрорайонів етнічної взаємодії.

4.6. Різниця у шлюбному віці.

Категорія «різниця у шлюбному віці» безпосередньо віддзеркалює рівень розвитку суспільства. У демографії вважають, що «у ранньому шлюбному віці виразно пріоритетним, безумовно, є антропологічний критерій; у пізньому шлюбному віці на перше місце виходять економічний, соціальний, культурний критерії»⁷³. Подібна відмінність, як соціальна практика, зумовлена як законодавством, так і звичаєвим правом (особливо його релігійно-світоглядним складником)⁷⁴. Саме різниця у віці наречених виступає важливою ознакою «патріархальності» та відображає суспільні уявлення про традиційність сімейно-родинних колективів⁷⁵.

Вивчаючи різницю у віці сімейних пар болгарського населення Південної Бессарабії у першій половині ХІХ ст., використовуємо два комплекси джерел. Один з них – корпуси церковного поточного обліку (метричні та сповідальні книги), другий – фіскально-адміністративні ревізські переписи 1818, 1835 та 1850 рр. Порівняння цих двох опрацьованих комплексів даних уможливило відтворення хронологічної картини та простеження динаміки змін.

⁷² В науковій літературі не усталився стійкий погляд на етногенез та етнічне визначення гагаузів (див. докладніше: *Квиленкова Е. Н. Гагаузы. Буджак: историко-этнографические очерки народов юго-западных районов Одесщины* : книга для чтения / ред. А. И. Киссе, А. А. Пригарин, В. Н. Станко. Одесса, 2014. С. 275–328). Етнографічні матеріали та особисті спостереження автора дозволили дійти висновку про те, що болгари свідомо виводять гагаузів за межі свого етнічного простору, найчастіше позиваючись на відмінності в мові, менталітеті, обрядових діях тощо. На тих само підставах і гагаузи, попри спільну релігію, відмежовуються від них.

⁷³ Махорін Г. Л. *Основи демографії : курс лекцій*. Житомир, 2009. С. 43.

⁷⁴ Петренко І. М. Шлюбний вік українського сільського населення у законодавстві Російської Імперії ХVІІІ ст. *Український селянин*. 2008. Вип. 11. С. 209–211.

⁷⁵ Перковський А. Л. Еволюція сім'ї і господарства на Україні в ХVІІ – першій половині ХІХ ст. *Демографічні дослідження*. Київ, 1979. Вип. 4. С. 37–46 ; Пономарев А. П. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине. Киев : Наукова думка, 1989. 320 с.; Слюсар Л. І. Еволюція шлюбу в Україні: ХVІІ – початок ХХ сторіччя. *Демографія та соціальна економіка*. 2011. № 2. С. 62–72 та інші.

Різниця у шлюбному віці за даними метричних книг. 1812–1850 рр.⁷⁶

Таблиця 4.47.

Різниця в роках	Перший шлюб		Другий шлюб	
	Абсолютні числа	%	Абсолютні числа	%
-1–4	3	1,0%	1	5,0%
0	4	1,3%		
1–2	92	29,3%	5	25,0%
3–4	118	37,6%	1	5,0%
5–7	74	23,6%	5	25,0%
8–10	19	6,1%	3	15,0%
10 >	4	1,3%	5	25,0%
Всього	314	100,0%	20	100,0%

З метою раціональної організації матеріалів та посилення ефективності їхнього аналізу ці дані зведені в Таблиці 4.47., 4.48. та 4.49. Перша з трьох складена на основі даних з метричних книг, і в ній розглянуто різницю у віці між нареченими в першому та другому шлюбах. Віковий діапазон різниці у віці сімей, який трапляється в цих джерелах, коливається від від’ємних значень, коли дружина старша, нульовим значенням при шлюбі однолітків та з позитивними значеннями, аж до 22 років, коли старшим є чоловік.

Велика різниця у віці перших шлюбів зафіксована в селі Чийшія у 1850 році і складала 13 років. Цікаво, що це шлюб чийшійського колоніста Дмитра Лефтерова і Ксенії, дочки Івана Гонці із Кишинівського повіту селища Резені. У цій же метричній книзі знаходиться запис про шлюб Стояна Танасова з дівчиною Ганною, дочкою померлого колоніста Стояна Галибарова. Різниця у віці в їхньому шлюбі становила 10 років⁷⁷.

У цілому, виходить, що майже кожне третє подружжя серед болгар Бессарабії першої половині ХІХ ст. утворюється із мінімальною різницею на користь чоловіка (1–2 роки). Ще більше пар, де чоловік домінує у віці на 3–4 роки. Ще чверть шлюбів створена з різницею у 5–7 років. Загалом подружжя з різницею від 1 до 7 років становлять понад 90% всіх шлюбів. Така структура різниці у шлюбному віці досить характерна щодо аграрних соціумів та, певною мірою, відображає традиційний «дефіцит» дівчат, особливо, у міграційних спільнотах.

Перевіримо ці підрахунки за допомогою узагальнень із перепису 1818 р., джерел фіскально-адміністративного походження (Таблиця 4.48.). Як вже зазначалося, специфіка цього джерела полягає в умовності та кратності п’яти за віком осіб. Така евристична риса, безумовно, впливає на кратність та відносність різниці у віці нерівних подружніх пар. Це дозволяє припустити певні втручання переписувача у персональні дані. Проте, навіть якщо і відбулись такі певні маніпуляції, то ці дані дозволять нам використати їх з метою порівняння з іншими періодами.

⁷⁶ Див. посилання до Табл. 4.21.

⁷⁷ НАРМ. Ф. 211. Оп. 4. Спр. 46. Арк. 261–311.

Різниця у шлюбному віці за даними реєстру 1818 р.⁷⁸

Таблиця 4.48.

Різниця в роках	1818	
	Ч	%
0	8	7,1%
1	4	3,6%
2	1	0,9%
3	5	4,5%
4	2	1,8%
5	41	36,6%
6	9	8,0%
7	8	7,1%
8	2	1,8%
9	1	0,9%
10	31	27,7%
Всього	112	100,0%

Ч – Чисельність.

Як бачимо, сімей, у яких старші жінки, у 1818 р. не зафіксовано. Родин однолітків зазначено 7,1%. У 12% шлюбів різниця у віці коливається у діапазоні від 1 до 4 років. Найчастіше ж, в 36,6% випадків, вікова різниця становить 5 років. Ще у 27,7% чоловіки старші на 10 років. А у 17,8% шлюбів жінки молодші на 6-9 років. Це можна сприймати як початкові характеристики спільноти, що відчуває переселення. Мобільність істотно визначає патріархальну реституцію та структуру шлюбності, відповідно, впливає на різницю у віці подружніх пар.

Простежити історичну динаміку різниці віку шлюбних пар болгар Бессарабії протягом першої половини XIX ст. спробуємо, спираючись на дані Ревізій. Заради порівняльної одиниці опрацьовано корпус сповідальних переписів тих саме сіл за 1825 р. Результати узагальнені у Таблиці 4.49. З неї бачимо, що на 1825 рік теж не зафіксовано родин, у яких дружина старша за віком. Також у цьому році відсутні сімейні пари, в яких чоловік старший за дружину на десять років. В переважній більшості шлюбів різниця у віці наречених коливається від 1 до 5 років на користь чоловіків. В 1835 році з'являються шлюби з від'ємною різницею у віці. В цілому, таких шлюбів, де дружини старші за віком на 1–5 років, небагато – 6,6%. До 11,4% зростає кількість шлюбів однолітків. Майже у половині сімей чоловік старший за дружину на 1–2 роки (50,7%). У цьому році зафіксовані і шлюби (0,9%), в яких чоловік старший за дружину більше ніж на 10 років.

У 1850 р. побутують, хоча їх і стало трохи менше, ніж у 1835 р., родини, в яких жінки старші за віком (2,8%). Стає менше і шлюбів однолітків (4,8%). Зменшується і частка родин, у яких чоловік старший на один рік. Проте, як і раніше, більше ніж

⁷⁸ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 442. Арк. 278 зв.–288, 337 зв.–344, 475–483, 461–468 зв.

Різниця у шлюбному віці за даними Ревізських реєстрів. 1825–1850 рр.⁷⁹

Таблиця 4.49

Різниця в роках	1825		1835		1850		Всього	
	Ч	%	Ч	%	Ч	%	Ч	%
-6					2	0,6%	2	0,3%
-5			1	0,5%	1	0,3%	2	0,3%
-4			2	0,9%	1	0,3%	3	0,5%
-3			3	1,4%	1	0,3%	4	0,7%
-2			1	0,5%	1	0,3%	2	0,3%
-1			7	3,3%	3	1,0%	10	1,6%
0	1	1,2%	24	11,4%	15	4,8%	40	6,6%
1	6	7,0%	62	29,4%	61	19,6%	129	21,2%
2	20	23,3%	45	21,3%	106	34,0%	171	28,1%
3	13	15,1%	20	9,5%	53	17,0%	86	14,1%
4	11	12,8%	12	5,7%	27	8,7%	50	8,2%
5	15	17,4%	17	8,1%	23	7,4%	55	9,0%
6	7	8,1%	5	2,4%	9	2,9%	21	3,4%
7	7	8,1%	3	1,4%	6	1,9%	16	2,6%
8	1	1,2%	4	1,9%	1	0,3%	6	1,0%
9	5	5,8%	3	1,4%			8	1,3%
10			2	0,9%	2	0,6%	4	0,7%
Всього	86	100,0%	211	100,0%	312	100,0%	609	100,0%

Ч – Чисельність.

у половині сімейств їхні голови старші за віком від своїх дружин на 1–2 роки. Якщо ж до них додати і родини з різницею у три роки, то таких шлюбів дві третини, або 70,6%.

Середні отримані результати відповідають аналогічним та дещо корелюються у межах арифметичних похибок із відомостями, що отримані шляхом опрацювання метричних книг. Шлюби з різницею від 1 до 7 років становлять 86,7%. Відштовхуючись від порівнянь цих двох корпусів джерел, можемо констатувати тенденцію укладання болгарськими колоністами в першій половині XIX ст. більшості шлюбів із різницею у віці наречених в 1–3 роки. Інші типи різниць досить варіативні та віддзеркалюють індивідуальні події більш, ніж соціальні практики.

Подальшу динаміку вікової різниці у подружньої пари ми встановлюємо за допомогою посімейних списків (1859, 1863, 1924), джерел церковної поточної статистики (метричних та сповідальних книг окремих приходів – 1880, 1917), а також світських книг погосподарського обліку (починаючи з 1941 р.). Евристична варіативність джерел у цьому питанні не впливає принципово на результати наших підрахунків.

⁷⁹ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 442. Арк. 278 зв.–288, 337 зв.–344, 475–483, 461–468 зв. ; Ф. 134. Оп. 2. Спр. 52. Арк. 1–26 зв., 253–318, 362–421 ; Спр. 54. Арк. 453–491 ; Спр. 56. Арк. 1–64 ; Спр. 245. Арк. 159–215, 216–274, 340–390 ; Спр. 250. Арк. 180–240, 280–321.

Різниця у шлюбному віці. 1859–2015 рр.⁸⁰

Таблиця 4.50 А.

	1859	%	1863	%	1880	%	1917	%	1924	%	1941	%
-9 – -5	4	1,8%	1	0,5%	2	0,3%	17	0,9%				
-4 – -1	14	6,4%	1	0,5%	9	1,3%	159	8,7%	163	20,5%	35	17,5%
0 – 4	116	53,2%	163	78,4%	563	82,1%	1469	80,6%	578	72,6%	139	69,5%
5 – 9	81	37,2%	41	19,7%	112	16,3%	174	9,5%	55	6,9%	26	13,0%
10–14	2	0,9%	1	0,5%			3	0,2%				
15–19	1	0,5%	1	0,5%			1	0,1%				
Всього	218	100,0%	208	100,0%	686	100,0%	1823	100,0%	796	100,0%	200	100,0%

Таблиця 4.50 Б.

	1946	%	1949	%	1966	%	1985	%	1995	%	2015	%
-14 – -10			1	0,2%	4	0,9%	1	0,2%	2	0,5%		
-9 – -5			5	1,2%	21	4,8%	16	4,0%	13	3,4%	4	1,6%
-4 – -1	20	16,5%	69	16,7%	123	28,3%	84	20,9%	67	17,3%	32	12,7%
0 – 4	54	44,6%	262	63,4%	235	54,1%	230	57,2%	217	56,1%	152	60,6%
5 – 9	34	28,1%	60	14,5%	40	9,2%	63	15,7%	72	18,6%	55	21,9%
10–14	7	5,8%	8	1,9%	8	1,8%	8	2,0%	14	3,6%	7	2,8%
15–19	2	1,7%	6	1,5%	2	0,5%			2	0,5%	1	0,4%
20–24	4	3,3%	2	0,5%	1	0,2%						
Всього	121	100,0%	413	100,0%	434	100,0%	402	100,0%	387	100,0%	251	100,0%

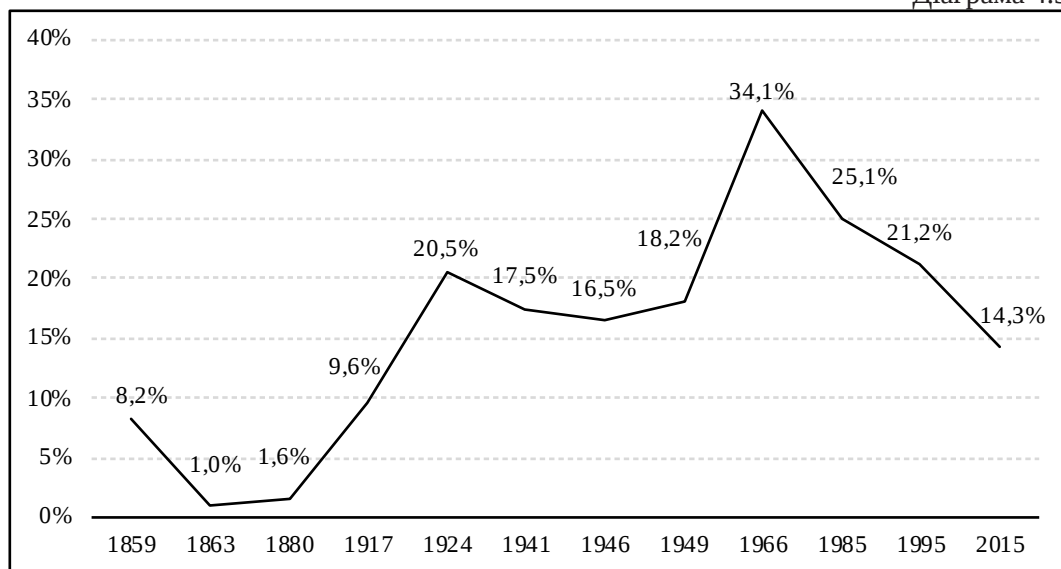
В обох випадках в них наявні прямі свідчення, які потребують лише арифметичних маніпуляцій. Узагальнення цих досліджень представлено у Таблицях 4.50 А та Б. Окресливо основні тенденції та характеристики, що були виявлені.

З 1859-го по 1924 рр. простежується тенденція щодо звуження вікового діапазону різниці усередині подружжя. Повністю зникають та на 1924-й та 1941 рр. не фіксуються шлюбні пари із великою різницею, як на користь чоловіків, так і на користь жінок. У результаті соціально-демографічних трансформацій другої половини ХІХ – початку ХХ ст. абсолютно домінують стають родини, в яких чоловік одноліток або старший за жінку до 4 років. Такі пари становлять: 53,2% (1859 р.), 78,4% (1863 р.), 82,1% (1880 р.), 80,6% (1917 р.). Зниження на 1924 р. до 69,5% відбувається за рахунок збільшення сімей, у яких жінка мінімально (до 4 років) старша за чоловіка – з 6,4 до 17,5%. Слід вказати, що на 1863 р. ситуація стабілізується стосовно 1859 р.

⁸⁰ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 134. Оп. 2. Спр. 448. Арк. 124–193, 509–557 ; КУІА. Ф. 1169. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 1–11 ; Спр. 19. Арк. 81–108 ; Ф. 626. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 320–349, 584–594, 382–401; Ф. 499. Оп. 1. Спр. 1 ; Історико-краєзнавчий музей села Городне. Сповідні розписи на 1917 рік; Аврамов І. І. От Кальчево до Кальчева. Страницы истории села. Болград, 2016. С. 333–394, а також за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградівка, Виноградне, Задунівка та Нові Трояни Болградського району Одеської області, села Дмитрівка Білгород-Дністровського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

Частка сімейних колективів, в яких жінка старша за чоловіка. 1859–2015 рр.⁸¹

Діаграма 4.3.

через виселення частини населення до Приазов'я та протягом півстоліття майже не трансформується принципово.

Істотні соціальні катаклізми 1940-х рр. впливають на принципові зміни щодо різниці у віці усередині шлюбних пар. Якщо на 1946 р. відсотки різниці подібні до аналогічних 1941 р., що значно зростають частки сімей, у яких чоловіки старші за жінок (10,8% від усіх шлюбних пар із чоловіками на 10 та більше років старших за жінок); то на 1949 р. відбувається майже реституція властивостей до 1917 р. Знов з'являються подружжя, в яких жінка набагато старша за чоловіка (1,4% старше 5 років та ще 16,7% – до 5-ти років). Показник «типових» пар, у яких чоловік старший за жінку всього на 1–4 роки, становить 63,4%.

Подальший розвиток, протягом другої половини ХХ – початку ХХІ ст., демонструє звуження діапазону вікової різниці у подружжі. Протягом цього часу зменшується доля шлюбних пар, де чоловік домінує над жінкою на понад 10 років. Хоча слід відзначити, що цей відсоток вже ніколи не повертається до 0. Приблизно кожна 20-та чи кожна 25-та родина серед болгар Бессарабії належить до таких родинних колективів. Ще однією реституцією вважаємо серйозну частку подружжя, в яких жінка превалює віком над чоловіком. Відсоток превалювання до 4 років коливається від майже треті (28,3% на 1966 р.) до десятої (12,7% на 2015 р.) частини. З 1949-го по 1995 рр. фіксуються шлюбні пари, в яких жінка старша за чоловіка терміном більше, ніж на 10 років.

Особливо наочно тенденції реституції подібних сімейних колективів можна побачити на Діаграмі 4.3. З 1880-го по 1924-й та з 1949-го по 1966-й рр. спостерігається істотне зростання частки сімей, у яких жінка старша за чоловіка. Аналогічні тенденції

⁸¹ Див. посилання до Табл. 4.50 А.

зафіксовані у ті часи і для інших етносів регіону⁸². В основі цієї закономірності знаходяться немотивовані та невідрефлексовані ситуації, коли змінюється структура смертності як чоловіків, так і жінок. У результаті змінюється гендерний баланс усередині Буджака (як і в інших регіонах України та Європи в цілому). В умовах соціально-економічного зрівнювання населення, в певні кризові ситуації зростає роль досвідченості серед жінок. Але ця концепція потребує свого підтвердження та перевірки іншими емпіричними матеріалами.

Загалом, відзначимо, що аналіз середньої різниці у віці подружжя серед болгар Бессарабії протягом ХІХ – початку ХХІ ст. дозволяє характеризувати цю ознаку родинного життя як доволі патріархальну. В умовах радянської влади відбувається відтворення попередніх моделей шлюбності, що стало зберігатися і на сучасному етапі.

4.7. Болгарська сім'я в контексті історичного розвитку регіону.

Переселення болгар на територію сучасної України починається в другій половині ХVІІІ ст., посилюється на зламі століть і отримує особливу інтенсивність в перші три десятиліття ХІХ ст.. Болгари приносять із собою трансформовану процесом міграції модель балканської сім'ї, з характерними для неї статево-віковою стратифікацією, структурою сім'ї та механізмами відтворення населення. Початковий період адаптації до нових умов життя в Південній Бессарабії призводить до цілої низки змін та формує модель етнодемографічного розвитку.

Після масового переселення болгар до Південної Бессарабії на початку ХІХ ст., основним типом болгарської родини є нуклеарна сім'я, тобто така, що складається із шлюбної пари з дітьми або без них⁸³. Утім, говорячи про нуклеарну сім'ю, слід мати

⁸² Пригарин А. А. Этносоциальные характеристики села Буджака: материалы похозяйственных книг с. Муравлевки 1940-х гг. *Человек в истории и культуре*: сб. науч. работ в честь 70-летия лауреата Гос. премии Украины, акад. РАЕН, проф., д-ра ист. наук В. Н. Станко. Одесса; Терновка, 2007. С. 296–311.

⁸³ На сьогоднішній день, фактично, не існує загальноприйнятої типології сімей. Серед критеріїв типологізації сім'ї називають склад і характер подружніх союзів, число шлюбних союзів, число поколінь, дітність тощо. Александров В. А. *Сельская община в России: (ХVІІ – начало ХІХ в.)*. Москва: Наука, 1976. 323 с.; Бромлей Ю. В., Кашуба М. С. *Брак и семья у народов Югославии: опыт историко-этнографического исследования*. Москва: Наука, 1982. 239 с.; Бромлей Ю. В., Кашуба М. С. *О некоторых проблемах семьи у сербов. Этносоциальные аспекты изучения семьи у народов Зарубежной Европы*. Москва, 1987. С. 35–82; Ганцкая О. А. *Семья: общие понятия, принципы типологизации. Этносоциальные аспекты изучения семьи у народов зарубежной Европы*. Москва, 1987. С. 5–15; Ганцкая О. А. *Семья: структура, функции, типы. Советская этнография*. 1984. № 6. С. 16–29; Ласлетт П. О. *Семья и домохозяйство: исторический подход. Брачность, рождаемость, семья за три века*: сб. статей / под ред. А. Г. Вишневского, И. С. Кона. Москва, 1979. С. 132–157; Ласлетт П. О. *Классификации домашних сообществ (разъяснения редакции к типологии домохозяйств Питера Ласлетта)*. *Семья, дом и узы родства в истории* / под общ. ред. Т. Зоколлы, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбама; отв. ред. О. Е. Кошелева. Санкт-Петербург, 2004. С. 270–271.

на увазі те, що вона, як найстійкіша та найтриваліша з малих груп⁸⁴, може складно поєднуватися з більшими сімейно-родовими утвореннями, а тому її потрібно відрізняти від малих сімей, що є самодостатніми і не пов'язаними сталими зв'язками з великими родовими групами. У суспільствах з міцною системою спорідненості нуклеарна сім'я не постає як окрема, чітко виражена одиниця. Під дією процесів модернізації великі системи спорідненості нівелюються, а нуклеарна сім'я відокремлюється від великих родинних груп, які через те і розпадаються⁸⁵.

У бессарабських болгар на початку XIX ст. поєднання нуклеарної сім'ї з більшими сімейно-родовими групами теж не становить винятку. Зафіксовано нерозділені (складні) сім'ї з притаманними їм внутрішньосімейними відносинами. Проте, така форма сімейної громади, як задруга, що на той час ще поширена в окремих районах Болгарії, в болгарських колоніях Буджака не фіксується⁸⁶. Характерно, що в більш ранній період, як засвідчено документами початку XIX ст., болгар, які мешкають у найбільших турецьких містах Буджака, мали переважно складні нерозділені сім'ї. Наприклад, у фортеці Аккерман у 1808 р. налічують 20 болгарських сімей, з них 15 є складними – в одному родинному колективі проживають сім'ї батька та сина, або тестя і зятя⁸⁷.

Перш ніж звернутися до детального аналізу структури болгарської родини Південної Бессарабії, зазначимо, що у своєму дослідженні ми скористаємось типологією сімей кембриджської групи вчених під керівництвом П. Ласлетта. Згідно з нею, будь-яка людина, яка живе окремо, утворює самостійне домогосподарство. Просте сімейне домогосподарство – це те, що зазвичай називають нуклеарною, елементарною або біологічною сім'єю. Ця сім'я складається з подружньої пари з дітьми, якщо вони є, або вдівця/вдови з дітьми. Розширене сімейне домогосподарство – подружня сім'я разом з родичами, які пов'язані з нею прямим спорідненим зв'язком. Якщо додатковий член домогосподарства – представник більш старшого покоління, ніж глава, то сім'я є висхідною. Якщо йдеться про онука без батьків, племінника або племінниці, то сім'я класифікується як спадна. Якщо констатується наявність брата, сестри або кузена голови, то сім'я розширюється по бічній лінії, колатерально. Складне сімейне домогосподарство є там, де кілька подружніх пар об'єдналися кровно або союзом. Його головна ознака – наявність всередині домогосподарства ядра, що не містить голову сім'ї. Такі сім'ї теж бувають висхідними або спадними, залежно від покоління, до якого належить ядро-сателіт. Якщо подружні пари складного домогосподарства

⁸⁴ Як зауважив Дж. П. Мердок, нуклеарна сім'я є «першою і найфундаментальнішою формою»; вона становить «універсальний вид людських груп» (Мердок Дж. П. Социальная структура / пер. с англ. А. В. Коротаева. Москва, 2003. С. 19–20).

⁸⁵ Воугел Эзра. Ф. Семья и родство. *Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы* / ред. Г. В. Осипов. Москва, 1972. С. 163, 169–170.

⁸⁶ Висновку про відсутність задруги дійшов М. С. Державін на основі аналізу реєстрів («Ревизские сказки») колонії Чешма-Варуїта за 1835 р. (Державин Н. С. К вопросу о семейной «задруге» болгар. *Живая старина*. 1910. Вып. 4. С. 6).

⁸⁷ Бачинська О. А. Процес формування болгарських громад в містах Буджака на межі XVIII–XIX ст. *Человек в истории и культуре*. Одесса, 2012. Вып. 2. С. 480.

колатеральні і об'єднують пари братів, то домогосподарство належить до братського об'єданого типу⁸⁸.

Найбільш ранні відомості про структуру родини болгар-переселенців знаходимо в посімейних списках за 1811 рік. Особливістю джерела є відсутність даних про вік населення, а також антропонімічних даних (крім імені і прізвища голови сім'ї) та наявність відомостей про чисельність сім'ї, поділених за статтю. Значною мірою ускладнює аналіз і структурування домогосподарств. У той же час, джерело дає уявлення про болгарську сім'ю ранніх етапів переселення. Оброблені дані представлені в Таблиці 4.51.

Аналізуючи дані перепису 1811 року, ділимо сім'ї на три типи. До першого уналежнюємо осіб, які мешкають самотійно. З огляду на складність типологізації, беремо за основу відомості перепису 1818 року, який містить докладні дані про структуру домогосподарств і характеризує переселенську родину болгар Буджака. Згідно з отриманими результатами підрахунків, середнє число дітей у простих сім'ях становить 3,7, тобто, вони складаються з подружньої пари і в середньому 4-х дітей. Грунтуючись на цьому, ми із загального списку домогосподарств на 1811 рік виділяємо сім'ї, що складаються з 6 осіб, і представляємо їх як прості сім'ї, які і становлять другий тип. Усі інші домогосподарства вносимо в третій тип сімей з невизначеною структурою.

З огляду на це, в 1811 році в структурі болгарської сім'ї Південної Бессарабії 2,4% сімей є домогосподарствами чоловіків, які проживають самотньо, 10,6% родин – із невизначеною структурою, і переважна більшість – 87%, які становлять прості сім'ї, 14% з яких – це шлюбні пари без дітей. Висока частка самотніх чоловіків, з великою ймовірністю репродуктивного віку, є відмінною рисою сім'ї болгар-переселенців, що підтверджують дані перепису 1816 року⁸⁹. Цей тип, на наш погляд, можна схарактеризувати як транзитний, тому що він досить швидко зменшує чисельність за рахунок міграцій або змінює структуру шляхом укладення шлюбу.

Значний відсоток простих нуклеарних сімей є цілком зрозумілим. Згідно з аналізом статеві-вікової структури болгарського населення Південної Бессарабії на 1818 рік, лише 4% чоловіків та 6% жінок становлять когорту осіб старше 50-річного віку⁹⁰. Майже 95% населення є дітьми та особами репродуктивного віку, а відповідно і найбільш рухливою частиною болгарського соціуму на Балканах.

Особливий інтерес для нашого дослідження становлять переписи «задунайських переселенців» 1816 р. та 1818 р. Вони не лише демонструють стан болгарської родини Буджака одразу після переселення, а й динаміку змін на початковому етапі адаптації до нових умов Південної Бессарабії. По-перше, відзначимо майже повну відсутність осіб, які мешкають самотійно, що віддзеркалює ставлення болгар до шлюбу як основи демографічного розвитку спільноти. По-друге, з Таблиці 4.51. бачимо, що прості сім'ї на 1816 р. становлять 81%, тобто, відсоток досить близький до отриманого нами на 1811 р. Частка нуклеарного типу на 1818 р. (71,8%) свідчить про поступове її зменшення, порівняно з попередніми хронологічними

⁸⁸ Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход. *Брачность, рождаемость, семья за три века*. Москва, 1979. С. 136–139.

⁸⁹ Див. Табл. 5.3 Статеві-вікова структура. 1816 р.

⁹⁰ Див. Табл. 5.4 Б. Статеві-вікова структура. 1818 р.

Зміни в структурі болгарської сім'ї. 1811–1850 рр.⁹¹

Таблиця 4.51.

		Роки						
		1811	1816	1818	1825	1830	1835	1850
Самотні	Ч	7	1			2	17	4
	%	2,4%	0,7%			0,4%	0,6%	0,7%
Прості нуклеарні сім'ї	Ч	255	124	209	165	395	1274	207
	%	87,0%	81,0%	71,8%	66,0%	71,4%	43,2%	35,0%
Сім'ї без структури	Ч		1	2	2	6	11	4
	%		0,7%	0,7%	0,8%	1,1%	0,4%	0,7%
Розширені висхідні сім'ї	Ч		1	20	4	15	131	18
	%		0,7%	6,9%	1,6%	2,7%	4,4%	3,0%
Сім'ї, розширені по бічній лінії	Ч		6	22	8	46	224	13
	%		3,9%	7,6%	3,2%	8,3%	7,6%	2,2%
Складні висхідні сім'ї	Ч		1	3	8		69	
	%		0,7%	1,0%	3,2%		2,3%	
Складні спадні сім'ї	Ч		12	19	62	14	912	207
	%		7,8%	6,5%	24,8%	2,5%	31,0%	35,0%
Братські сім'ї	Ч		5	8	1	23	175	91
	%		3,3%	2,7%	0,4%	4,2%	5,9%	15,4%
Братські висхідні сім'ї	Ч		2	6			82	32
	%		1,3%	2,1%			2,8%	5,4%
Сім'ї з невизначеною структурою	Ч	31		2		52	51	15
	%	10,6%		0,7%		9,4%	1,7%	2,5%
Всього	Ч	293	153	291	250	553	2946	591
	%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Ч – Чисельність.

зрізами, і окреслює цю тенденцію на наступні 35–40 років. Подібні трансформації є зрозумілими з огляду на ранній шлюбний вік та високу народжуваність протягом першої половини XIX ст.⁹² Ці ж особливості демографічного розвитку болгарської родини Буджака є основою для збільшення часток розширених сімей – як висхідних, так і колатеральних, а також складних та братських висхідних сімей.

⁹¹ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 3246. Арк. 206–206 зв., 213–214, 214 зв.–215, 216 зв.–217 зв., 224–225 зв., 227–228 зв., 228 зв.– 229; Ф.5, Оп.2, Спр. 442. Арк. 278 зв.–288, 337 зв.–344, 475–483, 461–468 зв.; КУІА. Ф. 627. Оп. 1. Спр. 1 [Колонії Чийшія, Імпуцита, Чешма-Варуїта]; Ф.134. Оп. 2. Спр. 52. Арк. 1–26 зв., 253–318, 362–421; Спр. 54. Арк. 453–491; Спр. 56. Арк. 1–64; Спр. 245. Арк. 159–215, 216–274, 340–390; Спр. 250. Арк. 180–240, 280–321; Спр. 448. Арк. 124–193, 509–557.

⁹² Див. табл. 3.2. Загальні коефіцієнти народжуваності. 1816–1850 рр., 3.3 Сумарні коефіцієнти народжуваності. 1814–1850 рр. та 4.33. Розподіл за віком перших шлюбів та розрахований середній шлюбний вік. 1818–1850 рр.

Зменшення відсотків складних спадних та братських сімей можна пояснити тенденцією до завершення етапу сумісного проживання, зумовленою складністю одночасного будівництва декількох домів. Підтвердження цьому припущенню знаходимо в статистичних даних чисельності домогосподарств. Наприклад, згідно з Таблицею 4.54. в селі Імпучита з 1816 р. до 1818 р. кількість дворів збільшується майже на чверть.

У 1828–30 рр. відбувається останнє масове переселення болгар на територію Південної Бессарабії. Ревізький реєстр 1835 року містить окремі відомості про «нових» колоністів, що дає нам можливість для порівняння структури сімей переселенців за 1818 р. та 1835 р. Перепис 1818 року відображає ситуацію, яка складається через 6 років після завершення переселення 1807–1812 рр. Посімейні списки 1835 року відзеркалюють структурні зміни через 5 років після переселення 1828–1830 рр.

Перше, що слід відзначити, порівнюючи показники Таблиці 4.51., це майже однакові відсотки простих сімей – 71,8% на 1818 р. та 71,4% на 1835 р. Досить близькі частки сімей, розширених по бічній лінії, – 7,6% на 1818 р. та 8,3% на 1835 р., що демонструє однаковість тенденцій розвитку, описаних вище. На користь цього свідчить і сукупність відсотків братських родин – 4,8% на 1818 р. та 4,2% на 1835 р. Дані Ревізьких казок містять відомості про менші частки розширених висхідних та складних спадних сімей, але значно більший відсоток родин з невизначеною структурою. Ці відмінності, імовірно, мають у своїй основі особливості інституту сім'ї в зонах виходу болгар-переселенців, та відображають специфіку розвитку протягом різних відрізків часу на території Південної Бессарабії.

Таким чином, враховуючи інтервали часу між переселеннями та переписами 1818 р. і 1835 р., та проаналізовані показники за 1811 р. та 1816 р., структура болгарської сім'ї, яка прибуває з Балкан до Буджака, представляється наступною – самотні чоловіки репродуктивного віку становлять близько 2% спільноти, частка простих нуклеарних сімей є найбільшою і налічує 80–85%, ще близько 10% – це складні та братські родини, які згодом розпадаються, всі інші типи сімей репрезентовані незначною часткою близько 1%.

Правову основу для оселення болгар у Бессарабії та їхнього подальшого життя становить аналізований вище «Статут про колонії іноземців в імперії». Крім значної кількості земельних питань, цей нормативний акт передбачає регуляцію внутрішньосімейних відносин⁹³ і відносин, пов'язаних з розлученням, повторним шлюбом і опікунством⁹⁴. У контексті розгляду процесу демографічних трансформацій найбільшу увагу привертає розділ Статуту «Про успадкування та поділ майна» і, особливо, ст. 173, в якій ідеться: «Якщо колоністи побажають розділитися, то це не інакше може допускатися, як з дозволу начальства...»⁹⁵. Посилаючись на цю статтю, місцева адміністрація відмовляє наділяти молоді сім'ї землею і, тим самим, уникає перегляду наявної системи землекористування. Така практика призводить до того, що на середину ХІХ ст. сім'ї, позбавлені можливості поділу нерухомого майна, дуже розростаються.

Протягом першої половини ХІХ ст. шлюб у бессарабських болгар традиційно лишається вірококальним, тобто подружжя селиться в сім'ї чоловіка – у батьківському

⁹³ Свод законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1857. Ч. 2, тетрадь 4. С. 65–66.

⁹⁴ Там само. С. 25–26.

⁹⁵ Там само. С. 30.

.....

будинку. Відносини спадщини та звичаєве право болгар визначається принципом мінорату, який передбачає передачу всіх майнових прав від батька до молодшого сина⁹⁶. В умовах анклавного проживання й обмеженого земельного фонду відокремлення молодих сімей трапляється рідко, вони входять до складу батьківської сім'ї, яка, в такий спосіб, набуває складних форм. За цих умов позитивна демографічна динаміка з часом призводить до збільшення кількості нерозділених складних сімей.

Динаміка змін у структурі болгарської сім'ї Південної Бессарабії протягом другої чверті XIX ст. простежується в аналізі даних Таблиці 4.51. Порівняємо показники трьох хронологічних зрізів – 1825-го, 1835-го і 1850 рр. та відзначимо основні тенденції. Відсутність можливості розподілу земельних ділянок та високі показники народжуваності призводять, з одного боку, до збільшення частки складних спадних сімей, а з іншого, до зменшення простих нуклеарних. Наочно цей процес відображає Діаграма 4.4. Частка простих сімей з 1825 р. до 1850 р. зменшується з 66% до 35%, показуючи в 1835 році проміжне значення 43,2%. Якщо відсоток простих господарств зменшується за 25 років на 19%, то складні спадні сім'ї збільшуються на 10,2% з 24,8% в 1825 р., до 31% в 1835 р. та 35% в 1850 р. Показово, що на 1850 рік ці два основні типи сімей становлять дві ідентичні частки, рівні 35%.

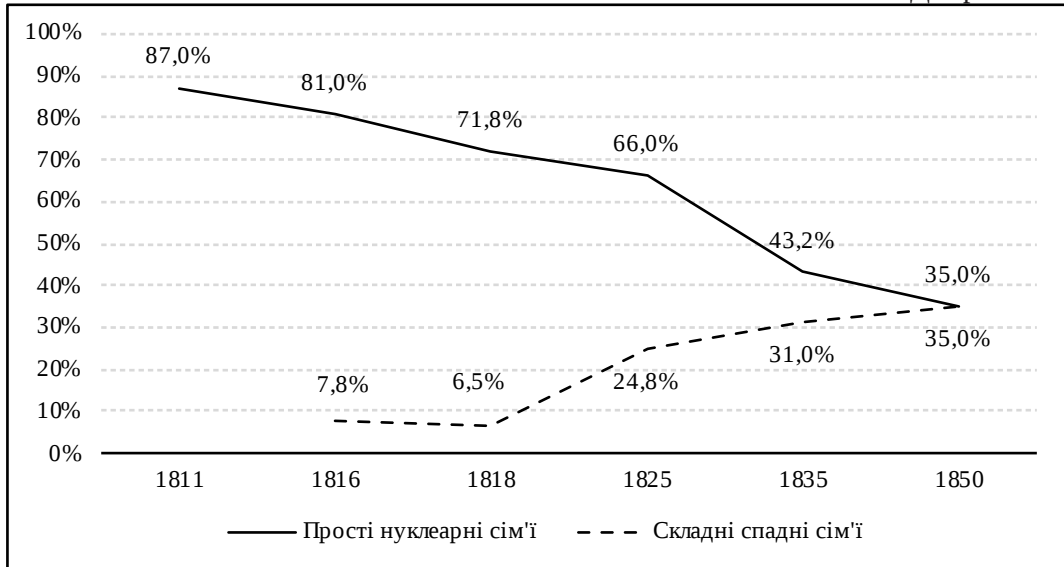
Згадувана вище заборона розподілу землі призводить і до збільшення частки братських сімей. Смерть батьків автоматично перетворює складну спадну сім'ю на братську, якщо в цей момент два чи більше з них вже одружені. На 1825 рік братські сім'ї налічують 0,4%. Отже, за 7 років, з 1818 р. до 1825 р., шляхом розподілу домогосподарств цей тип зменшується майже до мінімальних показників. Але протягом наступних 25-ти років обидва типи братських сімей загалом збільшують свою чисельність до 8,7% у 1835 р. та сягають 20,8% у 1850 р. Подібне становище простежується до другої половини 50-х рр. XIX ст.

Ще одним показником демографічних трансформацій болгарської спільноти Південної Бессарабії є динаміка змін кількості мешканців домогосподарств. Статистичні відомості, зібрані у Таблиці 4.52., наочно демонструють процеси трансформації розмірів болгарської сім'ї на теренах Буджака. Найбільш ранні дані належать до 1811 року, тобто часу, коли заселені болгарами землі ще формально входять до складу Оттоманської Порти, незважаючи на реальну присутність у регіоні російської імперської адміністрації. Масив перепису 1811 року наочно показує характеристику кількісного складу родини. До нашої вибірки входять 293 сім'ї, у складі 1297 осіб, що мешкають на момент перепису у 8 колоніях. Як бачимо, середня чисельність однієї родини становить всього 4,4, тобто, від 4 до 5 осіб на родину. Характерною особливістю є наявність досить високого для того часу відсотку самотніх осіб – 2,4%, тоді як щодо всієї решти першої половини XIX ст. цей показник коливається між 0,3% та 0,8%. Звертаємо увагу і на вкрай високу частку сімей, що складаються з трьох осіб, – звичайних нуклеарних родин, де батьки з однією дитиною. На 1811 рік відсоток таких мікросоціальних колективів становить 20,5%, а до 1850-го року він зменшується до 3,8%, тобто, більше ніж у п'ять разів.

⁹⁶ Філіпова М. П. Болгарське населення Південної Бессарабії у першій половині XIX ст.: історико-демографічний аспект : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Одеса, 2012. С. 173.

Динаміка зміни часток простих та складних спадних сімей. 1811–1850 рр.⁹⁷

Діаграма 4.4.

Динаміка кількості домогосподарств та їх мешканців. 1811–1850 рр.⁹⁸

Таблиця 4.52.

	1811		1816		1818		1830		1835		1850	
	К	%	К	%	К	%	К	%	К	%	К	%
Сімей	293		155		298		106		463		605	
Мешканців	1297		844		1664		553		3005		5706	
Середні	4,4		5,4		5,6		5,2		6,5		9,4	
1	7	2,4%	1	0,6%	1	0,3%	2	1,9%	2	0,4%	5	0,8%
2	35	11,9%	2	1,3%	9	3,0%	6	5,7%	10	2,2%	12	2,0%
3	60	20,5%	19	12,3%	29	9,7%	14	13,2%	34	7,3%	23	3,8%
4	49	16,7%	29	18,7%	48	16,1%	20	18,9%	72	15,6%	33	5,5%
5	64	21,8%	34	21,9%	69	23,2%	22	20,8%	66	14,3%	42	6,9%
6	43	14,7%	34	21,9%	66	22,1%	13	12,3%	78	16,8%	47	7,8%
7	21	7,2%	18	11,6%	32	10,7%	14	13,2%	58	12,5%	66	10,9%
8	8	2,7%	8	5,2%	25	8,4%	11	10,4%	58	12,5%	67	11,1%
9	5	1,7%	5	3,2%	12	4,0%	2	1,9%	30	6,5%	61	10,1%
10 >	1	0,3%	5	3,2%	7	2,3%	2	1,9%	55	11,9%	249	41,2%
Всього	293	100,0%	155	100,0%	298	100,0%	106	100,0%	463	100,0%	605	100,0%

К – Кількість.

⁹⁷ Див. посилання до Табл. 4.51.

⁹⁸ Там само.

Аналізуючи дані за 1816 та 1818 рр., важливо відзначити, що ми маємо справу із змішаним типом сім'ї. З одного боку, частина співтовариства у болгарських колоніях становить населення, яке вже півтора десятиріччя мешкає на цій території. З іншого боку, не менше половини становлять переселенці періоду війни 1806–1812 років. Середня чисельність родини порівняно з 1811 роком збільшується на 1 особу та становить 5,4-5,6, або від 5 до 6 осіб на сім'ю.

Ревізський реєстр 1835 року містить окремі відомості про переселенців з-за Дунаю «в останню війну», тобто, у 1830 році. Відповідно, можна визначити масив даних про нових переселенців та тих, хто вже мешкає на теренах Буджака понад два десятиріччя. Важливо врахувати також і той факт, що на момент перепису родинні колективи вже п'ять років перебувають на землях Бессарабії та, відповідно, у багатьох з них з'являються діти. Так чи інакше, згідно із даними за 1835 рік, середня кількість осіб на родину серед нових переселенців становить 5,2, тоді як ці ж показники для сімей старожилів дорівнюють 6,5. Інтервал з 1835-го до 1850 року відзначений стрімким зростанням кількості населення у «задунайських колоніях» Південної Бессарабії, а, позбавлені можливості ділитися, родинні колективи вкрай швидко розростаються та сягають середнього показника у 9–10 осіб на одну сім'ю.

Показовий приклад великої складної сім'ї демонструє родина Діордія Стоянова Балжиларського, колоніста с. Імпущита, яка нараховує 45 осіб⁹⁹:

Діордій Стоянов Балжиларський та його дружина Мита Іванова

1-й син Іван і його дружина Марія Димитрієва:

їхні сини: Василь, Микола, Григорій із дружиною Пелагією;

їхні доньки: Стояна, Міланья, Василіса, Парасковія, Тодора.

2-й син Стою та його дружина Олена Ніколаєва:

їхні сини: Григорій, Василь, Микола;

їхні доньки: Марія, Міланья, Катерина.

3-й син Микола та його дружина Пелагія Матева:

їхні сини: Григорій, Матвій;

їхні доньки: Тодора, Марія, Марія.

4-й син Василій та його дружина Софія Кальчева:

їхні сини: Григорій і Костянтин;

їхні доньки: Анна та Міланья.

5-й син Ігнат та його дружина Стана Ніколаєва:

їхні сини: Танас, Микола та Іван;

їхня донька Міланья.

6-й син Димитрій та його дружина Марія Волкова:

їхній син Костянтин;

їхні доньки: Міланья та Олена.

⁹⁹ НАРМ. Ф. 134. Оп. 2. Спр. 250. Арк. 287.

**Динаміка кількості мешканців домогосподарств
у колонії Чешма-Варуїта. 1819–1850 рр.¹⁰⁰**

Таблиця 4.53.

Рік	Двір/Сім'я	Мешканці			Середньо осіб на сім'ю
		Чоловіки	Жінки	Всього	
1819	106 сім.	260	233	493	4,65
1822	104 сім.	–	–	–	–
1825	90 дв.	281	265	546	6,06
1827	102 сім.	284	262	546	5,35
1830	104 дв.	340	325	665	6,39
1832	136 + 8 нов.	–	–	–	–
1835	114 дв.	394	436	830	7,28
1836	127 сім.	375	418	793	6,25
1837	99 дв.	398	421	819	8,27
1846	147 дв.	600	572	1172	7,97
1848	134 дв./153 сім.	-	-	1119	8,35*
1850	127 дв.	607	577	1184	9,32

* Середня кількість осіб у домогосподарстві.

Отже, у розвитку болгарської сім'ї Південної Бессарабії в першій половині XIX ст. можна виокремити п'ятнадцятирічний період (1835–1850 рр.), впродовж якого її розмір безперервно зростає. Це призводить до появи нових великих нерозділених сімей. На середину століття їхня кількість сягає максимуму. Що ж стосується середнього показника кількості членів домогосподарств, то він становить, наприклад, у колонії Чешма-Варуїта 9,32, а в колонії Імпуцита 9,73 (Таблиця 4.53. та 4.54.). А. Скальковський зауважує, що в с. Катаржино, що поблизу Одеси, в 1846 р. середні показники становлять 11,5 осіб на сім'ю¹⁰¹.

Статистичні дані щодо Південної Бессарабії за період з 1837-го по 1856 рр. засвідчують збільшення населення болгарських колоній Бессарабської губернії на 72,1%. При цьому, середня чисельність членів кожної сім'ї зростає з 5,8 у 1837 р. до 9,5 у 1856 р.¹⁰² І в селі Імпуцита, і в селі Чешма-Варуїта з 1846-го до 1850 року зменшується число домогосподарств, що вказує той факт, що сім'ї болгар не мають можливості для дроблення.

¹⁰⁰ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 134. Оп. 2. Спр. 52. Арк. 362–421 ; Спр. 834. Арк. 132 зв.–133 ; Спр. 245. Арк. 159–215; КУІА. Ф. 627. Оп. 1. Спр. 9 ; Ф. 631. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 14 зв. ; Спр. 10. Арк. 109 ; Спр. 20. Арк. 131; Попруженко М. Г. Из материалов по истории славянских колоний в России. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса, 1910. Т. 28. С. 11; Мещерюк И. И. Социально-экономическое развитие болгарских и гагаузских сел в Южной Бессарабии (1808–1856). Кишинев, 1970. С. 27; Статистическое описание Бессарабии... . Аккерман, 1899. С. 419; Скальковский А. А. Болгарские колонии в Бессарабии Новороссийском крае: статистический очерк. Одесса, 1848. С. 65.

¹⁰¹ Скальковский А. А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае: статистический очерк. Одесса, 1848. С. 97.

¹⁰² Мещерюк И. И. Социально-экономическое развитие болгарских и гагаузских сел в Южной Бессарабии (1808–1856). Кишинев, 1970. С. 27.

**Динаміка чисельності мешканців домогосподарств
у колонії Імпуцита. 1815–1850 рр.¹⁰³**

Таблиця 4.54.

Рік	Двір/Сім'я	Мешканців			Середньо осіб на сім'ю
		Чоловіки	Жінки	Всього	
1815	46 дв.	127	110	237	5,15
1816	40 дв./52 сім.	160	-	-	-
1818	49 дв./58 сім.	156	137	293	5,97*
1819	71 сім.	200	163	363	5,11
1822	68 сім.	-	-	-	-
1827	70 сім.	202	191	393	5,61
1830	53 дв.	191	156	247	4,6
1832	74+40 нов.	123 н.	103 н.	226 н.	5,65**
1835	114 дв.	315	293	608	5,33
1836	117 сім.	321	302	623	5,32
1837	80 дв./113 сім.	356	321	677	8,46*
1846	124 дв.	502	459	961	7,75
1848	134 сім.	-	-	815	6,08
1850	101 дв.	508	475	983	9,73

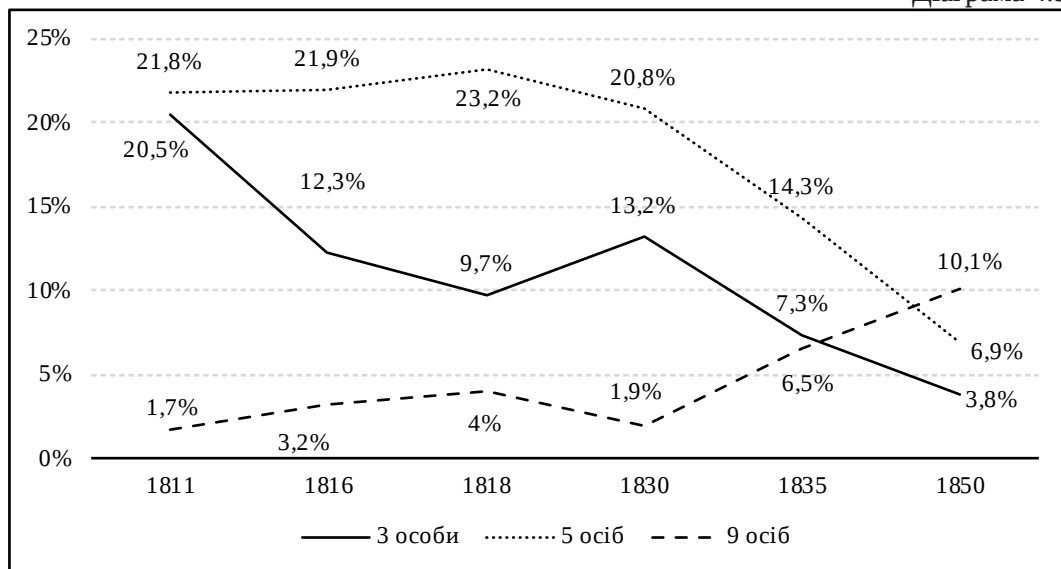
Більш яскраво дані Таблиці 4.52. унаочнені у вигляді Діаграми 4.5. Ми обрали лише родини, що складаються із 3-х, 5-ти та 9-ти осіб, як такі, що вдало відображають динаміку трансформацій протягом першої половини XIX ст. З ліній діаграми бачимо, що родинні колективи, які складаються з 3 та 5 осіб, на 1811 рік нараховують 42,3% від усіх сімей, хоча і з різними амплітудами, але до 1850 року значно зменшуються, сукупно становлячи 10,7%. Дольове співвідношення сімей із трьох осіб істотно збільшується в умовному 1830-му році, у зв'язку із прибуттям новопоселенців. У той же час великі сім'ї, які нараховують 9 осіб, на момент 1811 року становлять лише 1,7%. Надалі крива поступово піднімається догори, досягаючи значення у 10,1% у 1850 році, збільшуючись майже у 6 разів за цей проміжок часу. Знов таки, досить очевидна «просадка» даних, майже до рівня 1811 року, у зв'язку із наявністю новопоселенців на 1830 рік.

Отже, можемо констатувати той факт, що сімейні колективи болгар-переселенців, які прибували із-за Дунаю, у середньому складаються з 4–5 осіб. Родини самотніх та простих шлюбних пар без дітей нараховують від 7,5% до 14,3%. Відповідно, від 4,4% до 12,4% виявляються сім'ї, що складаються з 8–9 членів.

¹⁰³ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 444. Ч. 1. Арк. 98 зв.–99, Арк. 308 зв.–309; Спр. 439. Ч. 3. Арк. 416–421; Ф. 134. Оп. 2. Спр. 54. Арк. 454–493; Спр. 834. Арк. 133 зв.–134; Спр. 250. Арк. 280–321; КУІА. Ф. 631. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 46 зв.; Спр. 10. Арк. 172; Спр. 20. Арк. 139; Попруженко М. Г. Из материалов по истории славянских колоний в России. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса, 1910. Т. 28. С. 11; Мещеряков И. И. Социально-экономическое развитие болгарских и гагаузских сел в Южной Бессарабии (1808–1856). Кишинев, 1970. С. 27; Статистическое описание Бессарабии... Аккерман, 1899. С. 477–478; Скальковский А. А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае: статистический очерк. Одесса, 1848. С. 68.

Динаміка кількості мешканців домогосподарств. 1811–1850 рр.¹⁰⁴

Діаграма 4.5.

Повторні шлюби за статями. 1812–1850 рр.¹⁰⁵

Таблиця 4.55.

	Чоловіки					Жінки				
	п/д	д/п	д/д	Всього	%	п/д	д/п	д/д	Всього	%
20–29	1	2	5	8	21,1%	1	4	6	11	33,3%
30–39		3	13	16	42,1%		1	13	14	42,4%
40–49			14	14	36,8%			8	8	24,2%
Всього	1	5	32	38	100,0%	1	5	27	33	100,0%

п/д – перший шлюб чоловіка та другий для жінки.

д/п – другий шлюб чоловіка та перший для жінки.

д/д – другий шлюб для обох.

Цікавим показником ставлення болгар до інституту шлюбності є чисельність повторних шлюбів. Статистичні дані щодо повторних шлюбів болгарських колоністів ми отримуємо з матеріалів метричних книг. На жаль, далеко не всі метричні книги містять дані про вік наречених, втім, як і про їхній шлюбний статус. Проте, в переважній більшості випадків, священники вказують його. У всьому дослідженому нами масиві документів зафіксовано 563 шлюби, з яких повторними є 64. Так, 54 з них укладені між вдівцями і вдовами. В 5 випадках дівчата виходять за вдівців і зафіксовано лише один випадок, коли хлопець одружується із вдовою. Таблицю 4.55. складено на основі цих матеріалів. У ній відповідно трьох вікових категорій і наведені дані про повторні шлюби чоловіків і жінок.

¹⁰⁴ Див. посилання до Табл. 4.53.

¹⁰⁵ Див. посилання до Табл. 4.21.

Наведені в таблиці дані демонструють майже однакові відсотки повторних шлюбів і для чоловіків, і для жінок. При цьому досить логічним видається те, що у віковій групі 20–29 років у жінок більше таких союзів, а у чоловіків у віковій групі 40–49 років. Можна відзначити і відсутність повторних шлюбів у старших вікових групах – у великих традиційних родин завжди є кому подбати про овдовілих престарілих родичів.

З огляду на це, за нашими підрахунками, в середовищі болгарських колоністів Бунджак протягом першої половини XIX ст. повторні шлюби становлять 11,4%, що доволі близько з аналогічними показниками населення Болгарії. Так, за твердженням М. Тодорової, у селі Балтаджи в середині XIX ст. 11,1% з усіх шлюбів є повторними¹⁰⁶. Повторність укладення шлюбів є характерною рисою аграрного соціуму. В умовах природних демографічних втрат (жінок під час пологів, чоловіків через хвороби тощо) це є проявами соціальної солідарності, які мають чітке прагматичне спрямування на відтворення родин у традиційний спосіб. Фактична відсутність одного із подружжя ставить під серйозну загрозу існування домогосподарства, гармонійну соціалізацію наступного покоління, неспроможність господарського відтворення економічної одиниці соціального побуту тощо.

У середині XIX ст. А. О. Скальковський зазначає типову для болгарських колоній нерозділеність сімей: «Болгари пристрасно люблять сімейну єдність, так що нерідко три і навіть чотири покоління живуть разом під одним дахом і керівництвом старого голови свого роду»; «[Їх] внутрішній побут, побут сімейний, чисто патріархальний, представляє видовище істинно втішне»¹⁰⁷. Подібні описи болгарської сім'ї того часу трапляються досить часто. Зокрема, і А. Клаус наголошує: «сімейне розділення не в звичаї і болгари його недолюблюють»¹⁰⁸. Тож, подаючи ці свідчення сучасників, можна солідаризуватися з висновком Л. А. Демиденко про те, що домінантною формою сім'ї в бессарабських болгар є «велика патріархальна сім'я»¹⁰⁹. Такою вона стає вже в Південній Бессарабії. Її трансформації в цьому регіоні сприяє законодавча діяльність станової монархії Романових, котра визначає для болгарських колоністів анклавний тип розселення і функції громади як адміністративного інституту та інструменту перерозподілу обмеженого земельного фонду. Втім, ця «патріархальність» стає відображенням соціальної адаптації діаспорної групи до законодавчо-адміністративних умов.

Паризький мирний договір 1856 року розподіляє землі Південної Бессарабії на дві частини, унаслідок чого трансформаційні процеси в обох відбуваються під безпосереднім впливом законодавчих факторів двох різних держав. Процес підготовки до земельної реформи 1861 року в Російській імперії виступає каталізатором розподілу сімей через дещо марні очікування роздачі громадських земель. У молдавській частині Бессарабії, внаслідок переселення болгар до Північного Приазов'я в 1861–1862 рр., утворюється великий фонд вільної землі, який адміністрація перерозподіляє у 1862–1863 рр.

¹⁰⁶ Todorova M. N. *Balkan family structure and the European pattern: demographic development in Ottoman Bulgaria*. Budapest, 2006. С. 45.

¹⁰⁷ Скальковский А. А. *Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае: статистический очерк*. Одесса, 1848. С. 93, 139.

¹⁰⁸ Клаус А. *Наши колонии*. Санкт-Петербург, 1869. С. 321.

¹⁰⁹ Демиденко Л. А. *Культура и быт болгарского населения в УССР*. Киев, 1970. С. 9.

Після 1863 р., коли масове переселення бессарабських болгар до Північного Приазов'я припиняється і відносини державної влади з тими, хто залишився у більшості, врегульовані, болгарські колонії переживають період певної стабільності. Процеси адаптації до умов Буджака вже завершені, болгарські сім'ї відносно забезпечені землею, а приплив до регіону нового населення ззовні припиняється ще в середині ХІХ ст. Все це приводить до збільшення природного приросту болгарського населення в Південній Бессарабії¹¹⁰.

Звернемо увагу на відображення політико-адміністративних змін в динаміці трансформації структури сім'ї болгар Південної Бессарабії протягом другої половини ХІХ – першої чверті ХХ ст. (Таблиця 4.56.). Відомості за 1859 рік віддзеркалюють структурні особливості болгарської родини на теренах російської частини Буджака. В інтервалі між 1856 р. та 1859 р. населення отримує можливість розподілу ділянок, та напередодні очікуваної земельної реформи майже всі складні і братські домогосподарства розпадаються. На 1859 рік з 316-ти проаналізованих родин лише одна є складною спадною сім'єю, прості нуклеарні сім'ї становлять рекордні для ХІХ ст. 89,6%, ще 4,1% налічують розширені висхідні та колатеральні. Чисельність самотніх осіб, найбільша за все сторіччя, свідчить про штучність ситуації. Якщо на 1850-й рік число тих, хто мешкає один, становить лише 0,8%, то у 1859-му році цей тип домогосподарства налічує 4,7%. Більш того, у Ревізьких реєстрах зафіксовані родини, що складаються виключно із неповнолітніх дітей, де головою вказано одного з них (наприклад, одинадцятирічний хлопчик). Такі моменти яскраво свідчать на користь нашого припущення про штучне тотальне дроблення сімей у болгарських колоніях на землях Російської імперії.

У молдавській частині Буджака зміни в структурі сім'ї пов'язані з масовим переселенням болгар до Північного Приазов'я 1861–62 рр. та появою значного масиву вільних земель, але трансформаційні процеси тут менш значні. Імовірно, відсутність інформації про підготовку земельної реформи не провокує сім'ї до радикальних дій. На 1863 р. частка простих нуклеарних сімей збільшується до 54,8%. Ще досить значним залишається відсоток складних спадних сімей – 27,4%, розширених висхідних і колатеральних – 10,2% та обох типів братських родин – 7,1%. У цілому, відомості за 1863 р. чітко окреслюють тенденцію розвитку на наступні більш ніж півстоліття. Вона виражається в поступовому збільшенні чисельності простих сімей, за рахунок всіх інших типів. У 1880 р. частка нуклеарних домогосподарств становить 77,2%, а на 1917 р. – вже 84,9%, відсоток складних спадних сімей зменшується до 11,1% на 1880 р. та до 8,6% на 1917 р. Наочно динаміку змін двох основних типів болгарської родини можна побачити на Діаграмі 4.6.

Новий виток розпаду сімей починається на початку 20-х рр. ХХ ст. у зв'язку з земельною реформою на території Південної Бессарабії вже у складі Румунії. І знов бачимо таку ж реакцію болгарської спільноти, але на цей раз радикальнішу. З 1063 сімей села Чешма-Варуїта на 1924 р. 94,3% сімей є простими та 5,7 є домогосподарствами самотніх осіб. Жодної сім'ї іншого типу немає. Отже, земельні реформи виступають

¹¹⁰ Див. Діаграму 5.18 Природний рух (за даними статистичного обліку населення). 1861–1941 рр.

Зміни в структурі болгарської сім'ї. 1859–1924 рр.¹¹¹

Таблиця 4.56.

		Роки				
		1859	1863	1880	1917	1924
Самотні	Ч	15	1	5	20	61
	%	4,7%	0,7%	0,8%	1,1%	5,7%
Прості нуклеарні сім'ї	Ч	283	108	500	1539	1002
	%	89,6%	54,8%	77,2%	84,9%	94,3%
Сім'ї без структури	Ч	4	1	1	2	
	%	1,3%	0,5%	0,2%	0,1%	
Розширені висхідні сім'ї	Ч	8	12	11	13	
	%	2,5%	6,1%	1,7%	0,7%	
Розширені спадні сім'ї	Ч				2	
	%				0,1%	
Сім'ї, розширені по бічній лінії	Ч	5	8	14	11	
	%	1,6%	4,1%	2,2%	0,6%	
Складні висхідні сім'ї	Ч			3	1	
	%			0,5%	0,1%	
Складні спадні сім'ї	Ч	1	54	72	156	
	%	0,3%	27,4%	11,1%	8,6%	
Братські сім'ї	Ч		8	30	47	
	%		4,1%	4,6%	2,6%	
Братські висхідні сім'ї	Ч		6	2	3	
	%		3,0%	0,3%	0,2%	
Сім'ї з невизначеною структурою	Ч			10	19	
	%			1,5%	1,0%	
Всього	Ч	316	197	648	1813	1063
	%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Ч – Чисельність.

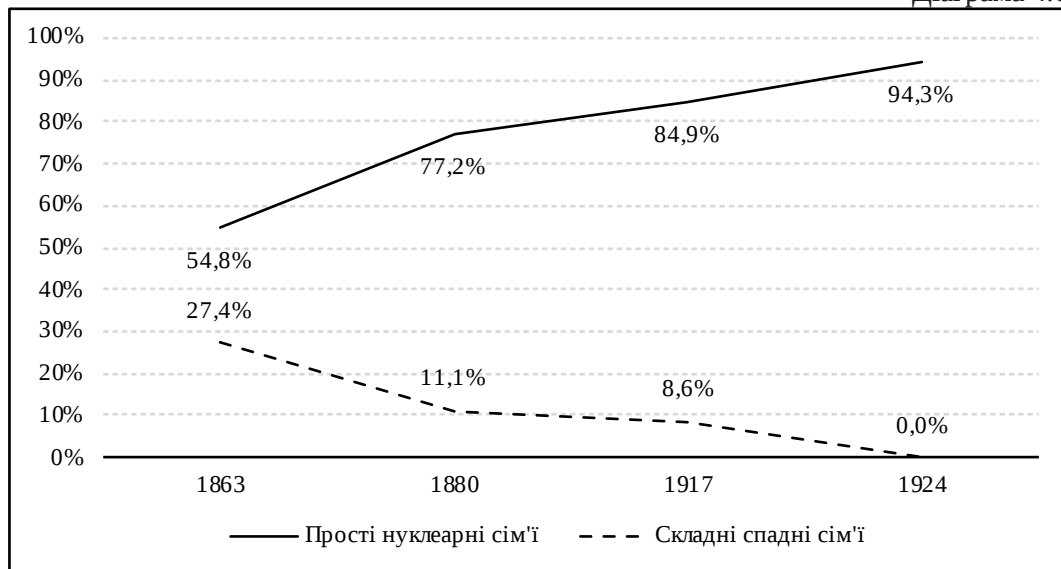
вагомим фактором впливу на процеси трансформації структури болгарської сім'ї Буджака та кожен раз стають каталізатором значних змін і поштовхом до формування нових тенденцій в її розвитку.

Політико-адміністративні, соціально-економічні та культурно-побутові зміни в житті болгарської спільноти Південної Бессарабії протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. відображаються іншим структурним показником – динамікою чисельності домогосподарств та їх мешканців. Відомості, що представлені у Таблиці 4.57., яскраво демонструють особливості розвитку сім'ї.

¹¹¹ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 134. Оп. 2. Спр. 448. Арк. 124–193, 509–557; КУІА. Ф. 1169. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 1–11 ; Спр. 19. Арк. 81–108; Ф. 626. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 320–349, 584–594, 382–401 ; Ф. 499. Оп. 1. Спр. 1 ; Історико-краєзнавчий музей села Городне. Сповідні розписи на 1917 рік; Аврамов І. І. От Кальчево до Кальчева. Страницы истории села. Болград, 2016. С. 333–394; КУІА. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1–79.

Зміни в структурі болгарської сім'ї. 1863–1924 рр.¹¹²

Діаграма 4.6.

Дані Ревізьких реєстрів за 1859 р. свідчать, що середня кількість осіб на одну родину на території Буджака в російській частині стрімко падає до 4,8. Це значною мірою пов'язано з розпадом складних і братських родин та збільшенням нуклеарних сімей. Серед болгарських поселень, що відійшли до Молдавського князівства, трансформаційні тенденції йдуть повільніше. Як вже зазначено вище, в них з'являється вільний земельний фонд, що принципово стимулює розпад великих родин. Проте, при цьому середня кількість осіб у сімейних колективах залишається доволі високою – 6,9. Подальші зміни законодавчо-адміністративних умов розвитку болгарського домогосподарства Південної Бессарабії зумовлюють його трансформації останньої чверті XIX – початку XX ст. Незважаючи на істотний вибух загальної чисельності населення у болгарських анклавах Буджака, що визначений початком демографічного переходу, відсутність перешкод до розподілу великих сімей призводить до поступового зменшення їхньої середньої чисельності. Як можна побачити із Таблиці 4.57, на 1917 рік болгарська сім'я складається в основному із 4–5 осіб.

Перша половина 70-х років XIX ст. стає для болгар як молдавської, так і російської частин Бессарабії часом важливих змін. У результаті проведення земельних реформ, що передбачали можливість поділу земельних ділянок між усіма синами господаря, з'являються умови для виокремлення нуклеарних сімей зі складно-сімейних домогосподарств і набування ними властивостей малих сімей. У такий спосіб у болгарських

¹¹² Діаграму складено автором за: КУІА. Ф. 1169. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 1–11 ; Спр. 19. Арк. 81–108 ; Ф. 626. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 320–349, 584–594, 382–401; Ф. 499. Оп. 1. Спр. 1 ; Історико-краєзнавчий музей села Городне. Сповідні розписи на 1917 рік; Аврамов І. І. От Кальчево до Кальчева. Страницы истории села. Болград, 2016. С. 333–394; КУІА. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1–79.

Динаміка кількості домогосподарств та їх мешканців. 1859–1917 рр.¹¹³

Таблиця 4.57.

	1859		1863		1880		1917	
	К	%	К	%	К	%	К	%
Сімей	319		183		662		1792	
Мешканців	1517		1258		3668		8116	
Середнє	4,8		6,9		5,5		4,5	
1	13	4,1%			2	0,3%	21	1,20%
2	48	15,0%	48	26,3%	49	7,4%	289	16,10%
3	46	14,4%	46	25,2%	84	12,7%	306	17,10%
4	54	16,9%	54	29,6%	72	10,9%	330	18,40%
5	45	14,1%	45	24,7%	121	18,3%	270	15,10%
6	32	10,0%	32	17,5%	134	20,2%	231	12,90%
7	36	11,3%	36	19,7%	93	14,0%	141	7,90%
8	29	9,1%	29	15,9%	52	7,9%	79	4,40%
9	9	2,8%	9	4,9%	23	3,5%	51	2,80%
10 >	7	2,2%	7	3,8%	32	4,8%	74	4,10%
Всього	319	100,0%	320	174,9%	662	100,0%	1792	100,00%

К – Кількість.

поселеннях Південної Бессарабії зміцнюється мала сім'я і розмиваються складно-сімейні групи, з усіма їхніми традиційними кривно-родинними зв'язками. У пореформений період схожі процеси розмивання великосімейних форм відбуваються і серед російського селянства, хоча його специфікою є висока мобільність населення, пов'язана із сезонним відходництвом та переселенням до міст¹¹⁴, що для бессарабських болгар у цей час не є характерним.

В останні три десятиліття XIX ст. і на початку XX ст. стрімко зростає кількість болгарського населення в регіоні¹¹⁵, в той час як середні показники кількості членів домогосподарств демонструють незначне збільшення. На початку XX ст. М. С. Державін пише: «Розділи подвірного земельного майна увійшли віддавна в болгарських колоніях в широку практику. Великі болгарські сім'ї, влаштовані на патріархальних засадах, про які так багато говорилося 30, 40 і 50 років тому, давним-давно зникли. Зменшення землеволодіння у зв'язку із загальним зростанням населення спричиняє

¹¹³ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 134. Оп. 2. Спр. 448. Арк. 124–193, 509–557; КУІА. Ф. 1169. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 1–11 ; Спр. 19. Арк. 81–108; Ф. 626. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 320–349, 584–594, 382–401; Ф. 499. Оп.1. Спр. 1 ; Історико-краєзнавчий музей села Городне. Сповідні розписи на 1917 рік; Аврамов І. І. От Кальчево до Кальчева. Страницы истории села. Болград, 2016. С. 333–394.

¹¹⁴ Грицай Л. А. Русская семья XIX и XX вв. в зеркале сословных различий: историко-культурный аспект. Вестник Пермского университета. 2011. Вып. 1 (15). С. 136.

¹¹⁵ Державин Н. С. Болгарские колонии в России: Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии. София, 1914. С. 14.

скорочення багатосімейних дворів, які існують ще там, де двір має велику земельну ділянку»¹¹⁶. Разом із тим, він відзначає, що сім'я в болгар-колоністів становить звичайний тип сучасної сім'ї і складається з батьків та дітей¹¹⁷. Зважаючи на це, на початку ХХ ст., попри випадкове збереження в окремих селах великих складних родин¹¹⁸, наявне повне переважання малої нуклеарної сім'ї.

Не можна оминати увагою й випадки реституції архаїчних форм сім'ї бессарабських болгар уже в цей, порівняно пізній період. Прикладом того може служити с. Євгенівка, що за сучасним адміністративно-територіальним поділом перебуває в Болградському районі Одеської області. Це село засновують в 1908 р. вихідці з двох болгарських колоній – Ярове (стара назва: Гюльмен, Болградський район Одеської області) і Твардиця (Республіка Молдова). Основу переселення становлять земельні ділянки, надані в приватну власність сімей¹¹⁹. Ці ділянки надаються будь-якому подружжю, що укладає законний шлюб, незалежно від того, живе воно самостійно чи спільно з батьками.

Оселившись на нових землях, переселенці опиняються у відмінних від «материнських» колоній етнічних, географічних, економічних та інших умовах. Перші роки вони живуть у побудованих на швидкоруч землянках, а для роботи використовують сільськогосподарський реманент, привезений з «материнських» колоній. Складні умови життєдіяльності позначаються на розвитку сім'ї, оскільки потреба діяти великим колективом робить недоцільним виокремлення молодих сімей і поділ рухомого та нерухомого майна. Відтак, мешканці Євгенівки змушені жити великими сім'ями. Від часу заснування і, приблизно, до кінця 1930-х років у селі існують складні спадні родини. Сім'ї складаються з трьох поколінь родичів за прямою батьківською лінією: голова сім'ї з або без дружини (чоловіка), а також дві та більше пари синів зі своїми дітьми.

Наведемо кілька прикладів таких родин:

- 1) голова сім'ї з дружиною + троє синів з дружинами + п'ятеро онуків і дві онучки (15 осіб);
- 2) голова сім'ї з дружиною + п'ятеро синів з дружинами + онуки (≈ 15–18 осіб);
- 3) голова сім'ї з дружиною + шестеро синів з дружинами + дві незаміжні доньки + онуки (≈ 20 осіб).

Не можна стверджувати, що великі сім'ї в селі кількісно переважають, але можна припустити, що їхня чисельність є досить значною. Втім, так чи інакше, у селі Євгенівка одразу після його заснування відбувається архаїзація структури сім'ї, реституція її складних форм.

Отже, впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. бессарабська болгарська сім'я виявляє здатність до самоорганізації і зміни своєї структури, ускладнюючи чи

¹¹⁶ Державин Н. С. Болгарские колонии в России: Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии. София, 1914. С. 60.

¹¹⁷ Там само. С. 60.

¹¹⁸ Демиденко Л. А. Культура и быт болгарского населения в УССР. Киев, 1970. С. 14 ; Державин Н. С. Болгарские колонии в России: Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии. София, 1914. С. 60.

¹¹⁹ Аврехт А. Я. Столыпин и судьбы реформы в России. Москва, 1991. С. 87.

.....

спрощуючи її залежно від державно-адміністративної та господарсько-економічної ситуації, в якій вона функціонує.

Структура болгарської сім'ї Південної Бессарабії в середині ХХ – початку ХХІ ст. може бути розглянута на основі статистичних даних погосподарських книг сільських рад. Наявні джерела дозволяють детально відстежити явища, що позначаються на болгарській сім'ї з 1941 р. до 2015 р., а також виявити структурні форми сім'ї за комплексом ознак-визначників¹²⁰. Оброблений масив книг за 1941 рік дає нам можливість проаналізувати стан болгарської сім'ї на кінець 1941 р., з одного боку, а з іншого – простежити динаміку змін протягом другої половини 20-х – 30-х рр. ХХ ст.

Наступні два десятиріччя після проведення румунської земельної реформи 1921 р. позначаються на структурі болгарської сім'ї Південної Бессарабії процесами, які призводять до розширення та ускладнення простих нуклеарних сімей. Оброблені статистичні дані, представлені в Таблиці 4.58 демонструють наявність у болгарському суспільстві сімей усіх типів. Прості домогосподарства зменшуються з 94,3% на 1924 р. до 56,4% на 1941 р. Значний відсоток зі всього масиву родин становлять складні спадні сім'ї – 31%. Показник трохи не досягає частки складних домогосподарств цього типу на 1850 рік. Відповідно, це свідчить про процеси поступового обезземелення болгарського селянства протягом 20 років. Відчуваючи дефіцит земельних ресурсів, болгарські родини вимушені відкладати відлучення синів на певний час. На користь нашого припущення свідчать і відсотки братських сімей обох типів. Незважаючи на невеликі показники – 1,7%, наявність таких родин засвідчує складність земельного питання в болгарських селах Буджака. Можливо, саме ці процеси є причиною появи складних висхідних сімей (2,2%), де ядром-сателітом є подружжя батьків. Отже, всупереч багатотисячолітнім болгарським традиціям, керівництво в сім'ї передається сину ще за життя батьків.

Відсутність впевненості у завтрашньому дні протягом війни 1941–1945 рр. призводить до збільшення частки складних і братських сімей. Разом вони становлять 39%, та 35% з них припадає на складні спадні родини. У 1946 р. зрівнюються показники з 1850 р. Разом з цим, трохи виростає відсоток розширених висхідних та колатеральних сімей. За рахунок збільшення складних, братських та розширених домогосподарств, частка простих сімей зменшується до 49,8%. Тривале погіршення ситуації із землею відображається на збільшенні частки самотніх осіб до 3,6%.

Погосподарські книги 1949 року віддзеркалюють зміни у структурі сім'ї як наслідків голоду 1946–47 рр. і демонструють її стан два роки потому. Ретроспективне моделювання демографічних втрат під час голоду 1946–1947 рр. показує, що у зоні ризику виявляються особи поважного віку, яких вмирає до половини когорти¹²¹. Крім цього, на трансформацію структури болгарської сім'ї в ці часи впливає істотне зменшення народжуваності¹²². Природно, що ці зміни позначаються на зменшенні частки

¹²⁰ Макавеева Л. Българското семейство. София, 1994. С. 37.

¹²¹ Див. Табл. 5.37 А та Б. Детальна вікова структура (А) та співвідношення статей (Б). 1947–1949 рр.

¹²² Див. Табл. 3.8. Загальні коефіцієнти народжуваності. 1946–2015 рр. та Табл. 3.9. Сумарні коефіцієнти народжуваності. 1937–2015 рр.

Зміни в структурі болгарської сім'ї. 1941–1949 рр.¹²³

Таблиця 4.58.

		Роки		
		1941	1946	1949
Самотні	Ч	27	52	65
	%	2,0%	3,6%	2,5%
Прості нуклеарні сім'ї	Ч	751	721	1692
	%	56,4%	49,8%	64,9%
Сім'ї без структури	Ч	6	3	27
	%	0,5%	0,2%	1,0%
Розширені висхідні сім'ї	Ч	33	59	43
	%	2,5%	4,1%	1,6%
Сім'ї, розширені по бічній лінії	Ч	40	32	86
	%	3,0%	2,2%	3,3%
Складні висхідні сім'ї	Ч	29	22	28
	%	2,2%	1,5%	1,1%
Складні спадні сім'ї	Ч	412	507	642
	%	31,0%	35,0%	24,6%
Братські сім'ї	Ч	15	24	16
	%	1,1%	1,7%	0,6%
Братські висхідні сім'ї	Ч	8	11	5
	%	0,6%	0,8%	0,2%
Сім'ї з невизначеною структурою	Ч	10	17	3
	%	0,8%	1,2%	0,1%
Всього	Ч	1331	1448	2607
	%	100,0%	100,0%	100,0%

Ч – Чисельність.

майже усіх типів домогосподарств, окрім простих та розширених висхідних сімей. Останні є типом родини, де відсутнє покоління батьків за наявності покоління дідів, що теж є результатом впливу екзогенного фактору голоду та зміни усталеної структури сім'ї болгарської спільноти Південної Бессарабії.

Період соціальної турбулентності 40-х рр. ХХ ст. на території Південної Бессарабії пов'язаний з війною, радянізацією, колективізацією та голодом, віддзеркалюється на показниках чисельності болгарської родини (Таблиця 4.59.). Обчислені нами дані погосподарських книг свідчать, що на 1941 рік середня кількість осіб на сім'ю становить 4,7. Для порівняння, в 1917 р. цей показник дорівнює 4,5, а в 1924-му – 3,6. Отже, знадобилось 15–17 років, щоб родини відновили свої розміри після тотального розпаду у зв'язку із земельною реформою Румунії на початку 20-х рр. ХХ ст.

¹²³ Таблицю складено автором за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградівка, Виноградне, Задунаївка та Нові Трояни Болградського району Одеської області, села Дмитрівка Білгород-Дністровського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

**Динаміка кількості домогосподарств
та їх мешканців. 1941–1949 рр.¹²⁴**

Таблиця 4.59.

	1941		1946		1949 (1)		1949 (2)		Порівняння	
	К	%	К	%	К	%	К	%	К	%
Сімей	1382		1552		3589		3491		-98	-2,7%
Мешканців	6552		7951		18885		16145		-2740	-14,5%
Середні	4,7		5,1		5,3		4,6			
1	46	3,3%	45	2,9%	65	1,8%	174	5,0%	109	167,7%
2	117	8,5%	84	5,4%	236	6,6%	366	10,5%	130	55,1%
3	193	14,0%	178	11,5%	450	12,5%	576	16,5%	126	28,0%
4	292	21,1%	317	20,4%	688	19,2%	715	20,5%	27	3,9%
5	284	20,5%	322	20,7%	722	20,1%	628	18,0%	-94	-13,0%
6	209	15,1%	264	17,0%	569	15,9%	449	12,9%	-120	-21,1%
7	141	10,2%	165	10,6%	354	9,9%	264	7,6%	-90	-25,4%
8	57	4,1%	94	6,1%	208	5,8%	136	3,9%	-72	-34,6%
9	28	2,0%	42	2,7%	124	3,5%	74	2,1%	-50	-40,3%
10 >	15	1,1%	41	2,6%	173	4,8%	109	3,1%	-64	-37,0%
Всього	1382	100,0%	1552	100,0%	3589	100,0%	3491	100,0%		

К – Кількість; 1949 (1) – без урахування смертності; 1949 (2) – з урахуванням смертності.

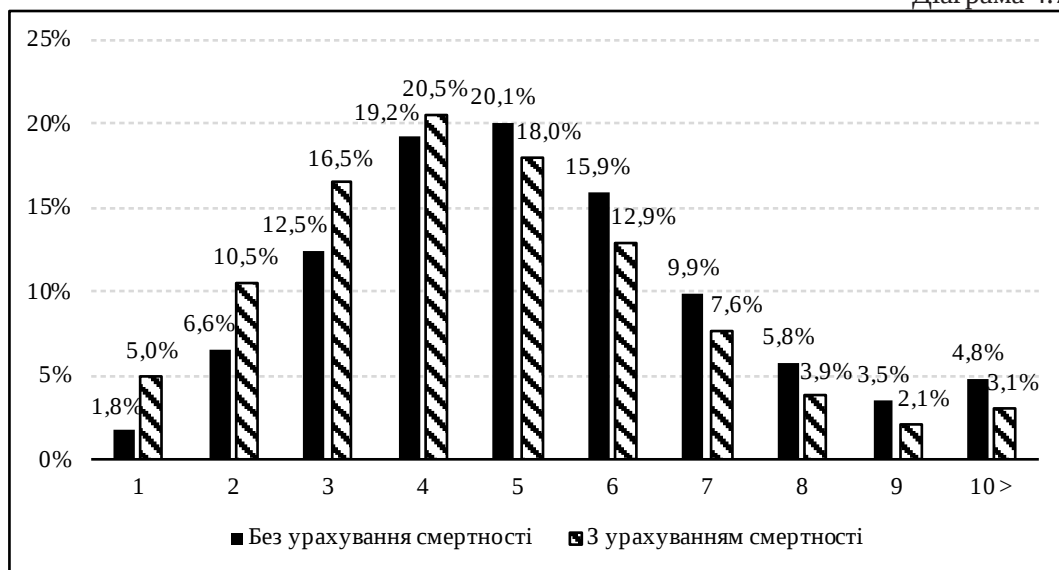
Розглядаючи структуру болгарської сім'ї на 1941 р. за показниками чисельності її представників, відзначимо, що основна частка – 56,7% від усіх родин – складається з 4-6 осіб. Відсоток осіб, що проживають самотійно, демонструє стійку тенденцію до зменшення, починаючи з 5,7% на 1924 р. до 3,3% у 1941 р. та 2,9% у 1946. В цілому такі ж тенденції простежуються і серед сімей, які налічують від 2 до 4 осіб, відповідно, іншу спрямованість мають процеси серед багатоосібних родин. Подібна двоспрямована векторність є закономірним наслідком демографічних трансформацій першої половини 40-х рр. ХХ ст. під впливом збільшення майнового розшарування, обезземлення селян та відсутності соціальної стабільності.

Особливо негативний вплив на життя болгарської спільноти Південної Бессарабії має голод 1946–47 рр. Намагаючись детальніше проаналізувати його наслідки, в Таблиці 4.59. ми представляємо відомості погосподарських книг болгарських сіл Виноградне та Нові Трояни за 1947–1949 рр. про чисельність сімей без урахування смертності, з її урахуванням та, відповідно, порівняння двох груп показників. Як свідчать вираховані дані, чисельність сімей зменшується на 98, натомість кількість населення на 2740 осіб, що становлять 14,5% від загальної чисельності без урахування смертності. Деталізуючи показники чисельності, насамперед звернемо увагу на майже потрійне збільшення самотніх осіб. Істотне збільшення сімей, які налічують 2–3 особи, віддзеркалює зменшення родин, що складаються з 5 членів і більше (Діаграма 4.7.). Протягом 1947–49 рр. на третину зменшується частка домогосподарств, що складаються з 7 та більше осіб (16,7%). Показовим є факт, що це стає початком тенденції до зменшення відсотка сімей цього типу аж до сьогодення.

¹²⁴ Див. посилання до Табл. 4.58.

Зміни в кількості мешканців домогосподарств внаслідок голоду 1946–1947 рр.¹²⁵

Діаграма 4.7.

Згадані дотепер типи сім'ї розглянуто в плані структури, але не етноспецифіки. Наявні етнографічні відомості, підкріплені статистичними матеріалами, дозволяють типологізувати сім'ю за характером укладення шлюбу як *ендо-* чи *екзогамну*. За етнічною належністю шлюбних пар виокремлено *моно-*, *бі-*, та *поліетнічні* сім'ї.

Оскільки обидві згадані типології перебувають у прямому взаємозв'язку, доцільно їх розглядати на основі взаємин у межах певних мікрорайонів етнічної взаємодії – *біетнічних* і *поліетнічних*. *Біетнічні* мікрорайони є контактною зоною двох етнічних спільнот у межах одного села або між двома сусідніми селами. *Поліетнічні* охоплюють контактний ареал трьох і більше етнічних спільнот у певному географічному районі. Взаємодія в подібних зонах, значною мірою, пов'язана із шлюбно-сімейними відносинами. З одного боку, це ендо- і екзогамні шлюби в етнічно однорідному чи змішаному середовищі, з іншого ж – моно- і біетнічні шлюбні союзи всередині ендогамного кола або поза ним.

Особливості культурно-історичного розвитку болгарських колоній у Південній Бессарабії впродовж XIX – першої половини XX ст., контакти з представниками інших етнічних спільнот і консерватизм болгар стають важливою основою для суворого збереження ендогамії в галузі шлюбно-сімейних відносин. Ендогамна болгарська сім'я, як правило, моноетнічна, рідко трапляються біетнічні форми. Болгари майже не допускають іноетнічних представників до свого вузького ендогамного кола.

Норми звичаєвого права бессарабських болгар лише у виняткових випадках дозволяють шукати шлюбного партнера поза своєю спільнотою. Тільки вдівець або вдова, а також особи з психічними або фізичними вадами можуть укласти як екзогамний,

¹²⁵ Див. посилання до Табл. 4.58.

.....

так і біетнічний шлюб¹²⁶. Ці випадки вважаються прийнятними, оскільки, через поодинокий характер, не мають руйнівної дії на ідентичність болгар. Незначна кількість представників інших етнічних груп досить швидко асимілюється доміантним болгарським населенням. З середини ХХ ст. ситуація дещо змінюється.

Після входження до складу СРСР, населення бессарабських болгарських сіл опиняється під потужною дією процесів урбанізації, які значно пришвидшуються після суцільної паспортизації сільських мешканців, починаючи з 1974 р. Ще на початку 60-х років перше покоління болгарської молоді масово мігрує в міста; питома вага болгар серед міського населення збільшується і впродовж наступних років.¹²⁷

Ці процеси мають негативні наслідки для етнічної самосвідомості бессарабських болгар – передача практики болгарського мовлення від бабусі та дідуся до онуків через плин процесів урбанізації або істотно знижуються, або повністю перериваються. Молодь, яка повертається в рідні села після закінчення навчання, привносить елементи міської культури до сільського середовища, з часом вони входять у побут болгарської сім'ї. Але, попри все це, болгарське село виявляє здатність не розгубити остаточно базові елементи своєї етнокультури: мову, традиції, звичаї і все те, що відіграє важливу роль для етнічного самовизначення болгар. У прямому взаємозв'язку з практиками тривалого збереження етноспецифіки перебуває функціонування моноетнічних шлюбних союзів. Хоча, через зміну способу життя, зростання освітнього рівня й мобільності населення болгарських сіл у другій половині ХХ ст. збільшується чисельність бі- та поліетнічних сімей, які зазвичай є екзогамними.

Тенденції, характерні для етнічних відносин у регіоні в другій половині ХХ ст., можуть бути розглянуті на основі статистичних даних Таблиць 4.60. і 4.61. Наведені в них відомості демонструють скорочення кількості моноетнічних сімей і зворотну тенденцію щодо біетнічних форм. У с. Криничне, попри зниження чисельності болгарських сімей, частка змішаних шлюбів збільшується. Паралельно з цим, хоча і несуттєво, зменшується кількість і відсоток біетнічних сімей. Мікрорайон, в межах якого розташоване с. Владичень, є біетнічним (болгарсько-гагаузьким). Таблиця 4.61. показує зменшення числа моноетнічних сімей і, відповідно, зворотну тенденцію для біетнічних форм, кількість яких збільшується за рахунок болгарсько-гагаузьких біетнічних шлюбів.

Отже, у другій половині ХХ ст. болгарська сім'я, в більшості випадків, залишається ендогамною і моноетнічною, незалежно від тенденцій до збільшення числа екзогамних і біетнічних форм.

Для болгар Південної Бессарабії характерною є патрилокальність шлюбу, тобто молоде подружжя залишається жити в сім'ї чоловіка, в його батьківському будинку. Норми болгарського звичаєвого права зобов'язують одного із синів, зазвичай найменшого, лишатися жити з батьками і доглядати за ними¹²⁸. Рідше трапляються матрилокальні шлюби – молода сім'я оселяється в батьків дружини, переважно в тих

¹²⁶ Державин Н. С. Болгарские колонии в России: Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии. София, 1914. С. 44.

¹²⁷ Богуславська Ю. Ю. Болгари Одещини у другій половині ХХ століття (статистичний аспект). *Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження*. Одеса, 2002. С. 254.

¹²⁸ Андреев М. Българско обичайно право. София, 1979. С. 208.

Етнічний склад сімей села Криничне. 1979–1985 рр.¹²⁹

Таблиця 4.60.

Рік	1979		1985	
	К	%	К	%
Моноетнічні сім'ї				
болгарські	1049	89,9%	1029	90,7
молдавські	1	0,1%	1	0,1
російські	9	0,8%	4	0,4
українські	1	0,1%	2	0,2
гагаузькі	1	0,1%	1	0,1
ромські	6	0,5%	2	0,2
Всього моноетнічних	1067	91,5%	1039	91,7
Біетнічні сім'ї				
	К	%	К	%
болгарсько-молдавські	14	1,2%	10	0,9
болгарсько-російські	41	3,5%	41	3,6
болгарсько-українські	27	2,3%	26	2,3
болгарсько-албанські	6	0,5%	5	0,4
болгарсько-гагаузькі	7	0,6%	5	0,4
інші	5	0,4%	9	0,7
Всього біетнічних	100	8,5%	96	8,3
Всього	1167	100,0%	1135	100,0%

К – Кількість.

випадках, коли окрім цієї, виданої заміж доньки, в сім'ї не має інших дітей або є лише одні доньки. Але так трапляється за умови, що її чоловік не є єдиним сином у своїй сім'ї, інакше молодята зобов'язані жити з батьками чоловіка.

Вірілокальні і уксорілокальні форми виділяються зі складних форм взаємин між молодою шлюбною парою, що живе в безпосередній близькості від батьків чоловіка (в першому випадку) або дружини (в другому випадку). У другій половині ХХ ст. все частіше трапляються дислокальні шлюби, тобто форма, за якої молода сім'я одразу після весілля виділяється в самостійне домогосподарство. Можна наголосити і на прагненні молодого покоління до подібної форми локалізації, яка в 70-х-80-х роках ХХ ст. отримує значну підтримку з боку колгоспів, у яких для таких сімей споруджують окремі будинки.

Болгарська сім'я Південної Бессарабії впродовж ХІХ – першій половині ХХ ст. виключно авторитарна, тобто така, в якій вся повнота влади і управління майном сім'ї зосереджуються в руках батька чи іншого старшого чоловіка сім'ї. В другій половині ХХ ст. спостерігається тенденція до демократизації внутрішньосімейних відносин і перехід від авторитарної форми до егалітарної. Егалітарні сімейні відносини, за яких чоловік і дружина нарівно управляють усіма сферами свого домогосподарства, частіше трапляються в сім'ях молодих поколінь.

¹²⁹ Таблицю складено автором за даними погосподарських книг сільської ради села Криничне Болградського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

Етнічний склад сімей села Владичень. 1979–1985 рр.¹³⁰

Таблиця 4.61.

Рік	1979		1985	
	К	%	К	%
Моноетнічні сім'ї				
болгарські	337	71,7%	290	64,2%
молдавські	2	0,4%	5	1,1%
російські	2	0,4%	2	0,4%
гагаузькі	2	0,4%	4	0,9%
Всього моноетнічних	343	72,9%	301	66,6%
Біетнічні сім'ї				
болгарсько-молдавські	24	5,1%	19	4,2%
болгарсько-російські	35	7,6%	35	7,7%
болгарсько-українські	25	5,3%	29	6,4%
болгарсько-гагаузькі	25	5,3%	48	10,7%
інші	18	3,8%	20	4,4%
Всього біетнічних	127	27,1%	151	33,4%
Всього	470	100,0%	452	100,0%

К – Кількість.

Погосподарські книги, що ведуть у сільських радах у районах компактного проживання болгар, зазначають персонально кожного голову сім'ї. І хоча такий підхід до складання цих книг неспроможний розрізнити авторитарні та егалітарні форми сім'ї (головою сім'ї здебільшого автоматично пишуть чоловіка), все одно, представлені в них відомості становлять певний інтерес для відстеження внутрішньосімейних відносин. Дані, подані в Таблиці 4.62 А., виразно окреслюють тенденцію до зменшення керівної ролі чоловіка і збільшення, натомість, ролі дружини (Таблиця 4.62 Б.). Та попри це сім'ї, де головою у книгах писали жінку, у більшості випадків неповні через відсутність чоловіка. Окреслені тенденції у двох взятих за приклад селах мають однакові основи, хоча у с. Владичень вони з більш високим ступенем інтенсивності.

Процеси індустріалізації та урбанізації другої половини ХХ ст., що все більше зачіпають населення болгарських сіл Південної Бессарабії, безпосередньо впливають на трансформацію структури болгарської сім'ї. Зміни взаємин між поколіннями, прагнення шлюбних пар до самостійного життя, служба в радянській армії, освітня міграція молоді до міст та пошук роботи там – ось далеко не повний перелік факторів, що визначають демографічний розвиток спільноти.

Значні зміни структури болгарських домогосподарств у зв'язку з голодом 1946–47 рр. стають своєрідною точкою відліку розвитку інституту сім'ї в нових радянських реаліях. Болгарам Буджака потрібні два десятиріччя, щоб відновити стан структури родин, близький до наявного на 1941 рік. Основними труднощами на цьому шляху виявляються значне скорочення прошарку осіб поважного віку, рівно як і когорти дітей внаслідок голоду та істотне падіння народжуваності в 60-х рр., у зв'язку із зменшенням кількості жінок репродуктивного віку, народжених в 40-х рр. ХХ ст.

¹³⁰ Таблицю складено автором за даними погосподарських книг сільської ради села Владичень Болградського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

Типологія болгарської сім'ї за егалітарністю шлюбу¹³¹

Таблиця 4.62 А.

Село	Рік	Голова сім'ї чоловік				Всього	
		З дружиною		Без дружини			
		К	%	К	%	К	%
Криничне	1979	694	59,5%	158	13,5%	852	73,0%
	1985	640	56,4%	157	13,8%	797	70,2%
Владичень	1976	337	71,7%	55	11,7%	392	83,4%
	1985	291	64,3%	34	7,6%	325	71,9%

Таблиця 4.62 Б.

Село	Рік	Голова сім'ї жінка				Всього	
		З чоловіком		Без чоловіка			
		К	%	К	%	К	%
Криничне	1979	18	1,5%	297	25,5%	315	27%
	1985	22	1,9%	316	27,9%	338	29,8%
Владичень	1976	6	1,3%	72	15,3%	78	16,6%
	1985	17	3,8%	110	24,3%	127	28,1%

К – Кількість.

Основним джерелом масових статистичних даних другої половини ХХ – початку ХХІ ст. є відомості погосподарських книг сільських рад. Нами проаналізовано та підраховано дані 4-х хронологічних зрізів з 1966-го до 2015 р. (Таблиця 4.63.). Характеризуючи структуру болгарської сім'ї на 1966 рік, можна сказати, що в загальних рисах вона наближається до стану початку 40-х рр. Прості нуклеарні сім'ї становлять 60,3% та демонструють тенденцію постійного зменшення частки до 2015 р. Складні спадні родини налічують 30,9% і продовжують збільшуватися до 1995 р. Значні соціальні зміни в суспільстві призводять до підйому частки самотніх осіб – у 1966 р. це 3,5%, у 1885 р. – 6,3%.

Порівнюючи відомості про структурні особливості інституту сім'ї у болгар Південної Бессарабії на 1966 р. та 1985 р., слід відзначити, що незважаючи на істотні зміни в житті групи в реаліях Радянського Союзу, трансформації майже несуттєві. Нуклеарні сім'ї зменшуються на 1,3%, складні спадні збільшуються на 1,4%, повністю зникають братські, складні висхідні та розширені колатерально домогосподарства, які на 1966 р. разом налічують лише 2,5%. Єдиною, більш суттєвою зміною, є згадуване вище збільшення майже у два рази частки самотніх осіб.

Десятиріччя з 1985 р. до 1995 р., як і два попередніх, не демонструє значних коливань відсотків простих та складних сімей. Чисельність останніх збільшується на 0,6%, нуклеарні родини зменшуються на 4,8%, самотніх осіб стає більше на 0,2%. Але початок ХХІ ст. позначається значними глобалізаційними процесами під впливом розвитку інфокомунікацій та появи світової мережі Інтернет. Ці загальні трансформаційні

¹³¹ Див. посилання до Табл. 4.60. та Табл. 4.61.

Зміни в структурі болгарської сім'ї. 1966–2015.¹³²

Таблиця 4.63.

		Роки			
		1966	1985	1995	2015
Самотні	Ч	14	25	27	95
	%	3,5%	6,3%	6,5%	22,2%
Прості нуклеарні сім'ї	Ч	242	236	224	160
	%	60,3%	59,0%	54,2%	37,5%
Сім'ї без структури	Ч	2	3	9	13
	%	0,5%	0,8%	2,2%	3,0%
Розширені висхідні сім'ї	Ч	7	3	7	4
	%	1,7%	0,8%	1,7%	0,9%
Сім'ї, розширені по бічній лінії	Ч	6		1	6
	%	1,5%		0,2%	1,4%
Складні висхідні сім'ї	Ч	2		1	0
	%	0,5%		0,2%	0,0%
Складні спадні сім'ї	Ч	124	129	136	122
	%	30,9%	32,3%	32,9%	28,6%
Братські сім'ї	Ч	2			1
	%	0,5%			0,2%
Сім'ї з невизначеною структурою	Ч	2	4	8	26
	%	0,5%	1,0%	1,9%	6,1%
Всього	Ч	401	400	413	427
	%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Ч – Чисельність.

процеси призводять до розмиття ендегамних кіл і кордонів шлюбних ринків, сплеску міграційної активності населення, як всередині держави, так і за її межами, і, нарешті, суттєвої зміни традиційного ставлення до інституту сім'ї. Ці процеси відображаються на структурі болгарської сім'ї збільшенням удвічі частки сімей з невизначеною структурою (1,9%), та втричі відсотків сімей без структури (2,2%). Незважаючи на незначну частку відсотків цих двох типів сімей, зміни маркують початок істотніших трансформацій наступних двох десятиріч.

Інтенсифікація міграційних процесів наприкінці 90-х рр. призводить до значного переструктурування в інституті болгарської сім'ї. Масовий виїзд осіб репродуктивного віку з сіл до міста позначається на радикальному збільшенні самотніх осіб з 6,5% у 1995 р. до 22,2% у 2015 р. Зважаючи на це, в кожній п'ятій хаті живе самотній чоловік або жінка поважного віку. У селах з'являється значна кількість незаселених будинків, які руйнуються під впливом природних стихій.

¹³² Таблицю складено автором за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградівка, Виноградне, Задунаївка та Нові Трояни Болградського району Одеської області, села Дмитрівка Білгород-Дністровського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

Динаміка кількості домогосподарств та їх мешканців. 1966–2015 рр.¹³³

Таблиця 4.64.

	1966		1985		1995		2015	
	К	%	К	%	К	%	К	%
Сімей	400		400		400		400	
Мешканців	1843		1724		1698		1457	
Середні	4,6		4,3		4,2		3,6	
1	13	3,3%	23	5,8%	24	6,0%	90	22,5%
2	42	10,5%	45	11,3%	56	14,0%	57	14,3%
3	56	14,0%	49	12,3%	46	11,5%	53	13,3%
4	80	20,0%	109	27,3%	92	23,0%	69	17,3%
5	73	18,3%	83	20,8%	91	22,8%	48	12,0%
6	77	19,3%	50	12,5%	52	13,0%	43	10,8%
7	45	11,3%	29	7,3%	27	6,8%	19	4,8%
8	11	2,8%	8	2,0%	8	2,0%	15	3,8%
9	2	0,5%	2	0,5%	4	1,0%	6	1,5%
10 >	1	0,3%	2	0,5%				
Всього	400	100,0%	400	100,0%	400	100,0%	400	100,0%

К – Кількість.

У болгар Буджака збільшується відсоток сімей без структури (3% у 2015 р.) та більш ніж утричі зростає частка родин з невизначеною структурою (6,1%). Статистичні дані також свідчать про істотне зменшення простих нуклеарних сімей з 54,2% у 1995 р. до 37,5% у 2015 р., рівно як і складних спадних домогосподарств, але меншою мірою (з 32,9% у 1995 р. до 28,6% у 2015 р.). Отже, узагальнюючи зміни на початку ХХІ ст., можна зробити висновок, що трансформаційні процеси і тенденції на цьому етапі мають суттєвий деструктивний прогресивний вплив на структуру болгарської сім'ї Південної Бессарабії.

Проаналізовані вище процеси знаходять своє відображення і в динаміці зміни числа мешканців в родині. Цей демографічний показник демонструє стабільну тенденцію до зниження (Таблиця 4.64.). Середня чисельність болгарського домогосподарства на 1966 р. становить 4,6, тобто, середня болгарська сім'я налічує від 4 до 5 осіб. Порівнюючи з даними за 1949 рік, слід відзначити, що після наслідків голоду 1946–47 рр., показники залишаються незмінними. Протягом наступних 30-ти років під впливом соціальних змін болгарська сім'я зменшується до 4,3 в 1985 р., а потім і до 4,2 в 1995 р.

Але, незважаючи на відносно стабільні показники середньої чисельності протягом цього періоду, відбувається перерозподіл часток і збільшення чисельності та відсотків сімей, які налічують до 5 осіб. Показовим у цьому сенсі є загальний відсоток сімей, які складаються з 6 і більше осіб. Якщо на 1966 р. вони налічують 32,4%, то на 1985 р. та 1995 р. це вже 22,9%.

¹³³ Див. посилання до Табл. 4.63.

.....

Найяскравіше вираження процеси трансформацій мають у динаміці змін у період з 1995 р. до 2015 р. Середня чисельність осіб на сім'ю падає до найнижчої за два сторіччя позначки – 3,6. Рекордного значення набувають відсотки самотніх осіб, за рахунок активізації міграційних процесів. Значно зменшуються родини, які складаються з 4 та 5 осіб (з 45,8% у 1995 р. до 29,3% у 2015 р.), що є наслідками істотного зниження народжуваності. Але що показово: за 20 років чисельність домогосподарств, де мешкають 6 чи більше осіб, зменшується лише на 1,9%, становлячи 20,9%, тобто, кожну п'яту родину. Стабільність чисельності багатоосібних родин, на наш погляд, є результатом двох тенденцій. З одного боку, державна соціальна політика підтримки багатодітних сімей та сімей опікунів стимулює появу багаточленних домогосподарств. З іншого боку, поширення впливу чисельних баптистських течій та заборона контрацепції з боку віри призводять до появи багатодітних сімей.

Перш ніж перейти до підсумків процесу трансформації демографічних показників шлюбності, структури сім'ї та домогосподарства, необхідно наголосити, що ці інститути болгарської спільноти Південної Бессарабії формуються, розвиваються та зникають під впливом низки соціально-економічних факторів. Саме вони протягом двох століть зумовлюють зміни балансу шлюбності та частку осіб, що ніколи не перебували у шлюбі, середній шлюбний вік та різницю у віці між подружжям, сезонність шлюбу та коливання структурних особливостей болгарської родини.

Найважливішим для болгар Буджака протягом майже півтора століття є «земельне питання». В аграрному суспільстві земельний фонд є економічною основою життєдіяльності як окремої родини, так і громади в цілому. Незважаючи на загальноприйняту думку, що болгари переселяються на територію Бессарабії, тікаючи від турків, на наш погляд, зовсім не останню роль у цьому відіграє наявність значного масиву вільної землі, яку сім'ї отримують безкоштовно. Саме це стає основним фактором, зумовлюючим подальший розвиток спільноти аж до середини ХХ ст. Протягом цього часу болгари опиняються у схожій ситуації двічі – на початку ХІХ ст. та після земельної реформи Румунії у 1921 році. Обидва рази бачимо схожу реакцію суспільства. Болгари-переселенці приносять із собою модель шлюбності, для якої характерне співвідношення 45 : 50 : 5. На території Буджака це співвідношення зазнає трансформації і до середини ХІХ ст. середні показники вже близькі до пропорцій 57 : 37 : 6. У 1924 році вони вже 61 : 33 : 6. Необхідність у робочих руках каталізує збільшення кількості осіб, що перебувають у шлюбі.

Підвищення чисельності цієї групи значною мірою відбувається за рахунок зміни шлюбного віку. З одного боку, спостерігаємо його збільшення для дівчат, як наслідок прагнення батьків якомога довше затримати доньку у сім'ї, з іншого, зменшення для хлопців, що відображає бажання отримати ще одні робочі руки в родину. Як з 1818 р. до 1835 р., так і з 1917 р. до 1924 р. бачимо зменшення шлюбного віку нареченого аж на 2 роки, що є досить значним коливанням цього показника. Зменшення віку укладення шлюбу рефлексує на збільшенні чисельності молодих пар. Згідно з даними Таблиці 4.10., на 1941 рік 15% хлопців та 20% дівчат у віці до 19 років вже перебувають у шлюбі.

Звичайно ж, демографічні трансформації болгарської спільноти відбуваються як наслідок сукупного впливу низки чинників. Підвищення рівня релігійності населення та обізнаності сільських священників є основою значних змін у сезонності шлюбів протягом XIX ст. Законодавчо-адміністративні обмеження першої половини XIX ст. призводять до максимального збільшення сімейних колективів до 9,4 осіб на сім'ю, що, своєю чергою, відображається значним підвищенням частки складних родин та, відповідно, зменшенням числа нуклеарних сімей.

Імовірно, ще одним наслідком демографічного переходу, що відбувається наприкінці XIX – початку XX ст., є фіксація початкових змін у ставленні населення до інституту шлюбу та сім'ї, а можливо, і часткова егалітаризація суспільства. Дані за 1917 рік свідчать про зменшення повторних шлюбів, що відображається в поступовому збільшенні кількості вдів та вдівців. Показники за 1924 р. демонструють досить різке зростання частки осіб, що ніколи не перебували у шлюбі, яка з незначними коливаннями сягає високих показників у 2015 році. Ці процеси, своєю чергою, актуалізують вплив співвідношення статей у вікових групах на показники шлюбності болгарського населення. Якщо у XIX ст. обов'язковість повторних шлюбів, регламентована нормами звичаєвого права, нівелює дисбаланс статей, то вплив соціальних факторів XX ст. відіграє переломну роль та призводить до радикальних демографічних трансформацій, особливо в другій половині XX – початку XXI ст.

Перехід Південної Бессарабії до складу Радянського Союзу зумовлює початок процесів адаптації болгарської спільноти до нових соціальних реалій, значно відмінних від відомих соціуму раніше. Істотний вплив на інститут шлюбу та сім'ї мають події, пов'язані з виїздом майже всіх чоловіків репродуктивної когорти на трудовий фронт. Колективізація, розкуркулювання та голод 1946–47 років вносять значні корективи у життя болгар Буджака, змінюючи майже всі його сторони. Частка факторів, що впливають на шлюбність протягом XIX – першої половини XX ст., майже повністю втрачають своє значення. Ставлення радянської влади до релігії та інституту церкви нівелює можливості впливу священників на суспільство. Колективізація сільського господарства призводить до зміни економічної основи сім'ї та зміщення акценту в бік її егалітаризації. Відсутність свободи руху на певний час зупиняє будь-які міграції. Коригування до шлюбних традицій болгарської групи вносить і мінімальний законодавчо встановлений вік вступу до шлюбу – 16 років для дівчат та 18 для хлопців. У результаті ми спостерігаємо істотне зменшення частки осіб, які перебувають у шлюбі у віці до 19 років.

Поява значно більших можливостей для навчання в середньо-спеціальних і вищих навчальних закладах та строкова служба в лавах радянської армії створюють пролонгацію інтервалу життя молоді до вступу в шлюб. Егалітаризація суспільства призводить до збільшення частки вдових представників групи, які відмовляються від вступу в другий шлюб. Статеве співвідношення на користь чоловіків віддзеркалює на збільшення числа осіб, які ніколи не були у шлюбі (частка жінок у цій когорті втричі більша, ніж чоловіків). Відповідно, всі ці зміни призводять до трансформацій в структурі сім'ї, підвищення кількості самотніх осіб та поступового зменшення середньої чисельності родини.

.....

Але найбільш істотні демографічні трансформації шлюбних традицій болгарської спільноти відбуваються в незалежній Україні. Розпад колгоспної системи, розпаювання земель та концентрація фермерських господарств на зерновиробництві призводять до радикального зменшення робочих місць у селі. Це і стає вирішальним фактором виштовхування та значної активізації переселення з села в місто. Пошуки джерел забезпечення сім'ї призводять до масштабної трудової міграції, яка частіше має жіноче «обличчя». Всі ці процеси відображаються на показниках розвитку інституту шлюбу та сім'ї болгар Буджака.

Значна егалітаризація суспільства та поява економічної самостійності великого числа жіночої половини прямо чи опосередковано призводить до зміни співвідношення шлюбних когорт (якщо в 1985 році воно становить 61 : 32 : 7, то в 2015 році маємо 46 : 41 : 13). Прораховані нами показники осіб, які ніколи не були у шлюбі, зростають з 10,5 до 38. У структурі сім'ї частка самотніх осіб сягає рекордних 22,2%.

Трансформація традиційного ставлення до шлюбу призводить до появи нових структурних конфігурацій, які не вписуються у відомі типології. На 2015 рік маємо збільшення сімей з невизначеною структурою більш ніж утричі. За рахунок цих родин та частки самотніх осіб спостерігаємо суттєве падіння відсотка як складних, так і нуклеарних сімей. Загальне зменшення народжуваності в ці часи призводить до мінімального за всю історію болгар Буджака показника 3,6 осіб на сім'ю.

Підсумовуючи демографічні трансформації шлюбності серед болгарської спільноти Південної Бессарабії, можемо відокремити три періоди. Перший – від переселення до 1944 року є традиційним, з притаманним йому відношенням до шлюбу та інституту сім'ї. Другий період – з 1944 р. до 1991 р., для якого характерний початок важливих соціальних трансформацій та поступової егалітаризації суспільства. Третій період – з 1991 р. до сьогодні – є часом глобальних змін, значної рухливості населення та появи нового ставлення до шлюбу.

РОЗДІЛ 5

Історична динаміка відтворення спільноти

Кара О. Д. Троянка. /триптих/ 1996, полотно, олія.

5.1. Сталість та рухливість статеві-вікової структури населення.

Серед важливих чинників природного відтворення населення виступає його статеві-віковий потенціал. Саме він визначає у багатьох випадках можливість створення родин та форми їх реалізації. Цей фактор як показник є важливим для історико-демографічних досліджень. Заради його встановлення та розкриття, виявлення історичної та етнокультурної динаміки, а також регіональних рис, скористаємось методикою побудови пірамід, гендерно-когортним аналізом за віковими групами та аналізом співвідношення статей¹.

Співвідношення вікових та статевих груп вважають однією із ознак демографічних процесів у будь-якому суспільстві. На рівні типологічного прийому розподілимо мешканців болгарських поселень на три когортні групи і скористаємось найбільш поширеною в історичній демографії схемою розподілу на молодих (0–14 років), дорослих (15–49 років) і літніх людей (50 і більше). Ця сучасна схема може бути конкретизована щодо традиційного аграрного суспільства болгар-переселенців Південної Бессарабії у ХІХ ст. Саме таку модель висунув та обґрунтував щодо балканських спільнот Атанас Тотев². У своєму дослідженні ми будемо користуватися схемами, вказуючи особливості параметрів щодо певних етапів формування та розвитку болгарської спільноти Буджака протягом ХІХ – початку ХХІ ст.

Важливою ознакою реконструкцій у джерелах ХІХ ст.³, а також новітньої історико-демографічної історіографії⁴, вважають баланс статеві складу мешканців. Аналізуючи ХІХ ст., слід оцінювати не стільки абсолютно кількісну характеристику народонаселення, скільки його потенціал щодо подальшого відтворення. У контексті цього визначено два проблемні поля: з одного боку, інструментарій встановлення статеві-ві-

¹ Демографический словарь. Москва, 1998. С. 65.

² Згідно з цією класифікацією, три вікові групи до 14, 15–49 років та старше 50 років повинні бути розподілені серед прогресивного населення 40 : 50 : 10, у стаціонарному 25 : 50 : 25 та у регресивному 20 : 50 : 30. Тотев А. Ю. Демографско-исторически очерк на България. *Годишник на Софийски университет, юридически факултет*. София, 1974. Т. 65. С. 169.

³ Наприклад: Арсеньев К. И. Исследования о численном соотношении полов и народонаселении России. *Журнал Министерства внутренних дел*. 1844. Ч. 5, № 1. С. 5–47 ; Корсаков С. Законы народонаселения в России. *Материалы для статистики Российской империи*. Санкт-Петербург, 1841. Т. 2. С. 205–383 ; Кеппен П. И. Девятая ревизия: исследования о числе жителей в России в 1851 г. Санкт-Петербург, 1857 та інші.

⁴ Кабузан В. М. Народонаселение России в XVIII – первой половине XIX в. (по материалам ревизий) Москва, 1963. С. 25, прим. 95 ; Миронов Б. Н. Новая историческая демография имперской России. Ч. 1 : Аналитический обзор современной литературы. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. 2006. Сер. 2, вып. 4. С. 62–90.

кового балансу, з іншого боку – недосконалість обліків населення. Як описує цю ситуацію Б. М. Миронов: «...внаслідок того, що жінки в усіх підрахунках [статистичних матеріалах XIX ст.] зазвичай враховуються гірше ніж чоловіки, й ревізька, й церковна, й адміністративна статистика містять приблизні дані про статевий склад населення, тому необхідний ретельний джерелознавчий аналіз...»⁵.

Одним із істотних кореляційних прийомів виступає показник статевого співвідношення C = кількість представників чоловічої статі на сто осіб жіночої⁶. Його розрахунки допомагають не тільки аналізувати різночасові матеріали нашого дослідження, але й порівнювати з аналогічними результатами в інших регіонах і періодах⁷.

Історичними дослідженнями встановлено, що для XIX ст. середній показник статевого співвідношення (C) повинен бути близьким до 105. У разі, якщо він менший 100 або більший 110, можна припустити недореєстрацію представників однієї статі. В середовищі населення традиційного типу це співвідношення швидко зменшується вже на першому році, що пояснюється підвищеною дитячою смертністю (особливо хлопчиків) в перші роки життя. У дітородний період співвідношення, навпаки, збільшується у зв'язку зі зростанням жіночої смертності під час та після пологів. Згодом співвідношення статей зменшується, оскільки чоловіча смертність у дорослому віці, зазвичай, перевищує жіночу⁸.

Для XX ст. співвідношення статей згідно із типовою таблицею Організації Об'єднаних Націй наступне: для вікової групи 0–4 воно має дорівнювати 105; для 5–9 – 102,3; 10–14 – 102,8; 15–19 – 103,8; 20–24 – 103,9; 25–29 – 104,7; 30–34 – 105,6; 35–39 – 106,2; 40–44 – 105,8; 45–49 – 104,0; 50–54 – 101,0; 55–59 – 97,2; 60–64 – 92,9; 65–69 – 88,5; 70–74 – 83,3; 75–79 – 78,9; 80–84 – 74,3⁹.

Залучимо вищезазначені прийоми до наших реконструкцій. Вони і будуть становити засіб відтворення реальної демографічної картини та, водночас, виступати базовим задля критики джерел та кореляції їхніх помилок.

5.1.1. Статеві та вікові групи у першій половині XIX ст.

Емпіричні дані дозволяють характеризувати болгарську спільноту Південної Бессарабії одразу після переселень. Уже на 1811 р. є усі необхідні для цього відомості, які ми трансформували шляхом підрахунків у Таблицю 5.1. Очевидно невелике домінування осіб чоловічої статі над жіночою. Якщо для типового аграрного суспільства C становить 105, то серед бессарабських болгар на 1811 р. середні показники дорівнюють 111,9. У цьому випадку ми навряд чи маємо справу із недофіксацією. Відомо, що такі показники досить характерні для міграційних груп. Порівняно організований характер

⁵ Миронов Б. Н. Новая историческая демография имперской России. Ч. 1 : Аналитический обзор современной литературы. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. 2006. Сер. 2, вып. 4. С. 73.

⁶ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии. Москва, 1997. С. 16.

⁷ Миронов Б. Н. Социальная история России (XVIII – начало XX в.). Санкт-Петербург, 2003. Т. 1. С. 160–166 ; Волошин Ю. В. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII столітті: історико-демографічний аспект. Полтава, 2005. С. 117–129 та інші.

⁸ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии. Москва, 1997. С. 27–29.

⁹ Там само. С. 28.

Співвідношення статей у «задунайських поселеннях». 1811 р.¹⁰

Таблиця 5.1.

	Село								Всього
	Карагач	Балбока	Курчі	Кубей	Саталик-Хаджі	Долукой	Енікой	Вулканешти	
Ч	62	124	61	195	42	30	62	109	685
Ж	47	112	48	171	39	31	62	102	612
С	131,9	110,7	127,1	114,0	107,7	96,8	100,0	106,9	111,9

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; С – Співвідношення статей.

переселення та, певною мірою, його усвідомлення, навпаки, підкреслюється дещо збалансованим гендерним співвідношенням.

Показовою є варіативність співвідношення статей за поселеннями. Діапазон коефіцієнта становить від 96,8 до 131,9. У такий спосіб дізнаємося про істотні розбіжності середніх коефіцієнтів за окремими поселеннями. Можемо припустити, що ці популяційні властивості, імовірно, віддзеркалюють попередні обставини та шляхи міграцій. Більш «близькі» та організовані переходи болгар на нові земельні ділянки приводили до більш гармонійних показників: Саталик-Хаджі – 107,7, Вулканешти – 106,9, Курчі – 127,1, Кубей – 114,0. Показовим є «старий» Карагач – 131,9. Максимально високе переважання представників чоловічої статі, вірогідно, пов'язане з тим, що це був транзитний пункт, через який йшло переселення до бессарабських теренів.

Використаємо можливість порівняти майже синхронні результати, які були отримані для інших етнокультурних груп мешканців Буджака. На основі формулярних джерел (посімейних списків), О. Прігарін встановив закономірність, що демографічні показники у цих групах залежать від географічних обставин та характеру переселень до регіону¹¹. Що ближчий шлях очікував нових мешканців та що організованіші були їхні переходи, то більш гармонійними виглядають демографічні показники групи. Це спостереження він зробив на основі відносно замкненої спільноти росіян-старовірів та підтвердив окремими емпіричними регіональними та зовнішніми даними (аналогічна картина спостерігається серед старообрядців-переселенців на Алтаї, у Забайкаллі, на Далекому Сході¹²). Перевіримо його ідеї та аргументи на нашому матеріалі.

О. Прігарін підрахував, що для старообрядців на 1812 р. С становить 126,4¹³. Болгарська спільнота на 1811 рік виявляє кращі показники. Ретельна увага до вікового розподілу індексів на 1812 рік (Таблиця 5.2.), показує певну адекватність співвідношення статей у віці від 11 до 30 років (121,4 та 107,1). Когорти у віці 31–40 та

¹⁰ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 3246. Арк. 206–206 зв., 213–214, 214 зв.–215, 216 зв.–217 зв., 224–225 зв., 227–228 зв., 228 зв.–229.

¹¹ Пригарин А. А. Русские старообрядцы на Дунае: формирование этноконфессиональной общности в конце XVIII – первой половине XIX вв. / отв. ред. О. Б. Демин. Одесса ; Москва : Смил ; Археодоксия, 2010. 528 с.

¹² Липинская В. А. Старожилы и переселенцы: русские на Алтае XVIII – начало XX века. Москва, 1996. С. 226–228 ; Аргудяева Ю. В. Старообрядцы на Дальнем Востоке России. Москва, 2000. С. 191–192.

¹³ Пригарин А. А. Русские старообрядцы на Дунае С. 199.

**Віковий розподіл співвідношення статей
за етнічними групами населення Буджака. 1812 р.¹⁴**

Таблиця 5.2.

Вік	<i>Українці</i>	<i>Молдовани</i>	<i>Турки</i>	Болгари	<i>Загальні</i>
	<i>С</i>	<i>С</i>	<i>С</i>	С	<i>С</i>
0–10	70	173,9	100	191,7	120
11–20	115,3	140	117,4	121,4	120,7
21–30	151,5	171,1	60,6	107,1	132,7
31–40	248,8	160	61,8	220	159,2
41–50	81,3	260	161,5	200	308,5
51–60	300	100	47,4		138,2
> 60 років	350	100	100		346,2
Усього	174,8	169	92,7	166,7	142

С – Співвідношення статей.

41–50 років підраховані як 220 та 200 відповідно. Ймовірно, підрахунки містять помилки недообліку осіб жіночої статі, що вплинуло на значне підвищення коефіцієнтів.

За даними на 1812 р., болгари за статеві-віковим складом виглядають розбалансованою громадою. Решта етнокультурних спільнот регіону мали подібні вікові показники, однак вони були ще менш рівномірними – у середньому від 174,8 в українців до 92,7 у турків. Таке ж співвідношення статей у молодших когортах у молдован було ще більш неблагополучним, аніж у болгар та росіян. Проте у старшому поколінні розбалансованість радикально змінює загальні показники.

Відсутність свідчень про вік у списках 1811 р. не дає, на жаль, можливості більш точних припущень про характер ранніх болгарських поселень. Більшу евристичну цінність представляють посімейні списки поселенців 1816-го та 1818 рр. Цей корпус джерел (адміністративні матеріали поточної статистики) став вже хрестоматійним в історіографії. Одним із перших його залучив А. О. Скальковський¹⁵, однак в дуже узагальнювальних кількісних описах. Як історичні матеріали, ці переписи цікавили відомого славіста М. Попруженко¹⁶. Традиція використання матеріалів продовжилася у радянській історіографії¹⁷. Історики 1960–1980-х рр. намагалися

¹⁴ Таблицю складено автором за: КУІА. Ф. 514. Оп. 1. Спр. 4–5 ; Бачинська О. А. Українське населення придунайських земель XVIII – початок XX ст. : (заселення й економічне освоєння). Одеса, 2002. С. 84.

¹⁵ Скальковский А. А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. Санкт-Петербург : ВЪ Типографии Т. Неймана и К°, 1848. 132 с.

¹⁶ Попруженко М. Г. Из материалов по истории славянских колоний в России. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса, 1910. Т. 28, ч. 2. С. 10–20.

¹⁷ Зеленчук В. С. Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в. : (этнические и социально-демографические процессы). Кишинев : Штиинца, 1979. 287 с. ; Кабузан В. М. Народонаселение Бессарабской области и левобережных районов Приднестровья (конец XVIII – первая половина XIX в.). Кишинев : Штиинца, 1974. 158 с. ; Устройство задунайских переселенцев в Бессарабии и деятельность А. П. Юшневского : сборник документов / сост. : К. П. Крыжановская, Е. М. Руссев. Кишинев : Государственное издательство Молдавии, 1957. Т. 2. 670 с. ;

Вікова структура. 1816 р.¹⁸

Таблиця 5.3.

1816		Село			Всього
		Карагач	Імпуцита	Кайраклія	
0–14	Ч	108	59	40	207
	%	46,2%	38,1%	49,4%	44,0%
15–49	Ч	106	72	33	211
	%	45,3%	46,5%	40,7%	44,9%
50 >	Ч	20	24	8	52
	%	8,5%	15,5%	9,9%	11,1%
Всього	Ч	234	155	81	470
	Ж	185	137	52	374
	С	125,3	113,1	155,8	125,1
Всього		419	292	133	844

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; С – Співвідношення статей.

з'ясувати питання загальної кількості болгарської спільноти та її структури. Як за свідчили сучасні джерелознавчі розвідки молдавських колег¹⁹, цей корпус первинної статистики ще не вичерпав свого гносеологічного значення завдяки варіативності та різноформатності даних.

Створена нами база даних про демографічні якості різних поселень болгар Південної Бессарабії дозволяє, зокрема, встановити статеві-вікові характеристики цих груп у динаміці 1816–1818 рр. Випадковість вибору поселень, разом із кількісною долею їх у складі групи, з урахуванням етнокультурних особливостей, робить наші реконструкції модельними для спільноти у ті часи в цілому.

Посімейні списки 1816 р. містять відомості лише про вік осіб чоловічої статі. Статеві-вікова піраміда не виходить повною, тому звернемось до можливостей когортних реконструкцій (Таблиця 5.3.).

Аналізуючи статистичні дані окремих болгарських колоній за 1816 рік, відзначимо, що за п'ять років населення Карагача зростає умовно у чотири рази, що не можливо уявити лише за рахунок природного приросту. Маємо майже прямі свідчення про механістичне зростання завдяки новим переселенцям. Зважаючи на це, ми знаходимо додаткові аргументи про транзитний склад населення цього пункту. Дві інші колонії (Імпуцита та Кайраклія) досить типові для основного ядра «туканців», які увійшли

Мещеряков И. И. Антикрепостническая борьба гагаузов и болгар Бессарабии 1812–1820 гг. Кишинев : Штиинца, 1957. 118 с.

¹⁸ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 439 (III). Арк. 359–383, 401–421, 445 зв–448.

¹⁹ Кышлалы Г., Реулец Л. Перепись задунайских переселенцев в Бессарабии 1818 г.: именные списки и итоговые документы. *Бессарабските българи: история, култура и език*. Кишинев, 2014. С. 95–105 ; Реулец Л., Кышлалы Г. Первая перепись задунайских переселенцев в Бессарабии как исторический источник. *България: метрополия и диаспора* : сборник по случай 65-годишнината на д.и.н. Николай Червенков / съст. И. Думиника. Кишинев, 2013. С. 92–106.

до складу колоній протягом першого десятиріччя XIX ст. Кількість чоловіків у трьох колоніях варіює від 81 до 234, кількість жінок – від 52 до 185 на поселення. А чисельність характерного поселення – від півтори сотні до п'ятисот мешканців. Досить типовим для міграційної спільноти першої чверті XIX ст. виглядає співвідношення статей з яскраво вираженим переважанням чоловіків. Середні показники дорівнюють 125,1, що майже на 20 пунктів більше прийнятої норми (105). Варіативність за населеними пунктами лише підкреслює статеву розбалансованість болгарського суспільства під час переселення до Південної Бессарабії.

Когортний склад виявляється доволі прогресивним, із значним потенціалом щодо зростання. Частка дітей становить майже половину від 38,1% до 49,4% (середній показник – 44%), а частка осіб поважного віку – лише 11,1% (фактичний діапазон цієї когорти – від 8,5% до 15,5%). Майже дорівнюють часткам дітей та підлітків відсотки осіб активного репродуктивного віку – від 40,7% до 46,5%. Середній показник – 44,9%, всього на 0,9% вище, ніж процент дітей. Усе це чітко дозволяє нам характеризувати вікову структуру як міграційну, із значним демографічним потенціалом. У дійсності, він був ще більшим. Про це свідчать підрахунки посімейних списків вже через два роки (Таблиця 5.4 А). Статистичні дані за 1818 рік порівняно з 1816 роком демонструють не лише ще більший відсоток когорти наймолодших – 47,1%, а і його переважання над групою представників репродуктивного віку (42,5%). Взагалі демографічне співвідношення виглядає як 47,1 : 42,5 : 10,4, що свідчить про прогресивну структуру суспільства з дуже високим демографічним потенціалом. Варіативність показників по колоніях дозволяє зробити припущення, що в більш ранніх поселеннях (Карагач та Ташбунар) процеси первісної адаптації до нових умов Південної Бессарабії привели до сплеску народжуваності. В цих населених пунктах майже кожен другий представник суспільства молодше чотирнадцятирічного віку (48,5% та 48,4%). В колонії Імпущита та в ще більш пізній колонії Чешма-Варуїта ці показники були нижчими – 44,8% та 42,7% відповідно. Відсоткова частка когорти поважного віку коливається в межах 2%, що разом з долею наймолодших визначає діапазон відсотків осіб репродуктивного віку від 41,1% до 45,1%.

Спираючись на статево-віковий розподіл населення болгарських колоній (Таблиця 5.4 Б.) важливо наголосити на значному переважанні хлопчиків у когорті 0–14. Різниця по колоніях становить від 1,3% в «наймолодшій» Чешма-Варуїті до 4,7% у «старому» Карагачі. В середньому дівчат у цій групі менше на 3,1%. В когорті від 15 до 49 років теж бачимо переважання представників чоловічої статі на 2,7%. Якщо враховувати досить високі показники жіночої смертності під час пологів, то можна констатувати ще більший відсоток смертності чоловіків цієї групи. Незважаючи на розбалансованість розподілу статей в когорті поважного віку по колоніях, у середніх показниках ми спостерігаємо невелике переважання жінок, що пов'язане з більш високою смертністю чоловіків старше 50-ти років.

Аналіз статевого співвідношення серед болгар Південної Бессарабії в цілому значно уточнює характеристики міграційного соціуму (Таблиця 5.4 В.). На конкретному емпіричному матеріалі стають зрозумілими «маскулінність» та «молодість» переселенських спільнот. Зокрема, серед «задунайських колоністів» у цілому на 1818 р. $C=112$, що незначно вище, ніж середні показники для аграрного суспільства (105) та

Вікова (А) та статеві-вікова (Б) структура. 1818 р.²⁰

Таблиця 5.4 А.

1818		Село				Всього
		Карагач	Ташбунар	Імпуцита	Чешма-Варуїта	
0–14	Ч	281	279	167	70	797
	%	48,5%	48,4%	44,8%	42,7%	47,1%
15–49	Ч	240	237	168	74	719
	%	41,5%	41,1%	45,0%	45,1%	42,5%
50 >	Ч	58	60	38	20	176
	%	10,0%	10,4%	10,2%	12,2%	10,4%
Всього	Ч	579	576	373	164	1692
	%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Ч – Чисельність.

Таблиця 5.4 Б.

1818			Село				Всього
			Карагач	Ташбунар	Імпуцита	Чешма-Варуїта	
0–14	Ч	К	154	144	91	36	425
		%	26,6%	25,0%	24,4%	22,0%	25,1%
	Ж	К	127	135	76	34	372
		%	21,9%	23,4%	20,4%	20,7%	22,0%
15–49	Ч	К	129	126	88	39	382
		%	22,3%	21,9%	23,6%	23,8%	22,6%
	Ж	К	111	111	80	35	337
		%	19,2%	19,3%	21,4%	21,3%	19,9%
50 >	Ч	К	23	33	20	11	87
		%	4,0%	5,7%	5,4%	6,7%	5,1%
	Ж	К	35	27	18	9	89
		%	6,0%	4,7%	4,8%	5,5%	5,3%
Всього	Ч	К	306	303	199	86	894
		%	52,8%	52,6%	53,4%	52,4%	52,8%
	Ж	К	273	273	174	78	798
		%	47,2%	47,4%	46,6%	47,6%	47,2%
Всього			579	576	373	164	1692

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість.

Таблиця 5.4 В.

1818		Село				Середні
		Карагач	Ташбунар	Імпуцита	Чешма-Варуїта	
0–14	С	121,3	106,7	119,7	105,9	114,2
15–49	С	116,2	113,5	110	111,4	113,4
50 >	С	65,7	122,2	111,1	122,2	97,8
Всього	С	112,1	111	114,4	110,3	112

С – Співвідношення статей.

²⁰ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 442. Арк. 278 зв.–288, 337 зв.–344, 475–483, 461–468 зв.

абсолютно збігається з показниками на 1811 р. (Таблиця 5.1.). Діапазон коефіцієнтів за різними поселеннями колоністів незначний, розбіжності не перебільшують 1,5% ($C=110,3-114,4$). Можна припустити, що більш збалансовані ці показники у середовищі переселенців, які були краще організовані під час міграцій.

В окремих територіальних громадах коефіцієнти мають серйозні розбіжності за віковими ознаками. Так, наприклад, у Карагачі та Імпудиті спостерігається істотний дефіцит дівчат у дитячих та підліткових групах (121,3 та 119,7 у віці до 14 років). Нестача чоловіків вкрай чітко спостерігається у Карагачі у літньої когорти (65,7). На двох жінок припадає лише один чоловік. А ось в Імпудиті аналогічні показники були типовими та середніми – 111,1.

У віковій структурі болгар Південної Бессарабії на 1818 р. певна розбалансованість простежується у когорті дорослих осіб. Серед населення віком від 15 до 49 років співвідношення статей дорівнює 113,4. Висока жіноча смертність під час та внаслідок пологів, яка характерна для традиційних суспільств, визначає «дефіцит жінок» у групі. Варіативність показників по колоніях мінімальна, що свідчить про спільність тенденцій у демографічній динаміці від 110 до 116,2.

У контексті загальноісторичних тенденцій доіндустріального суспільства²¹ наші результати слід зазначити як атипові. Відмінності є наслідком дії факторів міграцій. У стабільних громадах кількість представників чоловічої статі вища серед дітей. У дітородний період, навпаки, через родову смертність у жінок. Поступово співвідношення статей вирівнюється у старшому поколінні – чоловіча смертність зазвичай перевищує жіночу. Для закритого населення співвідношення статей завжди коливається в межах 100–110. Відхилення в будь-який бік вказують на недооблік населення. Однак ми маємо справу з відкритою популяцією, яка ще перебувала в стані переходу або міграції, тому маємо такий широкий діапазон показників. Ці моменти істотно деталізуються підрахунками із кроком у п'ять років (Таблиця 5.5., Діаграма 5.1.). З цього випливає, що спільнота болгар-колоністів на 1818 рік являє собою популяцію із домінуванням молоді когорти дітей та підлітків. Кількість «дорослих» становить значну частину, але завдяки більш серйозному віковому діапазону (7 вікових страт по п'ять років).

Статеве співвідношення у цих когортах є характерним для аграрного або традиційного суспільства, проте із деякими особливостями переселенців. Так, співвідношення у дитячих групах 105,3 та 106,4 відповідно, для двох страт віком до 4 та до 9 років виглядає типовим. Саме ці дві когорти на Діаграмі 5.1. виглядають більш-менш збалансованими, тому що майже збігаються з поколінням, народженим уже в Буджаку. Для когорти 10–14 та 15–19 років співвідношення становить 143,2 та 158,7. Припустимо, що ця штучність утворюється під час міграцій (саме ці вікові страти, у більшості своїй, народилися ще у метрополії). Безпосереднім фактором цього дисбалансу міг також виступити низький рівень дитячої смертності серед хлопців, який у традиційних демографічних моделях «вирівнював» статеву-вікову піраміду. Наслідком такої ситуації виступає дефіцит майбутніх наречених. Саме на це було спрямовано часткове повернення на історичну Батьківщину.

²¹ В якості базових вказані тенденції і характеристики по: Анри Л., Блюм А. Методика аналіза в исторической демографии. Москва, 1997. С. 27–29.

Співвідношення статей та статеві-вікова структура. 1818 р.²²

Таблиця 5.5.

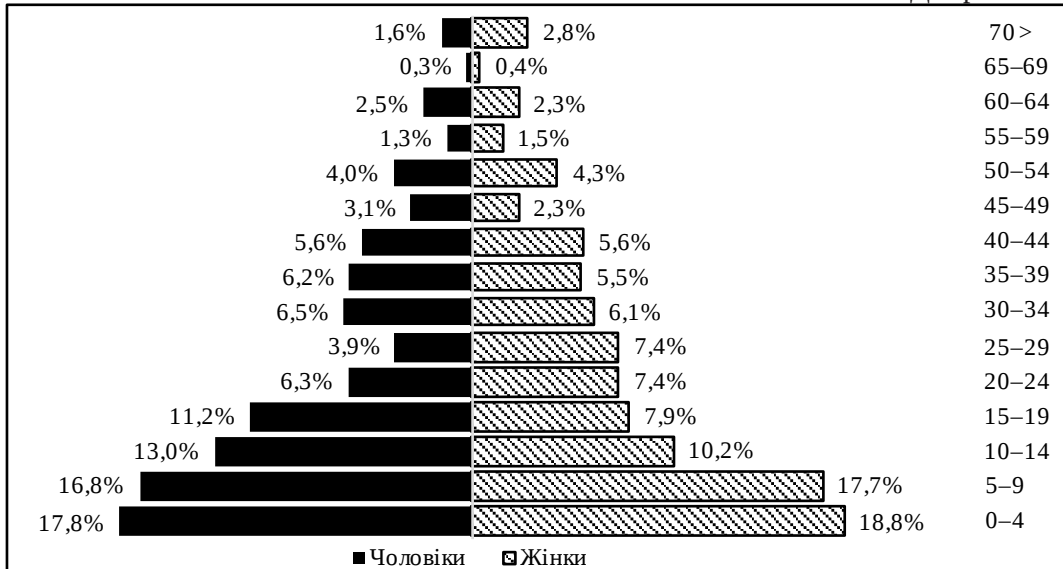
1818		Село								Всього	
		Карагач		Ташбунар		Імпуцита		Чешма-Варуїта			
		К	С	К	С	К	С	К	С	К	С
0-4	Ч	60	109,1	54	112,5	33	94,3	12	100,0	158	105,3
	Ж	55		48		35		12		150	
5-9	Ч	56	112,0	53	91,4	36	156,5	5	50,0	150	106,4
	Ж	50		58		23		10		141	
10-14	Ч	38	172,7	37	127,6	22	122,2	19	158,3	116	143,2
	Ж	22		29		718		12		81	
15-19	Ч	30	166,7	36	200,0	23	127,8	11	122,2	100	158,7
	Ж	18		18		18		9		63	
20-24	Ч	19	95,0	16	106,7	17	94,4	4	66,7	56	94,9
	Ж	20		15		18		6		59	
25-29	Ч	18	78,3	8	42,1	6	46,2	3	75,0	35	59,3
	Ж	23		19		13		4		59	
30-34	Ч	20	125,0	15	75,0	18	257,1	5	83,3	58	118,4
	Ж	16		20		7		6		49	
35-39	Ч	15	88,2	21	175,0	10	100,0	9	180,0	55	125,0
	Ж	17		12		10		5		44	
40-44	Ч	18	163,6	22	110,0	6	54,5	4	133,3	50	111,1
	Ж	11		20		11		3		45	
45-49	Ч	9	150,0	8	114,3	8	266,7	3	150,0	28	155,6
	Ж	6		7		3		2		18	
50-54	Ч	9	81,8	13	81,3	11	275,0	3	100,0	36	105,9
	Ж	11		16		4		3		34	
55-59	Ч	4	80,0	7	350,0	0	0,0	1	100,0	12	100,0
	Ж	5		2		4		1		12	
60-64	Ч	3	42,9	8	200,0	7	175,0	4	133,3	22	122,2
	Ж	7		4		4		3		18	
65-69	Ч	1	50,0	0	0,0			2	200,0	3	100,0
	Ж	2		1				0		3	
70>	Ч	6	60,0	5	125,0	2	33,3	1	50,0	14	63,6
	Ж	10		4		6		2		22	
Всього	Ч	306	112,1	303	111,0	19	114,4	86	110,3	893	111,9
	Ж	273		273		174		78		798	
Всього		579		576		193		164		1691	

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість; С – Співвідношення статей.

²² Див. посилання до Табл. 5.4 А.

Статтєво-вікова піраміда. 1818 р.²³

Діаграма 5.1.

Домінування осіб жіночої статі у віці від 20 до 30 років (94,9 та 59,3) формує «дефіцит чоловіків» – знов дуже нехарактерну ситуацію. Для схожих популяцій того історичного часу, навпаки, висока жіноча смертність під час пологів істотно знижує кількість осіб жіночої статі у віці від 20 до 40 років. У цьому ми також припускаємо наслідки безпосередньо міграційної ситуації, а саме – високу частку неодружених дівчат у цих когортах.

У представників дорослої когорти від 30 до 50 років спостерігається досить нетиповий для аграрного соціуму гендерний баланс: 118,4, 125, 111,1 та 155,6 (середній 127,5). У цих групах вже відчувається висока жіноча смертність, що призводить в окремих когортах до принципового дефіциту (155,6 для представників віком від 45 до 49 років). Висока чоловіча смертність у поважному віці призводить до зменшення показників серед осіб віком старше 50 років: 105,9, 100 та 122,2. Нагадаємо, що ця когорта була майже мінімальною.

Загальні тенденції на 1818 рік значною мірою варіативні за різними колоніями. «Транзитне» туканське селище Карагач надає найрадикальніші показники. Наприклад, рекордне статтєве співвідношення у групах від 10 до 19 років – 172,7 та 166,7. Більш-менш сталі територіальні громади Ташбунара, Імпуцити та Чешма-Варуїти надають більш гармонійну ситуацію. Хоча в окремих вікових діапазонах показники можуть значно відрізнятися від середніх: 200 у Ташбунарах для молоді віком 15–19 років. «Біологічні» випадковості фіксуються у решті колоній: 158,3 та 122,2 у Чешма-Варуїті, 127,6 та 200 у Ташбунарах. Яскраві наслідки демографічної ситуації переселенського характеру видають окремі «провали» у гендерно-вікових спільнотах. Наведемо лише випадкові властивості: майже відсутність жінок у старших поколіннях мешканців Ка-

²³ Див. посилання до Табл. 5.4 А.

рагачу (163,6 та 150 для осіб у віці від 40 до 50 років); гендерна розбалансованість серед осіб віком від 30 до 40 років у Ташбунарах (75 та 175); випадковий жіночий дефіцит у віці 30–34 роки (257,1) в Імпуциті та жіночий дефіцит серед поселенців Чешма-Варуїти віком від 35 до 49 років (180, 133,3 та 150).

Отже, статеві-вікові характеристики населення болгарських колоній Південної Бессарабії на 1818 р. дозволяють зробити декілька узагальнень та коментарів. В історико-антропологічній перспективі ці характеристики показують риси переселенських спільнот, відображаючи результати міграційної поведінки та, водночас, складаючи потенціал щодо розвитку спільноти. Зокрема, явне домінування молодих осіб та дітей віддзеркалює той факт, що переселенські настрої захопили насамперед, чоловіків та жінок нещодавно одружених без або з дітьми. Це відбувається заради покращення власного соціально-економічного становища. Цей фактор накладався на серйозні проблеми всередині Османської імперії (т.зв. «кирджалійські» грабіжницькі напади). Саме рятуванням та соціальною солідарністю можна пояснити невеликі факти переходу літніх осіб. Майже половина мешканців усіх колоній складається з дітей, що народилися вже у Бессарабії. Саме ця когорта має потужний потенціал щодо подальшого відтворення населення, що й було реалізовано в наступних десятиріччях. Привертає увагу гендерний дисбаланс у бік чоловіків у дорослому віці. Припустимо, що саме така ситуація визначила часткову рееміграцію одинаків до болгарських земель. Сімейні колективи в 1818 році є важливою передумовою демографічного розвитку та виступають принципними одиницями фіскально-адміністративного життя. Через неможливість їхнього створення чоловіки у репродуктивному віці мали шукати виходів. Традиційна увага до молодої когорти дівчат сполучається із досвідом міграційної діяльності (пошук нареченої значно розширював шлюбний ринок колоністів).

Наступна можливість прослідкувати демографічні трансформації з'являється у 1825 р., коли маємо майже повний корпус церковної статистики, а саме – сповідальні списки за колоніями-приходами. Оскільки цей облік ведеться конфесійними елітами із середини – вони мешкали безпосередньо у селах, – його евристичну цінність слід вважати високою²⁴. Через той факт, що до такого обліку не потрапляють нехрещені немовлята та особи, які не знаходяться у селі, потрібна деяка кореляція. У зв'язку з тим, що процеси секуляризації ще не поширені у болгарському середовищі першої половини XIX ст., можна не враховувати наявність осіб, які не входять до релігійної громади.

Посімейна структура сповідального формуляру робить його версифікаційним щодо історико-демографічних завдань та компаративно коректним для порівнянь із ревізькими переписами. Підрахунки проводяться однаковими прийомами, що дозволяє уточнити ситуацію у період між двома значними етапами переселення: 1807–1813 та 1829–1830-ті рр.

Через п'ятнадцять років після першого переселення та осідання на нових місцях болгарська спільнота продовжує зберігати властивості прогресивної групи (Таблиця 5.6 А.). Дещо зменшується частка дітей (41,7%), майже незмінним є відсоток осіб в активному віці (45,8%) та буквально на 1% зростає частка осіб старша 50-ти років.

²⁴ Федорєц А. И. Проблема информационной ценности исповедных ведомостей как исторического источника : (на примере московских материалов XVIII в.). *Вестник Московского университета. Сер. 8. История.* 2013. № 1. С. 64–73.

Вікова (А) та статеві-вікова (Б) структура. 1825 р.²⁵

Таблиця 5.6 А.

1825		Село			Всього
		Імпуцита	Чешма-Варуїта	Чийшія	
0–14	Ч	153	224	237	614
	%	42,0%	41,6%	41,7%	41,7%
15–49	Ч	172	267	234	673
	%	47,3%	49,6%	41,1%	45,8%
50 >	Ч	39	47	98	184
	%	10,7%	8,7%	17,2%	12,5%
Всього	Ч	364	538	569	1471
	%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Ч – Чисельність.

Таблиця 5.6 Б.

1825			Село			Всього
			Імпуцита	Чешма-Варуїта	Чийшія	
0–14	Ч	К	93	109	122	324
		%	25,5%	20,3%	21,4%	22,0%
	Ж	К	60	115	115	290
		%	16,5%	21,4%	20,2%	19,7%
15–49	Ч	К	92	140	125	357
		%	25,3%	26,0%	22,0%	24,3%
	Ж	К	80	127	109	316
		%	22,0%	23,6%	19,2%	21,5%
50 >	Ч	К	23	29	52	104
		%	6,3%	5,4%	9,1%	7,1%
	Ж	К	16	18	46	80
		%	4,4%	3,3%	8,1%	5,4%
Всього	Ч	К	208	278	299	785
		%	57,1%	51,7%	52,5%	53,4%
	Ж	К	156	260	270	686
		%	42,9%	48,3%	47,5%	46,6%
Всього			364	538	569	1471

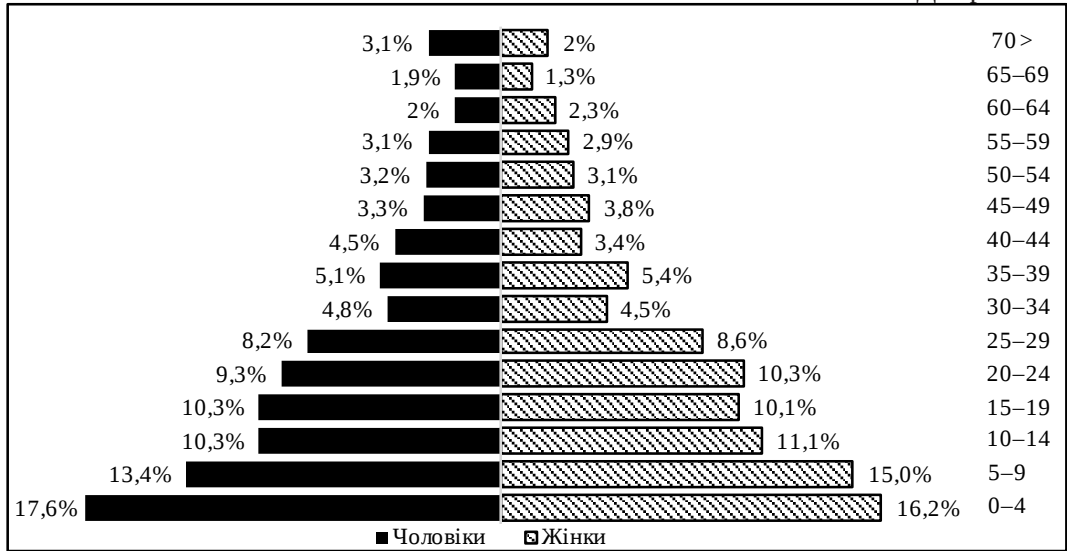
Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість.

(12,5%). Усі ці незначні зміни знаходяться у межах похибки та, водночас, можуть відображати природний рух населення у колоніях. Облік та підрахунки за даними з обох статей (Таблиця 5.6 Б.) конкретизують цю ситуацію – домінування хлопчиків у дитячій когорті (22% проти 19,7%) та осіб чоловічої статі в цілому (53,4% проти 46,6%).

²⁵ Таблицю складено автором за: КУІА. Ф. 627. Оп. 1. Спр. 1 [Колонії Чийшія, Імпуцита, Чешма-Варуїта].

Статеві-вікова піраміда. 1825 р.²⁶

Діаграма 5.2.

За окремими колоніями спостерігається незначна варіативність цих показників. Найбільш «старим» селом виявилася Чийшія, в якій 17,2% становлять особи старше 50 років, тобто майже кожен п'ятий належить до старшої когорти. А ось аналогічні показники у Чешма-Варуїті – 8,7%. Відсотки складаються за рахунок осіб в активному віці, оскільки дитяча когорта виявляє сталість, становлячи приблизно однакову частку 41–42%. Незважаючи на різноманіття демографічного потенціалу колоній, народжуваність є однаковою (когорта осіб віком до 14 років майже збігається хронологічно із часом існування колоній).

Статеві-вікова піраміда болгарського населення Південної Бессарабії на 1825 р. виглядає більш-менш збалансованою (Діаграма 5.2). Співвідношення підкреслює лише незначне домінування чоловіків серед осіб активного віку, що утворюється внаслідок високої жіночої смертності під час пологів. Умовно замкнений спосіб відтворення населення витісняє частину дорослих чоловіків за межі спільноти, стимулюючи повернення їх в ареали виходу. Наслідки високої народжуваності прослідковуються у дитячій когорті. До них належать 42,3% від усіх осіб жіночої статі та 41,3% – від усіх чоловіків.

Порівняння статеві-вікових пірамід за 1825-й та 1818 р. (Діаграма 5.1.) дає змогу зафіксувати деякі демографічні особливості. По-перше, бачимо прогресивний характер спільноти та реалізацію демографічного потенціалу. Частка дітей дещо зменшується через стабілізацію співвідношення когорт, але збільшується у групі 15–49 та осіб літнього віку. По-друге, яскраво простежується вплив високої дитячої смертності. Кожна п'ята особа через 7 років не переходить до відповідної дорослої групи. По-третє, процеси рееміграції та значні демографічні втрати серед дорослого та літнього населення.

²⁶ Див. посилання до Табл. 5.6 А.

ня (смертність під час пологів, екзогенні фактори та епідемії), визначають тенденції до розбалансування статеві-вікової структури суспільства. Зрозуміло, що перед нами класичний екстенсивний шлях демографічного відтворення, якому притаманні високі рівні народжуваності та смертності, що охоплюють майже усі п'ятирічні когорти.

Спробуємо детально розглянути статеві-вікові характеристики на підставі співвідношення статей за п'ятирічними інтервалами (Таблиця 5.7.). Хлопчики переважають над дівчатами у віці до 4 років. Співвідношення статей у цієї когорти становить 124,3 (на 5 хлопців припадає 4-ро дівчат). Висока чоловіча дитяча смертність вирівнює цей показник серед покоління до 9 років та юнацького до 14 років, а саме, на 1825 р. він дорівнює вже 101,9 та 106,6 відповідно. Його неприродні показники в Імпуциті (178,3, 152,6 та 127,8), ймовірно, відображають неохайність дяків у фіксуванні дівчат, їхній недооблік, на жаль, мав не тільки локально-особистий характер. Такі високі показники безпосередньо свідчать про ставлення до дівчат в аграрному суспільстві в цілому.

Демографічно дуже важливою є збалансованість у гендерних показниках серед осіб напередодні та безпосередньо у шлюбі – 15–19 та 20–25 років. Для них вони встановлені відповідно 117,4 та 102,8. Відчувається вплив високої жіночої смертності під час вагітності та пологів, яка визначає для наступних п'ятирічних поколінь показники у 108,5 та 122,6. Після 40 років ці показники лише зростають. Популяція активно втрачає жінок. Істотні коливання показників за окремими колоніями показують не тільки фактичну демографічну ситуацію, але й сумлінність церковних писарів.

Тенденції демографічних трансформацій можна простежити у порівнянні загального статеві-вікового розподілу населення за 1818-й та 1825 рр., а також варіативності його за окремими колоніями (Таблиця 5.8.). Для останнього обрали дві колонії – Імпуцита та Чешма-Варуїта, які дозволяють характеризувати туканців та чушмелійцев (різні етнокультурні спільноти та моделі міграції). У цілому статеві-віковий склад майже не змінюється, що свідчить про певну демографічну сталість. Незначне зменшення частки дівчат у дитячій когорті (22% проти 19,7%) може бути пояснене природними обставинами та, водночас, особливостями обліку дівчат священниками. Якщо в абсолютних даних вони зменшуються в Імпуциті (76 та 60), то у Чешма-Варуїті вони радикально зростають більш ніж утричі (34 та 115). Це при тому, що серед хлопчиків спостерігається майже схожість – в Імпуциті 91 та 93 та аналогічність до радикального зростання у Чешма-Варуїті (36 та 109). Кількість чоловіків у дорослих когортах майже не змінюється в Імпуциті (88 та 92) та більш ніж у тричі зростає у Чешма-Варуїті (39 та 140). Зрозуміло, що демографічні зміни в Чешма-Варуїті пов'язані із значним додатковим заселенням болгар з метрополії в інтервалі між 1818 р. та 1825 р. Чисельність населення колонії збільшилась від 164 до 538 осіб.

Статеві-вікове співвідношення з п'ятирічним кроком ще яскравіше характеризує процеси демографічних трансформацій. Деяку неохайність у фіксації дівчат можна бачити у наймолодшій когорти. Якщо на 1818 р. *C* тут дорівнював 103,2, то на 1825 р. він був 124,3 (Таблиця 5.9.). Відсутність коливань смертності хлопців до 10 років можна побачити у певній стабільності *C* для дитячого покоління від 5 до 9 років – 103,3 та 101,9 відповідно. Фактор смертності можна простежити у зменшенні цього показника

Детальна статеві-вікова структура. 1825 р.²⁷

Таблиця 5.7.

1825		Село						Всього	
		Імпуцита		Чешма-Варуґта		Чийшія			
		К	С	К	С	К	С	К	С
0-4	Ч	41	178,3	49	98,0	48	126,3	138	124,3
	Ж	23		50		38		111	
5-9	Ч	29	152,6	37	88,1	39	92,9	105	101,9
	Ж	19		42		42		103	
10-14	Ч	23	127,8	23	100,0	35	100,0	81	106,6
	Ж	18		23		35		76	
15-19	Ч	17	106,3	27	100,0	37	142,3	81	117,4
	Ж	16		27		26		69	
20-24	Ч	26	104,0	33	110,0	14	87,5	73	102,8
	Ж	25		30		16		71	
25-29	Ч	21	190,9	29	126,1	14	56,0	64	108,5
	Ж	11		23		25		59	
30-34	Ч	3	60,0	14	107,7	21	161,5	38	122,6
	Ж	5		13		13		31	
35-39	Ч	12	171,4	14	93,3	14	93,3	40	108,1
	Ж	7		15		15		37	
40-44	Ч	10	100,0	8	100,0	17	340,0	35	152,2
	Ж	10		8		5		23	
45-49	Ч	3	50,0	15	136,4	8	88,9	26	100,0
	Ж	6		11		9		26	
50-54	Ч	10	333,3	6	85,7	9	81,8	25	119,0
	Ж	3		7		11		21	
55-59	Ч	7	100,0	12	171,4	5	83,3	24	120,0
	Ж	7		7		6		20	
60-64	Ч	2	50,0	6	300,0	8	80,0	16	100,0
	Ж	4		2		10		16	
65-69	Ч	2	100,0	3	150,0	10	200,0	15	166,7
	Ж	2		2		5		9	
70>	Ч	2	200,0	2	200,0	20	142,9	24	171,4
	Ж	0		0		14		14	
Всього	Ч	208	133,3	278	106,9	299	110,7	785	114,4
	Ж	156		260		270		686	
Всього		364		538		569		1471	

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість; С – Співвідношення статей.

²⁷ Див. посилання до Табл. 5.6 А.

Статеві-вікова структура. 1818-й та 1825 рр.²⁸

Таблиця 5.8.

			Село				Інші колонії разом	
			Імпуцита		Чешма-Варуїта			
			1818	1825	1818	1825	1818	1825
0–14	Ч	К	91	93	36	109	425	324
		%	24,4%	25,5%	22,0%	20,3%	25,1%	22,0%
	Ж	К	76	60	34	115	372	290
		%	20,4%	16,5%	20,7%	21,4%	22,0%	19,7%
15–49	Ч	К	88	92	39	140	382	357
		%	23,6%	25,3%	23,8%	26,0%	22,6%	24,3%
	Ж	К	80	80	35	127	337	316
		%	21,4%	22,0%	21,3%	23,6%	19,9%	21,5%
50 >	Ч	К	20	23	11	29	87	104
		%	5,4%	6,3%	6,7%	5,4%	5,1%	7,1%
	Ж	К	18	16	9	18	89	80
		%	4,8%	4,4%	5,5%	3,3%	5,3%	5,4%
Всього	Ч	К	199	208	86	278	894	785
		%	53,4%	57,1%	52,4%	51,7%	52,8%	53,4%
	Ж	К	174	156	78	260	798	686
		%	46,6%	42,9%	47,6%	48,3%	47,2%	46,6%
Всього			373	364	164	538	1692	1471

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість.

для підлітків – 132,2 та 106,6 (10–14 років), а також 155,6 та 117,4 (15–19 років). У 1825 р. демографічним зростанням можна пояснити більшу збалансованість співвідношення статей у молодому поколінні від 20 до 29 років – з 94,9 до 102,8 та з 47,2 до 108,5 відповідно. Надалі усі показники підкорюються закономірності простого «старіння» населення приблизно на п'ять років. Наприклад, С 94,1 у 1818 р. переходить у 100 в 1825 р. для наступної когорти. Однак, саме серед молодих чоловіків віком від 20 до 35 років можна простежити кількісне зменшення, що безпосередньо свідчить про ре-еміграцію неодружених осіб. Гендерно незбалансованими виглядають співвідношення статей у літніх когортах, досягаючи показників у 200 та 66,7 у 1818 р. проти 166,7 та 171,4 у 1825 р.

Конкретні «чоловічі втрати» можна побачити у варіативності співвідношення за окремими колоніями. Для обох колоній у дорослої когорти показники схиляються у бік дефіциту жінок (інколи навіть до 3 осіб чоловічої статі на 1 представницю жіночої). Дисбаланс цього йшов шляхом виселення молодих чоловіків та пошуку ними кращої долі. Частково впливає на цю ситуацію і висока чоловіча смертність.

²⁸ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 442. Арк. 278 зв.–288, 337 зв.–344, 475–483, 461–468 зв. ; КУІА. Ф. 627. Оп. 1. Спр. 1 [Колонії Чийшія, Імпуцита, Чешма-Варуїта].

Співвідношення статей та статево-вікова структура. 1818-й та 1825 рр.²⁹

Таблиця 5.9.

		Село								Всього			
		Імлуцита				Чешма-Варуїта				1818		1825	
		1818		1825		1818		1825					
		К	С	К	С	К	С	К	С	К	С	К	С
0–4	Ч	32	91,4	41	178,3	12	100,0	49	98,0	98	103,2	138	124,3
	Ж	35		23		12		50		95		111	
5–9	Ч	36	156,5	29	152,6	5	50,0	37	88,1	94	103,3	105	101,9
	Ж	23		19		10		42		91		103	
10–14	Ч	22	122,2	23	127,8	19	158,3	23	100,0	78	132,2	81	106,6
	Ж	18		18		12		23		59		76	
15–19	Ч	23	127,8	17	106,3	11	122,2	27	100,0	70	155,6	81	117,4
	Ж	18		16		9		27		45		69	
20–24	Ч	17	94,4	26	104,0	4	66,7	33	110,0	37	94,9	73	102,8
	Ж	18		25		6		30		39		71	
25–29	Ч	6	46,2	21	190,9	3	75,0	29	126,1	17	47,2	64	108,5
	Ж	13		11		4		23		36		59	
30–34	Ч	18	257,1	3	60,0	5	83,3	14	107,7	38	115,2	38	122,6
	Ж	7		5		6		13		33		31	
35–39	Ч	10	100,0	12	171,4	9	180,0	14	93,3	40	148,1	40	108,1
	Ж	10		7		5		15		27		37	
40–44	Ч	6	54,5	10	100,0	4	133,3	8	100,0	32	94,1	35	152,2
	Ж	11		10		3		8		34		23	
45–49	Ч	8	266,7	3	50,0	3	150,0	15	136,4	19	158,3	26	100,0
	Ж	3		6		2		11		12		26	
50–54	Ч	11	275,0	10	333,3	3	100,0	6	85,7	27	117,4	25	119,0
	Ж	4		3		3		7		23		21	
55–59	Ч	0	0,0	7	100,0	1	100,0	12	171,4	8	114,3	24	120,0
	Ж	4		7		1		7		7		20	
60–64	Ч	7	175,0	2	50,0	4	133,3	6	300,0	19	172,7	16	100,0
	Ж	4		4		3		2		11		16	
65–69	Ч			2	100,0	2	200,0	3	150,0	2	200,0	15	166,7
	Ж			2		0		2		1		9	
70 >	Ч	2	33,3	2	200,0	1	50,0	2	200,0	8	66,7	24	171,4
	Ж	6		0		2		0		12		14	
Всього	Ч	198	113,8	208	133,3	86	110,3	278	106,9	687	130,9	785	114,4
	Ж	174		156		78		260		525		686	
Всього		372		364		164		538		1212		1471	

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість; С – Співвідношення статей.

²⁹ Див. посилання до Табл. 5.8.

Спробуємо це показати на конкретних прикладах. На 18 чоловіків в Імпуциті у віці від 30 до 34 років припадає лише 7 жінок аналогічного віку та ще 13 у віці 25–29 років. Априорно можна припустити певну збалансованість, враховуючи традиційну вікову різницю у шлюбі. Через 7 років вони становлять вже спільноту у 12 осіб. Співвідношення змінюється від 257,1 до 171,4. Проте виникає питання про долю 6 осіб (або третьої частини). Припустимо, що ці «втрати» рівними частками випали на міграційну поведінку та смертність.

У 1828–1830 рр. відбувається нове масове переселення болгар з теренів Болгарії до Південної Бессарабії. Списки болгарських родин містять Ревізькі реєстри за 1835 р. У групі нових переселенців до Буджака, які селяться у старих колоніях протягом 1830 р., можна побачити вже знайому нам міграційну структуру населення. З Таблиці 5.10 А. чітко видно, що з Болгарії йдуть молоді подружні пари з дітьми та, інколи, з батьками. По всіх колоніях частка дітей, що народилися у Болгарії, становить від третини до майже половини чисельності усієї групи (від 33,8% у Кайраклії до 47,8% у Чешма-Варуїті, середній показник – 37,6%). Основну масу становлять особи в активному віці від 15 до 49 років (від 40,7% у Ташбунарах до 53,6% в Імпуциті, у середньому – 51,4%). Незначна частина нових переселенців належить до літньої когорти старше 50 років (від 7,7% в Імпуциті до 18,5% у Ташбунарах, у середньому – 11,1%, або кожен десятий). Бачимо явно прогресивний характер нової спільноти.

Гендерні баланси (Таблиця 5.10 Б.) у вікових поколіннях виглядають аналогічно попереднім переселенцям хвилі 1807–1813 рр. Кількість хлопчиків дорівнює кількості дівчат у дитячій когорті. Чоловіки домінують над жінками в активному віці (159 проти 124, або $C = 128,2$). Однакова кількість осіб жіночої та чоловічої статі спостерігається у літньої когорти.

Деталізація характеристик на рівні статеві-вікових груп із кроком у п'ять років надає наступну картину (Таблиці 5.11 А та Б.). Більш ніж кожну п'яту особу, або 22,1%, становлять діти віком до 10 років (13,2% до 4 та 8,9% від 5 до 9). Третину, чи 30,5%, становлять особи від 10 до 19 років. Представники репродуктивних когорт – від 20 до 50 років – становлять 36,3% (7,6%; 6,4%; 7,4%; 6,2%; 5,8% та 2,9%). Лише 11,1% з усіх переселенців належать до осіб літнього віку. Варіативність за колоніями гендерно-вікових показників не принципова. Проте можна стверджувати, що до Ташбунару та Чешма-Варуїті йшли більш дорослі особи із дітьми, що, можливо, є наслідком організованого переходу родичів із попередніх ареалів мешкання. Карагач, Імпуцита та Кайраклія характеризуються більш збалансованим віковим складом новопоселенців, присутністю більшої групи літніх осіб.

Ще одна характеристика міграційної спільноти – превалювання чоловіків у більшості когорт. Для дітей груп 0–4 та 5–9 співвідношення статей становить 108,3 та 122,7. Серед підлітків воно віддзеркалює високу юнацьку (84,8) та дівочу (159,4) смертність у групах 10–14 та 15–19 (Таблиця 5.11 Б). Жіноча смертність визначає певну збалансованість для осіб у віці від 20 до 29 років (110 та 105,9). Наслідки штучності переселення спостерігаються у наступних когортах: 127,8, 41,7 та 342,9, 166,7. Цим можна пояснити домінування чоловіків серед осіб старше 50 років 233,3, 150, 200, 60 та 133,3.

Вікова (А) та статеві-вікова (Б) структура. 1830 р.³⁰

Таблиця 5.10 А.

1830		Село					Всього
		Карагач	Ташбунар	Імпущита	Кайраклія	Чешма-Варуїта	
0–14	Ч	32	11	75	67	22	207
	%	37,2%	40,7%	38,7%	33,8%	47,8%	37,6%
15–49	Ч	41	11	104	105	22	283
	%	47,7%	40,7%	53,6%	53,0%	47,8%	51,4%
50 >	Ч	13	5	15	26	2	61
	%	15,1%	18,5%	7,7%	13,1%	4,3%	11,1%
Всього	Ч	86	27	194	198	46	551
	%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Ч – Чисельність.

Таблиця 5.10 Б.

1830			Село					Всього
			Карагач	Ташбунар	Імпущита	Кайраклія	Чешма-Варуїта	
0–14	Ч	К	17	7	35	31	14	104
		%	19,8%	25,9%	18,0%	15,7%	30,4%	18,9%
	Ж	К	15	4	40	36	8	103
		%	17,4%	14,8%	20,6%	18,2%	17,4%	18,7%
15–49	Ч	К	26	7	61	54	11	159
		%	30,2%	25,9%	31,4%	27,3%	23,9%	28,9%
	Ж	К	15	4	43	51	11	124
		%	17,4%	14,8%	22,2%	25,8%	23,9%	22,5%
50 >	Ч	К	6	4	7	13	1	31
		%	7,0%	14,8%	3,6%	6,6%	2,2%	5,6%
	Ж	К	7	1	8	13	1	30
		%	8,1%	3,7%	4,1%	6,6%	2,2%	5,4%
Всього	Ч	К	49	18	103	98	26	294
		%	57,0%	66,7%	53,1%	49,5%	56,5%	53,4%
	Ж	К	37	9	91	100	20	257
		%	43,0%	33,3%	46,9%	50,5%	43,5%	46,6%
Всього			86	27	194	198	46	551

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість.

Нааявність у бессарабських колоніях групи, що умовне покоління (приблизно чверть сторіччя) знаходиться в Південній Бессарабії разом із схожою за масштабом новою міграційною спільнотою, робить показовий «історичний експеримент». У цілому популяція складається із двох страт, кожна з яких є переселенською.

³⁰ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 134. Оп. 2. Спр. 52. Арк. 1–26 зв., 253–318, 362–421 ; Спр. 54. Арк. 453–491 ; Спр. 56. Арк. 1–64.

Розділ 5. Історична динаміка відтворення спільноти

Детальна вікова структура (А) та співвідношення статей (Б). 1830 р.³¹

Таблиця 5.11 А.

1830		Село					Всього
		Карагач	Ташбунар	Імпуцита	Кайраклія	Чешма-Варуїта	
0-4	Ч	15	3	23	27	5	73
	%	17,4%	11,1%	11,9%	13,6%	10,9%	13,2%
5-9	Ч	2	2	20	17	8	49
	%	2,3%	7,4%	10,3%	8,6%	17,4%	8,9%
10-14	Ч	15	6	32	23	9	85
	%	17,4%	22,2%	16,5%	11,6%	19,6%	15,4%
15-19	Ч	12	4	33	28	6	83
	%	14,0%	14,8%	17,0%	14,1%	13,0%	15,1%
20-24	Ч	3	3	17	17	2	42
	%	3,5%	11,1%	8,8%	8,6%	4,3%	7,6%
25-29	Ч	6	1	12	16		35
	%	7,0%	3,7%	6,2%	8,1%		6,4%
30-34	Ч	5		16	17	3	41
	%	5,8%		8,2%	8,6%	6,5%	7,4%
35-39	Ч	6	1	6	16	5	34
	%	7,0%	3,7%	3,1%	8,1%	10,9%	6,2%
40-44	Ч	7	1	13	9	2	32
	%	8,1%	3,7%	6,7%	4,5%	4,3%	5,8%
45-49	Ч	2	1	7	2	4	16
	%	2,3%	3,7%	3,6%	1,0%	8,7%	2,9%
50-54	Ч	1	2	3	5		11
	%	1,2%	7,4%	1,5%	2,5%		2,0%
55-59	Ч		1	7	5		13
	%		3,7%	3,6%	2,5%		2,4%
60-64	Ч	4	1	5	3	2	15
	%	4,7%	3,7%	2,6%	1,5%	4,3%	2,7%
65-69	Ч	1			7		8
	%	1,2%			3,5%		1,5%
70 >	Ч	7	1		6		14
	%	8,1%	3,7%		3,0%		2,5%
Всього	Ч	86	27	194	198	46	551
	%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Ч – Чисельність.

³¹ Див. посилання до Табл. 5.10 А.

Таблиця 5.11 Б

1830		Село										Всього	
		Карагач		Ташбунар		Імпуцита		Кайракля		Чешма-Варуїта			
		К	С	К	С	К	С	К	С	К	С	К	С
0-4	Ч	8	114,3	1	50,0	12	92,3	13	92,9	5		39	108,3
	Ж	7		2		13		14		0		36	
5-9	Ч			1	100,0	11	122,2	11	183,3	4	100,0	27	122,7
	Ж	2		1		9		6		4		22	
10-14	Ч	9	150,0	5	500,0	13	68,4	7	43,8	5	125,0	39	84,8
	Ж	6		1		19		16		4		46	
15-19	Ч	9	300,0	4		19	135,7	17	154,5	2	50,0	51	159,4
	Ж	3				14		11		4		32	
20-24	Ч	1	50,0	2	200,0	11	183,3	6	54,5	2		22	110,0
	Ж	2		1		6		11				20	
25-29	Ч	4	200,0			8	200,0	6	60,0			18	105,9
	Ж	2		1		4		10				17	
30-34	Ч	3	150,0			8	100,0	12	240,0			23	127,8
	Ж	2				8		5		3		18	
35-39	Ч	3	100,0			1	20,0	4	33,3	2	66,7	10	41,7
	Ж	3		1		5		12		3		24	
40-44	Ч	4	133,3	1		8	200,0	9		2		24	342,9
	Ж	3				4						7	
45-49	Ч	2				5	250,0			3	300,0	10	166,7
	Ж			1	50,0	2		2		1		6	
50-54	Ч	1		2		1	100,0	3	150,0			7	233,3
	Ж					1		2				3	
55-59	Ч					1	16,7	1	25,0			2	150,0
	Ж			1	100,0	6		4				11	
60-64	Ч	2	100,0	1		4	400,0	2	200,0	1	100,0	10	200,0
	Ж	2				1		1		1		5	
65-69	Ч							3	75,0			3	60,0
	Ж	1						4				5	
70>	Ч	3	75,0	1				4	200,0			8	133,3
	Ж	4						2				6	
Всього	Ч	49	132,4	18	200,0	102	110,9	98	98,0	26	130,0	293	113,6
	Ж	37		9		92		100		20		258	
Всього		86		27		194		198		46		551	

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість; С – Співвідношення статей.

Перетин досвіду цих груп у спільних поселеннях (територіальних громадах) надає можливість прослідкувати варіативність процесів адаптації. Разом із тим, інтеграція у межах єдиної спільноти сформувала ті стабілізаційні чинники, які призвели до важливих етнотемографічних процесів генезису сучасної болгарської діаспори у Південній Бессарабії.

Спробуємо схарактеризувати етнотемографічні властивості «старих» колоній у Бессарабії, до яких селяться у 1830 р. нові мешканці із Болгарії. В цілому можна стверджувати, що модель виявляється наступна: на 2,5 мешканця, що переселяються ще до 1813 р., припадає 1 особа, яка переходить у 1830 р. Утворюються територіальні громади загальною кількістю 500–800 осіб. Нові малодвірні хутори, які засновують виключно переселенці 1830 р., нараховують 200–300 осіб³².

Незважаючи на різницю у чисельності, статеві-вікові характеристики населення колоній виявляються досить однаковими. Вочевидь, перед нами процеси демографічної стабілізації населення, де популяції виявляють ознаки прогресивних. На дітей та підлітків (до 14 років включно) припадає частка у 2/5 (від 39,4% до 43,7%), або 41,1% (Таблиця 5.12 А.). Виявлена певна закономірність – що менша та молодша колонія, то вищий показник дітності. У найдавнішого поселення Карагач – 39,4%, та в умовно новій Чешма-Варуїті – 43,5%. У таких саме детермінантах знаходиться й частка дорослих у віці від 15 до 49 років. Кожен другий мешканець колоній належить до цієї вікової когорти. Зворотна пропорція виявлена щодо покоління осіб старше 50 років – від 7,5% до 15,5% (рекордний мінімальний відсоток фіксується у «старій» Імпуциті – 7,3%, що пояснюється майже максимальною часткою осіб репродуктивного віку). Середній показник літніх осіб становить 8,8%, або майже кожен десятий мешканець колоній належить до осіб поважного віку.

Досить гармонійним виглядає гендерний баланс у кожному із поколінь (Таблиця 5.12 Б.). Загальне співвідношення виглядає 50 на 50, тобто на одну особу чоловічої статі припадає одна особа жіночої. Незначне кількісне превалювання чоловіків спостерігається лише у когорті осіб від 15 до 49 років – 25,2% на 24,9%. Варіативність цих показників за колоніями Південної Бессарабії також мінімальна: особи жіночої статі дещо домінують у приблизній половині громад (від 50,6% до 53,4%). У «старих» поселеннях навпаки, частка жінок становить 48,3% у Карагачі та 48,2% в Імпуциті.

Приблизно двоє з п'яти усіх мешканців болгарських колоній Південної Бессарабії на 1835 р. належали до когорти віком до 14 років. Розбіжності відсотків явно вкладаються у природні тенденції та не виявляють неохайності у фіксації свідчень у джерелах. Серед осіб репродуктивного віку лише у Чешма-Варуїті та Кайраклії виявляється невелике кількісне домінування осіб жіночої статі, у решті поселень, навпаки, незначна, у декілька відсотків, перевага чоловіків. Майже аналогічна картина спостерігається серед осіб поважного віку.

Ще яскравіше ця демографічна збалансованість простежується у статеві-вікових підрахунках із кроком у п'ять років (Таблиця 5.13 А.). 17,7% становлять діти до 4 років. У «старих» колоніях цей показник становить майже п'яту частину: 19% у Ташбунарах та 19,5% в Імпуциті. Незначне збільшення цієї когорти порівняно

³² Duminica I. Coloniile bulgarilor în Basarabia (1774–1856). Chişinău, 2017. С. 264–271.

Вікова (А) та статеві-вікова (Б) структура. 1835 р.³³

Таблиця 5.12 А.

1835		Село					Всього
		Карагач	Ташбунар	Імпуцита	Кайракля	Чешма-Варуїта	
0–14	Ч	298	289	166	76	338	1167
	%	39,4%	40,0%	40,4%	43,7%	43,5%	41,1%
15–49	Ч	401	362	215	71	375	1424
	%	53,0%	50,1%	52,3%	40,8%	48,3%	50,1%
50 >	Ч	57	71	30	27	64	249
	%	7,5%	9,8%	7,3%	15,5%	8,2%	8,8%
Всього	Ч	756	722	411	174	777	2840
	%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Ч – Чисельність.

Таблиця 5.12 Б.

1835			Село					Всього
			Карагач	Ташбунар	Імпуцита	Кайракля	Чешма-Варуїта	
0–14	Ч	К	155	134	87	34	168	578
		%	20,5%	18,6%	21,2%	19,5%	21,6%	20,4%
	Ж	К	143	155	79	42	171	590
		%	18,9%	21,5%	19,2%	24,1%	22,0%	20,8%
15–49	Ч	К	205	186	112	32	181	716
		%	27,1%	25,8%	27,3%	18,4%	23,3%	25,2%
	Ж	К	196	176	103	39	193	707
		%	25,9%	24,4%	25,1%	22,4%	24,8%	24,9%
50 >	Ч	К	31	37	14	15	29	126
		%	4,1%	5,1%	3,4%	8,6%	3,7%	4,4%
	Ж	К	26	34	16	12	35	123
		%	3,4%	4,7%	3,9%	6,9%	4,5%	4,3%
Всього	Ч	К	391	357	213	81	378	1420
		%	51,7%	49,4%	51,8%	46,6%	48,6%	50,0%
	Ж	К	365	365	198	93	399	1420
		%	48,3%	50,6%	48,2%	53,4%	51,4%	50,0%
Всього			756	722	411	174	777	2840

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість.

із даними 1825 р. на 3% можна пояснити більш ретельною фіксацією у фіскальних джерелах, а також тим фактом, що у переселення 1830 р. були втягнуті молоді сімейні пари. Безпосередньо бачимо дію факторів високої дитячої смертності: частки дітей у віці 5–9 років, а також підлітків 10–14 років значно менші – 12,5% та 10,9% відповідно.

³³ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 134. Оп. 2. Спр. 52. Арк. 1–26 зв., 253–318, 362–421 ; Спр. 54. Арк. 453–491 ; Спр. 56. Арк. 1–64.

Розділ 5. Історична динаміка відтворення спільноти

Детальна вікова структура. 1835 р.³⁴

Таблиця 5.13 А.

1835		Село					Всього
		Карагач	Ташбунар	Імпуцита	Кайраклія	Чешма-Варуїта	
0-4	Ч	120	137	80	31	135	503
	%	15,9%	19,0%	19,5%	17,8%	17,4%	17,7%
5-9	Ч	81	76	49	27	121	354
	%	10,7%	10,5%	11,9%	15,5%	15,6%	12,5%
10-14	Ч	97	76	37	18	82	310
	%	12,8%	10,5%	9,0%	10,3%	10,6%	10,9%
15-19	Ч	90	89	49	17	102	347
	%	11,9%	12,3%	11,9%	9,8%	13,1%	12,2%
20-24	Ч	88	83	47	19	41	278
	%	11,6%	11,5%	11,4%	10,9%	5,3%	9,8%
25-29	Ч	63	79	45	14	86	287
	%	8,3%	10,9%	10,9%	8,0%	11,1%	10,1%
30-34	Ч	55	38	26	7	52	178
	%	7,3%	5,3%	6,3%	4,0%	6,7%	6,3%
35-39	Ч	33	24	14	2	35	108
	%	4,4%	3,3%	3,4%	1,1%	4,5%	3,8%
40-44	Ч	49	19	20	3	41	132
	%	6,5%	2,6%	4,9%	1,7%	5,3%	4,6%
45-49	Ч	23	30	14	9	18	94
	%	3,0%	4,2%	3,4%	5,2%	2,3%	3,3%
50-54	Ч	16	25	7	8	25	81
	%	2,1%	3,5%	1,7%	4,6%	3,2%	2,9%
55-59	Ч	16	8	6	7	5	42
	%	2,1%	1,1%	1,5%	4,0%	0,6%	1,5%
60-64	Ч	9	15	5	4	12	45
	%	1,2%	2,1%	1,2%	2,3%	1,5%	1,6%
65-69	Ч	8	6	5	1	4	24
	%	1,1%	0,8%	1,2%	0,6%	0,5%	,8%
70 >	Ч	8	17	7	7	18	57
	%	1,1%	2,4%	1,7%	4,0%	2,3%	2,0%
Всього	Ч	756	722	411	174	777	2840
	%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Ч – Чисельність.

³⁴ Див. посилання до Таблиці 5.12 А.

Ці ж природні чинники зумовили відносно невелику частку молодих осіб від 15 до 24 років (12,2% та 9,8%). Наслідки міграцій разом із жіночою смертністю під час та після пологів можна виявити у мінімальних частках осіб від 30 до 49 років: 6,3%, 3,8%, 4,6% та 3,3%. Ще меншими відсотками характеризуються особи поважного віку. Зважаючи на це, болгарська спільнота Південної Бессарабії на 1835 р. становить групу із значним демографічним потенціалом, який зумовлений тим фактором, що основну масу переселенців становлять молоді шлюбні пари із дітьми. Одне з поколінь знаходиться у процесі реалізації цього потенціалу, а дитяче лише готується до нього.

Ці характеристики підтверджуються співвідношенням статей (С). Цей коефіцієнт, який розкладений на аналогічні п'ятирічні діапазони (Таблиця 5.13 Б.), виявляє спільноту із гендерним балансом $C = 100$, що може бути пояснено лише штучністю обставин міграцій та початкової адаптації. У групах, які знаходяться в обставинах природного відтворення населення, він має бути 105. Майже такий показник виявляється серед дитячого населення віком до 10 років: 104 та 104,6. Його істотна варіативність за окремими колоніями (від 80 до 130,8), ймовірно, показує природність процесів у цілому та штучність мікросоціальних об'єднань у формі колоній. Саме цей момент на майбутнє становить передумови солідарності між громадами та потенційним шлюбним ринком. Один із мінімальних показників (82,4) фіксується для підлітків від 10 до 14 років. У цьому, вірогідно, відображаються наслідки міграцій, а також попередня висока дитяча смертність під час переселень та освоєння на нових місцях. Безпосередньо слушність нашого припущення підкреслюється зворотним показником у 114,9 для покоління 15–19 років. Висока жіноча смертність через пологи прослідковується у когорті 20–24 роки (90,4). Від 25 до 34 років цей коефіцієнт «вирівнюється» до природного (105 та 102,3), а для покоління, мінімально представленого у колишніх переселеннях (від 35 до 44 років), він вже мінімізується до 89,5 та 91,3. Для груп старше 45 років співвідношення статей не виявляє сталості та збалансованості, що також віддзеркалює процеси міграцій та їхні демографічні наслідки.

Статеві-вікова піраміда болгарського населення Південної Бессарабії за 1835 рік, представлена на Діаграмі 5.3., демонструє декілька процесів та тенденцій. По-перше, бачимо досить велике зменшення чисельності групи 5–9 порівняно з когортою 0–4. Це пов'язано не лише з величезною смертністю немовлят та дітей до 4 років, але і з пандемією віспи, яка вирувала у 1827–1830 рр.³⁵ По-друге, істотне зменшення хлопчиків у когорті 10–14 ще раз показує неодноразово згадувану їх високу смертність в дитячому віці. По-третє, стабільна тенденція до зниження часток осіб жіночої статі в групах від 15 до 39 років яскраво свідчить про початок та інтенсивність жіночої смертності під час та після пологів. Особливо чітко бачимо збільшення таких випадків у віці від 30 до 40 років, що є наслідками тяжкої фізичної праці та послаблення з віком родової діяльності жінки. Незначна кількість народжень після 40 років визначила початок періоду природних демографічних процесів серед осіб жіночої статі.

Протягом першої третини ХІХ ст., внаслідок двох масових етапів (1807–1813 та 1829–1831 рр.) формується основний людський ресурс, з якого з часом складається

³⁵ Див. Діаграму 3.28. Віспа як причина смертності. 1818–1850 рр.

Розділ 5. Історична динаміка відтворення спільноти

Співвідношення статей. 1835 р.³⁶

Таблиця 5.13 Б.

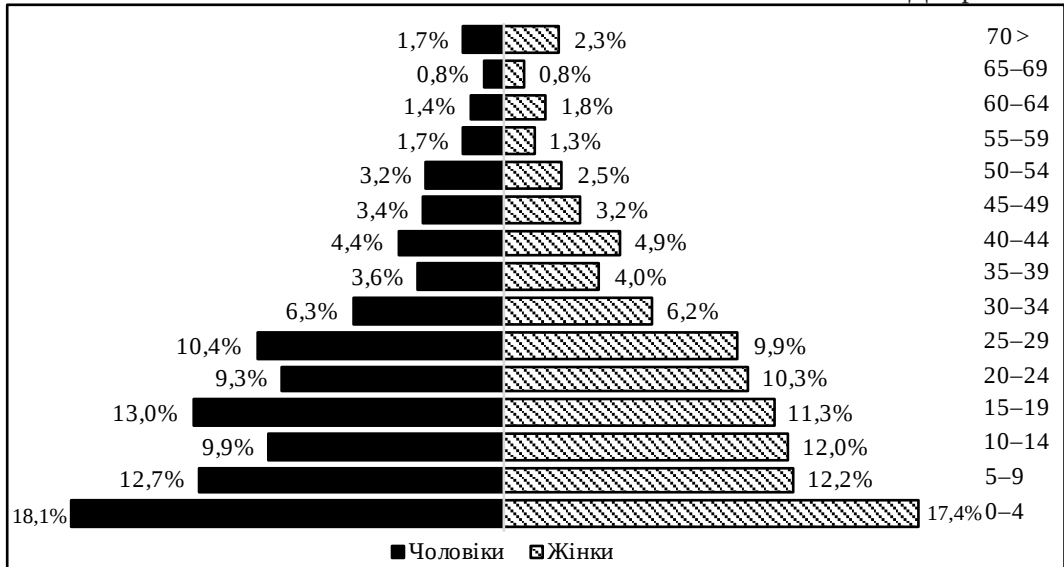
1835		Село											
		Карагач		Ташбунар		Імпущита		Кайраклія		Чешма-Варуїта		Всього	
		К	С	К	С	К	С	К	С	К	С	К	С
0-4	Ч	68	130,8	67	95,7	41	105,1		106,7	65	91,5	257	104,0
	Ж	52		70		39		15		71		247	
5-9	Ч	43	113,2	35	85,4	26	113,0	12	80,0	65	116,1	181	104,6
	Ж	38		41		23		15		56		173	
10-14	Ч	44	83,0	32	72,7	20	117,6	6	50,0	38	86,4	140	82,4
	Ж	53		44		17		12		44		170	
15-19	Ч	51	130,8	52	140,5	25	104,2	7	70,0	50	98,0	185	114,9
	Ж	39		37		24		10		51		161	
20-24	Ч	43	95,6	43	107,5	19	67,9	9	90,0	18	78,3	132	90,4
	Ж	45		40		28		10		23		146	
25-29	Ч	36	133,3	40	102,6	27	150,0	7	100,0	37	75,5	147	105,0
	Ж	27		39		18		7		49		140	
30-34	Ч	23	71,9	20	111,1	13	100,0	4	133,3	30	136,4	90	102,3
	Ж	32		18		13		3		22		88	
35-39	Ч	15	83,3	13	118,2	7	100,0	2	200,0	14	66,7	51	89,5
	Ж	18		11		7		0		21		57	
40-44	Ч	22	81,5	10	111,1	10	100,0	0	0,0	21	105,0	63	91,3
	Ж	27		9		10		3		20		69	
45-49	Ч	15	187,5	8	36,4	11	366,7	3	50,0	11	157,1	48	104,3
	Ж	8		22		3		6		7		46	
50-54	Ч	11	220,0	15	150,0	4	133,3	5	166,7	11	78,6	46	131,4
	Ж	5		10		3		3		14		35	
55-59	Ч	10	166,7	6	300,0	1	20,0	4	133,3	3	150,0	24	133,3
	Ж	6		2		5		3		2		18	
60-64	Ч	6	200,0	5	50,0	3	150,0	3	300,0	3	33,3	20	80,0
	Ж	3		10		2		1		9		25	
65-79	Ч	3	60,0	2	50,0	4	400,0	1	100,0	2	100,0	12	100,0
	Ж	5		4		1		0		2		12	
70>	Ч	1	14,3	9	112,5	2	40,0	2	40,0	10	125,0	24	72,7
	Ж	7		8		5		5		8		33	
Всього	Ч	391	107,1	357	97,8	213	107,6	81	87,1	378	94,7	1420	100,0
	Ж	365		365		198		93		399		1420	

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість; С – Співвідношення статей.

³⁶ Див. посилання до Таблиці 5.12 А.

Статеві-вікова піраміда. 1835 р.³⁷

Діаграма 5.3.

виразна етнічна група болгар Буджака. У цей час відбуваються соціокультурні процеси формування болгарської спільноти Південної Бессарабії. На підставі фіскальних та церковних обліків населення вдалося схарактеризувати статеві-вікову структуру спільноти. Вона відображає историко-соціальні обставини і чинники переселень та, водночас, виступає активним, хоча й не завжди усвідомленим, їх фактором. Для розкриття цієї тези варто проаналізувати отримані результати у компаративній перспективі.

Порівняння загальних даних за роками (1818, 1825 та 1835) показує повною мірою типові щодо міграційних спільнот риси. Серед них чітко простежується кількісне домінування чоловіків молодших когорт та значна частка дітей. З таблиць 5.14 А та Б видно, що частка дітей зменшується після оселення у Південній Бессарабії. Якщо на 1818 р. вони становлять 47,1%, то вже через 7 років – 41,7%, а ще через 10 років – 41,1%, що свідчить про певну стабілізацію демографічних процесів. З одного боку, це є своєрідним наслідком високої дитячої смертності та природного переходу старших представників цієї когорти до дорослої, з іншого, частка змінюється через перерозподіл між поколіннями. Збільшення когорти осіб активного віку (з 42,5% в 1818 р. до 50,1% в 1835 р.) простежується разом із значним зменшенням групи осіб поважного віку з 10,4% до 8,8%.

Загалом відносна однаковість статеві-вікових структур дозволяє характеризувати демографічні якості болгар-переселенців як прогресивні. Тенденції переходу до стаціонарної моделі відтворення населення ще тільки з'являються. Враховуючи високу дитячу смертність та відсутність її фіксації у джерелах (ревізських переписах), можна припустити, що частки дітей є ще більшими.

³⁷ Див. посилання до Табл. 5.12 А.

Вікова (А) та статеві-вікова (Б) структура. 1818–1835 рр.³⁸

Таблиця 5.14 А.

		1818	1825	1835
0–14	Ч	516	614	1167
	%	46,4%	41,7%	41,1%
15–49	Ч	479	673	1424
	%	43,0%	45,8%	50,1%
50 >	Ч	118	184	249
	%	10,6%	12,5%	8,8%
Всього	Ч	1113	1471	2840
	%	100,0%	100,0%	100,0%

Ч – Чисельність.

Таблиця 5.14 Б.

			1818	1825	1835
0–14	Ч	К	425	324	578
		%	25,1%	22,0%	20,4%
	Ж	К	372	290	590
		%	22,0%	19,7%	20,8%
15–49	Ч	К	382	357	716
		%	22,6%	24,3%	25,2%
	Ж	К	337	316	707
		%	19,9%	21,5%	24,9%
50 >	Ч	К	87	104	126
		%	5,1%	7,1%	4,4%
	Ж	К	89	80	123
		%	5,3%	5,4%	4,3%
Всього	Ч	К	894	785	1420
		%	52,8%	53,4%	50,0%
	Ж	К	798	686	1420
		%	47,2%	46,6%	50,0%
Всього			1692	1471	2840

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість.

Важливим показником суспільства та фактором подальшого розвитку виступає статеве співвідношення. У таблиці 5.14 Б. бачимо збалансованість у дитячій та літній когортах. Проте, за усіма роками, що тут аналізуються, особи чоловічої статі кількісно та пропорційно домінують над жінками. У схожих ситуаціях – для аграрних традиційних суспільств – дослідники схильні пояснювати це високим рівнем жіночої смертності

³⁸ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 439 (III). Арк. 359–383, 401–421, 445 зв.–448 ; Спр. 442. Арк. 278 зв.–288, 337 зв.–344, 475–483, 461–468 зв. ; КУІА. Ф. 627. Оп. 1. Спр. 1 [Колонії Чийшія, Імпугита, Чешма-Варуїта] ; НАРМ. Ф. 134. Оп. 2. Спр. 52. Арк. 1–26 зв., 253–318, 362–421 ; Спр. 54. Арк. 453–491 ; Спр. 56. Арк. 1–64.

через вагітність та пологи³⁹. Соціальний аспект цього – висока частка чоловіків без потенціалу для створення шлюбу. З одного боку це відображає обставини переселення, а з іншого – часткову рееміграцію до ареалів виходу.

Ці моменти ще яскравіше простежуються на рівні підрахунків з 5-річним кроком (Таблиця 5.15 А.). Зокрема, кількість дітей молодшого віку чітко визначається процесами переселення. Якщо у 1818 р. їх було 17,4% від усього населення, у 1825 р. їхня частка зменшується до 16,9%, а в 1835 р. становить 17,7%. Принципове зростання загальної кількості болгар у Бессарабії за наявності молодих осіб в активному віці значно збільшує абсолютні показники народжуваності та, відповідно, становить потужний демографічний потенціал на майбутнє.

Досить висока дитяча смертність визначає дані наступних дитячих когорт (від 5 до 14 років). У Таблиці 5.15 А. ми бачимо зміни в цих групах. Так, 16,6% та 12,3% на 1818 р. через 7 років зменшується до 14,1% та 10,7%. Тенденції до зниження дольових показників також зумовлені демографічними втратами поколінь. Вочевидь, зменшення когорт у реальності віддзеркалює традиційний екстенсивний шлях відтворення. Потенційне зростання мало б становити від 3% до 5%. Інтенсифікація міграційних процесів 1828–1830 рр. призвела до того, що на 1835 р. частка когорт 5–9 та 10–14 становить лише 12,5% та 10,9% відповідно.

Порівняння за п'ятирічними когортами населення в активному віці (від 15 до 49 років) демонструє тенденцію до стабілізації групи. Через ці дані можна стверджувати, що основними факторами переселення болгар виступали молоді особи до 35 років. Саме ці когорти становлять основну частку на 1818 р. та, відповідно, на 1830 р. Безумовно, що природне «старіння» впливає на наявність у списках 1835 р. значної кількості осіб більш старших груп. Наведемо приклад: когорта 25–29 років збільшується майже удвічі з 1818-го до 1825 рр. (4,8% проти 8,4%), за наступні 10 років до 1835 р. вона сягає 10,1%. У той же час когорта 40–44 роки дещо зменшується протягом 1818–1825 рр., але трохи зростає у 1835 р.

Показовим є компаративний аналіз підрахунків співвідношення статей за тими ж віковими когортами (Таблиця 5.15 Б.). В цілому, перед нами чітка тенденція до стабілізації гендерного балансу. Якщо на 1818 р. співвідношення статей становить 130,9, то вже на 1835 р. *C* дорівнює 100. Однак у таких випадках важливий не середній показник, а його варіативність за поколіннями. У дитячих поколіннях він є природним та відображає біологічні процеси більше, ніж соціальні. І на 1818-й, і на 1835 рр. *C* наближається до типового (105), становлячи в середньому 103,2 та 104,3 для покоління до 10 років.

Внаслідок дитячої смертності та обставин переселення, демографічне співвідношення розбалансоване для груп 10–14 та 15–19 років – 132,2 та 155,6 для 1818 р., певна стабілізація на 1825 р. – 106,6 і 117,4 проти 82,4 та 114,9 на 1835 р. Серед покоління, яке знаходиться у процесі створення родин та народження перших дітей (20–29 років), спостерігається певний дефіцит осіб жіночої статі. На 1818 р. *C* = 94,9 та 47,2, тобто на двох чоловіків припадає лише одна жінка. На 1835 р. *C* = 90,4 та 105. Це вирівнювання пов'язане із трагічними наслідками пологів – високою жіночою смертністю.

³⁹ Todorova M. N. *Balkan family structure and the European pattern: demographic development in Ottoman Bulgaria*. Budapest, 2006. С. 24–25.

Розділ 5. Історична динаміка відтворення спільноти

Детальна вікова структура (А) та співвідношення статей (Б). 1818–1835 рр.⁴⁰

Таблиця 5.15 А.

		1818	1825	1835
0–4	Ч	193	249	503
	%	17,4%	16,9%	17,7%
5–9	Ч	185	208	354
	%	16,6%	14,1%	12,5%
10–14	Ч	137	157	310
	%	12,3%	10,7%	10,9%
15–19	Ч	115	150	347
	%	10,3%	10,2%	12,2%
20–24	Ч	76	144	278
	%	6,8%	9,8%	9,8%
25–29	Ч	53	123	287
	%	4,8%	8,4%	10,1%
30–34	Ч	71	69	178
	%	6,4%	4,7%	6,3%
35–39	Ч	67	77	108
	%	6,0%	5,2%	3,8%
40–44	Ч	66	58	132
	%	5,9%	3,9%	4,6%
45–49	Ч	31	52	94
	%	2,8%	3,5%	3,3%
50–54	Ч	50	46	81
	%	4,5%	3,1%	2,9%
55–59	Ч	15	44	42
	%	1,3%	3,0%	1,5%
60–64	Ч	30	32	45
	%	2,7%	2,2%	1,6%
65–69	Ч	3	24	24
	%	0,3%	1,6%	0,8%
70 >	Ч	20	38	57
	%	1,8%	2,6%	2,0%
Всього	Ч	1112	1471	2840
	%	100,0%	100,0%	100,0%

Ч – Чисельність.

⁴⁰ Див. посилання до Табл. 5.14 А.

Таблиця 5.15 Б.

		1818		1825		1835	
		К	С	К	С	К	С
0-4	Ч	98	103,2	138	124,3	257	104,0
	Ж	95		111		247	
5-9	Ч	94	103,3	105	101,9	181	104,6
	Ж	91		103		173	
10-14	Ч	78	132,2	81	106,6	140	82,4
	Ж	59		76		170	
15-19	Ч	70	155,6	81	117,4	185	114,9
	Ж	45		69		161	
20-24	Ч	37	94,9	73	102,8	132	90,4
	Ж	39		71		146	
25-29	Ч	17	47,2	64	108,5	147	105,0
	Ж	36		59		140	
30-34	Ч	38	115,2	38	122,6	90	102,3
	Ж	33		31		88	
35-39	Ч	40	148,1	40	108,1	51	89,5
	Ж	27		37		57	
40-44	Ч	32	94,1	35	152,2	63	91,3
	Ж	34		23		69	
45-49	Ч	19	158,3	26	100,0	48	104,3
	Ж	12		26		46	
50-54	Ч	27	117,4	25	119,0	46	131,4
	Ж	23		21		35	
55-59	Ч	8	114,3	24	120,0	24	133,3
	Ж	7		20		18	
60-64	Ч	19	172,7	16	100,0	20	80,0
	Ж	11		16		25	
65-69	Ч	2	200,0	15	166,7	12	100,0
	Ж	1		9		12	
70 >	Ч	8	66,7	24	171,4	24	72,7
	Ж	12		14		33	
Всього	Ч	687	130,9	785	114,4	1420	100,0
	Ж	525		686		1420	
Всього		1212		1471		2840	

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість; С – Співвідношення статей.

Цей фактор також визначив співвідношення статей на 1835 р. у поколіннях 30–44 роки: 102,3, 89,5 та 91,3 проти 122,2, 108,1 та 152,2 на 1818 р. Висока смертність після 40 років призводить до розбалансування С: 100, 117,4, 120, 100 у 1818 р. та 104,3, 131,4, 133,3, 80 у 1835 р.

Крім, власне, демографічних трансформацій, можна вказати на історичні наслідки цих процесів. Період з 1818-го до 1835 рр. стає етапом формування популяційного ресурсу, який потім отримує розвиток як болгарська етнічна група. Нерівномірність співвідношення статей серед поколінь осіб активного віку призводить до солідарності між різними громадами як регіону, так і з історичною Батьківщиною. Саме цей потенційний шлюбний ринок визначає необхідність подальших переселень у вигляді рееміграцій, розширення ендогамного кола та міграцій між колоніями.

Згадані вище тенденції призводять до остаточної стабілізації групи, яка відбувається у соціально-юридичному статусі⁴¹ (колоністи), економічному та культурному житті спільноти. Ефективність адаптації групи на нових теренах Південної Бессарабії виражається у демографічному відтворенні населення. Якщо усі попередні дані розглядалися через процеси переселення, то Ревізький перепис 1850 р. вже фіксує результати інтенсивного розвитку спільноти. Хоча від попередньої аналогічної її відрізняє лише 15 років (майже таку ж хронологічну відстань, що й напередодні), але це вже був час еволюції та розвитку. Демографічний розвиток болгарської спільноти Південної Бессарабії протягом 1835–1850 рр. вже йде шляхом самовідтворення, без серйозних зовнішніх факторів.

Саме через цей контекст відбувається стрімке зростання чисельності групи. Проте демографічна структура виявляється інертною та сталою. Розподіл між віковими поколіннями (Таблиця 5.16 А.) залишається таким, що може характеризуватися як прогресивний – 48,2% належить до дітей, 43,4% – до осіб активного стану та 8,4% – поважного віку. Показово, що окремі колонії на 1850 р. демонструють значний діапазон частки літніх осіб (11,0% у Кайраклії, 5,8% у Імпуциті або 7,9% у Ташбунарі). Статеві-вікові характеристики (Таблиця 5.16 Б.) виявляються як збалансовані. Особи жіночої статі майже дорівнюють особам чоловічої, становлячи від 47,9% до 52,6% за окремими колоніями (49,1% – у середньому). Цей показник вже майже гармонійний серед осіб середньої вікової когорти (різниця менше 1%). Варіативність цього показника за окремими поселеннями вже незначна, але така, що дозволяє припускати потенціал подальших шлюбів між представниками цих поселень.

Спробуємо окреслити соціодемографічний портрет болгарської спільноти Південної Бессарабії на 1850 р. Кожен другий представник належить до віку молодше 14 років; 4 з 10 перебувають в активному віці, і лише кожен десятий старше 50 років. Із 100 осіб половина є представницями прекрасної статі. З них кожній четвертій не виповнилося 15 років та менш ніж кожній десятій більше 50 років. Аналогічна картина спостерігалася й серед чоловіків.

Більш детальна характеристика населення болгарських колоній Південної Бессарабії на 1850 р. із кроком по п'ять років (Таблиця 5.17 А.) розкриває наступні нюанси демографічної ситуації. Майже кожен третій із мешканців колоній у 1850 р. є дитиною

⁴¹ Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. Москва, 1970. С. 113–114.

Вікова (А) та статеві-вікова (Б) структура. 1850 р.⁴²

Таблиця 5.16 А.

1850		Село					Всього
		Карагач	Ташбунар	Імпуцита	Кайракля	Чешма-Варуїта	
0–14	Ч	664	591	527	336	487	2605
	%	48,8%	48,8%	53,7%	46,7%	42,8%	48,2%
15–49	Ч	580	524	397	304	545	2350
	%	42,6%	43,3%	40,5%	42,3%	47,9%	43,4%
50 >	Ч	118	95	57	79	106	455
	%	8,7%	7,9%	5,8%	11,0%	9,3%	8,4%
Всього	Ч	1362	1210	981	719	1138	5410
	%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Ч – Чисельність.

Таблиця 5.16 Б.

1850			Село					Всього
			Карагач	Ташбунар	Імпуцита	Кайракля	Чешма-Варуїта	
0–14	Ч	К	327	314	280	146	266	1333
		%	24,0%	26,0%	28,5%	20,3%	23,4%	24,6%
	Ж	К	337	277	247	190	221	1272
		%	24,7%	22,9%	25,2%	26,4%	19,4%	23,5%
15–49	Ч	К	304	263	198	152	273	1190
		%	22,3%	21,7%	20,2%	21,1%	24,0%	22,0%
	Ж	К	276	261	199	152	272	1160
		%	20,3%	21,6%	20,3%	21,1%	23,9%	21,4%
50 >	Ч	К	59	46	33	43	51	232
		%	4,3%	3,8%	3,4%	6,0%	4,5%	4,3%
	Ж	К	59	49	24	36	55	223
		%	4,3%	4,0%	2,4%	5,0%	4,8%	4,1%
Всього	Ч	К	690	623	511	341	590	2755
		%	50,7%	51,5%	52,1%	47,4%	51,8%	50,9%
	Ж	К	672	587	470	378	548	2655
		%	49,3%	48,5%	47,9%	52,6%	48,2%	49,1%
Всього			1362	1210	981	719	1138	5410

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість.

до 10 років – по 16,2% на когорти до 4 та до 9 років. Враховуючи ще 15,7% для підлітків 10–14 років, можна стверджувати, що майже кожен другий (48,1%) являє собою особу, що народилася після закінчення усіх переселень.

Майже кожний сьомий (15,2%) представляє молоду особу від 15 до 24 років, яка знаходиться або у пошуку шлюбного партнера, або безпосередньо вже одружилася.

⁴² Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 134. Оп. 2. Спр. 245. Арк. 159–215, 216–274, 340–390; Спр. 250. Арк. 180–240, 280–321.

Розділ 5. Історична динаміка відтворення спільноти

Детальна вікова структура. 1850 р.⁴³

Таблиця 5.17 А.

1850		Село					Всього
		Карагач	Ташбунар	Імпуцита	Кайракля	Чешма-Варуїта	
0–4	Ч	269	186	176	105	143	879
	%	19,8%	15,4%	17,9%	14,6%	12,6%	16,2%
5–9	Ч	194	217	177	123	168	879
	%	14,2%	17,9%	18,0%	17,1%	14,8%	16,2%
10–14	Ч	201	188	174	108	176	847
	%	14,8%	15,5%	17,7%	15,0%	15,5%	15,7%
15–19	Ч	107	105	73	62	115	462
	%	7,9%	8,7%	7,4%	8,6%	10,1%	8,5%
20–24	Ч	73	56	62	49	120	360
	%	5,4%	4,6%	6,3%	6,8%	10,5%	6,7%
25–29	Ч	117	81	49	52	71	370
	%	8,6%	6,7%	5,0%	7,2%	6,2%	6,8%
30–34	Ч	100	100	74	48	82	404
	%	7,3%	8,3%	7,5%	6,7%	7,2%	7,5%
35–39	Ч	73	90	55	35	34	287
	%	5,4%	7,4%	5,6%	4,9%	3,0%	5,3%
40–44	Ч	61	61	52	38	74	286
	%	4,5%	5,0%	5,3%	5,3%	6,5%	5,3%
45–49	Ч	49	31	32	20	49	181
	%	3,6%	2,6%	3,3%	2,8%	4,3%	3,3%
50–54	Ч	36	18	13	18	36	121
	%	2,6%	1,5%	1,3%	2,5%	3,2%	2,2%
55–59	Ч	47	15	21	21	28	132
	%	3,5%	1,2%	2,1%	2,9%	2,5%	2,4%
60–64	Ч	12	22	10	13	16	73
	%	0,9%	1,8%	1,0%	1,8%	1,4%	1,3%
65–69	Ч	11	18	4	13	17	63
	%	0,8%	1,5%	0,4%	1,8%	1,5%	1,2%
70 >	Ч	12	22	9	14	9	66
	%	0,9%	1,8%	0,9%	1,9%	0,8%	1,2%
Всього	Ч	1362	1210	981	719	1138	5410
	%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Ч – Чисельність.

⁴³ Див. посилання до Табл. 5.16 А.

Наслідки високої смертності (насамперед – жіночої) та деякі результати переселення вплинули на те, що 14,3% осіб активного віку належить до поколінь від 25 до 35 років. Хоча стабілізація населення на нових місцях вже прослідковується, кількість та відсоткова частка осіб від 40 до 50 років все ще не висока, але більш-менш стала. Ці ж тенденції були в основі розвитку когорти поважного віку. До них належить кожен дванадцятий із болгарських поселенців (8,4%). Слід підкреслити результати високої та ранньої смертності, оскільки через ці фактори демографічні втрати за 15 років значно високі. У кожному із поселень лише один із сотні дожив до 70 років. Основну масу населення «поважного віку» на 1850 р. становлять особи у віці від 50 до 60 років (4,6% від усього населення).

Дію історичних факторів та демографічних закономірностей розкриває аналіз статеві-вікового співвідношення (Таблиця 5.17 Б., Діаграма 5,4.). На 1850 р. воно вже становить 103,8, а характер його варіативності в окремих колоніях – від 90,2 до 108,7, що свідчить про певну внутрішньогрупову розбалансованість у Кайраклії та Імпуциті (найменший та найбільший показники відповідно). Імовірно, відбуваються події мікроісторії, які призводять до «жіночого» та «чоловічого дефіцитів». При середньому типовому показнику у 105 для схожих суспільств, маємо справу із трагічними наслідками пандемій першої половини ХІХ ст.⁴⁴

Із статево-вікової піраміди бачимо істотне звуження вікових когорт 15–19 та 20–24. Їх представники народились в період з 1826-го до 1835 років. За ці 10 років болгар Бужака пережили 3 жахливі пандемії. У 1827–30 рр. – пікові роки захворюваності на віспу, 1831–32 – на холеру та 1834–35 знов на віспу. За нашими підрахунками (Таблиця 3.1.) у трьох болгарських колоніях з 1830-го до 1834 року смертність дітей до 4 років становить 487%, тобто, помирає майже кожна друга дитина. Можливо, пандемії коклюшу 1835–39 рр. та віспи 1848–49 рр. були не такими масштабними та мали менш жахливі наслідки.

У дитячих когортах спостерігається традиційна для аграрного демографічного типу ситуація. Домінування хлопчиків для групи до 4 років (107,8) через високу їхню смертність у перші роки життя (до 10 років) призводить до превалювання дівчат у віці від 5 до 9 років (87,8). А ось пояснення показника 122,3 (для Імпуцити – 154,1, для Чешма-Варуїти – 131,6) для юнаків від 10 до 14 років, ймовірно, слід шукати у недосконалості джерел (припустимо, що маємо характерну ситуацію із недофіксацією дівчат). Хоча, можливо, що фактичність відображала наслідки локальних подій.

У «шлюбних» поколіннях від 15 до 24 років *C* дорівнює середнім для того часу показникам 101,7 та 108,1. Невелике домінування дівчат та молодих жінок в окремих поселеннях (Ташбунар або Чешма-Варуїта) стає важливою передумовою для розширення шлюбного ринку між колоніями. Наслідки високого рівня жіночої смертності під час пологів чітко простежуються у поколінні від 30 до 34 років. Втрати осіб жіночої статі визначають, що *C* серед цього покоління дорівнює 127 (в окремих колоніях, навіть 140 та 143,9). Це при тому, що у когорті від 25 до 29 років аналогічні показники встановлені на рівні 78,7, тобто, чи не вперше у болгарських колоніях Бессарабії

⁴⁴ Див. Діаграми 3.28.–3.30. в підрозділі Фактори смертності.

Розділ 5. Історична динаміка відтворення спільноти

Співвідношення статей. 1850 р.⁴⁵

Таблиця 5.17 Б.

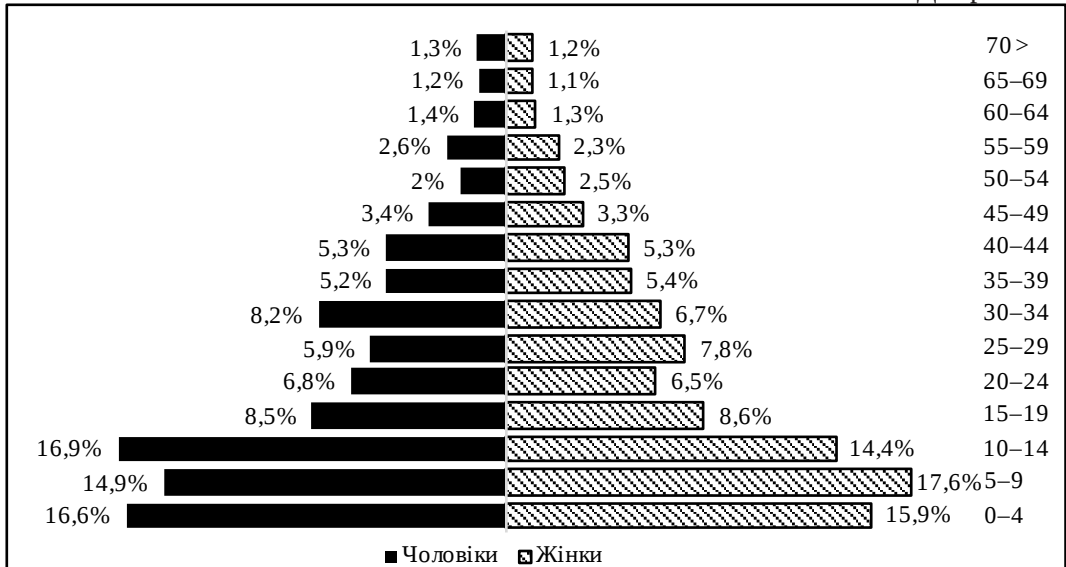
1850		Село										Всього	
		Карагач		Ташбунар		Імпуцита		Кайраклія		Чешма-Варуїта			
		К	С	К	С	К	С	К	С	К	С	К	С
0-4	Ч	148	122,3	94	102,2	91	107,1	50	90,9	73	104,3	456	107,8
	Ж	121		92		85		55		70		423	
5-9	Ч	80	70,2	106	95,5	89	101,1	43	53,8	93	124,0	411	87,8
	Ж	114		111		88		80		75		468	
10-14	Ч	99	97,1	114	154,1	100	135,1	53	96,4	100	131,6	466	122,3
	Ж	102		74		74		55		76		381	
15-19	Ч	62	137,8	52	98,1	37	102,8	32	106,7	50	76,9	233	101,7
	Ж	45		53		36		30		65		229	
20-24	Ч	40	121,2	26	86,7	32	106,7	25	104,2	64	114,3	187	108,1
	Ж	33		30		30		24		56		173	
25-29	Ч	48	69,6	38	88,4	21	75,0	19	57,6	37	108,8	163	78,7
	Ж	69		43		28		33		34		207	
30-34	Ч	59	143,9	53	112,8	38	105,6	28	140,0	48	141,2	226	127,0
	Ж	41		47		36		20		34		178	
35-39	Ч	40	121,2	44	95,7	26	89,7	18	105,9	15	78,9	143	99,3
	Ж	33		46		29		17		19		144	
40-44	Ч	35	134,6	34	125,9	28	116,7	17	81,0	31	72,1	145	102,8
	Ж	26		27		24		21		43		141	
45-49	Ч	20	69,0	16	106,7	16	100,0	13	185,7	28	133,3	93	105,7
	Ж	29		15		16		7		21		88	
50-54	Ч	15	71,4	11	157,1	8	160,0	7	63,6	13	56,5	54	80,6
	Ж	21		7		5		11		23		67	
55-59	Ч	25	113,6	6	66,7	12	133,3	12	133,3	17	154,5	72	120,0
	Ж	22		9		9		9		11		60	
60-64	Ч	7	140,0	9	69,2	7	233,3	4	44,4	11	220,0	38	108,6
	Ж	5		13		3		9		5		35	
65-69	Ч	7	175,0	9	100,0	1	33,3	9	225,0	7	70,0	33	110,0
	Ж	4		9		3		4		10		30	
70>	Ч	5	71,4	11	100,0	5	125,0	11	366,7	3	50,0	35	112,9
	Ж	7		11		4		3		6		31	
Всього	Ч	690	102,7	623	106,1	511	108,7	341	90,2	590	107,7	2755	103,8
	Ж	672		587		470		378		548		2655	
Всього		1362		1210		981		719		1138		5410	

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість; С – Співвідношення статей.

⁴⁵ Див. посилання до Табл. 5.16 А.

Статеві-вікова піраміда. 1850 р.⁴⁶

Діаграма 5.4

спостерігається дефіцит чоловіків шлюбного віку. Вочевидь, чоловіча смертність визначає певну збалансованість серед осіб активного віку старших когорт (від 35 до 50 років): 99,3; 102,8 та 105,7. Наростання впливу таких чинників, можливо, формує статеві-вікове співвідношення у віці від 50 до 55 років (80,6). Це при тому, що в окремих колоніях втрати чоловічого ресурсу ще радикальніші (Карагач – 71,4, Кайракля – 63,6 та Чешма-Варуїта – 56,5). Для наступного покоління – від 55 до 60 років – маємо прямо протилежні характеристики – 120 середній (113,6 – Карагач, 133,3 – Кайракля, 154,5 – Чешма-Варуїта). Припустимо, що така ситуація відображає структуру шлюбності, а саме – типову стратегію, коли подружжя утворюється з діапазоном у 3–7 років на користь чоловіка. Нормалізується співвідношення для когорти поважного віку – від 108,6 до 112,9.

В історичній динаміці 1818–1850 рр. простежуються тенденції у формуванні та розвитку статеві-вікового потенціалу болгарської групи у Бессарабії. Порівняння посімейних (формулярних) даних із джерел фіскально-адміністративного обліку демонструють важливі демографічні якості цієї групи, а також фактори її еволюції (Таблиці 5.18 А та Б.; 5.19 А та Б.).

По-перше, можемо стверджувати, що загальне зростання чисельності групи з 1818 -го по 1850 р. збільшується більше ніж утричі (в 3,3 раза). Цей, високий для того часу, показник віддзеркалює не стільки природні фактори, скільки механічні (переселення 1820-х – 30-х рр.). Якщо врахувати, що міграції в основному закінчуються до 1835 р., то компаративний аналіз показує, що за останні 15 років спільнота зростає майже на 50%. Очевидно, що демографічний потенціал болгарської групи Бессарабії реалізовувався досить потужно. Підрахунки загального коефіцієнта народжуваності надають такі

⁴⁶ Див. посилання до Табл. 5.16 А.

Розділ 5. Історична динаміка відтворення спільноти

Вікова (А) та статеві-вікова (Б) структура. 1818–1850 рр.⁴⁷

Таблиця 5.18 А.

		1818	1835	1850
0–14	Ч	797	1167	2605
	%	47,1%	41,1%	48,2%
15–49	Ч	719	1424	2350
	%	42,5%	50,1%	43,4%
50 >	Ч	176	249	455
	%	10,4%	8,8%	8,4%
Всього	Ч	1692	2840	5410
	%	100,0%	100,0%	100,0%

Ч – Чисельність.

Таблиця 5.18 Б.

			1818	1835	1850
0–14	Ч	К	425	578	1333
		%	25,1%	20,4%	24,6%
	Ж	К	372	590	1272
		%	22,0%	20,8%	23,5%
15–49	Ч	К	382	716	1190
		%	22,6%	25,2%	22,0%
	Ж	К	337	707	1160
		%	19,9%	24,9%	21,4%
50 >	Ч	К	87	126	232
		%	5,1%	4,4%	4,3%
	Ж	К	89	123	223
		%	5,3%	4,3%	4,1%
Всього	Ч	К	894	1420	2755
		%	52,8%	50,0%	50,9%
	Ж	К	798	1420	2655
		%	47,2%	50,0%	49,1%
Всього			1692	2840	5410

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість.

дані щодо реалізації демографічного потенціалу. Народжуваність становить 62% у 1818 р., 60% – у 1835 р. та 55% – у 1850 р.⁴⁸

По-друге, болгарська спільнота протягом усієї першої половини ХІХ ст. виявляє властивості, що притаманні прогресивному демографічному типу суспільств. Частка дітей наближається до половини – 47,1% у 1818 р., дещо знижується – до 41,1% – у

⁴⁷ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 442. Арк. 278 зв.–288, 337 зв.–344, 475–483, 461–468 зв.; Ф. 134. Оп. 2. Спр. 52. Арк. 1–26 зв., 253–318, 362–421; Спр. 54. Арк. 453–491; Спр. 56. Арк. 1–64; Спр. 245. Арк. 159–215, 216–274, 340–390; Спр. 250. Арк. 180–240, 280–321.

⁴⁸ Див. Табл. 3.2. Загальні коефіцієнти народжуваності.

Детальна вікова структура (А) та співвідношення статей (Б). 1818–1850 рр.⁴⁹

Таблиця 5.19 А.

		1818	1835	1850
0–4	Ч	309	503	879
	%	18,3%	17,7%	16,2%
5–9	Ч	291	354	879
	%	17,2%	12,5%	16,2%
10–14	Ч	197	310	847
	%	11,6%	10,9%	15,7%
15–19	Ч	163	347	462
	%	9,6%	12,2%	8,5%
20–24	Ч	115	278	360
	%	6,8%	9,8%	6,7%
25–29	Ч	94	287	370
	%	5,6%	10,1%	6,8%
30–34	Ч	107	178	404
	%	6,3%	6,3%	7,5%
35–39	Ч	99	108	287
	%	5,9%	3,8%	5,3%
40–44	Ч	95	132	286
	%	5,6%	4,6%	5,3%
45–49	Ч	46	94	181
	%	2,7%	3,3%	3,3%
50–54	Ч	70	81	121
	%	4,1%	2,9%	2,2%
55–59	Ч	24	42	132
	%	1,4%	1,5%	2,4%
60–64	Ч	40	45	73
	%	2,4%	1,6%	1,3%
65–69	Ч	6	24	63
	%	0,4%	0,8%	1,2%
70 >	Ч	36	57	66
	%	2,1%	2,0%	1,2%
Всього	Ч	1692	2840	5410
	%	100,0%	100,0%	100,0%

Ч – Чисельність.

⁴⁹ Див. посилання до Табл. 5.18 А.

Розділ 5. Історична динаміка відтворення спільноти

Таблиця 5.19 Б.

		1818		1835		1850	
		К	С	К	С	К	С
0-4	Ч	159	106	257	104,0	456	107,8
	Ж	150		247		423	
5-9	Ч	150	106,4	181	104,6	411	87,8
	Ж	141		173		468	
10-14	Ч	116	143,2	140	82,4	466	122,3
	Ж	81		170		381	
15-19	Ч	100	158,7	185	114,9	233	101,7
	Ж	63		161		229	
20-24	Ч	56	94,9	132	90,4	187	108,1
	Ж	59		146		173	
25-29	Ч	35	59,3	147	105,0	163	78,7
	Ж	59		140		207	
30-34	Ч	58	118,4	90	102,3	226	127,0
	Ж	49		88		178	
35-39	Ч	55	125	51	89,5	143	99,3
	Ж	44		57		144	
40-44	Ч	50	111,1	63	91,3	145	102,8
	Ж	45		69		141	
45-49	Ч	28	155,6	48	104,3	93	105,7
	Ж	18		46		88	
50-54	Ч	36	105,9	46	131,4	54	80,6
	Ж	34		35		67	
55-59	Ч	12	100	24	133,3	72	120,0
	Ж	12		18		60	
60-64	Ч	22	122,2	20	80,0	38	108,6
	Ж	18		25		35	
65-69	Ч	3	100	12	100,0	33	110,0
	Ж	3		12		30	
70 >	Ч	14	63,6	24	72,7	35	112,9
	Ж	22		33		31	
Всього	Ч	894	112	1420	100,0	2755	103,8
	Ж	798		1420		2655	
Всього		1692		2840		5410	

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість; С – Співвідношення статей.

1835 р. та знов зростає – до 48,2% – у 1850 р. (Таблиця 5.18 А). Зважаючи на невеликий вік життя на той час, це означає, що за два умовні покоління повністю пройшла ротація населення – абсолютна більшість вже народилася у Південній Бессарабії. Як це характерно для міграційних груп, болгари Буджака активного віку становлять майже другу половину усієї популяції – від 47,1% у 1818 р. до 50,1% у 1835 р. та до 43,4% у 1850 р. Це показує, що на момент переселень у групі явно домінують представники цієї когорти, які після переходу поступаються в частковому вимірі поколінню своїх дітей. І, нарешті, особи поважного віку нараховуються у кількості 10,4% у 1818 р., 8,8% у 1835 р. та 8,4% у 1850 р.

По-третє, слід вказати на типову для міграційних груп певну гендерну розбалансованість. Для поколінь дітей це твердження не буде коректним – у ньому діяли демографічні природні закономірності. Велика частка хлопчиків унаслідок високої смертності більш-менш вирівнюється протягом перших 10 років життя. Частка чоловіків серед болгар Бессарабії становить 52,8% у 1818 р., 50,0% – у 1835 р. та 50,9% – у 1850 р. Проте, серед представників когорти активного стану подібної «гармонії» не простежується. Чоловіки домінують кількісно на 10% у 1818 р., 2% – у 1835 р., що явно пов'язано із нещодавнім на той момент переселенням, та менше одного відсотка – у 1850 р. Очевидна тенденція до гармонізації, яка ще не стала органічною навіть на 1850 р.

По-четверте, статево-віковий розподіл ще яскравіше проявляється у підрахунках із п'ятирічним інтервалом. Так, вирівнювання статевого співвідношення у дитячих когортах протягом 1818–1850 рр. в цілому поєднується із розбалансуванням цього коефіцієнта за окремими групами. Зокрема, на 1850 р. він дорівнює 87,8 для віку від 5 до 9 років та, водночас, 122,3 для 10–14 років (Таблиця 5.19 А.). Або для 1835 р. – 104,6 та 82,4, відповідно. Наслідки стабілізації групи чітко демонструють статеві співвідношення у дорослих когортах. Порівняння демонструє певну кореляцію між *C* для поколінь 1818-го та 1850 рр., а ось 1835 р., як правило, надає середні показники. Можливо у цьому випадку ми маємо справу із демографічними індексами двох моделей: групи безпосередньо під час адаптації (1835 р.) та вже після адаптаційного етапу (1850 р.).

5.1.2. Статево-вікові характеристики (середина XIX – початок XX ст.).

Дві історичні події вплинули на етнодемографічну ситуацію серед болгар Південної Бессарабії у середині XIX ст.: відхід південної частини Буджака до складу Молдавського князівства та масштабні переселення у 1861–1862 рр. з усіх колоній до Північного Приазов'я. Заради встановлення показників статево-вікового потенціалу звернемося до двох корпусів джерел: результатів останнього X Ревізького перепису 1859 р. та посімейним реєстрам у молдавській частині 1863 р. Саме у компаративних перспективах можна провести аналіз, який розкриває гендерно-когортні характеристики болгарського населення Буджака по обидва боки політичного кордону (Таблиця 5.20 А та Б.).

На рівні типологічних моделей виявляється, що обидві територіальні спільноти (умовно – «молдавські» та «російські») проявляють риси прогресивної популяції.

Вікова (А) та статеві-вікова (Б) структура. 1859 та 1863 рр.⁵⁰

Таблиця 5.20 А.

		1859			1863		
		Главани	Задуніаївка	Всього	Імпущита	Чешма-Варуїта	Всього
0–14	Ч	310	294	604	129	404	533
	%	42,6%	42,0%	42,3%	44,6%	42,5%	43,0%
15–49	Ч	354	350	704	135	438	573
	%	48,7%	50,0%	49,3%	46,7%	46,1%	46,2%
50 >	Ч	63	56	119	25	108	133
	%	8,7%	8,0%	8,3%	8,7%	11,4%	10,7%
Всього	Ч	727	700	1427	289	950	1239
	%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Ч – Чисельність.

Таблиця 5.20 Б.

			1859			1863		
			Главани	Задуніаївка	Всього	Імпущита	Чешма-Варуїта	Всього
0–14	Ч	К	159	145	304	54	209	263
		%	21,9%	20,7%	21,3%	18,7%	22,1%	21,3%
	Ж	К	151	149	300	75	193	268
		%	20,8%	21,3%	21,0%	26,0%	20,4%	21,7%
15–49	Ч	К	182	176	358	70	224	294
		%	25,0%	25,1%	25,1%	24,2%	23,7%	23,8%
	Ж	К	172	174	346	65	212	277
		%	23,7%	24,9%	24,2%	22,5%	22,4%	22,4%
50 >	Ч	К	45	34	79	14	51	65
		%	6,2%	4,9%	5,5%	4,8%	5,4%	5,3%
	Ж	К	18	22	40	11	57	68
		%	2,5%	3,1%	2,8%	3,8%	6,0%	5,5%
Всього	Ч	К	386	355	741	138	484	622
		%	53,1%	50,7%	51,9%	47,8%	51,2%	50,4%
	Ж	К	341	345	686	151	462	613
		%	46,9%	49,3%	48,1%	52,2%	48,8%	49,6%
Всього			727	700	1427	289	946	1235

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість.

Реалізація попереднього демографічного потенціалу, а також фактори природного відтворення населення визначають ці властивості більше, ніж чинники механічних зовнішніх процесів (перехід частини поселень до іншого соціокультурного простору, міграції значної частки поселенців, проведення аграрних реформ та скасування статусу колоністів). Як і раніше, частка дітей та підлітків є досить високою – 42,3%

⁵⁰ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 134. Оп. 2. Спр. 448. Арк. 124–193, 509–557 ; КУІА. Ф. 1169. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 1–11 ; Спр. 19. Арк. 81–108.

для тих поселень, що відійшли до Молдавського князівства, та 43% для болгарських поселень російської частини Бессарабії. Аналогічно, майже однакові показники виявляються щодо осіб активної життєвої когорти від 15 до 49 років – 49,3% та 46,2% відповідно. Літнє покоління повторює вже звичну для популяції ситуацію, становлячи 8,3% та 10,7%. Важливим є той факт, що усередині поколінь спостерігається природний статевий баланс без явних кількісних та відсоткових переваг (Таблиця 5.20 Б.). Такі характеристики демонструють значний потенціал щодо подальшого розвитку болгарських поселень Буджака, який буде реалізований у майбутньому.

Ще яскравіше цей потенціал можна простежити в узагальненнях за невеликими віковими групами, із кроком у п'ять років (Таблиця 5.21 А та Б.). Частка дітей до 5 років становить 17,2% для поселень північної групи та 26,1% – південної. Така ситуація визначається природними чинниками відтворення населення, хоча для групи, яка відчула процеси міграцій, ми бачимо перевагу майже на десяту частину, що, можливо, віддзеркалює виселення представників старших когорт. Наслідки високої дитячої смертності впливають на «втрати» майже кожної другої дитини: для 5–9 років маємо вже частки 11,1% та 13,6% відповідно. Ці ж демографічні фактори визначають частки підлітків 10–14 років (14% та 11,6%) та юнаків 15–19 років (11,5% та 10,4%). Отже, на наступні 5 років кожна 10 людина вступає на шлях створення родини.

Основну масу представників когорти активного віку становлять молоді особи віком до 30 років: від 20 до 24 років (10,6% та 8,3%), від 25 до 29 (6,2% та 9,7%), та особи від 30 до 39 років (11,5% та 11,6%). Серед болгарського населення молдавського Буджака меншу частку становили представники когорти від 40 до 49 років – 6,1% проти 9,6% серед російської частини. Розподіл за такими кластерами осіб поважного віку показує, що лише кожен 50-й із колоністів належить до цих певних вікових діапазонів, що безпосередньо свідчить про високий рівень ранньої смертності, який зберігається протягом всієї першої половини ХІХ ст.

Співвідношення статей (Таблиця 5.21 Б.) демонструє певну штучність ситуації. Зокрема, фактор переселення частини болгарських поселенців до Приазов'я чітко простежується у колоніях південної групи. Тут S дорівнював 94,6 та 93,2 для вікових когорт дітей до 9 років (для північної групи – 105 та 119,4 відповідно). Крім того, можемо припустити, що фіксація дівчат для російської частини була більш сумлінною, а для молдавської – більш неохайною. Висока смертність хлопчиків вплинула на традиційну для аграрного суспільства ситуацію. В групах 10–14 та 15–19 коефіцієнт дорівнює 85,2 та 88,5 для північної частини колоній та, навпаки, 110,1 та 98,5 для південної. Демографічні втрати серед жінок внаслідок пологів чітко виявляються серед поколінь 20–29 років: 125,4 та 109,5 на 1859 р.; 80,7 та 118,2 на 1863 р. Після 40 років для усіх поколінь спостерігається повне розбалансування статевого співвідношення, що визначали фактори смертності та дії механізмів міграцій.

Варіативність статево-вікових показників за окремими поселеннями розкриває лише нюанси загальних тенденцій відтворення болгарського населення Південної Бессарабії протягом 1850-х – 1860-х рр. Незначний вплив на моделі аграрного чи традиційного відтворення прослідковується лише у питанні міграцій із південної групи колоній, що відходять до молдавських земель. Ці процеси дещо змінюють статево-вікові

Розділ 5. Історична динаміка відтворення спільноти

Детальна вікова структура (А) та співвідношення статей (Б). 1859 та 1863 рр.⁵¹

Таблиця 5.21 А.

		1859			1863		
		Главани	Задунайвка	Всього	Імпуцита	Чешма-Варуїта	Всього
0–4	Ч	120	126	246	51	297	348
	%	16,5%	18,0%	17,2%	13,4%	19,4%	26,1%
5–9	Ч	92	66	158	58	123	181
	%	12,7%	9,4%	11,1%	15,2%	12,9%	13,6%
10–14	Ч	98	102	200	58	97	155
	%	13,5%	14,6%	14,0%	15,2%	10,2%	11,6%
15–19	Ч	63	101	164	46	93	139
	%	8,7%	14,4%	11,5%	12,1%	9,8%	10,4%
20–24	Ч	85	66	151	28	83	111
	%	11,7%	9,4%	10,6%	7,3%	8,7%	8,3%
25–29	Ч	37	51	88	23	106	129
	%	5,1%	7,3%	6,2%	6,0%	11,2%	9,7%
30–34	Ч	55	25	80	26	58	84
	%	7,6%	3,6%	5,6%	6,8%	6,1%	6,3%
35–39	Ч	45	39	84	23	48	71
	%	6,2%	5,6%	5,9%	6,0%	5,1%	5,3%
40–44	Ч	41	31	72	17	24	41
	%	5,6%	4,4%	5,0%	4,5%	2,5%	3,1%
45–49	Ч	28	37	65	14	26	40
	%	3,9%	5,3%	4,6%	3,7%	2,7%	3,0%
50–54	Ч	26	14	40	10	14	24
	%	3,6%	2,0%	2,8%	2,6%	1,5%	1,8%
55–59	Ч	14	22	36	11	13	24
	%	1,9%	3,1%	2,5%	2,9%	1,4%	1,8%
60–64	Ч	14	7	21	5	22	27
	%	1,9%	1,0%	1,5%	1,3%	2,3%	2,0%
65–69	Ч	5	8	13	7	25	32
	%	0,7%	1,1%	0,9%	1,8%	2,6%	2,4%
70 >	Ч	4	5	9	4	34	38
	%	0,6%	0,7%	0,6%	1,0%	3,6%	2,9%
Всього	Ч	727	700	1427	381	950	1331
	%	100,0%	100,0%	100,0	100,0%	100,0%	100,0

Ч – Чисельність.

⁵¹ Див. посилання до Табл. 5.20 А.

Таблиця 5.21 Б.

		1859				1863			
		Главани	Задунаївка	Всього	С	Імпуцита	Чешма-Варуїта	Всього	С
0-4	Ч	58	68	126	105,0	15	90	105	94,6
	Ж	62	58	120		19	92	111	
5-9	Ч	54	32	86	119,4	17	65	82	93,2
	Ж	38	34	72		30	58	88	
10-14	Ч	47	45	92	85,2	22	54	76	110,1
	Ж	51	57	108		26	43	69	
15-19	Ч	30	47	77	88,5	19	45	64	98,5
	Ж	33	54	87		19	46	65	
20-24	Ч	45	39	84	125,4	10	36	46	80,7
	Ж	40	27	67		10	47	57	
25-29	Ч	22	24	46	109,5	9	56	65	118,2
	Ж	15	27	42		5	50	55	
30-34	Ч	23	15	38	90,5	9	30	39	108,3
	Ж	32	10	42		8	28	36	
35-39	Ч	25	11	36	75,0	8	26	34	100,0
	Ж	20	28	48		12	22	34	
40-44	Ч	22	23	45	166,7	8	12	20	105,3
	Ж	19	8	27		7	12	19	
45-49	Ч	15	17	32	97,0	7	19	26	236,4
	Ж	13	20	33		4	7	11	
50-54	Ч	16	8	24	150,0	5	3	8	53,3
	Ж	10	6	16		4	11	15	
55-59	Ч	12	15	27	300,0	1	6	7	63,6
	Ж	2	7	9		4	7	11	
60-64	Ч	9	6	15	250,0	3	11	14	116,7
	Ж	5	1	6		1	11	12	
65-69	Ч	5	3	8	160,0	3	10	13	81,3
	Ж	0	5	5		1	15	16	
70 >	Ч	3	2	5	125,0	2	21	23	164,3
	Ж	1	3	4		1	13	14	
Всього	Ч	386	355	741	108,0	138	484	622	101,5
	Ж	341	345	686		151	462	613	
Всього		727	700	1427		289	946	1235	

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; С – Співвідношення статей.

піраміди шляхом незначного штучного «старіння». Значна частка осіб репродуктивного віку переселяється до Північного Приазов'я. Проте, обидва варіанти достатньо чітко вписуються до екстенсивного типу відтворення: ранні шлюби, висока смертність – у цьому випадку міграційні фактори діяли паралельно чинникам природного відтворення населення, дещо посилюючи один одного.

Наступний хронологічний зріз для нашого аналізу був вибраний через 20 років (історичне «покоління» щодо XIX ст.). Було виявлено та акумульовано корпус поточної церковної статистики. Від X Ревізії 1859 р. до Першого Всеросійського перепису населення 1897 р. лише цей різновид статистики дозволяє характеризувати соціально-демографічні процеси. Важливим в історичній перспективі є той факт, що всі болгарські поселення Буджака після 1878 р. знов об'єднуються у межах Бессарабської губернії (Ізмаїльський, Кагульський, Бендерський та Аккерманський повіти).

Демографічний потенціал групи в цілому та на рівні окремих громад-поселень залишається майже попереднім (Таблиця 5.22 А та Б.). Від 35,5% до 43,1% становлять представники дитячої когорти до 14 років включно, середній показник 40,4%. Це означає, що 4 з 10 колоністів є дітьми, а ще 5 (49,6%) належать до середньої вікової когорти від 15 до 49 років, з діапазоном географічної варіативності від 46,6 до 53,6%. Лише кожен 10-й з мешканців болгарських поселень Буджака є представником поважного віку старше 50 років.

Достатньо гармонійним та збалансованим виглядає гендерне співвідношення в цілому та за кожною із когорт. Невелике у 1,4% домінування хлопчиків у дитячому поколінні зберігається незмінним серед осіб активного віку. Однаковим є цей показник щодо осіб поважного віку. Загалом чоловіки становлять 51,4% усього болгарського населення, а жінки відповідно 48,6%. Варіативність за окремими поселеннями вже майже нівелюється, складаючи розбіжності у межах не більше 4%. Це безпосередньо свідчить не тільки про конвергентність та спільність у розвитку, але й про складання передумов внутрішнього ендогамного розвитку. Якщо у першій половині XIX ст. спостерігається необхідність в інтеграції та солідарності між колоніями, то вже з 1880-х років (а можливо, що й дещо раніше) простежується достатній потенціал щодо відносно автономного відтворення населення в окремих поселеннях-громадах.

Таке припущення конкретизується статевими показниками за 5-річними поколіннями (Таблиці 5.23 А та Б, Діаграма 5.5.). На 1880 р. 51,3% усіх мешканців становлять особи віком до 19 років, характеризуючи «молодіжний» склад болгарських поселень Буджака. Якщо за формальною логікою на кожне із поколінь мало б припадати 6–7%, то у наших підрахунках на цей рівень виходять лише когорти після 30 років, а з 45 років вже становлять вдвічі менші частки. Таблиця 5.23 А. чітко демонструє цю ситуацію: третину становлять діти до 9 років; п'яту частину (21,7%) – юнаки та дівчата 10–19 років, майже стільки ж молоді чоловіки та жінки до 29 років (17,5%). частка (21,2%) припадає на старші групи осіб активного життєвого віку. Лише 10% становлять представники поважних вікових поколінь.

Порівняння в абсолютних даних показує ріст як кожної із когорт, так і поселень у цілому. Протягом усього XIX ст. болгарські поселення становлять популяції від 500 до 2 тисяч осіб. Активний приріст населення у другій половині XIX ст.

Аналогічна вікова (А) та статеві-вікова (Б) структура. 1880 р.⁵²

Таблиця 5.22 А.

1880		Село				Всього
		Чешма-Варуїта	Кайракля	Ташбунар	Баннівка	
0–14	Ч	686	189	423	184	1482
	%	41,4%	37,1%	43,1%	35,5%	40,4%
15–49	Ч	829	255	457	278	1819
	%	50,0%	50,0%	46,6%	53,6%	49,6%
50 >	Ч	144	66	101	57	368
	%	8,7%	12,9%	10,3%	11,0%	10,0%
Всього	Ч	1659	510	981	519	3669
	%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Ч – Чисельність.

Таблиця 5.22 Б.

1880			Село				Всього
			Чешма-Варуїта	Кайракля	Ташбунар	Баннівка	
0–14	Ч	К	354	96	214	102	766
		%	21,3%	18,8%	21,8%	19,7%	20,9%
	Ж	К	332	93	209	82	716
		%	20,0%	18,2%	21,3%	15,8%	19,5%
15–49	Ч	К	428	129	241	138	936
		%	25,8%	25,3%	24,6%	26,6%	25,5%
	Ж	К	401	126	216	140	883
		%	24,2%	24,7%	22,0%	27,0%	24,1%
50 >	Ч	К	72	30	51	30	183
		%	4,3%	5,9%	5,2%	5,8%	5,0%
	Ж	К	72	36	50	27	185
		%	4,3%	7,1%	5,1%	5,2%	5,0%
Всього	Ч	К	854	255	506	270	1885
		%	51,5%	50,0%	51,6%	52,0%	51,4%
	Ж	К	805	255	475	249	1784
		%	48,5%	50,0%	48,4%	48,0%	48,6%
Всього			1659	510	981	519	3669

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість.

призводить до стабілізації статево-вікових структур та відтворення демографічного потенціалу.

Статеві-вікова піраміда болгарської спільноти Південної Бессарабії на 1880 р. створена на базі даних сповідальних відомостей та має особливість. Вони завжди не повністю враховували дітей до 7 років, яким необов'язково було

⁵² Таблицю складено автором за: КУІА. Ф. 626. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 320–349, 584–594, 382–401.

Розділ 5. Історична динаміка відтворення спільноти

Детальна вікова структура (А) та співвідношення статей (Б). 1880 р.⁵³

Таблиця 5.23 А.

1880		Село				Всього
		Чешма-Варуїта	Кайракля	Ташбунар	Баннівка	
0–4	Ч	222	75	146	54	497
	%	13,4%	14,7%	14,9%	10,4%	13,5%
5–9	Ч	252	75	189	74	590
	%	15,2%	14,7%	19,3%	14,3%	16,1%
10–14	Ч	212	39	88	56	395
	%	12,8%	7,6%	9,0%	10,8%	10,8%
15–19	Ч	202	46	80	73	401
	%	12,2%	9,0%	8,2%	14,1%	10,9%
20–24	Ч	178	41	76	41	336
	%	10,7%	8,0%	7,7%	7,9%	9,2%
25–29	Ч	118	39	91	57	305
	%	7,1%	7,6%	9,3%	11,0%	8,3%
30–34	Ч	70	35	52	34	191
	%	4,2%	6,9%	5,3%	6,6%	5,2%
35–39	Ч	94	40	78	31	243
	%	5,7%	7,8%	8,0%	6,0%	6,6%
40–44	Ч	87	29	44	24	184
	%	5,2%	5,7%	4,5%	4,6%	5,0%
45–49	Ч	80	25	36	18	159
	%	4,8%	4,9%	3,7%	3,5%	4,3%
50–54	Ч	54	11	18	15	98
	%	3,3%	2,2%	1,8%	2,9%	2,7%
55–59	Ч	36	15	23	11	85
	%	2,2%	2,9%	2,3%	2,1%	2,3%
60–64	Ч	25	15	21	16	77
	%	1,5%	2,9%	2,1%	3,1%	2,1%
65–69	Ч	21	12	17	5	55
	%	1,3%	2,4%	1,7%	1,0%	1,5%
70 >	Ч	8	13	22	10	53
	%	0,5%	2,5%	2,2%	1,9%	1,4%
Всього	Ч	1659	510	981	519	3669
	%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Ч – Чисельність.

⁵³ Див. посилання до Табл. 5.22 А.

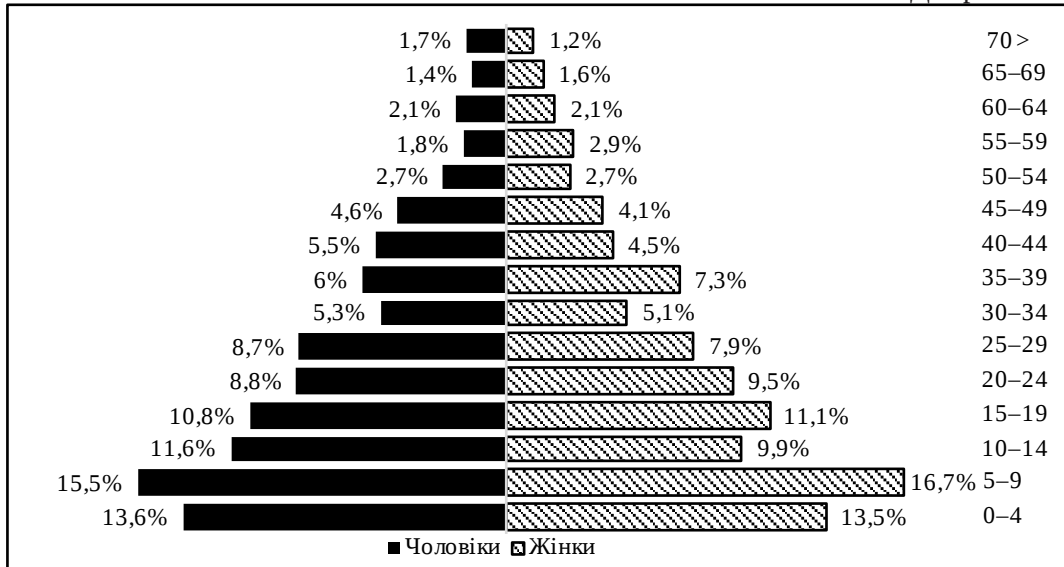
Таблиця 5.23 Б.

1880		Село								Всього	
		Чешма-Варуґа		Кайракля		Ташбунар		Баннівка			
		К	С	К	С	К	С	К	С	К	С
0-4	Ч	110	98,2	35	87,5	77	111,6	34	170,0	256	106,2
	Ж	112		40		69		20		241	
5-9	Ч	129	104,9	38	102,7	90	90,9	35	89,7	292	98,0
	Ж	123		37		99		39		298	
10-14	Ч	115	118,6	23	143,8	47	114,6	33	143,5	218	123,2
	Ж	97		16		41		23		177	
15-19	Ч	110	119,6	17	58,6	43	116,2	33	82,5	203	102,5
	Ж	92		29		37		40		198	
20-24	Ч	86	93,5	24	141,2	38	100,0	18	78,3	166	97,6
	Ж	92		17		38		23		170	
25-29	Ч	67	131,4	21	116,7	45	97,8	31	119,2	164	116,3
	Ж	51		18		46		26		141	
30-34	Ч	34	94,4	19	118,8	28	116,7	19	126,7	100	109,9
	Ж	36		16		24		15		91	
35-39	Ч	43	84,3	17	73,9	38	95,0	15	93,8	113	86,9
	Ж	51		23		40		16		130	
40-44	Ч	47	117,5	16	123,1	26	144,4	15	166,7	104	130,0
	Ж	40		13		18		9		80	
45-49	Ч	41	105,1	15	150,0	23	176,9	7	63,6	86	117,8
	Ж	39		10		13		11		73	
50-54	Ч	25	86,2	7	175,0	7	63,6	11	275,0	50	104,2
	Ж	29		4		11		4		48	
55-59	Ч	16	80,0	4	36,4	12	109,1	2	22,2	34	66,7
	Ж	20		11		11		9		51	
60-64	Ч	14	127,3	8	114,3	11	110,0	7	77,8	40	108,1
	Ж	11		7		10		9		37	
65-69	Ч	11	110,0	6	100,0	7	70,0	3	150,0	27	96,4
	Ж	10		6		10		2		28	
70 >	Ч	6	300,0	5	62,5	14	175,0	7	233,3	32	152,4
	Ж	2		8		8		3		21	
Всього	Ч	854	106,1	255	100,0	506	106,5	270	108,4	1885	105,7
	Ж	805		255		475		249		1784	
Всього		1659		510		981		519		3669	

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість; С – Співвідношення статей.

Статеві-вікова піраміда. 1880 р.⁵⁴

Діаграма 5.5.

сповідатися⁵⁵. Відображення цього факту бачимо у відсотковому співвідношенні представників групи 0–4 як чоловічої, так і жіночої статей. Ґрунтуючись на цьому твердженні, можемо припустити, що не лише група 0–4 була значно більшою, а й когорта 5–9 дещо менша від реальної чисельності. Саме тому різниця між частками групи 5–9 та групи 10–14, ймовірно, ще більша. Таке демографічне зменшення однієї когорти пояснюється лише високою смертністю дітей до 4 років в часовому інтервалі народження представників цієї групи (1866–70 рр.). В 1865 році з Константинополя до Одеси привезли холеру. Так почалась IV пандемія, яка з 1866 року поширилася майже на усі громади. Найбільший її пік у країні спостерігався у 1870 році⁵⁶. Ось чому часткове співвідношення групи 10–14 менше за попередню на 30–40%. Якщо акцентувати на гендерному співвідношенні цієї когорти, то можна припустити, що холера забирає на 20% більше життів дівчат, порівняно з чисельністю хлопців. Значною мірою це підтверджує статеву збалансованість групи 15–19.

Аналізуючи динаміку зменшення осіб жіночої статі у віці від 20 до 40 років, бачимо поступове зниження часток, пов'язане зі змінами інтенсивності материнської смертності під час та після пологів. Особливістю цієї піраміди є демографічне звуження в групі 30–34, представники якої народилась у 1846–50 рр. Без сумніву, це пов'язано з

⁵⁴ Див. посилання до Табл. 5.22 А.

⁵⁵ Миронов Б. Н. Исповедные ведомости – источник о численности и социальной структуре православного населения России XVIII – первой половины XIX в. Вспомогательные исторические дисциплины. Ленинград, 1989. Вып. 20. С. 109.

⁵⁶ Четверта холерна пандемія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Четверта_холерна_пандемія (дата звернення: 12.05.2020).

виявленою за матеріалами метричних книг пандемією віспи 1848–1849 рр.⁵⁷ та поширеною в ці роки пандемією холери⁵⁸. Відносна збалансованість статеві-вікових груп старше 40 років відображає природні чинники трансформації структури суспільства.

Наступний корпус формулярних джерел щодо встановлення статеві-вікових характеристик болгарського населення Буджака відображає результат еволюції аграрного суспільства на 1917 р. З метою реконструкції були залучені матеріали сповідальних розписів (поточна церковна статистика). Вони фіксують посімейні структури, з урахуванням їхнього персонального складу, із вказівками даних щодо кожного із членів родин. До узагальнення включено вибірку з трьох поселень болгар, але щодо одного з них – Чешма-Варуїти – виникають сумніви сумлінності даних. Порівняння з іншими дозволяє припустити, що місцеві дяки не дуже ретельно вели документи. Через можливу неохайність у веденні записів вони містять не зовсім репрезентативні свідчення у Чешма-Варуїті щодо дітей до 9 років. Ми маємо справу з недореєстрацією дітей до 7 років у зв'язку з тим, що їм було не обов'язково сповідатися⁵⁹. Однак, навіть із цією кореляцією бачимо принципово іншу демографічну ситуацію.

Незважаючи на той факт, що діти до 14 років становлять велику в абсолютних даних групу, вони значно зменшують свою відсоткову частку до 28,2% (Таблиця 5.24 А.). Врахуємо помилки Чешма-Варуїти, в якій ця вікова група становить лише 18,1%. У решті поселень маємо середній результат – 32,2%. Очевидна тенденція переходу до стаціонарного типу населення – зниження частки дітей за рахунок збільшення частки осіб активного віку 15–49 років. На 1917 р. вона вже становить 58,9% (враховуючи можливі кореляції $\approx 56\%$). При цьому майже не змінюється частка осіб старше 50 років, яка на цей час становить 12,9% (кореляційні підрахунки $\approx 12\%$). Важливим фактором формування подібної вікової структури виступає суттєве зменшення рівня смертності у дорослому віці. Наслідком цього став демографічний перехід від прогресивної до стаціонарної моделі відтворення населення серед болгар Південної Бессарабії не пізніше початку ХХ ст. Імовірно, що аналогічний перехід був притаманний усім етнокультурним групам регіону у ті ж часи.

Про правдивість нашого припущення свідчать підрахунки за статевими показниками (Таблиця 5.24 Б.). Простежено незначне превалювання хлопчиків над дівчатами серед представників дитячого покоління (14,2% від усього населення та 14% відповідно). Отже, майже кожен третій мешканець болгарських поселень Буджака є дівчиною або хлопчиком, а кожен другий – дорослою особою у віці між 15 та 50 роками (30,2% та 28,2% відповідно). Чітко бачимо мінімальність домінування чоловіків в цій когорті порівняно із даними ХІХ ст. У цій компаративній перспективі не простежується принципова специфіка у гендерному співвідношенні серед осіб старше 50 років – на 1917 р. 6,8% чоловіків проти 6,1% жінок.

⁵⁷ Див. Діаграму 3.28. Віспа як причина смертності. 1818–1850 рр.

⁵⁸ Третя холерна пандемія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Третя_холерна_пандемія (дата звернення: 12.05.2020).

⁵⁹ Миронов Б. Н. Исповедные ведомости – источник о численности и социальной структуре православного населения России XVIII – первой половины XIX в. *Вспомогательные исторические дисциплины*. Ленинград, 1989. Вып. 20. С. 110.

Вікова (А) та статеві-вікова (Б) структура. 1917 р.⁶⁰

Таблиця 5.24 А.

1917		Село			Всього
		Чешма-Варуїга	Чийшія	Кальчева	
0–14	Ч	310	1140	939	2389
	%	18,1%	26,8%	37,5%	28,2%
15–49	Ч	1128	2575	1278	4981
	%	65,9%	60,6%	51,1%	58,9%
50 >	Ч	273	534	284	1091
	%	16,0%	12,6%	11,4%	12,9%
Всього	Ч	1711	4249	2501	8461
	%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Ч – Чисельність.

Таблиця 5.24 Б.

1917			Село			Всього
			Чешма-Варуїга	Чийшія	Кальчева	
0–14	Ч	К	149	560	493	1202
		%	8,7%	13,2%	19,7%	14,2%
	Ж	К	160	579	445	1184
		%	9,4%	13,6%	17,8%	14,0%
15–49	Ч	К	571	1306	675	2552
		%	33,4%	30,7%	27,0%	30,2%
	Ж	К	557	1269	602	2428
		%	32,6%	29,9%	24,1%	28,7%
50 >	Ч	К	143	284	150	577
		%	8,4%	6,7%	6,0%	6,8%
	Ж	К	130	250	134	514
		%	7,6%	5,9%	5,4%	6,1%
Всього	Ч	К	863	2150	1318	4331
		%	50,5%	50,6%	52,7%	51,2%
	Ж	К	847	2098	1181	4126
		%	49,5%	49,4%	47,3%	48,8%
Всього			1710	4248	2499	8457

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість.

Детальніше цей демографічний перехід можна простежити через підрахунки менших когорт, із кроком у п'ять років (Таблиця 5.25 А.). Для модерних спільнот характерна певна збалансованість, тобто кожна із когорт мала б становити середні 6–7% (15 вікових груп). На 1917 р. серед болгарського населення Буджака маємо

⁶⁰ Таблицю складено автором за: КУІА. Ф. 499. Оп. 1. Спр. 1 ; Історико-краєзнавчий музей села Городне. Сповідні розписи на 1917 рік ; Аврамов И. И. От Кальчево до Кальчева. Страницы истории села. Болград, 2016. С. 333–394.

принципово іншу ситуацію. Середній показник спостерігається лише для груп 0–4 років – 6,3%, 30–34 – 7,6%, 35–39 – 7,1% та 40–44 – 6,5%. Значно вищими за типові є показники покоління віком до 25 років: від 10,9% (підлітки 10–14 років) до 12,9% (молодь 15–19 років). Рештою є когорти старші за 45 років, які нараховують від 1,3% (60–64 роки) до 4,8% (45–49 років). Таку статеві-вікову структуру населення слід схарактеризувати як перехідну від прогресивної моделі до стаціонарної.

Варіативність за окремими поселеннями відображає модель типового відтворення статеві-вікових структур (у нашому випадку – Чийшія); виявляє реліктову модель традиційного аграрного екстенсивного відтворення (Кальчева) та можливо інтенсивну модель (Чешма-Варуїта). Очевидні наслідки дії внутрішньо-популяційних чинників, які визначають дещо конвергентний розвиток окремих болгарських поселень у Буджаку на початку ХХ ст.

На 1917 р. серед болгарського населення Південної Бессарабії спостерігається перехід до порівняно гармонійного гендерного співвідношення. Нові властивості спільнот вже породжені конвергентними процесами демографічної еволюції. Останні значні міграції спостерігаються більше ніж півстоліття тому (1860-ті рр.), тобто два умовні покоління мешканців не відчують впливу механічного руху населення. З огляду на це, відтворення статеві-вікового складу йде природним шляхом та віддзеркалює іманентні процеси та тенденції.

З даних Таблиці 5.25 Б. бачимо майже типову картину статеві-вікового співвідношення С для дитячих поколінь: 100,4, 98,3 та 105,6. Навіть незважаючи на помічену недофіксацію у групі дітей окремих болгарських поселень церковною поточною статистикою, цей коефіцієнт виглядає доволі природним. Майже типовим виглядає С у когортах молодих осіб від 15 до 24 років – 100,2 та 106,4. На ситуацію у наступних п'ятирічних когортах віком від 25 до 34 років (113,4 та 116,8), ймовірно, традиційно впливає висока жіноча смертність під час пологів. А ось чоловіча, навпаки, в активному віці визначає певну гармонізацію у наступних поколіннях: 93,3, 100,4 та 109,3. Через ці природні чинники відбуваються демографічні втрати чоловіків у старших когортах, особливо – серед осіб поважного віку. Це наочно можна побачити у статеві-віковій піраміді (Діаграма 5.6.).

Статеві-вікова піраміда болгарської спільноти Південної Бессарабії на 1917 рік є однією з найзбалансованіших за більш ніж два сторіччя історії болгар Буджака. Насамперед її аналіз свідчить про значне скорочення народжуваності в період Першої світової війни. За нашими підрахунками, показники зменшуються майже вдвічі. Представники групи 0–4 з'являються на світ в 1913–1917 рр. Дві наступні когорти – 5–9 та 10–14 – відображають особливості дитячої смертності на початку ХХ ст. Порівняння груп 10–14 та 15–19 віддзеркалює спад народжуваності, пов'язаний з відчуттям соціально-економічної нестабільності в роки Першої російської революції. Когорта 15–19 є найбільшою та нараховує 12,6% осіб чоловічої статі та 13,2% – жіночої. Незважаючи на те, що в абсолютних показниках жінок цієї групи на 1 особу менше, ніж чоловіків, їх частка серед осіб жіночої статі трохи більша, ніж частка чоловіків серед осіб чоловічої статі. Тенденції до зменшення процентного співвідношення вікових когорт чоловіків старше 15 років з невеликими коливаннями виглядають цілком природними. Лише

Розділ 5. Історична динаміка відтворення спільноти

Детальна вікова структура (А) та співвідношення статей (Б). 1917 р.⁶¹

Таблиця 5.25 А.

1917		Село			Всього
		Чешма-Варуїта	Чийшія	Кальчева	
0–4	Ч	84	191	255	530
	%	4,9%	4,5%	10,2%	6,3%
5–9	Ч	27	569	341	937
	%	1,6%	13,4%	13,6%	11,1%
10–14	Ч	199	380	343	922
	%	11,6%	8,9%	13,7%	10,9%
15–19	Ч	227	577	289	1093
	%	13,3%	13,6%	11,6%	12,9%
20–24	Ч	246	503	218	967
	%	14,4%	11,8%	8,7%	11,4%
25–29	Ч	203	347	165	715
	%	11,9%	8,2%	6,6%	8,5%
30–34	Ч	138	285	221	644
	%	8,1%	6,7%	8,8%	7,6%
35–39	Ч	135	292	176	603
	%	7,9%	6,9%	7,0%	7,1%
40–44	Ч	99	317	137	553
	%	5,8%	7,5%	5,5%	6,5%
45–49	Ч	80	254	72	406
	%	4,7%	6,0%	2,9%	4,8%
50–54	Ч	89	201	69	359
	%	5,2%	4,7%	2,8%	4,2%
55–59	Ч	79	163	49	291
	%	4,6%	3,8%	2,0%	3,4%
60–64	Ч	43	89	47	179
	%	2,5%	2,1%	1,9%	2,1%
65–69	Ч	29	42	41	112
	%	1,7%	1,0%	1,6%	1,3%
70 >	Ч	33	39	78	150
	%	1,9%	0,9%	3,1%	1,8%
Всього	Ч	1711	4249	2501	8461
	%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Ч – Чисельність.

⁶¹ Див. посилання до Табл. 5.24 А.

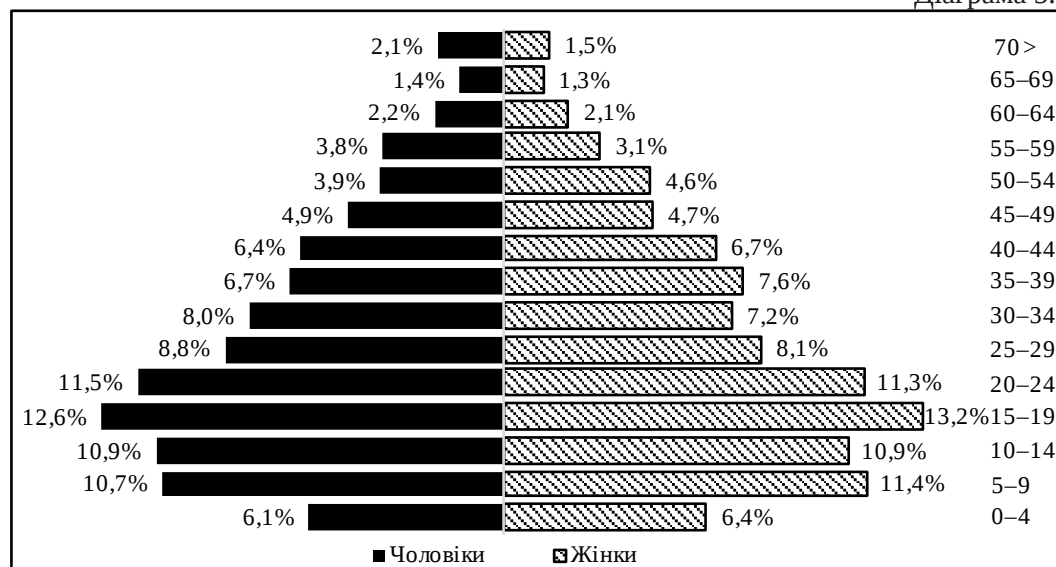
Таблиця 5.25 Б.

1917		Село						Всього	
		Чешма-Варуґта		Чийшія		Кальчева			
		К	С	К	С	К	С	К	С
0-4	Ч	40	93,0	96	101,1	129	102,4	265	100,4
	Ж	43		95		126		264	
5-9	Ч	10	58,8	272	91,9	182	114,5	464	98,3
	Ж	17		296		159		472	
10-14	Ч	99	99,0	192	102,1	182	113,8	473	105,6
	Ж	100		188		160		448	
15-19	Ч	93	69,4	295	104,6	159	122,3	547	100,2
	Ж	134		282		130		546	
20-24	Ч	133	117,7	253	101,2	112	106,7	498	106,4
	Ж	113		250		105		468	
25-29	Ч	116	133,3	167	92,8	97	142,6	380	113,4
	Ж	87		180		68		335	
30-34	Ч	79	133,9	153	115,9	115	108,5	347	116,8
	Ж	59		132		106		297	
35-39	Ч	61	82,4	152	108,6	78	79,6	291	93,3
	Ж	74		140		98		312	
40-44	Ч	48	94,1	155	95,7	74	117,5	277	100,4
	Ж	51		162		63		276	
45-49	Ч	41	105,1	131	106,5	40	125,0	212	109,3
	Ж	39		123		32		194	
50-54	Ч	45	102,3	92	84,4	31	81,6	168	88,0
	Ж	44		109		38		191	
55-59	Ч	45	132,4	92	129,6	28	133,3	165	131,0
	Ж	34		71		21		126	
60-64	Ч	19	79,2	52	140,5	23	95,8	94	110,6
	Ж	24		37		24		85	
65-69	Ч	14	93,3	23	121,1	23	127,8	60	115,4
	Ж	15		19		18		52	
70 >	Ч	20	153,8	25	178,6	45	136,4	90	150,0
	Ж	13		14		33		60	
Всього	Ч	863	101,9	2150	102,5	1318	111,6	4331	105,0
	Ж	847		2098		1181		4126	
Всього		1710		4248		2499		8457	

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; С – Співвідношення статей.

Статеві-вікова піраміда. 1917 р.⁶²

Діаграма 5.6.

відзначимо переважання чоловіків у групі осіб старше 70 років. Така тенденція спостерігається, починаючи з середини ХІХ ст. (Діаграма 5.3.).

Вікові групи жінок від 20 до 40 років демонструють динаміку материнської смертності під час та після пологів. Враховуючи, що середній шлюбний вік дівчат на 1917 р. є між 21 та 22 роками⁶³, то когорта 20–24 є першою, яка має віддзеркалювати ці процеси, що є очевидним з аналізованої піраміди. Віковий діапазон від 25 до 34 років для жінок є часом максимального числа народжень і підвищення рівня материнської смертності. Від 35 до 39 років ці демографічні процеси йдуть на спад, а після 40 піраміда відображає вплив природних механізмів регулювання статеві-вікової структури населення.

Отже, компаративна перспектива демографічного розвитку болгарського населення Південної Бессарабії протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. демонструє наступні основні тенденції у процесах. Статеві та вікові якості популяції можна розглядати як результат та, водночас, потенціал щодо подальшої еволюції. Якщо у першій половині ХІХ ст. принциповими чинниками процесів виступають міграційні рухи населення, то, починаючи з середини 1860-х, вони мінімальні. Чинниками, що визначають розвиток населення, виступають іманентні демографічні тенденції відтворення порівняно замкненої спільноти, а також вплив зовнішніх факторів та обставин історичного розвитку. Внаслідок сукупної дії цих чинників виявляється, що серед болгар Буджака спостерігається демографічний перехід, який вписується у загальнолюдські трансформації (зміна традиційного режиму відтворення населення модерним типом). Спробуємо розкрити властивості цього переходу у конкретно-історичній перспективі.

⁶² Див. посилання до Табл. 5.26 А.

⁶³ Див. табл. 4.38 Розподіл середнього шлюбу жінок. 1859–1941 рр.

Порівняння вікової структури болгарських поселень Південної Бессарабії протягом 1859–1917 рр. показує, що діють тенденції до «дорослішання» населення (Таблиця 5.26 А.). Вікові верстви довгі десятиріччя залишаються на рівні прогресивної популяції:

– діти віком до 14 років включно становлять 42,3% у 1859 р. та 43% у 1863, дещо зменшують свою частку до 40,4% у 1880 р. і до 28,2% у 1917 р.;

– особи активного життєвого віку від 15 до 49 років залишаються майже на такому ж рівні – 49,3% у 1859 р. та 46,2% у 1863 р., через двадцять років – 49,6% у 1880 р. та майже на десяту частину – до 58,9% – зростають на 1917 р.;

– покоління поважного віку від 50 років та старше знов залишається в межах 10%. На 1859 рік вони становлять 8,3% та 10,7% на 1863-й, 10% – на 1880 р. і лише на 1917 рік їх частка поступово збільшується та налічує 12,9%.

Наведене співвідношення чітко показує прогресивну модель та не пізніше початку ХХ ст. починає виявляти якості «стаціонарної». Цей демографічний перехід виражається у зростанні частки осіб активного віку та зменшенні відсотків дітей за умов стабільної частки літніх осіб. «Нова модель» відтворення населення наближається до модерної у цілому світі. Продовжується традиційне екстенсивне відтворення шляхом високої народжуваності, але істотно зменшується рівень смертності (особливо, серед представників дорослих когорт). Проте, ця модель ще залишається дуже умовною та нестабільною. Про це ми можемо судити з гендерного співвідношення за цими віковими когортами (Таблиця 5.26 Б.).

Загальне співвідношення статей протягом 1859–1917 рр. серед болгарського населення Бужака залишається однаковим: представники чоловічої статі становлять від 50,4% до 51,9%. Це досить типово для аграрного суспільства. Умовно кожен п'ятий з мешканців змінюється на кожного сьомого, що був дитиною у віці до 14 років включно. Відсоток зменшується з 21,3 до 14,2%. Натомість, зростає частка дорослих осіб від 15 до 49 років з умовної чверті (25,1% для чоловіків та 24,2% для жінок) вона стає третиною (30,2% для чоловіків та, з невеликим відставанням, 28,2% для жінок). Дещо збільшується присутність осіб старше 50 років – 5,5% чоловіків та 2,8% жінок перетворилися на 6,8% та 6,1% відповідно. Відзначимо покращення ситуації стосовно жінок у цій когорті.

Окреслені тенденції ще яскравіше можна простежити із кроком відбору у п'ять років (Таблиця 5.27 А та Б.). Група наймолодших дітей серед болгарського населення Південної Бессарабії від шостої частини (17,2%) або чверті (26,1%) нараховує лише п'ятнадцяту частку (6,3% у 1917 р.). Майже незмінною залишається група дітей від 5 до 9 років: 11,1% у 1859 р. та 13,6% у 1863 р. стали 11,1% у 1917 р. Дещо зменшується частка підлітків 10–14 років: 14% та 11,6% знижуються до 10,9% відповідно. Отже, демографічні зміни простежуються, насамперед, у зменшенні наймолодших мешканців. Причиною цього є істотне зниження народжуваності в період Першої світової війни, про що свідчать наші підрахунки загального і сумарного коефіцієнтів народжуваності⁶⁴.

⁶⁴ Див. Табл. 3.5. Загальні коефіцієнти народжуваності. 1859–1941 рр. та Табл. 3.6. Сумарні коефіцієнти народжуваності. 1855–1917 рр.

Розділ 5. Історична динаміка відтворення спільноти

Вікова (А) та статеві-вікова (Б) структура. 1859–1917 рр.⁶⁵

Таблиця 5.26 А.

		1859	1863	1880	1917
0–14	Ч	604	533	1482	2389
	%	42,3%	43,0%	40,4%	28,2%
15–49	Ч	704	573	1819	4981
	%	49,3%	46,2%	49,6%	58,9%
50 >	Ч	119	133	368	1091
	%	8,3%	10,7%	10,0%	12,9%
Всього	Ч	1427	1239	3669	8461
	%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Ч – Чисельність.

Таблиця 5.26 Б.

			1859	1863	1880	1917
0–14	Ч	К	304	263	766	1202
		%	21,3%	21,3%	20,9%	14,2%
	Ж	К	300	268	716	1184
		%	21,0%	21,7%	19,5%	14,0%
15–49	Ч	К	358	294	936	2552
		%	25,1%	23,8%	25,5%	30,2%
	Ж	К	346	277	883	2428
		%	24,2%	22,4%	24,1%	28,7%
50 >	Ч	К	79	65	183	577
		%	5,5%	5,3%	5,0%	6,8%
	Ж	К	40	68	185	514
		%	2,8%	5,5%	5,0%	6,1%
Всього	Ч	К	741	622	1885	4331
		%	51,9%	50,4%	51,4%	51,2%
	Ж	К	686	613	1784	4126
		%	48,1%	49,6%	48,6%	48,8%
Всього			1427	1235	3669	8457

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість.

У групах дорослих осіб чітко простежується вищевказане «старіння», яке прослідковується у збільшенні когорт, особливо старших. Молодь, що представляє вікові верстви 15–19 та 20–24 роки, неістотно збільшує свої відсотки: 11,5% та 10,4% (1859-й та 1863 рр. відповідно) перетворюються на 12,9%, 10,6% та 8,3% на 11,4%. Дещо

⁶⁵ Таблицю складено автором за: НАРМ. Ф. 134. Оп. 2. Спр. 448. Арк. 124–193, 509–557; КУІА. Ф. 1169. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 1–11; Спр. 19. Арк. 81–108; Ф. 626. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 320–349, 584–594, 382–401; Ф. 499. Оп. 1. Спр. 1; Історико-краєзнавчий музей села Городне. Сповідні розписи на 1917 рік; Аврамов І. І. От Кальчево до Кальчева. Страницы истории села. Болград, 2016. С. 333–394.

збільшується частка представників середніх когорт – 25–29 до 8,5%, 30–34 до 7,6% та 35–39 до 7,1%. Схожі тенденції простежуються у вікових групах 40–44 та 45–49 років. Показовим є той факт, що дані на 1880 р. надають усереднені показники 1859-го та 1863 рр. та підкреслюють загальне повільне зростання частки осіб активного віку за всіма когортами.

Важливим чинником демографічних трансформацій болгарської спільноти Південної Бессарабії стає зменшення рівня смертності як чоловіків, так і жінок, а також гармонійний гендерний баланс у дорослих когортах. Про це свідчить Таблиця 5.27 Б. та, водночас, ілюструє співвідношення статей (С) за віковими групами. Якщо у групі колоній російських теренів С дорівнює 108, а молдавських – 101,5 (що свідчить про незначний «дефіцит» жінок у перших та, навпаки, чоловіків у другій (105 – типовий)), то на 1880 р. він вирівнюється, становлячи 105,7. Протягом 37 років він майже не змінюється та становить 105 на 1917 р. – типовий щодо традиційних популяцій. Як ми це вже бачили на підрахунках першої половини ХІХ ст., важливим є перерозподіл цього коефіцієнта серед вікових когорт із п'ятирічним кроком.

У верстві дітей співвідношення свідчить про варіативну та водночас порівняно високу смертність хлопчиків до 10 років. Вона залишається майже однаковою у порівнянні 1859-го та 1863 рр. з одного боку, та 1880-го та 1917 рр. – 105 та 94,6 проти 106,2 та 100,4 – до 4 років; 119,4 та 93,2 проти 98 та 98,3 – від 5 до 9 років; 85,2 та 110,1 проти 123,2 та 105,6 – від 10 до 14 років. Серед підлітків ми бачимо значні коливання показників, але на 1917 рік маємо майже ідеальне співвідношення з незначним переважанням хлопців. Згідно із типовою таблицею Організації Об'єднаних Націй, для вікової групи 10–14 співвідношення статей має дорівнювати 102,8⁶⁶.

Дані про молодь віком 15–24 роки показують відносну розбалансованість цього коефіцієнта: 88,5 та 98,5 проти 102,5 та 100,2 – від 15 до 19 років; 125,4 та 80,7 проти 97,6 та 106,4 – від 20 до 24 років. Порівняння демонструє високу жіночу смертність під час перших пологів. Серед більшості неодружених С становив 100,2 на 1917 р., а з тих, хто вже активно укладали шлюби, – 106,4. Наслідки цього чинника можна побачити у співвідношенні статей віком від 25 до 34 років – 109,5 та 118,2 на 1880-й та 1917 рр. Рівно така ж ситуація щодо 30–34 років – 109,9 і 116,8. Потенційно висока смертність чоловіків активного віку вирівнює це співвідношення у когортах 35–49 років. Крім того, саме у цій групі на початку хронологічного діапазону безпосередньо відчуються наслідки міграцій 1860–1861 рр., які нівелюються наприкінці періоду.

Вищезгадана тенденція до «старіння» болгарського населення та збільшення середнього віку життя впливають на інколи принципове превалювання осіб чоловічої статі над жіночою у когортах поважного віку. Так, наприклад, якщо цей показник для групи 50–54 на 1859 р. становить 150, то на 1917 р. він вже дорівнює 88. Так само щодо 65–70 років – 160 проти 115,4. Відзначимо, що якщо для типового аграрного соціуму виявлено домінування жінок, то наші підрахунки щодо болгар Буджака другої половини ХІХ – початку ХХ ст. свідчать про протилежне. Пояснення цьому можна шукати або у високій жіночій смертності внаслідок місцевих умов (важка праця, хвороби, епідемії тощо), або у сприятливих обставинах чоловічого буття. Поки що ці гіпотетичні припущення не можуть бути емпірично аргументовані джерелами.

⁶⁶ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии. Москва, 1997. С. 28.

Розділ 5. Історична динаміка відтворення спільноти

Детальна вікова структура (А) та співвідношення статей (Б). 1859–1917 рр.⁶⁷

Таблиця 5.27 А.

		1859	1863	1880	1917
0–4	Ч	246	348	497	530
	%	17,2%	26,1%	13,5%	6,3%
5–9	Ч	158	181	590	937
	%	11,1%	13,6%	16,1%	11,1%
10–14	Ч	200	155	395	922
	%	14,0%	11,6%	10,8%	10,9%
15–19	Ч	164	139	401	1093
	%	11,5%	10,4%	10,9%	12,9%
20–24	Ч	151	111	336	967
	%	10,6%	8,3%	9,2%	11,4%
25–29	Ч	88	129	305	715
	%	6,2%	9,7%	8,3%	8,5%
30–34	Ч	80	84	191	644
	%	5,6%	6,3%	5,2%	7,6%
35–39	Ч	84	71	243	603
	%	5,9%	5,3%	6,6%	7,1%
40–44	Ч	72	41	184	553
	%	5,0%	3,1%	5,0%	6,5%
45–49	Ч	65	40	159	406
	%	4,6%	3,0%	4,3%	4,8%
50–54	Ч	40	24	98	359
	%	2,8%	1,8%	2,7%	4,2%
55–59	Ч	36	24	85	291
	%	2,5%	1,8%	2,3%	3,4%
60–64	Ч	21	27	77	179
	%	1,5%	2,0%	2,1%	2,1%
65–69	Ч	13	32	55	112
	%	0,9%	2,4%	1,5%	1,3%
70 >	Ч	9	38	53	150
	%	0,6%	2,9%	1,4%	1,8%
Всього	Ч	1427	1331	3669	8461
	%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Ч – Чисельність.

⁶⁷ Див. посилання до Табл. 5.26 А.

Таблиця 5.27 Б.

		1859		1863		1880		1917	
		К	С	К	С	К	С	К	С
0–4	Ч	126	105,0	105	94,6	256	106,2	265	100,4
	Ж	120		111		241		264	
5–9	Ч	86	119,4	82	93,2	292	98,0	464	98,3
	Ж	72		88		298		472	
10–14	Ч	92	85,2	76	110,1	218	123,2	473	105,6
	Ж	108		69		177		448	
15–19	Ч	77	88,5	64	98,5	203	102,5	547	100,2
	Ж	87		65		198		546	
20–24	Ч	84	125,4	46	80,7	166	97,6	498	106,4
	Ж	67		57		170		468	
25–29	Ч	46	109,5	65	118,2	164	116,3	380	113,4
	Ж	42		55		141		335	
30–34	Ч	38	90,5	39	108,3	100	109,9	347	116,8
	Ж	42		36		91		297	
35–39	Ч	36	75,0	34	100,0	113	86,9	291	93,3
	Ж	48		34		130		312	
40–44	Ч	45	166,7	20	105,3	104	130,0	277	100,4
	Ж	27		19		80		276	
45–49	Ч	32	97,0	26	236,4	86	117,8	212	109,3
	Ж	33		11		73		194	
50–54	Ч	24	150,0	8	53,3	50	104,2	168	88,0
	Ж	16		15		48		191	
55–59	Ч	27	300,0	7	63,6	34	66,7	165	131,0
	Ж	9		11		51		126	
60–64	Ч	15	250,0	14	116,7	40	108,1	94	110,6
	Ж	6		12		37		85	
65–69	Ч	8	160,0	13	81,3	27	96,4	60	115,4
	Ж	5		16		28		52	
70 >	Ч	5	125,0	23	164,3	32	152,4	90	150,0
	Ж	4		14		21		60	
Всього	Ч	741	108,0	622	101,5	1885	105,7	4331	105,0
	Ж	686		613		1784		4126	
Всього		1427		1235		3669		8457	

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість; С – Співвідношення статей.

5.1.3. Вікова стратифікація та співвідношення статей. 1921–1944 рр.

В історичному контексті слід зауважити, що перебування болгар разом із усією територією Бессарабії у складі Королівства Румунія (1918–1940 та 1941–1944 рр.) продовжує тенденцію консервації традиційного соціуму. Незважаючи на низку реформ (наприклад, аграрна, яка регулюється законом від 23 червня 1921 р.), усі вони мають адаптаційний зміст. Окремі наслідки цих реформ йдуть на модернізацію сільської спільноти, але усі вони залишаються в межах попередніх тенденцій. Спробуємо це проілюструвати через підрахунки статеві-вікових характеристик болгарського населення Буджака. Задля цього вдалося виявити та залучити два корпуси формулярних джерел: посімейні реєстри мешканців Бессарабії 1924 р. та погосподарські книги сільрад 1940–1941 рр. Обидві групи джерел найефективніше відповідають нашим завданням, проте потребують певних кореляцій. На жаль, пошуки первинних матеріалів Румунського перепису 1930 р. поки що не завершено та не виявлені відповідні емпіричні дані. Сподіваємося, що наступне покоління дослідників їх відшукає та матиме можливість перевірити наші спостереження. Впевнені, що вони лише конкретизують припущення, не змінюючи основні результати щодо етнодемографічної ситуації серед болгарського населення Буджака протягом 1918–1941 рр.

Для кореляції необхідно звернутися до моментів фрагментарності та умовності даних, які були нами залучені. Стосовно румунських реєстрів, слід зазначити, що вони представлені у наших архівах епізодично та виконують роль поточної статистики та обліку. Вони мають фіскально-громадянський зміст та є пробними для проведення перепису, який планувався. Ймовірно, більшість з них зникає зі справочинства ще за «румунських часів» або під час «радянзації» 1940–1941 та 1944–1945 рр. Лише незначна їх кількість потрапляє до фондосховищ. Ось чому вважається щасливою знахідка корпусу таких документів, який виявлений в КУ «Ізмаїльський архів» та актуалізований заради наших завдань. Незважаючи на незначну кількість (повний варіант – лише одне поселення, а саме – Чешма-Варуїта), можна вважати його репрезентативним щодо загальної ситуації та тенденцій. Як ми бачили у попередніх реконструкціях, сільська варіативність лише підкреслює спільні якості, посилюючи або мінімізуючи їх незначною мірою.

Точність та адекватність посімейних списків 1924 р. напряму пов'язані як з прагматикою поточного обліку населення, так і зі специфікою його земельно-територіального розподілу у Румунії того часу. Згідно із земельною реформою 1921 р., основним володарем земельних ділянок виступає родина, а контролює – громада, у вигляді виконавчого органу (Примарія). У Бессарабії кожна із родин може мати 4 га орної землі (порівняємо: у Трансільванії – 1,4 га, «Старій Румунії» – 1,8 га). Податки мали егалітарний характер та призначалися на окрему душу населення. Ось чому Примарія, автор цих реєстрів, чітко контролює точність їхнього заповнення.

Проілюструємо це прикладом щодо загальної кількості мешканців. Якщо на 1917 р. церковна статистика у Чешма-Варуїті вказує 1710 осіб, то вже через 7 років румунські реєстри показують 3827 мешканців. Таке зростання більш ніж на 110% не можна пояснити природними чинниками, враховуючи той факт, що політичні події

1914–1918 рр. мали вплинути на чисельність населення через різноманітні міграційні напрямки. Швидше, ми маємо справу із більш адекватним веденням документації світською владою, аніж церковними дяками.

Вікові характеристики болгарського населення Південної Бессарабії на 1924 р. показують невелику реституцію традиційної моделі відтворення населення. Вона знов отримує властивості прогресивної спрямованості (Таблиця 5.28 А.). Частка дітей до 14 років зростає та становить 37,2%. Дещо зменшується за рахунок цього частка осіб дорослого віку від 15 до 50 років – 48,3%. Аналогічно, збільшується відсоток групи населення старше 50 років – до 14,5%. Пояснення цьому слід шукати у характері джерел. Реєстри більш ретельні у фіксації усіх вікових верств мешканців, а церковні документи виявляються неповними в обліку дітей та молоді. Проте, слід вказати й певні ендегенні тенденції у популяції. Події 1914–1918 рр. приносять втрати саме дорослому поколінню та відрефлексовують на інших когортах. Саме цей фактор визначає, на наш погляд, невелику перевагу жінок над чоловіками у соціумі. На 1924 р. загальне співвідношення: 49,2% – чоловіки та 50,8% – жінки (Таблиця 5.28 Б.). Таку ситуацію не можна вважати типовою та природною. Відхилення незначне та віддзеркалює дію механічних зовнішніх чинників (у нашому випадку, військових та переселенських подій), які призводять до «дефіциту» чоловіків.

Статевий склад поколінь демонструє детально ці ж тенденції. В цілому, статеві-вікова піраміда болгарського населення Буджака на 1924 р. виглядає досить характерно для аграрного суспільства. «Дефіцит» осіб чоловічої статі чітко простежується у когортах дітей та дорослих, а ось зворотна ситуація спостерігається лише у поколінні представників літнього віку. Однак, у цілому, усе виглядає більш-менш збалансовано.

Невелике домінування дівчат над хлопчиками (19,3% від усіх мешканців проти 18% відповідно) може бути пояснено традиційними моделями відтворення населення. А ось у домінуванні жінок над чоловіками у середньому віці (24,7% та 23,5% відповідно) можна бачити штучні, наддемографічні чинники. Напевно, це наслідки політико-культурних втрат часів 1914–1918 рр. У когорті старше 50-ти років, незважаючи на традиційно високу чоловічу смертність, вони становлять більший відсоток – 7,7% проти 6,8%.

Ці моменти ще яскравіше можна прослідкувати у підрахунках за невеликими віковими групами із діапазоном у 5 років (Таблиця 5.29 А.). Тут ми бачимо, як розподіляються загальні показники усередині кожної із вікових когорт. Так, серед дітей (37,2% усього) окремі вікові верстви становлять приблизно однакову частку: 13,5% до 4 років; 11,5% від 5 до 9 років та 12,2% від 10 до 14 років. Тут чітко помітна дія високого ступеня дитячої смертності та історичних трансформацій, тобто незначне «просідання» у поколінні, що збігається із трагічними роками Першої світової війни та переходу Бессарабії під владу Румунії.

Якщо взяти середній показник відсотків на когорті, то вона б мала теоретично становити 6,7% (100 поділимо на 15). В усіх групах віком до 35 років збільшено цей показник, що свідчить про домінування молоді у дорослій когорті. Демографічні втрати від хвороб, під час вагітності та пологів чітко простежуються у групі 25–29 років, що умовно відповідає шлюбному віку на той час⁶⁸. Надалі бачимо поступове

⁶⁸ Згідно зі статеві-віковою стратифікацією шлюбного стану болгар Південної Бессарабії.

Вікова (А) та статеві-вікова (Б) структура. 1924 р.⁶⁹

Таблиця 5.28 А.

1924		Чешма-Варуїга
0–14	Ч	1424
	%	37,2%
15–49	Ч	1847
	%	48,3%
50 >	Ч	556
	%	14,5%
Всього	Ч	3827
	%	100,0%

Ч – Чисельність.

Таблиця 5.28 Б.

1924			Чешма-Варуїга
0–14	Ч	К	687
		%	18,0%
	Ж	К	737
		%	19,3%
15–49	Ч	К	899
		%	23,5%
	Ж	К	946
		%	24,7%
50 >	Ч	К	296
		%	7,7%
	Ж	К	260
		%	6,8%
Всього	Ч	К	1882
		%	49,2%
	Ж	К	1943
		%	50,8%
Всього	К	3825	
	%	100,0%	

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки;

К – Кількість.

зменшення часткової наявності вікових когорт. У цілому з 10 осіб болгар Буджака на 1924 р., 3 належать до дитячого віку, ще 2 – у віці між 15 та 25 роками, 3 є представниками вікової когорти від 26 до 50 років, а 2 – старше 50 років.

Аспекти статевого складу краще за все простежувати за допомогою співвідношення статей (С). Емпіричні дані та цей коефіцієнт викладено у Таблиці 5.29 Б. Можна чітко побачити хлопчачий «дефіцит» у дитячих групах. Тут С дорівнює 95,1, 89,3 та 95 (при типовому – 105). Ця ситуація визначається високою смертністю саме хлопчиків у традиційних суспільствах. Крім цього, зовнішніми обставинами можна пояснити ще більш радикальну ситуацію серед підлітків – 79,1, бо на 4 юнаки приходилося 5 дівчат. Висока жіноча смертність вирівнювала гендерний баланс. Від 20 до 29 років С вже становить 106,3 та 103,2, наближаючись до нормального. У віці від 30 до 39 років він знову атиповий для аграрного соціуму – 93,2 та 91,5. Схоже співвідношення з превалюванням жінок щодо 45–49 та 60–64 років. Для решти когортних спільнот (особливо – поважного віку) виявляється нестача жінок від 105,3 до 136,8. В цілому, маємо складну статеві-вікову структуру, у якій спостерігаються наслідки природного демографічного відтворення, які ускладнені впливом екзогенних факторів. Незважаючи на прогресивний потенціал за віком, активні шлюбні та репродуктивні когорти мали відчувати потребу у розширенні шлюбного ринку.

Статеві-вікова піраміда болгарської спільноти на 1924 рік відображає демографічні трансформації суспільства, яке понад 60 років не відчуває впливу вагомих міграційних процесів. Якщо не брати до уваги незначні коливання,

1924 р. та 1941 р. (Таблиця 4.10.) у віковій групі 25–29 років 93,3% жінок перебували у шлюбі.

⁶⁹ Таблицю складено автором за: КУІА. Ф. 26. Спр. 2. Арк. 1–79.

Детальна вікова структура (А) та співвідношення статей (Б). 1924 р.⁷⁰

Таблиця 5.29 А.

1924		Чешма-Варуїта
0–4	Ч	515
	%	13,5%
5–9	Ч	441
	%	11,5%
10–14	Ч	468
	%	12,2%
15–19	Ч	335
	%	8,8%
20–24	Ч	328
	%	8,6%
25–29	Ч	256
	%	6,7%
30–34	Ч	282
	%	7,4%
35–39	Ч	247
	%	6,5%
40–44	Ч	210
	%	5,5%
45–49	Ч	189
	%	4,9%
50–54	Ч	154
	%	4,0%
55–59	Ч	125
	%	3,3%
60–64	Ч	110
	%	2,9%
65–69	Ч	90
	%	2,4%
70 >	Ч	77
	%	2,0%
Всього	Ч	3827
	%	100,0%

Ч – Чисельність.

Таблиця 5.29 Б.

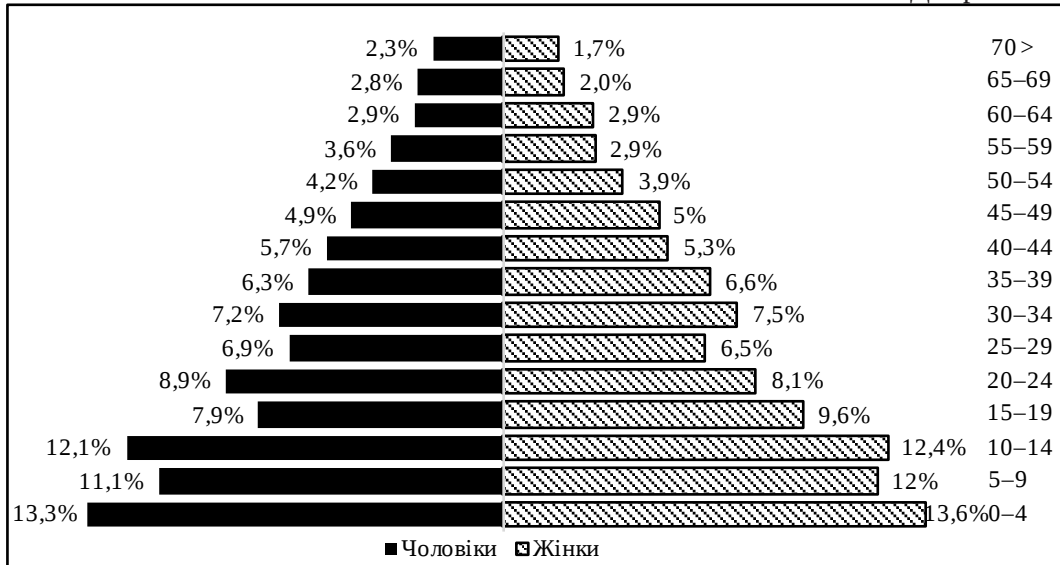
1924		Кількість	Співвідношення
0–4	Ч	251	95,1
	Ж	264	
5–9	Ч	208	89,3
	Ж	233	
10–14	Ч	228	95,0
	Ж	240	
15–19	Ч	148	79,1
	Ж	187	
20–24	Ч	168	106,3
	Ж	158	
25–29	Ч	130	103,2
	Ж	126	
30–34	Ч	136	93,2
	Ж	146	
35–39	Ч	118	91,5
	Ж	129	
40–44	Ч	107	103,9
	Ж	103	
45–49	Ч	92	94,8
	Ж	97	
50–54	Ч	79	105,3
	Ж	75	
55–59	Ч	68	119,3
	Ж	57	
60–64	Ч	54	96,4
	Ж	56	
65–69	Ч	52	136,8
	Ж	38	
70 >	Ч	43	126,5
	Ж	34	
Всього	Ч	1882	96,9
	Ж	1943	
Всього		3825	

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки.

⁷⁰ Див. посилання до Табл. 5.28 А.

Статеві-вікова піраміда. 1924 р.⁷¹

Діаграма 5.7.

пов'язані з показниками народжуваності та смертності, маємо співвідношення досить близьке до ідеального. Принаймні воно виглядає таким порівняно з усіма проаналізованими вище. Ширина підстави піраміди (група 0–4) свідчить про досить високий рівень народжуваності у першій половині 1920-х рр., втім, як і в попереднє десятиліття, з явним зниженням в роки Першої світової війни та переходу Буджака під владу Румунії.

Зменшення осіб жіночої статі у віці від 15 до 29 років збігається з періодом найбільш активної репродуктивної поведінки жінок. Як і в попередніх пірамідах, бачимо збільшення показників материнської смертності в групі 25–29, що пов'язано з піковими показниками дитородної діяльності. З іншого боку піраміди маємо віддзеркалення цих процесів у співвідношенні осіб чоловічої статі. Скорочення чисельності жінок стає фактором виштовхування чоловіків за межі спочатку населеного пункту, а потім і ендогамного кола. Когорти обох статей від 30 років і старше демонструють збалансовану статеві-вікову структуру населення, народженого в період до 1895 року.

Другий корпус джерел, який залучений до демографічних реконструкцій у пізно-традиційний час (1918–1941 рр.), є погосподарські книги сільрад. Цей формулярний документ ведеться у кожному із радянських сіл, виконуючи функції адміністративно-громадської поточної статистики та обліку населення. У Південну Бессарабію він приходив на зміну румунським реєстрам майже одразу. З вересня 1940 р. такі документи розсилають по сільрадах, доручивши їхнє заповнення секретарям⁷². Ці пер-

⁷¹ Див. посилання до Табл. 5.28 А.

⁷² Пригарин А. А. Етносоціальні характеристики села Буджака: матеріали похазяй- ственних книг с. Муравлевки 1940-х гг. *Человек в истории и культуре*: сб. науч. работ в честь 70-летия лауреата Гос. премии Украины, акад. РАЕН, проф., д-ра ист. наук В. Н. Станко. Одесса ; Терновка, 2007. С. 296–311.

сональні записи за структурою домогосподарств надають широкі можливості щодо історико-демографічних реконструкцій. Тут і далі ми спираємося на відомості такого порядку заради встановлення статеві-вікових характеристик болгарського населення Буджака з 1940–1941 рр. до сучасності.

Стосовно першого хронологічного корпусу даних слід вказати істотні моменти, що певним чином впливають на наші підрахунки. По-перше, зазначимо, що це перший досвід щодо Бессарабії, і через те погосподарські книги 1940–1941 рр. містять чимало технічних помилок. Наприклад, замість повного запису ПІБ людини, трапляється лише прізвище з ініціалами. Такий недолік заважає адекватному встановленню статевої належності особи, через що кількість населення за віком не збігається із кількістю за статевими характеристиками.

По-друге, незважаючи на обов'язковість їхнього ведення та подальшого зберігання, повні масиви таких джерел можна вважати дослідницькою «вдалою знахідкою». У більшості бессарабських поселень вони зникають або знаходяться у невідомих осіб, приміщеннях тощо. В інших вони відсутні через фізичне знищення вже у пізні часи, коли їх не змогли передати до архіву, а зберігати у сільрадах не було можливості. Подекуди ці документи мають фрагментарний характер. Зокрема, порівнюючи дані по с. Главани (погосподарські книги 1940–1941 та 1944–1947 рр.) виявляємо, що на 1941 р. збереглися відомості лише про половину від усіх списків мешканців села. Але це не заважає проаналізувати статево-вікову характеристику болгарського населення Буджака.

Статистичні дані на 1941 р. свідчать про повернення до ситуації на 1917 р. У цілому, болгарська спільнота Південної Бессарабії знов виявляє властивості прогресивної демографічної структури (Таблиця 5.30 А та Б.). Діти становлять майже третину від усіх мешканців – 30,8%. Територіальна варіативність – від 28,2% у селі Задунаївка до 37,6% у селі Виноградне. Доросла когорта від 15 до 49 років «зміцнила» свою присутність до 54,6% (розбіжності за окремими поселеннями – від 50,2% до 57,3%). Природне «старіння» населення виражається в тому, що представники покоління старше 50 років становлять 14,5%, тобто кожен сьомий належить до цього віку. Знов-таки, варіативність – від 12,2% (Виноградне) до 17,3% (Главани).

Характеристики за віковими групами із діапазоном у п'ять років (Таблиця 5.31 А та Б.) надають ще більш яскраву картину демографічної структури болгарського населення Бессарабії на 1941 р. У цілому, бачимо значне зменшення частки дітей: 9,3% для когорти до 4 років та 11,6% для групи 5–9. На такі показники вплинули локальні фактори. У селі Виноградне вони становлять на 8,5% більше, ніж аналогічні у решті поселень. З чим пов'язаний цей «вибух народжуваності», сказати важко. Можливо, що впливають наслідки аграрної реформи або наразі невідомі локальні події. Якщо б не ця ситуація, то покоління до 10 років складало умовні 18–19%, що у півтора рази менше, ніж аналогічні щодо ХІХ – початку ХХ ст.

Відсоток молодих осіб у віці від 10 до 24 років традиційно у 1,5–2 рази перевищує середні індекси – від 9,9% до 11,9% від усіх болгарських мешканців. Деяко збільшуються частки осіб середнього віку від 25 до 44 років, але знов із домінуванням молодших когорт. Представники поважного віку старше 50 років становлять невеликі групи, маючи мінімальні відсотки менші за середні.

Вікова (А) та статеві-вікова (Б) структура. 1941 р.⁷³

Таблиця 5.30 А.

1941		Село			Всього
		Главани	Задунайвка	Виноградне	
0–14	Ч	456	971	647	2074
	%	29,1%	28,2%	37,6%	30,8%
15–49	Ч	839	1975	865	3679
	%	53,6%	57,3%	50,2%	54,6%
50 >	Ч	270	498	211	979
	%	17,3%	14,5%	12,2%	14,5%
Всього	Ч	1565	3444	1723	6732
	%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Ч – Чисельність.

Таблиця 5.30 Б.

1941			Село			Всього
			Главани	Задунайвка	Виноградне	
0–14	Ч	К	238	498	316	1052
		%	15,2%	14,5%	18,3%	15,6%
	Ж	К	218	472	331	1021
		%	13,9%	13,7%	19,2%	15,2%
15–49	Ч	К	426	1006	435	1867
		%	27,2%	29,2%	25,2%	27,7%
	Ж	К	413	967	430	1810
		%	26,4%	28,1%	25,0%	26,9%
50 >	Ч	К	140	253	99	492
		%	8,9%	7,4%	5,7%	7,3%
	Ж	К	130	245	112	487
		%	8,3%	7,1%	6,5%	7,2%
Всього	Ч	К	804	1757	850	3411
		%	51,4%	51,1%	49,3%	50,7%
	Ж	К	761	1684	873	3318
		%	48,6%	48,9%	50,7%	49,3%
Всього			1565	3441	1723	6729

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість.

Незважаючи на твердження про демографічну стабілізацію, яку ми спостерігаємо серед болгар Буджака на 1941 р., слід звернути увагу на традиційну гендерну розбалансованість за окремими віковими групами. Статеве співвідношення за п'ятирічними групами (Таблиця 5.31 Б.) в цілому виглядає типовим щодо аграрних соціумів,

⁷³ Таблицю складено автором за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградне та Задунайвка Болградського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

Детальна вікова структура (А) та співвідношення статей (Б). 1941 р.⁷⁴

Таблиця 5.31 А.

1941		Село			Всього
		Главани	Задунайвка	Виноградне	
0–4	Ч	135	270	221	626
	%	8,6%	7,8%	12,8%	9,3%
5–9	Ч	157	376	246	779
	%	10,0%	10,9%	14,3%	11,6%
10–14	Ч	164	325	180	669
	%	10,5%	9,4%	10,4%	9,9%
15–19	Ч	209	412	180	801
	%	13,4%	12,0%	10,4%	11,9%
20–24	Ч	159	412	213	784
	%	10,2%	12,0%	12,4%	11,6%
25–29	Ч	107	267	109	483
	%	6,8%	7,8%	6,3%	7,2%
30–34	Ч	136	290	142	568
	%	8,7%	8,4%	8,2%	8,4%
35–39	Ч	82	233	102	417
	%	5,2%	6,8%	5,9%	6,2%
40–44	Ч	90	210	79	379
	%	5,8%	6,1%	4,6%	5,6%
45–49	Ч	56	151	40	247
	%	3,6%	4,4%	2,3%	3,7%
50–54	Ч	53	131	55	239
	%	3,4%	3,8%	3,2%	3,6%
55–59	Ч	69	112	55	236
	%	4,4%	3,3%	3,2%	3,5%
60–64	Ч	58	119	52	229
	%	3,7%	3,5%	3,0%	3,4%
65–69	Ч	34	55	25	114
	%	2,2%	1,6%	1,5%	1,7%
70 >	Ч	56	81	24	161
	%	3,6%	2,4%	1,4%	2,4%
Всього	Ч	1565	3444	1723	6732
	%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Ч – Чисельність.

⁷⁴ Див. посилання до Табл. 5.30 А.

Розділ 5. Історична динаміка відтворення спільноти

Таблиця 5.31 Б.

1941		Село						Всього	
		Главани		Задунайвка		Виноградне			
		К	С	К	С	К	С	К	С
0-4	Ч	66	108,2	107	97,3	97	81,5	270	93,1
	Ж	61		110		119		290	
5-9	Ч	89	143,5	172	97,7	126	107,7	387	109,0
	Ж	62		176		117		355	
10-14	Ч	77	92,8	168	121,7	87	98,9	332	107,4
	Ж	83		138		88		309	
15-19	Ч	97	90,7	182	96,3	85	98,8	364	95,3
	Ж	107		189		86		382	
20-24	Ч	78	101,3	200	117,6	103	97,2	381	107,9
	Ж	77		170		106		353	
25-29	Ч	54	112,5	109	80,1	54	100,0	217	91,2
	Ж	48		136		54		238	
30-34	Ч	72	118,0	136	106,3	73	105,8	281	108,9
	Ж	61		128		69		258	
35-39	Ч	42	113,5	135	150,0	54	114,9	231	132,8
	Ж	37		90		47		174	
40-44	Ч	44	102,3	106	109,3	42	116,7	192	109,1
	Ж	43		97		36		176	
45-49	Ч	28	100,0	64	81,0	20	100,0	112	88,2
	Ж	28		79		20		127	
50-54	Ч	25	100,0	66	115,8	24	85,7	115	104,5
	Ж	25		57		28		110	
55-59	Ч	30	83,3	54	103,8	27	100,0	111	96,5
	Ж	36		52		27		115	
60-64	Ч	30	115,4	53	89,8	20	64,5	103	88,8
	Ж	26		59		31		116	
65-69	Ч	20	153,8	27	112,5	18	257,1	65	147,7
	Ж	13		24		7		44	
70 >	Ч	31	134,8	37	108,8	8	53,3	76	105,6
	Ж	23		34		15		72	
Всього	Ч	783	107,3	1616	105,0	838	98,6	3237	103,8
	Ж	730		1539		850		3119	
Всього		1513		3155		1688		6356	

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість; С – Співвідношення статей.

становлячи 103,8 для всіх когорт. У групі 5–9 ми вже бачимо співвідношення 109, що свідчить про істотне подолання смертності хлопчиків, оскільки у віці до 4 років аналогічний показник становить 93,1. У наступній когорті, у віці від 10 до 14 років, С нараховує 107,4. А ось у поколінні від 15 до 19 років – лише 95,3. Демографічними втратами дівчат у процесі пологів може бути пояснена ситуація у групі 25–29 років (91,2), яка ретроспективно віддзеркалює порівняно ранні шлюби кінця 1920-х – початку 1930-х рр. Надалі ці ретроспективні наслідки спостерігаються серед поколінь 45–49 та 55–64 роки.

Проаналізовану вище статево-вікову розбалансованість можна пояснити. Прихід радянської влади на терени Бессарабії призводить до історичних процесів, які мали істотний вплив щодо трансформації структури болгарської спільноти. Напередодні приходу влади Радянського Союзу чимала частина заможного населення болгарських колоній разом із сім'ями емігрує до Румунії, а після встановлення влади відбувається перша хвиля політичних репресій.

5.1.4. Трансформація статево-вікової структури. 1944–1985 рр.

Підрахунки за погосподарськими книгами сілрад 1941-го та 1946 рр. майже не показують принципової різниці. На початку радянського часу болгарське населення Південної Бессарабії може бути охарактеризоване як близьке до стаціонарного за своїми демографічними показниками. Основні когортні групи на 1946 р. розподіляються наступним чином (Таблиця 5.32 А.): діти та підлітки до 14 років – 28,7%, особи в активному віці від 15 до 49 років – 55,7% та жителі сіл старше 50 років – 15,6%. У компаративній історичній перспективі важливо відзначити зниження частки дітей та невелике збільшення відсотків представників поважного віку. Від типової стаціонарної структури буджацькі болгари відрізняються меншою часткою осіб поважного віку (майже на 10%) та перерозподілом її між дітьми та представниками когорти активного віку.

Варіативність цих показників є значною, але не принциповою – розбіжність у межах 5–6%. У цьому плані відзначимо, що найбільш «старою» виявляється громада у Задунаївці, а найбільш «молодою» – у Виноградівці. З абсолютних даних можна змодельовувати, що територіальні громади складаються із відносно невеликих сіл, які нараховують від 1 до 1,5 тисячі мешканців, або поселень, що мають понад 3-4 тисячі осіб.

Невеликі анклавні є більш «молодими», на що, можливо, впливають економічні чинники, а також особливості локальних історій, географічне розташування тощо. Статево-віковий розподіл, представлений в Таблиці 5.32 Б., яскраво демонструє досить збалансовану структуру. Загалом чоловіки становлять 50,7% проти 49,3% жінок. Переважання чоловіків у трьох вікових когортах невелике і становить 0,7%, 0,4% та 0,2% відповідно.

Підрахунки вікових когорт за допомогою п'ятирічного інтервалу (Таблиця 5.33 А.), лише за чоловічим коефіцієнтом, свідчать про молодий характер населення. Особи віком до 35 років становлять дві третини від усіх мешканців (або 66,7%). Показово, що кожна із цих когорт приблизно у 1,5 рази більша, аніж умовна середня частка (щодо 15 поколінь вона б мала складати 6,7%). Когорта від 20 до 24 років нараховує 11,4%. Представники групи у 35–39 років виявляють приблизний середній показник (7,4%).

Вікова (А) та статеві-вікова (Б) структура. 1946 р.⁷⁵

Таблиця 5.32 А.

1946		Село			Всього
		Виноградівка	Главани	Задуніаївка	
0–14	Ч	382	1013	857	2252
	%	33,3%	28,5%	27,2%	28,7%
15–49	Ч	605	1980	1782	4367
	%	52,7%	55,8%	56,7%	55,7%
50 >	Ч	160	558	506	1224
	%	13,9%	15,7%	16,1%	15,6%
Всього	Ч	1147	3551	3145	7843
	%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Ч – Чисельність.

Таблиця 5.32 Б.

1946			Село			Всього
			Виноградівка	Главани	Задуніаївка	
0–14	Ч	К	202	539	444	1185
		%	17,1%	14,9%	13,6%	14,7%
	Ж	К	182	499	444	1125
		%	15,4%	13,8%	13,6%	14,0%
15–49	Ч	К	313	1009	945	2267
		%	26,5%	27,8%	29,0%	28,1%
	Ж	К	318	1011	900	2229
		%	26,9%	27,9%	27,6%	27,7%
50 >	Ч	К	86	290	258	634
		%	7,3%	8,0%	7,9%	7,9%
	Ж	К	80	276	265	621
		%	6,8%	7,6%	8,1%	7,7%
Всього	Ч	К	601	1838	1647	4086
		%	50,9%	50,7%	50,6%	50,7%
	Ж	К	580	1786	1609	3975
		%	49,1%	49,3%	49,4%	49,3%
Всього			1181	3624	3256	8061

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість.

Щодо старших поколінних груп, то тут фактичні частки становлять майже удвічі менші індекси, аніж середній.

Звернемося до гендерного складу болгарських поселень Буджака у 1946 р. (Таблиця 5.33 Б.). Доволі типовим виглядає на 1946 р. співвідношення статей (С) у вікових

⁷⁵ Таблицю складено автором за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградівка та Задуніаївка Болградського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

Детальна вікова структура (А) та співвідношення статей (Б). 1946 р.⁷⁶

Таблиця 5.33 А.

1946		Село			Всього
		Виноградівка	Главани	Задунайвка	
0-4	Ч	144	347	289	780
	%	12,6%	9,8%	9,2%	9,9%
5-9	Ч	125	330	257	712
	%	10,9%	9,3%	8,2%	9,1%
10-14	Ч	113	336	311	760
	%	9,9%	9,5%	9,9%	9,7%
15-19	Ч	117	369	264	750
	%	10,2%	10,4%	8,4%	9,6%
20-24	Ч	96	439	357	892
	%	8,4%	12,4%	11,4%	11,4%
25-29	Ч	113	285	287	685
	%	9,9%	8,0%	9,1%	8,7%
30-34	Ч	82	289	278	649
	%	7,1%	8,1%	8,8%	8,3%
35-39	Ч	84	261	239	584
	%	7,3%	7,4%	7,6%	7,4%
40-44	Ч	59	194	179	432
	%	5,1%	5,5%	5,7%	5,5%
45-49	Ч	54	143	178	375
	%	4,7%	4,0%	5,7%	4,8%
50-54	Ч	31	110	122	263
	%	2,7%	3,1%	3,9%	3,4%
55-59	Ч	29	110	114	253
	%	2,5%	3,1%	3,6%	3,2%
60-64	Ч	20	120	91	231
	%	1,7%	3,4%	2,9%	2,9%
65-69	Ч	29	106	90	225
	%	2,5%	3,0%	2,9%	2,9%
70 >	Ч	51	112	89	252
	%	4,4%	3,2%	2,8%	3,2%
Всього	Ч	1147	3551	3145	7843
	%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Ч – Чисельність.

⁷⁶ Див. посилання до Табл. 5.32 А.

Розділ 5. Історична динаміка відтворення спільноти

Таблиця 5.33 Б.

1946		Село						Всього	
		Виноградівка		Главани		Задунайвка			
		К	С	К	С	К	С	К	С
0-4	Ч	77	114,9	169	96,6	147	103,5	393	102,3
	Ж	67		175		142		384	
5-9	Ч	73	140,4	176	121,4	127	97,7	376	115,0
	Ж	52		145		130		327	
10-14	Ч	51	82,3	177	112,0	154	98,1	382	101,3
	Ж	62		158		157		377	
15-19	Ч	54	87,1	179	95,7	150	132,7	383	105,8
	Ж	62		187		113		362	
20-24	Ч	35	58,3	199	84,0	157	78,5	391	78,7
	Ж	60		237		200		497	
25-29	Ч	63	126,0	148	108,8	144	100,7	355	107,9
	Ж	50		136		143		329	
30-34	Ч	45	121,6	148	105,7	133	91,7	326	101,2
	Ж	37		140		145		322	
35-39	Ч	47	127,0	142	119,3	130	119,3	319	120,4
	Ж	37		119		109		265	
40-44	Ч	29	96,7	97	101,0	103	135,5	229	113,4
	Ж	30		96		76		202	
45-49	Ч	30	125,0	72	101,4	99	125,3	201	115,5
	Ж	24		71		79		174	
50-54	Ч	16	106,7	53	94,6	60	96,8	129	97,0
	Ж	15		56		62		133	
55-59	Ч	16	123,1	53	94,6	58	103,6	127	101,6
	Ж	13		56		56		125	
60-64	Ч	12	150,0	64	114,3	43	89,6	119	106,3
	Ж	8		56		48		112	
65-69	Ч	10	52,6	58	120,8	47	109,3	115	104,5
	Ж	19		48		43		110	
70 >	Ч	29	131,8	57	103,6	44	97,8	130	106,6
	Ж	22		55		45		122	
Всього	Ч	587	105,2	1792	103,3	1596	103,1	3975	103,5
	Ж	558		1735		1548		3841	
Всього		1145		3527		3144		7816	

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість; С – Співвідношення статей.

групах до 19 років – від 102,3 до 105,8 (характерний показник – 105). Винятком є група віком від 5 до 9 років, де цей показник становить 115 (при цьому в одному із поселень він нараховував 140,4, а в іншому – 121,4). Такий «дефіцит» хлопчиків не може бути природним та, ймовірно, може бути пояснений локальними подіями, які наразі не виявлені.

Наслідки материнської смертності, разом з іншими факторами жіночої смертності, прослідковуються у віці від 20 до 24 років. У цій когорті *C* дорівнює всього 78,7. Простежується порівняно гармонійне збалансування коефіцієнта у групах від 25 до 34 років – 107,9 та 101,2 відповідно (майже типовий). У решті когорт осіб у репродуктивному віці співвідношення статей явно на користь чоловіків: 120,4, 113,4, 115,5. Тут простежується та сама група чинників жіночої смертності, що призводить до демографічних втрат та збільшення чоловічої частки. Серед покоління представників поважного віку, через збільшення смертності чоловіків, цей коефіцієнт нормалізується та майже дорівнює характерному. В цілому, болгарська спільнота Бессарабії на 1945 р. виглядала гендерно збалансованою, в якій *C* середній = 103,5.

Статеві-вікові характеристики болгарського населення Південної Бессарабії можна проаналізувати у компаративній перспективі 1941 р. та 1946 р. Незважаючи на принципові події у глобальній історії, розбіжності у демографічних характеристиках є незначними (Таблиця 5.34 А). Частка дітей зменшується лише на 2,1% з 30,8% до 28,7%. Когорта осіб у репродуктивному віці зростає на 1,1% з 54,6 до 55,7 та представників покоління старше 50-ти років – з 14,5% до 15,6% відповідно.

Не зазнає суттєвих змін і співвідношення статей у трьох великих когортах 0–14, 15–49 та старше 50-ти років (Таблиця 5.34 Б.). Як у 1941 р., так само і у 1946 р. бачимо незначне превалювання чоловіків – 14,7% проти 14% серед молодшого покоління, 28,1% проти 27,7% у групі 15–49 та 7,9% проти 7% у когорті поважного віку. Показовим є той факт, що, незважаючи на збільшення населення в абсолютних числах майже на 20%, загальне співвідношення статей виявляється ідеально однаковим – 50,7% чоловіків та 49,3% жінок.

Детальна статеві-вікова структура болгарського населення Буджака з п'ятирічним кроком на 1941-й та 1946 рр. (Таблиця 5.35 А.) підтверджує тенденції до демографічної стабілізації. Показники за цим проміжком істотно не змінюються. Лише для покоління 5–9 та 20–24 роки зменшуються частки майже на 2 відсотки.

Аналогічна ситуація спостерігається стосовно гендерного співвідношення (Таблиця 5.35 Б.). Загальне співвідношення статей залишається майже незмінним: 103,8 та 103,5 на 1941 та 1946 рр. Проте, серед окремих когорт розбіжності досить значні, що відображає як природні, так і соціальні фактори руху населення. Якщо б діяли виключно природні шляхи, то показники через 4 роки були б майже однаковими. Це простежується виключно щодо покоління 20–24 роки на 1941 р. та 25–29 років на 1946 р., коли *C* = 107,9. Решта поколінь виявляє принципові розбіжності, що відображає демографічні втрати окремих гендерів. Так, лише висока смертність дітей до 10 років може пояснювати, що 93,1 та 109 на 1941 р. перетворюються на 115 та 101 відповідно у 1946 р. Лише високою жіночою смертністю під час пологів може бути пояснена ситуація, що 91,2 та 108,9 щодо когорт 25–34 роки на 1941 р. змінюються у 1946 р. на 101,2 та 120,4. Загалом, ці порівняння 1941-го та 1946 рр. демонструють демографічні зміни в аграрному

Розділ 5. Історична динаміка відтворення спільноти

Вікова (А) та статеві-вікова (Б) структура. 1941–1946 рр.⁷⁷

Таблиця 5.34 А.

		Село				Середні показники	
		Главани		Задуніаївка			
		1941	1946	1941	1946	1941	1946
0–14	Ч	456	1013	971	857	2074	2252
	%	29,1%	28,5%	28,2%	27,2%	30,8%	28,7%
15–49	Ч	839	1980	1975	1782	3679	4367
	%	53,6%	55,8%	57,3%	56,7%	54,6%	55,7%
50 >	Ч	270	558	498	506	979	1224
	%	17,3%	15,7%	14,5%	16,1%	14,5%	15,6%
Всього	Ч	1565	3551	3444	3145	6732	7843
	%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Ч – Чисельність.

Таблиця 5.34 Б.

			Село				Середні показники	
			Главани		Задуніаївка			
			1941	1946	1941	1946	1941	1946
0–14	Ч	К	238	539	498	444	1052	1185
		%	15,2%	14,9%	14,5%	13,6%	15,6%	14,7%
	Ж	К	218	499	472	444	1021	1125
		%	13,9%	13,8%	13,7%	13,6%	15,2%	14,0%
15–49	Ч	К	426	1009	1006	945	1867	2267
		%	27,2%	27,8%	29,2%	29,0%	27,7%	28,1%
	Ж	К	413	1011	967	900	1810	2229
		%	26,4%	27,9%	28,1%	27,6%	26,9%	27,7%
50 >	Ч	К	140	290	253	258	492	634
		%	8,9%	8,0%	7,4%	7,9%	7,3%	7,9%
	Ж	К	130	276	245	265	487	621
		%	8,3%	7,6%	7,1%	8,1%	7,2%	7,7%
Всього	Ч	К	804	1838	1757	1647	3411	4086
		%	51,4%	50,7%	51,1%	50,6%	50,7%	50,7%
	Ж	К	761	1786	1684	1609	3318	3975
		%	48,6%	49,3%	48,9%	49,4%	49,3%	49,3%
Всього			1565	3624	3441	3256	6729	8061

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість.

соціумі без істотних зовнішніх чинників. Можна стверджувати, що військові трагедії безпосередньо не впливають на ситуацію у болгарському середовищі Буджака.

⁷⁷ Таблицю складено автором за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградівка, Виноградне, Задуніаївка Болградського району Одеської області, села Дмитрівка Білгород-Дністровського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

Детальна вікова структура (А) та співвідношення статей (Б). 1941–1946 рр.⁷⁸

Таблиця 5.35 А.

		Село				Середні показники	
		Главани		Задунайвка			
		1941	1946	1941	1946	1941	1946
0–4	Ч	135	347	270	289	626	780
	%	8,6%	9,8%	7,8%	9,2%	9,3%	9,9%
5–9	Ч	157	330	376	257	779	712
	%	10,0%	9,3%	10,9%	8,2%	11,6%	9,1%
10–14	Ч	164	336	325	311	669	760
	%	10,5%	9,5%	9,4%	9,9%	9,9%	9,7%
15–19	Ч	209	369	412	264	801	750
	%	13,4%	10,4%	12,0%	8,4%	11,9%	9,6%
20–24	Ч	159	439	412	357	784	892
	%	10,2%	12,4%	12,0%	11,4%	11,6%	11,4%
25–29	Ч	107	285	267	287	483	685
	%	6,8%	8,0%	7,8%	9,1%	7,2%	8,7%
30–34	Ч	136	289	290	278	568	649
	%	8,7%	8,1%	8,4%	8,8%	8,4%	8,3%
35–39	Ч	82	261	233	239	417	584
	%	5,2%	7,4%	6,8%	7,6%	6,2%	7,4%
40–44	Ч	90	194	210	179	379	432
	%	5,8%	5,5%	6,1%	5,7%	5,6%	5,5%
45–49	Ч	56	143	151	178	247	375
	%	3,6%	4,0%	4,4%	5,7%	3,7%	4,8%
50–54	Ч	53	110	131	122	239	263
	%	3,4%	3,1%	3,8%	3,9%	3,6%	3,4%
55–59	Ч	69	110	112	114	236	253
	%	4,4%	3,1%	3,3%	3,6%	3,5%	3,2%
60–64	Ч	58	120	119	91	229	231
	%	3,7%	3,4%	3,5%	2,9%	3,4%	2,9%
65–69	Ч	34	106	55	90	114	225
	%	2,2%	3,0%	1,6%	2,9%	1,7%	2,9%
70 >	Ч	56	112	81	89	161	252
	%	3,6%	3,2%	2,4%	2,8%	2,4%	3,2%
Всього	Ч	1565	3551	3444	3145	6732	7843
	%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Ч – Чисельність.

⁷⁸ Див. посилання до Табл. 5.34 А.

Розділ 5. Історична динаміка відтворення спільноти

Таблиця 5.35 Б.

		Село								Середні показники			
		Главани				Задунайвка							
		1941		1946		1941		1946		1941		1946	
		К	С	К	С	К	С	К	С	К	С	К	С
0-4	Ч	66	108,2	169	96,6	107	97,3	147	103,5	270	93,1	393	102,3
	Ж	61		175		110		142		290		384	
5-9	Ч	89	143,5	176	121,4	172	97,7	127	97,7	387	109,0	376	115,0
	Ж	62		145		176		130		355		327	
10-14	Ч	77	92,8	177	112,0	168	121,7	154	98,1	332	107,4	382	101,3
	Ж	83		158		138		157		309		377	
15-19	Ч	97	90,7	179	95,7	182	96,3	150	132,7	364	95,3	383	105,8
	Ж	107		187		189		113		382		362	
20-24	Ч	78	101,3	199	84,0	200	117,6	157	78,5	381	107,9	391	78,7
	Ж	77		237		170		200		353		497	
25-29	Ч	54	112,5	148	108,8	109	80,1	144	100,7	217	91,2	355	107,9
	Ж	48		136		136		143		238		329	
30-34	Ч	72	118,0	148	105,7	136	106,3	133	91,7	281	108,9	326	101,2
	Ж	61		140		128		145		258		322	
35-39	Ч	42	113,5	142	119,3	135	150,0	130	119,3	231	132,8	319	120,4
	Ж	37		119		90		109		174		265	
40-44	Ч	44	102,3	97	101,0	106	109,3	103	135,5	192	109,1	229	113,4
	Ж	43		96		97		76		176		202	
45-49	Ч	28	100,0	72	101,4	64	81,0	99	125,3	112	88,2	201	115,5
	Ж	28		71		79		79		127		174	
50-54	Ч	25	100,0	53	94,6	66	115,8	60	96,8	115	104,5	129	97,0
	Ж	25		56		57		62		110		133	
55-59	Ч	30	83,3	53	94,6	54	103,8	58	103,6	111	96,5	127	101,6
	Ж	36		56		52		56		115		125	
60-64	Ч	30	115,4	64	114,3	53	89,8	43	89,6	103	88,8	119	106,3
	Ж	26		56		59		48		116		112	
65-69	Ч	20	153,8	58	120,8	27	112,5	47	109,3	65	147,7	115	104,5
	Ж	13		48		24		43		44		110	
70 >	Ч	31	134,8	57	103,6	37	108,8	44	97,8	76	105,6	130	106,6
	Ж	23		55		34		45		72		122	
Всього	Ч	783	107,3	1792	103,3	1616	105,0	1596	103,1	3237	103,8	3975	103,5
	Ж	730		1735		1539		1548		3119		3841	

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість; С – Співвідношення статей.

Серйозні демографічні втрати болгари зазнають протягом голоду 1946–1947 рр. Виселення частини репродуктивного населення у трудові армії, репресії та трагічні події голоду мають безпосередній вплив на процеси трансформації статеві-вікової структури болгарської спільноти Південної Бессарабії. Його особливості можна встановити шляхом підрахунків та порівнянь даних погосподарських книг сільрад. Проаналізовані нами погосподарські книги ведуться в період з початку 1947 року до кінця 1949 року. Отже, дані про смертність протягом 1946 року залишаються за межами нашої уваги. Книги відображають стан болгарського населення на кінець 1949 року, але містять докладні відомості про померлих жителів сіл протягом трьох років.

Заради встановлення статеві-вікових характеристик та демографічних втрат болгарського населення Буджака протягом 1947–1949 рр. ми застосовуємо метод ретроспективного моделювання. В його основі знаходяться три рівня показників: загальна статево-вікова характеристика спільноти, врахування структури смертності та її вплив на показники балансу статей у відповідних вікових когортах. Саме у такий спосіб вдається зрозуміти фактичну демографічну ситуацію та оперувати реальними втратами від голоду. У зв'язку з таким завданням, узагальнення представлені у вигляді таблиць, у яких наведено дані про структуру населення без урахування смертності (Структура 1), структуру із врахуванням смертності у ці роки (Структура 2) та різницю між ними, яка демонструє демографічні втрати обох статей за окремими поколіннями.

Проілюструємо ці підрахунки на матеріалах Нових Троян та Виноградного (Таблиця 5.36 А та Б.). Структура 1 демонструє нам гіпотетичне співвідношення вікових груп. Якщо б не голод, діти мали б налічувати 32,7% та 24,5% у різних населених пунктах. Представники активної вікової когорти від 15 до 49 років (56,2% та 60,8%) та особи поважного віку (11,1% та 14,7%), що дозволяє характеризувати спільноту як стаціонарну у демографічному плані. Виразною специфічною рисою є менша частка осіб поважного віку. Замість чверті вони становлять умовно десятю частину. Смертність в абсолютних даних розподіляється між різними поколіннями, нараховуючи від 210 до 422 осіб на когорту. Такий механічний фактор смертності майже не змінює демографічний потенціал територіальних громад. Навіть із врахуванням наслідків голоду та досить високої смертності (помер кожен п'ятий із мешканців болгарських поселень), статево-вікова структура залишається майже незмінною – на декілька відсотків зменшуються групи дітей та поважного віку, зростає когорта осіб в активному віці.

Найбільш уразливими виявляються групи дітей та осіб поважного віку: показники смертності в них більші, ніж їхня частка у фактичному стані. Для осіб старше 50 років цей показник є більшим ніж удвічі. Така структура смертності характеризує її зовнішній штучний характер.

Розподіл статево-вікової структури за великими когортами свідчить про збалансованість структури смертності стосовно представників обох статей (Таблиця 5.36 Б.). Насамперед необхідно наголосити на тому, що, незважаючи на досить високі показники смертності в обох селах, загальне співвідношення статей майже не змінюється. В с. Нові Трояни частка чоловіків зменшується на 0,9%, а в с. Виноградне, лише на 0,1%. Але варто зазначити і деякі особливості. У наймолодшій групі зміни проходять

Вікова (А) та статеві-вікова (Б) структура з підрахунками демографічних втрат. 1947–1949 рр.⁷⁹

Таблиця 5.36 А.

1947–1949		Нові Трояни			Виноградне		
		Структура-1	Структура-2	Різниця	Структура-1	Структура-2	Різниця
0–14	Ч	1705	1367	338	1334	1070	264
	%	32,7%	31,9%	36,7%	24,5%	23,6%	29,2%
15–49	Ч	2929	2555	374	3304	2882	422
	%	56,2%	59,5%	40,6%	60,8%	63,6%	46,7%
50 >	Ч	579	369	210	800	583	217
	%	11,1%	8,6%	22,8%	14,7%	12,9%	24,0%
Всього	Ч	5213	4291	922	5438	4535	903
	%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Ч – Чисельність.

Таблиця 5.36 Б.

1947–1949			Село					
			Нові Трояни			Виноградне		
			Структура-1	Структура-2	Різниця	Структура-1	Структура-2	Різниця
0–14	Ч	К	856	667	189	725	562	163
		%	16,2%	15,5%	19,1%	13,0%	12,4%	15,9%
	Ж	К	867	699	168	631	507	124
		%	16,4%	16,3%	17,0%	11,4%	11,2%	12,1%
15–49	Ч	К	1424	1205	219	1683	1447	236
		%	27,0%	28,1%	22,2%	30,3%	31,9%	23,0%
	Ж	К	1543	1350	193	1699	1435	264
		%	29,2%	31,5%	19,6%	30,6%	31,6%	25,8%
50 >	Ч	К	264	156	108	418	292	126
		%	5,0%	3,6%	10,9%	7,5%	6,4%	12,3%
	Ж	К	323	213	110	402	291	111
		%	6,1%	5,0%	11,1%	7,2%	6,4%	10,8%
Всього	Ч	К	2544	2028	516	2826	2301	525
		%	48,2%	47,3%	52,3%	50,8%	50,7%	51,3%
	Ж	К	2733	2262	471	2732	2233	499
		%	51,8%	52,7%	47,7%	49,2%	49,3%	48,7%
		К	5277	4290	987	5558	4534	1024

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість.

⁷⁹ Таблицю складено автором за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградівка, Виноградне, Задунаївка та Нові Трояни Болградського району Одеської області, села Дмитрівка Білгород-Дністровського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

досить синхронно – частка хлопчиків зменшується на 0,7% та дівчат на 0,1% в Нових Троянах. У Виноградному ці втрати становлять 0,6% та 0,2% відповідно. За рахунок більш значних втрат серед представників групи старше 50 років ми бачимо збільшення частки осіб репродуктивного віку, але в межах від 1,1% до 2,2%.

Аналізуючи статеву-вікову структуру смертності, відзначимо досить високі показники серед представників груп 0–14 та старше 50-ти років з переважанням частки чоловіків. Лише в с. Нові Трояни вмирає на 2 жінки більше, ніж чоловіків, що склало 0,2% більше на користь жінок. У групі 15–49 спостерігаються два протилежні результати – у Нових Троянах частка чоловіків на 2,6% більша, ніж жінок, а у Виноградному навпаки, жінок вмирає на 2,8% більше.

Штучність процесів голоду та впливу цього фактору на демографічні властивості болгар Буджака 1947–1949 рр. яскраво простежується у підрахунках статеву-вікових характеристик із кроком у п'ять років. Таблиця 5.37 А. яскраво демонструє, що фактичні демографічні втрати набагато більші, ніж часткове співвідношення мешканців. Так, наприклад, маленькі діти до 4 років становлять або 8,7%, або 7,4% у Нових Троянах (нагадаємо, що перший показник загальний, а другий – із врахуванням наслідків голоду); та 3,6% та 2,5% – у Виноградному. А ось частка таких саме дітей серед померлих від голоду нараховує 14,8% та 9,3% відповідно (тобто удвічі або утричі більша). У решті когорт ці показники поступово зменшуються, що чітко окреслює дітей як «групу ризику». У дорослих поколіннях фактичні частки та відсотки померлих виявляються доволі зкорельованими, а після 40 років частки померлих знов зростають у два, а то і в три рази, що окреслює ще одну вікову когорту з високим ступенем ризику.

Гендерне співвідношення у демографічно кризовий момент (голод) чітко простежується за малими групами із кроком у п'ять років (Таблиця 5.37 Б.). Так, загальна картина із співвідношення статей (С) виглядає природною, проте вона чітко показує гендерні наслідки голоду. У Нових Троянах цей коефіцієнт становить 93,3 (89,7 – із врахуванням смертності), а серед померлих він становить 112,5. У Виноградному аналогічні показники становлять 104 (103, відповідно) та 111. Отже, вочевидь, чоловіча смертність дещо вища, аніж жіноча. Якщо взяти показники С від 95 до 105 як такі, що є середніми та можуть віддзеркалювати природні фактори, то решта має показати тенденції, які були породжені голодом. Саме такою була ситуація у дитячих та підліткових когортах: смертність хлопчиків в них явно домінувала над дівчатами – 136,6 для новотроянців у віці від 5 до 9 років, або 175 щодо виноградівців у тому ж віці. Прямі підрахунки померлих показують незбалансовані показники – від 118,4 до 175. У дорослих когорт цей фактор майже не прослідковується – тут або середні показники, або близькі до них.

Після 40 років знов можна простежити зростання чоловічої смертності для обох поселень. Зокрема, у віці від 40 до 44 років у Нових Троянах виявляється 242,9 (!), що означає пропорцію, за якої на одну померлу жінку приходиться два–три чоловіки. Серед осіб поважного віку гендерний дисбаланс у смертності варіює від 73,9 до 215,4.

Отже, ретроспективне моделювання демографічних втрат під час голоду 1946–1947 рр. демонструє наступне. По-перше, прямі втрати болгарських поселень можуть бути визначені як умовна п'ята частина (близько 15%). По-друге, у зоні ризику перебувають особи поважного віку, яких вмирає до половини когорти, та діти (кожен третій

Розділ 5. Історична динаміка відтворення спільноти

Детальна вікова структура (А) та співвідношення статей (Б)
з підрахунками демографічних втрат. 1947–1949 рр.⁸⁰

Таблиця 5.37 А.

1947–1949		Нові Трояни			Виноградне		
		Структура-1	Структура-2	Різниця	Структура-1	Структура-2	Різниця
0–4	Ч	455	319	136	197	113	84
	%	8,7%	7,4%	14,8%	3,6%	2,5%	9,3%
5–9	Ч	612	514	98	474	363	111
	%	11,7%	12,0%	10,6%	8,7%	8,0%	12,3%
10–14	Ч	638	534	104	663	594	69
	%	12,2%	12,4%	11,3%	12,2%	13,1%	7,6%
15–19	Ч	570	510	60	635	540	95
	%	10,9%	11,9%	6,5%	11,7%	11,9%	10,5%
20–24	Ч	489	425	64	696	603	93
	%	9,4%	9,9%	6,9%	12,8%	13,3%	10,3%
25–29	Ч	511	451	60	543	507	36
	%	9,8%	10,5%	6,5%	10,0%	11,2%	4,0%
30–34	Ч	341	305	36	303	282	21
	%	6,5%	7,1%	3,9%	5,6%	6,2%	2,3%
35–39	Ч	431	377	54	450	399	51
	%	8,3%	8,8%	5,9%	8,3%	8,8%	5,6%
40–44	Ч	326	278	48	342	274	68
	%	6,3%	6,5%	5,2%	6,3%	6,0%	7,5%
45–49	Ч	261	209	52	335	277	58
	%	5,0%	4,9%	5,6%	6,2%	6,1%	6,4%
50–54	Ч	145	104	41	217	166	51
	%	2,8%	2,4%	4,4%	4,0%	3,7%	5,6%
55–59	Ч	95	67	28	163	118	45
	%	1,8%	1,6%	3,0%	3,0%	2,6%	5,0%
60–64	Ч	101	73	28	150	109	41
	%	1,9%	1,7%	3,0%	2,8%	2,4%	4,5%
65–69	Ч	99	59	40	128	86	42
	%	1,9%	1,4%	4,3%	2,4%	1,9%	4,7%
70 >	Ч	139	66	73	142	104	38
	%	2,7%	1,5%	7,9%	2,6%	2,3%	4,2%
Всього	Ч	5213	4291	922	5438	4535	903
	%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Ч – Чисельність.

⁸⁰ Див. посилання до Табл. 5.36 А.

Таблиця 5.37 Б.

1947–1949		Нові Трояни						Виноградне					
		Структура-1		Структура-2		Різниця		Структура-1		Структура-2		Різниця	
		К	С	К	С	К	С	К	С	К	С	К	С
0–4	Ч	214	89,9	153	92,7	61	83,6	112	133,3	67	145,7	45	118,4
	Ж	238		165		73		84		46		38	
5–9	Ч	300	96,5	244	90,4	56	136,6	263	125,2	193	113,5	70	175,0
	Ж	311		270		41		210		170		40	
10–14	Ч	329	106,5	270	102,3	59	131,1	341	105,9	302	103,8	39	125,8
	Ж	309		264		45		322		291		31	
15–19	Ч	267	88,4	238	87,5	29	96,7	322	103,2	275	103,8	47	100,0
	Ж	302		272		30		312		265		47	
20–24	Ч	209	74,6	179	72,8	30	88,2	323	86,8	284	89,0	39	73,6
	Ж	280		246		34		372		319		53	
25–29	Ч	248	94,3	218	93,6	30	100,0	264	95,7	248	95,8	16	94,1
	Ж	263		233		30		276		259		17	
30–34	Ч	167	96,0	146	91,8	21	140,0	151	99,3	141	100,0	10	90,9
	Ж	174		159		15		152		141		11	
35–39	Ч	215	99,5	183	94,3	32	145,5	218	94,0	198	98,5	20	64,5
	Ж	216		194		22		232		201		31	
40–44	Ч	170	109,0	136	95,8	34	242,9	194	132,0	158	136,2	36	116,1
	Ж	156		142		14		147		116		31	
45–49	Ч	133	103,9	105	101,0	28	116,7	174	110,1	143	106,7	31	129,2
	Ж	128		104		24		158		134		24	
50–54	Ч	70	93,3	46	79,3	24	141,2	113	108,7	88	112,8	25	96,2
	Ж	75		58		17		104		78		26	
55–59	Ч	45	90,0	29	76,3	16	133,3	72	79,1	49	71,0	23	104,5
	Ж	50		38		12		91		69		22	
60–64	Ч	46	83,6	31	73,8	15	115,4	86	134,4	58	113,7	28	215,4
	Ж	55		42		13		64		51		13	
65–69	Ч	41	70,7	24	68,6	17	73,9	64	100,0	40	87,0	24	133,3
	Ж	58		35		23		64		46		18	
70 >	Ч	60	75,9	26	65,0	34	87,2	74	108,8	57	121,3	17	81,0
	Ж	79		40		39		68		47		21	
Всього	Ч	2514	93,3	2028	89,7	486	112,5	2771	104,3	2301	103,0	470	111,1
	Ж	2694		2262		432		2656		2233		423	
		5208		4290		918		5427		4534		893	

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість; С – Співвідношення статей.

із померлих був у віці до 10 років). По-третє, серед померлих спостерігається незначне превалювання осіб чоловічої статі.

У цілому, трагічні події мають значний вплив на демографічну ситуацію. Зокрема розбалансований гендерний складник. Когортний розподіл демонструє низьку частку осіб поважного віку, третину дітей та половину представників активного віку. В цілому, така репродуктивна модель породжується традиційним режимом демографічної поведінки – висока народжуваність та смертність як екстенсивний шлях руху населення. Протягом першої половини ХХ ст. сформована тенденція до зменшення дитячої та жіночої смертності, але вона ще не є домінуючою.

Масив погосподарських книг за 1947–1949 рр. містить 6 повних списків мешканців моноетнічних болгарських сіл Буджака. Під час розгляду структури смертності використані дані лише з двох населених пунктів через той факт, що решта з чотирьох корпусів не містить свідчення про смертність населення протягом голоду 1947 року. Складається враження, що вони переписані пізніше з метою приховати масштаби трагедії 1946–1947 рр. Більш того, висока смертність у 1946 році не відображається у погосподарських книгах попереднього періоду – 1945–1946 рр.

Повний обсяг масиву даних, що проаналізовані на кінець 1949 р., складається із відомостей про 18799 мешканців болгарських поселень Виноградівка, Главани, Задунайвка, Нові Трояни, Виноградне Болградського району та села Дмитрівка Білгород-Дністровського району Одеської області. Згідно з переписом населення 1959 року, в Одеській області фіксується 128 072 представники болгарської етнічної групи у сільській місцевості⁸¹. Якщо від цього числа відняти кількість болгар, що мешкають за межами Буджака, а також врахувати результати природного приросту населення за 10 років – з 1949-го до 1959 рр., то можна констатувати той факт, що опрацьовані нами дані репрезентують п'яту частину, або близько 20% від усієї чисельності болгарської спільноти Південної Бессарабії. Такий значний масив даних надає нам підстави для детального вивчення вікової та статевої структур групи, аналізу співвідношення статей у соціумі та побудови його статево-вікових пірамід.

Аналізуючи вікові групи сіл Нові Трояни та Виноградне, ми дійшли висновку, що у 1949 році болгарська спільнота являла собою групу у стані переходу від традиційно прогресивної до стаціонарної моделі відтворення населення. Свідчення, які представлені у Таблиці 5.38 А., повністю підтверджують цю тезу. Представники молодого покоління у віці до 14 років становлять 5266 осіб, або 28% від загальної кількості мешканців. Найчисельніша група осіб репродуктивного віку від 15 до 49 років нараховує 11470 або 61%, а когорта осіб поважного віку у складі 2063 осіб – 11%. Отже, маємо співвідношення 28 : 61 : 11, тоді як класична аналогічна пропорція стаціонарної моделі має становити 25 : 50 : 25⁸². Як бачимо, доля дитячої групи на середину ХХ ст. близька до рівня модерної структури, проте, на наш погляд, це прямі наслідки низької народжуваності під час війни 1941–45 рр. та, особливо, у період

⁸¹ Станчев М. Г. Болгары в Российской империи, СССР, странах Балтии и СНГ : статистический сборник. София, 2009. Т. 1. С. 259.

⁸² Тотев А. Ю. Демографско-исторически очерк на България. *Годишник на Софийски университет, юридически факултет*. София, 1974. Т. 65. С. 169.

голоду 1946–1947 рр. Підтвердження нашому припущенню фіксуємо не тільки під час аналізу загального та сумарного коефіцієнтів народжуваності⁸³, але і в таблиці вікової структури болгарського населення Південної Бессарабії за 1966 рік (частка групи 0–14 становила 34,3%)⁸⁴.

Безумовно, високий відсоток групи осіб репродуктивного віку пов'язаний із низькою часткою осіб поважного віку. Це співвідношення багато у чому є наслідком високої смертності серед представників групи осіб старше 50 років під час голоду. Нагадаємо, що у 1946 році ця когорта становить 15,6%, демонструючи динаміку до збільшення порівняно із 1941 роком (Таблиця 5.34.).

Особливий інтерес для завдань нашого дослідження становлять дані про вікову структуру окремих поселень, які репрезентовано у Таблиці 5.38 А. Перше, про що потрібно сказати, це спостереження про тотально низький відсоток мешканців старше 50 років та високу частку осіб репродуктивного віку. Таку особливість слід вважати маркером демографічного балансу у спільнотах, що пережили голод. Це зайвий раз підтверджує наше припущення, що у більшості населених пунктах дані про смертність у 1947 році виключені із погосподарських книг обліку шляхом поновлення та переписування цих книг.

Другою рисою особливості, яка демонструє розподіл відомостей за окремими поселеннями, є наявність двох різних моделей демографічного розвитку болгарської спільноти у Південній Бессарабії, які співіснували паралельно. За аналогією, ці дві моделі умовно можна вважати «прогресивною» та «стаціонарною». До першої з них належать Нові Трояни, Дмитрівка та Виноградівка. Характерною специфікою цієї групи поселень можна вважати високий відсоток дітей до 14 років та низьку частку осіб поважного віку. З вищевказаної таблиці бачимо, наскільки близькі між собою показники часткового розподілу між когортами у цих трьох поселеннях. Вирахувані середні показники надають нам співвідношення когорт, що виявляють цю модель демографічного розвитку 32,3 : 58,3 : 9,5.

До складу «стаціонарної» моделі відтворення населення входять села Виноградне, Задунаївка та Главани. Відмінною рисою слід вважати найбільшу наближеність щодо модерного типу розподілу між когортами. Меншою мірою, частка дітей у цій моделі становить в середньому 24,6%, варіативно коливаючись від 23,6% до 26%. Особи старше 50-ти років нараховують 12,6%, варіюючи від 11,5% до 13,3%. Загальний розподіл когорт становить 24,6 : 62,8 : 11,5, демонструючи максимально високу частку осіб репродуктивного віку, що в історії болгарської спільноти Буджака фіксується уперше. Отже, порівнюючи ці дві моделі, варто відзначити, що найбільш яскравою відмінністю виступає істотна відмінність у відсотках представників молодого покоління. Так виглядає співвідношення різниці між моделями – 7,7 : 4,5 : 2.

Логічним здається питання про чинники та час формування цієї специфіки. Звернемося до відомостей більш ранніх періодів. Віковий розподіл на 1946 рік, який представлено у Таблиці 5.32 А., показує, що різниця у віковій групі 0–14 років між частками

⁸³ Див. Табл. 3.8. Загальні коефіцієнти народжуваності. 1946–2015 рр. та Табл. 3.9. Сумарні коефіцієнти народжуваності. 1946–2015 рр.

⁸⁴ Див. Табл. 5.40. Вікова (А) та статеві-вікова (Б) структура. 1966 р.

Вікова (А) та статеві-вікова (Б) структура. 1949 р.⁸⁵

Таблиця 5.38 А.

1949		Виноградне	Задунайвка	Главани	Середні	Нові Трояни	Дмитрівка	Виноградівка	Середні	Всього
0–14	Ч	1070	583	853	2506	1367	924	469	2760	5266
	%	23,6%	24,4%	26,0%	24,6%	31,9%	32,4%	32,6%	32,3%	28,0%
15–49	Ч	2882	1493	2053	6428	2555	1669	818	5042	11470
	%	63,6%	62,4%	62,5%	62,8%	59,5%	58,5%	56,8%	58,3%	61,0%
50 >	Ч	583	318	379	1280	369	261	153	783	2063
	%	12,9%	13,3%	11,5%	12,6%	8,6%	9,1%	10,6%	9,5%	11,0%
Всього	Ч	4535	2394	3285	10214	4291	2854	1440	8585	18799
	%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Ч – Чисельність.

Таблиця 5.38 Б.

1949		Виноградне	Главани	Задунайвка	Середні	Нові Трояни	Дмитрівка	Виноградівка	Середні	Всього	
0–14	Ч	К	562	440	285	1287	667	471	231	1369	2656
		%	12,4%	13,4%	11,9%	12,6%	15,5%	16,5%	16,1%	16,0%	14,1%
	Ж	К	507	413	298	1218	699	453	237	1389	2607
		%	11,2%	12,6%	12,4%	11,9%	16,3%	15,9%	16,5%	16,2%	13,9%
15–49	Ч	К	1447	1016	754	3217	1205	788	373	2366	5583
		%	31,9%	30,9%	31,5%	31,5%	28,1%	27,6%	26,0%	27,6%	29,7%
	Ж	К	1435	1035	739	3209	1350	881	443	2674	5883
		%	31,6%	31,5%	30,9%	31,4%	31,5%	30,9%	30,8%	31,2%	31,3%
50 >	Ч	К	292	173	149	614	156	103	63	322	936
		%	6,4%	5,3%	6,2%	6,0%	3,6%	3,6%	4,4%	3,8%	5,0%
	Ж	К	291	206	169	666	213	158	90	461	1127
		%	6,4%	6,3%	7,1%	6,5%	5,0%	5,5%	6,3%	5,4%	6,0%
Всього	Ч	К	2301	1629	1188	5118	2028	1362	667	4057	9175
		%	50,7%	49,6%	49,6%	50,1%	47,3%	47,7%	46,4%	47,3%	48,8%
	Ж	К	2233	1654	1206	5093	2262	1492	770	4524	9617
		%	49,3%	50,4%	50,4%	49,9%	52,7%	52,3%	53,6%	52,7%	51,2%
Всього	К	4534	3283	2394	10211	4290	2854	1437	8581	18792	

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість.

сіл Главани та Задунайвка становить 1,3%, а в селі Виноградівка аналогічні показники на 5,4% більші, ніж середні відповідні індекси двох попередніх поселень (27,9%). Згідно з більш ранніми даними за 1941 рік (Таблиця 5.30 А.), середній відсоток дітей Главан та Задунайвки становить 28,7%, при різниці у 0,9%. У селі Виноградне при цьому частка цієї когорти нараховує на 8,9% більше.

⁸⁵ Таблицю складено автором за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградівка, Виноградне, Задунайвка та Нові Трояни Болградського району Одеської області, села Дмитрівка Білгород-Дністровського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

Процеси трансформації моделі відтворення населення у селі Виноградне представляють особливий інтерес. Без сумнівів, на 1941 р. цей населений пункт належить до групи сіл, яким притаманна «прогресивна» модель із характерною для неї високою часткою осіб до 14-річного віку. Співвідношення когорт у селі становить 37,6 : 50,2 : 12,2. У результаті колосальних демографічних втрат під час голоду 1947–1948 рр., наприкінці 1949 року структура перетворюється до співвідношення когорт, яке притаманне «стаціонарній» моделі – 23,6 : 63,6 : 12,9. Проте, забігаючи наперед, відзначимо, що до 1966 року (Таблиця 5.40 А.) структура повертається до початкової моделі та відсотки у ній становлять пропорцію 38,5 : 47,8 : 13,7. Незважаючи на міцний вплив екзогенного фактору голоду, «прогресивна» модель демографічного відтворення виявляє властивості щодо поновлення/реституції. Відповідно, «стаціонарна» модель виступає виразним маркером демографічного переходу, досягнувши до 1966 року співвідношення 26,9 : 52,5 : 20,6, доволі близького до ідеальної пропорції суспільства 25 : 50 : 25⁸⁶.

Звернемо увагу на специфіку статеві-вікової структури болгарської спільноти Південної Бессарабії в середині ХХ ст. (Таблиця 5.38 Б.). Узагальнюючі відомості з усієї бази даних показують, що у когорті наймолодших превалювання хлопчиків над дівчатами становить лише 0,2%. У результаті високої смертності хлопчиків у ранньому віці співвідношення статей у групі осіб репродуктивного віку змінюється на 1,6% більше на користь осіб жіночої статі. Подібне співвідношення статей свідчить про те, що до середини ХХ ст. значною мірою знижується материнська смертність. Більш високі показники чоловічої смертності у групі осіб поважного віку призводять до закономірного домінування представників жіночої статі, хоча і незначного в нашому випадку (1%).

Варіативність даних по колоніях закономірно демонструє відмінності двох вищеописаних моделей демографічного розвитку. Співвідношення статей у «стаціонарній» групі сіл майже вирівнюється 50,1 : 49,9 із різницею у 0,2% на користь чоловіків. Незважаючи на незначну різницю даних в окремих поселеннях, середні показники репрезентують доволі збалансовану статеві-вікову структуру соціуму. Серед дітей до 14 років на 0,7% превалюють хлопчики. Їхня традиційно більш висока смертність у цьому віці, разом із високою смертністю від екзогенних факторів у дорослій когорті, призводить до співвідношення 31,5% чоловіків на 31,4% жінок. Серед осіб поважного віку смертність чоловіків частіше домінує над жіночою смертністю, з чим і пов'язане зменшення частки чоловіків старше 50 років порівняно із кількістю жінок – 6% на 6,5% відповідно.

«Прогресивна» модель демографічного розвитку болгарських сіл Буджака демонструє превалювання жінок на 5,4%. Серед молодого покоління до 14 років лише у селі Дмитрівка хлопчики домінують на 0,6%, а в цілому по трьох селах співвідношення статей становить 16% на 16,2% на користь дівчат. Ця тенденція отримала свій особливий розвиток у другій статеві-віковій когорті. Серед мешканців репродуктивного віку жінок на 3,6% більше, ніж чоловіків. До великої різниці відсоткового співвідношення на користь осіб жіночої статі додаються ще 1,6% групи старше 50 років.

Отже, ще однією специфічною рисою «прогресивної» моделі розвитку у середині ХХ століття виступає кількісне превалювання жіночого населення в усіх

⁸⁶ Тотев А. Ю. Демографско-исторически очерк на България. *Годишник на Софийски университет, юридически факултет*. София, 1974. Т. 65. С. 169.

вікових поколіннях. У той саме час «стаціонарній» моделі була притаманна збалансована статево-вікова структура із логічною послідовністю поетапних трансформацій.

Більш детальну картину демографічних процесів у болгарській спільноті Південної Бессарабії на середину ХХ ст. демонструє розподіл статистичних матеріалів на когорти із хронологічним кроком у 5 років (Таблиця 5.39 А.). Розглядаючи зведені дані по всіх населених пунктах слід, насамперед, звернути увагу на наймолодшу когорту, що містить дітей з моменту їхнього народження до 4 років включно. Частка цієї групи від загальної чисельності мешканців становить всього 6,2%. Для порівняння, у 1863 році вона нараховує 26,1%, у 1824 р. – 13,5%, на 1941 р. – 9,3%. Такий низький рівень народжуваності є прямим наслідком сукупності низки екзогенних чинників. Діти цієї групи народжуються в інтервалі з 1 січня 1946 року по 31 грудня 1949 року. Саме цей хронологічний діапазон є одним із найважчих періодів в історії бессарабських болгар. З одного боку, серед населення ще живе «відлуння війни» та значна частка чоловіків репродуктивного віку знаходиться на трудовому фронті у Казахстані та на Уралі. З іншого боку, насильницька радянізація, що супроводжується масовими репресіями, розкуркулюванням та колгоспним будівництвом, і як наслідок – голод 1946–1947 років та його жахливі масштаби. Безумовно, період такої активної соціальної турбулентності не міг не вплинути на репродуктивну поведінку болгарської сім'ї Буджака.

Звертає на себе увагу той факт, що і когорта від 30 до 34 років становить надприродно малий відсоток у 6,7%. Пояснення цьому можна шукати не лише у високому рівні смертності протягом першої половини ХХ ст., але й у низькому рівні народжуваності. Представники цієї вікової групи мали б народитися в інтервалі з 1916-го по 1920 рр. А саме, у період активної взаємодії таких екзогенних факторів, як Перша світова війна, в якій бере участь істотна частка чоловіків, та перехід теренів Буджака до складу Королівства Румунія у 1918 році.

П'ять вікових груп від 5 до 29 років нараховують 55,7% всього населення, при цьому простежується доволі рівномірний розподіл за когортами (максимальна різниця – 1,1%). Найменше значення у 10,4% стосується спільноти дітей від 5 до 9 років, що народжуються у 1941–1945 рр. Зменшення народжуваності закономірно пов'язане із першою появою радянської влади у Буджаку та страхом перед невизначеністю, породженим війною. Період з 1921-го до 1940 рр. є часом певної стабільності.

Згідно із Таблицею 5.39 А., частки груп в інтервалах від 35 до 69 років демонструють доволі рівномірне поступове зменшення чисельності осіб когорти, без очевидних впливів екзогенних факторів, що свідчить про тривалий період стабільного демографічного розвитку в останній третині ХІХ – початку ХХ ст. Окремо слід звернути увагу на показники групи 40–44 роки, представники якої були народжені протягом 1906–1910 рр. В усіх шести населених пунктах частка групи демонструє однакові показники та варіюється від 6% до 6,7%.

Варіативність за населеними пунктами та їхній розподіл, згідно з виокремленими двома моделями розвитку, дає усі підстави переконатися у слушності результатів нашого аналізу. Деталізація вікової структури болгарського соціуму дозволяє визначити час виникнення специфічних рис «прогресивного» та «стаціонарного» шляхів демографічних трансформацій серед болгарських сіл Південної Бессарабії.

Детальна вікова структура (А) та співвідношення статей (Б). 1949 р.⁸⁷

Таблиця 5.39 А.

1949		Виноградне	Главани	Задунайвка	Середні	Нові Трояни	Дмитрівка	Виноградівка	Середні	Всього
0–4	Ч	113	193	138	444	319	252	145	716	1160
	%	2,5%	5,9%	5,8%	4,3%	7,4%	8,8%	10,1%	8,3%	6,2%
5–9	Ч	363	351	227	941	514	332	165	1011	1952
	%	8,0%	10,7%	9,5%	9,2%	12,0%	11,6%	11,5%	11,8%	10,4%
10–14	Ч	594	309	218	1121	534	340	159	1033	2154
	%	13,1%	9,4%	9,1%	11,0%	12,4%	11,9%	11,0%	12,0%	11,5%
15–19	Ч	540	342	242	1124	510	318	161	989	2113
	%	11,9%	10,4%	10,1%	11,0%	11,9%	11,1%	11,2%	11,5%	11,2%
20–24	Ч	603	385	267	1255	425	286	127	838	2093
	%	13,3%	11,7%	11,2%	12,3%	9,9%	10,0%	8,8%	9,8%	11,1%
25–29	Ч	507	427	284	1218	451	335	146	932	2150
	%	11,2%	13,0%	11,9%	11,9%	10,5%	11,7%	10,1%	10,9%	11,4%
30–34	Ч	282	220	185	687	305	189	82	576	1263
	%	6,2%	6,7%	7,7%	6,7%	7,1%	6,6%	5,7%	6,7%	6,7%
35–39	Ч	399	318	244	961	377	243	144	764	1725
	%	8,8%	9,7%	10,2%	9,4%	8,8%	8,5%	10,0%	8,9%	9,2%
40–44	Ч	274	201	152	627	278	191	86	555	1182
	%	6,0%	6,1%	6,3%	6,1%	6,5%	6,7%	6,0%	6,5%	6,3%
45–49	Ч	277	160	119	556	209	107	72	388	944
	%	6,1%	4,9%	5,0%	5,4%	4,9%	3,7%	5,0%	4,5%	5,0%
50–54	Ч	166	86	130	382	104	79	29	212	594
	%	3,7%	2,6%	5,4%	3,7%	2,4%	2,8%	2,0%	2,5%	3,2%
55–59	Ч	118	87	74	279	67	57	22	146	425
	%	2,6%	2,6%	3,1%	2,7%	1,6%	2,0%	1,5%	1,7%	2,3%
60–64	Ч	109	73	55	237	73	49	30	152	389
	%	2,4%	2,2%	2,3%	2,3%	1,7%	1,7%	2,1%	1,8%	2,1%
65–69	Ч	86	70	25	181	59	50	33	142	323
	%	1,9%	2,1%	1,0%	1,8%	1,4%	1,8%	2,3%	1,7%	1,7%
70 >	Ч	104	63	34	201	66	26	39	131	332
	%	2,3%	1,9%	1,4%	2,0%	1,5%	0,9%	2,7%	1,5%	1,8%
Всього	Ч	4535	3285	2394	10214	4291	2854	1440	8585	18799
	%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість; С – Співвідношення статей.

⁸⁷ Див. посилання до Табл. 5.38 А.

Розділ 5. Історична динаміка відтворення спільноти

Таблиця 5.39 Б.

1949	Виноградне		Головни		Задунайка		Середні		Нові Грояни		Дмитрівка		Виноградівка		Середні		Всього		
	К	С	К	С	К	С	К	С	К	С	К	С	К	С	К	С	К	С	
0-4	Ч	67	145,7	93	93,0	67	94,4	227	104,6	153	92,7	139	123,0	78	116,4	370	107,2	597	106,2
	Ж	46		100		71		217		165		113		67		345		562	
5-9	Ч	193	113,5	184	110,2	118	108,3	495	111,0	244	90,4	167	101,2	79	91,9	490	94,0	985	101,9
	Ж	170		167		109		446		270		165		86		521		967	
10-14	Ч	302	103,8	163	111,6	100	84,7	565	101,8	270	102,3	165	94,3	74	88,1	509	97,3	1074	99,6
	Ж	291		146		118		555		264		175		84		523		1078	
15-19	Ч	275	103,8	184	117,2	134	124,1	593	111,9	238	87,5	139	77,7	78	94,0	455	85,2	1048	98,5
	Ж	265		157		108		530		272		179		83		534		1064	
20-24	Ч	284	89,0	161	71,9	122	84,1	567	82,4	179	72,8	106	58,9	48	62,3	333	66,2	900	75,6
	Ж	319		224		145		688		246		180		77		503		1191	
25-29	Ч	248	95,8	211	97,7	139	95,9	598	96,5	218	93,6	163	94,8	62	73,8	443	90,6	1041	93,9
	Ж	259		216		145		620		233		172		84		489		1109	
30-34	Ч	141	100,0	119	117,8	90	94,7	350	103,9	146	91,8	97	105,4	44	115,8	287	99,3	637	101,8
	Ж	141		101		95		337		159		92		38		289		626	
35-39	Ч	198	98,5	160	101,3	129	112,2	487	102,7	183	94,3	126	107,7	66	84,6	375	96,4	862	99,9
	Ж	201		158		115		474		194		117		78		389		863	
40-44	Ч	158	136,2	96	91,4	77	102,7	331	111,8	136	95,8	100	109,9	48	126,3	284	104,8	615	108,5
	Ж	116		105		75		296		142		91		38		271		567	
45-49	Ч	143	106,7	85	114,9	63	112,5	291	110,2	105	101,0	57	114,0	27	60,0	189	95,0	480	103,7
	Ж	134		74		56		264		104		50		45		199		463	
50-54	Ч	88	112,8	38	79,2	62	91,2	188	96,9	46	79,3	39	97,5	13	81,3	98	86,0	286	92,9
	Ж	78		48		68		194		58		40		16		114		308	
55-59	Ч	49	71,0	41	89,1	36	94,7	126	82,4	29	76,3	20	54,1	12	120,0	61	71,8	187	78,6
	Ж	69		46		38		153		38		37		10		85		238	
60-64	Ч	58	113,7	31	73,8	23	71,9	112	89,6	31	73,8	18	58,1	11	57,9	60	65,2	172	79,3
	Ж	51		42		32		125		42		31		19		92		217	
65-69	Ч	40	87,0	32	84,2	11	78,6	83	84,7	24	68,6	17	51,5	12	57,1	53	59,6	136	72,7
	Ж	46		38		14		98		35		33		21		89		187	
70 >	Ч	57	121,3	31	96,9	17	100,0	105	109,4	26	65,0	9	52,9	15	62,5	50	61,7	155	87,6
	Ж	47		32		17		96		40		17		24		81		177	
Всього	Ч	2301	103,0	1629	98,5	1188	98,5	5118	100,5	2028	89,7	1362	91,3	667	86,6	4057	89,7	9175	95,4
	Ж	2233		1654		1206		5093		2262		1492		770		4524		9617	

К – Кількість; С – Співвідношення статей.

Звернемо увагу на відсоткове співвідношення вікової групи мешканців від 15 до 19 років, тобто тих, хто народжений протягом першої половини 1930-х рр. Незважаючи на той факт, що максимальна різниця у частках між поселеннями дорівнює 1,8%, різниця середніх показників у двох групах становить 0,2% на користь «прогресивної» моделі. Ця ж різниця у когорті 10–14 років нараховує 1,5%, у покоління 5–9-річних – 2,6%, та, нарешті, серед найменших становить 4%. Подібна динаміка зменшення народжуваності в одній групі поселень порівняно із рештою населених пунктів виступає маркером появи диференційованих шляхів демографічного розвитку. Умовною точкою бифуркації, на наш погляд, є друга половина 1920-х – перша половина 1930-х років. Вірогідно, це пов'язано із економічною стабільністю соціуму, яка зумовлена передачею землі до приватної власності, формуванням можливостей щодо модернізації життєдіяльності та проникненнями елементів урбанізації до сільського товариства.

Демографічна характеристика болгарської спільноти Південної Бессарабії неможлива без детального аналізу співвідношення статей. Опрацьована база даних, що розподілена на 15 вікових когорт, представлена у Таблиці 5.39 Б. та Діаграмі 5.8. Варто підкреслити, що відомості цієї таблиці відображають стан соціуму на кінець 1949 року, всього через два роки після голоду 1946–1947 рр. Ці обставини, на наш погляд, пояснюють багато статево-вікових «перекосів» на користь чоловічого або жіночого населення. Однак, спробуємо прослідкувати декілька принципових моментів та тенденцій.

Передусім, зосередимося на тому факті, що, згідно з агрегованими даними за усіма населеними пунктами та усіма когортами, загальне середнє співвідношення статей у болгарському соціумі Південної Бессарабії на 1949 р. дорівнює 95,4. Це свідчить про нестачу чоловіків у спільноті, хоча й незначну. Цей показник виявляє ситуацію, коли кожна двадцята жінка залишалася без чоловічої уваги.

Дані, що розподілені за когортами, свідчать про те, що, незважаючи на голод, у період з 1946-го по 1949 роки у 6 селах народжуються 597 хлопчиків та 562 дівчинки, при цьому співвідношення статей становить 105⁸⁸. Незважаючи на таку відносну гармонію, кількість представників чоловічої статі у наступних чотирьох поколіннях неухильно зменшується та досягає показника 75 представників чоловічої статі на кожні 100 жіночої статі. Падіння числа хлопчиків у вікових групах 5–9 та 10–14 років, вірогідно, пояснюється традиційно їхньою більш високою смертністю у цьому віці. А ось зменшення парубків у когорті 15–19 і, особливо, у 20–24 роки, зумовлено доволі новим для бессарабських болгар того часу явищем – службою у лавах збройних сил СРСР.

Відносно статті 14 Закону про Загальний військовий обов'язок від 1 вересня 1939 року, на військову службу призиваються усі громадяни, яким у рік призову (з 1 січня по 31 грудня) виповнюється дев'ятнадцять років, а тим, хто закінчує середню школу та відповідні навчальні заклади – вісімнадцять років⁸⁹. Стаття 7 передбачає термін служби від 2 до 5 років, залежно від місць її проходження, роду військ та звання. У подібній редакції Закон діяв до 1967 року. Хоча у період з 1946-го по 1948 рік призов до армії не здійснюється, молодь певного віку спрямовується на відновлювальні роботи

⁸⁸ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии. Москва, 1997. С. 28.

⁸⁹ О всеобщей воинской обязанности : Закон СССР от 1 сентября 1939 г. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1939. № 32.

на шахтах, підприємствах важкої промисловості, будівництві тощо. Відповідно, значне зменшення представників чоловічої статі у двох когортах (щодо віку 15–19 років меншою мірою) напряду пов'язане із подібною службою.

Після завершення терміну служби більшість хлопців повертаються до рідних країв, але не усі. Частина осідає у місцях своєї служби. Про це свідчить співвідношення статей у групі 25–29 років. Воно на 1949 р. становить 93,9, що істотно вище, ніж 75,6 групи 20–24, проте не досягає 98,5 – співвідношення статей на момент призову.

Вікова когорта від 30 до 34 років, як це вже згадувалося вище, народжена у період 1916–1920 рр. Тут можна побачити наочно меншу частку групи в абсолютних числах, однак співвідношення статей у ній демонструє незначну перевагу чоловіків, на відміну від попередніх. Коливання показників у віковому діапазоні від 35 років та старше, вірогідно, викликані наслідками голоду. Відзначимо лише когорту 45–49 років – співвідношення статей у ній (103,7) максимально наближається до гармонійного. Згідно із типовою таблицею Організації Об'єднаних Націй, в групі 45–49 воно дорівнює 104⁹⁰.

Отже, болгарська спільнота Південної Бессарабії на середину ХХ ст. становить соціум із доволі розбалансованою статеві-віковою структурою. Серед чинників подібного явища варто вказати не лише голод 1946–1947 рр., але й помітний вплив інших екзогенних обставин. Серед останніх – трудові повинності в Румунії під час війни, імміграція частини населення до інших регіонів Румунії під час наступу Червоної Армії, трудовий фронт, репресії, розкуркулювання та колективізація із приходом радянської влади. Все це, так чи інакше, вплинуло на хід трансформаційних процесів та репродуктивну поведінку болгарського населення Буджака.

Варіативність статево-вікової структури в окремих населених пунктах ще більше підтверджує тезу про її розбалансування. В агрегованій Таблиці 5.39 Б. поселення також класифіковані на дві групи із метою виявити специфічні риси «прогресивної» та «стаціонарної» моделей відтворення населення. Для наочності у досягненні цієї мети складена Діаграма 5.8, на якій продемонстровано криві показники 15-ти вікових груп населення.

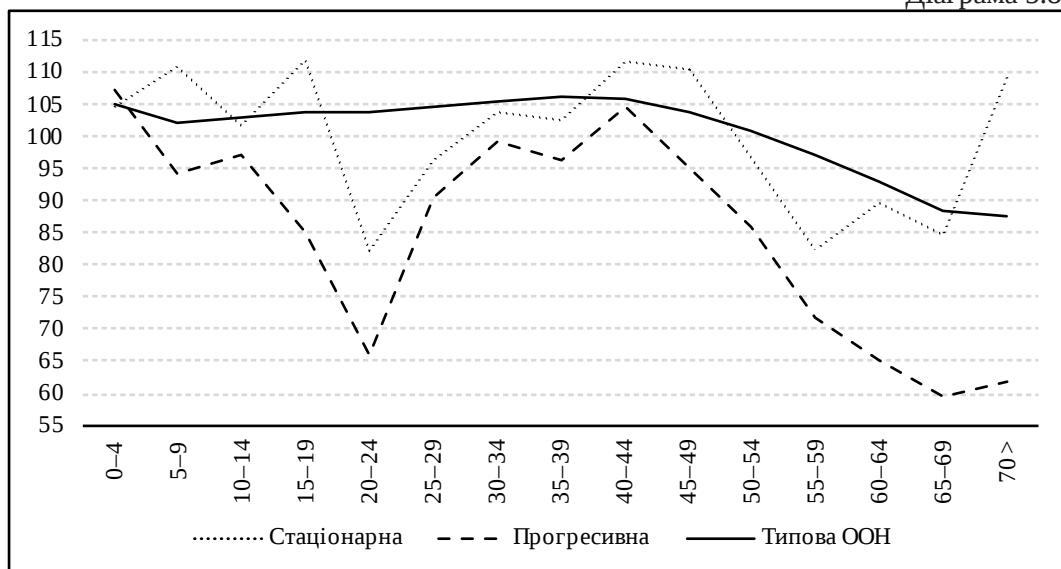
У групах наймолодших діапазон різниці коливався від 93 у Главанах до 145,7 у Виноградному, від 92,7 у Нових Троянах до 123 у Дмитрівці. Незважаючи на те, що середні показники в обох групах доволі близькі до класичного 105, це єдина когорта, в якій співвідношення статей у селах «прогресивної» групи вище, ніж у селах «стаціонарної» – 107,2 проти 104,6. Як бачимо із Діаграми 5.8, у решті когорт від 5 до 59 років лінії обох кривих досить синхронні, за винятком групи 15–19 років, в якій різниця більш істотна. Відповідно, ще однією специфічною рисою двох демографічних моделей є принципово більша нестача чоловіків у поселеннях з умовно «прогресивною» структурою. У вказаному інтервалі 5–59 років лише в одній із груп – від 40 до 44 років – статевий баланс наближається до необхідного.

Населені пункти із «стаціонарною» демографічною структурою в цілому виглядають більш-менш збалансованими. Якщо не брати до уваги істотне зменшення частки чоловіків у когорті 20–24 роки у зв'язку із службою у лавах збройних сил, то можна казати, що крива на Діаграмі 5.8. з певними амплітудними коливаннями близька до

⁹⁰ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии. Москва, 1997. С. 28.

Співвідношення вікових структур. 1949 р.⁹¹

Діаграма 5.8.

лінії типової структури ООН.⁹² Одночасно, крива «прогресивної» групи демонструє принциповий дефіцит осіб чоловічої статі, крім групи 0–4 роки.

Представлені у Діаграмах 5.9. та 5.10. статеві-вікові піраміди наочно відображають демографічні трансформації у болгарській спільноті протягом першої половини ХХ століття, дозволяючи характеризувати сукупну взаємодію цілої низки факторів екзогенного характеру, а також вплив змін рівнів народжуваності та смертності (ендогенних чинників відтворення населення).

Першим та очевидним фактом є неприродно вузькі підвалини пірамід, що свідчить про рівень народжуваності під час голоду 1946–1947 рр., який у два-три рази менший за необхідний. При цьому, у селах із «стаціонарною» структурою він ще нижче майже у два рази – хлопчики, що народжуються у період з 1 січня 1946-го по 31 грудня 1949 рр., становлять лише 4,4% від усього чоловічого населення, а дівчата – 4,3% від загальної кількості жінок. Тут саме частка «дітей війни», що народилися протягом 1941–1945 рр. дорівнює 9,7% хлопчиків та 8,8% дівчат. Порівнюючи із «стаціонарною» демографічною структурою, можна відзначити той факт, що під час війни народжуваність у цих поселеннях є на 2,4%-2,7% вищою.

Співвідношення статей у двох «довоєнних» когортах у віці від 10 до 19 років (народжених у 1931–1940 рр.) виглядає порівняно збалансованим із невеликими відхиленнями на користь то однієї статі, то іншої. Коливання частки чоловічого населення у групі 15–19 років пов'язане з тим, що хлопці у віці 19 років, а частково і 18-ти, належать до категорії призовників та мають відправитися служити до збройних сил СРСР⁹³.

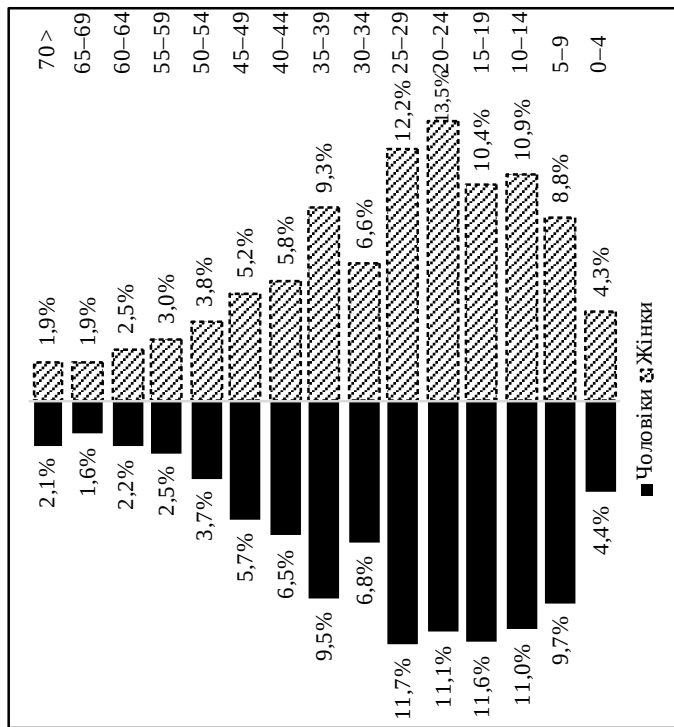
⁹¹ Див. посилання до Табл. 5.38 А.

⁹² Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии. Москва, 1997. С. 28.

⁹³ О всеобщей воинской обязанности : Закон СССР от 1 сентября 1939 г. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1939. № 32.

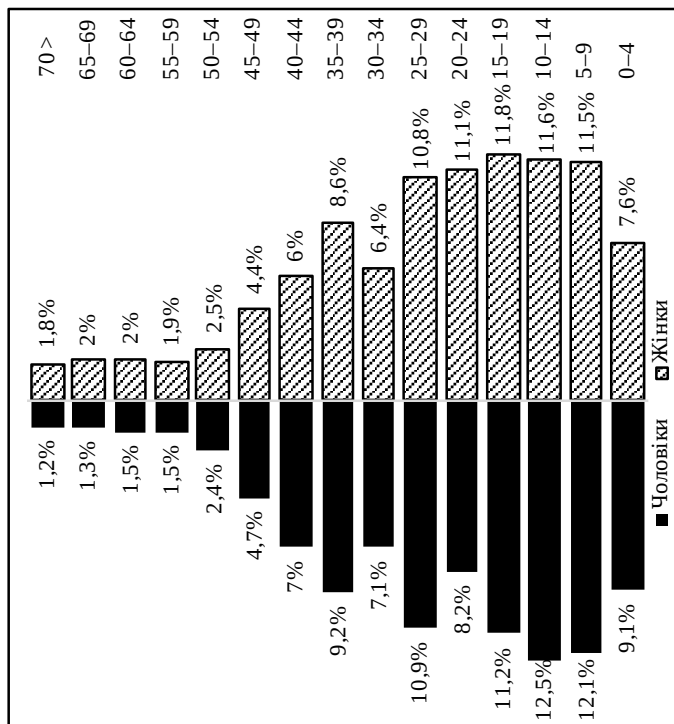
Статеві-вікова піраміда болгарського населення зі «стаціонарною» структурою. 1949 р.

Діаграма 5.9.

Статеві-вікова піраміда болгарського населення з «прогресивною» структурою. 1949 р.

Діаграма 5.10.

У 1947–1949 рр. до армії призиваються чоловіки, які народжуються у 1929–1931 рр. Звернемо увагу на деякі особливості статевого балансу в обох пірамідах. Дані «стаціонарної» піраміди показують більший відсоток хлопців у віці 15–19 років порівняно із групою 10–14 років. Це свідчить про те, що, незважаючи на смертність у цій когорті та відтік чоловіків із сільських поселень у віці 18–19 років, частка групи залишається значною через високий рівень народжуваності протягом 1931–1935 рр. Зменшення частки дівчат у віці 15–19 років ймовірно пов'язане із дещо більш високою жіночою смертністю під впливом як екзогенних, так і ендогенних чинників. Дані «прогресивної» піраміди стосовно вікових спільнот 10–14 та 15–19 років показують високий рівень народжуваності протягом 1930-х рр.⁹⁴ Динаміка змін у групі парубків 15–19 років виглядає доволі логічною через зменшення числа хлопців під впливом факторів смертності та служби в армії. А ось невелике зростання частки дівчат у цій когорті, із врахуванням певного відсотка жіночої смертності, підтверджує нашу тезу про більш високий рівень народжуваності у 1931–35 рр.

Звертають на себе увагу вікові групи 20–24 та 25–29 років. З одного боку, когорта 20–24 роки виступає індикатором зменшення кількості чоловічого населення у зв'язку із проходженням служби у збройних силах СРСР. А з іншого, вік 20–29 років є часом найактивнішої репродуктивної поведінки жінок та, відповідно, на жаль, періодом найвищої материнської смертності. Враховуючи вплив цих чинників та порівнюючи відсоткове співвідношення груп із показниками більш молодих когорт, можна зробити висновок, що рівень народжуваності протягом 1920-х рр. дещо вищий, ніж подібний у 1930-х рр. Ця ситуація виступає логічним наслідком хронологічного відрізка спокійного розвитку, який настає після бурхливих подій 1914–1918 років. Майже усвідомлений низький рівень народжуваності цього часу отримує свою реалізацію через вибух народжуваності у 1920-ті рр., додатково стимульований станом економічної стабільності, який є результатом земельної реформи 1921–1924 рр. Останню тезу підтверджує більш висока кількість народжуваних у період 1926–1930 рр.

Деталізуючи ситуацію у болгарських поселеннях Південної Бессарабії, на підставі двох статевих-вікових пірамід, відзначимо, що у населених пунктах зі «стаціонарною» демографічною структурою рівень народжуваності виявляється нижчим, ніж у селах із «прогресивною» структурою. У той саме час, материнська смертність у першій групі сіл нижча, ніж у другій – сукупна доля жінок у віці від 20 до 29 років нараховує 25,7% проти 21,9% відповідно. Доволі очевидне зменшення долі чоловіків у когорті 20–24, як ми вже стверджували, пов'язане із службою в армії. Спираючись на дані про розмір та співвідношення статей у групі 15–19 років, ми підрахували, що доля чоловіків 20–24 років зменшується на 2,5%–3,5%. Паралельно із цим, високий відсоток чоловіків 25–29 років свідчить про той факт, що більшість хлопців повертаються із армії додому, хоча є й такі, що змінюють своє місце проживання. Отже, збільшення кількості чоловіків за рахунок зворотних міграцій та зменшення долі жінок через материнську смертність призводять до збалансованої статевих-вікової структури в одній із найбільш репродуктивних когорт у віці від 25 до 29 років в обох пірамідах.

⁹⁴ Ця теза підтверджується результатами підрахунків сумарних коефіцієнтів народжуваності, які показали в період з 1937-го по 1941 рр. коефіцієнт 4,1. Докладнішу інформацію можна знайти в Таблиці 3.9. Сумарні коефіцієнти народжуваності 1937–2015.

Аналізуючи відомості з вікових груп від 35 до 44 років, треба відзначити, що обидві піраміди демонструють дві «демографічні ями» у когортах 30–34 та 40–44 роки. Це було зумовлено радикальними змінами у народжуваності під час етапів соціальної турбулентності. Представники спільноти 40–44 роки народжуються в 1906–1910 рр., під час першої російсько-японської війни 1904–1905 рр. і російської революції 1905–1907 рр. Разом із тим, це час проведення аграрної реформи П. А. Столипіна. У результаті внутрішніх міграцій частину дітей вивозять із обраних населених пунктів. Вікова когорта 30–34 роки народжується у 1916–1920 рр. – під час Першої світової війни та переходу Бессарабії до складу Румунії. При цьому, варто відзначити відносну збалансованість статей у чотирьох вікових діапазонах від 30 до 49 років, як і відсутність специфіки в обох пірамідах.

Покоління старше 50 років так само, як і молодша когорта, найбільше страждає від голоду 1946–1947 рр., але його частка в болгарських селах Південної Бессарабії у середині ХХ ст. виявилася незначною. Характерною рисою «прогресивної» структури є більш низька кількість представників цього покоління порівняно із селами «стаціонарної» моделі. У першій групі населених пунктів чоловіки поважного віку (старше 50 років) становлять лише 5,5% від загальної кількості осіб цієї ж статі, а жінки – 6,7% від загальної кількості осіб жіночої статі. У селах іншої моделі подібні показники нараховують 8,4% та 8,3% відповідно. Разом із тим, статево-вікова піраміда «прогресивної» структури демонструє традиційно більш високі індекси чоловічої смертності.

Зважаючи на це, процеси демографічного переходу серед болгарської спільноти Південної Бессарабії у 20-ті – 30-ті рр. ХХ ст. формують дві відмінні моделі відтворення населення. Частина поселень у межах «прогресивної» моделі зберігає основні риси екстенсивного шляху розвитку, якому притаманні високі рівні народжуваності та смертності, а також низька тривалість життя. Динаміка трансформаційних процесів у іншому кластері сіл свідчить про той факт, що якби не голод 1946–1947 рр., то на середину ХХ ст. можна б було констатувати процес завершення переходу від прогресивної до стаціонарної демографічної структури відтворення соціуму.

Не існує однозначної відповіді на питання про чинники подібної диференціації та формування цих двох демографічних моделей. Вірогідно, маємо справу із результатом взаємодії низки факторів. Серед них визначимо близькість до міст та ступені включення до нових соціально-економічних відносин, патріархальність суспільства та консервативність сімейних відносин.

Трансформацію демографічних процесів болгарської спільноти Південної Бессарабії наступних 17-ти років можна схарактеризувати, спираючись на підрахунки за погосподарськими книгами поселень за 1964–1966 рр. (Таблиця 5.40 А.). Вибіркові репрезентативні дані показують, що протягом 20 років, як зазначено вище, співвідношення когорт у селі Виноградне повертається до показників «прогресивної» структури соціуму. Саме тому на кінець 1966 року відомості з трьох обраних нами поселень демонструють їх приналежність до групи сіл з «прогресивною» демографічною структурою населення. Лише дані про вікові групи села Главани показують, що воно є частиною спільноти з характерним «стаціонарним» співвідношенням когорт. Загальні відомості усього масиву проаналізованої вибірки свідчать про все ще

Вікова (А) та статеві-вікова (Б) структура. 1966 р.⁹⁵

Таблиця 5.40 А.

1966		Село				Середні	Всього
		Главани	Виноградне	Дмитрівка	Нові Трояни		
0–14	Ч	120	191	166	153	510	630
	%	26,9%	38,5%	36,8%	34,5%	36,7%	34,3%
15–49	Ч	234	237	222	224	683	917
	%	52,5%	47,8%	49,2%	50,5%	49,1%	49,9%
50 >	Ч	92	68	63	67	198	290
	%	20,6%	13,7%	14,0%	15,1%	14,2%	15,8%
Всього	Ч	446	496	451	444	1391	1837
	%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Ч – Чисельність.

Таблиця 5.40 Б.

1966			Село				Всього
			Главани	Виноградне	Дмитрівка	Нові Трояни	
0–14	Ч	К	63	97	91	91	342
		%	14,1%	19,6%	20,2%	20,5%	18,6%
	Ж	К	57	94	75	62	288
		%	12,8%	19,0%	16,6%	14,0%	15,7%
15–49	Ч	К	108	111	105	100	424
		%	24,2%	22,4%	23,3%	22,5%	23,1%
	Ж	К	126	126	117	124	493
		%	28,3%	25,4%	25,9%	27,9%	26,8%
50 >	Ч	К	42	31	30	32	135
		%	9,4%	6,3%	6,7%	7,2%	7,3%
	Ж	К	50	37	33	35	155
		%	11,2%	7,5%	7,3%	7,9%	8,4%
Всього	Ч	К	213	239	226	223	901
		%	47,8%	48,2%	50,1%	50,2%	49,0%
	Ж	К	233	257	225	221	936
		%	52,2%	51,8%	49,9%	49,8%	51,0%
Всього	К	446	496	451	444	1837	

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість.

високі показники народжуваності. Група 0–14 становить 34,3% від усього населення болгарських сіл. Когорта в репродуктивному віці досягає майже класичного показника 50%. У нашому випадку це 49,9%. Яскраво вираженою є тенденція до збільшення частки людей поважного віку. Вона зростає до 15,8%. Це свідчить про поступовий

⁹⁵ Таблицю складено автором за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградне, та Нові Трояни Болградського району Одеської області, села Дмитрівка Білгород-Дністровського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

перехід від традиційного екстенсивного до модерного способу відтворення населення. Порівняння «прогресивної» та «стаціонарної» демографічної моделей свідчить про значну інертність змін всередині першої, що демонструє співвідношення 36,7 : 49,1 : 14,2. У порівнянні з 1966 роком, частки когорт наймолодших та осіб поважного віку збільшуються за рахунок групи 15–49. «Стаціонарна» структура збільшує частку когорти старше 50 років за рахунок двох інших та значно наближається до класичного співвідношення вікових груп 26,9 : 52,5 : 20,6.

Закріплення такого переходу чітко демонструється статевим співвідношенням (Таблиця 5.40 Б.). Зокрема, у групі дітей до 14 років відчуються наслідки подолання високої смертності хлопців та навіть їхнє домінування у кількісному та частковому вимірах: 342 проти 288, або 18,6% від усього населення та 15,7% відповідно. Гендерний баланс осіб у середньому віці 23,1% проти 26,8% на користь жінок свідчить про відсутність у населених пунктах чоловіків мінімум трьох років народження. В 1964–66 рр. парубки, народжені в 1945–47 рр., прийняті до лав збройних сил СРСР. Традиційним залишається співвідношення статей серед представників поважного віку, старше 50 років, – 135 чоловіків проти 155 жінок, або 7,3% та 8,4% відповідно. Внаслідок таких змін починає трансформуватися статево-вікова піраміда, подана нижче, хоча, загалом, простежується майже гармонійне співвідношення статей: 49% чоловіків на 51% жінок.

Більш яскраво ці тенденції увиразнюють схожі підрахунки, але із п'ятирічним кроком відбору (Таблиця 5.41 А та Б.). «Молодий» середній вік громад підкреслюється тим фактом, що на покоління до 34 років припадає дві третини усіх їхніх мешканців – 65,9%. Більшість із п'ятирічних когорт цього вікового діапазону у півтора-два рази перевищує середню статистичну можливість. Винятками є молоді особи віком від 15 до 24 років, знов-таки за рахунок тих, хто служить в армії. Решта поколінь представлена епізодично, що відображає стан із високою та ранньою смертністю. Вочевидь, налагодження медичної інфраструктури та поширення знань з акушерства та гінекології на території Південної Бессарабії лише розпочинається. Схожі чинники пояснюють невеликий середній вік болгарського населення на 1966 р.

Серед болгарських мешканців Буджака на 1966 р. спостерігається умовний дефіцит чоловіків та домінування осіб жіночої статі (Таблиця 5.41 Б.). Загальне співвідношення статей віддзеркалює кількісне домінування жінок – 96,3. Безумовно, що це навряд чи можна пояснити дією природних чинників. Про гіпотетичність такого припущення свідчить той факт, що для груп 0–4, 5–9 та 10–14 років прослідковується не лише перевагування хлопчиків, але й надтипівість цього – 116,9, 115 та 124,5.

Збільшення типового щодо традиційного соціуму показника (105) на 10 та майже 20 одиниць вперше фіксується стосовно болгарського населення Бессарабії за його понад стоп'ятдесятирічну історію. Натомість, серед молоді від 15 до 24 років кількість жінок домінує у такій саме пропорції: 94,6 та 80,9. Це можна пояснити активним навчанням молодих чоловіків за межами своїх сільських поселень (ПТУ, технікуми, ВНЗ, курси тощо) та службою в армії. Для замкнених громад в умовах низької мобільності у цих когортах мали б спостерігатися інші статеві співвідношення. Цей початок «відтоку» чоловіків до міст для навчання та праці, а також прямі демографічні втрати часів війни,

Детальна вікова структура (А) та співвідношення статей (Б). 1966 р.⁹⁶

Таблиця 5.41 А.

1966		Село				Всього
		Главани	Виноградне	Дмитрівка	Нові Трояни	
0-4	Ч	41	43	50	46	180
	%	9,2%	8,7%	11,1%	10,4%	9,8%
5-9	Ч	38	78	63	51	230
	%	8,5%	15,7%	14,0%	11,5%	12,5%
10-14	Ч	41	70	53	56	220
	%	9,2%	14,1%	11,8%	12,6%	12,0%
15-19	Ч	34	35	40	35	144
	%	7,6%	7,1%	8,9%	7,9%	7,8%
20-24	Ч	39	28	23	33	123
	%	8,7%	5,6%	5,1%	7,4%	6,7%
25-29	Ч	33	43	49	47	172
	%	7,4%	8,7%	10,9%	10,6%	9,4%
30-34	Ч	40	48	38	34	160
	%	9,0%	9,7%	8,4%	7,7%	8,7%
35-39	Ч	23	31	22	27	103
	%	5,2%	6,3%	4,9%	6,1%	5,6%
40-44	Ч	33	31	23	32	119
	%	7,4%	6,3%	5,1%	7,2%	6,5%
45-49	Ч	32	21	27	16	96
	%	7,2%	4,2%	6,0%	3,6%	5,2%
50-54	Ч	27	19	17	24	87
	%	6,1%	3,8%	3,8%	5,4%	4,7%
55-59	Ч	27	22	20	12	81
	%	6,1%	4,4%	4,4%	2,7%	4,4%
60-64	Ч	14	9	6	13	42
	%	3,1%	1,8%	1,3%	2,9%	2,3%
65-69	Ч	8	10	8	11	37
	%	1,8%	2,0%	1,8%	2,5%	2,0%
70 >	Ч	16	8	12	7	43
	%	3,6%	1,6%	2,7%	1,6%	2,3%
Всього	Ч	446	496	451	444	1837
	%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Ч – Чисельність.

⁹⁶ Див. посилання до Табл. 5.40 А.

Розділ 5. Історична динаміка відтворення спільноти

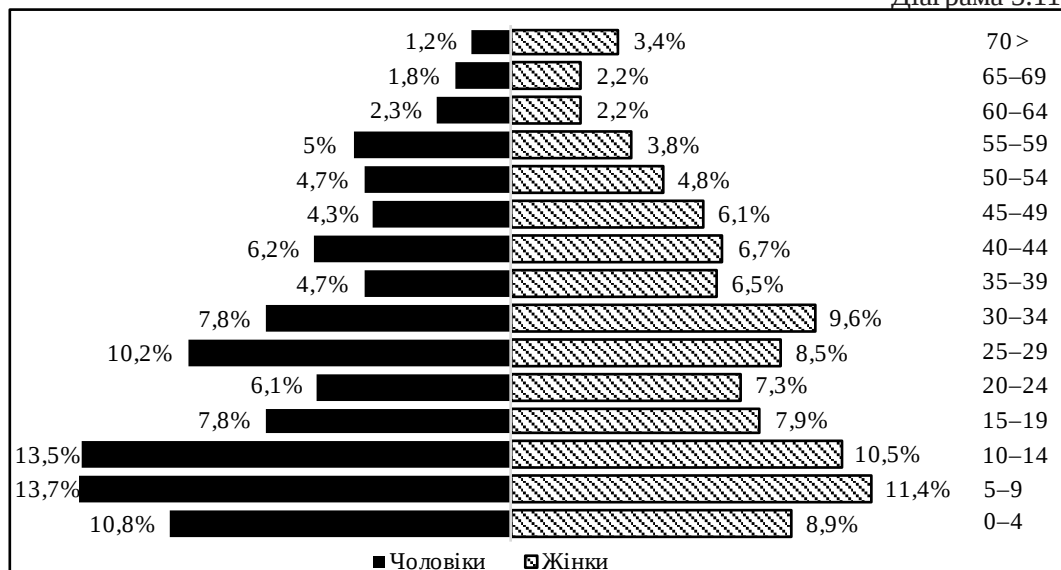
Таблиця 5.41 Б.

1966		Село								Всього	
		Главани		Виноградне		Дмитрівка		Нові Трояни			
		К	С	К	С	К	С	К	С	К	С
0-4	Ч	19	86,4	22	104,8	29	138,1	27	142,1	97	116,9
	Ж	22		21		21		19		83	
5-9	Ч	22	137,5	39	100,0	31	96,9	31	155,0	123	115,0
	Ж	16		39		32		20		107	
10-14	Ч	22	115,8	36	105,9	31	140,9	33	143,5	122	124,5
	Ж	19		34		22		23		98	
15-19	Ч	15	78,9	17	94,4	22	122,2	16	84,2	70	94,6
	Ж	19		18		18		19		74	
20-24	Ч	16	69,6	10	55,6	13	130,0	16	94,1	55	80,9
	Ж	23		18		10		17		68	
25-29	Ч	22	200,0	23	115,0	24	96,0	23	95,8	92	115,0
	Ж	11		20		25		24		80	
30-34	Ч	15	60,0	25	108,7	18	90,0	12	54,5	70	77,8
	Ж	25		23		20		22		90	
35-39	Ч	11	91,7	14	82,4	7	46,7	10	58,8	42	68,9
	Ж	12		17		15		17		61	
40-44	Ч	15	83,3	14	82,4	12	109,1	15	88,2	56	88,9
	Ж	18		17		11		17		63	
45-49	Ч	14	77,8	8	61,5	9	50,0	8	100,0	39	68,4
	Ж	18		13		18		8		57	
50-54	Ч	14	107,7	9	90,0	10	142,9	9	60,0	42	93,3
	Ж	13		10		7		15		45	
55-59	Ч	14	107,7	14	175,0	9	81,8	8	200,0	45	125,0
	Ж	13		8		11		4		36	
60-64	Ч	6	75,0	4	80,0	4	200,0	7	116,7	21	100,0
	Ж	8		5		2		6		21	
65-69	Ч	4	100,0	4	66,7	4	100,0	4	57,1	16	76,2
	Ж	4		6		4		7		21	
70 >	Ч	4	33,3	0	0,0	3	33,3	4	133,3	11	34,4
	Ж	12		8		9		3		32	
Всього	Ч	213	91,4	239	93,0	226	100,4	223	100,9	901	96,3
	Ж	233		257		225		221		936	
Всього		446		496		451		444		1837	

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість; С – Співвідношення статей.

Статеві-вікова піраміда. 1966 р.⁹⁷

Діаграма 5.11.

голоду та репресій чітко простежується у когортах старше 30 років: 77,8; 68,9; 88,9; 68,4; 93,3. Виняток становить $C = 115$ стосовно покоління 25–29 років, що відображає повернення частини чоловіків на Батьківщину. Природні чинники смертності у віці старше 50 років чітко фіксуються умовною гармонізацією показника ($C = 125$ та 100) щодо осіб поважного віку 55–64 роки та, згодом, його принциповим зменшенням до 76,2 та 34,4.

Статеві-вікова піраміда болгарської спільноти Південної Бессарабії на 1966 рік (Діаграма 5.11.) є типовою розбалансованою пірамідою суспільства, яке з початку ХХ ст. пережило революцію, 2 світові війни, жахливий голод та радянізацію.

В основі піраміди ми чітко бачимо спад народжуваності, що почався на початку 60-х рр., і досить високі показники протягом 50-х рр. (групи 5–9 і 10–14). Вікові когорти 15–19 і 20–24 представляють покоління, народжене в період з 1942-го по 1951 рік. На діаграмі ми бачимо різке зменшення відсотка як чоловіків, так і жінок в цих групах. Це свідчить про низьку народжуваність під час війни 1941–45 рр. і голоду 1946–47 рр. та вплив інших чинників соціальної турбулентності 40-х рр. ХХ ст. Ще одне очевидне звуження піраміди бачимо в когорті 35–39, що народилися у 1927–31 рр. Причини такого зменшення вікової групи залишаються невизначеними. Згідно із проаналізованими даними за 1949 рік, народжуваність у цей період мала досить високі показники. Імовірно розбалансованість когорт старше 35-річного віку пов'язана із впливом багатьох зовнішніх чинників внаслідок адаптації цих груп до нових умов радянського суспільства.

Спираючись на загальні дані репрезентативних вибіркового підрахунків за 1985 р. (Таблиця 5.42 А.), можемо зробити висновок про завершення процесу переходу болгарами Буджака до стаціонарної моделі демографічної структури населення. Цей пе-

⁹⁷ Див. посилання до Табл. 5.40 А.

рехід означав зменшення рівнів народжуваності та смертності, що призвело до трансформації статеві-вікової структури, істотного зменшення частки дитячого покоління та зростання покоління старше 50-ти років. Внаслідок перерозподілу абсолютних показників між когортами, дещо зменшується відсоток осіб активного віку. Така ситуація остаточно перетворює спільноту на таку, яку можна характеризувати як стабільну (на відміну від прогресивної до 1960-х рр.)

Варіативність показників за окремими громадами дозволяє виявити асинхронність у вищевказаних трансформаціях. Зокрема, с. Главани є основним маркером демографічної модернізації та показники структури цього населеного пункту виступають як балансові в підрахунках загальні дані. Але співвідношення когорт 17,6 : 46 : 36,4 свідчить про перехід цього суспільства до регресивної демографічної структури. Можна припустити, що частина болгарських сіл Буджака, які ще в 1949 році належали до групи поселень із «стаціонарною» моделлю відтворення, до середини 80-х років зроблять ще один перехід та набудуть властивості регресивного соціуму⁹⁸. Інша крайність – громада Нових Троян виявляє реліктові прогресивні демографічні якості, з притаманними їм високою смертністю, високою народжуваністю та низькою тривалістю життя (37,9 : 53,5 : 8,6). Виявити детермінованість особливостей цих тенденцій поки що не можливо. Імовірно, різницю формують локальні соціальні фактори, наслідки демографічних процесів або тяглість певних етнокультурних традицій.

До середини 80-х рр. XX ст. відбувається стабілізація гендерного балансу (Таблиця 5.42 Б.). На 1985 р. частка чоловіків та жінок майже однакова: 49,4% та 50,6% відповідно. При цьому територіально-культурна варіативність цього показника не простежується. Розбіжності у селах в межах 1–2%, що вкладається у масштаби можливої похибки. У дитячому поколінні хлопчики дещо домінують над дівчатами – 13,5% та 13% від усього населення. Ця ситуація незначною мірою посилюється серед осіб активного віку (від 15 до 49 років) – 25,7% та 24,8% відповідно. Та, навпаки, жінки преваюють кількісно над чоловіками у когорті поважного віку – 12,7 та 10,3%.

Вищеописану демографічну ситуацію ще краще демонструють статеві-вікові підрахунки за п'ятирічними інтервалами (Таблиця 5.43 А.). Згідно з ними, більшість вікових когорт болгарського населення Бессарабії на 1985 р. становлять умовно середні показники – від 6% до 7%. Традиційно, у півтора рази вони більші для дітей від 5 до 14 років, ситуативно схожа частка щодо 20–24 та 30–34 років. Від 55 до 70 років подібні показники менше за середні майже удвічі.

Схожі підрахунки із акцентом уваги на статеве співвідношення розкривають ще один аспект збалансування болгарського населення Бессарабії на 1985 р. (Таблиця 5.43 Б.). У більшості поселень регіону загалом спостерігається незначне кількісне домінування жінок: від 93,0 до 99,5 (винятком є лише 104,1 у Виноградному), а у середньому – 97,8 (трохи більше, ніж у пісні того часу: «на 10 дівчат за статистикою припадає 9 хлопців»). Кількісне превалювання хлопчиків над дівчатами у наймолодшому

⁹⁸ Згідно з цією класифікацією, три вікові групи – до 14, 15–49 років та старше 50 років – повинні бути розподілені серед прогресивного населення 40 : 50 : 10, у стаціонарному 25 : 50 : 25 та у регресивному 20 : 50 : 30; Тотев А. Демографско-исторически очерк на България. *Годишник на Софийски университет, юридически факултет*. Софія, 1974. Т. 65. С. 169.

Вікова (А) та статеві-вікова (Б) структура. 1985 р.⁹⁹

Таблиця 5.42 А.

1985		Село				Всього
		Глаvani	Виноградне	Дмитрівка	Нові Трояни	
0–14	Ч	68	98	116	168	450
	%	17,6%	24,5%	24,8%	37,9%	26,5%
15–49	Ч	178	206	236	237	857
	%	46,0%	51,5%	50,5%	53,5%	50,5%
50 >	Ч	141	96	115	38	390
	%	36,4%	24,0%	24,6%	8,6%	23,0%
Всього	Ч	387	400	467	443	1697
	%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Ч – Чисельність.

Таблиця 5.42 Б.

1985			Село				Всього
			Глаvani	Виноградне	Дмитрівка	Нові Трояни	
0–14	Ч	К	39	55	52	83	229
		%	10,1%	13,8%	11,1%	18,7%	13,5%
	Ж	К	29	43	64	85	221
		%	7,5%	10,8%	13,7%	19,2%	13,0%
15–49	Ч	К	91	104	124	117	436
		%	23,5%	26,0%	26,6%	26,4%	25,7%
	Ж	К	87	102	112	120	421
		%	22,5%	25,5%	24,0%	27,1%	24,8%
50 >	Ч	К	63	45	49	17	174
		%	16,3%	11,3%	10,5%	3,8%	10,3%
	Ж	К	78	51	66	21	216
		%	20,2%	12,8%	14,1%	4,7%	12,7%
Всього	Ч	К	193	204	225	217	839
		%	49,9%	51,0%	48,2%	49,0%	49,4%
	Ж	К	194	196	242	226	858
		%	50,1%	49,0%	51,8%	51,0%	50,6%
		К	387	400	467	443	1697

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість.

поколінні (до 4 років) – 122,0, радикально змінюється у старших: 94,9 (5–9 років) та 98,8 (10–14 років). Варіативність в окремих поселеннях розкриває неприродність демографічної ситуації: наприклад, 154,5 у Виноградному у віці до 4 років, або 155,6 у Главанах у віці від 10 до 14 років. Штучність таких показників, ймовірно, віддзеркалює локальні соціальні події, проте пояснення цьому ще слід шукати.

⁹⁹ Таблицю складено автором за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградне та Нові Трояни Болградського району Одеської області, села Дмитрівка Білгород-Дністровського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

Розділ 5. Історична динаміка відтворення спільноти

Детальна вікова структура (А) та співвідношення статей (Б). 1985 р.¹⁰⁰

Таблиця 5.43 А.

1985		Село				Всього
		Главани	Виноградне	Дмитрівка	Нові Трояни	
0–4	Ч	28	28	36	39	131
	%	7,2%	7,0%	7,7%	8,8%	7,7%
5–9	Ч	17	26	43	68	154
	%	4,4%	6,5%	9,2%	15,3%	9,1%
10–14	Ч	23	44	37	61	165
	%	5,9%	11,0%	7,9%	13,8%	9,7%
15–19	Ч	28	39	40	26	133
	%	7,2%	9,8%	8,6%	5,9%	7,8%
20–24	Ч	32	39	42	32	145
	%	8,3%	9,8%	9,0%	7,2%	8,5%
25–29	Ч	27	29	37	34	127
	%	7,0%	7,3%	7,9%	7,7%	7,5%
30–34	Ч	24	25	43	71	163
	%	6,2%	6,3%	9,2%	16,0%	9,6%
35–39	Ч	16	21	21	39	97
	%	4,1%	5,3%	4,5%	8,8%	5,7%
40–44	Ч	28	26	22	21	97
	%	7,2%	6,5%	4,7%	4,7%	5,7%
45–49	Ч	23	27	31	14	95
	%	5,9%	6,8%	6,6%	3,2%	5,6%
50–54	Ч	31	33	27	10	101
	%	8,0%	8,3%	5,8%	2,3%	6,0%
55–59	Ч	16	14	17	9	56
	%	4,1%	3,5%	3,6%	2,0%	3,3%
60–64	Ч	39	16	19	4	78
	%	10,1%	4,0%	4,1%	0,9%	4,6%
65–69	Ч	15	10	14	2	41
	%	3,9%	2,5%	3,0%	0,5%	2,4%
70 >	Ч	40	23	38	13	114
	%	10,3%	5,8%	8,1%	2,9%	6,7%
Всього	Ч	387	400	467	443	1697
	%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Ч – Чисельність.

¹⁰⁰ Див. посилання до Табл. 5.42 А.

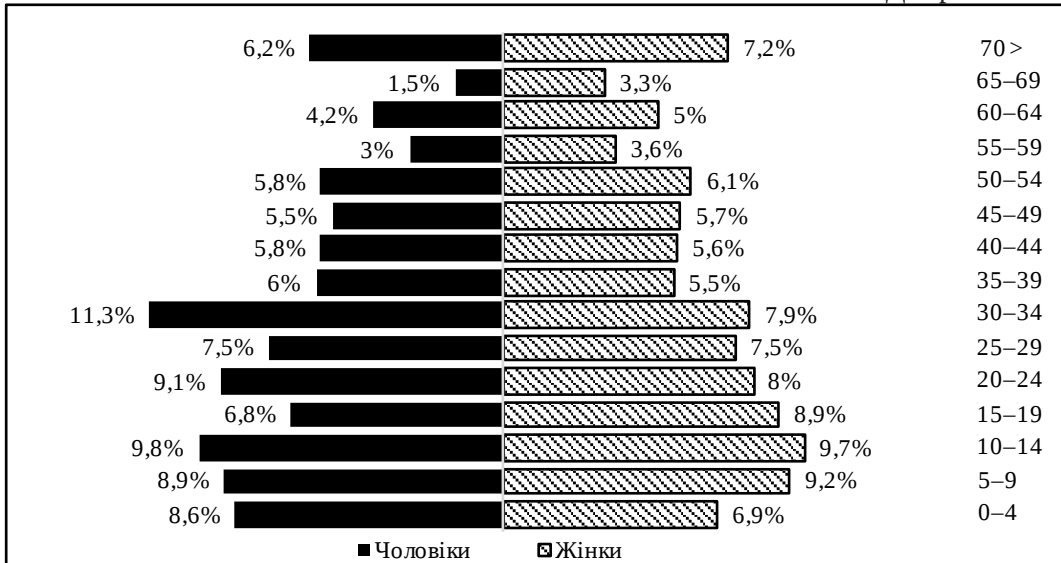
Таблиця 5.43 Б.

1985		Село								Всього	
		Главани		Виноградне		Дмитрівка		Нові Трояни			
		К	С	К	С	К	С	К	С	К	С
0-4	Ч	16	133,3	17	154,5	17	89,5	22	129,4	72	122,0
	Ж	12		11		19		17		59	
5-9	Ч	9	112,5	13	100,0	22	104,8	31	83,8	75	94,9
	Ж	8		13		21		37		79	
10-14	Ч	14	155,6	25	131,6	13	54,2	30	96,8	82	98,8
	Ж	9		19		24		31		83	
15-19	Ч	13	86,7	18	85,7	18	81,8	8	44,4	57	75,0
	Ж	15		21		22		18		76	
20-24	Ч	15	88,2	19	95,0	22	110,0	20	166,7	76	110,1
	Ж	17		20		20		12		69	
25-29	Ч	15	125,0	18	163,6	15	68,2	15	78,9	63	98,4
	Ж	12		11		22		19		64	
30-34	Ч	14	140,0	13	108,3	31	258,3	37	108,8	95	139,7
	Ж	10		12		12		34		68	
35-39	Ч	9	128,6	11	110,0	9	75,0	21	116,7	50	106,4
	Ж	7		10		12		18		47	
40-44	Ч	14	100,0	14	116,7	11	100,0	10	90,9	49	102,1
	Ж	14		12		11		11		48	
45-49	Ч	11	91,7	11	68,8	18	138,5	6	75,0	46	93,9
	Ж	12		16		13		8		49	
50-54	Ч	13	72,2	20	153,8	11	68,8	5	100,0	49	94,2
	Ж	18		13		16		5		52	
55-59	Ч	8	100,0	6	75,0	7	70,0	4	80,0	25	80,6
	Ж	8		8		10		5		31	
60-64	Ч	16	69,6	8	100,0	10	111,1	1	33,3	35	81,4
	Ж	23		8		9		3		43	
65-69	Ч	7	87,5	2	25,0	4	40,0	0	0,0	13	46,4
	Ж	8		8		10		2		28	
70 >	Ч	19	90,5	9	64,3	17	81,0	7	116,7	52	83,9
	Ж	21		14		21		6		62	
Всього	Ч	193	99,5	204	104,1	225	93,0	217	96,0	839	97,8
	Ж	194		196		242		226		858	
Всього		387		400		467		443		1697	

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість; С – Співвідношення статей.

Статеві-вікова піраміда. 1985 р.¹⁰¹

Діаграма 5.12.

У більшості п'ятирічних когорт представників активного життєвого часу, як і раніше, спостерігалось чоловіче домінування: 110,1; 139,7 або 106,4 (виняток – 98,4 для вікової групи від 20 до 24 років). Наслідки трагічних подій війни простежуються у старших когортах від 45 до 69 років. Однаково на це вплинули чинники природної чоловічої смертності.

Аналізуючи дані погосподарських книг за 1964-66 рр., ми бачимо спад народжуваності, який почався в 60-х рр. ХХ ст. На статеві-віковій піраміді за 1985 р. (Діаграма 5.12.) покоління 60-х рр. репрезентоване віковими групами 15–19 та 20–24. П'ятнадцятирічний вік є віком, у якому молодь, закінчивши 8-й клас, переїжджає навчатися до технікумів. У 17 років хлопці та дівчата вступають до вищих навчальних закладів. У 18 років, відповідно до ст. 10 Закону про загальний військовий обов'язок від 12.10.1967 р.¹⁰² всі хлопці, за винятком тих, хто навчається у ВНЗ, мають піти до армії. Студенти ВНЗ йдуть служити в 22 роки, після закінчення навчання, терміном на 1 рік. До 24 років уся молодь села або повертається на Батьківщину, або залишається на постійне місце проживання в інших містах. Отже, якщо взяти до уваги, що показники внутрішніх міграцій у 80-ті рр. одні з найбільших¹⁰³, а також дані про групи від 0 до 14 років статеві-вікової піраміди, можна зробити висновок, що спад народжуваності, який розпочався в 60-ті рр., продовжився і у 70-х, і 80-х рр.

¹⁰¹ Див. посилання до Табл. 5.42 А.

¹⁰² О всеобщей воинской обязанности : Закон СССР от 12 октября 1967 г. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1967. № 42. С. 552.

¹⁰³ Малиновська О. А. Міграція внутрішня. *Енциклопедія історії України*. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. Київ, 2009. Т. 6 : Ла-Ми. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Migratsiya_vnutrishnya (дата звернення: 10.05.2020) ; Зайончковская Ж. А. Трудовая эмиграция российских ученых. *Проблемы прогнозирования*. 2004. № 4. С. 98–108.

Доволі виразними залишаються демографічні провали як наслідки соціальних турбуленцій першої половини ХХ ст. Покоління 40-х рр., представлене віковими групами 35–39 та 40–44, народилося в часи війни 1941–45 рр. та голоду 1946–47 рр. Когорта 55–59 відображає вже зафіксоване в піраміді даних за 1966 р. невизначене зменшення групи, яка народилась у другій половині 20-х рр. Чисельність жителів, які народились з 1916-го по 1920 рр. (група 65–69), також яскраво демонструє вагоме зменшення народжуваності в період Першої світової війни та переходу Буджака під владу Румунії.

Отже, за радянських часів (1944–1991 рр.) у болгарській спільноті Південної Бессарабії відбувається демографічний перехід від «прогресивного» до «стаціонарного» типу статеві-вікової структури населення. Наочно це можна побачити у компаративній перспективі порівнянь наших відповідних підрахунків за матеріалами погосподарських книг 1949-го, 1966-го та 1985 рр. Історичні обставини розвитку етнокультурної спільноти розкриваються шляхом часток різних когорт (Таблиця 5.44 А.). Зокрема, дитяче покоління (до 14 років) на початку етапу становить 28% від усього болгарського населення регіону; на середину – 34,3%; а наприкінці – 26,5%. Дані 1966-го та 1985 рр. показують початок процесів радянської урбанізації та частковий переїзд дітей разом із дорослими до міст, але ця тенденція ще не є такою масштабною, як в 70–80-ті рр. ХХ ст. Особи активного віку (15–49 років) нараховують 61% на 1949 р.; 49,9% – на 1966 р.; та 50,5% – на 1985 р. Принципові зміни стосувалися частки осіб старше 50 років – 11% у 1949 р., які збільшуються до 15,8% у 1966 р., до 23% у 1985 р. З одного боку, це свідчить про радикальне збільшення середнього віку життя («старіння населення») та зменшення індексу смертності, а з іншого – про відхід від екстенсивного шляху демографічної стратегії (зменшення частки дітей за рахунок значного зменшення індексу народжуваності). Вагомий вплив на демографічний розподіл поколінь мали процеси механічного переміщення населення, наслідки яких помітні у середині та наприкінці періоду.

Наочно процеси трансформації співвідношення статей як загалом, так і за окремими когортами, представлені у Таблиці 5.44 Б. В цілому, чоловіки становлять від 48,8% до 49,4% від усього болгарського населення регіону, жінки відповідно від 51,2% до 50,6%. Така збалансована картина конкретизується за поколіннями. Хлопці нараховували кожну 7 особу, або 14,1% у 1949 р.; 18,6% у 1966 р. та 13,5% у 1985 р., аналогічно, дівчата – 13,9%; 15,7% та 13,0% відповідно. Приблизно рівні частки із невеликим зростанням на 1966 р. переконливо свідчать про подолання високої дитячої смертності та поступове зменшення рівня народжуваності. Частка чоловіків в активному віці дещо зменшується з умовної третини до умовної чверті за рахунок служби в армії: 29,7% в 1949 р., 23,1% у 1966 р., 25,7% в 1985 р. Подолання рівня жіночої смертності в активному віці простежується у схожих тенденціях: 31,3%, 26,8% та 24,8% відповідно. Незначне кількісне домінування жінок спостерігається лише серед осіб поважного віку, із певною динамікою до зростання: 5%, 7,3% та 10,3% становили чоловіки та 6%, 8,4% та 12,7% – жінки, відповідно: на 1949, 1966 та 1985 рр.

Органічність та гармонійність демографічної стабілізації наочно демонструють порівняння показників із підрахунками на п'ятирічних діапазонах (Таблиця 5.45 А.).

Вікова (А) та статеві-вікова (Б) структура. 1949–1985 рр.¹⁰⁴

Таблиця 5.44 А.

		1949	1966	1985
0–14	Ч	5266	630	450
	%	28,0%	34,3%	26,5%
15–49	Ч	11470	917	857
	%	61,0%	49,9%	50,5%
50 >	Ч	2063	290	390
	%	11,0%	15,8%	23,0%
Всього	Ч	18799	1837	1697
	%	100,0%	100,0%	100,0%

Ч – Чисельність.

Таблиця 5.44 Б.

			1949	1966	1985
0–14	Ч	К	2656	342	229
		%	14,1%	18,6%	13,5%
	Ж	К	2607	288	221
		%	13,9%	15,7%	13,0%
15–49	Ч	К	5583	424	436
		%	29,7%	23,1%	25,7%
	Ж	К	5883	493	421
		%	31,3%	26,8%	24,8%
50 >	Ч	К	936	135	174
		%	5,0%	7,3%	10,3%
	Ж	К	1127	155	216
		%	6,0%	8,4%	12,7%
Всього	Ч	К	9175	901	839
		%	48,8%	49,0%	49,4%
	Ж	К	9617	936	858
		%	51,2%	51,0%	50,6%
Всього			18792	1837	1697

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість.

Частки кожної із когорт стабілізуються та поступово вирівнюються: якщо на 1949 р. можна бачити покоління, які становлять майже удвічі більшу частку від середньо арифметичної, наприклад – 11,5 або 11,1% (6,7 – середня), то вже на 1985 р. виявляються лише декілька поколінних груп, що становлять помітно більшу частку (так, наприклад, 9,7% щодо групи 10–14 років). Така ситуація віддзеркалює процес зростання середнього віку та, відповідно, балансування усіх вікових груп.

¹⁰⁴ Таблицю складено автором за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградівка, Виноградне, Задуніва та Нові Трояни Болградського району Одеської області, села Дмитрівка Білгород-Дністровського району Одеської області (зберігаються в сільських рада).

Детальна вікова структура (А) та співвідношення статей (Б). 1949–1985 рр.¹⁰⁵

Таблиця 5.45 А.

		1949	1966	1985
0–4	Ч	1160	180	131
	%	6,2%	9,8%	7,7%
5–9	Ч	1952	230	154
	%	10,4%	12,5%	9,1%
10–14	Ч	2154	220	165
	%	11,5%	12,0%	9,7%
15–19	Ч	2113	144	133
	%	11,2%	7,8%	7,8%
20–24	Ч	2093	123	145
	%	11,1%	6,7%	8,5%
25–29	Ч	2150	172	127
	%	11,4%	9,4%	7,5%
30–34	Ч	1263	160	163
	%	6,7%	8,7%	9,6%
35–39	Ч	1725	103	97
	%	9,2%	5,6%	5,7%
40–44	Ч	1182	119	97
	%	6,3%	6,5%	5,7%
45–49	Ч	944	96	95
	%	5,0%	5,2%	5,6%
50–54	Ч	594	87	101
	%	3,2%	4,7%	6,0%
55–59	Ч	425	81	56
	%	2,3%	4,4%	3,3%
60–64	Ч	389	42	78
	%	2,1%	2,3%	4,6%
65–69	Ч	323	37	41
	%	1,7%	2,0%	2,4%
70 >	Ч	332	43	114
	%	1,8%	2,3%	6,7%
Всього	Ч	18799	1837	1697
	%	100,0%	100,0%	100,0%

Ч – Чисельність.

¹⁰⁵ Див. посилання до Табл. 5.44 А.

Розділ 5. Історична динаміка відтворення спільноти

Таблиця 5.45 Б.

		1949		1966		1985	
		К	С	К	С	К	С
0–4	Ч	597	106,2	97	116,9	72	122,0
	Ж	562		83		59	
5–9	Ч	985	101,9	123	115,0	75	94,9
	Ж	967		107		79	
10–14	Ч	1074	99,6	122	124,5	82	98,8
	Ж	1078		98		83	
15–19	Ч	1048	98,5	70	94,6	57	75,0
	Ж	1064		74		76	
20–24	Ч	900	75,6	55	80,9	76	110,1
	Ж	1191		68		69	
25–29	Ч	1041	93,9	92	115,0	63	98,4
	Ж	1109		80		64	
30–34	Ч	637	101,8	70	77,8	95	139,7
	Ж	626		90		68	
35–39	Ч	862	99,9	42	68,9	50	106,4
	Ж	863		61		47	
40–44	Ч	615	108,5	56	88,9	49	102,1
	Ж	567		63		48	
45–49	Ч	480	103,7	39	68,4	46	93,9
	Ж	463		57		49	
50–54	Ч	286	92,9	42	93,3	49	94,2
	Ж	308		45		52	
55–59	Ч	187	78,6	45	125,0	25	80,6
	Ж	238		36		31	
60–64	Ч	172	79,3	21	100,0	35	81,4
	Ж	217		21		43	
65–69	Ч	136	72,7	16	76,2	13	46,4
	Ж	187		21		28	
70 >	Ч	155	87,6	11	34,4	52	83,9
	Ж	177		32		62	
Всього	Ч	9175	95,4	901	96,3	839	97,8
	Ж	9617		936		858	
Всього		18792		1837		1697	

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість; С – Співвідношення статей.

Компаративна перспектива 1949–1985 рр. стосовно статево-вікового співвідношення (С) за п'ятирічними діапазонами (Таблиця 5.45 Б) дозволяє припустити вплив соціальних факторів на демографічний розвиток болгарської спільноти Південної Бессарабії. Загалом природні показники на 1949 р. виглядають у порівнянні із 1966-м та 1985 рр. гармонійними. Розбіжності у С значно зростають на 1985 р.: від 46,4 (особи 65–70 років) до 139,7 (30–34 роки). Такі показники можуть бути пояснені лише наслідками внутрішніх переселень та тенденціями до урбанізації. Саме результати цих процесів, на наше припущення, фіксуються в окремих поколінних групах.

5.1.5. Властивості статево-вікової структури. 1991–2015 рр.

Характеристику демографічної ситуації серед болгар Бессарабії сучасного етапу (з 1991 р.) можна провести шляхом вибірових підрахунків матеріалів погосподарських книг на 1991–1995 та на 2011–2015 рр. Кількісно вони доволі репрезентативні, оскільки охоплюють модельовану вибірку. Хронологічно крок відбору саме відповідає початку та кінцю цього етапу.

На 1995 р. (Таблиця 5.46 А.) істотно зменшилася частка дітей з 25,7% до 21,0% (замість кожної четвертої, діти вже становлять кожну п'яту особу у спільноті). Високий ступінь ймовірності, що фактична чисельність була меншою, оскільки на той час вже нерідкими були випадки переїзду їх разом із батьками до міст. Часткова варіативність у поселеннях виявляється значною – від 17,9% (у Главанах) до 25,8% (у Дмитрівці). Така розбіжність може бути пояснена як залишками попередньої демографічної моделі (висока народжуваність в окремих поселеннях), так і соціальними чинниками (переселення до міст регіону).

Саме так можна пояснити виявлений високий ступінь варіативності відсотків осіб активного віку: від 44,7% (Главани) до 67,5% (Нові Трояни); середня – 53,8%. Це також характерно щодо когорти поважного віку: від 12,6 (Нові Трояни) до 37,4% (Главани); середній показник становить чверть – 25,2%. Очевидним є зростання частки осіб поважного віку до типової пропорції стабільного населення – 25 : 50 : 25 (на 1995 р. фактично – 21 : 53,8 : 25,2).

Незважаючи на загальну гендерну збалансованість (48,7% від усіх мешканців належало чоловікам та 51,3% – жінкам), жінки домінують у дорослих когортах, але в дитячій на 11% хлопців припадає 10% дівчат (Таблиця 5.46 Б.). Підкреслимо високу варіативність цього співвідношення за окремими поселеннями. Саме цей момент наводить нас на думку про штучність демографічної ситуації, що була породжена механічними переміщеннями частини мешканців сіл до міст внаслідок урбанізаційних процесів.

Більш яскраво болгарську спільноту Південної Бессарабії наприкінці ХХ ст. характеризують підрахунки із п'ятирічним кроком відбору (Таблиця 5.47 А та Б.). Ознаки стабільної групи, що окреслені вище, чітко простежуються у пропорціональному розподілі мікрокогорт. Крім груп 15–19 років (9,6%), 20–24 роки (10,6%) та 40–44 роки (8,9%), решта груп знаходиться у межах арифметичного середнього: від 6% до 7%. Натомість, менше середнього, як і раніше, є вікові групи поважного віку. Така ситуація впевнено свідчить про демографічну стабільність групи в умовах збільшення середньої тривалості життя.

Вікова (А) та статеві-вікова (Б) структура. 1995 р.¹⁰⁶

Таблиця 5.46 А.

1995		Село				Всього
		Главани	Виноградне	Дмитрівка	Нові Трояни	
0–14	Ч	67	79	116	90	352
	%	17,9%	19,7%	25,8%	19,9%	21,0%
15–49	Ч	167	196	234	305	902
	%	44,7%	48,8%	52,1%	67,5%	53,8%
50 >	Ч	140	127	99	57	423
	%	37,4%	31,6%	22,0%	12,6%	25,2%
Всього	Ч	374	402	449	452	1677
	%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Ч – Чисельність.

Таблиця 5.46 Б.

1995			Село				Всього
			Главани	Виноградне	Дмитрівка	Нові Трояни	
0–14	Ч	К	32	42	59	52	185
		%	8,6%	10,4%	13,1%	11,5%	11,0%
	Ж	К	35	37	57	38	167
		%	9,4%	9,2%	12,7%	8,4%	10,0%
15–49	Ч	К	87	98	118	147	450
		%	23,3%	24,4%	26,3%	32,5%	26,8%
	Ж	К	80	98	116	158	452
		%	21,4%	24,4%	25,8%	35,0%	27,0%
50 >	Ч	К	56	63	39	23	181
		%	15,0%	15,7%	8,7%	5,1%	10,8%
	Ж	К	84	64	60	34	242
		%	22,5%	15,9%	13,4%	7,5%	14,4%
Всього	Ч	К	175	203	216	222	816
		%	46,8%	50,5%	48,1%	49,1%	48,7%
	Ж	К	199	199	233	230	861
		%	53,2%	49,5%	51,9%	50,9%	51,3%
		К	374	402	449	452	1677

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість.

Підрахунки за статеві-віковим співвідношенням (С) аналогічних хронологічних діапазонів на 1995 р. розкривають не стільки демографічні тенденції, скільки соціальні чинники (Таблиця 5.47 Б.). У середньому простежується кількісне та пропорційне домінування жінок – 94,8, що притаманне сучасному суспільству. Серед болгар Бессарабії цей показник більш гармонійний – на 2001 р. середній коефіцієнт С

¹⁰⁶ Таблицю складено автором за даними господарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградне, та Нові Трояни Болградського району Одеської області; села Дмитрівка Білгород-Дністровського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

Детальна вікова структура (А) та співвідношення статей (Б). 1995 р.¹⁰⁷

Таблиця 5.47 А.

1995		Село				Всього
		Главани	Виноградне	Дмитрівка	Нові Трояни	
0-4	Ч	29	23	38	19	109
	%	7,8%	5,7%	8,5%	4,2%	6,5%
5-9	Ч	16	33	36	30	115
	%	4,3%	8,2%	8,0%	6,6%	6,9%
10-14	Ч	22	23	42	41	128
	%	5,9%	5,7%	9,4%	9,1%	7,6%
15-19	Ч	22	31	38	70	161
	%	5,9%	7,7%	8,5%	15,5%	9,6%
20-24	Ч	30	50	39	59	178
	%	8,0%	12,4%	8,7%	13,1%	10,6%
25-29	Ч	31	25	30	13	99
	%	8,3%	6,2%	6,7%	2,9%	5,9%
30-34	Ч	27	24	37	21	109
	%	7,2%	6,0%	8,2%	4,6%	6,5%
35-39	Ч	22	18	33	30	103
	%	5,9%	4,5%	7,3%	6,6%	6,1%
40-44	Ч	16	26	38	70	150
	%	4,3%	6,5%	8,5%	15,5%	8,9%
45-49	Ч	19	22	19	42	102
	%	5,1%	5,5%	4,2%	9,3%	6,1%
50-54	Ч	27	24	13	16	80
	%	7,2%	6,0%	2,9%	3,5%	4,8%
55-59	Ч	15	24	20	11	70
	%	4,0%	6,0%	4,5%	2,4%	4,2%
60-64	Ч	26	30	16	7	79
	%	7,0%	7,5%	3,6%	1,5%	4,7%
65-69	Ч	15	16	12	9	52
	%	4,0%	4,0%	2,7%	2,0%	3,1%
70 >	Ч	57	33	38	14	142
	%	15,2%	8,2%	8,5%	3,1%	8,5%
Всього	Ч	374	402	449	452	1677
	%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Ч – Чисельність.

¹⁰⁷ Див. посилання до Табл. 5.46 А.

Розділ 5. Історична динаміка відтворення спільноти

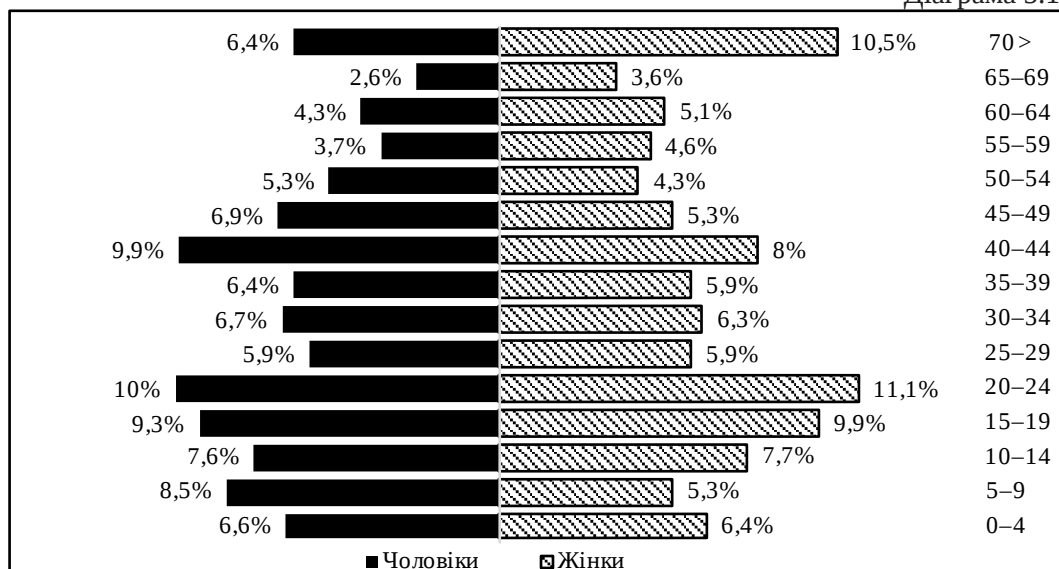
Таблиця 5.47 Б.

1995		Село								Всього	
		Главани		Виноградне		Дмитрівка		Нові Трояни			
		К	С	К	С	К	С	К	С	К	С
0-4	Ч	12	70,6	12	109,1	19	100,0	11	137,5	54	98,2
	Ж	17		11		19		8		55	
5-9	Ч	10	166,7	19	135,7	22	157,1	18	150,0	69	150,0
	Ж	6		14		14		12		46	
10-14	Ч	10	83,3	11	91,7	18	75,0	23	127,8	62	93,9
	Ж	12		12		24		18		66	
15-19	Ч	12	120,0	14	82,4	20	111,1	30	75,0	76	89,4
	Ж	10		17		18		40		85	
20-24	Ч	13	76,5	24	92,3	17	77,3	28	90,3	82	85,4
	Ж	17		26		22		31		96	
25-29	Ч	14	82,4	12	92,3	15	100,0	7	116,7	48	94,1
	Ж	17		13		15		6		51	
30-34	Ч	15	125,0	13	118,2	16	76,2	11	110,0	55	101,9
	Ж	12		11		21		10		54	
35-39	Ч	12	120,0	10	125,0	16	94,1	14	87,5	52	102,0
	Ж	10		8		17		16		51	
40-44	Ч	9	128,6	13	100,0	25	192,3	34	94,4	81	117,4
	Ж	7		13		13		36		69	
45-49	Ч	12	171,4	12	120,0	9	90,0	23	121,1	56	121,7
	Ж	7		10		10		19		46	
50-54	Ч	14	107,7	12	100,0	8	160,0	9	128,6	43	116,2
	Ж	13		12		5		7		37	
55-59	Ч	6	66,7	10	71,4	9	81,8	5	83,3	30	75,0
	Ж	9		14		11		6		40	
60-64	Ч	9	52,9	18	150,0	6	60,0	2	40,0	35	79,5
	Ж	17		12		10		5		44	
65-69	Ч	6	66,7	8	100,0	3	33,3	4	80,0	21	67,7
	Ж	9		8		9		5		31	
70 >	Ч	21	58,3	15	83,3	13	52,0	3	27,3	52	57,8
	Ж	36		18		25		11		90	
Всього	Ч	175	87,9	203	102,0	216	92,7	222	96,5	816	94,8
	Ж	199		199		233		230		861	
Всього		374		402		449		452		1677	

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість; С – Співвідношення статей.

Статеві-вікова піраміда. 1995 р.¹⁰⁸

Діаграма 5.13.

в Одеській області становить 87,9¹⁰⁹. За мікрокогортами ситуація виглядає дещо розбалансованою. Біологічною випадковістю слід вважати показник 150 щодо групи у 5–9 років. Серед решти дитячих та молодих поколінь (до 29 років) простежуються майже середні для групи індекси *C*, які дорівнюють: 98,2; 93,9; 89,4; 85,4; 94,1. Ймовірно, ми маємо справу із наслідками процесів урбанізації та переселення частини населення до міст навчання. Більш-менш збалансованими виглядають особи у віці від 30 до 39 років, серед яких *C* = 101,9 та 102. Старші когорти осіб активного віку (40–54 роки) виглядають вже інакше: 117,4; 121,7; 116,2. Серед них відчутний дефіцит осіб жіночої статі, який радикально трансформується у зворотний серед осіб поважного віку. Територіальна варіативність цього показника досить значна, що, на нашу думку, лише посилює аргументацію про соціальні чинники трансформації статеві-вікових характеристик болгар Південної Бессарабії на 1995 р.

Досить цікавим показником демографічних, а особливо соціальних трансформацій, є статеві-вікова піраміда болгарського населення (Діаграма 5.13.). Насамперед можна відзначити більш-менш збалансовану гендерну структуру. У групах від 0 до 40 років лише в когорті 5–9 хлопці істотно переважають, в усіх інших різниця часток не перебільшує 1,1%. Очевидною є пролонгація тенденції до зменшення народжуваності і після 1985 року. У відсотках до загальної кількості три перші вікові групи склали 10–14 – 7,6%, 5–9 – 6,9%, 0–4 – 6,5%. В цілому – 21% (Таблиця 5.47 А.).

Вікові групи 15–19 та 20–24 відображають зміни в суспільстві під впливом історичних обставин та соціальної турбуленції першої половини 90-х років ХХ ст. По-

¹⁰⁸ Див. посилання до Табл. 5.46 А.

¹⁰⁹ Всеукраїнський перепис населення. 2001 р. URL: http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/sex_region/odesa/ (дата звернення: 15.05.2020).

чинаючи з 1949 року, частки цих двох когорт невеликі порівняно з попередніми та наступними. Але аналізуючи статево-вікову піраміду за 1995 рік, ми бачимо абсолютну зворотну тенденцію. Безумовно, це пов'язане із соціально-економічними та політичними змінами цього часу. По-перше, значна різниця в частках груп 20–24 та 25–29 свідчить про досить різке зменшення міграційного потоку з села до міста, що фіксується загальними статистичними даними¹¹⁰. По-друге, досить велика кількість хлопців 15–24 років є наслідком появи різновиду можливостей не піти в армію, незважаючи на загальний військовий обов'язок відповідно до закону від 25 березня 1992 року¹¹¹. По-третє, істотне погіршення економічного становища болгарських сімей впливає на зменшення кількості молодих людей, які почали навчання у ВНЗ. Ці три фактори відіграють вирішальну роль у тому, що представники болгарської спільноти, народжені в інтервалі з 1971-го до 1980 року, здебільшого, залишаються вдома.

Наступні три вікові групи з 25 до 39 років досить чітко окреслюють гендерно збалансований широкий демографічний провал. Покоління, народжене в період з 1956-го до 1970 року, яскраво відображає інтенсивні міграційні процеси з 1973-го до 1991 року. Діти, народжені в 1956 році, досягли сімнадцятирічного віку у 1973 р. Але до 1974 вони не могли вільно пересуватися країною. Згідно з положенням про паспорти, затвердженим 21 жовтня 1953 р., сільські мешканці не можуть залишити місце проживання більше ніж на 30 діб, та й то за умови отримання відповідної довідки в сільраді. У такому вигляді паспортна система існує до 1974 р.¹¹² Поява можливості вільного виїзду до міст відкриває шлях для міграції болгарського населення з метою навчання, роботи та постійного проживання.

Вікова група 40–44 є єдиною групою, народженою після демографічної ями 40-х рр., та не має можливості для переселення, що яскраво відображається на статево-віковій піраміді. Дисбаланс когорт старше 45 років пов'язаний із демографічними особливостями часів їх народження (до 1951 року) та коливаннями показників смертності осіб поважного віку.

Через 20 років тенденції до «старіння» болгарського населення Південної Бессарабії значно посилюються (Таблиця 5.48 А.). Когорта наймолодших становить лише 14,4%, група репродуктивного віку зменшується до 49,9%, а частка представників соціуму старше 50 років збільшується на 10,4% порівняно з 1995 роком та досягає показників в 35,6%. Отже, загальне співвідношення когорт 14,4 : 49,9 : 35,6 свідчить, що болгарська спільнота Буджака в середині 20-х рр. ХХІ ст. вже має властивості регресивної демографічної структури. Територіальна варіативність настільки значна, що в окремих поселеннях ці тенденції прослідковуються ще яскравіше. Зокрема, у Виноградному (12,1 : 49,0 : 38,8) та Главанах (12,9 : 51,2 : 35,8).

¹¹⁰ Малиновська О. А. Міграція внутрішня. *Енциклопедія історії України*. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. Київ, 2009. Т. 6 : Ла-Мі. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Migratsiya_vnutrishnya (дата звернення: 12.05.2020).

¹¹¹ Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25 березня 1992 р. № 2232-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text> (дата звернення: 12.05.2020).

¹¹² Вронська Т. В., Кульчицький С. В. Паспортизація населення. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Pasportyzatsiia_naselennia (дата звернення: 12.05.2020).

Вікова (А) та статеві-вікова (Б) структура. 2015 р.¹¹³

Таблиця 5.48 А.

2015		Село				Всього
		Главани	Виноградне	Дмитрівка	Нові Трояни	
0–14	Ч	31	44	70	70	215
	%	12,9%	12,1%	16,2%	15,4%	14,4%
15–49	Ч	123	178	224	218	743
	%	51,2%	49,0%	52,0%	48,0%	49,9%
50 >	Ч	86	141	137	166	530
	%	35,8%	38,8%	31,8%	36,6%	35,6%
Всього	Ч	240	363	431	454	1488
	%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Ч – Чисельність.

Таблиця 5.48 Б.

2015			Село				Всього
			Главани	Виноградне	Дмитрівка	Нові Трояни	
0–14	Ч	К	15	27	36	33	111
		%	6,3%	7,4%	8,4%	7,3%	7,5%
	Ж	К	16	17	34	37	104
		%	6,7%	4,7%	7,9%	8,2%	7,0%
15–49	Ч	К	67	89	117	119	392
		%	27,9%	24,5%	27,1%	26,3%	26,4%
	Ж	К	56	89	107	98	350
		%	23,3%	24,5%	24,8%	21,6%	23,5%
50 >	Ч	К	44	64	62	78	248
		%	18,3%	17,6%	14,4%	17,2%	16,7%
	Ж	К	42	77	75	88	282
		%	17,5%	21,2%	17,4%	19,4%	19,0%
Всього	Ч	К	126	180	215	230	751
		%	52,5%	49,6%	49,9%	50,8%	50,5%
	Ж	К	114	183	216	223	736
		%	47,5%	50,4%	50,1%	49,2%	49,5%
		К	240	363	431	453	1487

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість.

Гендерне співвідношення порівняно з 1995 роком змінюється на користь чоловіків. На 50,5% чоловіків припадає 49,5% жінок. Проте, увага до цього показника на рівні окремих анклавів та певних когорт демонструє їх розбалансованість (Таблиця 5.48 Б.).

¹¹³ Таблицю складено автором за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградівка, Виноградне, Задунівка та Нові Трояни Болградського району Одеської області, села Дмитрівка Білгород-Дністровського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

Умовно гармонійна ситуація спостерігається у дитячій та підлітковій когортах. На 7,5% від усіх хлопців припадає 7% дівчат (враховуючи середні показники України 2001 р. це виглядає природним). Проте, знов Виноградне надає атипові дані – 7,4% проти 4,7% відповідно. Натомість, саме у цьому анклаві спостерігається найбільш гармонійне співвідношення серед осіб активного віку – 24,5% проти 24,5%. У решті поселень, які потрапляють до вибірки, чоловіки домінують над жінками на понад 2%, а у середньому – 26,4% на 23,5%. Щодо представників поважного покоління, то тут наявне незначне традиційне превалювання жінок – 16,7% осіб чоловічої проти 19% жіночої статі.

Слід додати, що фактична статево-вікова структура у болгарських поселеннях Бессарабії гірша. Через формальне урахування дітей та осіб активного віку в сільських поселеннях регіону, а реальним їх проживанням у містах та за кордоном, можна констатувати, що громади на 2015 р. вже характеризуються як глибоко регресивні у демографічному вимірі.

Ще раз повернемося до тези про «старіння» болгарського населення Південної Бессарабії на 2015 р. Вона підкріплюється аргументами через увагу до статево-вікових характеристик, які підраховані з інтервалом у п'ять років (Таблиця 5.49 А.). Вперше у своїй історії ці показники майже рівномірно розподіляються за цими когортами, укладаючись між 4,6% та 8,7%. Показово, що дитячі групи менші за арифметичні середні: 4,6%; 4,6% та 5,2% (середня – 6,7). Вище цієї середньої частки представники активного віку – від 15 до 54 років. Такі емпіричні дані яскраво розкривають тенденцію переходу від стабільного до регресивного демографічного стану, якому характерне зниження частки дітей та істотне збільшення частки осіб поважного віку.

В Таблиці 5.49 А. представлені щорічні дані народжуваності в групі 0–4. З них очевидно, що в 2014 році народилося 20 дітей, імовірно зачатих у попередньому році, а в 2015 році на світ з'явилося лише 5 немовлят – в чотири рази менше. Вочевидь, ми маємо справу з досить різким спадом народжуваності у зв'язку з початком нового періоду соціальної турбулентності, пов'язаної з Революцією Гідності, АТО та глибокою економічною кризою в Україні.

Співвідношення статей за цими ж когортами (Таблиця 5.49 Б.) показують гендерні аспекти демографічних тенденцій. Загалом, цей показник виглядає типовим – 102, проте на рівні окремих п'ятирічних поколінь він є гармонійним лише щодо дітей молодшого покоління, дорослих та осіб поважного віку. Для поколінь від 30 до 49 років С значно радикальніші: 150 (тобто у півтора рази більше чоловіків); 91 (майже середній по Україні); знов 157,5 та знов 88,1. Така ситуація чітко відображає наслідки міграційних процесів – виїзд осіб активного віку на заробітки до міст або за кордон. Подібне співвідношення статей у жодному разі не може бути пояснене природними демографічними факторами, а лише механічними переміщеннями населення.

Статево-вікова піраміда болгарського населення Південної Бессарабії яскраво демонструє низку соціально-демографічних процесів та реакції населення, яке до них адаптується. Насамперед, наймолодші групи піраміди підтверджують продовження процесів спаду народжуваності, які почалися ще в 60-х рр. ХХ ст. Особливо показово це демонструють відомості про чоловічу половину суспільства віком від 0 до 14 років. Відсутність зменшення чоловіків в когортах 15–19 та 20–24 свідчить про

Детальна вікова структура (А) та співвідношення статей (Б). 2015 р.¹¹⁴

Таблиця 5.49 А.

2015		Село				Всього
		Главани	Виноградне	Дмитрівка	Нові Трояни	
< 1	Ч	1	1	2	1	5
1	Ч	3	6	8	3	20
2-4	Ч	7	7	15	14	43
0-4	Ч	11	14	25	18	68
	%	4,6%	3,9%	5,8%	4,0%	4,6%
5-9	Ч	7	11	25	26	69
	%	2,9%	3,0%	5,8%	5,7%	4,6%
10-14	Ч	13	19	20	26	78
	%	5,4%	5,2%	4,6%	5,7%	5,2%
15-19	Ч	16	20	34	36	106
	%	6,7%	5,5%	7,9%	7,9%	7,1%
20-24	Ч	15	29	38	19	101
	%	6,3%	8,0%	8,8%	4,2%	6,8%
25-29	Ч	15	30	45	30	120
	%	6,3%	8,3%	10,4%	6,6%	8,1%
30-34	Ч	21	26	25	33	105
	%	8,8%	7,2%	5,8%	7,3%	7,1%
35-39	Ч	16	21	34	58	129
	%	6,7%	5,8%	7,9%	12,8%	8,7%
40-44	Ч	17	31	24	31	103
	%	7,1%	8,5%	5,6%	6,8%	6,9%
45-49	Ч	23	21	24	11	79
	%	9,6%	5,8%	5,6%	2,4%	5,3%
50-54	Ч	27	26	32	17	102
	%	11,3%	7,2%	7,4%	3,7%	6,9%
55-59	Ч	15	21	34	28	98
	%	6,3%	5,8%	7,9%	6,2%	6,6%
60-64	Ч	10	27	24	63	124
	%	4,2%	7,4%	5,6%	13,9%	8,3%
65-69	Ч	9	17	16	37	79
	%	3,8%	4,7%	3,7%	8,1%	5,3%
70 >	Ч	25	50	31	21	127
	%	10,4%	13,8%	7,2%	4,6%	8,5%
Всього	Ч	240	363	431	454	1488
	%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Ч – Чисельність.

¹¹⁴ Див. посилання до Табл. 5.48 А.

Розділ 5. Історична динаміка відтворення спільноти

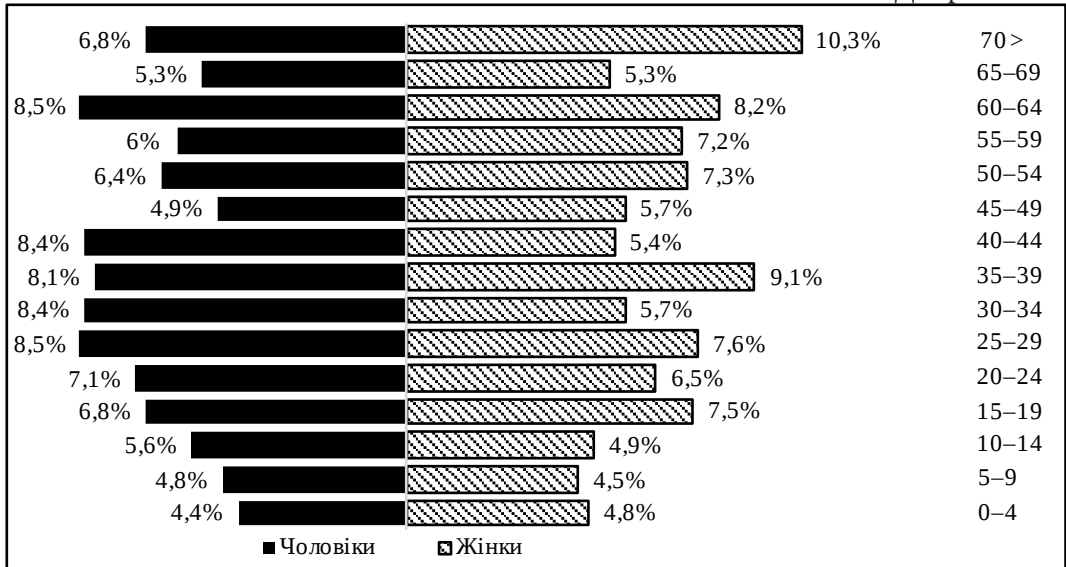
Таблиця 5.49 Б.

2015		Село								Всього	
		Главани		Виноградне		Дмитрівка		Нові Трояни			
		К	С	К	С	К	С	К	С	К	С
0-4	Ч	6	120,0	8	133,3	12	92,3	7	63,6	33	94,3
	Ж	5		6		13		11		35	
5-9	Ч	5	250,0	6	120,0	12	92,3	13	100,0	36	109,1
	Ж	2		5		13		13		33	
10-14	Ч	4	44,4	13	216,7	12	150,0	13	100,0	42	116,7
	Ж	9		6		8		13		36	
15-19	Ч	8	100,0	7	53,8	15	78,9	21	140,0	51	92,7
	Ж	8		13		19		15		55	
20-24	Ч	9	150,0	16	123,1	18	90,0	10	111,1	53	110,4
	Ж	6		13		20		9		48	
25-29	Ч	8	114,3	15	100,0	26	136,8	15	100,0	64	114,3
	Ж	7		15		19		15		56	
30-34	Ч	15	250,0	15	136,4	15	150,0	18	120,0	63	150,0
	Ж	6		11		10		15		42	
35-39	Ч	7	77,8	9	75,0	18	112,5	27	90,0	61	91,0
	Ж	9		12		16		30		67	
40-44	Ч	9	112,5	18	138,5	14	140,0	22	244,4	63	157,5
	Ж	8		13		10		9		40	
45-49	Ч	11	91,7	9	75,0	11	84,6	6	120,0	37	88,1
	Ж	12		12		13		5		42	
50-54	Ч	17	170,0	10	62,5	13	68,4	8	88,9	48	88,9
	Ж	10		16		19		9		54	
55-59	Ч	7	87,5	10	90,9	16	88,9	12	75,0	45	84,9
	Ж	8		11		18		16		53	
60-64	Ч	4	66,7	14	107,7	15	166,7	31	96,9	64	106,7
	Ж	6		13		9		32		60	
65-69	Ч	6	200,0	9	112,5	8	100,0	17	85,0	40	102,6
	Ж	3		8		8		20		39	
70 >	Ч	10	66,7	21	72,4	10	47,6	10	90,9	51	67,1
	Ж	15		29		21		11		76	
Всього	Ч	126	110,5	180	98,4	215	99,5	230	103,1	751	102,0
	Ж	114		183		216		223		736	
Всього		240		363		431		453		1487	

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість; С – Співвідношення статей.

Статеві-вікова піраміда. 2015 р.¹¹⁵

Діаграма 5.14.

незначну частку хлопців, які пішли служити в армію. Чотири вікові групи чоловіків з 25 до 44 років мають досить близькі частки від загальної кількості представників чоловічої статі. Це покоління народжене протягом 70-х – 80-х рр. ХХ ст. Частина залишаються в селі після спаду міграційної активності на початку 90-х рр. Когорти віком 45–59 є поколінням, більшість якого переїжджає на постійне проживання до міст у період пікових показників внутрішніх переселень з 1974-го до 1991 року.

Значний дисбаланс у вікових групах жіночої статі пов'язаний з низкою факторів. Дівчата зазвичай вчаться краще та здебільшого виїжджають для продовження навчання до міст України та за кордон. Досить мала частина повертається до рідного села. У зв'язку з остаточно розмиванням ендегамного кола, молоді жінки вже дуже рідко виходять заміж за хлопців у своєму населеному пункті. Але найважливішим фактором вікового дисбалансу серед представниць жіночої статі є їх значно більша залученість до трудових міграцій, що стали основним шляхом поповнення сімейного бюджету в другому десятиріччі ХХІ ст.

Узагальнюючи демографічні характеристики та тенденції серед болгарського населення Південної Бессарабії на сучасному етапі, проведемо порівняння статеві-вікових якостей групи на 1995 та 2015 рр. (Таблиця 5.50 А. Дані на 1985 р. наведені для підкреслення історичної динаміки). Така компаративна перспектива розкриває особливості другого демографічного переходу, який відбувається на сучасному етапі.

Якщо перший перехід породжений поліпшенням соціальної інфраструктури та обставин життєдіяльності, то сучасний пов'язаний із механічними переміщеннями популяції. Близько третини від загальної чисельності групи обирають міграційні стратегії свого життя – переселення різних типів: від сезонних тимчасових до постійних. Через

¹¹⁵ Див. посилання до Табл. 5.48 А.

Вікова (А) та статеві-вікова (Б) структура. 1985–2015 рр.¹¹⁶

Таблиця 5.50 А.

		1985	1995	2015
0–14	Ч	450	352	215
	%	26,5%	21,0%	14,4%
15–49	Ч	857	902	743
	%	50,5%	53,8%	49,9%
50 >	Ч	390	423	530
	%	23,0%	25,2%	35,6%
Всього	Ч	1697	1677	1488
	%	100,0%	100,0%	100,0%

Ч – Чисельність.

Таблиця 5.50 Б.

			1985	1995	2015
0–14	Ч	К	229	185	111
		%	13,5%	11,0%	7,5%
	Ж	К	221	167	104
		%	13,0%	10,0%	7,0%
15–49	Ч	К	436	450	392
		%	25,7%	26,8%	26,4%
	Ж	К	421	452	350
		%	24,8%	27,0%	23,5%
50 >	Ч	К	174	181	248
		%	10,3%	10,8%	16,7%
	Ж	К	216	242	282
		%	12,7%	14,4%	19,0%
Всього	Ч	К	839	816	751
		%	49,4%	48,7%	50,5%
	Ж	К	858	861	736
		%	50,6%	51,3%	49,5%
Всього	К	1697	1677	1487	

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість.

цей чинник сучасне болгарське населення Буджака виявляє тенденції до трансформації демографічної структури від стаціонарного до регресивного типу.

Цей перехід яскраво демонструє зменшення частки дітей: 26,5% у 1985 р. знижується до 21% у 1995 р. та 14,4% у 2015 р. Для типової регресивної моделі він має бути нижче 25%. Якщо врахувати той факт, що частина дітей формально прописана у селі, а фактично – мешкає у містах, то вірогідно, що відсоток групи 0–14 досягає 10%.

¹¹⁶ Таблицю складено автором за даними погосподарських книг сільських рад сіл Главани, Виноградівка, Виноградне, Задунаївка та Нові Трояни Болградського району Одеської області, села Дмитрівка Білгород-Дністровського району Одеської області (зберігаються в сільських радах).

Майже незмінною залишається частка осіб активного життєвого віку 50,5%; 53,8% та 49,9% відповідно. Те саме припущення дозволяє відкоригувати їхню частку до 35–40% фактичного перебування, що відповідає відходу від стабільного демографічного режиму. Відбувається значне зростання відсотків осіб поважного віку: з 23% на 1985 р. вони дещо збільшуються до 25,2% на 1995 р. та істотно зростають до 35,6% на 2015 р.

Знов-таки, враховуючи різницю між формальним та фактичним місцем перебування, можна припустити, що когорта осіб поважного віку становить не менше 40%.

Ці підрахунки розкриваються і на матеріалах статеві-вікових характеристик. За великими когортами (Таблиця 5.50 Б.) бачимо зменшення частки хлопчиків майже удвічі з 13,5% у 1985 р. до 7,5% у 2015 р., аналогічно й дівчат – з 13% до 6,99%. Майже незмінними залишаються частки чоловіків та жінок в активній віковій когорті: 25,7% та 26,4%; 24,8% та 23,5% відповідно. Наголосимо, що частки представників обох статей зростають у 1995 р. до 26,8% та 27%. Істотно збільшуються частки представників поважного віку з 10,3% до 16,7% для чоловіків та 12,7% до 18,9% у жінок.

Чинники соціальних міграцій та другий демографічний перехід яскравіше спостерігаються за аналогічними показниками, які вираховуються з інтервалом у п'ять років. Із Таблиці 5.51 А. видно, як відбувається пропорційний перерозподіл між окремими когортами. Якщо на 1995 р. цей процес лише розпочинається та показники майже дорівнюють схожим на 1985 р., то на 2015 р. показники у групі дітей вже у півтора-два рази менші. Наприклад: 7,7% та 9,1% на 1985 р. щодо дітей до 9 років на 2015 р. нараховують 4,6% та 4,6%. Наявне чітке зростання частки в окремих 5-річних поколіннях групи осіб активного віку. Зокрема, 5,7% на 1985 р. щодо осіб віком від 35 до 39 років перетворюються на 8,7% у 2015 р. Також простежується більш ніж подвійне зростання аналогічних показників щодо осіб віком від 50 до 70 років. Так, 2,4% на 1985 р. для покоління 65–69 років зростає до 5,3% на 2015 р. Це зайвий раз підкреслює, що «старіння» болгарського населення Бессарабії на сучасному етапі йде не лише за рахунок збільшення середньої тривалості життя, а й через соціальні фактори механічної депопуляції.

Ще яскравіше демографічні тенденції у болгарському середовищі Буджака на сучасному етапі розкривають підрахунки статеві-вікового співвідношення (С) з інтервалом у п'ять років (Таблиця 5.51 Б.). Очевидні наслідки механічного переміщення населення у дитячій когорті, оскільки тут, незважаючи на характерність С (діапазон від 93,9 до 150), є наявність випадковості в окремих когортах. Наприклад, у віці від 5 до 9 років на 1985 р. співвідношення статей нараховує 94,9, а вже на 1995 р. – 150, на 2015 р. знов вирівнюється до 109,1. Таке розбалансування не тільки свідчить про переселення частини дітей до інших регіонів, але й становить гіпотетичну демографічну втрату у наступні часи, зменшує природний потенціал популяції. Результати «чоловічих» міграцій до міст яскраво простежуються як у когортах активного, так і поважного віку. Саме це призвело до вирівнювання коефіцієнта в цілому: 87,8 на 1985 р. посилюється до 94,8 («чоловічий дефіцит») та, навпаки, істотно збільшується до 102 у 2015 р. (традиційний початок «жіночого дефіциту» припадає на 105–110).

Розділ 5. Історична динаміка відтворення спільноти

Детальна вікова структура (А) та співвідношення статей (Б). 1985–2015 рр.¹¹⁷

Таблиця 5.51 А.

		1985	1995	2015
0–4	Ч	131	109	68
	%	7,7%	6,5%	4,6%
5–9	Ч	154	115	69
	%	9,1%	6,9%	4,6%
10–14	Ч	165	128	78
	%	9,7%	7,6%	5,2%
15–19	Ч	133	161	106
	%	7,8%	9,6%	7,1%
20–24	Ч	145	178	101
	%	8,5%	10,6%	6,8%
25–29	Ч	127	99	120
	%	7,5%	5,9%	8,1%
30–34	Ч	163	109	105
	%	9,6%	6,5%	7,1%
35–39	Ч	97	103	129
	%	5,7%	6,1%	8,7%
40–44	Ч	97	150	103
	%	5,7%	8,9%	6,9%
45–49	Ч	95	102	79
	%	5,6%	6,1%	5,3%
50–54	Ч	101	80	102
	%	6,0%	4,8%	6,9%
55–59	Ч	56	70	98
	%	3,3%	4,2%	6,6%
60–64	Ч	78	79	124
	%	4,6%	4,7%	8,3%
65–69	Ч	41	52	79
	%	2,4%	3,1%	5,3%
70 >	Ч	114	142	127
	%	6,7%	8,5%	8,5%
Всього	Ч	1697	1677	1488
	%	100,0%	100,0%	100,0%

Ч – Чисельність.

¹¹⁷ Див. посилання до Табл. 5.50 А.

Таблиця 5.51 Б.

		1985		1995		2015	
		К	С	К	С	К	С
0-4	Ч	72	122,0	54	98,2	33	94,3
	Ж	59		55		35	
5-9	Ч	75	94,9	69	150,0	36	109,1
	Ж	79		46		33	
10-14	Ч	82	98,8	62	93,9	42	116,7
	Ж	83		66		36	
15-19	Ч	57	75,0	76	89,4	51	92,7
	Ж	76		85		55	
20-24	Ч	76	110,1	82	85,4	53	110,4
	Ж	69		96		48	
25-29	Ч	63	98,4	48	94,1	64	114,3
	Ж	64		51		56	
30-34	Ч	95	139,7	55	101,9	63	150,0
	Ж	68		54		42	
35-39	Ч	50	106,4	52	102,0	61	91,0
	Ж	47		51		67	
40-44	Ч	49	102,1	81	117,4	63	157,5
	Ж	48		69		40	
45-49	Ч	46	93,9	56	121,7	37	88,1
	Ж	49		46		42	
50-54	Ч	49	94,2	43	116,2	48	88,9
	Ж	52		37		54	
55-59	Ч	25	80,6	30	75,0	45	84,9
	Ж	31		40		53	
60-64	Ч	35	81,4	35	79,5	64	106,7
	Ж	43		44		60	
65-69	Ч	13	46,4	21	67,7	40	102,6
	Ж	28		31		39	
70 >	Ч	52	83,9	52	57,8	51	67,1
	Ж	62		90		76	
Всього	Ч	839	97,8	816	94,8	751	102,0
	Ж	858		861		736	
Всього		1697		1677		1487	

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки; К – Кількість; С – Співвідношення статей.

5.2. Динаміка чисельності, чинники та моделі приросту населення.

Розуміння та інтерпретація питання загальної чисельності болгар Південної Бессарабії та її історичної динаміки протягом ХІХ – початку ХХІ ст. залежать від категорій історичної демографії. Залучаючи її методи, можна встановити складні процеси зростання/зменшення кількості населення та факторів, що визначають трансформацію цих процесів. У попередньому розділі розглянуто потенціал статево-вікової структури населення. В цьому розділі звертаємось до форм його реалізації – моделі або режиму демографічного відтворення болгарської спільноти, враховуючи масштабні міграції її представників. В історіографії під демографічним відтворенням прийнято розуміти сукупність природних і механічних (ендогенних і екзогенних) тенденцій у русі населення¹¹⁸. Необхідно розібратися у співвідношенні результатів міграційних процесів із балансом народжуваності/смертності в спільноті. Розгляд цих питань дозволить характеризувати чинники і моделі формування та відтворення болгарського населення Бессарабії, розкриваючи взаємозв'язок природних та соціальних аспектів. Вирішення цього, відповідно, конкретизує наукові знання про демографічну поведінку групи в певних обставинах, що істотно підвищує синхронну та діахронну евристичність реконструкцій. Зважаючи на це, коло історико-демографічних завдань охоплює встановлення і опис тенденцій приросту населення, а також аналіз причин цього росту за рахунок внутрішнього потенціалу або шляхом зовнішніх пертурбацій.

Базовим у такому підході виступає коефіцієнт природного приросту (КПП). У демографії під ним розуміють «відношення природного приросту (скорочення) населення до середньорічної чисельності наявного населення або різниця між загальними коефіцієнтами народжуваності та смертності»¹¹⁹. Він використовується для характеристики інтенсивності природного руху та вимірюється у проміле (‰). Такий коефіцієнт вважається зручним щодо компаративних порівнянь демографічних показників розвитку людства на різних теренах.

Виходячи із специфіки загальних статистичних даних та обчислених нами коефіцієнтів, задля виявлення динаміки трансформації демографічних процесів скористаємось трьома способами обчислювання КПП:

¹¹⁸ Боярский А. Я. Население и методы его изучения. Москва : Статистика, 1975. 264 с. ; Валентей Д. И., Кваша А. Я. Основы демографии. Москва, 1989. С. 7–8 ; Народонаселение : энциклопедический словарь. Москва, 1994. С. 113–114 ; Медков В. М. Демография. Ростов-на-Дону, 2002. С. 6–7 ; Дорошенко Л. С. Демография : навч. посіб. Київ, 2005. С. 70–74 ; Крисаченко В. С. Динаміка населення: популяційні, етнічні та глобальні виміри. Київ, 2005. С. 126–130 ; залишаємо осторонь думку деяких демографів про те, що міграції населення не входять в предметну область дисципліни (Борисов В. А. Перспективы рождаемости. Москва : Статистика, 1976. 248 с. ; Борисов В. А. Демография. Москва : Nota Bene, 1999. 272 с. ; Денисенко М. Б., Ионцев В. А., Хорев Б. С. Миграциология. Москва МГУ, 1989. 96 с. ; Моисеенко В. М. Миграция населения как объект комплексного исследования. *Народонаселение: современное состояние и перспективы развития научного знания*. Москва, 1997. С. 23–30 ; Коровина Л. В. Естественный прирост населения. *Демографический энциклопедический словарь*. Москва, 1985. С. 226–228.).

¹¹⁹ Методологічні пояснення. URL: <http://www.te.ukrstat.gov.ua/files/DS/DS0.htm> (дата звернення: 12.05.2020).

по-перше, для більш великих інтервалів часу, де коефіцієнти народжуваності та смертності невідомі, КПП обчислюється за наступною формулою:

$$1\text{КПП} = \frac{\text{ПП} (\text{Н1} - \text{Н0})}{\text{НН}} \times 1000$$

де Кпп – коефіцієнт природного приросту, ПП – природний приріст, Н1 – кількість населення наприкінці періоду, Н0 – кількість населення на початок періоду, НН – наявне населення. Значення показника може бути негативним, якщо відбувається депопуляція;

по-друге, для щорічних інтервалів, де відомі загальні показники народжуваності і смертності в абсолютних даних:

$$2\text{КПП} = \frac{\text{Н} - \text{С}}{\text{НН}} \times 1000$$

де Кпп – коефіцієнт природного приросту, Н – кількість народжених, С – кількість померлих, НН – наявне населення;

по-третє, у попередніх розділах обчислюється та детально описується варіативність коефіцієнтів народжуваності та смертності. Відповідно, для встановлення КПП буде корисним спиратися безпосередньо на них:

$$3 \text{ Кпп} = \text{Кн} - \text{Кс}$$

де Кпп – коефіцієнт природного приросту, Кн – коефіцієнт народжуваності та Кс – коефіцієнт смертності. Усі результати представлені у проміле (‰).

Порівняння вирахованого коефіцієнта природного приросту на рівні окремих населених пунктів та коефіцієнта фактичного приросту населення дозволяють виявити вплив екзогенних факторів – міграційного сальдо, епідеміологічних ризиків тощо. Кореляційність досягається шляхом співвідношення із загальнобессарабськими показниками. Реалізація цього інструментарію забезпечує науку хоча і відносними, але, безумовно, оригінальними концептуальними проєкціями про фактори формування, адаптації та стабілізації болгарської спільноти в умовах Бессарабії.

Перед тим як перейти до конкретних реконструкцій, варто звернути увагу на два джерелознавчі моменти щодо матеріалів ХІХ ст.

Перший із них – етнокультурний, пов'язаний із тим фактом, що для першої половини ХІХ ст. йдеться про весь масив «задунайських колоністів». Як соціальна спільнота із такою назвою, болгар, разом із гагаузами, греками, албанцями, сербами та частково молдованами, потрапляють до більшості документальних джерел того часу. Виявляти кожну із цих етнічностей на підставі сьогоденного їхнього розселення неможливо стосовно істотно іншої реальності ХІХ ст.

Другий із них – географічний, що семантично близький із попереднім. Усвідомлюючи умовність кордонів між окремими колоніями-поселеннями на ХІХ ст., під час історико-демографічного аналізу використовуємо дані з усієї території Буджака. Дуже важко виокремити для наших завдань лише її південну частину. Саме тому, до 1945 року, генералізації стосуються болгарської спільноти Бессарабії в цілому.

Емпіричні дані, що використовуються під час встановлення чисельності та факторів природного та механічного рухів болгар Бессарабії, взято із статистичних корпусів фіскально-адміністративного, церковного та військового обліку населення. Ці мате-

ріали традиційно залучаються в історіографії соціально-економічними істориками радянського часу¹²⁰. Вони використовуються як свідчення минулого і серед істориків болгарської минувшини на сучасному етапі¹²¹. Спираючись на цей історіографічний досвід, розроблена авторська схема підрахунків, що враховує критичне опрацювання цих матеріалів.

5.2.1. Механічне та природне відтворення (перша половина XIX ст.)

На початок XIX ст. на буджацьких землях вже мешкає не менше 5 тисяч болгар. Це наше припущення, що ґрунтується на опосередкованих локальних відомостях про болгар-туканців, більшість яких переходить у Буджак ще до 1806 р.¹²² Проте, прямих формулярних масових джерел того часу поки що не виявлено, що робить це твердження апріорним.

Наступне покоління переселенців, що переходить до Бессарабії протягом 1807–1813 рр., вже майже чітко фіксується у фіскально-адміністративних списках. Спроби провести ревізії у 1811, 1816 та 1818 рр. надають перші кількісні, відносно адекватні свідчення про чисельність болгар у Буджаку. Межування землі протягом 1822–1827 рр. фіксує досить близькі дані, але вони містять також наслідки подальшого переселення. Схарактеризуємо структуру болгарського населення того часу.

У усій Бессарабії, згідно з доповіддю І. М. Інзова від 19.03.1819 року, фіксуються 6532 сім'ї «задунайських колоністів». З них 2294 виявляються «старими» та 4238 – «новими»¹²³. Можна припустити, що у своїй доповіді імператорові І. М. Інзов користується саме результатами перепису задунайських переселенців 1818 року. У цих списках переселенці діляться на тих, хто приходить у передостанню війну (1787–1792 рр.), тобто «старих», і в останню російсько-турецьку війну (1806–1812 рр.), тобто «нових».¹²⁴

На 1818 рік ми вираховуємо середню кількість складу сім'ї обраних «старих» колоній у 5,6 особи¹²⁵. Разом з тим, розмір сім'ї на 1811 рік сягає 4,4 особи, тобто родини

¹²⁰ Кабузан В. М. Народонаселение Бессарабской области и левобережных районов Приднестровья (конец XVIII – I-я пол. XIX в.). Кишинев : Штиинца, 1974. 157 с.

¹²¹ Duminica I. Coloniile bulgarilor in Basarabia (1774–1856). Chisinau : Lexon-prim, 2017. 384 с.

¹²² Ганчев А., Мильчев В., Пригарин А. Специфика миграционной активности населения региона «Сърнена средна гора» на рубеже XVIII–XIX вв. и ее влияния на формирование болгарской общины «Туканцев» в Южной Бессарабии. *Revista de etnologie și culturologie*. Kishineu, 2015. Vol. 17. С. 57–65 ; Ганчев А., Милчев В., Пригарин А. Локализиране на балканската прародина на българите туканци от Бесарабия и Таврия според писмени и фолклорни източници. *Български фолклор*. София, 2016. Кн. 1. С. 25–51.

¹²³ Скальковский А. А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. Санкт-Петербург, 1848. С. 19.

¹²⁴ Гуцу М., Думиника И. Списки задунайских переселенцев колоний Комрат и Тараклия 1818 г. как источник демографических процессов в Буджаке. *Buletin Științific al Tinerilor Istoric*. Chișinău, 2012. Vol. 1 (6). С. 302.

¹²⁵ Див. Табл. 4.53 Динаміка чисельності домогосподарств та їх мешканців у болгарських колоніях Південної Бессарабії протягом першої половини XIX сторіччя.

«нових» поселенців мають схожі показники. Отже, на 1819 рік чисельність «старих» болгар сягає майже 13 тисяч осіб. «Нові» колоністи, які приходять із-за Дунаю та утворюють низку нових поселень, нараховують трохи більше 18 тисяч осіб. Взагалі, в цей рік в Буджаку вже мешкає понад 31 тисяча «задунайських колоністів», з яких абсолютна більшість репрезентує спільноту переселенців двох хронологічних етапів. Враховуючи середній показник природного приросту населення у 62%¹²⁶ щороку, маємо на 1819 рік приблизно третину з 31 тисячі осіб, або 10–11 тисяч тих, хто народився у Бессарабії. Статеві-вікові співвідношення надає близькі дані, які в цілому відповідають цим підрахункам – 33% на 1818 рік становлять ті, кому не виповнилось 10 років¹²⁷.

А. О. Скальковський, оперуючи даними із доповіді І. М. Інзова, намагається вирахувати загальну кількість задунайських колоністів. Він застосовує при цьому показник середньої кількості родини у 3,7 особи, що приводить його до результату у 24 тисячі¹²⁸. Спираючись на власний детальний аналіз людності родин на той же час, Г. Кишлалі та Л. Реулець використовують інший коефіцієнт – 4,7 осіб. Відповідно, отримують трохи більше 31 тисячі.¹²⁹

На підставі церковних відомостей, В. М. Кабузан вираховує чисельність болгарської спільноти у межах 19,3 тисячі щодо 1818 р. та 25,6 тисячі на 1827 р.¹³⁰ У нього ж є відсоткові дані про долю болгар серед населення Буджака: 4,74% в Аккерманському, 5% – Бендерському та 41,6% – Ізмаїльському повітах Бессарабської області. Кожен п'ятий мешканець регіону належить до задунайських колоністів: 21,46% на 1818 р. та 22,76% на 1827 р.

Увага до даних В. М. Кабузана на рівні окремих поселень та повітів надає нам уявлення про приріст населення (Таблиця 5.52.). Для болгар Південної Бессарабії протягом 1818–1827 рр. він нараховує 32,6%. Оскільки цей показник відповідає середньому по Російській імперії – 30%¹³¹, припускаємо, що спільнота відтворюється природними чинниками. Варіативність цього коефіцієнта по повітах (7,6% – Аккерманський, 36,4% – Ізмаїльський та 0,1% – Бендерський) свідчить про принципово іншу ситуацію. Очевидно, що відбуваються внутрішньо-регіональні міграції, а також має місце істотне збільшення спільноти за рахунок механічного приросту болгарського населення. Опосередковано це розкривається на локальному рівні окремих поселень – тривають активні процеси їхнього виникнення та, водночас, майже зникнення. Прикладом перших можуть виступити Баннівка,

¹²⁶ Див. Табл. 3.2. Загальні коефіцієнти народжування. 1816–1850 рр.

¹²⁷ Див. Табл. 5.5. Співвідношення статей та статево-вікова структура. 1818 р.

¹²⁸ Скальковский А. А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. Санкт-Петербург, 1848. С. 20.

¹²⁹ Кышлалы Г., Реулец Л. Перепись задунайских переселенцев в Бессарабии 1818 г.: именные списки и итоговые документы. *Бессарабските българи: история, култура и език*. Кишинев, 2014. С. 103.

¹³⁰ Кабузан В. М. Народонаселение Бессарабской области и Левобережных районов Приднестровья (конец XVIII – первая половина XIX в.). Кишинев, 1973. С. 92–103.

¹³¹ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. 2-е изд., испр. Санкт-Петербург, 2000. Т. 1. С. 23.

**Чисельність та територіальне розміщення «задунайських колоністів».
Природний рух протягом 1818–1827 рр.¹³²**

Таблиця 5.52.

Населені пункти	Чисельність населення		Приріст / скорочення	
	1818 р.	1827 р.	Ч	‰
Аккерманський повіт				
Місто Аккерман	403	378	-25	
Місто Кілія	83		-83	
Село Авдорма	87	372	285	
Поселення Джалтай	146	208	62	
Село Енікіой	364	553	189	
Поселення Кодієштгі /Кебакчі/	10		-10	
Поселення Копчак		13	13	
Село Татарбунар	357	22	-	
Поселення Фурмушика		2	2	
Село Шагани		13	13	
Всього по повіту	1450	1561	111	7,6
% до всього населення	4.74	3.93	-0.81	
Ізмаїльський повіт				
Місто Ізмаїл село Тучкове	765	298	-467	
Рені /Томарово з 1807 р./	229	336	107	
Село Бриндзе	-	194	194	
Село Балта	-	23	23	
Село Бабель /з 1812 р./	-	10	10	
Село Банова	-	279	279	
Село Бешалма	399	482	83	
Село Баурчі	391	565	171	
Поселення Бужорка	317	504	193	
Поселення Баба /Кірли-Китай з 1817 р. та з 1822 р. кол. Код-Китай	221	384	163	
Поселення Бульбока /з 1814 р./	507	538	31	
Поселення Бешгіоз /з 1811 р./	228	187	-41	
Село Волконешти	375	1115	740	
Село Валепержі	4		-4	
Поселення Гасан Аспога /Гасанство/	5	12	7	
Село Гасан-Батир /з 1830 р./		12	12	
Село Гайдар /в кол. з 1820 р./	183	371	188	
Поселення Градина /Чийшія з 1813 р./	151	589	438	
Село Дмитрієва /з 1821 р./		469	469	
Село Долокеу /з 1806 р./	258	289	31	

¹³² Перші три колонки даються вслід за: Кабузан В. М. Народонаселение Бессарабской области и Левобережных районов Приднестровья (конец XVIII – первая половина XIX в.). Кишинев, 1973. С. 92–103. Останні дві вираховані автором.

О. І. Ганчев. Демографічні трансформації болгарської спільноти...

Село Задунайська /з 1822 р./		261	261	
Село Етулі /з 1808 р./	612	430	-182	
Село Едекбурно		3	3	
Село Іваново /з 1822 р./		225	225	
Село Кульбаші		6	6	
Село Карагач	442	653	211	
Село Картал		11	11	
Поселення Курчі /з 1811 р./	453	516	63	
Село Копчак	111		-111	
Село Комрат	404	1224	820	
Село Казаклія /з 1812 р./	410	741	331	
Село Кірсоу	331	399	68	
Поселення Каракурт /з 1811 р./	844	131	-713	
Поселення Кангас /з 1811 р./	294	499	205	
Поселення Кубей	648	927	279	
Поселення Кайраклі /з 1822 р. болг. колон./	158	139	-19	
Село Пуцита	483	377	-106	
Село Сатунов /Енікіой/		144	144	
Село Слободзея Маре		453	453	
Поселення Сатилик Хаджі	219	282	63	
Поселення Табак /з 1816 р. Болград/	648	2170	1522	
Село Ташбунар /з 1811 р./	625	716	91	
Село Томай	418	572	154	
Село Тараклія /1813 р./	690	1003	313	
Село Тагар-Копчак /з 1812 р./	514	695	185	
Поселення Траян	395	409	14	
Село Фрікацея		14	14	
Поселення Финтина Дзинілор		15	15	
Село Хаджі Абдулла	567	5	-562	
Село Чешма	146	772	626	
Село Чадир /Лунга/	484	743	259	
Поселення Шикирлі-Китай	306	537	231	
Поселення Чишме Варуїта /1813 р./	577	546	-31	
Поселення Чок-Майдан	122	288	166	
Поселення 60 хуторів	44		-44	
Село Хаджикьой	4		-4	
Поселення Чумай	114	11	-103	
Поселення Карпаул	135	171	36	
Поселення Каздангалі	39		-39	
Село Казайклі	228		-228	
Поселення Алалут	100	109	9	
Поселення Чукур Мишень	106	27	-79	

Розділ 5. Історична динаміка відтворення спільноти

Поселення Баймаклі	24		-24	
Поселення Чабалакчі	38		-38	
Поселення Татар Баурчі	109	3	-106	
Село Каждамгалі	164	18	-146	
Село Малі Кисілі	157		-157	
Поселення Великі Кисілі	64	26	-38	
Поселення Кіят	75	21	-54	
Поселення Есінікьой	30		-30	
Поселення Енікьой	168	8	-160	
Село Баймакли	199	46	-153	
Село Таргаул	209	111	-98	
Всього по повіту	16941	23114	6173	36,4
% до всього населення	41.58	44.69	3.11	
Частина Бендерського повіту, що входить до Буджака				
Місто Бендери		18	18	
Село Дезгіноже /у 1827 р. до Ізмайльського повіту/	507	661	154	
Село Кірначани	20		-20	
Поселення Садику /Садакли/	53		-53	
Село Борогані	16		-16	
Всього по повіту	938	960	22	0,1
% до всього населення	2.43	2.34	-2.38	
Всього по Буджаку	19329	25635	6306	32,6
% до всього населення	21.46	22.76	1.3	

Ч – Чисельність.

Задунайвка або Дмитрівка. Майже повністю зникає задунайське населення у Кілії, Етулії, Копчаку тощо. Разом з тим, можна припустити не зовсім коректний характер цього корпусу джерел, де локальні відомості не відповідають дійсності.

Диференціація відомостей на рівні окремих поселень зумовлює наведення ще однієї додаткової таблиці про розселення болгар Буджака (Таблиця 5.53.). Для її складення ми звертаємось до землемірного опису регіону, що проводиться протягом 1822–1827 рр. Прагматичний характер цього джерела явно підвищує якість даних чиновників, що фіксували наділення землею мешканців Бессарабії. В цілому, вони збігаються із фіскальними матеріалами, що обробляє В. М. Кабузан. Ці ж дані нерідко виступають базовими щодо історичних реконструкцій. Зокрема, на них спирається І. І. Мещерюк¹³³, а через нього решта болгаристів та гагаузнавців, розглядаючи процеси переселень «задунайських колоністів».

Спробуємо змодлювати структуру кущового розселення болгарської спільноти. У першій чверті ХІХ ст. вони становлять невелику частину міського населення, мешкають окремими кварталами, приблизно у 300 осіб (до 50 родин) у містах Ізмаїл та Рені.

¹³³ Мещерюк І. Переселение болгар в южную Бессарабию 1828–1834 гг. Кишинев, 1965. С. 124–125.

Крім того, з 1821 р. вони мають «своє» місто – Болград, де за 5 років селяться майже 2170 колоністів та ще 456 без цього статусу.

Середня людність сільських колоній становить 315 осіб, що наближає їх до типових малодвірних поселень. У 17-ти з них мешканці нараховують від 500 до 100 (Чишма, Ташбунар, Чадир-Лунга, Карагач, Шикирлі-Китай, Курчі, Чешма-Варуїта тощо). Більшість з цих поселень є історичними та, переважно, утворюються до кінця російсько-турецької війни 1806–1812 рр. Ще стільки ж (17) з населенням від 250 до 500 жителів (Конгаз, Дмитрівка, Бешалма, (Старі) Трояни, [Ім]Пуцита, Кирсов, Баннівка та ін.). Ще 18 сіл є хуторами із населенням від 100 до 250 осіб (Іванівка, Картал, Кайракля, Каракурт та ін.). Решта 35 – є поселеннями із мінімальною присутністю «задунайських колоністів». Всього – 87 сільських анклавів.

Повернемося до розрахунків природного та механічного варіантів руху населення «задунайських колоній» Бессарабії. Усі дані та розрахунки зведені до Таблиці 5.54. У ній за хронологічним принципом розташовані усі наявні свідчення про кількість поселенців протягом першої половини ХІХ ст. Залежно від характеру джерела, свідчення містять кількість сімей та загальну чисельність населення. Порівняння їх між собою розкриває дослідницьку кореляцію та критику кількісних даних у джерелах. Так, наприклад, майже однакова кількість родин (6609 на 1816 р. та 6532 на 1819 р.) приводить авторів документів до різної оцінки чисельності – 30 995 та 24 000 відповідно. Через ці нюанси стає можливою продуктивна критика джерел та актуалізуються пошуки більш адекватних параметрів кількості.

Спираючись на дані про загальну кількість «задунайських колоністів», шляхом простого віднімання підрахуємо фактичний приріст/скорочення населення колоній. Результати таких підрахунків розкривають динаміку історико-демографічних процесів: міграцій, масових захворювань (пандемій) та безпосереднього природного відтворення спільноти. Ще одним показником, що використовується, є обчислювані нами загальні коефіцієнти смертності та народжуваності¹³⁴. Цей показник дозволяє розкрити значення природного відтворення населення. А у порівнянні із попереднім, фактичним рухом населення, ставить питання про співвідношення результатів природного та механічного рухів, зазначаючи обсяг кожного із варіантів поповнення/скорочення чисельності болгар Бессарабії.

Виключно щодо компаративної перспективи залучаються фактичні та відносні коефіцієнти, вираховані нами, в цілому по Бессарабській області. Вони дозволяють виявити типовість або специфіку природного та механічного факторів серед «задунайських колоністів», а через це – додати аргументів щодо усвідомлення екзогенних та ендогенних процесів у спільноті.

У зв'язку із складною схемою дослідження та значною хронологічною дистанцією, інтерпретацію результатів щодо першої половини ХІХ ст. проведемо у три історичні етапи: формування спільноти (1806–1827 рр.), істотне поповнення групи (1828–1835 рр.) та період стабілізації у Бессарабії (1836–1855 рр.).

¹³⁴ Див. Табл. 3.2. Загальні коефіцієнти народжуваності. 1816–1850 рр. та Табл. 3.39. Загальні коефіцієнти смертності. 1812–1910 рр.

**Чисельність та територіальне розміщення болгар
Південної Бессарабії. 1822–1827 рр.¹³⁵**

Таблиця 5.53.

Повіти	Обох статей	Ч	Ж	Кількість сімей	Бобилі	Не колоністи		
						Сімей	Ч	Ж
Загальна кількість	25679	13523	12156	-	-			
Аккерманський повіт	426	219	207	-	-	-	-	-
Аккерман	378	199	179	-	-	-	-	-
Татарбунари	22	10	12	4	-	-	-	-
Копчак	11	5	6	2	-	-	-	-
Фурмушика		2			-	-	-	-
Бендерський повіт	18	12	6		-	-	-	-
Бендери	18	12	6	3	-	-	-	-
Ізмаїльський повіт	24634	12976	11658			-	-	-
Тучков	294	181	113	50	7	-	-	-
Рені	336	183	153	46	10	-	-	-
Гасан-Аспага	12	7	5	3	-	-	-	-
Болград	2170	1148	1022	456	-	-	-	-
Бабель	10	6	4	2	-	-	-	-
Чийшія	570	308	262	126	-	-	8	11
Долекю	289	156	133	61	-	-	-	-
Кол. Кайракля	120	60	60		-	3	10	8
Кол. Каракурт	115	63	52		-	-	-	-
Кол. Кубей	977	482	495		-	-	-	-
Кол. Таракля	954	513	441	191	-	6	16	17
Кол. Татар-Копчак	650	350	300	114	-	8	14	12
Кол. Ташбунар	725	381	344	130	-			
Кол. Чешма Варуїт	531	277	254	102	-			
Кол. Авдорма	327	174	153	67	-	7	20	25
Кол. Баурчі	516	258	258	104	-	17	19	15
Кол. Безгіоз	187	95	92	34	-			
Кол. Бешалма	464	236	228	91	-			
Кол. Гайдар	348	173	175	68	-	6	12	11
Кол. Дизгінже	661	340	321	120	-	-	-	-
Кол. Джадтой	180	95	85	33	-	6	19	9
Кол. Кірсоу	389	206	183	83	-	2	7	3
Кол. Конгазь	476	244	232	86	-	7	10	13
Кол. Томай	559	297	262	102	-	-	-	-

¹³⁵ Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой, или Буджака с приложением плана его края, составленное при съемке Бессарабии, производившей по Высочайшему повелению размежевание земель с 1822 по 1828-й год. Аккерман, 1899. С. 105, 287, 367.

О. І. Ганчев. Демографічні трансформації болгарської спільноти...

Кол. Кириєт	281	156	125	50	-	-	-	-
Кол. Чадир-Лунга	689	363	326	122	-	13	26	28
Кол. Чок-Майдан	283	159	124	58	-	-	-	-
Кол. Банова	263	133	130	55	-	4	9	7
Кол. Дмитрівка	465	256	209	82	-	1	1	3
Кол. Енікіой	538	285	253	115	-	-	-	-
Кол. Задунайська	261	129	132	41	-	-	-	-
Кол. Іванівка	221	107	114	45	-	1	1	3
Кол. Код-Китай	346	181	165	73	-	11	21	18
Кол. Сатилик-Хаджі	282	144	138	54	-	-	3	
Кол. Трояни	400	207	193	86	-	2	4	5
Кол. Шикирлі-Китай	535	296	239	107	-	-	2	
Дер. Гасан-Батир	12	11	1	3	-	-	-	-
Кол. Барта	23	15	8	5	-	-	-	-
Кол. Бульбока	523	259	264	111	-	3	6	5
Кол. Єтулі	415	212	203	75	-	-	-	-
Кол. Карагач	636	341	295	118	-	-	-	-
Кол. Картал	11	6	5	3	-	-	-	-
Кол. Курчі	516	261	255	86	-	-	-	-
Кол. Пуцита	377	193	184	70	-	-	-	-
Кол. Сатунова	144	76	68	28	-	-	-	-
Кол. Хаджі-Абдула	5	4	1	1	-	-	-	-
Кол. Вулканешті	884	456	428	186	-	47	120	100
Кол. Колибаші	6	3	3	2	-	-	-	-
Кол. Слободзея-Маре	444	255	189	104	-	-	-	-
Кол. Фрикацея	14	7	7	2	-	-	-	-
Кол. Чишме	740	373	367	143	-	6	13	10
Кол. Бужорка	504	247	257	102	-	-	-	-
Дер. Чумай	11	11			-	-	-	-
Дер. Картал	172	87	84	43	1	-	-	-
Дер. Акбота	101	52	57	20	2	-	-	-
Село Енікей	8	6	2		-	-	-	-
Селище Байякли	47	21	26	7	-	-	-	-
Село Енікей	40	26	14	2	-	-	-	-
Село Татар-Баурчі	3	2	1	1	-	-	-	-
Село Кият	21	14	7	5	-	-	-	-
Село Кожданогли	28	12	16	2	-	-	-	-
Село Великі Кіселі	26	13	13	8	-	-	-	-
Село Чакур-Мішень	27	13	14	4	-	-	-	-
Село Таргаул	111	59	52	23	-	-	-	-

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки.

Чисельність та приріст/скорочення «задунайських переселенців». 1806–1855 рр.¹³⁶

Таблиця 5.54.

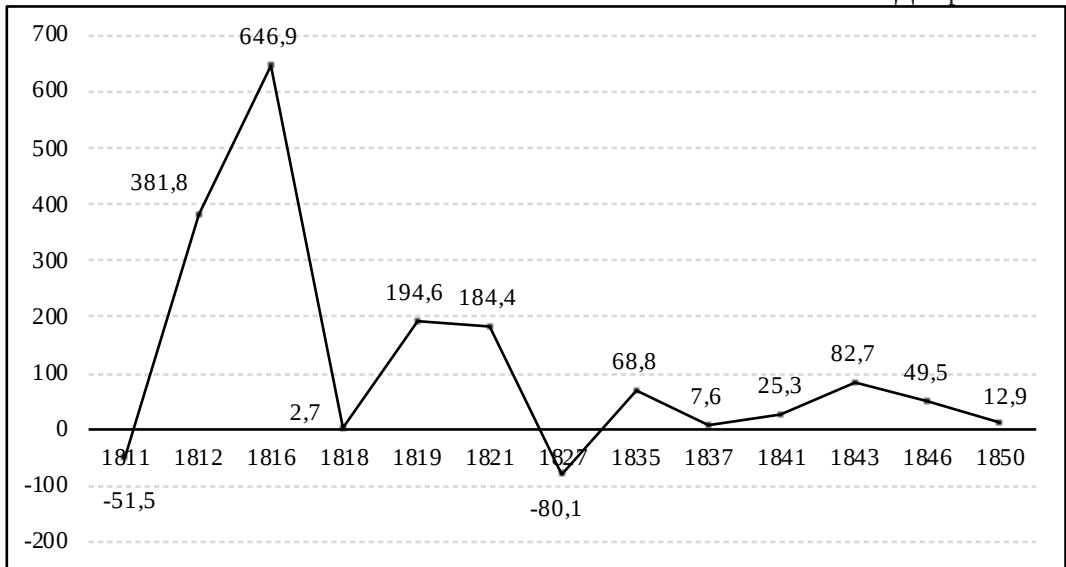
Рік	Сімей	Осіб	1Кпп	Осіб	2Кпп	Кн	Кс	3Кпп
1806	1741	8506						
1811		6765	-51,5					
1812	2626	10943	381,8			67	12,8	54,2
1814				5862				
1815				640				
1816	6609	30995	646,9	7680	23,3			
1818		31161	2,7	9550	19,4	62	24,2	37,8
1819	6532	24000	194,6	11032				
1820				4763				
1821	7735	38023	184,4	4532				
1822				8059		57	44,5	12,5
1823				8320		59	34,4	24,6
1824				7939		56	27,5	28,5
1825				7645		57	34,6	22,4
1826				8980				
1827		25679	-80,1	4928	8,4	53	70,8	-17,8
1828				5669		55	86,1	-31,1
1829				5729		51	48,5	2,5
1830				7188		53	55,3	-2,3
1831				9074		59	56,4	2,6
1832				17424				
1833				14911		61	28,6	32,4
1834				14635		60	35,8	24,2
1835	10047	57075	68,8	2834				
1836				15245				
1837	10077	57960	7,6	14131		62	53,8	8,2
1838				14064				
1839				16604		64	34,6	29,4
1840				14727				
1841		64500	25,3	14927		69	24,6	45,4

¹³⁶ Усі коефіцієнти та розрахунки – авторські. Таблиця складена автором за: Duminica I. *Coloniile bulgarilor in Basarabia (1774–1856)*. Chisinau, 2017. P. 256 ; Кабузан В. *Народонаселение Бессарабской области и Левобережных районов Приднестровья (конец XVIII – первая половина XIX в.)*. Кишинев, 1973. С. 90, 91 ; Станчев М. Г. *Болгары в Российской империи, СССР, странах Балтии и СНГ : статистический сборник*. София, 2009. Т. 1. С. 30 ; Скальковский А. А. *Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае*. Одесса, 1848. С. 20 ; *Статистическое описание Бессарабии...* С. 105, 287, 367 ; Клаус А. *Наши колонии: материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России*. Санкт-Петербург, 1869. Вып. 1. 516 с. ; Кеппен П. И. *Болгары в Бессарабии*. *Журнал Министерства государственных имуществ*. 1854. № 7–9, ч. 52. С. 21–36.

1842				15141	15,8			
1843		77282	82,7	12368		70	33,4	36,6
1845				16951				
1846		76 982	49,5	11357		68	36,8	31,2
1847				12527				
1848				3681		60	33,3	26,7
1849				2701		55	32,9	22,1
1850		82295	12,9	245		55	40,3	14,7
1851				5830		54	60,6	-6,6
1852				15202				
1853				14820				
1854				9210	9,6			
1855		84207		5946				

Динаміка демографічного руху
«задунайських переселенців». 1806–1850 рр.¹³⁷

Діаграма 5.15.

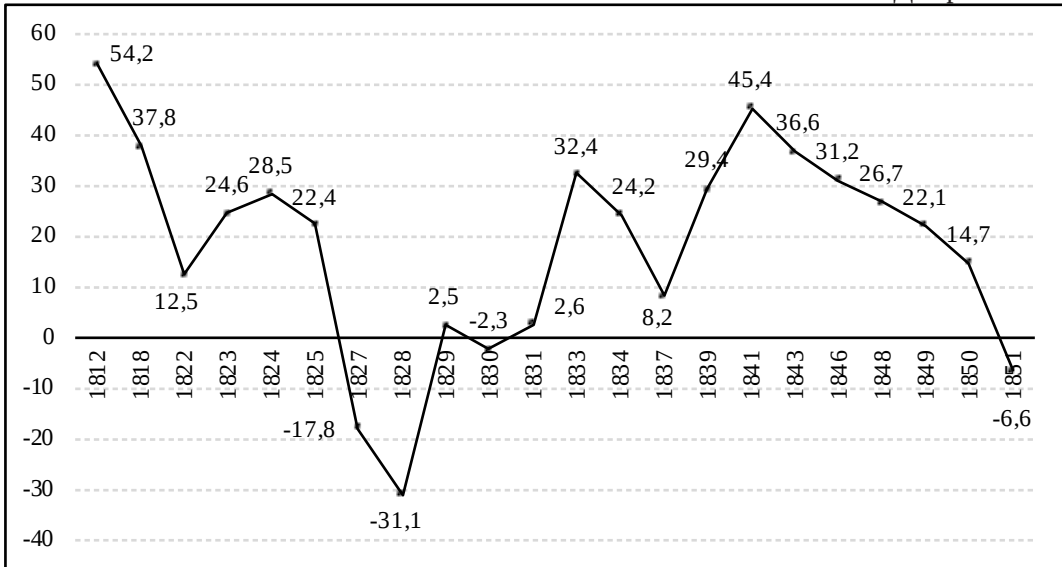

Продемонструємо продуктивність компаративно-демографічного методу щодо аналізу механічного та природного приросту населення «задунайських колоній» Бессарабії на етапі формування спільноти (1806–1827 рр.). Заради наочності розташуємо три основні показники на діаграмах: загальний рух населення (Діаграма 5.15.), вирахований природний приріст (Діаграма 5.16.) та загально-бессарабські тенденції (Діаграма 5.17.). Порівняння ліній трьох графіків надає чимало матеріалу до роздумів та припущень.

¹³⁷ Див. посилання до Табл. 5.54.

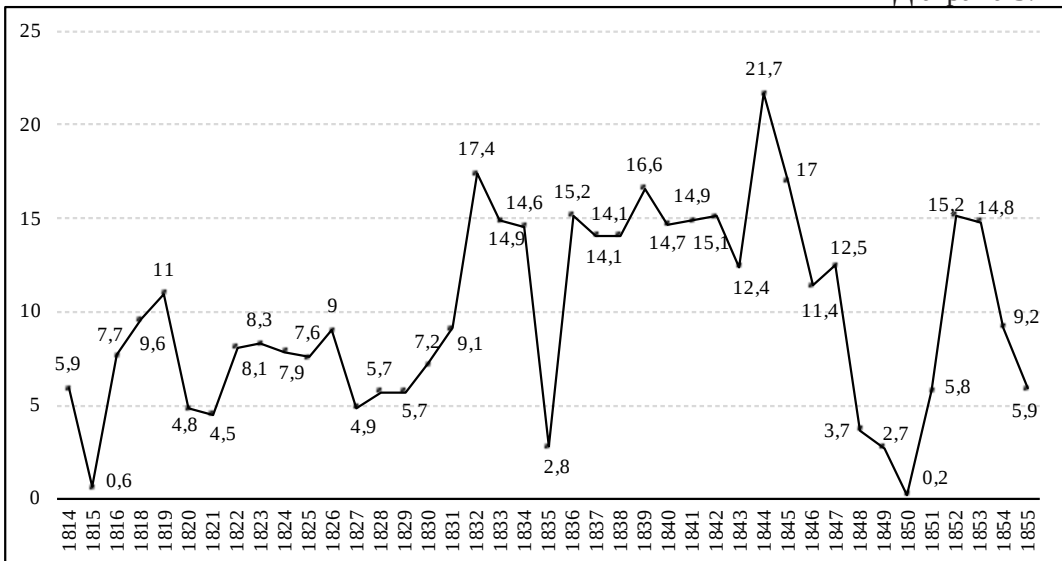
Природний рух населення «задунайських колоній» Бессарабії. 1812–1851 рр. ¹³⁸

Діаграма 5.16.

**Природний рух населення Бессарабської області
(за даними церковного обліку населення). 1814–1858 рр.** ¹³⁹

Діаграма 5.17.

¹³⁸ Дані Діаграми підраховані за коефіцієнтами Табл. 3.2. Загальні коефіцієнти народжуваності. 1816–1850 рр. та Табл. 3.39. Загальні коефіцієнти смертності. 1812–1910 рр.

¹³⁹ Діаграма складена за даними церковного поточного обліку населення, які були виявлені та опрацьовані В. М. Кабузаном (Кабузан В. М. Народонаселение Бессарабской области и Левобережных районов Приднестровья. Кишинев, 1973. С. 61–62.).

На початку ХІХ ст. крива фактичного руху мешканців «задунайських колоній» Бессарабії має різко прогресивний вигляд та досягає рекордного показника на 1816 р. Потім різко знижується до незначної величини 2,7‰ у 1818 році. З 1819-го по 1821 рр. демонструє підвищення кількості населення до 194,6‰ та 184,4‰. Після чого на 1827 р. фіксується падіння до -80,1‰. Зважаючи на це, бачимо баланс між окремими роками цього періоду. Закономірності розташування показників збігаються із відомими нам подіями. Активна масова колонізація Бессарабії 1807–1813 рр. впливає на стрімке збільшення кількості спільноти. Надання особливих прав та пільг колоністам не тільки стабілізує колоністську спільноту, але й призводить до нових хвиль зовнішніх міграцій та підвищення показників приросту протягом 1818–1821 рр. Епідемії 1827–1828 рр. призводять до радикального зниження темпів приросту населення, природного скорочення та тимчасового припинення його механічного переміщення.

Виразно розкривається співвідношення екзогенних та ендогенних факторів відтворення «задунайських колоністів». Протягом 1812–1822 рр. чітко простежується істотне падіння коефіцієнта природного руху населення – з 54,2‰ до 12,5‰ (Діаграма 5.16.). Ця тенденція спостерігається, як мінімум, у двох напрямках: по-перше, поступове удосконалення системи обліку населення призводить до більш адекватних чисел у матеріалах первинної статистики; по-друге – відображає загально-регіональні процеси. Міграційний характер спільноти визначає істотні коливання показників загальної чисельності – від 8,5 тисяч на початку періоду до 38 тисяч осіб наприкінці. Отже, на коефіцієнт загального приросту впливають наслідки механічного поповнення населення за рахунок нових переселенців. Ось чому на Діаграмі 5.15. можна бачити різкі піки притоку населення (до 646,9‰). На Діаграмі 5.17. чітко простежується процес збільшення абсолютного приросту у регіоні (крім 1818–1820 рр., в яких він зменшується удвічі). Тут бачимо прогресію механічного приросту, який нейтралізує негативний вплив природних чинників, зокрема – епідеміологічних втрат.

У загальноісторичному вимірі слід відзначити, що як тільки болгары облаштовуються на нових місцях у Бессарабії, спільнота потрапляє до популяційно-демографічної небезпеки у вигляді епідемії віспи 1827–1828 рр.¹⁴⁰ Епідемії не є чимось незвичайним для Пруто-Дністровського межиріччя. У ХІХ столітті тут відзначаються спалахи чуми, холери, висипного тифу, віспи та інших епідемічних захворювань. Наприклад, чума вражає Бессарабію в 1812, 1813, 1814, 1817, 1819, 1825, 1828, 1829 рр.¹⁴¹ Протягом одного умовного покоління відбуваються епідеміологічні події, що ставлять спільноту у ризику демографічного виживання. Міграція та рееміграція стають шляхами гармонізації стану. Високі темпи екзогенного зростання на початку періоду формують доволі життєстійку групу, яка, незважаючи на прямі популяційні втрати, має усі шанси на автономний розвиток. Небезпека захворювань із летальними наслідками 1827–1828 рр. призводить до негативного балансу у відтворенні населення (-31,1‰). Компаративна перспектива з іншими групами

¹⁴⁰ Див. Діаграму 3.28. Віспа як причина смертності. 1818–1850 рр.

¹⁴¹ Думиника І. Как боролись с эпидемиями в Бессарабии царского периода. URL: https://istorex.ru/Novaya_stranitsa_89 (дата звернення: 12.05.2020).

регіону показує, що вони також відчувають дію цих факторів. На Діаграмі 5.17. чітко простежується зменшення темпів зростання чисельності мешканців Бессарабії протягом 1818–1820 та 1826–1827 рр. Загальна кількість задунайської спільноти на 1827 рік (понад 25 тисяч осіб) надає усі підстави вважати, що епідеміологічний фактор має істотний вплив на її репродуктивну поведінку. Проте, це дозволяє по-новому розглядати чинники наступного переселення 1829–1832 рр. Невідомо, чи відчувають задунайські колоністи потребу у нових мешканцях заради стабілізації спільноти у Бессарабії. Проте наступна хвиля переселенців зміцнює демографічний потенціал молоді етнокультурної групи.

Протягом 1827–1830 рр. у болгарській спільноті Бессарабії спостерігаються негативні баланси приросту населення: -17,8%; -31,1%; 2,5% та -2,3%. Подібна динаміка пояснюється епідеміологічними ризиками. Такі негаразди нейтралізуються через нове масове переселення болгар до Буджака. В історіографії питання кількісного співвідношення «старих» та «нових» переселенців 1829–1832 рр. викликає дискусію. Так, І. І. Мещерюк, спираючись на досить прямі свідчення, вказує, що отримують «квитки» на переселення до Бессарабії 61 580 осіб (1829–1830 рр.), а взагалі до Росії – 66462¹⁴². Всього у цій хвилі переселення беруть участь 86 700 болгар та гагаузів. З ним полемізує Стефан Дойнов, який вираховує цю емігрантську спільноту у 140–150 тисяч¹⁴³. У той же час, В. М. Кабузан оперує свідченнями поточної статистики та вказує, що на 1832 р. переселенцями були 36 529 осіб¹⁴⁴. Апелюючи до фрагментарності суто фіскальних джерел, І. І. Мещерюк обґрунтовує тезу про наявність у Буджаку на 1835 р. 26 тисяч «нових» переселенців поруч із понад ніж 28 тисячами «старих»¹⁴⁵.

Вже у новітні часи археографічні дослідження І. Ф. Грека та М. М. Червенкова дозволяють їм казати про перехід 52777 осіб «задунайських колоністів» у Південну Бессарабію у 1829–1830 рр.¹⁴⁶ У своїх підрахунках ці вчені спираються на дані прикордонно-карантинних служб. З ними повністю солідарний М. Д. Дихан¹⁴⁷. Бо більше ці дослідники слідом за І. І. Мещерюком звертають увагу на факт відходу частини новопоселенців до територій Добруджі, Валахії та Молдавії (18840 осіб). У результаті вони дають підтвердження про 26679, або 28331 «старих» болгар та гагаузів разом із 33–35 тисячами «нових», а всього близько 61 тисячі осіб у Бессарабії на 1832 рік¹⁴⁸.

¹⁴² Мещерюк И. Переселение болгар в Южную Бессарабию 1828–1834. Кишинев, 1965. С. 94.

¹⁴³ Дойнов Ст. Българите в Украйна и Молдова през Възраждането 1751–1878. София, 2005. С. 111.

¹⁴⁴ Кабузан В. М. Народнонаселение Бессарабской области и Левобережных районов Приднестровья. Кишинев, 1973. С. 61–62.

¹⁴⁵ Мещерюк И. Переселение болгар в Южную Бессарабию 1828–1834. Кишинев, 1965. С. 139–141.

¹⁴⁶ Грек И., Червенков Н. Българите от Украйна и Молдова: минало и настояще. София, 1993. С. 21.

¹⁴⁷ Дихан М. Д. Преселване на българите в Южна Украйна. Одеса, 2001. С. 22.

¹⁴⁸ Грек И., Червенков Н. Българите от Украйна и Молдова: минало и настояще. София, 1993. С. 21 ; Мещерюк И. Переселение болгар в южную Бессарабию 1828–1834. Кишинев, 1965. С. 198–199.

Статистичні дані за 1832 рік, які наводить І. І. Мещерюк¹⁴⁹, свідчать про 5656 сімей «старих» та 6098 сімей «нових» переселенців (разом 11754). І. Думініка робить аналіз ревізії 1835 року, де теж маємо розділення родин на «старих» та «нових». За підрахунками І. Думініка, це співвідношення виглядає так – 6824 : 3223 (всього 10047)¹⁵⁰. Отже, маємо два паралельні процеси. По-перше, за 3 роки чисельність старих сімей збільшується на 1168, тобто майже на 20%. Враховуючи голод 1833–1834 року та значне зменшення природного приросту населення (Діаграма 5.16.), вважаємо, що це стає можливим лише за рахунок частки нових переселенців, які в 1835 р. зараховуються переписувачами до спільноти старого населення. По-друге, маємо істотне зменшення чисельності нових сімей на 2875. Різниця в загальній кількості становить 1707 родин, тобто, якщо взяти до уваги імовірне природне збільшення чисельності сімей, можна стверджувати, що в період з 1832-го до 1835 року рееміграція становить близько 1500 родин, або 8 тисяч осіб.

Долучаючись до дискусії стосовно переселення 1828–1830 рр., вважаємо, що його не слід сприймати як результат. Воно має маятниковий процесуальний зміст. Частина переселенців, що приходить до Бессарабії, потрапляє до інших теренів Південної України. Інші, протягом декількох років, оселяються на теренах Добруджі або повертаються до своєї Батьківщини. Такий складний характер облаштування на нових землях виробляє критичне ставлення до очевидного люфту у 30 тисяч осіб. Ця рееміграція стосується кожного другого із числа тих, хто отримав «квиток» на переселення. При цьому, співвідношення «старих» та «нових» переселенців має стати основою під час студіювання як загальної чисельності, так і факторів відтворення населення.

Найбільш адекватними матеріалами щодо демографічної ситуації вважаємо масові формулярні джерела, які опрацьовує І. І. Мещерюк¹⁵¹. Саме вони дозволяють провести структурні реконструкції спільноти «задунайських колоністів», встановлюючи роль екзогенних та ендемогенних чинників у русі цього населення. Так, згідно із ним, на 1832 р. загальна чисельність колоністів у Бессарабії нараховує 11754 родини. Наші підрахунки чисельності домогосподарств та їх мешканців у болгарських колоніях Південної Бессарабії на 1830 рік свідчать про середній показник 5,2 особи на одне домогосподарство¹⁵². Відповідно, ми оперуємо даними у 61 тисячу осіб та отримуємо майже ідентичний результат з підрахунками молдовських вчених М. М. Червенкова та І. Ф. Грека¹⁵³.

Задунайські колоністи, які мешкають у Бессарабії до 1830 р., являють собою групу у 5656 сімей. «Нові» переселенці становлять 6098 сімей, тобто, на одну таку родину припадає 0,9 «старої». Ці спільноти є співмасштабними одна одній. Для встановлення цього на локальному рівні окремих поселень застосовуємо подібний індекс

¹⁴⁹ Мещерюк И. Переселение болгар в южную Бессарабию 1828–1834. Кишинев, 1965. С. 139–141.

¹⁵⁰ Duminica Ivan. Coloniile bulgarilor in Basarabia (1774–1856). Chisinau, 2017. С. 264–267.

¹⁵¹ Мещерюк И. Переселение болгар в южную Бессарабию 1828–1834. Кишинев, 1965. С. 198–199.

¹⁵² Див. Табл. 4.52. Динаміка чисельності домогосподарств та їх мешканців. 1811–1850 рр.

¹⁵³ Грек И., Червенков Н. Българите от Украйна и Молдова: минало и настояще. София, 1993. С. 21.

співвідношення, в якому врахована кількість «старих» та «нових» сімей переселенців. Використання цього індексу показує, що нова хвиля імміграції істотно поповнює наявні колонії та сприяє утворенню цілої низки нових. При цьому, у першому випадку є серйозні доселення, при яких переселенці 1830 р. домінують над «автохтонами». Були такі, що лише зміцнили територіальні громади, які функціонують на той час.

Таке кількісне ранжування дозволяє визначити чотири моделі колоній того часу: нові, де індекс дорівнює кількості нових родин; старі, де він становить більше одиниці; комбіновані – до одиниці та колонії з відсутністю «нових мешканців». Відповідно, наповнення груп-кластерів виглядає так:

наявні колонії, до яких доселяється істотна кількість «нових» колоністів: Ердекбурну (43), Джурджулешти (41,5), Фрікацей (36,7), Кислиця (22), Карагач (10,3), Барта (10), Колібаш (9,4), Дмитрівка (8,2), Хаджі-Абдул (7,6), Курчі (6,8), Картал (5,8), Слободзея (5), Анадолка (4,9), Код-Китай (4,5), Сатунов (3,8), Етулія (3,7), Єнікіой (3,7), Чешмекой (3,6), Балбока (3,4), Баурчі (3,4), Ташбунар (3), Гайдар (2,6), Бабель (2,5), Чийшія (2,4), Томай (2,3), Каракурт (2,1), Тараклія (2), Пуцита (1,9), Шикирлі-Китай (1,9), Дізгінже (1,8), Авдарма (1,8), Бешалма (1,8), Бешгіоз (1,5), Кубей (1,4), Долукіой (1,4), Татаркопчак (1,3), Кіріет-Лунга (1,3), Вулканешти (1,1), Чокмайдан (1,1), Чешма-Варуїта (1), Конгаз (1), Саталік-Хаджі (1);

наявні колонії з мінімальною чисельністю «нових» мешканців: Чадир-Лунга (0,9), Джолтай (0,8), Новотроян (0,7), Казаяклія (0,7), Комрат (0,6), Іванівка (0,6), Болград (0,5), Баннівка (0,5), Табак (0,4), Задунаївка (0,4), Кайраклія (0,3), Валя-Пержа (0,3), Фінтина-Дзинілор (0,3), Дермендере (0,1), Новопокровська (0,02), Старотрояни (0,02);

наявні колонії з відсутністю «нових» мешканців: Бринза, Валени, Вайсал, Башкалія, Кірсово;

новоутворені колонії: Ферапонтіївка, Твардиця, Кірютня, Ісерлія, Дюльмен, Девлет-Агач, Пандаклія, Гасан Батир, Главани, Голиця, Селіогло, Чумлекіой, Купорани, Бургуджі, Дельжилер, Єскіполос, Беймагала, Драгодан, Тропоклу, Камчик, Кулевча, Участок № 73.

Географію розселення цих колоній та абсолютні дані можна побачити в узагальнювальній Таблиці 5.55.

Ще однією важливою ознакою можна вважати територіальне розміщення болгарського населення у Бессарабії. На 1832 р. вони мешкають у 85 колоніях. З них лише одна є містом – Болград, у якому мешкає дещо більше 1000 сімей. Ще 57 виглядають як багатодвірні поселення із кількістю понад 100 сімей-домогосподарств. Решта сільських поселень належить до малодвірних, тобто таких, де домогосподарств до сотні. Ці «хутори» з часом, за рахунок як зовнішніх, так і внутрішніх ресурсів, стають повномасштабними колоніями. Це відбувається або за рахунок нових переселенців, або активним перерозподілом та утворенням нових сімейних колективів.

Повернемося до факторів відтворення населення «задунайських колоній». Абсолютне різке зростання загальної чисельності населення у 1832 р. простежується за джерелами церковного обліку населення (Діаграма 5.17.). У порівнянні з 1829 р., цей приріст вираховується у 2,5–3 рази більше щороку – 5729 осіб на 1829 р. проти 15657 (середній на 1832–1834 рр.), тобто, механічне зростання мешканців за

**Чисельність та територіальне розміщення
«задунайських переселенців». 1832 р.¹⁵⁴**

Таблиця 5.55.

Назви округів та сіл	Кількість десятих зручних земель	Кількість населення			
		«старих» сімей	«нових» сімей	співвідношення (на одну «нову» сім'ю)	всього сімей
Прутський повіт	52236	916	245	3,7	1161
Колібаш	5228	75	8	9,4	83
Бринза	2153	40	---	---	40
Валени	3242	57	---	---	57
Слободзея	6737	116	23	5,0	139
Кислиця	2677	44	2	22,0	46
Джурджулешти	3881	83	2	41,5	85
Волканешти	11994	174	153	1,1	327
Чешмекьой	8164	138	38	3,6	176
Анадолка	3480	79	16	4,9	95
Фрікацей	4680	110	3	36,7	113
Кагульський повіт	49165	942	199	4,7	1141
Курчі	6090	108	16	6,8	124
Хаджі-Абдул	6302	129	17	7,6	146
Пуцита	3810	74	40	1,9	114
Етулія	3810	82	22	3,7	104
Балбока	5760	117	34	3,4	151
Карагач	6120	123	12	10,3	135
Барта	8990	80	8	10,0	88
Картал	4002	111	19	5,8	130
Сагунов	4281	118	31	3,8	149
Ізмайльський повіт	127570	1734	1603	1,1	3337
Тараклія	9542	172	88	2,0	260
Новотроян	7080	60	89	0,7	149
Татаркопчак	7681	103	79	1,3	182
Чийшія	7800	109	46	2,4	155
Кубей	8280	122	86	1,4	208
Болград	24152	351	659	0,5	1010
Табак	2369	44	104	0,4	148
Каракурт	9120	132	63	2,1	195
Вайсал	7720	158	---	---	158
Чешме-Варуїта	7860	72	72	1,0	144
Дермендере	4410	12	93	0,1	105

¹⁵⁴ Мещерюк І. Переселение болгар в южную Бессарабию 1828–1834. Кишинев, 1965. С. 139–141.

Розділ 5. Історична динаміка відтворення спільноти

Ташбунар	8280	105	35	3,0	140
Бабель	8541	112	44	2,5	156
Кайраклія	5345	22	88	0,3	110
Ердекбурну	4680	86	2	43,0	88
Долукіой	4710	74	55	1,4	129
Верхньо-Буджацький повіт	118893	554	2067	0,3	2621
Дізгінже	9120	131	73	1,8	204
Чокмайдан	6720	55	48	1,1	103
Комрат	20100	239	383	0,6	622
Башкалія	4050	84	---	---	84
Кірсово	8130	68	---	---	68
Ферапонтіївка	3860	---	31	---	31
Авдарма	5700	56	32	1,8	88
Бешалма	6960	88	48	1,8	136
Томай	7290	95	42	2,3	137
Джолтай	3060	32	42	0,8	74
Кіріет-Лунга	5100	54	43	1,3	97
Конгаз	6540	91	88	1,0	179
Баурчі	6420	99	29	3,4	128
Гайдар	4440	62	24	2,6	86
Бешгіюз	4800	58	38	1,5	96
Твардиця	7207	---	137	---	137
Казаяклія	8702	131	181	0,7	312
Кірютня	4560	---	110	---	110
Чадир-Лунга	7680	123	136	0,9	259
Валя-Пержа	7590	44	160	0,3	204
Нижньо-Буджацький повіт	118893	554	2067	0,3	2621
Димитрівка	5195	82	10	8,2	32
Ісирлія	5160	---	147	---	147
Дюльмен	4200	---	88	---	88
Саталик-Хаджі	5100	47	46	1,0	93
Іванівка	5940	49	86	0,6	135
Девлет-Агач	6420	---	125	---	125
Пандаклія	4980	---	131	---	131
Гасан Батир	6000	---	161	---	161
Задуніївка	6120	32	92	0,4	124
Главани	6180	---	167	---	167
Голиця	5970	---	138	---	138
Финтина-Дзинілор	6540	37	126	0,3	163
Кодкитай	5880	76	17	4,5	93

Селіогло	6600	---	157	---	157
Баннівка	6480	45	89	0,5	134
Шикирлікитай	7380	86	46	1,9	132
Новопокровська	3300	2	100	0,0	102
Старотрояни	4920	2	122	0,0	124
Чумлекіой	4914	---	123	---	123
Купорани	4714	---	70	---	70
Єнікіой	6840	96	26	3,7	122
Аккерманський повіт	527623	5656	6098	0,9	11754
Бургуджі	7466	---	112	---	112
Дельжилер	7437	---	117	---	117
Єскіполос	4781	---	53	---	53
Беймагала	2830	---	90	---	90
Драгодан	2270	---	48	---	48
Тропоклу	3625	---	36	---	36
Камчик	5627	---	39	---	39
Кулевча	8230	---	110	---	110
Участок № 73	4964	---	32	---	32
Всього	527623	5656	6098		11754

рахунок «нових» переселенців у Буджаку є значно більшим, ніж природний приріст серед болгар та гагаузів регіону. Аналогічні показники спільноти на 1835 рік вираховуються як 32,4% (Таблиця 5.54.).

Незважаючи на високі показники народжуваності (від 53% до 60% протягом 1830 – 1835 рр.), темпи природного руху досить скромні – від 2,6% до 24,2% (Таблиця 5.54.). Пояснення цьому у надвисокому ступені смертності – 28,6%–56,4%. Епідемії, посухи та серйозні демографічні втрати зумовлюють часткову рееміграцію болгар. У результаті, етнокультурна спільнота «задунайських колоністів» на 1835–37 рр. сягає кількості у 57–58 тисяч осіб (Таблиця 5.54.).

В історико-антропологічному вимірі зазначимо, що, незважаючи на певні втрати людського ресурсу, болгарська спільнота Бессарабії на середину 30-х рр. XIX ст. є спільнотою із значним потенціалом щодо подальшого розвитку. На 1843 р. вона нараховує 77,2 тисячі осіб (Таблиця 5.54.). Інакше кажучи, темпи фактичного зростання обчислюються у 32,8%. При цьому, пораховані нами показники приросту в інтервалі з 1837-го до 1843 року в середньому становлять 29,9%. Як бачимо, показники досить близькі. Разом з тим, середні по регіону становлять лише 15,8%, тобто демографічний приріст болгарського населення більший у два рази. Це чітко простежується у динаміці коефіцієнтів руху населення: народжуваність – від 62% на 1837 р. до 70% на 1843 р., смертність від 53,8% до 33,4% та приріст – 29,4% та 36,6%. Цей демографічний потенціал призводить до збільшення на 1843 р. чисельності «задунайських колоністів» на 20 тисяч мешканців, або 34%, тобто на третину.

Темпи приросту населення припиняються через епідемії 1843–1844 та 1847–1848 рр. Прямі втрати внаслідок обох періодів масових захворювань становлять близько 10%. Однак, у проміле спільнота переходить на негативний баланс природного приросту – 114,2‰ та 26,8‰. Приблизно такі ж втрати відчуває решта населення Бессарабії, група болгар не є виключенням із загальних тенденцій.

При тому, що рух населення виявляє сталу позитивну динаміку протягом 1840-х рр., наші підрахунки (Таблиця 5.54.) переконливо свідчать про той факт, що на початку десятиріччя приріст нараховує 45,4‰ та 36,6‰, а у другій половині – 26,7‰ та 22,1‰. Це свідчить про те, що група, незважаючи на високу смертність, зберігає екстенсивний шлях відтворення населення у надвисоких показниках народжуваності – в середньому 64,4‰ протягом 1840-х рр.

Через такий демографічний потенціал та темпи народжуваності спільнота «задунайських колоністів» на 1850 р., момент проведення IX Ревізького перепису, обчислюється у 82,2 тисячі осіб. Фактично, вона зростає в 1,43 раза від попереднього перепису 1835 р. Підкреслимо, що у цьому випадку повністю за рахунок природного руху населення (ендогамних факторів відтворення групи).

Структура розселення свідчить про компактне проживання представників спільноти на теренах Ізмаїльського повіту Бессарабської області. На 1850 р. тут мешкає 77,3 тисячі «болгар», які становлять 59,2% від усього населення адміністративної одиниці. Решта мешкає в Аккерманському (2937 або 2,6% від усіх мешканців) та Бендерському (2060 або 4,5%) повітах. (Таблиця 5.56.).

Аналіз територіальної структури розселення свідчить про існування декількох демографічних моделей колоній «задунайців». По-перше, вони мешкають невеликими кварталами у містах Аккерман (870), Ізмаїл (986) та Рені (1371); окремо слід вказати «власне» місто Болград (8193). Великі поселення (від 1 тисячі мешканців): Бешалма, Новокірсово, Баурчі, Вулканешти, Валепержі, Вайсал, Градина, Дмитрієва, Девлет-Агач, Ісерлі, Карагач, Дельжор, Кирютне, Курчі, Комрат, Казаклія, Кірсоу, Каракурт, Кангас, Кубей, Пуцита, Пандаклія, Селіоглу, Ташбунар, Томай, Тараклія, Твардиця, Татар-Копчак, Новотрояни, Чийшія, Чумлекіой, Чадир-Лунга, Чешма-Варуїта, Шикирлі-Китай, Дизгінже. Всього таких типів поселень у Буджаку виявляється 35.

Середні (від 500 до 1 тисячі осіб): Авдорма, Енікей, Бургуджі, Баба (Код-Китай), Бульбока, Безгіоз, Главани, Гайдар, Голиця, Дюльмен, Долоксу, Задунаївка, Етулі, Ердєбурно, Іванівка, Купорани, Камчик, Дермендере, Кулевча, Слободзея Марє, Табак, Старотрояни, Ферापонтіївка, Чок-Майдан, Кірієт-Лунга. Всього 25 поселень.

Малі (до 500 осіб): Байрамча, Башкалія, Бакчалія, Джелтай, Бринза, Гасан-Батир, Кайраклія, Ново-Карагач, Енікей, Саталік Ходжи, Ходжи-Абдула. Всього 12 поселень.

Отже, болгарі розселяються у 72 селах та 4 містах регіону. Майже половину з них (35) становлять багатодвірні поселення. Третина (25 одиниць) має перехідний характер – від хутора до поселення. Лише 12 можуть бути схарактеризовані як хутори із мінімальною кількістю мешканців.

Чисельність та територіальне розміщення «задунайських колоністів». 1850 р.¹⁵⁵

Таблиця 5.56.

Повіти/Міста/села	Ч	Повіти/Міста/села	Ч	Повіти/Міста/села	Ч
Аккерманський		продовження		продовження	
Аккерман	870	Дюльмен	858	Селіоглу	1031
Авдорма	575	Дмитрієва	1111	Сагилик Ходжи	353
Байрамча	159	Долоксу	673	Табак	980
Башкалія	198	Задунаївка	693	Болград	8193
Бакчалія	200	Етюлі	773	Ташбунар	1211
Джелтай	497	Девлет-Агач	1132	Томай	1171
Енікей	860	Едекбурно	667	Тропклу	491
Всього	2937	Іванівка	655	Тараклія	2367
% населення	2,63	Ісерли	1017	Твардиця	1521
Ізмаїльський		Карагач	1379	Татар-Копчак	1555
Ізмаїл	986	Дельжор	1059	Старотрояни	941
Рені	1371	Кирютне	1127	Новотрояни	1133
Бриндза	300	Курчі	1074	Ферапонтіївка	575
Бургуджі	936	Купорани	785	Ходжи-Абдула	200
Баннівка	766	Камчик	785	Чийшія	1408
Бешалма	1106	Дермендере	600	Чумлекіой	1068
Новокірсово	1881	Комрат	4060	Чадир-Лунга	1360
Баурчі	1166	Казакілія	1393	Чешма-Варуїте	1178
Баба (Код-Китай)	604	Кірсоу	1651	Чок Майдан	804
Бульбока	888	Каракурт	1190	Шикирлі-Китай	1040
Безгіоз	737	Кангас	1331	Всього	77298
Волканешти	2275	Кубей	1516	% населення	59,2
Валепержи	1263	Кайраклія	125	Бендерський	
Вайсал	1060	Кулевча	906	Дизгінже	1411
Главани	726	Ново-Карагач	371	Кіріст-Лунга	649
Гасан-Батир	400	Пуцита	1046	Всього	2060
Гайдар	635	Енікей	327	% населення	4,5
Голиця	728	Пандаклія	1205	Всього болгар	82295
Градина	1171	Слободзея Марє	785	% від всього населення	3,3

¹⁵⁵ Кабузан В. М. Народонаселение Бессарабской области и Левобережных районов Приднестровья. Кишинев, 1973. С. 146–155.

5.2.2. Фактори відтворення болгарського населення (середина XIX ст. – 1930-ті рр.)

Подальший демографічний розвиток болгарської спільноти у Бессарабії призводить до поновлення темпів росту природного відтворення населення після пандемії холери середини XIX ст.¹⁵⁶ Високі показники народжуваності із подоланням смертності призводять до того, що на 1855 р. спільнота «задунайських колоністів» вже нараховує 84207 осіб. В абсолютних даних це на 2 тисячі більше, ніж у 1850 р. – 82295 осіб, або 2,4%. Проте, аналіз статево-вікових характеристик цього часу показує високий демографічний потенціал спільноти¹⁵⁷, що має призвести до радикального збільшення популяції протягом наступних одного-двох десятиріч не менше ніж на чверть. Це за обставин, коли вже на 1850 р. болгарські родини сягають майже пікових показників чисельності осіб на сім'ю – 9,4.¹⁵⁸ Через цей чинник відбувається соціальна трансформація та реституція окремих рис патріархальності суспільства.

Паризький мирний договір 1856 року ділить землі Південної Бессарабії на 2 частини, внаслідок чого трансформаційні процеси в обох частинах відбуваються під безпосереднім впливом законодавчих факторів та соціально-економічних тенденцій розвитку на теренах двох різних держав. Російська імперія втрачає південні землі Бессарабії та має можливість переселити усіх охочих на свої терени. Саме цією нагодою користується частина «задунайських колоністів», яка протягом 1860–1862 рр. переходить до Північного Приазов'я.

Про кількість втягнутих в міграційний рух на початку 60-х рр. XIX ст. в історіографії не існує чіткого уявлення. Так, у 1930-х рр. чисельність переселенців нараховує 21,5 тисячі осіб, або 4300 сімейств¹⁵⁹. Спираючись на архівні джерела, сучасні молдовські дослідники оперують «3500 тисяч колоністських родин, які складаються з 17460 осіб»¹⁶⁰. Вважаючи ці дані більш адекватними, вони аргументують свою позицію тим фактом, що, згідно з фіскальними описами приазовських болгар на 1871 р., вони нараховують 24110 душ. З ними полемізує М. Д. Дихан, вважаючи перші дані більш коректними¹⁶¹.

Український історик С.І. Пачев знаходить звіт А. Ф. Гюне, в якому вказується, що «до 1 жовтня 1862 р. до Приазов'я із частини Бессарабії, що відійшла до Молдавського князівства, переселяється 3491 сім'я іноземних колоністів (8934 особи чоловічої статі та 8526 осіб жіночої)»¹⁶². Дослідник наводить дуже слушне уточнення, що слід враховувати також албанців, гагаузів та молдован, які переходять разом з болгарами. Відповідно, власне болгар можна порахувати умовно у 16 тисяч осіб, тобто приблиз-

¹⁵⁶ Третя холерна пандемія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Третя_холерна_пандемія (дата звернення: 12.05.2020).

¹⁵⁷ Див. Діаграму 5.4. Статево-вікова піраміда. 1850 р.

¹⁵⁸ Див. Табл. 4.52. Динаміка чисельності домогосподарств та їх мешканців. 1811–1850 рр.

¹⁵⁹ Иванов К. Българите в Бессарабие. София, 1939. С. 26–27.

¹⁶⁰ Грек И., Червенков Н. Българите от Украйна и Молдова: минало и настояще. София, 1993. С. 32.

¹⁶¹ Дихан М. Д. Преселване на българите в Южна Украйна. Одеса, 2001. С. 37.

¹⁶² Пачев С. И. Возникновение болгарских сёл в Северном Приазовье (1861–1863). Мелитополь, 2007. С. 14.

но чверть «задунайських колоністів» бере участь у переселенні до Таврії. Наслідком міграційної хвилі стають значні внутрішні переселення та переформатування майже усіх болгарських сіл Південної Бессарабії. Поява масиву вільної землі в болгарських моноетнічних поселеннях стає катализатором переселення до них болгар із сусідніх біетнічних населених пунктів, що також призводить до більшої концентрації представників спільноти на рівні окремих колоній. Населення в частині колоній повністю змінюється на інше (наприклад, Новокарагач, Новопокровка, Тропокло та інші).

Переселення 1861–1862 року призводить до зменшення загальної кількості «задунайських колоністів» у Бессарабії до 48216 осіб на 1861 р. та 48000 осіб на 1863 р. Фактичне скорочення населення вираховується у 182,2% та 170,1% щороку. Ускладнює процес підрахунку той факт, що колонії до 1878 р. опиняються у складі двох різних держав – Дунайського князівства та Російської імперії. Відсутність хронологічної синхронності джерельних матеріалів ставить під сумнів будь-які підрахунки. Проте очевидно, що протягом 10 років задунайській спільноті вдається відтворити попередню чисельність. На 1864 р. у російській частині мешкає 54078 представників болгарської етносоціальної групи, а на 1869 р. – вже 64344¹⁶³. Цей процес зумовлений високим природним приростом населення. У це десятиріччя він був 37,5% у 1864 р., 32,9% у 1867 р. та 33,8% у 1869 р. На той час у молдавській частині Буджака на 1870 р. кількість болгар та гагаузів становить 27191 особи¹⁶⁴. На жаль, щорічної динаміки із цієї частини поки що не виявлено, але припускаємо, що демографічний природний рух населення тут однаковий із російською частиною. Отже, отримуємо спільноту у 81–82 тисячі осіб, тобто ту, що дорівнює кількісно аналогічним даним на 1850 р. (82295).

Характер джерельної статистики на 1864 р. (Таблиця 5.57.) дозволяє виявити внутрішню структуру розселення та принципові історико-демографічні якості. З 54127 представників болгарської спільноти майже половина – 24926, або 46,1%, мешкає у Верхньо-Буджацькому окрузі. Ще третина (19398, або 35,8%) знаходиться у межах Нижньо-Буджацького округу. Решта – в Ізмаїльському окрузі (9803, або 18,1%). В них приблизно однакове співвідношення статей, із незначним домінуванням осіб чоловічої статі над жіночою. Середній показник становить 1,07, а його варіативність за округами – 1,07, 1,06 та 1,11. Виявляється, що чоловічий коефіцієнт істотно зростає внаслідок міграційних процесів. Територіальна група («Ізмаїльська»), що найбільш відчуває на собі переселенські пертурбації, виявляє найменш збалансоване співвідношення статей.

Ще одним важливим показником виступає пропорція між фіскально-адміністративною категорією «домогосподарство» та соціальною одиницею – «сім'я». Підкреслимо евристичну цінність цього, а також діахронну унікальність подібної статистики протягом всього ХІХ ст. Статистичні дані Таблиці 5.57. демонструють, що на один «дім» серед болгар Бессарабії на 1864 р. припадає 1,36 родини, тобто третина сімей

¹⁶³ Иванов И. С. Сборник статей. Кишинев, 1896. С. 26–27 ; Титоров Й. Българите в Бесарабия. София, 1905. С. 276.

¹⁶⁴ Arbore Z. C. Dicționarele geografice ale provinciilor române în afară de regat. București, 1904. Vol. 1 : Dicționarul geografic al Basarabiei, Ediția I, văzut, îndreptat și aprobat de comitetul de redacțiune Grigore Tocilescu, Iannescu și Gion; tipărit prin îngrijirea lui George Ioan Lahovari. С. 108–109.

Чисельність та територіальне розміщення болгар Південної Бессарабії. 1864 р.¹⁶⁵

Таблиця 5.57.

Назви колоній	Кількість домів	Кількість сімей	В них		
			Ч	Ж	Всього
Верхньо-Буджацький округ					
Комрат	940	1117	2409	2235	4644
Кірсов	287	425	1044	995	2039
Бешлам	215	262	623	576	1199
Баурчі	216	254	658	632	1290
Казаякли	247	324	835	742	1577
Кирютня	149	240	637	641	1278
Валеперже	203	279	705	638	1343
Твардиця	269	334	869	857	1726
Бет-Гіоз	134	165	429	380	809
Чадир-Лунга	216	296	777	730	1507
Гайдар	103	139	362	354	716
Томай	190	254	668	606	1274
Джолма	94	108	281	241	522
Ферапонтіївка	85	131	322	289	611
Авдарма	141	152	386	399	785
Башкам	124	98	267	243	510
Кірієт-Лунга	150	154	376	327	703
Чок-Майдан	147	177	431	439	870
Дизгинже	267	318	803	720	1523
Всього	4177	5227	12882	12044	24926
Нижньо-Буджацький округ					
Іваново	110	161	360	369	729
Дмитріївка	176	269	689	571	1260
Дюльмень	132	201	511	463	974
Девлет-Агач	159	242	645	588	1233
Пандаклій	188	273	670	699	1369
Гасан-Батир	153	243	591	577	1168
Задунаєво	114	155	389	377	766
Сагалин-Хаджа	136	175	409	397	806
Главани	143	181	450	423	873
Код-Китай	145	187	509	439	948
Голиця	136	180	427	371	798
Чумлекой	143	222	644	577	1221

¹⁶⁵ Записки бессарабского областного статистического комитета / под ред. А. Н. Егунова. Кишинёв, 1864, Т. 1. С. 44–45.

Купорани	124	168	443	415	858
Дельжелер	169	242	634	573	1207
Бургуджи	153	221	547	504	1051
Камчик	136	179	422	471	893
Селіогло	175	243	564	560	1124
Ісерлі	142	232	559	572	1131
Кулевча	178	197	525	466	991
Всього	2812	3971	9988	9412	19400
Ізмаїльський округ					
Татар-Копчак	183	228	907	838	1745
Тараклія	297	527	1380	1181	2561
Новотрояни	176	267	647	607	1254
Чийшія	154	325	841	748	1589
Кальчева	88	111	311	280	591
Кайраклія	49	84	220	196	416
Кубей	221	337	841	806	1647
Всього	1168	1879	5147	4656	9803

Ч – Чоловіки; Ж – Жінки.

не має свого власного домогосподарства. Для Верхньо-Буджацького округу аналогічний показник становить 1,25, Нижньо-Буджацького – 1,41, а Ізмаїльського – 1,61. У контексті значного переселення до Таврії ситуація має бути протилежною. Пояснення цьому, на наш погляд, в розумінні категорії «сім'я». Можна припустити, що переписувач у 1864 році під сім'єю розуміє шлюбну пару, тобто сімейне ядро. З огляду на це, співвідношення 1,36 свідчить про наявність на цей рік серед болгарського населення близько 30% складних сімей з двома або трьома ядрами. З цієї точки зору, Ізмаїльський округ виглядає найбільш патріархальним.

Отже, на 1864 р. болгар на території Російської імперії мешкають у 45 населених пунктах. З них у 25 живе понад 1 тисяча осіб: Комрат (4644), Тараклія (2561), Кірсов (2039), Татар-Копчак (1745), Твардиця (1726), Кубей (1647), Чийшія (1589), Казаякли (1577), Дизгинже (1523), Чадир-Лунга (1507), Пандаклій (1369), Валеперже (1343), Батурчі (1290), Кирютня (1278), Тома (1274), Дмитріївка (1260), Новотрояни (1254), Девлет-Агач (1233), Чумлекіой (1221), Дельжелер (1207), Бешлам (1199), Гасан-Батир (1168), Ісерлі (1131), Селіогло (1124), Бургуджи (1051). Ще 20 поселень із мешканцями від 500 до 1000 осіб: Кулевча (991), Дюльмень (974), Код-Китай (948), Камчик (893), Главани (873), Чок-Майдан (870), Купорани (858), Беш-Гіюз (809), Саталік-Хаджа (806), Голиця (798), Авдарма (785), Задунаєво (766), Іваново (729), Гайдар (716), Кірієт-Лунга (703), Ферапонтіка (611), Кальчева (591), Джолма (522), Башкам (510), Кайраклія (476).

У молдавській частині Буджаку третина усіх болгар мешкає у місті Болград – 9616 осіб (Таблиця 5.58.). Крім того, вони проживають ще у 23 населених пунктах. 5 з них можна віднести до найбільших (понад 1000 мешканців): Вулканешти (1840), Конгаз (1365),

Болгарське та гагаузьке населення молдавської частини Буджака. 1870 р.¹⁶⁶

Таблиця 5.58.

Населені пункти	Ч	Населені пункти	Ч
Болград	9616	Сатуново	655
Табак	440	Карагач	665
Вайсал	705	Етулія	505
Ташбунар	765	Чешмекьой	1080
Долукьой	750	Анадолка	705
Кайракля 1	1115	Вулканешти	1840
Дермендере	445	Конгаз	1365
Чешмелій	920	Кринички (Фантинизинилор)	435
Каракурт	810	Банова	365
Курчій	1055	Шикирлі-Китай	910
Імпуцита	355	Старий Троян	490
Болбока	665	Енікіой	535
Всього			27191

Ч – Чисельність.

Кайракля (1115), Чешмекьой (1080), Курчій (1055). Ще 12 належать до середніх: Чешмелій (920), Шикирлі-Китай (910), Каракурт (810), Ташбунар (765), Долукьой (750), Вайсал (705), Анадолка ((705), Болбока (665), Карагач (665), Сатуново (655), Енікіой (535), Етулія (505). Також 6 поселень відносяться до малих: Старий Троян (490), Дермендере (445), Табак (440), Кринички (Фантиназінілор) (435), Банова (365), Імпуцита (355). Звернемо увагу, що останній кластер не відрізняється так принципово, як раніше. Незважаючи на нечисленність, їх навряд чи можна називати хуторами.

Згідно із даними, що опрацював М. С. Державін¹⁶⁷, на 1864 р. у Херсонській губернії мешкає 16480 осіб, а у Таврійській – 37730. На 1897 р. вони сягають чисельності у 25685 осіб у Херсонській та 66945 у Таврійській губерніях. На підставі цього вираховуємо загальний середній коефіцієнт щорічного приросту – 10,1‰ для Херсонської та 13,2‰ для Таврійської. На останні показники вплинули особливості міграційних факторів – молоді переселенці мають більш потужний демографічний потенціал.

У контексті цієї компаративної перспективи бессарабські болгари мають зрости до 105–110 тисяч осіб протягом третини століття. Майже так і відбувається. На 1891 р. спільнота нараховує вже 85361 особу та на 1897 р. – 103 225¹⁶⁸, тобто, фактична чисельність групи є ненабагато меншою від прогнозованої, що може бути пояснено рееміграцією частини болгар до звільненої Болгарії. Історичні події 1877–1878 рр. та відбудова незалежної держави у подальшому призводять до переселення частини інтелігенції. Це чітко фіксується поступовим зменшенням коефіцієнта демографічного приросту з 1869-го по 1891 рік (Діаграма 5.18.).

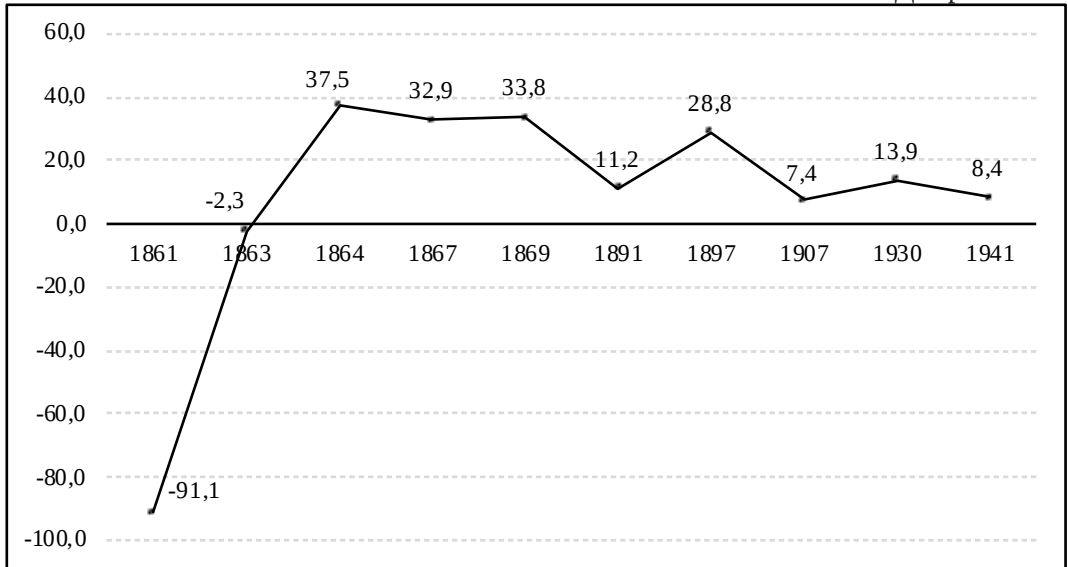
¹⁶⁶ Титоров Й. Българите в Бесарабия. София, 1905. С. 275–276.

¹⁶⁷ Державин Н. С. Болгарские колонии в России: Таврическая, Херсонская, Бессарабская губернии. София, 1914. С. 16.

¹⁶⁸ Станчев М. Г. Болгары в Российской империи, СССР, странах Балтии и СНГ. 1711–2006 гг. : статистический сборник. София, 2009. С. 70.

Природний рух (за даними статистичного обліку). 1861–1941 рр.¹⁶⁹

Діаграма 5.18.

Крім прагнення повернутися до звільненої Батьківщини, ще одним міграційним фактором виштовхування стає епідеміологічна ситуація в регіоні. Так, смертність на 1877 рік у болгарських поселеннях сягає 56,4% та вперше протягом другої половини XIX ст. домінує над народжуваністю. На цей рік коефіцієнт природного скорочення становить -10,4%. Коливання амплітуди кривої Діаграми 5.19. демонструє стрибки показників, які пов'язані із змінами епідеміологічної ситуації другої половини XIX ст. на локальному і загальнобессарабському рівнях.

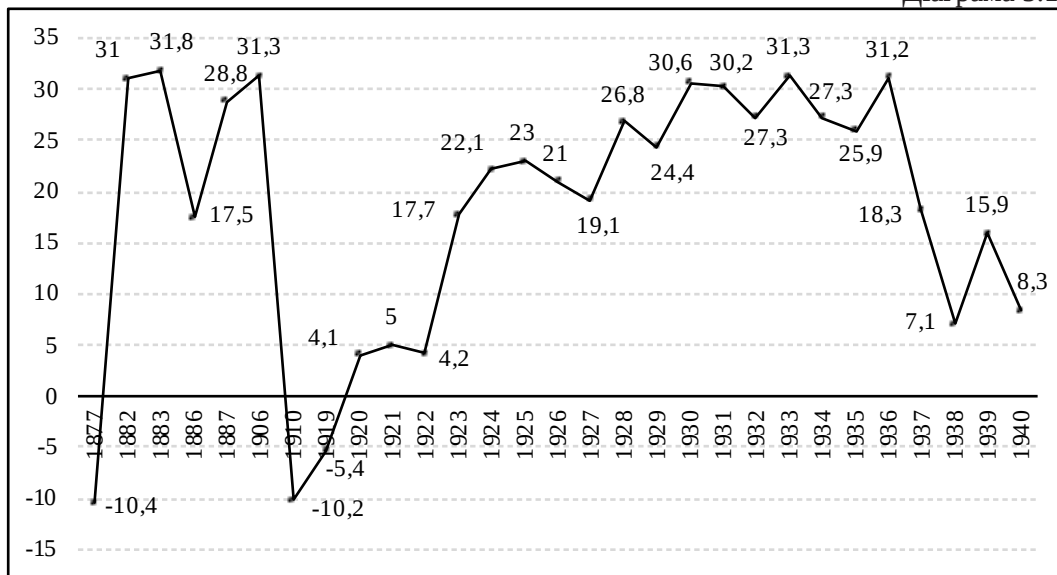
Недолік статистичних джерел останньої чверті XIX ст. не дає нам можливості вирахувати чисельність бессарабських болгар, що іммігрують до Болгарії. Можемо припустити лише, що міграційна хвиля становить не більше кількох тисяч осіб переважно молодого віку. Ці, а також потенційні демографічні втрати призводять до того, що на 1897 рік по факту замість прогнозованих 110 тисяч виявляються 103.

Подібні демографічні реконструкції базуються на розрахунках щодо демографічного руху населення протягом другої половини XIX ст. – 1940-х рр. Ми їх аналізуємо у двох варіантах: за агрегованими даними джерел (Діаграма 5.18.) та індексованими показниками на базі первісних статистичних матеріалів (Діаграма 5.19.). Обидві криві демонструють схожі тенденції, але масштаб та абсолютні дані різняться. На Діаграмі 5.18. чітко простежуються процеси переселення частини населення до таврійського степу.

¹⁶⁹ Усі коефіцієнти та розрахунки – авторські. Діаграма складена автором за: Станчев М. Г. Болгары в Российской империи, СССР, странах Балтии и СНГ. 1711–2006 гг. : статистический сборник. София, 2009. Т. 1. С. 58, 70 ; Duminica I. Coloniile bulgarilor în Basarabia (1774–1856). Chisinau, 2017. С. 257 ; Державин Н. С. Болгарские колонии в России: Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии. София, 1914. С. 12, 14 ; Берг Л. С. Население Бессарабии: этнографический состав и численность. Петроград, 1923. С. 22–23.

Природний рух болгарського населення. 1877–1940 рр.¹⁷⁰

Діаграма 5.19.

На 1861 р., тобто на момент переселення до Приазов'я, бачимо значний демографічний мінус, який сягає 91,1%. До 1863 року міграційна хвиля майже мінімізується до -2,3%, та цей рік стає переломним, і вже наступного статистичні дані демонструють приріст у 37,5% – найбільш високий показник другої половини XIX ст.

Демографічні втрати кінця 70-х – 80-х рр. XIX ст., пов'язані з наступним поширенням захворюваності на віспу, коклюш та п'ятою пандемією холери¹⁷¹, бачимо як на макро, так і на мікрорівні. На макрорівні статистичні дані Діаграми 5.18. демонструють зниження коефіцієнта приросту втричі: з 33,8% на 1896 р. до 11,2% на 1891 р. На рівні окремих колоній (Діаграма 5.19.) спостерігаємо коливання кривої та істотне її «падіння» наприкінці 70-х рр. та в середині 80-х рр., що є маркером впливу загальної епідеміологічної ситуації на локальному рівні.

Повернемося до характеристики структури розселення болгар у Південній Бессарабії за даними Першого Всеросійського перепису населення 1897 р. (Таблиця 5.59.). Аналіз цього джерела переконливо показує, що спільнота залишається у межах свого історичного регіону. Лише 1261, або менше 1% болгар фіксується поза кордонами Буджака, решта компактно проживає в Ізмаїльському, Аккерманському, Бендерському повітах Бессарабської губернії. Міське населення групи зосереджується у південних містечках губернії. Болгарська спільнота Болграда нараховує 8478 осіб, що становить дві третини від усього міста – 68,9%. Далі за зниженням: Ізмаїл – 936 осіб,

¹⁷⁰ Дані діаграми підраховані за коефіцієнтами Таблиці 3.5. Загальні коефіцієнти народжуваності. 1859–1941 рр. ; Таблиці 3.39. Загальні коефіцієнти смертності. 1812–1910 рр. та Таблиці 3.42. Середні коефіцієнти смертності по Румунії у порівнянні з СРСР. 1919–1940 рр.

¹⁷¹ П'ята холерна пандемія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/П%27ята_холерна_пандемія (Дата звернення: 12.05.2020).

Чисельність та територіальне розміщення болгар Південної Бессарабії. 1897 р.¹⁷²

Таблиця 5.59.

Повіти/міста Бессарабії	Всього	%
Кишинівський повіт	1095	0,4
м. Кишинів	925	0,9
у повіті без міста	170	0,1
Аккерманський повіт	56541	21,3
м. Аккерман	288	1
у повіті без міста	56253	23,7
Бендерський повіт	14833	7,6
м. Бендери	112	0,6
у повіті без міста	14721	9
Ізмаїльський повіт	30587	12,5
м. Ізмаїл	936	4,2
м. Болград	8478	68,9
м. Кілія	87	0,7
м. Кагул	79	1,1
м. Рені	650	9,4
у повіті без міста	20357	11,1
Всього в губернії	103225	5,3

Рені – 650, Аккерман – 288, Бендери – 112, Кілія – 87, Кагул – 79. Загалом ця група населення нараховує 10630, або 10,3%. Сільське болгарське населення виявляється в Аккерманському (56253), Бендерському (14721) та Ізмаїльському (20357) повітах Бессарабської губернії – майже 90% від чисельності усїєї групи. У подальшому тенденція щодо зростання кількості болгар Бессарабії стає повільнішою. Так, на 1907 р. їх налічується 111624¹⁷³ особи, що означає фактичний середній приріст 7,5% щороку. Протягом 1910-х рр. виявляється умовна «демографічна яма», що породжена як подіями соціально-політичної історії, так і внутрішніми чинниками. Вона відбивається у негативному коефіцієнті природного приросту: -10,2% на 1910 р. та -5,4% на 1919 р. Така ситуація складається через істотне зменшення народжуваності (21% та 26% на 1910 та 1919 рр.) та збільшення індексу смертності (31,2% та 20,6% відповідно). Показово, що смертність протягом наступного десятиріччя залишається досить високою – 23% щороку, а ось народжуваність повертається до високих показників, притаманних суспільству аграрного типу, і становить у середньому понад 40% на рік. Це призводить до позитивного природного приросту населення. Якщо на 1920 р. приріст становить 4,1%, то вже на 1928 р. – 26,8% або на 1930 р. – 30,6%.

¹⁷² Берг Л. С. Население Бессарабии: этнографический состав и численность. Петроград, 1923. С. 42–43.

¹⁷³ Там само. С. 22–23.

На 1930 р. чисельність болгар, що мешкають на всій території Бессарабії, вже нарахує 163 726 осіб. Це означає, що фактичний приріст населення з 1907 року на макрорівні вираховується у 13,9% (Діаграма 5.18.). Задля деталізації демографічних процесів звернемо увагу на коливання показників на мікрорівні (Діаграма 5.19.), які чітко віддзеркалюють історичні та соціокультурні події першої третини ХХ ст. Але на-самперед зацентруємо увагу на тому, що середній показник 13 часових зрізів з 1910 р. до 1930 р. дорівнює 14%, тобто, обидві діаграми демонструють абсолютно ідентичні показники.

В інтервалі з 1906-го до 1910 року бачимо істотне падіння демографічних показників від 31,3% до -10,2% відповідно. Превалювання смертності над народжуваністю пов'язане з наступною шостою пандемією холери¹⁷⁴, пік якої припадає на 1910 рік. Дані метричних книг болгарських сіл Буджака за цей рік підтверджують істотну перевагу холери серед причин смертності.

На зміну пандемії в 1914 році приходить велика соціальна турбулентність 1910-х рр., Перша світова війна, громадянська війна, перехід до складу Румунії та багато інших факторів цього десятиріччя, що підтримують негативне демографічне сальдо, та лише в 1920-му році приріст становить позитивні 4,1%. Невирішеність земельного питання відіграє важливу роль для болгар Південної Бессарабії та має істотний вплив на репродуктивну поведінку спільноти. Саме тому до земельної реформи 1921 року та рік після цього болгар живуть в очікуванні позитивних змін, і лише в 1923 році бачимо значне підвищення показників приросту, яке триває до 1925 року. Проте цей рік видається особливо посушливим, та й попередній не є врожайним. По Бессарабії проносяться чутки про масштаби вільних земель у Бразилії, що породжує нову хвилю імміграції, пік якої припадає на 1926–27 рр.¹⁷⁵ Це переселення знаходить відображення на Діаграмі 5.19. падінням демографічного приросту болгарського населення Буджака до 19,1%.

Схожі тенденції зберігаються і протягом 30-х рр. ХХ ст. Високі темпи народжуваності серед болгар (середній щорічний коефіцієнт – 48%) дещо зменшуються наприкінці десятиріччя до 33%. Вони забезпечують значний природний приріст населення (середній становить 30%), який до 1940 р. зменшується до 8,3%. Залишається значним коефіцієнт смертності – близько 20%. Це означає, що болгар Бессарабії вже втягнуті до переходу від традиційного до модерного демографічного типу відтворення. Характерними рисами переходу є часткове подолання окремих різновидів смертності та зберігання досить високих показників народжуваності. Через це на 1941 р. загальна чисельність спільноти вираховується як 180407 осіб, тобто за десять років підвищилася трохи менше ніж на 17 тисяч осіб, або на 10% від чисельності на 1930 рік.

Звернемо увагу на внутрішню структуру розселення болгарської спільноти у першій третині ХХ ст. У нашому розпорядженні є детальні статистичні відомості на 1907-й та 1930 рр.

¹⁷⁴ Шоста холерна пандемія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Шоста_холерна_пандемія (Дата звернення: 12.05.2020).

¹⁷⁵ Косиков Ж. Имигранция в Бразилия. Бесарабски българи и гагаузи. София, 2014. 320 с.

На 1907 р. спільнота мешкає у межах трьох повітів Бессарабської губернії: Бендерський (18415 осіб, або 16,5%), Аккерманський (68640, тобто 61,6%) та Ізмаїльський (24447 – 21,9%). Всього болгари фіксуються у 80 населених пунктах Буджака (Таблиця 5.60.).

Сільські компактні анклавни можна розподілити на:

великі (понад 1000 мешканців): Тараклія (7139), Чийшія (5360), Твардиця (4300), Чумлекіой (3900), Ново-Трояни (3600), Чешма-Варуїта (3422), Кирютня (3400), Пандаклія (3275), Селіоглу (3200), Шикирлік (3130), Комрат (3100), Гасан-Батир (3100), Девлет-Агач (3100), Валя-Перже (3000), Кулевча (3000), Бургуджі ((2800), Дельжилер (2800), Дюльмен (2700), Код-Китай (2600), Ісерлія (2600), Голиця (2530), Главани (2400), Камчик (2350), Купоран (2300), Кубей (2135), Задунаєво (2100), Вайсал (2083), Івановсько-Болгарська (2000), Долукіой (1954), Кірсово (1800), Карагач (1764), Кальчево (1750), Ташбунар (1263), Фонтинна-Дзинилор (1229), Енікіой (1197), Імпуцита (1126). Всього – 36 поселень;

середні (між 500 та 1000 мешканців): Курчі (980), Болгарія (975), Бешалма (930), Табаки (900), Кайраклія (900), Казаклія ((840), Башкалія (720), Баннівка (720), Дермендере (625). Всього – 9 поселень;

мали (до 500 мешканців): Анадол (490), Старо-Трояни (405), Сатунов (380), Московей (375), Троїцьке (306), Костянтинівка (275), Казаклія (240), Каракурти (223), Ново-Стояновка (205), Тарутине (200), Вознесенськ (192), Калдарі (160), Паїк (150), Нова Тараклія (148), Бісерикуца (116), Нова Ларга (115), Булатовка (110), Ново-Скріванівка (100), Сундюк (60), Євгенівка (46). Всього – 20 поселень.

Отже, бачимо, що розселення болгар у Буджаку зазнає незначних змін. Кількість населених пунктів, де вони дисперсно проживають, зростає шляхом утворення нових малодвірних поселень (наприклад, Євгенівка чи Нова Ларга). Болгари селяться у містечках регіону, наприклад, Тарутиному. З 65 усіх поселень, де фіксуються на 1907 р. болгарські мешканці, більшість є моно- чи біетнічними (із гагаузами) великими сільськими поселеннями.

Статистичні матеріали на 1907 р. дозволяють характеризувати територіальне розміщення болгар за повітами та волостями (Таблиця 5.60.), а також визначити відсотки від загального населення регіону. Так, майже 70 тисяч болгар Аккерманського повіту становлять четверту частину, або 25,6% від усіх мешканців повіту, майже 25 тисяч Ізмаїльського – десяту, або 11,5%, понад 18 тисяч Бендерського – десяту, або 9,6%. Середній відсоток у південних повітах Бессарабської губернії нараховує 15,6%, тобто майже кожен шостий мешканець Буджака репрезентує болгарську спільноту. Відзначимо, що ця частка не змінюється кардинально із 1897 р., коли вона становить 16,9%¹⁷⁶. У Бендерському повіті болгари проживають у межах трьох волостей – Чадирлунгська (36%), Комратська (23,2%) та Іозефсдорфська (11,5%). Вони також присутні у 5-ти волостях – Чимишлійська (5%), Кайнарська (1,7%), Гура-Галбинська (1,1%), Абакліджабська (0,6%) та Тараклійська (0,2%).

¹⁷⁶ Кузьміна С. Б., Пригарин А. А. Этнокультурные группы Буджака в исторической динамике. *Буджак: историко-этнографические очерки народов юго-западных районов Одесщины*. Одесса, 2014. С. 160–161.

Чисельність та територіальне розміщення болгар Південної Бессарабії. 1907 р.¹⁷⁷

Таблиця 5.60.

Повіти/міста	Болгар	Повіти/міста	Болгар	Повіти/міста	Болгар
Бендерський повіт	18415	(продовження)		(продовження)	
Гура-Галбинська вол.	175	Ташликська вол.	19000	Дерменде	625
Калдарі	160	Селюгли	3200	Долукіой	1954
Комратська вол.	6550	Код-Китай	2600	Ташбунар	1263
Бешалма	930	Гасан-Батир	3100	Чишме-Варуїт	3422
Кірсово	1800	Главани	2400	Табакі	900
Комрат	3100	Задунасво	2100	Шикирлік	3130
Башкалія	720	Бургуджі	2800	Вайсал	2083
Чадир-Лунгська вол.	10940	Дельжилер	2800	Кайраклія	900
Казаклія	240	Івановсько-Болгарська вол.	25260	5-й стан	1197
Валя-Перже	3000	Чийшія	5360	Енікіой	1197
Твардиця	4300	Івановсько-Болгарська	2000	4-й стан	4140
Кирютня	3400	Ново-Трояни	3600	Курчі	980
Кайнарська вол.	275	Ісерлія	2600	Анадол	490
Костянтинівка	275	Дюльмен	2700	Сатунов	380
Іозефсдорфська вол.	347	Чумлекіой	3900	Імпуцита	1126
Євгенівка	46	Девлет-Агач	3100	Карагач	1764
Ново-Скріванівка	100	Купоран	2300	2-й стан	851
Суюндюк	60	Кулевчанська вол.	5320	Троїцьке	306
Булатовка	110	Кулевча	3000	Ново-Стоянівка	205
Аккерманський повіт	68640	Камчик	2350	Нова Тараклія	148
Кубейська вол.	18719	Тарутинська вол.	200	Вознесенськ	192
Пандаклія	3275	Тарутине	200	3-й стан	116
Тараклія	7139	Ізмаїльський повіт	24447	Московей	375
Голиця	2530	1-й стан	16883	Нова Ларга	115
Кубей	2135	Фонтина-Дзинилор	1229	Паїк	150
Болгарія	975	Каракурти	223	Бісерікуца	116
Кайраклія	840	Старо-Трояни	405	Всього болгар	111502
Кальчево	1750	Баннівка	720		

Чотири волості Аккерманського повіту надають найбільший відсоток болгарського населення – Ташликська (85,5%), Іваново-Болгарська (81,3%), Кулевчанська (79,8%) та Кубейська (65,7%). Ще у 4-х вони присутні – Тарутинська (3,3%), Татарбунарська (0,5%), Талмазька (0,4%) та Плахтеєвська (0,1%). Ізмаїльський повіт розподіляється на п'ять станів, де болгары зосереджуються у I (39,3%) та IV (12,2%). Хоча у решті

¹⁷⁷ Берг Л. С. Население Бессарабии: этнографический состав и численность. Петроград, 1923. С. 22–23.

станів фіксуються від 1,8% до 2,6%. Це підкреслює тезу про основні анклавні проживання як елементарну одиницю кущової системи розселення болгар у Буджаку.

Найбільш детальні відомості про традиційну внутрішню структуру розселення болгар у Буджаку надають результати Румунського перепису 1930 р.¹⁷⁸ (Таблиця 5.61.). Згідно з ним, 4 повіти нараховують 162766 представників болгарської спільноти, або 15,2% від усього населення адміністративних одиниць, тобто, стабільно з початку ХХ ст. кожен шостий мешканець регіону належить до цієї етнокультурної спільноти. Статистичні дані свідчать, що 92,6% болгар на момент перепису мешкають у селах, та лише 6,9% є жителями міст. Заради компаративної перспективи наведемо той факт, що в Південній Бессарабії «приблизно рівні частини склали молдовани, росіяни, болгары та українці» (24,7%, 23%, 20,7% та 13,6%)¹⁷⁹.

Найбільша кількість болгар мешкає у межах Аккерманського повіту – понад 71 тисяча осіб із 341 тисячі (20,9%). Відзначимо, що лише 466 осіб проживають в містах регіону – Четате-Алба та Тузла. Решта населення – 70761 представник групи – мешкає у селах. Сільське поселення Аккерманського повіту репрезентоване 18-ма великими анклавами, де відсоток болгар не нижчий 90%: Чийшія (6090), Трояни (4688), Пандакля (4273), Сели-оглу (4263), Бургуджі (4077), Кулевча (4047), Хасан-Батир (4039), Делени (3943), Камчик (3406), Голиця (3319), Главани (3297), Код-Китай (3020), Нова Іванівка (2799), Задунаївка (2769), Куйлені (2734), Ісерлія (2529), Дюльмені (2294), Купорани (2253). Ще існує 42 поселення, де болгары живуть поруч з іншими етнічними групами регіону.

В Ізмаїльському жудеці зосереджується понад 43 тисячі болгар, або 19,2% від усього населення округу. Болгарське міське населення становить 9419 осіб, або 12,4%. Тут, крім Болграда (8268 із 14280 – 58%), болгары живуть серед міських мешканців Ізмаїла (674, або 2,7%), Рені (376, або 3,2%). Незначна кількість нараховується в Кілії та Вилковому. В Ізмаїльському окрузі нараховується лише 6 болгарських поселень із відсотком понад 90: Чешма-Варуїта (4404), Шикирлі-Китай (4095), Кальчева (3882), Карагач-Веке (3290), Ташбунар (2333), Кайракля (1286). Ще у 9 селах болгары становлять від 56% до 90%: Долукіой (2821), Фантина-Дзинильор (2122), Імпущита (1444), Баннівка (1231), Дермендере (1071), Табаки (1191), Мар'янівка (188), Шикирлі-Китай-Ноу (153), Енікіой (1484). У 24 поселеннях болгары становлять менше 40%. Загальна кількість сільського населення становить 33956 болгар, або 22,7% від всього населення.

28,5 тисячі болгар перебувають у цей час у Кагульському жудеці, становлячи 14,5% від усього населення. Досить малочисельна група болгар мешкає у двох містах – Кагул (178 – 1,6%) та Леова (51 – 0,8%). У Кагульському повіті налічується найбільша чисельність населених пунктів, де мешкають болгары (85), та лише 5 із них можуть бути схарактеризовані як великі (понад 1000 осіб): Тайракля (8157), Кирютня (3738), Кубей (3303), Булгаріка (2119) та Кайракля (1965). В 16-ти з 80-ти, що залишилися, болгары становлять від 57,8% до 97,5, але їх розміри незначні. Найбільше з

¹⁷⁸ Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930. Bucuresti, 1938. Vol. 1–2 : Neam, limbă maternă, religie. 523 с.

¹⁷⁹ Кузьмина С. Б., Пригарин А. А. Этнокультурные группы Буджака в исторической динамике. *Буджак: историко-этнографические очерки народов юго-западных районов Одесщины*. Одесса, 2014. С. 162.

Розділ 5. Історична динаміка відтворення спільноти

Чисельність та територіальне розміщення болгар Південної Бессарабії. 1930 р.¹⁸⁰

Таблиця 5.61.

Округи/райони/міста	Всього	Болгар	%	Продовження 1			
				Голиця	Хасан-Батир	Хофнунгсфельд	Нова Іванівка
Жудець Четате-Алба	341176	71227	20,9	3388	3319	98,0	
Міське населення	37631	466	1,2	4185	4039	96,5	
Місто Четате-Алба	34485	439	1,3	355	19	5,4	
Місто Тузла	3146	27	0,9	2908	2799	96,3	
Сільське населення	303545	70761	23,3	4365	4273	97,9	
Район Казаел	49144	182	0,4	4330	4263	98,5	
Байрамча	2784	56	2,0	4885	131	2,7	
Забара	648	96	14,8	4754	4688	98,6	
Інші < 10 осіб	32826	30	0,1	3213	8	0,2	
Район Тарутине	46162	11371	24,6	58502	4659	8,0	
Апродул-Пурице	438	417	95,2	Арциз	2951	40	1,4
Березине	2788	28	1,0	Дельжелер	4937	4281	86,7
Кантемир	450	90	20,0	Демір-Хаджі	189	26	13,8
Кашпалат	288	37	12,8	Деневіц	709	25	3,5
Куйлені	2769	2734	98,7	Фершампенуазул-Маре	1410	15	1,1
Кохайнічени	474	473	99,8	Фершампенуазул-Мич	906	32	3,5
Кюльм	1587	20	1,3	Михайлені	2379	17	0,7
Купорани	2305	2253	97,7	Плоска	411	18	4,4
Дюльмени	2351	2294	97,6	Сагу-Ноу	2457	17	0,7
Ісерлія	2580	2529	98,0	Сарага	2661	38	1,4
Іванчені	224	11	4,9	Татарбунар	7628	68	0,9
Лейпціг	2522	12	0,5	Теплиця	2426	34	1,4
Люксембург	304	129	42,4	Інші < 10 осіб	20791	48	0,2
Малу-Маре	1512	16	1,1	Район Тузла	44605	7610	17,1
Малу-Мич	1569	24	1,5	Будакі	798	16	2,0
Тарутине	5795	125	2,2	Камчик	3587	3406	95,0
Василе Строеску	296	136	45,9	Кулевча	4388	4047	92,2
Вадені	2038	14	0,7	Маріянка-Маре	694	22	3,2
Інші < 10 осіб	9097	29	0,3	Регеле-Фердінанд	442	20	4,5
Район Ташлик	61042	46740	76,6	Інші < 10 осіб	16014	99	0,6
Бургуджі	4235	4077	96,3	Район Волінтірі	44090	199	0,5
Чийшія	6222	6090	97,9	Фараонівка	2394	62	2,6
Код-Китай	3113	3020	97,0	Фрумушика-Нова	1568	35	2,2
Делени	4046	3943	97,5	Пуркарі	2597	37	1,4
Димітресці	4801	25	0,5	Раскаеші	2646	12	0,5
Задунівка	2857	2769	96,9	Волінтірі	6370	15	0,2
Главани	3385	3297	97,4	Інші < 10 осіб	20754	48	0,2

¹⁸⁰ Таблицю складено автором за матеріалами Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930. București, 1938. Vol. 1–2 : Neam, limbă maternă, religie. С. 100–104, 124–128, 264–266, 462–466.

Продовження 2				Продовження 3			
Жудець Кагул	196693	28565	14,5	Ларга-Веке	641	12	1,9
Міське населення	17909	229	1,3	Лопацика	569	236	41,5
Місто Кагул	11370	178	1,6	Московей	1134	479	42,2
Місто Леова	6539	51	0,8	Московей-Разешті	424	42	9,9
Сільське населення	178784	28336	15,8	Московей-Веке	332	100	30,1
Район Кантемир	42146	2650	6,3	Московица	744	625	84,0
Антонешті	372	87	23,4	Мусаіту	855	21	2,5
Булагри	113	88	77,9	Пайку	417	95	22,8
Колібабовка	476	461	96,8	Пеліней	1361	52	3,8
Копкуй	1023	12	1,2	Пеліней-Ноу	812	338	41,6
Копорані	293	283	96,6	Романі	1226	16	1,3
Фундул Сарацікай	400	231	57,8	Рошу	1401	12	0,9
Ларгара	613	65	10,6	Татарешті	1005	12	1,2
Мешені	106	13	12,3	Трифешті	596	71	11,9
Регіна-Марія	459	11	2,4	Вадул-луй-Ісак	1816	22	1,2
Саратица-Веке	397	15	3,8	Владимирешті	469	52	11,1
Томай	143	24	16,8	Вулканешті	6538	109	1,7
Траян	136	118	86,8	Зарнешті	953	12	1,3
Троїца	170	124	72,9	Інші < 10 осіб	11808	51	0,4
Троїца-Нова	458	446	97,4	Район Штефан-чел-Маре	43442	1913	4,4
Усатені	115	76	66,1	Акуй-де-Жос	241	31	12,9
Вознесіння	563	549	97,5	Баймакля	2639	74	2,8
Інші < 10 осіб	19608	47	0,2	Чіоселія-Мика	421	22	5,2
Район Іоанн Восвода	46271	3945	8,5	Чирчані	405	25	6,2
Алуату	1013	208	20,5	Конгас	6018	11	0,2
Байрамча	228	145	63,6	Константінешті	774	73	9,4
Балабан	322	11	3,4	Єйдендорф	555	20	3,6
Бісерікуца	148	46	31,1	Готешті	1224	24	2,0
Будеї	623	110	17,7	Готешті-Ноу	215	12	5,6
Бурлачені	237	18	7,6	Ларгуца або Поповіца	1992	17	0,9
Карбалія	746	88	11,8	Садаку	1012	20	2,0
Чумай	268	10	3,7	Строенешті	706	664	94,1
Колібаши	3896	33	0,8	Тайракля (Баймакля)	274	60	21,9
Кукуаре	518	36	6,9	Тайракля (Готешті)	337	296	87,8
Гаваноаса	860	46	5,3	Циганка	1406	10	0,7
Чібану	269	55	20,4	Викторія	504	479	95,0
Гигалбоя	147	55	37,4	Вишинешті	1341	13	1,0
Хулубоя	822	85	10,3	Інші < 10 осіб	14750	62	0,4
Хутул	511	10	2,0	Район Траян	46925	19828	42,3
Ларга	661	632	95,6	Албота	886	47	5,3

Розділ 5. Історична динаміка відтворення спільноти

Продовження 4				Продовження 5			
Албота-де-Жус	400	157	39,3	Район Кілія-Нова	37150	1625	4,4
Алексені	292	17	5,8	Карамахмет	4261	33	0,8
Баурчи	4487	14	0,3	Чишмеле	2706	28	1,0
Борщак	1273	25	2,0	Думітрешті	2524	15	0,6
Булгаріка	2404	2119	88,1	Енікіой	2640	1484	56,2
Кайракля	2019	1965	97,3	Інші < 10 осіб	22049	65	0,3
Казакля	5303	16	0,3	Район Фантина-Дзинильор	39519	9875	25,0
Кирютня	3861	3738	96,8	Касліца-Дунаре	3059	42	1,4
Кюкурені	303	10	3,3	Чешмасір	2030	14	0,7
Кубей	6567	3303	50,3	Долюкьой	3554	2821	79,4
Хартопі	221	74	33,5	Фантина-Дзинильор	2564	2122	82,8
Марзені	169	17	10,1	Хагі-Курда	2834	21	0,7
Ноу-Кортін	79	46	58,2	Матроска-Кугурлуй	2142	13	0,6
Софіені	810	31	3,8	Покровка-Ноу	985	13	1,3
Таракля	8507	8157	95,9	Софіані-Грухайлівка	2560	12	0,5
Тартаул-де-Сальце	485	14	2,9	Шикирлі-Китай	4267	4095	96,0
Татар-Копчак	5901	55	0,9	Трояни-Веке	2591	702	27,1
Інші < 10 осіб	1983	23	1,2	Інші < 10 осіб	10795	20	0,2
Жудець Ізмаїл	225509	43375	19,2	Район Рені	43204	6844	15,8
Міське населення	75860	9419	12,4	Анадол	1935	199	10,3
Місто Ізмаїл	24998	674	2,7	Барта	2437	12	0,5
Місто Болград	14280	8268	57,9	Балбока	3250	67	2,1
Місто Кілія	17245	86	0,5	Карагач-Веке	3448	3290	95,4
Місто Рені	11923	376	3,2	Каргал	2584	23	0,9
Місто Вилкове	7414	15	0,2	Чишмекьой	4261	42	1,0
Сільське населення	149649	33956	22,7	Курчі	3329	434	13,0
Район Болград	29776	15612	52,4	Куза-Вода	2894	27	0,9
Баннівка	1507	1231	81,7	Фрекацей	2632	19	0,7
Кайракля	1427	1286	90,1	Імпуцита	1892	1444	76,3
Кальчева	3944	3882	98,4	Сату-Ноу	2933	62	2,1
Каракурт	2812	273	9,7	Табакі	1908	1191	62,4
Караманка	148	17	11,5	Інші < 10 осіб	9701	28	0,3
Чешма-Варуїта	4531	4404	97,2	Жудець Тігіна	306592	19599	6,4
Дермендере	1472	1071	72,8	Міське населення	43715	1929	4,4
Марянівка	299	188	62,9	Місто Тігіна	31384	170	0,5
Сату-Ноу	79	28	35,4	Місто Комрат	12331	1759	14,3
Шикирлікитай-Ноу	190	153	80,5	Сільське населення	232877	17670	7,6
Ташбунар	2415	2333	96,6	Район Балбока	57280	1509	2,6
Вайсал	3923	741	18,9	Александрені-Ноу	545	525	96,3
Інші < 10 осіб	3681	5	0,1	Кайнарі	1915	12	0,6

Продовження 6				Продовження 7			
Константинешті	859	823	95,8	Район Чимішлія	65020	2785	4,3
Гангура	1723	15	0,9	Абаклія	2995	12	0,4
Пікус	460	86	18,7	Бахмутя	2146	67	3,1
Інші < 10 осіб	33387	18	0,1	Богданяска-Вече	1542	18	1,2
Район Каушані	99161	1769	1,8	Булачені	144	137	95,1
Каушані ноу	5330	19	0,4	Карабечені	822	10	1,2
Чага	1915	14	0,7	Чекур-Менжір	1816	12	0,7
Евгеніца	1448	705	48,7	Чимішлія	6562	152	2,3
Манзар	2017	17	0,8	Кра-Мурза	1712	43	2,5
Плацінта	635	228	35,9	Чок-Мейдан	3636	33	0,9
Раілені	875	361	41,3	Десгинже	5137	19	0,4
Тараклія	3969	17	0,4	Гура-Галбені	3633	18	0,5
Тарутине-Ноу	670	70	10,4	Хартоп	2440	42	1,7
Вознесені	922	279	30,3	Ялпугені	1485	360	24,2
Інші < 10 осіб	45776	59	0,1	Ісерлія-Ноуа	962	280	29,1
Район Чадир-Лунга	41416	11607	28,0	Явгур	1489	17	1,1
Авдарма	2908	30	1,0	Петрешті	990	800	80,8
Башкалія	2272	205	9,0	Романешті	4696	156	3,3
Чадир-Лунга	7365	250	3,4	Топал	1139	34	3,0
Кіріет-Лунга	2606	31	1,2	Валя-Пержа	548	510	93,1
Кірсово	4794	2709	56,5	Інші < 10 осіб	14667	65	0,4
Гайдари	2645	14	0,5	Всього міського	175115	12043	6,9
Томай	4001	22	0,5	Всього сільського	864855	150723	17,4
Твардіца	5144	5023	97,6	Всього болгар %	162766 / 15,2%		
Валя-Пержа-Ноуа	3370	3306	98,1	Болгари у містах %	12043 / 7,4%		
Інші < 10 осіб	4822	17	0,4	Болгари у селах %	150723 / 92,6%		

них нараховує 644 особи. Ще 64 пункти можуть називатися хуторами із болгарською присутністю. Загалом сільське населення становить 28336 осіб, або 15,8%.

Болгарська спільнота у жудеці Тігіна на 1830 рік становить 19599 осіб та лише 6,4% населення повіту. Міські мешканці живуть у двох містах – Тігіна (170 – 0,5%) та Комрат (1759 – 14,3%). Сільська спільнота репрезентує 43 поселення та лише 3 з них є великими: Твардіца (5023 – 97,6%), Валя-Пержа Ноуа (3306 – 98,1%) та болгарсько-гагаузьке Кірсове (2709 – 56,5%). Ще 5 поселень налічують від 510 до 823 мешканців та всі інші від 10 до 321 особи. Загальна кількість сільського населення – 17670, або 7,6%.

5.2.3. Чинники та моделі відтворення. 1945–2015 рр.

Бессарабська територіальна група є основним етнокультурним масивом болгарської діаспори в Україні. Її загальна чисельність залишається принциповою в країні, нараховуючи частку від $\frac{3}{4}$ (1959 р.) до $\frac{1}{2}$ (2001 р.) усіх болгар держави. Компактна структура розселення спільноти сприяє збереженню відносно етнічної гомогенності та підтриманню природного відтворення населення. Істотний вплив на демографічну структуру групи мають соціальні фактори, які викликають зміни в системі життєзабезпечення та трансформації репродуктивної поведінки населення. З середини 40-х рр. ХХ ст. і до початку ХХІ ст. болгари Південної Бессарабії переживають декілька періодів соціальної турбулентності. По-перше, слід відзначити радянізацію другої половини 1940-х рр. та голод 1946–47 рр. По-друге, ранній етап урбанізації 1974–1991 рр. з характерним для нього високим рівнем внутрішньої міграційної активності та пертурбаціями епохи «перебудови». По-третє, модерний етап урбанізації після 1991 року та пов'язані з ним глобальні соціально-економічні зміни, відкриття кордонів та значний вплив трудових та навчальних міграцій на стратегії відтворення болгарського соціуму.

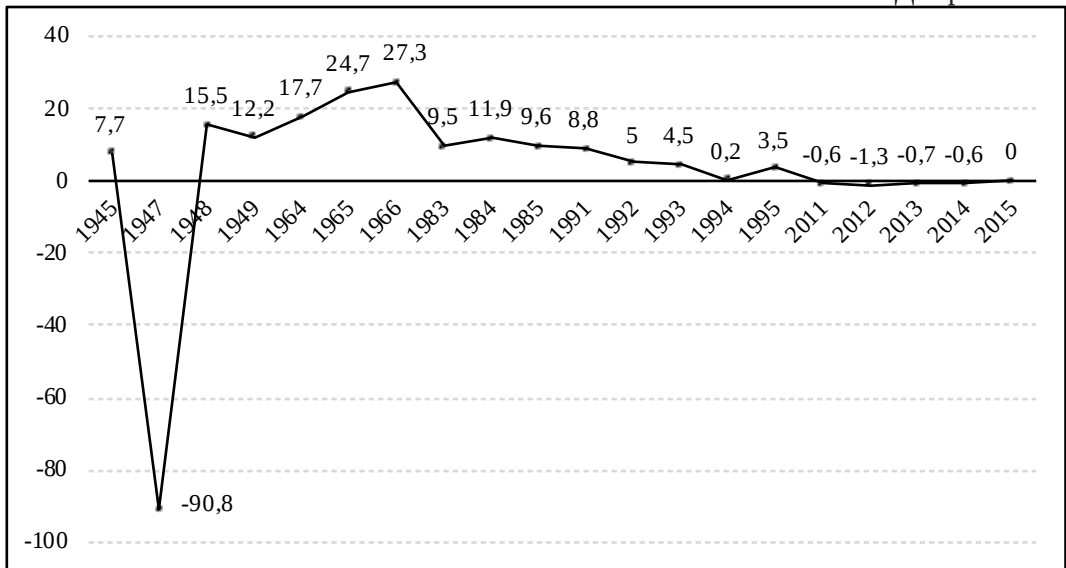
Через таку взаємодію внутрішньо-демографічних чинників та соціально-економічних обставин можна прослідкувати динаміку загальної чисельності етнокультурної групи. Так, на 1959 р. болгар у Буджаку нараховується 132 974 особи. Різницю із попередніми даними на 1941 р. (180 407 осіб) можна пояснити штучним розподіленням загального територіального анклаву між двома державами: Українською та Молдавською РСР. Хоча певна частка у цих 47 433 осіб явно віддзеркалює демографічні втрати під час буремних 1940-х рр. (війна та голод, репресії та виселення). Надалі спробуємо вирахувати прямі та опосередковані втрати населення щодо цього періоду під час розгляду факторів приросту болгарського населення у регіоні.

Враховуючи той факт, що у Молдавській РСР нараховується у той же час 61652 представника болгарської групи, можна сказати, що вся етнокультурна спільнота становить 194 626 особи. Отже, приріст групи становить майже 15 тисяч, тобто приблизно по 900 осіб, або 4,6‰ щороку. Порівнявши із вирахуванням коефіцієнтом природного приросту (середній близько 15‰), отримуємо припущення, що опосередковані демографічні втрати етнокультурної спільноти становлять близько 10‰. Через масштабні трагедії 1940-х рр. болгари Південної Бессарабії у складі УРСР умовно втрачають 18–19 тисяч осіб (враховуючи обсяг ненароджених через втрати репродуктивного населення).

Включимо ці підрахунки до компаративної перспективи виявлених індексів народження/смертності (Діаграма 5.20.). Згідно із даними погосподарських книг, на 1945 р. ці показники становлять 23‰ та 15,3 відповідно. Вирахуваний коефіцієнт приросту, відповідно, становить 7,7‰. Для порівняння, цей показник в 1940 р. трохи більший за 8,3‰. На 1947 р. народжуваність залишається на попередньому рівні (23‰), а ось смертність досягає рекордного за усю історію групи обсягу у 113,8‰. У результаті, якщо врахувати щорічну середню природну смертність (15‰), прямі демографічні втрати під час голоду 1947 р. можуть бути визначені як 75‰. Такий масштаб зумовлює максимальне пониження на 1948 р. як індексу народжуваності (до 20‰), так і індексу

**Природний рух болгарського населення Південної Бессарабії
(за підрахунками показників народжуваності та смертності). 1945–2015 рр.**

Діаграма 5.20.

смертності (лише 4,5‰). Ще більше ця тенденція простежується на 1949 р. – 14‰ та 1,8‰ відповідно. Наслідком цього є незначні показники природного приросту за ці роки – 15,5‰ на 1948 р. та 12,2‰ на 1949 р.

Характеризуючи соціальну структуру болгарської групи на 1959 р., необхідно відзначити, що абсолютна більшість належить до сільських мешканців – 86,8% (115 812 осіб). Серед міських мешканців основною групою залишаються мешканці міст регіону (Ізмаїл, Болград, Кілія тощо). Загалом група становить 60,6% від усіх болгар УРСР та 41% болгар СРСР¹⁸¹.

На 1970 р. болгар у Буджаку вже нараховується 143 443 особи (Таблиця 5.63.). Вони становлять значну частку від усіх болгар УРСР (61,2%) та СРСР (40,8%)¹⁸². Зростання спільноти за 11 років на 10469 осіб, або 6,6‰, відбувається явно природним шляхом. При цьому, фактичний коефіцієнт приросту болгарського населення регіону у цей період явно вищий, майже у 4 рази. Так, згідно із нашими підрахунками даних на основі книг погосподарського обліку сільрад 1964–1966 рр., виявляється, що коефіцієнт природного приросту становить: 17,7‰; 24,7‰ та 27,3‰ відповідно. Середній коефіцієнт дорівнює 23,2‰.

Через порівняння середнього показника із фактичним за даними Всесоюзного перепису населення 1970 р., виявляється різниця у 16,6‰. Такий показник навряд чи укладається у межі арифметичної похибки та, швидше за все, відображає механічні рухи населення. Припустимо, що умовні 16 осіб із тисячі віддзеркалюють наслідки

¹⁸¹ Підраховано нами на підставі даних: Станчев М. Г. Болгары в Российской империи, СССР, странах Балтии и СНГ. 1711–2006 гг. София, 2009. Т. 1. С. 238.

¹⁸² Там само. С. 302–303.

міграції до міст та інших регіонів СРСР. Саме із цим періодом збігається формування болгарських територіальних громад сучасного типу у містах Одеса, Київ, Кишинів тощо. Освітні та трудові міграції до початку 1960-х рр. значно обмежені відсутністю паспортів та можливостей щодо переїзду. Зважаючи на це, ситуація відображає, насамперед, тенденції служби у лавах збройних сил СРСР та початок виїзду на підприємства за межами регіону.

Саме ці тенденції посилюються у 1970-х рр. Їх наслідки впливають на той факт, що, за свідченнями Всесоюзного перепису 1979 р., болгар у Південній Бессарабії вже нараховується 131 293 особи¹⁸³. Це становить 36,4% від усіх радянських болгар та, відповідно, 55,1% усіх українських¹⁸⁴. Ще більше нараховується бессарабських болгар у структурі населення Одеської області – 77,2% від усіх болгар Одеської області та 2,2% – від усіх мешканців Одещини¹⁸⁵.

Радянська урбанізація істотно посилюється серед болгар Буджака після 1974 р., коли усім мешканцям починають видавати паспорти. Це призводить до переселення значної частини болгар із сільських поселень до міст Одеської області та за її межі. Лише в регіоні на 1979 р. 48530 осіб вже є «міськими мешканцями», що становить 28,5% від усієї групи¹⁸⁶. Саме значними міграціями поза межами Буджака пояснюється скорочення болгарського населення з 1970 р. до 1979 р. на 12150 осіб. Враховуючи той факт, що проаналізовані нами погосподарські книги сільських рад свідчать про середні 15‰ природного приросту на рік, масштаб міграцій в міста Радянського Союзу може бути оцінений в 30–32 тисячі осіб. Пік інтенсивності міграційних процесів припадає на другу половину 70-х рр. ХХ ст., що яскраво відображається в статеві-віковій піраміді болгарської спільноти на 1995 р.¹⁸⁷. Обчислені демографічні втрати охоплюють і болгар, що асимілюються в процесі створення радянської людини. Дуже складно уявити масштаб цих процесів, але враховуючи, що загальна чисельність болгар СРСР за цей самий період збільшується лише на 9914 осіб, він представляється потужним.

Переселення до міст продовжуються протягом 1980-х рр. Це пояснює той факт, що на 1989 р. болгарська спільнота Бессарабії нараховує 138 686 осіб, тобто зростає всього лише на 7393 протягом 10 років. Умовний щорічний приріст становить 5,3‰. На відносно низький індекс впливають саме міграційні тенденції переїзду до міст. Ці фактичні відомості, як мінімум, удвічі менші ніж коефіцієнт природного приросту у спільноті. Аргументуємо цю тезу шляхом порівнянь із вирахованими нами аналогічними індексами.

Так, згідно із обчислюваними нами відомостями книг погосподарського обліку сільрад за 1983–1985 рр., серед болгар південно-західних районів Одеської області

¹⁸³ Численность и состав населения СССР по данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. / ЦСУ СССР. Москва, 1985. Табл. 17, с. 104–105.

¹⁸⁴ Станчев М. Г. Болгары в Российской империи, СССР, странах Балтии и СНГ. 1711–2006 гг. София, 2009. Т. 1. С. 353–354.

¹⁸⁵ Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 года по Одесской области : статистический сборник. Одесса, 1981. Т. 3. С. 6–11.

¹⁸⁶ Там само. С. 6–8.

¹⁸⁷ Див. Діаграму 5.13. Статеві-вікова піраміда. 1995 р.

народжуваність становить 19‰, 18‰ та 16‰ відповідно. Індeksi смертності у той же час дорівнюють 9,5‰, 7,1‰ та 6,4‰. На підставі цього коефіцієнт природного зростання населення виявляється 9,5‰, 11,9‰ та 9,6‰. Отже, середній коефіцієнт природного приросту на середину 1980-х рр. становить 10,3‰. Звернемо увагу на істотне зменшення цього коефіцієнта протягом радянського часу як мінімум у 1,5 раза в порівнянні із 15‰ на 1948 р. Визначаючи обсяг урбанізації, можемо оцінювати її у 5% щорічно, тобто, протягом 80-х рр. ХХ ст. болгарська спільнота Південної Бессарабії зменшилась приблизно на 10 тисяч осіб за рахунок міграцій за межі регіону.

У контексті загальної структури болгарської радянської діаспори слід зазначити, що бессарабська територіальна спільнота нараховує 37,2% від усіх «радянських» та 59,3% усіх українських болгар¹⁸⁸. Урбаністичні трансформації яскраво демонструють збільшення частки міського населення до 54877 осіб, або 33,1%¹⁸⁹.

На 2001 р. болгари Буджака нараховують 129 023 особи¹⁹⁰. Зменшення етнокультурної групи на 9663 осіб протягом 1989–2001 рр. відображає як подальші результати урбанізації та міграцій, так і тенденцію до депопуляції, яка намічається у 1990-х рр. Остання виявляється меншою серед болгар у Буджаку, аніж у цілому по Україні. Якщо індекс зменшення за ці 12 років у загальноукраїнському масштабі вираховується як 1,14 (співвідношення початкових даних із наступними – 233 800 та 204 600 відповідно), то у регіональному – 1,07 (138 686 та 129 023). Показники міського/сільського населення виявляються як 49 298 та 101 385 болгар, тобто, 32,7% болгар мешкають у містах Одеської області¹⁹¹.

Протягом 11 років, з 1989-го по 2001 рр., абсолютна чисельність болгарської спільноти Південної Бессарабії зменшується на 7,5%, тобто, щорічні показники становлять 6,2‰. В основі цих депопуляційних тенденцій – механічне переміщення частини населення за межі регіону (на цей раз, як урбанізаційні, так і закордонні міграції). Природний рух демографічного відтворення населення у 1990-ті рр. демонструє позитивне сальдо, хоча й незначне. На підставі даних книг погосподарського обліку сільрад, вираховані коефіцієнти становлять 8,8‰ на 1991 р., 5‰ – 1992 р., 4,5‰ – 1993 р., 0,2‰ – 1994 р. та 3,5‰ – 1995 р. Чітко бачимо, що середній щорічний коефіцієнт становить 4,4‰, тобто, група зменшилась ще на 6–7 тисяч.

Смертність починає домінувати над народжуваністю усередині болгарської спільноти Буджака лише після 2001 р. Вибіркові дослідження погосподарських книг сільрад показують, що протягом 2011–2015 рр. щорічний коефіцієнт природного приросту нараховує -0,6‰, -1,3‰, -0,7‰, -0,6‰ та 0‰. Середній у цей період становить -0,64‰ на рік. Цю негативну тенденцію можна пояснити втратами осіб репродуктивного віку

¹⁸⁸ Станчев М. Г. Болгары в Российской империи, СССР, странах Балтии и СНГ. 1711–2006 гг. София, 2009. Т. 1. С. 419–420.

¹⁸⁹ Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 года по Одесской области : статистический сборник. Одесса, 1992. Т. 2. С. 110–136.

¹⁹⁰ Результаты Всеукраїнського перепису населення 2001 р. по Одеській області : статистична збірка. Одеса, 2004. Т. 1. С. 8–11.

¹⁹¹ Станчев М. Г. Болгары в Российской империи, СССР, странах Балтии и СНГ. 1711–2006 гг. София, 2009. Т. 1. С. 569.

внаслідок різноманітних міграційних переміщень болгар за межі регіону та, відповідно, зниженням потенціалу народжуваності групи.

Науочно реалізацію демографічного потенціалу протягом 1945–2015 рр. репрезентовано у Діаграмі 5.20. Чітко простежується масштабна трагедія 1947–1948 рр., коли коефіцієнт природного приросту сягає істотної негативної позначки у 90,8%. Надалі можна відзначити тенденцію реституції традиційного коефіцієнта з 15,5‰ у 1948 р. до 27,3‰ у 1966 р. Механічні рухи, що відбуваються протягом усього наступного часу, впливають на зменшення коефіцієнта майже утричі на 1980-ті рр., а згодом, падіння цього показника до мінімуму у 1990–2000-ті рр. З 2011 р. індекс потрапляє до мінусового результату та не піднімається вище 0.

Звернемось до внутрішньої структури розселення групи. Базовими джерелами щодо цього виступають матеріали офіційних Всесоюзних переписів населення 1959, 1970 та 1979 рр. Узагальнені свідчення укладені до Таблиць 5.62. Характер джерельних свідчень дозволяє характеризувати та аналізувати на рівні 9 адміністративних районів Одеської області.

Зокрема, звернемо увагу на процеси урбанізації, під якими у цьому випадку розуміємо зростання частки міських мешканців, насамперед, шляхом переїзду до міст та містечок регіону. Загалом ця тенденція є повільною, але в окремих поселеннях обсяг болгарських мешканців збільшується істотно. Так, зокрема, у 2–3 рази зростає чисельність болгарських громад у Білгороді-Дністровському та, особливо, в Ізмаїлі. Про те, що це не лише загальне збільшення населення, свідчать відсоткові зростання, хоча й не такі масштабні, як абсолютні. Так, на 1959 рік в Ізмаїлі мешкають 2183 представники болгарської групи, через 11 років їх 4140. Перші нараховують 4,5% від усього населення міста, а другі – вже 5,9%. У світлі демографії такою виглядає радянська модернізація регіону.

Конкретизувати ці тенденції можна під час етнокультурного огляду складу населення по окремим адміністративним районам.

В Арцизькому районі протягом всього радянського часу болгар становлять дещо більше ніж 43% від усіх мешканців. При цьому, в райцентрі їх проживає 1/6 частина – від 15,8% на 1959-й до 16,7% на 1970 рр. Понад половину усіх болгар району нараховують сільські мешканці. Крім традиційних: Задунаївка, Делени, Главани, Ново-Іванівка, Виноградівка, слід додати, що сільські болгар з кінця 1940-х – на початку 1950-х рр. з'являються на місцях колишніх німецьких поселень: Веселий Кут, Садове, Мирнопілля тощо.

В Білгород-Дністровському районі (без міста-райцентра) проживає найменша кількість болгар – лише близько півтисячі, складаючи мізерну частку серед населення – від 0,6% до 0,7%. Таке дисперсне проживання не характерне для болгар Буджака.

Історично основним анклавом болгар виступає Болградський район. Вони тут становлять приблизно половину від усіх мешканців райцентру, культурної «столиці» бесарабських болгар, міста Болград (від 49,6% до 43,4% у динаміці радянського періоду). В абсолютних даних, болгарські болгар протягом 1959–1970 рр. становлять територіальну спільноту у 7–7,5 тисяч осіб. У сільській місцевості болгар домінують, виявляючи частку у 2/3 від усіх селян району – від 71% до 67,8%. Вони компактно репрезен-

товані у Криничному, Василівці, Баннівці, Виноградному, Голиці, Городньому, Нових Троянах, Орехівці, Табаках, Калчевому, Залізничному, Владичені. Крім того, разом із гагаузами мешкають у Червоноармійському, Виноградівці та Жовтневому (також разом з албанцями). З групи у 50 тисяч болгар понад 40 тисяч є сільськими мешканцями.

В Ізмаїльському районі болгар у радянські часи становлять умовну третину від усіх мешканців – з 29,4% до 27,5%. Крім міської громади, понад 10 тисяч сільських болгар компактно проживають у Кам'янці, Лощинівці та Багатому.

Незважаючи на порівняно малий відсоток болгар у Кілійському районі, тут вони залишаються істотною територіальною спільнотою, нараховуючи понад 3 тисячі осіб та становлячи двадцятку частку (від 5,1% до 4,2%). Лише кожен десятий болгарин-представник цього адміністративного утворення, проживає у райцентрі та смт Вилкове. Решта – мешканці поселення Новоселівка, що поступово зменшує свою абсолютну чисельність. Дуже схожа до попередньої структура розселення болгар у Ренійському районі. Тут спільнота у декілька сотень болгар мешкає у райцентрі, а решта – понад 3 тисячі осіб – компактно у селі Нагірне.

Так само, територіальна група Татарбунарських болгар нараховує близько 5 тисяч осіб, складаючи умовну десятку частку від усіх мешканців району. З них лише декілька сотень рахуються за райцентром, селищем міського типу. А ось решта – в окремому поселенні Дмитрівка, становлячи понад десятку частину від усіх сільських мешканців. Майже аналогічна ситуація у Саратовському районі. Проте чисельно болгарська спільнота тут виявляється більшою – понад 11 тисяч, невелика частка з яких є мешканцями смт Сарата, а основна решта – сіл Зоря та Кулевча, становлячи п'яту частину від усіх сільських мешканців району.

Складною слід вважати структуру розселення болгар у Тарутинському районі. У самому райцентрі мешкає 3–4 тисячі болгар, або четверта частина від усього селища (від 23,4% до 27,2%). Серед болгарського сільського населення району (15–16 тисяч) спостерігається незначне зростання відсоткової частки: від 35,6% до 38,6%. Це може бути пояснене наявністю історичних анклавів (колишніх колоній Виноградівка, Вільне, Ярове та Рівне, хуторських поселень 1860–1870-х рр. Євгенівка, Нове-Тарутине тощо) та наявністю значної кількості болгар на місцях німецьких поселень (Красне, Підгірне, Малоярославці 1-й та 2-й та т.п.).

Отже, протягом 1940–1980-х рр., незважаючи на соціальні трансформації, етнічна та територіальна структура болгарського населення Буджака не зазнає значних змін. Дещо змінюється співвідношення міської та сільської груп населення на користь першої. Ці тенденції до модернізації та урбанізації формуються за радянських часів та мають принципове продовження на сучасному етапі. Посилюється переселення до міст області (так, лише до Одеси переїжджає майже третина усієї болгарської спільноти Бессарабії). Проте, змінюється географія звичних міграцій – зокрема, дуже потужним виявляється напрямок до умовної рееміграції, «повернення» до Болгарії (трудова, сезонна, освітня та інші мотиви). При цьому, характер та масштаб цих міграцій поки що не дозволяє стверджувати про істотну пертурбацію у загальногрупових структурах. Спробуємо це проаналізувати у компаративній перспективі результатів останнього Всесоюзного та першого Всеукраїнського переписів населення 1989-го та 2001 рр.

Розділ 5. Історична динаміка відтворення спільноти

Чисельність та територіальне розміщення. 1959, 1970 та 1979 рр.¹⁹²

Таблиця 5.62.

Міста та райони області	1959 р.		1970 р.		1979 р.	
	К	%	К	%	К	%
По області в цілому	153115	7.5%	166522	7.0%	170094	6.7%
м. Ізмаїл	2183	4.5%	4140	5.9%		
м. Білгород-Дністровський	441	2.0%	1182	3.6%		
Арцизький р-н						
Міське та сільське населення	24212	43.3%	26772	43.4%	26218	43.1%
Міське населення	1792	15.8%	2033	14.4%	2345	16.7%
Сільське населення	22420	50.3%	24759	52.0%	23373	53.4%
Білгород-Дністровський р-н						
Сільське населення	400	0.6%	543	0.7%		
Болградський р-н						
Міське та сільське населення	49502	67.0%	51497	63.0%	50388	62.9%
Міське населення	6967	49.6%	7520	43.4%	7512	44.4%
Сільське населення	42535	71.0%	43977	68.3%	42876	67.8%
Ізмаїльський р-н						
Міське та сільське населення	15665	29.4%	16252	27.9%	15925	27.5%
Міське населення	1646	28.0%	4926	77.8%	5006	78.4%
Сільське населення	14019	29.5%	11326	21.8%	10919	21.2%
Кілійський р-н						
Міське та сільське населення	3040	5.1%	2835	4.2%	2769	4.2%
Міське населення	318	1.1%	520	1.5%	774	2.2%
Сільське населення	2722	8.9%	2315	7.1%	1995	6.4%
Ренійський р-н						
Міське та сільське населення	3693	10.7%	4050	9.9%		
Міське населення	576	3.9%	822	4.2%		
Сільське населення	3117	16.0%	3228	15.0%		
Саратський р-н						
Міське та сільське населення	9883	18.8%	11164	20.2%	11104	20.8%
Міське населення	226	5.2%	262	5.1%	371	6.9%
Сільське населення	9657	20.1%	1092	21.8%	10733	22.4%
Тарутинський р-н						
Міське та сільське населення	18792	32.9%	20085	33.9%	19997	35.7%
Міське населення	2934	23.4%	3381	23.8%	4062	27.2%

¹⁹² Ітоги Всесоюзной переписи населения 1970 года по Одесской области : статистический сборник. Одесса, 1973. Т. 1, ч. 1. С. 43, 63, 71, 80 ; Т. 2, ч. 1. С. 14, 22, 42, 56, 83, 113, 130, 145, 160, 175, 190 ; Т. 2, ч. 2. С. 207, 223, 239, 255, 271, 286, 303, 317, 331, 346, 362, 377, 393, 410 ; Станчев М. Болгары в Российской империи, СССР, странах Балтии и СНГ. 1711–2006. София, 2009. Т. 1. С. 327–330 ; Ітоги Всесоюзной переписи населения 1979 года по Одесской области : статистический сборник. Одесса, 1981. Т. 3. С. 9–11.

Сільське населення	15858	35.6%	16704	37.2%	15935	38.6%
Татарбунарський р-н						
Міське та сільське населення	5163	10.5%	4923	9.6%	4892	10.2%
Міське населення	79	1.0%	217	2.2%	363	3.4%
Сільське населення	5084	12.1%	4706	11.4%	4528	12.2%

К – Кількість.

Як вже стверджувалося вище, бессарабські болгари зменшують свою чисельність зі 138 686 до 129 023 осіб. Проте, відсоток у складі населення регіону залишається стабільним – 20,61% проти 20,69%. Втім, у часткових пропорціях вони стають другою по кількості етнокультурною групою, змінивши на цьому місці росіян.

Компактні поселення болгар зосереджені у Болградському районі: тут вони є домінуючою етнокультурною спільнотою, становлячи 61,1%. Окремі поселення та їхні групи розташовані практично по усіх районах: Арцизькому (40% – у 1989 р. і 38,9% – у 2001 р.), Тарутинському (34,1% та 37,5% відповідно), Саратському (21% та 20%), Ізмаїльському (15,9% та 16,2%), Татарбунарському (11,3% та 11,5%), Ренійському (8,9% та 8,4%) та Кілійському (4,1% і 4,3%). Виключенням є лише м. Білгород-Дністровський, в якому мешкає лише 2,5% та 2,4%. Подібна формальна стабільність спільноти приховує істотні фактичні втрати – доволі масштабні переселення значної кількості болгар в останні 30 років до Одеси, Болгарії, Росії та Європейського Союзу. Проте, в Буджаку залишається найбільш організована та багаточисельна діаспора болгар поза межами історичної Батьківщини.

Незважаючи на загальні тенденції, у 1989 році група визначається відносно слабким рівнем урбанізації щодо регіону – лише кожен четвертий болгарин (25%) належить до міських жителів (особливо – Ізмаїл, Болград, Рені). Такий характер розселення зумовлює ситуацію у мовній галузі. Серед болгар у 2001 році 85,2% вказують болгарську мову рідною та лише 13,4% – російську і 0,9% – українську. У сільських поселеннях спостерігається майже збалансоване співвідношення статей – 96 чоловіків на 100 жінок. По містах цей показник набагато менший – 87, а середній – типовий щодо населення регіону в цілому – 91.

Майже однакову картину надають дані про структуру сільських поселень¹⁹³. Основним типом розселення болгар у регіоні на 1989 рік слід вважати багатодвірні сільські поселення (від 1,5 до 6 тисяч мешканців), яких нараховується 32 одиниці. Крім того, болгари проживають компактно разом із представниками інших національностей – як правило, біетнічні поселення. Таких нараховується 8 (Кубей, Кирнички, Старі Трояни тощо). Представники групи фіксуються у майже 40 поселеннях, і становлять умовну чверть щодо багатодвірних поселень та половину – щодо малодвірних. Таких випадків виявлено 42. Слід визнати, що перепис 2001 р. фіксує аналогічні ситуації, але з дещо меншими абсолютними показниками¹⁹⁴.

¹⁹³ Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 года по Одесской области : статистический сборник. Одесса, 1991. Т. 1. С. 60–71, 83, 91, 98, 104, 109 ; Т. 2, ч. 2. С. 110–136 ; Т. 7. С. 2–39.

¹⁹⁴ Національний склад населення Одеської області та його мовні ознаки. *Статистичний збірник*. Одеса, 2003. Вип. 4.

Отже, дослідження історичної динаміки відтворення болгарської спільноти Південної Бессарабії протягом XIX – початку XXI ст. спирається на підрахунки та характеристики двох категоріальних груп. З одного боку, розглядається сталість та рухливість статево-вікової структури населення, що дозволяє виявити історико-демографічний контекст із позицій результатів процесів та, водночас, потенціалу щодо визначення факторів наступного розвитку. Підсумовуючи аналіз, можна визначити наступні трансформаційні періоди, які ґрунтуються на конкретних дослідженнях сюжетів демографічного розвитку, соціально-економічних обставин та внутрішньо-популяційних факторів відтворення групи: 1) формування спільноти шляхом переселень та адаптації до нових реалій Буджака (кінець XVIII – середина XIX ст.); 2) стабілізація та еволюція спільноти у регіоні за рахунок внутрішнього потенціалу (друга половина XIX ст. – перша половина 70-х рр. XX ст.); 3) модернізація та урбанізація етногрупи виражена у міграційних тенденціях (друга половина 1970-х рр. – 2000-ті рр.).

Виявлення специфічних рис спільноти під час переселень з балканських теренів до Бессарабії у синхронній компаративній перспективі виявляє, що болгарська іммігрантська група характеризується досить гармонійним співвідношенням статей у репродуктивному віці, значним домінуванням дівчат у дитячій групі та жінок серед осіб поважного віку. Стосовно когортного складу виявляються прогресивні властивості у демографічній пропорції спільноти, із значним потенціалом щодо зростання. Регіональна варіативність цих показників надає усі підстави вважати, що вони детерміновані характером переселень. У більш організованих групах статево-вікове співвідношення виглядає більш рівним та гармонійним. Так, найменш розбалансовані показники надає транзитне поселення Карагач, і протилежні – Чешма-Варуїта. Остання колонія є поселенням групи «сертиців», переселення яких відбувається майже одночасно. Протягом одного умовного покоління ці особливості повністю нівелюються.

Результати переселення 1828–30 рр., відображені в Ревізькому переписі 1835 р., віддзеркалюють наявність у бессарабських колоніях групи, що приблизно чверть сторіччя знаходиться в Південній Бессарабії разом із схожою за масштабом новою міграційною спільнотою. Загалом популяція складається із двох страт, кожна з яких є переселенською. Перетин досвіду цих груп у спільних поселеннях (територіальних громадах) надає можливості прослідкувати варіативність процесів адаптації. Водночас, інтеграція у межах єдиної спільноти формує ті стабілізаційні чинники, які призводять до важливих етнодемографічних процесів генезису сучасної болгарської діаспори у Південній Бессарабії.

Крім, власне, демографічних трансформацій, можна вказати на історичні наслідки цих процесів. Період з 1818-го до 1835 рр. стає етапом формування популяційного ресурсу, який згодом отримує розвиток як болгарська етнічна група. Нерівномірність співвідношення статей серед поколінь осіб активного віку призводить до солідарності між різними громадами як регіону, так і з історичною Батьківщиною. Саме цей потенційний шлюбний ринок визначає необхідність подальших переселень у вигляді рееміграцій, розширення ендогамного кола та міграцій між колоніями. Ефективність

адаптації групи на нових теренах Південної Бессарабії виражається у демографічному відтворенні населення. Якщо усі попередні дані розглядаються через процеси переселення, то Ревізький перепис 1850 р. вже фіксує результати інтенсивного розвитку спільноти. Хоча від попереднього аналогічного його відрізняють лише 15 років, але це вже є часом еволюції.

Демографічний розвиток болгарської спільноти Південної Бессарабії протягом 1835–1850 рр. вже йде шляхом самовідтворення, без втручання міграційних факторів. Загальне зростання чисельності групи з 1818-го по 1850 р. здійснюється більше ніж утричі (в 3,3 раза). Цей, високий для того часу, показник віддзеркалює не стільки природні фактори, скільки механічні (переселення 1820–30-х рр.). За останні 15 років спільнота зростає майже на 50%. Очевидно, що демографічний потенціал болгарської групи Бессарабії реалізовується доволі потужно.

У 1861–1862 рр. відбувається масштабне переселення болгар з усіх колоній до Північного Приазов'я, у зв'язку з відходом південної частини Буджака до складу Молдавського князівства, де ці території перебувають з 1856 р. по 1878 р. Відповідно у ці часи розвиток болгарської спільноти проходить під впливом державно-адміністративних та соціально-економічних факторів у межах двох держав. У процесі аналізу етнодемографічних трансформацій виявляється, що обидві територіальні спільноти проявляють риси прогресивної популяції. Реалізація попереднього демографічного потенціалу, а також фактори природного відтворення населення, визначають ці властивості більше, ніж чинники механічних зовнішніх процесів (перехід частини поселень до іншого соціокультурного простору, міграції значної частини поселенців, проведення аграрних реформ та скасування статусу колоністів).

Наприкінці XIX – початку XX ст. відбувається «демографічний перехід» до модерного типу відтворення населення. Відповідно, болгарська спільнота на 1917 р. наближається до стаціонарного варіанту статеві-вікової структури. Діти до 14 років зменшують свою відсоткову частку до 32,2%, зниження цієї когорти відбувається за рахунок збільшення частки осіб активного віку 15–49 років – 58,9% та майже не змінюється частка осіб старше 50 років – 12,9%. Важливим фактором формування подібної вікової структури виступає суттєве зменшення рівня смертності в болгарських поселеннях Півдня Бессарабії. Статеві-вікова піраміда болгарської спільноти Південної Бессарабії на 1917 рік є однією з найзбалансованіших за більш ніж два сторіччя історії болгар Буджака.

Аналіз вікових характеристик болгарського населення Бессарабії на 1924 р. показує невелику реституцію традиційної моделі відтворення населення – вона знов отримує властивості прогресивної спрямованості. Пояснення цьому можна шукати у певних ендогенних тенденціях: події 1914–1918 рр. приносять втрати саме дорослому поколінню та відрефлексовують на інших когортах. Ситуація віддзеркалює дію механічних зовнішніх чинників. Огляд статистичних даних на 1941 р. свідчить про повернення до ситуації на 1917 р. – болгарська спільнота Бессарабії знов виявляє властивості прогресивної демографічної структури, статеве співвідношення виглядає типовим щодо аграрних соціумів, становлячи 103,8. На 1946 р. основні показники майже відповідають аналогічним на 1941 р.

Варіативність даних на 1947–1949 рр. надає підстави розрізняти дві паралельні моделі демографічного розвитку болгарської спільноти у Бессарабії – умовно «прогресивну» та «стаціонарну». Умовною точкою біфуркації, на наш погляд, є друга половина 1920-х – перша половина 1930-х років. Вірогідно, це пов'язано із економічною стабільністю соціуму, яка зумовлена передачею землі до приватної власності, формуванням можливостей щодо модернізації життєдіяльності та проникненнями елементів урбанізації до сільського товариства. Відповідно, «стаціонарна» модель виступає виразним маркером демографічного переходу, досягнувши до 1966 року співвідношення 26,9 : 52,5 : 20,6.

Наведені особливості нівелюються не пізніше початку 1980-х рр. На 1985 р. маємо спільноту, для якої вже завершився процес переходу до стаціонарної моделі демографічної структури населення. Цей перехід означає зменшення рівнів народжуваності та смертності, що призводить до трансформації статеві-вікової структури, істотного зменшення частки дитячого покоління та зростання покоління старше 50-ти років. Варіативність показників за окремими громадами дозволяє виявити асинхронність трансформацій. Зокрема, в селі Главани співвідношення когорт 17,6 : 46 : 36,4 свідчить про перехід цього суспільства до регресивної демографічної структури.

На сучасному етапі у середовищі болгар Бессарабії відбувається черговий демографічний перехід, пов'язаний із механічними переміщеннями популяції. Не менш третини від загальної чисельності групи обирають міграційні стратегії свого життя – переселення різних типів. Перехід виражається у зменшенні частки дітей до 14,4% у 2015 р., незмінної когорти осіб активного життєвого віку – 49,9% та значному зростанні відсотків осіб поважного віку – до 35,6%. Якщо врахувати той факт, що значна частка населення формально прописана у селі, а фактично – мешкає у містах, то вірогідно, що співвідношення когорт на 2015 рік виглядає як 10 : 45 : 45, тобто структура населення може бути схарактеризована як глибоко регресивна. Ця ситуація розкривається і у матеріалах статевого співвідношення. За великими когортами простежується зменшення частки хлопчиків до 7,5% у 2015 р., аналогічно й дівчат – до 7%. Майже незмінними залишаються відсотки чоловіків та жінок в активній віковій групі та істотно збільшуються частки представників поважного віку до 16,7% для чоловіків та 18,9% – для жінок. Отже, сучасне болгарське населення Буджака виявляє тенденції до поглиблення регресивного стану демографічної структури. Майбутнє виглядає не дуже яскравим – у 2030-х рр. у фертильний вік вступають 7% дівчат, народжених 20 років тому...

Базовим при аналізі співвідношення груп факторів у відтворенні болгарської спільноти Бессарабії протягом ХІХ – початку ХХІ ст. виступає розуміння цих процесів як сукупності природних та механічних (ендогенних і екзогенних) тенденцій у русі населення. Проведення порівняльних досліджень міграційних процесів із балансом народжуваності-смертності у групі дають змогу характеризувати чинники і моделі формування та подальшого розвитку болгарського населення Бессарабії, розкриваючи взаємозв'язок природних та соціальних аспектів. Історико-демографічні реконструкції дозволяють встановити та описати приріст населення, а також провести аналіз причин цього – за рахунок внутрішнього потенціалу або шляхом зовнішнього впливу. Використання коефіцієнта природного приросту (КПП) як шляху

встановлення різниці між результатами народжування-смертності, так й через загальні показники чисельності та їхню динаміку окреслює вплив чинників зростання/скорочення болгарського населення.

Використання вищеописаного методу при обчислюванні загальної кількості болгар під час формування спільноти у регіоні – першої половині XIX ст. – приводить до висновку, що болгарська спільнота на 1818 рік становить близько 20 тисяч осіб та понад 25 тисяч на 1827 р. Стає очевидним, що в першій чверті століття масштаби механічного переміщення населення співставні із наслідками саморозвитку популяції у регіоні. Маятникова характеристика переселення 1828–1830 рр. має процесуальний зміст та породжує критичне ставлення до очевидного люфту у 30 тисяч осіб. Відповідно, на 1835 рік оперуємо даними у 61 тисячу осіб, з яких половина є «новими» переселенцями. Через демографічний потенціал та темпи народжуваності, спільнота «задунайських колоністів» на 1850 р. обчислюється у 82,2 тисячі осіб. Фактично, вона зростає в 1,43 раза від попереднього перепису 1835 р. Наразі повністю за рахунок ендегамних факторів відтворення групи.

Переселення 1861–1862 рр. призводить до зменшення загальної кількості «задунайських колоністів» у Бессарабії до 48000 осіб на 1863 р. На 1864 р. у російській частині Буджака мешкає 54078 представників болгарської етносоціальної групи. На 1891 р. спільнота нараховує 85361 особу та на 1897 р. – 103 225. Фактична чисельність групи, що вираховується під час Першого перепису населення Російської імперії, є дещо меншою від реальних підрахунків природного приросту. Пояснення цьому слід шукати у рееміграції частини болгар до звільненої Болгарії, а також небезпечною епідеміологічною ситуацією у регіоні.

Наприкінці XIX – початку XX ст. у болгар Бессарабії відбувається демографічний перехід із істотним уповільненням темпів природного приросту. Так, на 1907 р. група налічує 111 624 особи, що означає фактичний середній приріст 7,5% щороку. Протягом 1910-х рр. виявляється умовна «демографічна яма», що породжується подіями соціально-політичної історії. На 1930 р. встановлена чисельність болгар, що мешкають на всій території Бессарабії, яка дорівнює 163 726 особам. Високі темпи народжуваності забезпечують значний природний приріст населення (середній становить 30%), але залишається високим і коефіцієнт смертності – близько 20%. Це означає, що болгар Бессарабії вже втягнуті до переходу від традиційного до модерного демографічного типу відтворення. Характерними рисами переходу є часткове подолання окремих різновидів смертності та зберігання досить високих показників народжуваності. Через це на 1941 р. загальна чисельність спільноти вираховується як 180 407 осіб, тобто за десять років підвищується на 10% від чисельності на 1930 рік.

Згідно із Всесоюзними даними перепису 1959 р., болгар на буджацьких теренах УРСР налічують 132 974 особи, що на 47433 менше, ніж у 1941 р. Різниця пояснюється штучним розподіленням загального територіального анклаву між Українською та Молдавською РСР. Разом з цим це зменшення яскраво віддзеркалює демографічні втрати під час соціальної турбуленції 1940-х рр. (війна, репресії, колективізація та голод). Через масштабні трагедії 1940-х рр. болгар Південної Бессарабії у складі УРСР умовно втрачають 18–19 тисяч осіб (включаючи обсяг ненароджених через втрати репродуктивного

населення). Такий масштаб зумовлює максимальне пониження на 1948 р. як індексу народжуваності (до 20%), так й індексу смертності (лише 4,5%). Ще більше ця тенденція простежується на 1949 р. – 14% та 1,8%, відповідно. Наслідком цього є незначні показники природного приросту за ці роки – 15,5% на 1948 р. та 12,2% на 1949 р.

На 1970 р. болгар у Буджаку вже нараховується 143 443 особи. Шляхом порівняння середнього показника із фактичним за даними Всесоюзного перепису населення 1970 р., виявляється різниця у 16,6%. Такий показник навряд чи укладається у межі арифметичної похибки та, імовірно, відображає механічні рухи населення. Припустимо, що умовні 16 осіб із тисячі віддзеркалюють наслідки міграції до міст та інших регіонів СРСР. Радянська урбанізація істотно посилюється серед болгар Буджака після 1974 р., коли усім мешканцям починають видавати паспорти. Це призводить до переселення значної частини болгар із сільських поселень до міст Одеської області та за її межі. Саме значними міграціями поза межами Буджака пояснюється скорочення болгарського населення з 1970 р. до 1979 р. на 12150 осіб. Враховуючи той факт, що проаналізовані нами погосподарські книги сільських рад свідчать про середні 15% природного приросту на рік, масштаб міграцій в міста Радянського Союзу може бути оцінений в 30–32 тисячі осіб. Обчислені демографічні втрати охоплюють і болгар, що асимілюються в процесі створення радянської людини. Дуже складно уявити масштаб цих процесів, але враховуючи, що загальна чисельність болгар СРСР за цей самий період збільшується лише на 9914 осіб, він є потужним.

На 1989 р. болгарська спільнота Південної Бессарабії нараховує 138 686 осіб, тобто зростає лише на 7393 особи протягом 10 років. Проте, середній коефіцієнт природного приросту щодо середини 1980-х рр. становить 10,3%. Визначаючи обсяг урбанізації, можемо оцінювати її у 5% щорічно, тобто протягом 80-х рр. XX ст. болгарська спільнота Південної Бессарабії зменшується приблизно на 10 тисяч осіб за рахунок міграцій за межі регіону.

На 2001 р. болгарська спільнота Буджака нараховує 129 023 особи. Зменшення етнокультурної групи на 9663 особи протягом 1989–2001 рр. відображає подальші тенденції до депопуляції, яка намічається у 1990-х рр. У їх основі знаходиться механічне переміщення частини населення за межі регіону (цього разу, як урбанізаційні, так і закордонні міграції). Природний рух демографічного відтворення населення у 1990-ті рр. демонструє позитивне сальдо, хоча й незначне. Смертність починає домінувати над народжуваністю усередині болгарської спільноти Буджака лише після 2001 р. Протягом 2011–2015 рр. середній щорічний коефіцієнт природного приросту становить 0,64%. Цю негативну тенденцію можна пояснити втратами осіб репродуктивного віку внаслідок різноманітних міграційних переміщень болгар за межі регіону та, відповідно, зниження потенціалу народжуваності групи. Крім того, посилюється переселення до міст області (так, лише до Одеси переїжджає майже третина усієї болгарської спільноти Бессарабії). Паралельно з цим змінюється географія звичних міграцій – зокрема, дуже потужним виявляється напрям до умовної рееміграції, «повернення» до Болгарії (трудова, сезонна, освітня та інші мотиви). Але характер та масштаб цих міграцій поки що не дозволяє говорити про істотну пертурбацію у загальних групових структурах.

ВИСНОВКИ

Кара О. Д. Сільська пісня. 1997, полотно, олія.

Дослідження історичної динаміки відтворення болгарської спільноти Південної Бессарабії протягом XIX – на початку XXI ст. спирається на підрахунки та характеристики низки дослідницьких демографічних категорій.

По-перше, на аналіз сталості та рухливості статеві-вікової структури населення, що дозволяє виявити історичний контекст цих процесів, і можливість визначення потенціалу подальшого розвитку. По-друге, це реконструкція таких складників руху населення, як міграції та природне відтворення, від яких залежить збільшення або зменшення чисельності болгарського населення регіону.

Підсумовуючи дослідження, можна визначити три історико-демографічні періоди. В основі їхнього виділення наявні соціально-економічні умови в регіоні, що виникли під впливом загальних законодавчо-адміністративних та глобалізаційних змін. Відсутність чітко визначених меж між періодами зумовлена сталістю традиційного суспільства та тривалістю демографічних трансформацій. Визначення цих періодів ґрунтується на конкретних дослідженнях сюжетів демографічного розвитку, соціально-економічних обставинах та внутрішньо-популяційних факторах відтворення спільноти.

Перший період (кінець XVIII – кінець XIX ст.) – час формування болгарської спільноти Південної Бессарабії шляхом переселень, адаптації до нових умов регіону та природного відтворення, з властивими аграрному суспільству високими коефіцієнтами народжуваності та смертності. Цей період може бути схарактеризований як *традиційний*, що передує першому демографічному переходу.

Другому періоду (кінець XIX – 70-ті рр. XX ст.) властива стабілізація та еволюція спільноти в регіоні за рахунок внутрішнього потенціалу. Розвиток земської медицини Бессарабської губернії протягом 60-х – 70-х рр. XIX ст. призводить до зменшення показників смертності, що рефлексує на зменшенні коефіцієнтів народжуваності та зумовлює початок першого демографічного переходу. Другий період, *перехідний* від екстенсивної до модерної моделі відтворення населення, завершується в середині 70-х рр. XX ст.

Третій період – *мобільний*, триває з 70-х рр. XX ст. до сьогодні. Активізація переселення із села в місто розпочинається з 1974 року, коли болгари Буджака отримують паспорти та можливість вільного пересування країною. Глобалізаційні та інфокомунікаційні зміни наприкінці XX – початку XXI ст. розмивають сталу соціальну структуру, руйнують ендогамні суспільства і кордони шлюбних ринків, призводять до сплеску міграційної активності населення, зміни традиційного ставлення до інституту сім'ї.

Аналіз джерельної бази дозволяє деталізувати представлені періоди, поділивши їх додатково на етапи, які відокремлюються істотними впливами ключових історичних подій на процеси демографічних трансформацій болгарської спільноти. Протягом першого періоду очевидними виявляються два інтервали часу – до 1856 року та після нього.

Незважаючи на згадки про болгар Бессарабії в XV ст., основні міграції починаються з середини XVIII ст., та лише з початку XIX ст. можна стверджувати про виникнення референтної групи населення регіону, що мешкає окремими поселеннями. Переселення болгар стає наслідком соціально-економічних та політичних процесів, які відбуваються в межах балканських володінь Османської імперії. Крім того, каталізатором процесу стає популістська політика Російської імперії щодо християнського населення з Балкан. Процес формування болгарської спільноти в Бессарабії збігається із Російсько-турецькими війнами XIX ст. Переселення починається під час війни 1787–1791 рр. Наступна хвиля зумовлена соціально-економічними наслідками війни 1806–1812 рр. З подіями Російсько-турецької війни 1828–1829 рр. пов'язане завершення масових міграцій. Фактично, на 1835 р. болгарська колонізація Південної Бессарабії повністю завершена, хоча поодинокі випадки переселення до Буджака тривають і пізніше. Чисельність спільноти становить 61 тисячу осіб.

У синхронному компаративному дослідженні з'ясовуються специфічні риси спільноти під час переселень з балканських теренів до Бессарабії. Болгарська іммігрантська група характеризується досить гармонійним співвідношенням статей у репродуктивному віці (107,1) із значним домінуванням дівчат у групі дітей до 14 років та жінок у групі старше 50 років. Когортний склад болгарського населення демонструє прогресивні властивості в демографічній пропорції спільноти, із значним потенціалом щодо зростання.

Болгарська сім'я, яка прибуває з Балкан до Буджака, складається з 4–5 осіб, самотні чоловіки репродуктивного віку становлять близько 2%, частка простих нуклеарних сімей налічує 80–85%, ще близько 10% – це складні і братські родини, всі інші типи сімей становлять частку близько 1%. Болгари-переселенці приносять із собою модель шлюбності, якій відповідає співвідношення 45 : 50 : 5. Характерною рисою першої половини XIX ст. є вкрай високі показники народжуваності, що підтверджуються загальними, сумарними та віковими коефіцієнтами. Загальні коефіцієнти смертності свідчать про важкі умови життя, колосальну дитячу смертність, яка часом сягає 487%, та середні показники для всієї спільноти у 42%.

Аналіз даних з 1835 р. дозволяє стверджувати про наявність у бессарабських колоніях групи, що приблизно чверть сторіччя знаходиться в Південній Бессарабії разом із схожою за масштабом новою міграційною спільнотою. Це дає можливість говорити про показовий «історичний експеримент». У цілому популяція складається із двох страт, кожна з яких є переселенською. Перетин досвіду цих груп у спільних поселеннях (територіальних громадах) надає можливості прослідкувати варіативність процесів адаптації. Разом із тим, інтеграція у межах єдиної спільноти формує ті стабілізаційні чинники, які призводять до важливих процесів етнодемографічного генезису сучасної болгарської діаспори у Південній Бессарабії.

Період з 1818-го до 1835 рр. стає етапом формування популяційного ресурсу, який потім отримує розвиток як болгарська етнічна група. Нерівномірність співвідношення статей серед поколінь осіб активного віку призводить до солідарності між різними громадами як регіону, так і з історичною Батьківщиною. Саме цей потенційний шлюбний ринок визначає необхідність подальших переселень у вигляді рееміграцій,

розширення ендогамного кола та міграцій між колоніями. Ефективність адаптації групи на нових теренах Південної Бессарабії виражається у демографічному відтворенні населення.

В умовах анклавного проживання і обмеженого земельного фонду молоді сім'ї входять до складу батьківської сім'ї, яка набуває складних форм. За цих умов, позитивна демографічна динаміка призводить до збільшення кількості нерозділених складних та братських сімей на 55,8% на 1850 р. Заборона розподілу землі призводить до зростання чисельності мешканців домогосподарств. На 1811 р. середня чисельність однієї родини становить всього 4,4 особи, а на 1850 р. – вже 9,4. Таке істотне збільшення сімей рефлексує на зміні показників народжуваності, шлюбного стану, середнього шлюбного віку, інтервалу народжень тощо.

Спираючись на масиви даних за 1835 р. та 1850 р., маємо можливість проаналізувати результат п'ятнадцятирічного демографічного розвитку та виявити тривалість і час завершення періоду адаптації болгар-переселенців до нових реалій Російської імперії, а також початок процесів трансформації під впливом законодавчо-адміністративних умов. На 1835 рік болгарська спільнота вже складається з двох частин. До першої належать родини болгар перших двох хвиль міграції. Друга частина є групою переселенців 1828–30-х рр. Показники середньої чисельності сімей на 1835 р. становлять 6,5 та 5,2 відповідно, тобто, родини «старих» колоністів є більшими на одну особу. Заборона розподілу землі приводить до збільшення цих показників на 1850 рік до 9,4 – мінімум на 3 особи. Інтенсивність відтворення дозволяє зробити припущення, що протягом першої половини XIX ст. різниця між переселенцями повністю нівелюється.

Прибуття нових переселенців приводить до остаточного розмежування землі протягом першої половини 30-х рр. без можливості дроблення. Поява нових спадних шлюбних пар в сім'ях призводить до збільшення розмірів сім'ї та, відповідно, до певного дискомфорту внутрішньосімейних відносин. Враховуючи високий ступінь народжуваності та чисельність дітей у родинях, 10 років є достатнім інтервалом для створення цілого покоління молодих сімей.

З огляду на це, перша половина 40-х рр. XIX ст. є часом завершення періоду адаптації болгар-переселенців останньої хвилі до умов Південної Бессарабії. За 15 років спільнота відновлює структурні особливості та набуває властивостей стійкого соціуму. Подальше збільшення середньої чисельності сімей приводить до трансформації структури сім'ї в бік її значного ускладнення. Це зумовлює зміну ставлення до шлюбних традицій, сімейних структур, коефіцієнтів народжуваності та дитячої смертності. Отже, в означений хронологічний інтервал відбувається демографічна рефракція, тобто зміна спрямованості трансформаційних процесів під незмінним впливом групи факторів.

Загальне зростання чисельності групи з 1818-го по 1850 рр. здійснюється більше ніж у три рази. Цей, високий для того часу, показник віддзеркалює не стільки природні фактори, скільки механічні (переселення 1820-х – 30-х рр.). Якщо врахувати, що міграції переважно закінчуються до 1835 р., то компаративний аналіз показує, що за останні 15 років спільнота зростає майже на 50%. Очевидно, що демографічний потенціал болгарської групи Бессарабії реалізовується доволі потужно. Болгарська

спільнота протягом усієї першої половини XIX ст. виступає як прогресивний демографічний тип. Враховуючи нетривалий вік життя на той час, це означає, що за два умовних покоління повністю пройшла ротація населення – абсолютна більшість вже народилася у Бессарабії.

За Паризьким договором від 18.03.1856 р., південна частина Буджака відходить до Молдавського князівства. Цей період триває до 1878 р. Протягом 22 років бессарабські болгари розділені кордоном між двома державами. В російській частині, в інтервалі між 1856 р. та 1859 р., населення отримує можливість розподілу ділянок, та напередодні очікуваної земельної реформи майже всі складні й братські домогосподарства розпадаються. Середня чисельність родини падає до 4,8. На 1859 рік нуклеарні сім'ї становлять 89,6%. У молдавській частині Буджака зміни в структурі сім'ї пов'язані з переселенням болгар до Північного Приазов'я 1861–1862 рр. та появою масиву вільних земель. На 1863 р. частка простих сімей збільшується до 54,8%, середня чисельність становить 6,9 зі стабільною динамікою до зниження. Відомості за 1863 р. окреслюють тенденцію розвитку на наступні півстоліття – збільшується чисельність простих сімей за рахунок інших типів. Реалізація попереднього демографічного потенціалу та фактори природного відтворення населення визначають особливості демографічного розвитку більше, ніж чинники механічних зовнішніх процесів (перехід частини поселень до іншого соціокультурного простору, міграції значної частки поселенців, проведення аграрних реформ та скасування статусу колоністів).

Зусилля повітових земств Бессарабії протягом 60-х – 70-х рр. XIX ст. спрямовані на протидію пандеміям, організацію навчання медсестер та лікарів, облаштування земських лікарень та паралельну роботу з підвищення знань населення про гігієну. Це приводить до значного падіння смертності серед болгар Буджака в другій половині 70-х – початку 80-х рр. XIX ст. Відповідно зі зниженням показників смертності поступово зменшується і народжуваність. Означені демографічні трансформації маркують початок першого демографічного переходу, який виражається у зростанні частки осіб активного віку та зменшенні відсотків дітей за умов стабільної частки літніх осіб. «Нова модель» відтворення населення наближається до модерної моделі. Продовжується традиційне екстенсивне відтворення шляхом все ще високої народжуваності, але істотно зменшується рівень смертності (особливо серед представників дорослих когорт). Проте, ця модель ще залишається дуже умовною та нестабільною.

На 1897 р. болгарська спільнота нараховує 103 225 осіб. Фактична чисельність групи є дещо меншою від реальних підрахунків природного приросту. Пояснення цьому слід шукати в рееміграції частини болгар до звільненої Болгарії, а також небезпечній епідеміологічній ситуації у регіоні.

Початок першого переходу маркує відокремлення другого періоду демографічних трансформацій болгарської спільноти Південної Бессарабії, який триває до 70-х рр. XX ст. та може бути поділений на три етапи: 1) кінець XIX – перша чверть XX ст. характеризуються поступовими змінами характеру природного відтворення населення та впливом на демографічний розвиток першої та другої російських революцій, Першої світової війни та переходом Буджака до складу Румунії; 2) 1924–1947 рр. – окреслений передачею землі в приватну власність внаслідок аграрної реформи в Румунії

та голодом 1946–47 рр.; 3) період з 1947 р. по 1974 р. є етапом відновлення групи від наслідків ендегенного фактору голоду, відносно сталого розвитку та початкової активізації мобільності населення.

Болгарське село у XIX – початку XX ст. слід характеризувати як закриту ендегамну спільноту зі специфічною моноетнічністю шлюбних відносин. У такий спосіб спільнота зберігає ідентичність та забезпечує процес соціокультурного відтворення групи. В той же час, культура бессарабських болгар, здебільшого, не виходить за межі внутрішнього побуту, і саме на рівні сім'ї та міжсімейних зв'язків передається наступним поколінням. Цей період характеризується стабільною динамікою тенденцій у відтворенні населення. Середня чисельність сім'ї на 1917 рік складається з 4–5 осіб на родину. Поступово зменшуються загальні показники смертності та народжуваності. Аналіз статево-вікової піраміди болгарської групи на 1917 рік свідчить про значне падіння кількості народжень у період Першої світової війни та спад народжуваності, пов'язаний з відчуттям соціально-економічної нестабільності в роки Першої російської революції. Наприкінці XIX – початку XX ст. щодо болгар Бессарабії відбувається істотне уповільнення темпів природного приросту. Так, на 1907 р. група налічує 111 624 особи, що означає фактичний середній приріст 7,5% щороку. Протягом 1910-х рр. виявляється умовна «демографічна яма», що породжена як подіями соціально-політичної історії, так і внутрішніми факторами (виражається у негативному КПП – 5,4% на 1919 р.).

Виходячи з розподілу співвідношення вікових когорт, болгарська спільнота на 1917 р. вже фіксує наближення до стаціонарного варіанта структури населення: відсоткова частка дітей до 14 років зменшується до 32,2%; зниження цієї когорти відбувається за рахунок збільшення частки осіб активного віку 15–49 років – 58,9%; майже не змінюється частка осіб старше 50 років – 12,9%. Важливим чинником формування подібного вікового розподілу виступає суттєве зменшення рівня смертності у дорослому віці.

Ще одним наслідком демографічних трансформацій, що відбуваються наприкінці XIX – початку XX ст., є фіксація початкових змін у ставленні населення до інституту шлюбу та сім'ї, а можливо, і часткова егалітаризація суспільства. Ці процеси, відповідно, актуалізують вплив співвідношення статей у вікових групах на показники шлюбності болгарського населення. Якщо у XIX ст. обов'язковість повторних шлюбів, регламентована нормами звичаєвого права, нівелює дисбаланс статей, то вплив соціальних факторів на межі століть відіграє переламну роль та приводить до певної активізації трансформаційних процесів.

В останні десятиліття існування Російської імперії мешканці болгарських колоній мають статус селян-власників. Болгарські селяни підпорядковуються місцевим органам влади – губернським, повітовим, волосним, однак зберігається можливість утворення громад на базі колишніх колоністських округів. За сільськими громадами зберігається земля і майно, які перебувають в їх володінні. Аграрна реформа 1906 р. прискорює соціальну диференціацію, з'являється можливість вільної міграції.

Найважливішим для болгар Буджака протягом майже півтора століття є «земельне питання». В аграрному суспільстві земельний фонд є економічною основою життєді-

яльності як окремої родини, так і громади в цілому. Незважаючи на загальноприйнятту думку, що болгари на початку XIX ст. переселяються на територію Бессарабії, тікаючи від турків, на наш погляд, зовсім не останню роль в цьому відіграє наявність значного масиву вільної землі, яку сім'ї отримують безкоштовно. Саме це стає основним фактором, що зумовлює подальший розвиток спільноти аж до середини XX ст. Протягом цього інтервалу часу болгари опиняються у схожій ситуації двічі – на початку XIX ст. та після земельної реформи Румунії у 1921 році. Обидва рази бачимо схожу реакцію суспільства. Болгари-переселенці приносять із собою модель шлюбності, для якої характерне співвідношення 45 : 50 : 5. На території Буджака це співвідношення зазнає трансформації і до середини XIX ст. показники вже близькі до пропорцій 57 : 37 : 6. У 1924 році вони вже 61 : 33 : 6, тобто, необхідність в робочих руках є каталізатором збільшення кількості осіб, що перебувають у шлюбі.

Аналіз вікових характеристик болгарського населення Бессарабії на 1924 р. показує невелику реституцію традиційної моделі відтворення населення – вона знов отримує властивості прогресивної спрямованості. Відсоток дітей до 14 років зростає, дещо зменшується за рахунок цього і частка осіб дорослого віку від 15 до 50 років та незначне збільшення спостерігається щодо групи населення старше 50 років. Пояснення цьому можна шукати у певних ендогенних тенденціях: події 1914–1918 рр. приносять втрати саме дорослому поколінню та відрефлексовують на інших когортах. Саме цей фактор визначає, на наш погляд, невелику перевагу жінок над чоловіками в соціумі ($C = 96,9$). Таку ситуацію не можна вважати типовою та природною. Відхилення незначне та віддзеркалює дію механічних зовнішніх чинників.

На 1930 р. чисельність болгар, що мешкають на всій території Бессарабії, налічує 163 726 осіб. Протягом 30-х рр. XX ст. спостерігаються високі темпи народжуваності серед болгар, які дещо зменшуються наприкінці десятиріччя. Вони забезпечують значний природний приріст населення. Залишається значним коефіцієнт смертності. Це означає, що болгари Південної Бессарабії вже втягнуті до переходу від традиційного до модерного демографічного типу відтворення. Через це на 1941 р. загальна чисельність спільноти вираховується як 180 407 осіб, тобто за десять років підвищилася трохи менше ніж на 17 тисяч осіб, або на 10% від чисельності на 1930 рік.

Варіативність статево-вікових характеристик 30-х – 40-х рр. XX ст. дає підстави розрізнити дві паралельні моделі демографічного розвитку болгарської спільноти у Бессарабії: «прогресивну» та «стаціонарну». Умовною точкою біфуркації є друга половина 1920-х – перша половина 1930-х років. Вірогідно, це пов'язано із економічною стабільністю соціуму, яка зумовлена передачею землі до приватної власності, формуванням можливостей щодо модернізації життєдіяльності та проникненням елементів урбанізації до сільського товариства. Особливості моделей прослідковуються до середини 80-х рр.

Після приєднання Бессарабії до СРСР місцеве населення має лише за декілька років інтенсивно пережити все те, що на решті території Радянського Союзу відбувається протягом 30 років (колективізація, індустріалізація і культурна революція). Переміщення та депортації великої кількості етнічних груп населення (німців, греків, татар, ін.), політичні та етнічні репресії, трудові мобілізації воєнних років – все це

призводить до скорочення чисельності населення Бессарабії, розпорошення значної його частини за територіями РРФСР, Казахстану, Таджикистану, Румунії. У 1946 р. в болгарських селах відновлено процес колективізації сільського господарства. Руїнація сталих соціальних структур в післявоєнні роки відгукнулася голодом та розрухою. Запровадження колгоспів та радгоспів, у комплексі з іншими складниками радянського ладу, створює нову соціальну стратифікацію в болгарському селі. Трагічні події голоду 1946–47 рр. стають екзогенним чинником значних демографічних трансформацій болгарської спільноти.

Насамперед, слід відзначити, що наслідки голоду відображаються на підвищенні загального коефіцієнта смертності майже в 6 разів щодо даних за 1945 рік. Найбільш уразливими когортами населення виявляються діти та особи поважного віку. Дитяча смертність у 1946–1949 рр. зростає у 9–10 разів і сягає 133%. Значне зменшення вікової групи старше 50 років протягом 1946–1947 рр. відображається на показниках наступних років – до 1966 середній коефіцієнт становить 3,1%. Ще одним закономірним результатом голоду є істотне падіння народжуваності до рекордних 12‰. Ці трансформації, разом з незначним рівнем народжуваності в період війни та повоєнних років, призводять до дефіциту жінок репродуктивного віку протягом 60-х-70-х рр., а, відповідно, і до зниження кількості народжень. На 1959 р. болгар на буджацьких теренах УРСР нараховується 132 974 особи. Різницю із даними на 1941 р. можна пояснити штучним розподіленням загального територіального анклаву між двома державами – Українською та Молдавською РСР. Хоча певна частка з цих 47 433 осіб явно віддзеркалює демографічні втрати протягом 1940-х рр. Внаслідок голоду болгарська спільнота Південної Бессарабії у складі УРСР умовно втрачає 18–19 тисяч осіб (з урахуванням ненароджених через втрати репродуктивного населення).

Період соціальної турбулентності 40-х рр. ХХ ст. зумовлений процесами радянізації і вносить значні корективи у життя болгар Південної Бессарабії. Частка чинників, що мають значний вплив на життя суспільства декілька десятиліть тому, втрачають своє значення. Ставлення радянської влади до релігії майже повністю нівелює вплив священників на спільноту. Колективізація приводить до трансформації основ економіки родини та зміщення акцентів в бік егалітаризації відносин в ній. Встановлений мінімальний вік вступу до шлюбу – 16 років для дівчат та 18 для хлопців – приводить до істотного зменшення частки осіб, що перебувають у шлюбі у віці до 19 років. Погосподарські книги 1949 р. віддзеркалюють зміни в структурі сім'ї як наслідок голоду 1946–47 рр. Він зумовлює зменшення частки усіх типів домогосподарств, окрім простих та розширених висхідних сімей. Останні є типом родини, де відсутнє покоління батьків, за наявності покоління дідів. Відображаються ці зміни і на показниках чисельності болгарської родини – 4,4 на 1949 р.

Статистичні дані та аналіз статеві-вікової піраміди за 1966 рік свідчать про істотне збільшення народжуваності протягом 50-х рр. Воно пов'язане з певною стабілізацією життя спільноти та реалізацією потенціалу, відкладеного на деякий час через нестабільність 40-х рр. Але наприкінці п'ятого десятиріччя до фертильного віку вступають дівчата, народжені на початку 40-х рр., що зумовлює поступове зниження числа народжень, яке триває до кінця досліджуваного періоду. Якщо загальні, сумарні та вікові

коєфіцієнти народжуваності демонструють стабільну тенденцію до зниження, то показники смертності мають певні амплітудні коливання, які розпочинаються збільшенням в інтервалі між 1966 р. та 1985 р.

Поява протягом 50-х – 60-х рр. значно більших можливостей для навчання в середньо-спеціальних і вищих навчальних закладах та строкова служба в лавах радянської армії створюють пролонгацію інтервалу життя молоді до вступу в шлюб. Егалітаризація суспільства призводить до збільшення частки вдових представників групи, які відмовляються від вступу в другий шлюб. Статеве співвідношення позначено на підвищенні числа осіб, які ніколи не були у шлюбі (частка жінок у цій когорті втричі більша за чоловіків). Відповідно, всі ці зміни приводять до трансформацій у структурі сім'ї, підвищення чисельності самотніх осіб та поступового зменшення середньої чисельності родини.

На 1970 р. болгар у Буджаку вже нараховується 143 443 особи. Шляхом порівняння середнього показника КПП із фактичним, за даними Всесоюзного перепису населення 1970 р., виявляється різниця у 16,6%. Такий показник навряд чи укладається у межі арифметичної похибки та, імовірно, відображає механічні рухи населення. Припустимо, що умовні 16 осіб із тисячі віддзеркалюють початок переселення з села в місто та до інших регіонів СРСР, який значно посилюється після 1974 р.

Третій період демографічних трансформацій болгарської спільноти Південної Бессарабії починається з середини 70-х рр. ХХ ст. та триває до сьогодні. Його основною характеристикою є другий демографічний перехід, спричинений значною активізацією міграційних процесів. Хід історичних подій протягом цього періоду відокремлює два етапи. Перший етап охоплює інтервал до 1991 р. та пов'язаний з домінантною мобільністю в болгарських селах 70-х – 80-х років, що є наслідком реформування паспортної системи. Видача паспортів та поява можливості вільного пересування країною приводить до початку масових міграцій із села в місто. Проголошення незалежності України у 1991 р. відокремлює другий етап, протягом якого болгарська група змінюється під впливом загальних глобалізаційних процесів, трансформацій соціально-економічної системи та значної активізації як внутрішньої мобільності населення, так і міграцій за кордони держави.

Болгарська сім'я в період 1970–1985 рр. розвивається в умовах стабілізації економічного становища, коли економічні і соціальні можливості її членів, особливо молодшого покоління, значно покращуються. Важливою прикметою плину процесів у болгарській сім'ї цього часу є завершення формування нового покоління радянських громадян. У цей же час зростають темпи та обсяги міграцій до міста, а сільська громада втрачає цілісність соціально-культурного комплексу.

Радянська урбанізація істотно посилюється серед болгар Буджака після 1974 р., коли усім мешканцям сіл видаються паспорти. Це призводить до переселення значної частини болгар із сільських поселень до міст Одеської області та за її межі. Саме значними міграціями поза межами Буджака пояснюється скорочення болгарського населення з 1970 р. до 1979 р. на 12150 осіб. Проаналізовані нами погосподарські книги сільських рад свідчать про середні 15% природного приросту на рік протягом 70-х рр. ХХ ст., тобто чисельність групи на 1979 рік на 20 тисяч осіб більша. Отже,

масштаб зменшення болгарської спільноти може бути оцінений в 30–32 тисячі осіб. Пік інтенсивності міграційних процесів припадає на другу половину 70-х рр. ХХ ст., що яскраво відображається в статеві-віковій піраміді групи за 1995 рік. Обчислені демографічні втрати охоплюють і болгар, що асимілюються в процесі створення радянської людини. Дуже складно уявити масштаб цих процесів, але він представляється потужним. Переселення до міст продовжуються протягом 1980-х рр. Це пояснює той факт, що на 1989 р. болгарська спільнота Бессарабії нараховує 138 686 осіб, тобто зростає всього лише на 7393 протягом 10 років. При цьому, середній коефіцієнт природного приросту щодо середини 1980-х рр. становить 10,3%. Визначаючи обсяг урбанізації, можемо оцінювати її у 5% щорічно, тобто, протягом 80-х рр. ХХ ст. група болгар Буджака зменшується приблизно на 10 тисяч осіб за рахунок міграцій за межі регіону та механізмів зміни ідентичності.

На 1985 р. болгарська спільнота Південної Бессарабії завершує перехід до стаціонарної моделі демографічної структури населення. Цей перехід демонструє зменшення рівнів народжуваності та смертності, що приводить до трансформації статево-вікової структури, істотного зменшення частки дитячого покоління та зростання покоління старше 50-ти років. Внаслідок перерозподілу абсолютних показників між когортами дещо зменшується відсоток осіб активного віку. Варіативність показників за окремими громадами дозволяє виявити асинхронність трансформацій та констатувати факт переходу частини болгарської групи до регресивної демографічної структури.

Тенденція до зменшення показників народжуваності, започаткована на початку 60-х рр., простежується і протягом 70–80-х рр. Загальні коефіцієнти народжуваності падають до 16‰ за рік. Загальні коефіцієнти смертності у цей же час демонструють незначне збільшення на початку 80-х рр. та поступове зменшення протягом десятиліття. На 1991 рік показник становить 5,2‰ і є найнижчим з усіх наступних досьгодні. Значна емансипація жіночої половини суспільства прямо чи опосередковано призводить до зміни співвідношення шлюбних когорт. Зростає чисельність осіб, які ніколи не були у шлюбі.

Проголошення Незалежності України відокремлює початок нового, сучасного етапу демографічних трансформацій болгарської спільноти Південної Бессарабії. Зміни в соціально-економічній системі, що розпочинаються із анонсування аграрної реформи та запровадження ринкових відносин ще за роки Радянського Союзу, не завершуються протягом 30 років. Найвідчутніші зміни відбуваються в організації господарських практик сільського населення, яке втрачає можливість адаптуватися до умов ринкових відносин і в більшості перетворюється на сільський пролетаріат. Руйнація соціальних структур і соціальної інфраструктури на селі приводить до активізації міграційних настроїв.

Домінантна мобільність працездатного населення впливає на зниження народжуваності на селі та зміну соціальної структури сільського населення в бік зменшення трудового ресурсу села, радикально змінює напрями та форми культурної трансмісії в етнічних осередках. Змінюється структура сім'ї, трансформується система шлюбних переваг, відбувається руйнація економічних та соціальних причин ендогамії, змінюються соціально-статусні функції в системі статево-вікових груп, трансформуються соціально-економічні можливості жінок та молоді. В той же час зберігається домашнє

господарство, натуральне виробництво як фактор антикризової економічної поведінки. В умовах нестабільної соціально-економічної системи всередині групи зберігаються родинні та сусідські зв'язки, у вигляді неформальних соціальних мереж.

На 2001 р. болгарська група нараховує 129 023 особи. Зменшення етнокультурної групи на 9663 особи протягом 1989–2001 рр. відображає як подальші результати урбанізації та міграцій, так і тенденцію до депопуляції, яка має місце у 1990-х рр. Остання виявляється меншою серед болгар у Буджаку, аніж в цілому по Україні.

Тенденції спаду народжуваності призводять до мінімального за всю історію спільноти показника у 9‰ на 2015 рік. Аналіз щорічної народжуваності свідчить, що в 2015 році на світ з'являється в чотири рази менше дітей, ніж у 2014 році. Вочевидь, ми маємо справу з різким спадом народжуваності у зв'язку з початком нового періоду соціальної турбулентності, пов'язаної з Революцією Гідності, АТО та економічною кризою в Україні. З 1991 року починається поступове збільшення коефіцієнтів смертності. Смертність починає домінувати над народжуваністю усередині болгарської спільноти Буджака лише після 2001 р. Цю негативну тенденцію можна пояснити втратами осіб репродуктивного віку внаслідок різноманітних міграційних переміщень болгар за межі регіону та, відповідно, зниження потенціалу народжуваності групи. Крім того, посилюється переселення до міст області (так, лише до Одеси переїжджає майже третина усієї болгарської спільноти Бессарабії). Однак, змінюється географія звичних міграцій – зокрема, дуже потужним виявляється напрямок до умовної рееміграції, «повернення» до Болгарії (трудові, сезонні, освітні та інші мотиви).

Яскраве вираження процеси трансформацій знаходять у динаміці змін сімейних структур в період з 1995 р. до 2015 р. Середня чисельність осіб на сім'ю падає до найнижчої за два сторіччя відмітки – 3,6. Рекордного значення набувають відсотки самотніх осіб, за рахунок активізації міграційних процесів. Значно зменшуються родини, які складаються з 4 та 5 осіб, що є наслідками істотного зниження народжуваності. Але можна відзначити стабільність чисельності багатоосібних родин, що, на наш погляд, є результатом двох тенденцій. З одного боку, державна соціальна політика підтримки багатодітних сімей та сімей опікунів стимулює появу багаточленних домогосподарств. З іншого боку, поширення впливу чисельних баптистських течій та заборона контрацепції з боку віри приводять до появи багатодітних сімей.

На сучасному етапі відбувається другий демографічний перехід. Якщо перший перехід породжений поліпшенням соціальної інфраструктури та обставин життєдіяльності, то сучасний пов'язаний із механічними переміщеннями популяції. Не менше третини від загальної чисельності групи обирають міграційні стратегії свого життя – переселення різних типів – від сезонних тимчасових до постійних. Через цей чинник сучасне болгарське населення Буджака виявляє тенденції до трансформації демографічної структури від стаціонарного до регресивного типу. Перехід виражається у зменшенні частини дітей до 14,4% у 2015 р., когорти осіб активного життєвого віку – 49,9% та у значному зростанні відсотків осіб поважного віку – до 35,6%. Якщо врахувати той факт, що значна частина населення формально прописана у селі, а фактично – мешкає у містах, то вірогідно, що співвідношення когорт на 2015 рік виглядає як 10 : 45 : 45, тобто структура населення може бути схарактеризована як регресивна.

Аналіз історичних моделей демографічних трансформацій болгарської спільноти Південної Бессарабії демонструє сталий алгоритм адаптації діаспорної групи до умов соціальних, економічних та політичних трансформацій. Сімейна структура протягом двох століть змінюється під зовнішнім впливом, набуваючи простих або складних форм, оптимальних для її існування та розвитку. Реакція групи на виклики сучасності свідчить про стан демографічної депресії, значного знелюднення болгарських сіл і високої інтенсивності асиміляційних процесів у містах. У той же час, подальше функціонування механізмів міжгенераційного діалогу, зокрема збереженість болгарської мови як рідної материнської, усвідомлення і постійне наголошення дітьми і молоддю на їхній болгарській етнічності, які спостерігаємо в регіоні повсякмісно, дозволяють стверджувати, що, попри невпинні демографічні втрати, болгарська спільнота Південної Бессарабії ще тривалий час зможе протистояти асиміляції та зберегти себе.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Кара О. Д. Хоро. 2007, енкаустика.

Архівні матеріали¹

Комунальна установа «Ізмаїльський Архів»(КУІА)

Ф.26–Примария села Чешма-Варуита Измаильской волости Измаильского уезда, Административный отдел.

Оп. 1.

1. Спр.2–Книга записи жителей села Чешма-Варуитэ, получивших румынское подданство в 1924 году. Арк.1–79.

Ф. 626. Благочинный 1–го округа Измаильского уезда.

Оп.1.

2. Спр. 4. Благочинный 1-го округа Измаильского уезда. Исповедные ведомости за 1880 год.

3. Исповедные ведомости Свято-Георгиевской церкви селения Чешма-Варуита за 1880 год. Арк.320–349.

4. Спр. 4. Исповедные ведомости Свято-Троицкой церкви селения Кайраклия за 1880 год. Арк. 584–594.

5. Спр. 4. Исповедные ведомости Свято-Успенской церкви селения Ташбунар за 1880 год. Арк. 382–401.

6. Спр. 4. Исповедные ведомости Свято-Троицкой церкви селения Банновка за 1880 год. Арк. 422–433.

Ф. 627 Благочинный 2–го округа Измаильского уезда, г. Болград.

Оп. 1.

7. Спр. 1. Исповедная роспись Кишиневской епархии Бессарабской области колониетского управления колонии Чийшия новостроящейся Петропавловской церкви за 1825 год.

8. Спр. 1. Исповедная роспись Кишиневской епархии Бессарабской области колониетского управления колонии Импуцита Свято-Николаевской церкви за 1825 год.

9. Спр. 1. Исповедная роспись Кишиневской епархии Бессарабской области колониетского управления колонии Чешма-Варуит новостроящейся Георгиевской церкви за 1825 год.

¹ Назви архівних фондів і справ подаються мовою оригіналу.

Ф. 630 Старший благочинный Измаильского уезда, г. Измаил.

Оп.1.

10. Спр. 6. Метрическая книга Кишиневской Епархии области Бессарабской Исмаиловского цинута селения Пуциты Свято-Николаевской церкви за 1818 год. Арк. 25–37.

11. Спр. 6. Метрическая тетрадь Кишиневской епархии Измаильского цинута селения Чишмы за 1818 год. Арк. 224–228.

12. Спр. 9. Метрическая книга из Кишиневской Духовной Дикастерии на 1820 год колониетского управления колонии Чийшия Петропавловской церкви. Арк. 111–116.

13. Спр. 14. Метрическая книга, данная из Кишиневской духовной дикастерии на 1823 год колониетского управления колонии Импуцита Николаевской церкви. Арк. 43–53.

14. Спр. 14. Метрическая книга, данная из Кишиневской духовной дикастерии на 1823 год колониетского управления колонии Чешма-Варуита Георгиевской церкви. Арк. 99–107.

15. Спр. 14. Метрическая книга, данная из Кишиневской духовной дикастерии на 1823 год колониетского управления колонии Чийшия Петропавловской церкви. Арк. 271–281.

16. Спр. 14. Метрическая книга, данная из Кишиневской духовной дикастерии на 1823 год колониетского управления колонии Ташбунар Свято-Успенской церкви. Арк. 421–439.

ІА Ф. 631 Старший благочинный Болградского колониетского управления, г. Болград.

Оп. 1.

17. Спр. 2. Метрическая книга, данная из Кишиневской духовной дикастерии на 1824 год колониетского управления колонии Ташбунар Успенской церкви.

18. Спр. 2. Метрическая книга, данная из Кишиневской духовной дикастерии на 1824 год колониетского управления колонии Импуцита Николаевской церкви.

19. Спр. 2. Метрическая книга, данная из Кишиневской духовной дикастерии на 1824 год колониетского управления колонии Чешма-Варуита Георгиевской церкви.

20. Спр. 2. Метрическая книга, данная из Кишиневской духовной дикастерии на 1824 год колониетского управления колонии Чийшия Петропавловской церкви.

21. Спр. 3. Метрическая книга, данная из Кишиневской духовной дикастерии на 1825 год колониетского управления колонии Импуцита Николаевской церкви. Арк. 234–248.

22. Спр. 3. Метрическая книга, данная из Кишиневской духовной дикастерии на 1825 год колониетского управления колонии Ташбунар Успенской церкви. Арк. 431–447.

23. Спр. 3. Метрическая книга, данная из Кишиневской духовной дикастерии на 1825 год колониетского управления колонии Чийшия Петропавловской церкви. Арк. 692–704.

24. Спр. 3. Метрическая книга, данная из Кишиневской духовной дикастерии на 1825 год колониетского управления колонии Чешма-Варуита Георгиевской церкви. Арк. 758–768.

25. Спр. 5. Метрическая книга, данная из Кишиневской духовной дикастерии на 1827 год колониетского управления колонии Импуцита Николаевской церкви. Арк. 264–272.

26. Спр. 5. Метрическая книга, данная из Кишиневской духовной дикастерии на 1827 год колонистского управления колонии Ташбунар Успенской церкви. Арк. 484–524.

27. Спр. 5. Метрическая книга, данная из Кишиневской духовной дикастерии на 1827 год колонистского управления колонии Чийшия Петропавловской церкви. Арк. 776–792.

28. Спр. 5. Метрическая книга, данная из Кишиневской духовной дикастерии на 1827 год колонистского управления колонии Чешма-Варуита Георгиевской церкви. Арк. 852–866.

29. Спр. 6. Метрическая книга, данная из Кишиневской духовной дикастерии на 1828 год колонистского управления колонии Импуцита Николаевской церкви. Арк. 300–313.

30. Спр. 6. Метрическая книга, данная из Кишиневской духовной дикастерии на 1828 год колонистского управления колонии Ташбунар Успенской церкви. Арк. 534–548.

31. Спр. 6. Метрическая книга, данная из Кишиневской духовной дикастерии на 1828 год колонистского управления колонии Чийшия Петропавловской церкви. Арк. 844–858.

32. Спр. 6. Метрическая книга, данная из Кишиневской духовной дикастерии на 1828 год колонистского управления колонии Чешма-Варуита Георгиевской церкви. Арк. 934–944.

33. Спр. 7. Метрическая книга, данная из Кишиневской духовной дикастерии на 1829 год колонистского управления колонии Импуцита Николаевской церкви. Арк. 218–223.

34. Спр. 7. Метрическая книга, данная из Кишиневской духовной дикастерии на 1829 год колонистского управления колонии Ташбунар Успенской церкви. Арк. 398–407.

35. Спр. 7. Метрическая книга, данная из Кишиневской духовной дикастерии на 1829 год колонистского управления колонии Чешма-Варуита Георгиевской церкви. Арк. 730–745.

36. Спр. 9. Метрическая книга, данная из Кишиневской духовной дикастерии на 1830 год колонистского управления колонии Чешма-Варуита Георгиевской церкви. Арк. 113–141.

37. Спр. 9. Метрическая книга, данная из Кишиневской духовной дикастерии на 1830 год колонистского управления колонии Импуцита Николаевской церкви. Арк. 183–199.

38. Спр. 9. Метрическая книга, данная из Кишиневской духовной дикастерии на 1830 год колонистского управления колонии Ташбунар Успенской церкви. Арк. 585–607.

39. Спр. 9. Метрическая книга, данная из Кишиневской духовной дикастерии на 1830 год колонистского управления колонии Чийшия Петропавловской церкви. Арк. 807–820.

40. Спр. 10. Метрическая книга, данная из Кишиневской духовной дикастерии колонистского управления колонии Импуцита Николаевской церкви на 1831 год. Арк. 113–130.

41. Спр. 10. Метрическая книга, данная из Кишиневской духовной дикастерии колонистского управления колонии Ташбунар Успенской церкви на 1831 год. Арк. 669–685.

42. Спр. 10. Метрическая книга, данная из Кишиневской духовной дикастерии колониетского управления Измаильского округа колонии Чешма-Варуита Георгиевской церкви на 1831 год. Арк. 693–718.

43. Спр. 10. Метрическая книга, данная из Кишиневской духовной дикастерии колониетского управления колонии Чийшия Петропавловской церкви на 1831 год. Арк. 921–934.

44. Спр. 11. Метрическая книга, данная из Кишиневской духовной дикастерии колониетского управления колонии Чешма-Варуита Георгиевской церкви на 1833 год. Арк. 122–144.

45. Спр. 11. Метрическая книга, данная из Кишиневской духовной дикастерии колониетского управления колонии Импуцита Николаевской церкви на 1833 год. Арк. 192–203.

46. Спр. 11. Метрическая книга, данная из Кишиневской духовной дикастерии колониетского управления Измаильского округа колонии Чийшия Петропавловской церкви на 1833 год. Арк. 648–660.

47. Спр. 12. Исповедная ведомость Кишиневской епархии Бессарабской области колониетского управления колонии Чешма-Варуита Георгиевской церкви за 1834 год. Арк. 113–130.

48. Спр. 12. Исповедная ведомость Кишиневской Епархии Бессарабской области колониетского управления Кагульского округа колонии Карагач Святоиколаевской церкви за 1834 год. Арк. 244–258.

49. Спр. 12. Исповедная ведомость Кишиневской Епархии Бессарабской области колониетского управления Кагульского округа колонии Импуцита Святоиколаевской церкви за 1834 год. Арк. 172–184.

50. Спр. 12. Исповедная ведомость Кишиневской Епархии Бессарабской области колониетского управления колонии Ташбунар Успенской церкви за 1834 год. Арк. 445–461.

51. Спр. 12. Исповедная ведомость Кишиневской Епархии Бессарабской области колониетского управления колонии Главан, относящейся приходом к Кодкитайской Георгиевской церкви за 1834 год. Арк. 613–625.

52. Спр. 12. Ведомость Кишиневской Епархии Бессарабской области колониетского Управления колонии Чийшия Петропавловской церкви за 1834 год. Арк. 631–648.

53. Спр. 11. Метрическая книга, данная из Кишиневской духовной дикастерии на 1834 год колониетского управления колонии Кодкитай Георгиевской церкви наблюдаемой колонии Задунаевка. Арк. 560–569.

54. Спр. 13. Исповедная ведомость Кишиневской епархии Бессарабской области колониетского управления колонии Чешма-Варуита Георгиевской церкви за 1835 год. Арк. 91–110.

55. Спр. 13. Исповедная ведомость Кишиневской Епархии Бессарабской области колониетского управления Кагульского округа колонии Импуцита Святоиколаевской церкви за 1835 год. Арк. 153–173.

56. Спр. 13. Исповедная ведомость Кишиневской Епархии Бессарабской области колониетского управления колонии Ташбунар Успенской церкви за 1835 год. Арк. 448–463.

57. Спр. 15. Метрическая книга, данная от Старшего благочинного Болгарского водворения колонии Импуцита в Николаевскую церковь на 1839 год. Арк. 285–327.

58. Спр. 15. Метрическая книга, данная от Старшего благочинного Болгарского водворения колонии Чийшия Петропавловской церкви за 1839 год. Арк. 1–35 зв.

59. Спр. 16. Метрическая книга, данная от Старшего благочинного Болгарского водворения колонии Импуцита в Николаевскую церковь на 1840 год. Арк. 306–357.

60. Спр. 18. Метрическая книга, данная от Старшего благочинного колониетского ведомства в Николаевскую церковь колонии Импуцита на 1841 год. Арк. 236–279.

61. Спр. 18. Метрическая книга, данная от Старшего благочинного колониетского ведомства колонии Ташбунар Успенской церкви за 1841 год.

62. Спр. 18. Метрическая книга, данная от Старшего благочинного колониетского ведомства колонии Чийшия Петропавловской церкви за 1841 год.

63. Спр. 20. Метрическая книга, данная от Старшего благочинного колониетского управления колонии Чешма-Варуита в Георгиевскую церковь на 1843 год. Арк. 42–93.

64. Спр. 20. Метрическая книга, данная от Старшего благочинного колониетского управления колонии Ташбунар в Успенскую церковь на 1843 год. Арк. 289–331.

65. Спр. 20. Метрическая книга, данная от Старшего благочинного колониетского управления колонии Чийшия в Петропавловскую церковь на 1843 год. Арк. 885–921.

66. Спр. 23. Метрическая книга, данная от Старшего благочинного церковей колониетского управления колонии Импуцита в Николаевскую церковь на 1846 год. Арк. 55–110.

67. Спр. 24. Метрическая книга, данная от Старшего благочинного церковей колониетского управления колонии Чешма-Варуита в Георгиевскую церковь на 1846 год. Арк. 112–172.

68. Спр. 24. Метрическая книга, данная от Старшего благочинного церковей колониетского управления колонии Чийшия в Петропавловскую церковь на 1846 год. Арк. 279–321.

69. Спр. 24. Метрическая книга, данная от Старшего благочинного церковей колониетского управления колонии Ташбунар в Успенскую церковь на 1846 год. Арк. 536–605.

70. Спр. 27. Метрическая книга, выданная из Кишиневской духовной консистории колониетского водворения колонии Чийшия в Петропавловскую церковь на 1848 год. Арк. 303–357.

71. Спр. 27. Метрическая книга, выданная из Кишиневской духовной консистории колониетского водворения колонии Ташбунар в Успенскую церковь за 1848 год. Арк. 629–703.

72. Спр. 28. Метрическая книга, выданная из Кишиневской духовной консистории колониетского управления колонии Чешма-Варуита в Георгиевскую церковь на 1849 год. Арк. 136–199.

73. Спр. 28. Метрическая книга, выданная из Кишиневской духовной консистории колониетского водворения колонии Чийшия в Петропавловскую церковь на 1849 год. Арк. 336–388.

74. Спр. 28. Метрическая книга, выданная из Кишиневской духовной консистории

колониєстського водворення колонії Ташбунар в Успенську церкву на 1849 год. Арк. 648–723.

75. Спр. 28. Метричеська книга, видана з Кишиневської духовної консисторії колониєстського водворення колонії Импуцита в Николаевську церкву на 1849 год. Арк. 371–417 зв.

Ф. 499. Георгиевська православна церква, с. Чшимяуа-Вэруитэ Измайлського уезда. Оп.1.

76. Спр. 1. Исповедна роспись о людях православного исповедания бывших и не бывших у исповеди и святого причастия данная из Кишиневской Духовной Консистории колониєстського водворення селения Чшимяуа-Вэруитэ в Георгиевскую церкву на 1917 год.

Ф. 1169–Болградская уездная префектура.

Оп. 1.

77. Спр. 19–Посемейные списки жителей колоний Табаки, Кангаз, Каракурт, Дермендере, Чешма-Варуита, Бабиле Измайлського округа за 1863 год. Арк. 81–108.

78. Спр. 27–Посемейные списки жителей колонии Импуцита Кагуло-Прутського округа за 1863 год. Арк. 1–11.

Национальный архив Республики Молдова (НАРМ)

Ф 1. Сенаторы, председательствующие в диванах Молдавии и Валахии.

Оп. 1.

79. Д. 3246. Именные списки задунайским переселенцам, в Бессарабии и в округности оной жительствовавшим. Колония Карагач состоящая на казенной земле. Арк. 206–206 зв.

80. Д. 3246. Именные списки задунайским переселенцам, в Бессарабии и в округности оной жительствовавшим. Колония Балбока состоящая на казенной земле. Арк. 213–214.

81. Д. 3246. Именные списки задунайским переселенцам, в Бессарабии и в округности оной жительствовавшим. Колония Курчи состоящая на казенной земле. Арк. 214 зв–215.

82. Д. 3246. Именные списки задунайским переселенцам, в Бессарабии и в округности оной жительствовавшим. Колония Вулканешты состоящая на казенной земле. Арк. 216 зв–217 зв.

83. Д. 3246. Именные списки задунайским переселенцам, в Бессарабии и в округности оной жительствовавшим. Колония Кубей состоящая на казенной земле. Арк. 224–225 зв.

84. Д. 3246. Именные списки задунайским переселенцам, в Бессарабии и в округности оной жительствовавшим. Колония Саталык-Хаджи состоящая на казенной земле. Арк. 227.

85. Д. 3246. Именные списки задунайским переселенцам, в Бессарабии и в округности оной жительствовавшим. Колония Долукиой состоящая на казенной земле. Арк. 227–228 зв.

86. Д. 3246. Именные списки задунайским переселенцам, в Бессарабии и в окружности оной жительствующим. Колония Еникиной состоящая на казенной земле. Арк. 228 зв–229.

Ф. 5 Бессарабское областное правительство.

Оп. 2.

87. Спр. 439. Перепись болгар по Бессарабской области. Посемейный список жителей колонии Карагач за 1816 г. Арк. 359–383.

88. Спр. 439. Перепись болгар по Бессарабской области. Посемейный список жителей колонии Импуцита за 1816 г. Арк. 401–422.

89. Спр. 439. Перепись болгар по Бессарабской области. Посемейный список жителей колонии Кайраклия за 1816 г. Арк. 445зв–448.

90. Спр. 439. Перепись болгар по Бессарабской области. Посемейный список жителей колонии Карагач за 1818 г. Арк. 278 зв–288.

91. Спр. 439. Перепись болгар по Бессарабской области. Посемейный список жителей колонии Импуцита за 1818 г. Арк. 337 зв–344.

92. Спр. 439. Перепись болгар по Бессарабской области. Посемейный список жителей колонии Барта за 1818 г. Арк. 398.

93. Спр. 439. Перепись болгар по Бессарабской области. Посемейный список жителей колонии Ташбунар за 1818 г. Арк. 475–483.

94. Спр. 439. Перепись болгар по Бессарабской области. Посемейный список жителей колонии Чешма-Варуита за 1818 г. Арк. 461–468 зв.

Ф. 134 Бессарабская казенная палата.

Оп. 2.

95. Спр. 52. Ревизская сказка 1835 года колонии Кайраклия о состоящих мужского и женского пола душах Задунайских переселенцев. Арк. 1–26 зв.

96. Спр. 52. Ревизская сказка 1835 года марта месяца 31 дня Бессарабской области Леовского уезда Измаильского колонистского округа колонии Ташбунар о состоящих мужского и женского пола душах Задунайских переселенцев. Арк. 253–318.

97. Спр. 52. Ревизская сказка 1835 года апреля месяца 1 дня Бессарабской области Леовского уезда Измаильского колонистского округа колонии Чешма-Варуита о состоящих мужского и женского пола душах Задунайских переселенцев. Арк. 362–421.

98. Спр. 54. Ревизская сказка 1835 года марта месяца 30 дня Бессарабской области Леовского уезда Кагульско-Прутского колонистского округа колонии Импуцита о состоящих мужского и женского пола душах Задунайских переселенцев. Арк. 453–491.

99. Спр. 56. Ревизская сказка 1835 года колонии Карагач о состоящих мужского и женского пола душах Задунайских переселенцев. Арк. 1–64.

100. Ревизская сказка 1850 года Бессарабской области колонии Бановка о состоящих мужского и женского пола душах Задунайских переселенцев, арк. 358–394.

101. Спр. 245. Ревизская сказка 1850 года сентября месяца 1 дня Бессарабской области Измаильского уезда колонии Чешма-Варуита о состоящих мужского и женского пола душах Задунайских переселенцев. Арк. 159–215.

102. Спр. 245. Ревизская сказка 1850 года Бессарабской области Измаильского

колониетского округа колонии Ташбунар о состоящих мужского и женского пола душах Задунайских переселенцев. Арк. 216–274.

103. Спр. 245. Ревизская сказка 1850 года Бессарабской области колонии Кайраклия о состоящих мужского и женского пола душах Задунайских переселенцев. Арк. 340–390.

104. Спр. 250. Ревизская сказка 1850 года Бессарабской области колонии Карагач о состоящих мужского и женского пола душах Задунайских переселенцев. Арк. 180–240.

105. Спр. 250. Ревизская сказка 1850 года Бессарабской области Прутского округа колонии Импуцита о состоящих мужского и женского пола душах Задунайских переселенцев. Арк. 280–321.

106. Спр. 448. Ревизская сказка 1859 года февраля 20 дня Бессарабской области Аккерманского уезда Нижнебуджакского округа колонии Главан о состоящих наличных мужского и женского пола колонистов. Арк. 124–193.

107. Спр. 448. Ревизская сказка 1859 года февраля 20 дня Бессарабской области Аккерманского Уезда, Нижнебуджакского округа колонии Задунаевой о состоящих мужского и женского пола душах задунайских переселенцев государственных имуществ. Арк. 509–557.

Ф.205. Кишиневская духовная дикастерия.

Оп. 1.

108. Спр. 2069. Дело о назначении дьячка церкви с. Пуциты, Томаровского цинута Петрова М. на должность священника в церковь с. Татар-Копчак, Измаильского цинута. Арк. 1.

Ф. 211.–Метричні книги Кишинівської Духовної Консисторії.

Оп. 1.

109. Д. 1. Книга метрическая, Области Бессарабской, Томароского цинута селения Пуцита, о родившихся, бракосочетавшихся и умерших за сей 1812 год. Арк. 220–221.

110. Д. 1. Книга метрическая, Области Бессарабской, Томароского цинута селения Карагач, о родившихся, бракосочетавшихся и умерших за сей 1812 год. Арк. 216–219.

111. Д. 1. Метрическая тетрадь Кишиневской епархии, области Бессарабской, Измаильского цинута селения Ташбунар о родившихся, бракосочетавшихся и умерших за сей 1812 год. Арк. 263–266.

Оп. 4.

112. Д. 46. Книга метрическая, выданная из Кишиневской духовной консистории Колонистского водворения колонии Чешма-Варуит в Георгиевскую церковь для записи родившихся, бракосочетавшихся и умерших. 1850 год. Арк. 96–151.

113. Д. 46. Книга метрическая, выданная из Кишиневской духовной консистории Колонистского водворения колонии Кайраклия в Троицкую церковь для записи родившихся, бракосочетавшихся и умерших. 1850 год. Арк. 693–737.

114. Д. 46. Книга метрическая, выданная из Кишиневской духовной консистории Колонистского водворения колонии Главаны, причисленной к Девлет-Агачской Успенской церкви для записи родившихся, бракосочетавшихся и умерших. 1850 год. Арк. 1062–1091.

115. Д. 46. Книга метрическая, выданная из Кишиневской духовной консистории Колонистского водворения колонии Задунаевки, причисленной к Код-Китайской Георгиевской церкви для записи родившихся, бракосочетавшихся и умерших. 1850 год. Арк. 1127–1148.

116. Д. 46. Книга метрическая, выданная из Кишиневской духовной консистории Колонистского водворения колонии Чийшия в Петропавловскую церковь для записи родившихся, бракосочетавшихся и умерших. 1850 год. Арк. 261–311.

117. Д. 36. Книга метрическая, выданная из Кишиневской духовной консистории Колонистского водворения колонии Карагач в Георгиевскую церковь для записи родившихся, бракосочетавшихся и умерших. 1851 год. Арк. 32–108 зв.

118. Д. 36. Книга метрическая, выданная из Кишиневской духовной консистории Колонистского водворения колонии Импуцита в Георгиевскую церковь для записи родившихся, бракосочетавшихся и умерших. 1851 год. Арк. 279–318.

Оп. 20.

119. Д. 16. Метрическая книга, данная из Кишиневской духовной консистории в Св. Николаевскую церковь села Импуцита 2 округа Измаильского уезда для записи родившихся, бракосочетавшихся и умерших. 1882 год. Арк. 497–538.

120. Д. 16. Метрическая книга, данная из Кишиневской духовной консистории в Св. Николаевскую церковь села Карагач 2 округа Измаильского уезда для записи родившихся, бракосочетавшихся и умерших. 1882 год. Арк. 65–106.

121. Д. 17. Метрическая книга, данная из Кишиневской духовной консистории в Св. Николаевскую церковь села Карагач 2 округа Измаильского уезда для записи родившихся, бракосочетавшихся и умерших. 1883 год. Арк. 72–112.

122. Д. 19. Метрическая книга, данная из Кишиневской духовной консистории в Св. Николаевскую церковь села Карагач 2 округа Измаильского уезда для записи родившихся, бракосочетавшихся и умерших. 1886 год. Арк. 224–264.

123. Д. 20. Метрическая книга, данная из Кишиневской духовной консистории в Св. Николаевскую церковь села Карагач 2 округа Измаильского уезда для записи родившихся, бракосочетавшихся и умерших. 1887 год. Арк. 73–109.

124. Д. 107. Метрическая книга, данная из Кишиневской духовной консистории в Св. Николаевскую церковь села Импуцита 2 округа Измаильского уезда для записи родившихся, бракосочетавшихся и умерших. 1906 год. Арк. 364–401.

125. Д. 162. Метрическая книга, данная из Кишиневской духовной консистории в Св. Николаевскую церковь села Импуцита 2 округа Измаильского уезда для записи родившихся, бракосочетавшихся и умерших. 1906 год. Арк. 1–79.

Оп. 21.

126. Д. 1. Метрическая тетрадь Кишиневской епархии, Колонистского управления, Измаильского округа селения Кубей при Свято-Успенской церкви о родившихся, бракосочетавшихся и умерших за сей 1822 год. Арк. 10–18.

127. Д. 1. Метрическая тетрадь Кишиневской епархии, Колонистского управления, Измаильского округа селения Каракурт при Рождества Богородичной церкви о родившихся, бракосочетавшихся и умерших за сей 1822 год. Арк. 19–32 зв.

128. Д. 1. Метрическая тетрадь Кишиневской епархии, Колонистского управления, Нижнебуджакского колонистского округа селения Еникьой при Святогеоргиевской

церкви для описання родившихся, бракосочетавшихся и умерших за сей 1822 год. Арк. 216–223 зв.

129. Д. 1. Метрическая тетрадь Кишиневской епархии, Болградского колонистского управления, Кагульского округа колонии Импуцита Николаевской церкви для описания родившихся, бракосочетавшихся и умерших за сей 1822 год. Арк. 314–323 зв.

130. Д. 1. Метрическая тетрадь Кишиневской епархии, Болградского колонистского управления, Кагульского округа колонии Карагач Святоникаевской церкви для описания родившихся, бракосочетавшихся и умерших за сей 1822 год. Арк. 257–264.

131. Д. 1. Книга метрическая Кишиневской епархии, Измаильского округа колонии Ташбунар Успенской церкви о родившихся, бракосочетавшихся и умерших учинена за сей 1822 год. Арк. 72–89.

132. Д. 1. Метрическая тетрадь Кишиневской епархии, Нижнебуджакского колонистского округа селения Троян при Святодмитриевской церкви для описания родившихся, бракосочетавшихся и умерших за сей 1822 год. Арк. 199–204 зв.

133. Д. 1. Книга метрическая Кишиневской епархии, Измаильского округа колонии Чийший Петропавловской церкви и о принадлежащей к тому же приходу колонии Александровки о родившихся, бракосочетавшихся и умерших учинена за сей 1822 год. Арк. 33–46.

Історико-краєзнавчий музей села Городнє

134. Исповедная роспись о людях православного исповедания бывших и не бывших у исповеди и святого причастия данная из Кишиневской Духовной Консистории колонистского водворения селения Чийшия в Петропавловскую церковь на 1917 год.

Поточний архів сільської ради села Виноградівка Болградського району Одеської області.

135. Исполнительный комитет Виноградовского сельского Совета депутатов трудящихся села Виноградовка, Тарутинского района, Измаильской области. Похозяйственные книги за 1945–1946 годы.

136. Исполнительный комитет Виноградовского сельского Совета депутатов трудящихся села Виноградовка, Тарутинского района, Измаильской области. Похозяйственные книги за 1945–1946 годы.

Поточний архів сільської ради села Виноградне Болградського району Одеської області.

137. Погосподарські книги основних виробничих показників господарств у сільських радах за 1941 р.

138. Погосподарські книги основних виробничих показників господарств у сільських радах за 1947–1949 рр.

139. Погосподарські книги Виноградненської сільської Ради за 1964–1966 рр.

140. Погосподарські книги Виноградненської сільської Ради народних депутатів на 1983–1985 рр.

141. Погосподарські книги Виноградненської сільської Ради народних депутатів на 1991–1995 рр.

142. Погосподарські книги Виноградненської сільської ради на 2001–2005 рр.

143. Погосподарські книги Виноградненської сільської ради на 2011–2015 рр.

**Поточний архів сільської ради села Главани
Болградського району Одеської області.**

144. Погосподарські книги основних виробничих показників господарств у сільських радах за 1941 р.

145. Погосподарські книги основних виробничих показників господарств у сільських радах за 1941–1944 рр.

146. Погосподарські книги основних виробничих показників господарств у сільських радах за 1947–1949 рр.

147. Погосподарські книги Главанської сільської Ради на 1964–1966 рр.

148. Погосподарські книги Главанської сільської Ради народних депутатів на 1983–1985 рр.

149. Погосподарські книги Главанської сільської Ради народних депутатів на 1991–1995 рр.

150. Погосподарські книги Главанської сільської ради на 2001–2005 рр.

151. Погосподарські книги Главанської сільської ради на 2011–2015 рр.

**Поточний архів сільської ради села Дмитрівка
Білгород-Дністровського району Одеської області.**

152. Погосподарські книги основних виробничих показників господарств у сільських радах за 1947–1949 рр.

153. Погосподарські книги Дмитрівської сільської Ради на 1964–1966 рр.

154. Погосподарські книги Дмитрівської сільської Ради народних депутатів на 1983–1985 рр.

155. Погосподарські книги Дмитрівської сільської Ради народних депутатів на 1991–1995 рр.

156. Погосподарські книги Дмитрівської сільської ради на 2001–2005 рр.

157. Погосподарські книги Дмитрівської сільської ради на 2011–2015 рр.

**Поточний архів сільської ради села Задунаївка
Болградського району Одеської області.**

158. Погосподарські книги основних виробничих показників господарств у сільських радах за 1941 р.

159. Погосподарські книги основних виробничих показників господарств у сільських радах за 1945–1946 рр.

160. Погосподарські книги основних виробничих показників господарств у сільських радах за 1947–1949 рр.

**Поточний архів сільської ради села Нові Трояни
Болградського району Одеської області.**

161. Погосподарські книги основних виробничих показників господарств у сільських радах за 1947–1949 рр.
162. Погосподарські книги Главанської сільської Ради на 1964–1966 рр.
163. Погосподарські книги Главанської сільської Ради народних депутатів на 1983–1985 рр.
164. Погосподарські книги Главанської сільської Ради народних депутатів на 1991–1995 рр.
165. Погосподарські книги Главанської сільської ради на 2001–2005 рр.
166. Погосподарські книги Главанської сільської ради на 2011–2015 рр.

Монографії і статті

167. Авдеев А., Блюм А., Троицкая И. Сезонный фактор в демографии российского крестьянства в первой половине 19 века: брачность, рождаемость, младенческая смертность. *Российский демографический журнал*. 2002. № 1. С. 35–45.
168. Аврамов И. И. От Кальчево до Кальчева. Страницы истории села. Болград, 2016. 400 с.
169. Аврехт А. Я. Столыпин и судьбы реформы в России. Москва, 1991. С. 87.
170. Аграрна реформа в Україні: здобутки і прорахунки : аналітична доповідь Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова. *Національна безпека і оборона*. 2001. № 5 (17). С. 2–51.
171. Аджемлерски С., Иванов И. Из миналото на община Ветрино. Варна, 2007. 176 с.
172. Аксьонова С. Ю. Середній вік матері при народженні дитини: чи можлива реверсія? *Демографія та соціальна економіка*. 2018. № 2 (33). С. 53–66. DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2018.02.53>.
173. Аксьонова С. Ю. Черговість народження у матерів середнього і пізнього репродуктивного віку. *Демографія та соціальна економіка*. 2015. № 3 (25). С. 64–74. DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2015.03.004>
174. Александров В. А. Сельская община в России: (XVII – начало XIX в.). Москва : Наука, 1976. 323 с.
175. Алексеев В. В. Болгары. *Россия: полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей* / под ред. В. П. Семенова ; под общ. рук. П. П. Семенова-Тян-Шанского, В. И. Ламанского. Санкт-Петербург, 1910. Т. 14 : Новороссия и Крым (Бессарабская, Херсонская, Таврическая, Екатеринославская губернии и область войска Донского) / сост. Б. Г. Карпов и др. С. 197–202.
176. Алеппский П. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в., описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским. Вып. 5 : Обратный путь. Молдавия и Валахия. Малая Азия и Сирия. Результаты путешествия. *Чтения в обществе истории и древностей российских*. Москва, 1900. Кн. 2 (199). 245 с.

177. Анастасова Е. Старообрядците в България. Мит, история, идентичност. София, 1998. 170 с.
178. Андреев М. Българското обичайно право. София, 1979. 325 с.
179. Андреевкова Н. Роль семьи в социализации индивида. *Проблемы быта, брака и семьи*. Вильнюс, 1970. С. 162–172.
180. Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии / пер. с фр. С. Хока, Ю. Егоровой. Москва : РГГУ, 1997. 208 с.
181. Анцупов И. А. Аграрные отношения на Юге Бессарабии (1812–1870). Кишинев : Штиинца, 1978. 234 с.
182. Анцупов И. А. Система земледелия в Южных районах Бессарабии в первой половине XIX века. *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы*. Кишинев, 1966. С. 464–471.
183. Аргудяева Ю. В. Старообрядцы на Дальнем Востоке России. Москва, 2000. 365 с.
184. Ариес Ф. Философия и методология истории. Москва : Прогресс, 1977. 336 с.
185. Арсеньев К. И. Исследования о численном соотношении полов и народонаселении России. *Журнал Министерства внутренних дел*. 1844. Ч. 5, № 1. С. 5–47.
186. Архангельский Г. И. Влияние урожаев на браки, рождаемость и смертность в Европейской России. *Сб. сочинений по судебной медицине и гигиене*. Санкт-Петербург, 1872. Т. 1.
187. Байбурин А. К. К антропологии документа: паспортная «личность» в России. *Антропология социальных перемен : сб. статей к 70-летию В. А. Тишкова*. Москва, 2011. С. 533–555.
188. Байчев С. Из миналото на село Тюркмен. Пловдив, 2010. 328 с.
189. Бакалов С. Главче: молдавский боярский и бессарабский дворянский род болгарского происхождения. *Бессарабските българи: история, култура и език: (25-годишнина на групата «Етнология на българите» в Центъра по етнология на Института за културно наследство, АНМ и 20-годишнина на Научното дружество на българистите в Република Молдова)*. Кишинев, 2014. С. 81–94.
190. Балкански Т., Кондов В. Бесарабски бележник. Велико Търново, 2012. 290 с.
191. Батюшков П. Н. Бессарабия: историческое описание. Санкт-Петербург, 1892. XLIII, 177, 95 с.
192. Бачинский А. Д. Основные этапы крестьянско-казацкой колонизации Буджакской степи и низовий Дуная в 18 – начале 19 века. *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы*. Кишинев, 1964. С. 325–331.
193. Бачинська О. А. Процес формування болгарських громад в містах Буджака на межі XVIII–XIX ст. *Человек в истории и культуре*. Одесса, 2012. Вып. 2 : Мемориальный сборник материалов и исследований в память ... В. Н. Станко. С. 479–488.
194. Бачинська О. А. Українське населення придунайських земель XVIII – початок ХХ ст. : (заселення й економічне освоєння). Одеса, 2002. 328 с.
195. Белова Е. В. Миграционная политика на Юге Российской империи и переселение болгар в Новороссийский край и Бессарабию (1751–1871). Москва : РГОТУПС, 2004. 229 с.

196. Белькова А. Е. Название болезней и их симптомов в метрических книгах первой половины XX века Тюменского духовного правления (часть третья, об умерших). *Вестник Сургутского государственного педагогического университета*. 2010. № 2. С. 72–79.

197. Берг Л. С. Бессарабия: страна-люди-хозяйство. Санкт-Петербург : Огни, 1918. 224 с.

198. Берг Л. С. Население Бессарабии: этнографический состав и численность. Петроград, 1923. 60 с.

199. Бернштейн С. Б. Атлас болгарских говоров СССР. Москва, 1958. 84 с.

200. Бернштейн С. Б. Основные этапы переселения болгар в Россию в XVIII–XIX вв. *Советское славяноведение*. 1980. № 1. С. 43–59.

201. Бернштейн С. Б. Страница из истории болгарской иммиграции в Россию во время русско-турецкой войны 1828–1829 гг. *Ученые записки Института славяноведения АН СССР*. Москва, 1949. № 1. С. 327–342.

202. Бернштейн С. Б., Чешко Е. В. Отчет о диалектологической экспедиции в болгарские села Запорожской области УССР в августе 1950 года. *Статьи и материалы по болгарской диалектологии СССР*. Москва, 1952. Вып. 2. С. 100–101.

203. Бессарабия : географический, исторический, статистический, этнографический, литературный справочный сборник / под ред. П. А. Крушевана. Москва : Газета «Бессарабец», 1903. 322 с.

204. Билунов Б. Н. Болгаро-российские общественно-политические связи, 50–70-е гг. XIX в. Кишинев : Штиинца, 1986. 265 с.

205. Блок М. Апологія історії або ремесло історика / пер. з фр. М. Марченко. Київ : Laurus, 2018. 144 с.

206. Блок М. Феодальне суспільство / пер. з фр. В. Шовкун. Київ : Всесвіт, 2002. 528 с.

207. Бобчев С. С. Българската челядна задруга: историко-правни студии. София : Държавна печатница, 1907. 508 с.

208. Бобчев С. С. Сборник на български юридически обичаи. Пловдив : Единство, 1896. Т. 1. 302 с.

209. Богомолова Н. Н. Контент-анализ. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1992. 60 с.

210. Богуславська Ю. Ю. Болгари Одещини у другій половині XX століття (статистичний аспект). *Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження*. Одеса, 2002. С. 254–255.

211. Бойко А. Південна Україна останньої чверті XVIII ст. Запоріжжя, 1997. Ч. 1 : Аграрні відносини. 204 с.

212. Бойченко С. Основні причини та фактори смертності населення Чернігова (за матеріалами метричних книг XIX–початку XX ст.). *Сіверянський літопис*. 2016. № 4-5. С. 48–54.

213. Болгарське населення півдня України : дослідження і документи. Запоріжжя, 1993. 140 с.

214. Болдырев В. А. Итоги переписи населения СССР: по данным всесоюзной переписи 1989 года. URL: http://istmat.info/files/uploads/17594/naselenie_ssr._po_dannym_vsesoyuznoy_perepisi_naseleniya_1989g.pdf (дата звернення: 10.05.2020).

215. Бонева Т. Традиция и иновация в културата на две български села в Украйна. *Україна і Болгарія: віхи історичної дружби*. Одеса, 1999. С. 207–220.
216. Борисов В. А. Демография. Москва : NotaBene, 1999. 272 с.
217. Борисов В. А. Перспективы рождаемости. Москва : Статистика, 1976. 248 с.
218. Борисов В. Л. Демография : учебник. 3-е изд., испр. и доп. Москва : NotaBene, 2003. 272 с.
219. Бородкин Л. И. Многомерный статистический анализ в исторических исследованиях. Москва : МГУ, 1986. 188 с.
220. Бородкин Л. И. Моделирование исторических процессов: от реконструкции реальности к анализу альтернатив. Санкт-Петербург : Алетейя, 2016. 306 с.
221. Борщевский А. П. Эволюция местного управления Бессарабии в процессе ее включения в состав Российской империи. *Закон и жизнь*. 2002. № 8. С. 23–30.
222. Боярский А. Я. Население и методы его изучения. Москва : Статистика, 1975. 264 с.
223. Брейтман Ю. Ю., Пригарин А. А. Межэтнические связи болгар и гагаузов во 2-ой половине XX века: по материалам с. Червоноармейское (Кубей). *Етнографічні дослідження населення України*. Одеса, 1996. С. 10–11.
224. Бродель Ф. Идентичність Франції: простір та історія : в 3 кн. / пер. з фр. С. Глухової. Київ : Видавництво Жупанського, 2013–2017.
225. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. : в 3 т. / пер. з фр. Г. Філіпчука. Київ : Основи, 1995–1998.
226. Бромлей Ю. В., Кашуба М. С. О некоторых проблемах семьи у сербов. *Этносоциальные аспекты изучения семьи у народов Зарубежной Европы*. Москва, 1987. С. 35–82.
227. Бромлей Ю. В., Кашуба М. С. Брак и семья у народов Югославии: опыт историко-этнографического исследования. Москва : Наука, 1982. 239 с.
228. Булгар С., Думиника И. Три османских документа о реэмиграции болгар в болгарские земли после русско-турецкой войны 1828–1829 гг. *Бесарабските българи: история, култура и език* : (25-годишнина на групата «Етнология на българите» в Центъра по етнология на Института за културно наследство, АНМ и 20-годишнина на Научното дружество на българистите в Република Молдова). Кишинев, 2014. С. 106–114.
229. Бунина И. К. Из истории вайсальских говоров. *Ученые записки Института славяноведения АН СССР*. 1950. Т. 2. С. 242–259.
230. Бушаков В. А. Назви колишніх ногайських аулів у Дніпровському, Мелітопольському та Бердянському повітах Таврійської губернії (XIX ст.). *Студії з ономастики та етимології*. Київ, 2007. С. 20–32.
231. Вакарелски Хр. Етнография на България. София : Наука и изкуство, 1974. 676 с.
232. Валентей Д. И., Кваша А. Я. Основы демографии : учебник. Москва : Мысль, 1989. 286 с.
233. Ведомости Верховного Совета СССР. 1965. № 49. Ст. 725.
234. Вишневский А. Г. Воспроизводство населения и общество: история, современность, взгляд в будущее. Москва, 1982. 287 с.
235. Вишневский А. Г. Демографическая революция меняет репродуктивную стратегию вида *Homo sapiens*. *Демографическое обозрение*. 2014. Т. 1, вып. 1. URL :

<https://cyberleninka.ru/article/n/demograficheskaya-revolyutsiya-menyaet-reproduktivnuyu-strategiyu-vida-homo-sapiens/viewer> (дата звернення: 03.05.2020).

236. Вишневыскій А. Г. Избранные демографические труды. Москва : Наука, 2005. Т. 1 : Демографическая теория и демографическая история. 368 с.

237. Военно-статистический сборник / под ред. Н. Н. Обручева. Санкт-Петербург : Военная тип., 1871. Вып. 4. 922 с.

238. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Санкт-Петербург, 1849. Т. 11 : Херсонская губерния, ч. 1. 85 с.

239. Волошин Ю. В. «Государевы описные малороссийские раскольнические слободы» (XVIII в.): историко-демографический аспект. Москва : Археодоксия, 2005. 325 с.

240. Волошин Ю. В. Населення домогосподарств і структура родин мешканців Полтави другої половини XVIII ст. (за матеріалами сповідних розписів). *СОЦІУМ : альманах соціальної історії*. Київ, 2013. Вип. 10. С. 31–50.

241. Волошин Ю.В. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст.:історико-демографічний аспект.Полтава, 2005. 312 с.

242. Воугел Э. Ф. Семья и родство. *Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы* / ред. Г. В. Осипов. Москва, 1972. С. 163–174.

243. Вронська Т. В., Кульчицький С. В. Паспортизація населення. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Pasportyzatsiia_naselennia. (дата звернення: 12.05.2020).

244. Всесоюзная перепись населения 1989 года. Национальный состав населения по республикам СССР. URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=2 (дата звернення: 19.05.2020).

245. Всеукраїнський перепис населення. 2001 р. URL: http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/sex_region/odesa/ (дата звернення: 15.05.2020).

246. Ганцкая О. А. Семья: общие понятия, принципы типологизации. *Этносоциальные аспекты изучения семьи у народов зарубежной Европы*. Москва, 1987. С. 5–15.

247. Ганцкая О. А. Семья: структура, функции, типы. *Советская этнография*. 1984. № 6. С. 16–29.

248. Ганчев А. Адаптация болгар-переселенцев к новым условиям Южной Бессарабии в первой половине XIX века: законодательно-административная основа. *Археология и этнология Восточной Европы*. Донецьк, 2004. Т. 4. С. 74–76.

249. Ганчев А. И. Болгары. *Буджак. Историко-этнографические очерки народов юго-западных районов Одесщины : книга для чтения* / ред. А. И. Киссе, А. А. Пригарин, В. Н. Станко. Одесса, 2014. С. 213–274.

250. Ганчев О. І. Особливості змін в інституті сім'ї болгар Південної Бессарабії у період соціалізму. *Науковий вісник МНУ ім. В. О. Сухомлинського. Історичні науки*. 2019. № 2 (48). С. 90–97.

251. Ганчев А. И. Процесс адаптации болгар-переселенцев к новым условиям Южной Бессарабии на протяжении первой половины XIX века. *Одеська болгаристика : науковий щорічник*. 2005–2006. № 3–4. С. 13–24.

252. Ганчев А. И. Трансмиссия социального опыта в период социализма: на материалах болгарских сел Южной Бессарабии. *Р. Ф. Кайндль і українська історична*

наука : матеріали міжнар. наук. семінару «Кайндлівські читання». (м. Чернівці, 22–23 травня 2004 р). Вишниця, 2004. Ч. 2. С. 45–49.

253. Ганчев О. І. Шлюб, його форми та особливості дошлюбного спілкування болгар Одещини в радянську добу. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* Харків, 2019. Вип. 29. С. 33–40.

254. Ганчев А. И., Пригарин А. А. Одесское научное общество болгаристов: основная библиография. *Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали.* Одеса, 2018. Т. 13. С. 505–556.

255. Ганчев А., Мильчев В., Пригарин А. Специфика миграционной активности населения региона «Сърнена средна гора» на рубеже XVIII–XIX вв. и ее влияния на формирование болгарской общины «Туканцев» в Южной Бессарабии. *Revista de etnologie și culturologie.* Kishineu, 2015. Vol. 17. С. 57–65.

256. Ганчев А., Милчев В., Пригарин А. Локализиране на балканската прародина на българите туканци от Бесарабия и Таврия според писмени и фолклорни източници. *Български фолклор.* София, 2016. Кн. 1. С. 25–51.

257. Ганчев О. І. До проблеми походження та розселення туканської етнографічної групи болгар України. *Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича. Сер. : Історія.* 2019. № 2. С. 70–78.

258. Ганчев О. І. Шлюб, його форми та особливості дошлюбного спілкування болгар Одещини в радянську добу. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* Харків, 2019. Вип. 29. С. 33–40.

259. Ганчев. О. І. Особливості змін в інституті сім'ї болгар Південної Бессарабії у період соціалізму. *Науковий вісник МНУ ім. В. О. Сухомлинського. Історичні науки.* 2019. № 2 (48). С. 90–97.

260. Гастарбайтерство: факторы выталкивания и притяжения / сост. Н. А. Дубова ; отв. редактор М. Н. Губогло. Москва : Старый сад, 2006. 288 с.

261. Генчев Р. Страници от миналото на с. Градинарово – Община Провадия. Варна, 2000. 72 с.

262. Георгиева И., Москова Д. Жената в съвременното българско село. София, 1981. 166 с.

263. Георгиева Ив. Българска народна митология. София, 1993, 259 с.

264. Гешов И. Задругата в Западна България *Периодическо списание на българското книжовно дружество в Средец.* 1887. No. 21–22. P. 426–449.

265. Голод в Молдове : сб. док. / сост. А. Царан, Г. Руснак, И. Шишкану. Кишинев, 1993. 767 с.

266. Гребцова И. Болгарское настоятельство в системе национальных благотворительных обществ Одессы 2-й половины 19 в.: сравнительная характеристика источниковой базы. *Україна і Болгарія: віхи історичної дружби.* Одеса, 1999. С. 161–168.

267. Грек И. Болгары Молдовы и Украины: вторая половина XVIII в. – 1995 г. : библиогр. указ. лит. / сост. : И. Грек и др. Кишинев : S.Ş.V., 2003. 664 с.

268. Грек И. Ф. Антропонимия «задунайских переселенцев» (последняя треть XVIII – начало XIX вв.). *Stratum plus.* 2010. № 6. С. 289–340.

269. Грек И. Ф. Общественное движение и классовая борьба болгар и гагаузов Юга России (конец 20-х – середина 50-х гг. XIX века). Кишинев : Штиинца, 1988. 296 с.
270. Грек И. Ф. Школа в болгарских и гагаузских поселениях Юга Российской империи в первой половине XIX века. Кишинев : Штиинца, 1993. 108 с.
271. Грек И. Червенков Н. Българите от Украйна и Молдова: Минало и настояще. София : Христо Ботев, 1993. 295 с.
272. Грек И. Этнодемографические процессы среди болгар Молдовы и Украины в середине XVIII–XX вв. *Русин*. 2006. № 4 (6). С. 123–135.
273. Грек И., Челак Е. Болградската гимназия: история на създаването, дейност, проблеми на възстановяването. *Болградската гимназия*. София, 1993. С. 59–76.
274. Грек И. Ф., Руссев Н. Д. 1812 поворотный год в истории Буджака и «задунайских переселенцев». Кишинев, 2011. 142 с.
275. Грибовский В. В. Город Ногайск и ногайцы. *Фронтири міста : историко-культурологічний альманах* / ред. В. В. Грибовський. Дніпропетровськ, 2015. Вип. 4. С. 82–106.
276. Грибовський В. В. Обставини та хід переміщення причорноморських ногайців до Північно-Західного Кавказу на початку 70-х років XVIII ст. *Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки* : науковий щорічник. Дніпропетровськ, 2007. Вип. 4. С. 121–131.
277. Григор'єва С. В. Основи демографії : текст лекцій. Харків : НТУ «ХПІ», 2010. 77 с.
278. Грицай Л. А. Русская семья XIX и XX вв. в зеркале сословных различий: историко-культурный аспект. *Вестник Пермского университета*. 2011. Вып. 1 (15). С. 136.
279. Грозданова Е. Българска селска община през XV–XVIII в. София, 1979. 208 с.
280. Гроссул-Толстой А. И. Обзорение рек, почв и местоположений Новороссийского края в с/х отношении. *Сб. статей о с/х юга России, извлеченных из Запис. Император. общ. с/х южной России с 1830 по 1868 год*. Одесса, 1868. С. 39–48.
281. Гросул Я. Разложение феодально-крепостнических и формирование капиталистических отношений в Молдавии в первой половине XIX века. *Феодальные отношения в Молдавии в период XIV–XVIII веков*. Киев, 1950. С. 175–254.
282. Гросул Я. С., Будак И. Г. Крестьянская реформа 60–70-х годов XIX века в Бессарабии. Кишинев : Государственное издательство Молдавии, 1956. 272 с.
283. Гузенков С. Метричні книги православних церков Південної України другої половини XIX – початку XX ст.: джерелознавчий нарис. Київ : Інтер-М, 2011. 124 с.
284. Гуревич А. Я. Предисловие. *Словарь средневековой культуры* / под ред. А. Я. Гуревича. Москва, 2003. С. 7.
285. Гурьев В. Письма священника с похода 1877–1878 гг. Москва, 2007. С. 105.
286. Гуцу М., Думиника И. Списки задунайских переселенцев колоний Комрат и Тараклия 1818 г. как источник демографических процессов в Буджаке. *Buletin Științific al Tinerilor Istorici*. Chișinău, 2012. Vol. 1(6). С. 300–310.
287. Демиденко Л. А. Культура и быт болгарского населения в УССР. Киев : Наук. думка, 1970. 140 с.
288. Демографический энциклопедический словарь / ред. Д. И. Валентей. Москва : Сов. Энциклопедия, 1985. 608 с.

289. Денисенко М. Б., Ионцев В. А., Хорев Б. С. Миграциология. Москва МГУ, 1989. 96 с.
290. Державин Н. С. Болгарские колонии в России: Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии. Сборник за народни умотворения. София : Държавна печатница, 1914. Т. 29. 259 с.
291. Державин Н. С. Болгарские колонии Новороссийского края. Херсонская и Таврическая губернии. *Известия Таврической ученой архивной комиссии*. 1908. Вып. 41. С. 1–237.
292. Державин Н. С. К вопросу о семейной «задруге» болгар. *Живая старина*. 1910. Вып. 4. С. 313–318.
293. Димитров С., Манчев К. История на Балканските народи. София, 1999. 431 с.
294. Дихан М. Д. Преселване на българите в Южна Украйна. Одеса : Маяк, 2001. 104 с.
295. Дойнов С. Българите в Украйна и Молдова през Възраждането (1751–1878). София : Марин Дримов, 2005. 361 с.
296. Докучаев В. В. Русский чернозем. Приложение: схематическая карта черноземной полосы европейской России. Санкт-Петербург, 1883. 384 с.
297. Донцов П., Еремеев П., Пепеляев В. Старообрядцы прудо-днестровского междуречья: истоки, исторические корни, современность. *Культура русских старообрядцев в национальном и международном контексте*. Бухарест, 2001. Вып. 3. С. 147–153.
298. Дончев Д. Болградската гимназия през 1858–1878 г. *Болградската гимназия*. София, 1993. С. 38–58.
299. Дорошенко Л. С. Демографія : навч. посіб. Київ : МАУП, 2005. 112 с.
300. Дрон И. В., Курогло С. С. Современная гагаузская топонимия и антропонимия. Кишинев : Штиинца, 1989. 214 с.
301. Дрон И. Гагаузские географические названия. Кишинев, 1993. 216 с.
302. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. Москва : Наука, 1970. 381 с.
303. Думиника И. Българските преселници в Бесарабия в края на XVIII – първата половина на XIX век в историографията / науч. ред. : К. К. Калчев, Н. Червенков ; Ин-т за Културно наследство към Акад. на науките на Молдова ; Науч. дружество на Българистите в Реп. Молдова. Кишинев : Lexon-Prim ; S.Ş.B., 2015. 440 с.
304. Думиника И. И., Червенков Н. Н. Первая мировая война в судьбе бессарабских болгар. *Русин*. 2014. № 3. С. 142–151.
305. Думиника И. Как боролись с эпидемиями в Бессарабии царского периода. URL: https://istorex.ru/Novaya_stranitsa_89 (дата звернення: 12.05.2020).
306. Дякович Вл. Българите в Бесарабия. Кратък исторически очерк с пет приложения. София: б.и., 1930. 118 с.
307. Егунов А. Н. Бессарабская губерния в 1870–1875 гг. Кишинев : Тип. Бессарабского земства, 1879. 1. Перечень населенных мест. 129 с.
308. Жечев М., Манолова Д. Село Братя Даскалови. Стара Загора, [б. г.]. 279 с.
309. Задерацкий П. Е. Болгары, поселенцы Новороссийского края и Бессарабии. *Москвитянин*. 1845. Ч. 6, № 12, отд. 1. С. 159–187.
310. Зайончковская Ж. А. Трудовая эмиграция российских ученых. *Проблемы прогнозирования*. 2004. № 4. С. 98–108.

311. Закон України від 25 березня 1992 р. № 2232–XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text> (дата звернення: 12.05.2020).
312. Записки бессарабского областного статистического комитета / под ред. А. Н. Егунова. Кишинёв, 1864. Т. 1. 802 с.
313. Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского. 1756–1776. Москва, 2004. 737 с.
314. Защук А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Бессарабская область. Санкт-Петербург : Тип. Э. Веймера, 1862. Ч. 1. 490 с.
315. Защук А. Статистика. Этнография Бессарабской области. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса, 1863. Т. 5. С. 491–586.
316. Звіт про здійснення Одеською обласною державною адміністрацією покладених на неї повноважень та стан розвитку територій у 2018 році. URL: <https://oda.odessa.gov.ua/statics/pages/files/5c541a5409eb5.pdf> (дата звернення: 19.05.2020).
317. Зелдин Т. Социальная история как история всеобъемлющая. *Thesis*. 1993. Вып. 1. С. 154–162.
318. Зеленчук В. С. Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в. : (этнические и социально-демографические процессы). Кишинев : Штиинца, 1979. 287 с.
319. Зидер Р. Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе (конец XVIII–XX в.). Москва : ВЛАДОС, 1997. 301 с.
320. Зидер Р. Что такое социальная история? Разрывы и преемственность в освоении «социального». *Thesis*. 1993. Вып. 1. С. 163–181.
321. Зовнішня трудова міграція населення України . Державний комітет статистики України. К. : Укр. центр соціальних реформ, 2009. 118 с.
322. Иванов К. Българите в Бесарабия. *Просвета*. София. 1938. Год 4. Кн. 4. С. 412–425.
323. Иванов, И. С. Сборник статей И. С. Иванова о некоторых выдающихся событиях в современной жизни болгар. 1. Болгары русские. 2. Болгары княжеские. Кишинёв: Ф. П. Кашевский, 1896. 225 с.
324. Илиева Н. За семейните отношения. София, 1980. 98 с.
325. Историческая информатика : учеб. пособие / под ред. Л. И. Бородкина, И. М. Гарсковой. Москва : Мосгорархив, 1996. 400 с.
326. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 год. (Сводный том). Москва. 1962. URL: https://sovethnational.ru/netcat_files/64/86/Perepis_SSSR_1959_g.pdf (дата звернення: 10.05.2020).
327. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 год. Т. 4 : Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краев, областей и национальных округов. URL: https://sovethnational.ru/netcat_files/64/86/Perepis_SSSR_1970_g.pdf (дата звернення: 10.05.2020).
328. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: Украинская ССР. Москва : Госстатиздат, 1963. 510 с.
329. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года по Одесской области : стат. сб. Одесса, 1973. Т. 1, ч. 1.
330. Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 года по Одесской области : статистический сборник. Одесса, 1981. Т. 3.

331. Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 года по Одесской области : статистический сборник. Одесса, 1992. Т. 2.
332. Історія українського козацтва : нариси в 2 т. Київ, 2007. Т. 2. 724 с.
333. Кабузан В. М. Народонаселение Бессарабской области и Левобережных районов Приднестровья (конец XVIII – первая половина XIX в.). Кишинев : Штиинца, 1973. 157 с.
334. Кабузан В. М. Народонаселение России в XVIII–первой половине XIX в. (по материалам ревизий) Москва, 1963. 228 с.
335. Каганов Ю. О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя: Інтер-М, 2019. 432 с.
336. Кваша Е. А. Младенческая смертность в России в XX веке. *Социологические исследования*. 2003. № 6. С. 47–55.
337. Квилинкова Е. Н. Гагаузы. Буджак: историко-этнографические очерки народов юго-западных районов Одесщины : книга для чтения / ред. А. И. Киссе, А. А. Пригарин, В. Н. Станко. Одесса, 2014. С. 275–328.
338. Кеппен П. И. Болгары в Бессарабии. *Журнал Министерства государственных имуществ*. 1854. № 7–9, ч. 52. С. 21–36.
339. Кеппен П. И. Девятая ревизия: исследования о числе жителей в России в 1851 г. Санкт-Петербург : Тип. Имп. Акад. наук, 1857. 298 с.
340. Кирьян Т. М., Линден Н. Дж. Ван дер. Торговля людьми и трудящиеся-мигранты из Украины: вопросы труда и сексуальной эксплуатации : рабочий доклад. Женева, 2006. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-moscow/documents/publication/wcms_309219.pdf (дата звернення: 20.05.2020).
341. Киссе А. И., Пригарин А. А. Буджак как историко-этнографический район. *Буджак : историко-этнографические очерки народов юго-западных районов Одесщины*. Одесса, 2014. С. 9–27.
342. Киссе А. І. Відродження болгар України. Одеса : Ortimum, 2006. 288 с.
343. Клаус А. Наши колонии: материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. Санкт-Петербург, 1869. Вып. 1. 516 с.
344. Кляус (Филипова) М. П. Характеристика неопубликованных массовых источников по болгарским колониям юга Российской империи. *Документальное наследие России: проблемы теории и практики*. Москва : Архив РАН, 2018. С. 216–224.
345. Кляус М. П. Гендерная система болгар-переселенцев в России XIX – начала XX века (по данным этнодемографического исследования). *Женщины и мужчины в миграционных процессах прошлого и настоящего*: материалы XII международной научной конференции. Калининград: Изд-во БФУ им. И. Канта, 2019. Ч. 2. С. 463–466.
346. Кляус М. П. Историко-демографическая характеристика повседневности болгар-переселенцев в Российской империи (по массовым источникам первой половины XIX в.). *Творческое наследие А. А. Зимина и современная российская историография*: VI Зиминские чтения : междунар. науч. конф., посвященная 95-летию со дня рождения Александра Александровича Зимина (г. Москва, 7 апреля 2015 г.) / под общ. ред. чл.-кор. РАН В. П. Козлова. Москва, 2017. С. 362–371.
347. Кляус М. П. Массовые источники по истории задунайских переселенцев юга

Российской империи в пер. пол. XIX века: анализ и практические подходы к созданию исторического нарратива. *Документ. Архив. Информационное общество*: материалы I Междунар. науч.-практ. конф. (г. Москва, 26–27 сентября 2013 г.). Москва, 2014. С. 449–463.

348. Кляус М. П. Особенности брачной модели болгар Бессарабии в первой половине XIX века в демографическом, нормативном и социокультурном измерениях. *Българите в Северното Причерноморие: изследвания и материали*. Одесса; Велико Търново, 2012. Т. 11. С. 77–107.

349. Кляус М. П. Особенности историко-демографического развития болгарских колоний юга Российской империи в первой половине XIX века: по материалам массовых источников // *Аналитические методы и информационные технологии в исторических исследованиях: от оцифрованных данных к приращению знания*: Материалы XVI международной конференции Ассоциации «История и компьютер». 26–28 октября 2018 г., Москва : МАКС Пресс, 2018. С. 31–32.

350. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. Москва : Наука, 2008. 438 с.

351. Ковальченко И. Д., Бородкин Л. И. Современные методы изучения исторических источников с использованием ЭВМ. Москва, 1987. 89 с.

352. Козлов В. И. Основные проблемы этнической экологии. *Советская этнография*. 1983. № 1. С. 3–16.

353. Козовая Л. Три проблемы украинских виноградарей. URL: <https://www.unian.net/economics/agro/1075527-tri-problemyi-ukrainskih-vinogradarey.html> (дата звернення: 19.05.2020).

354. Кокка Ю. Социальная история между структурной и эмпирической историей. *Thesis*. 1993. Вып. 2. С. 176.

355. Колесник В. А. Специфика фамилий поселенцев Юга Украины. *Записки з ономастики* : зб. наук. пр. Одеса, 2014. Вип. 17. С. 149–150.

356. Колесник І. І. Українська історіографія: концептуальна історія. Київ, 2013. 565 с.

357. Колесник. В. Історія розвитку болгаристики в Одеському національному університеті. *Бесарабските българи: история, култура и език : (25-годишнина на групата «Етнология на българите» в Центъра по етнология на Института за културно наследство, АНМ и 20-годишнина на Научното дружество на българистите в Република Молдова)*. Кишинев, 2014. С. 329–335.

358. Количественные методы в исторических исследованиях: учеб. пособие / под ред. И. Д. Ковальченко. Москва : Высш. шк., 1984. 384 с.

359. Колхозная производственная энциклопедия. Киев, 1950. Т. 1. 464 с.

360. Комарова О. Д. Демографические аспекты этнической экологии. *Этническая экология: теория и практика*. Москва, 1991. С. 44–76.

361. Компьютеризированный статистический анализ для историков / под. ред. И. Бородкина, И. М. Гарсковой. Москва, 1999. 187 с.

362. Кон И. С. Социология личности. Москва : Политиздат, 1967. 383 с.

363. Кон И. С., Афанасьева А. Н. Исторический процесс и смена поколений. *Преимственность поколений как социологическая проблема*. Москва, 1973. С. 20–24.

364. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик : принята 5 декабря 1936 г. Ленинград: Партиздат ЦК ВКП(б), 1936. 32 с.
365. Коровина Л. В. Естественный прирост населения. *Демографический энциклопедический словарь*. Москва, 1985. С. 226–228.
366. Корсаков С. Законы народонаселения в России. *Материалы для статистики Российской империи*. Санкт-Петербург, 1841. Т. 2. С. 205–383.
367. Корчак-Чепурковский А. В. Материалы для истории земской медицины в Бессарабской губернии. Кишинев, 1893. Вып. 1. 158 с.
368. Косиков Ж. Иммиграция в Бразилия. Бесарабски българи и гагаузи. София, 2014. 320 с.
369. Коч С. В. Национальное возрождение Греции и Болгарии: роль этнических диаспор Бессарабии. *Българите в Северното Причерноморие : изследвания и материали*. Одесса ; Велико Търново, 2018. Т. 13. С. 221–241.
370. Коч С., Стоянова Г. *Болгарська етнокультурна група Одеси: досвід соціокультурної адаптації. Дриновський збірник*. Софія ; Харків, 2016. Т. 9. С. 128–135.
371. Кратка история на село Верен. София, 1990. 200 с.
372. Крисаченко В. С. Динаміка населення: популяційні, етнічні та глобальні виміри. Київ : Вид-во Нац. Ін-ту стратегічних досліджень, 2005. 368 с.
373. Крімер Б. О. Трансформація народжуваності в Україні на ранніх етапах демографічного переходу. *Демографія та соціальна економіка*. 2018. № 2 (33). С. 67–81.
374. Кузьмина С. Б., Пригарин А. А. Этнокультурные группы Буджака в исторической динамике. *Буджак: историко-этнографические очерки народов юго-западных районов Одесщины*. Одесса, 2014. С. 146–170.
375. Кузьміна С. Б. Трансформації етносоціальної структури населення Бессарабії (перша половина XIX ст.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Чернівці, 2015. 198 с.
376. Кукушкин Ю. С., Чистяков О. И. Очерк истории Советской Конституции. Москва, 1987. 364 с.
377. Курило І. О. Соціально-економічна структура населення: еволюція, сучасність, трансформації : монографія / відп. ред. В. С. Стешенко. Київ : ІДСД НАНУ, 2006. 472 с.
378. Куркин П. И. Рождаемость и смертность в капиталистических государствах Европы. Москва : Союзоргучет, 1938. 87 с.
379. Кушко А., Таки В. Бессарабия в составе Российской империи (1812–1917). Москва : Новое литературное обозрение, 2012. 400 с.
380. Кышлалы Г., Реулец Л. Перепись задунайских переселенцев в Бессарабии 1818 г.: именные списки и итоговые документы. *Бесарабските българи: история, култура и език*. Кишинев, 2014. С. 95–105.
381. Кюркчиев М. Розовец: кратък исторически очерк. Пловдив, 1985. 261 с.
382. Ласлетт П. О классификации домашних сообществ : (разъяснения редакции к типологии домохозяйств Питера Ласлетта). *Семья, дом и узы родства в истории / под общ. ред. Т. Зоколлы, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбома; отв. ред. О. Е. Кошелева; пер. с англ. и нем. К. А. Левинсона, пер. с фр. Л. А. Пименовой*. Санкт-Петербург, 2004. С. 270–271.
383. Ласлетт П. О. Семья и домохозяйство: исторический подход. *Брачность, рождаемость, семья за три века : сб. статей / под ред. А. Г. Вишневого, И. С. Кона*. Москва, 1979. С. 132–157.

384. Ле Гофф Ж. Другое Средневековье / пер. с фр. С. В. Чистяковой, Н. В. Шевченко. Екатеринбург : Уральский университет, 2000. 328 с.
385. Лиман І. І. Метричні книги як джерело з церковного устрою Південної України другої половини XVIII – першої половини XIX ст. *Наукові записки* : зб. пр. молодих вчених та аспірантів. Київ, 2001. Т. 7. С. 201.
386. Липинская В. А. Старожилы и переселенцы: русские на Алтае XVIII – начало XX века. Москва, 1996. С. 226–228.
387. Луньова О. К. Політичні та соціально–економічні зміни в Придунайському краї України: 1940–1941 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Одеса, 2012.
388. Любарский К. Паспортная система и система прописки в России. URL: <http://www.demoscope.ru/weekly/2002/093/archiv01.php> (дата звернення: 20.05.2020).
389. Мадариага И., де. Россия в эпоху Екатерины Великой / пер. с англ. Н. Л. Лужецкой. Москва, 2002. 977 с.
390. Мазур Л. Н. Массовые источники по истории крестьянской семьи в России в XX в. *Документ. Архив. История. Современность*. Екатеринбург. 2018. Вып. 18. С. 315. URL: <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/61191/1/dais-2018-18-38.pdf> (дата звернення: 10.05.2020).
391. Макавеева Л. Съвременното българско семейство през погледа на етнографската наука // *Българска етнология*. 1990. № 1. С. 20–30.
392. Макавеева Л. Българското семейство: (етно-социални аспекти). София, 1991. 208 с.
393. Макавеева Л. Семейството при бесарабските българи от началото на XIX до средата на XX век. *Население*. 1998. № 1–2. С. 149–156.
394. Малиновська О. А. Міграція внутрішня. *Енциклопедія історії України*. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. Київ, 2009. Т. 6 : Ла–Ми. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Migratsiya_vnutrishnya (дата звернення: 10.05.2020).
395. Манасиева И. Болгаро-Советские отношения в конце 1917–1918 года в контексте «украинского вопроса». *Россия-Болгария: векторы взаимопонимания XVIII–XXI в.*: российско-болгарские научные дискуссии. Москва, 2010. С. 390–403.
396. Манджукова Р. «При Румъния бях малък, при Русия работих...» Българите от с. Кайраклия/ Лошчиновка (Украйна) – за историята на родното село. *Бесарабските българи: история, култура и език*: (25-годишнина на групата «Етнология на българите» в Центъра по етнология на Института за културно наследство, АНМ и 20-годишнина на Научното дружество на българистите в Република Молдова). Кишинев, 2014. С. 205–211.
397. Маринов Д. Българско обичайно право. София, 1894. 787 с.
398. Маркарян Э. С. Экология общества и культура. *Экология человека: основные проблемы*. Москва, 1988. С. 64–74.
399. Маркова Л. В. Болгары. Народы мира : историко-этнографический справочник. Москва, 1988. С. 106.
400. Маркова Л. В. Сельская община у болгар в XIX в. *Славянский этнографический сборник: труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая*. Москва, 1960. Т. 62. С. 6–104.
401. Маркова М. А. Некоторые наблюдения за полнотой фиксации младенческой

смертности в метрических книгах Олонецкой губернии. *Компьютер и историческая демография*: сб. науч. статей / под ред. В. Н. Владимирова. Барнаул, 2000. С. 165–172.

402. Маслова В. А. Принципи і прийоми дослідження концепту. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Сер. : Філологія. Соціальні комунікації*. 2013. Т. 26 (65), № 1. С. 249–253.

403. Махорін Г. Л. Основи демографії : курс лекцій. Житомир: Волинь, 2009. 96 с.

404. Медков В. М. Демография. Ростов-на-Дону, 2002. 448 с.

405. Мельник С. В., Ретівцев І. В. Проблеми зайнятості сільського населення України / ред. Ю. В. Косинська. Луганськ, 2011. С. 88.

406. Мердок Дж. П. Социальная структура / пер. с англ. А. В. Коротаева. Москва : ОГИ, 2003. 607 с.

407. Методы анализа текста и дискурса / С. Тичер, М. Мейер, Р. Водак, Е. Веттер. Харьков, 2009. 356 с.

408. Мещерюк И. И. Антикрепостническая борьба гагаузов и болгар Бессарабии 1812–1820 гг. Кишинев : Штиинца, 1957. 120 с.

409. Мещерюк И. И. Переселение болгар в Южную Бессарабию 1828–1834. Кишинев : Карта Молдовеняскэ, 1965. 208 с.

410. Мещерюк И. И. Социально-экономическое развитие болгарских и гагаузских сел в Южной Бессарабии (1808–1856). Кишинев : АН Молдавской ССР, 1970. 242 с.

411. Мид, М. Культура и мир детства. Москва, 1988, 429 с.

412. Милетич Л. Старото българско население в Североизточна България. София : Държавна печатница, 1902. 224 с.

413. Миллз Теодор М. О социологии малых групп. *Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы* / ред. Г. В. Осипов. Москва, 1972. С. 82–93.

414. Милчев В. И., Пачев С. И., Пачева В. И. Развитие на българистиката в научните центрове на Запорожкия край в края на ХХ – началото на ХІХ в. *Списание на българската академия на науките*. София, 2010. Кн. 6. С. 20–25.

415. Миронов Б. Н. Исповедные ведомости – источник о численности и социальной структуре православного населения России XVIII – первой половины ХІХ в. *Вспомогательные исторические дисциплины*. Ленинград, 1989. Вып. 20. С. 102–117.

416. Миронов Б. Н. Историк и математика : (математические методы в историческом исследовании). Ленинград : Наука, 1975. 184 с.

417. Миронов Б. Н. Историк и социология. Ленинград : Наука, 1984. 174 с.

418. Миронов Б. Н. История в цифрах: (математика в исторических исследованиях). Ленинград : Наука, 1991. 186 с.

419. Миронов Б. Н. Новая историческая демография имперской России. Ч. 1 : Аналитический обзор современной литературы. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. 2006. Сер. 2, вып. 4. С. 62–90.

420. Миронов Б. Н. Российская империя: от традиции к модерну : в 3 т. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2014–2015.

421. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало

XX в.): генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства : в 2 т. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2000.

422. Миронов Б. Н. Новая историческая демография имперской России. Ч. 1 : Аналитический обзор современной литературы. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. 2006. Сер. 2, вып. 4. С. 62–90.

423. Митев П. Е., Червенков Н. Бесарабските българи за себе си. София, 1996. 317 с.

424. Мільчев В. Болгарські переселенці на Півдні України 1724–1800 рр. Київ ; Запоріжжя, 2001. 198 с.

425. Мітеров О. Демографічна характеристика сільського населення Чернігівської губернії (друга половина XIX – початок XX століття). *Сіверянський літопис*. 2007. № 6. С. 115–127.

426. Моисеенко В. М. Миграция населения как объект комплексного исследования. *Народонаселение: современное состояние и перспективы развития научного знания*. Москва, 1997. С. 23–30.

427. Мутафчиева В. Кърджалийско време. София, 1993. С. 279–280.

428. Наказ Президента України від 03.12.1999 р. № 1529/99. *Офіційний вісник України*. 1999. № 49. Ст. 2400.

429. Наказ Президента України від 08.08.1995 р. № 720/95. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/720/95#Text> (дата звернення: 19.05.2020).

430. Народонаселение : энциклопедический словарь. Москва : Большая российская энциклопедия, 1994. 639 с.

431. Население Молдовы и трудовая миграция: состояние и современные формы. Кишинев, 2000. 200 с.

432. Население Советского Союза. 1922–1991 / отв. ред. А. Г. Волков. Москва, 1993. 143 с.

433. Наулко В. І. Етнічні процеси серед болгарської діаспори України. *Україна і Болгарія: віхи історичної дружби*. Одеса, 1999. С. 145–148.

434. Національний склад населення Одеської області та його мовні ознаки. *Статистичний збірник*. Одеса, 2003. Вип. 4.

435. Новаков С. З. Община и реформа П. А. Столыпина в болгарских и гагаузских поселениях Бессарабии. *Вопросы истории и культуры болгар Молдовы и Украины*. Кишинев, 1997. С. 64–93.

436. Новаков С. З. Социально-экономическое развитие болгарских и гагаузских сел Южной Бессарабии (1857–1918). Кишинев : АН Республики Молдова, 2004. 578 с.

437. Новаков С., Беянина Е. Традиции бессарабских болгар и проблемы сохранения их идентичности. *Etudes balkaniques*. 1994. № 4. С. 60–72.

438. Новаковська І. О. Основи економіки землекористування. Київ, 2013. 257 с.

439. Новикова Т. В. Применение контент-анализа должностных инструкций в социально-психологическом исследовании. *Социологические исследования*. 1978, № 4. С. 144–151.

440. Новороссийский календарь на 1849 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса, 1848. 460 с.

441. Новосельский С. А. Смертность и продолжительность жизни в России. Петроград : тип. Министерства внутренних дел, 1916. 208 с.

442. Нягулов Б. «Българската иридента в Бесарабия» – между фикция и реалност. *Българите в Северното Причерноморие*. Велико Търново, 2000. Т. 7. С. 441–426.
443. Нягулов Б. Бесарабски българи в румънската литература между двете световни войни. *Българите в Северното Причерноморие*. Велико Търново, 1995. Т. 4. С. 291–292.
444. Нягулов Б. Бесарабските българи във «Велика Румъния». *Българите в Северното Причерноморие: изследвания и материали*. Велико Търново, 1992. Т. 1. С. 165–169.
445. Нягулов Б. Бесарабският българин Иван Желязков и българското малцинствено движение в Румъния. *Българите в Северното Причерноморие: изследвания и материали*. 1992. Т. 2. С. 230–246.
446. Нягулов Б. Бесарабският българин Иван Желязков и българското малцинствено движение в Румъния. *Българите в Северното Причерноморие*. Велико Търново, 1993. Т. 2. 235–239.
447. Нягулов Б. Българските малцинствени проблеми в Бесарабия пред Обществото на народите. *Българите в Северното Причерноморие*. Велико Търново, 1997. Т. 6. С. 331–335.
448. Нягулов Б. Кръстьо Мисирков за българската кауза в Бесарабия. *Българите в Северното Причерноморие*. Велико Търново, 1996. Т. 5. С. 389–397.
449. Нягулов Б. Културно-просветни проблеми на българите в Бесарабия (1917–1940). *Болградската гимназия*. София, 1993. С. 123–140.
450. Нягулов Б. Прояви на организирано малцинствено движение сред българите в Бесарабия 1929–1930 г. *Българите в Северното Причерноморие*. Велико Търново, 1994. Т. 3. С. 229–242.
451. О всеобщей воинской обязанности : Закон СССР от 1 сентября 1939 г. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1939. № 32. С. 82–95.
452. О всеобщей воинской обязанности : Закон СССР от 12 октября 1967 г. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1967. № 42. ст. 552.
453. Описание дорог от Киева до Царьграда, сочиненное в 1714 г. *Академическия известия*. Санкт-Петербург, 1781. Ч. 7 : Месяц март. С. 330.
454. Осокина Е. За фасадом «сталинского изобилия»: распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации, 1927–1941. Москва, 1999. 351 с.
455. Отечественные архивы. 1994. № 4. С. 84–85.
456. П'ята холерна пандемія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/П%27ята_холерна_пандемія (дата звернення: 12.05.2020).
457. Панкратова М. Влияние образования на изменение семейной роли женщины и взаимоотношения поколений. *Проблемы быта брака и семьи*. Вильнюс, 1970. С. 153–161.
458. Пачев С. И. Возникновение болгарских сёл в Северном Приазовье (1861–1863). Мелитополь : МГПУ, 2007. 88 с.
459. Пачев С. И. Міграції болгар і гагаузів у Таврійській губернії після російсько-турецької війни 1877–1878 рр. *Дриновський збірник*. Харків–Софія, 2009. Т. 3. С. 276–285.
460. Пейссонель Ш.-К., де. Записка о Малой Татарии. Пер. с фр. В. Х. Лотошниковой Вступ. ст., прим. и ком. В. В. Грибовского. Изд.-е 2 : испр. и доп. К. : ИУАД, 2013. 110 с.

461. Пенаков И. Образовательного дело в Румъния и малцинствата. *Просвета*. 1937. Кн. 8.С. 990–1000.
462. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года / под ред. Н. А. Тройницкого. Санкт-Петербург, 1897–1905. Т. 3 : Бессарабская губерния. 254 с.
463. Перковський А. Л. Еволюція сім'ї і господарства на Україні в XVII – першій половині XIX ст. *Демографічні дослідження*. Київ, 1979. Вип. 4. С. 37–46.
464. Петренко І. М. Шлюбний вік українського сільського населення у законодавстві Російської Імперії XVIII ст. *Український селянин*. 2008. Вип. 11. С. 209–211.
465. Пешева-Попова Р. Материален и духовен бит на съвременното селско семейство в с. Ръжево Конаре, Пловдивско. *Известия на Етнографския Институт с Музей*. 1961. Кн. 4. С. 83–11.
466. Пимпирева Е. Г. Семейство у бессарабских болгар в постсоциалистический период – роли, нормы, ценности. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Історія. Філософія. Політологія*. 2012. Вип. 4. С. 4–11.
467. Пирожков С. И. Демографические процессы и возрастная структура населения. Москва : Статистика, 1976. 135 с.
468. Пирожков С. Миграция населения Украины: прошлое и настоящее. *Миграционные процессы после распада СССР*. Москва, 1994. С. 137–154.
469. Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. Москва : печ. А. И. Снегиревой, 1909. XII, 342, 84 с.
470. Підгаєцький В. В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття. Дніпропетровськ : ДДУ, 2001. 392 с.
471. Поленина С. В. Женский вопрос и строительство социалистического правового государства. *Труд, семья, быт советской женщины*. Москва, 1990. URL: <http://www.a-z.ru/women/texts/stroitelr-3.htm> (дата звернення: 20.05.2020).
472. Пономарев А. П. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине. Киев : Наукова думка, 1989. 320 с.
473. Попов Хр. История на село Чоба. Пловдив, 2008. 80 с.
474. Попруженко М. Г. Из материалов по истории славянских колоний в России. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса, 1910. Т. 28, ч. 2. С. 10–20.
475. Посібник з економічного розвитку сільських територій України. Київ, 2012. URL: http://cba.org.ua/images/stories/documents/RED_manula_final_printed.pdf (дата звернення: 20.05.2020).
476. Постанова Верховної Ради України від 29.06.1992 р. № 2200–XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 25. Ст. 355. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2200-12#Text> (дата звернення: 19.05.2020).
477. Постанова Верховної Ради УРСР від 18.12.1990 р. № 563–XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 10. Ст. 100. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/563-12#Text> (дата звернення: 19.05.2020).
478. Потоцкий С. Историко-географический очерк Бессарабской губернии. Ялта, 1902. 215 с.
479. Приборович А. А. Контент-анализ – форма исторического исследования. *Роль личности в истории: реальность и проблемы изучения* : науч. сб. по материалам 1-й

Международ. науч.-практ. Интернет-конф. / редкол. : В. Н. Сидорцов (отв. ред.) и др. Минск, 2011. С. 153–159.

480. Прибыткова И. М. Демографическое развитие Украины в условиях глобализации и неопределенности ее геополитического выбора. Переход к режиму суженного воспроизводства населения. *Демографическое развитие: вызовы глобализации* : седьмые Валентеевские чтения / под ред. В. А. Ионцева и др. Москва, 2012. С. 142–157.

481. Пригарин А. А. О численности старообрядцев Буджака в первой половине XIX века: динамика процессов формирования этноконфессиональной группы. *Stratum plus: культурная антропология и археология: Причерноморские этюды*. 2005–2009. № 6. С. 128–142.

482. Пригарин А. А. Переселение некрасовцев из Добруджи в Бессарабию: 1830–1835. *Культура русских старообрядцев в национальном и международном контексте*. Бухарест, 2001. Вып. 3. С. 376–405.

483. Пригарин А. А. Русские старообрядцы на Дунае: формирование этноконфессиональной общности в конце XVIII – первой половине XIX вв. : монография / отв. ред. О.Б. Демин. Одесса ; Измаил ; Москва: Смил ; Археодоксия, 2010. 528 с.

484. Пригарин А. А. Традиционная общественно-территориальная структура болгарских сел в Бессарабии. *Българите в Северното Причерноморие: изследвания и материали*. Велико Търново, 2000. Т. 7. С. 441–448.

485. Пригарин А. А., Полторак В. Н. Османское казачье войско: трансформация иррегулярного формирования в середине XIX в. *Казачество в тюркском и славянском мирах* :коллект. моногр. Казань, 2018. С. 547–576.

486. Пригарин А.А. Этносоциальные характеристики села Буджака: материалы похозяйственных книг с. Муравлевки 1940-х гг. *Человек в истории и культуре: сборник научных работ в честь 70-летия лауреата Государственной премии Украины, академика РАЕН, профессора, доктора исторических наук Владимира Никифоровича Станко*. Одесса ; Терновка, 2007. С. 296–311.

487. Пригарин О. А. Посімейні списки росіян на Дунаї першої третини XIX ст.: можливості історико-демографічних реконструкцій. *Релігія і церква в історії України* : зб. матеріалів Міжнар. наук. конф. Полтава, 2006. С. 347–359.

488. Пригарин О. А. Статеві-вікова структура росіян старообрядців Буджака у першій половині XIX ст. *Історико-географічні дослідження в Україні* : зб. наук. пр. Київ, 2007. Ч. 10. С. 376–399.

489. Пригарин О. А. «Некрасівці»: до змісту поняття. *Записки исторического факультета*. Одесса, 2001. Вып. 12. С. 93–104.

490. Проблемы контент-анализа в социологии. Москва, 1970.

491. Птуха М. Смертность 11 народностей Европейской России в конце XIX века. Центральное статистическое управление Украины. 1927. 57 с.

492. Пушков И. М. В Королевстве Румыния (1918–1940 гг.). *Чушмелий: история и культура*. Одесса, 2018. С. 62–74.

493. Пушков И. М. Материалы к истории болгарского бессарабского священнического рода Агуры. *Православные храмы в болгарских и гагаузских селениях юга Украины и Молдовы*. Болград, 2005. С. 257–293.

494. Пушков И. М. Национальное образование болгар Бессарабии (1917–1926). *Україна і Болгарія: віхи історичної дружби* : матеріали міжнар. конф., присвяч. 120-річчю визволення Болгарії від османського іга. (м. Одеса, 29–31 жовтня 1998 р.). Одеса, 1999. С. 83–87.
495. Пушков И. М. Символ единения народов Бессарабии: исторический очерк о Спасо-Преображенском соборе города Болграда. Болград : СМІЛ, 2008. 112 с.
496. Рабочая книга социолога / редкол. : Г. В. Осипов (отв. ред.) и др. Москва, 2003. 477 с.
497. Радкова Р. Нови данни за просветно-църковното състояние на българските колонии в Новорусийския край и Бесарабия през първата половина на XIX век. ИБІД София, 1978. С. 102–106.
498. Регулювання зайнятості сільського населення в умовах реформування аграрного сектору України : аналітична записка / уклад. О. Кочеміровська. *Національний інститут стратегічних досліджень. Відділ соціальної політики*. URL: <http://old2.niss.gov.ua/articles/1107/> (дата звернення: 19.05.2020).
499. Результати Всеукраїнського перепису населення 2001 р. по Одеській області : стат. зб. Одеса, 2004. Т. 1.
500. Реулец Л., Кышлалы Г. Первая перепись задунайских переселенцев в Бессарабии как исторический источник. *България: метрополия и диаспора* : сборник по случай 65-годишнината на д.и.н. Николай Червенков / съст. И. Думиника. Кишинев, 2013. С. 92–106.
501. Рівень освіти населення Української РСР (за даними перепису населення 1989 р.). Київ : Держкомстат України, 1992. Ч. 1–3.
502. Робак І. Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.). Харків, 2007. 371 с.
503. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 10.08.2004. № 573-р. *Офіційний вісник України*. 2004. № 32. Ст. 2172.
504. Розуменко Ю. Г. Этнографическое изучение населения Юга Украины в XIX – начале XX вв. *Stratum plus. Археология и культурная антропология*. 2009. № 6 : Причерноморские этюды. С. 480–540.
505. Русанова Н. Е., Мишиева Н. Г. Позднее материнство и проблемы воспроизводства населения. *Политика народонаселения: настоящее и будущее* : четвертые Валентеевские чтения. Москва, 2005. С. 60–65.
506. Руссев Н. Д. Шикирлик-Суворово: два века истории. Кишинев–Суворово–Тараклия, 2017. 680 с.
507. Рябоконт В. П. Професійно-кваліфікаційна структура робочої сили на селі. *Економіка АПК*. 2009. № 1. С. 124–128.
508. Сайко В. Повернемо землі силу. *Сільські вісті*. 2005. 5 липня (№ 77).
509. Салинс М. Д. Култура и околна среда: изследване по културна екология. *Културна екология*. София, 1997. С. 55–65.
510. Сафонов А. А. Внутренняя Македония в составе Османской империи: социальная история локальных групп (конец XIV – начало XVII вв.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03. Москва, 2011. С. 18–19.
511. Свиньин П. Описание Бессарабской области: 1816 г. *Записки одесского общества истории и древности (ЗООИД)*. 1867. Т. 6. С. 175–320.

512. Семенова В. В. Бабушки: семейные и социальные функции прародительского поколения. *Судьбы людей: Россия XX век* : биографии семей как объект социологического исследования. Москва, 1996. С. 326-354.

513. Семенюк О. А. Статеві-вікові особливості смертності населення працездатного віку та шляхи її попередження : дис. ... канд. мед. наук :14.02.03. Київ, 2015. 203 с.

514. Сердюк І. Дитина й дитинство у Гетьманщині XVIII ст. *Повсякдення ранньомодерної України* : [історичні студії в 2 т.]. Київ : Інститут історії України, 2012. Т. 1. 328 с.

515. Середа А. Силистренско-Очаковскія еялет през XVII – нач. наXIX в.: административно-територіально устройство, селища и население в Северозападного Причерноморие. София, 2009. 262 с.

516. Синельников А. Б. Брак. *Социальная энциклопедия*. Москва, 2000.

517. Скальковский А. А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае: статистический очерк. Одесса: Тип. Т. Неймана и К^о, 1848. 156 с.

518. Скальковский А. А. О смертности и долговечности в Новороссийском крае. *Журнал Министерства внутренних дел*. 1850. Ч. 29, кн. 1. С. 6.

519. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края: в 2 ч. Одесса: Тип. Л. Нитче, 1850. Ч. 1: География, этнография, народонаселение Новороссийского края. 386 с.

520. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края: в 2 ч. Одесса: Тип. Л. Нитче, 1853. Ч. 2 : Хозяйственная статистика. 468 с.

521. Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края (1730–1823): в 2 ч. Одесса: Городская типография, 1836. Ч. 1 : (с 1730 по 1796 гг.). 298 с.

522. Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края (1730–1823): в 2 ч. Одесса: Городская типография, 1838. Ч. 2 : (с 1796 по 1823 гг.). 356 с.

523. Слюсар Л. І. Еволюція шлюбу в Україні: XVII – початок XX сторіччя. *Демографія та соціальна економіка*. 2011. № 2. С. 62–72.

524. Смертність населення України у трудоактивному віці : колект моногр. / відп. ред. Е. М. Лібанова. Київ : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. 211 с.

525. Снегирев В. Ф. О смертности детей на первом г. жизни: опыт медико-статистического исследования в Ставропольской губернии с 1857 по 1862 год. Санкт-Петербург, 1863. 31 с.

526. Сохань П. С. Очерки истории украинско-болгарских связей. Киев : Наук. думка, 1976. 291 с.

527. Станчев М. Болгары в Российской империи, СССР, странах Балтии и СНГ. 1711–2006 гг. : статистический сборник. София : Академич. Изд-во им. Проф. Марина Дринова, 2009. Т. 1. 620 с.

528. Станчев М., Страшнюк С. Харьковская болгаристика в 1991–2013 гг.: предварительные итоги. *Бессарабските българи: история, култура и език : (25-годишнина на групата «Етнология на българиите» в Центъра по етнология на Института за културно наследство, АНМ и 20-годишнина на Научното дружество на българиите в Република Молдова)*. Кишинев, 2014. С. 336–352.

529. Статистика населення України http://database.ukrcensus.gov.ua/Mult/Database/Population/databasetree_uk.asp (дата звернення: 03.05.2020).

530. Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой, или Буджака, с приложением генерального плана его края, составленного при гражданской съемке Бессарабии производившей по Высочайшему повелению размежевание земель оной на участки с 1822 по 1828-й год. Аккерман, 1899. 527 с.

531. Стешенко В. С. Дослідження народжуваності й плідності у реальних поколінь жінок України: висновки для сьогодення. *Демографія та соціальна економіка*. 2010. № 1. С. 3–14. DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2010.01.003>

532. Страшнюк С. Ю. Болгаристика в Харківському університеті (1805–1869). *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 1990. Вип. 42. С. 119–126.

533. Суляк С. Г. Этнодемографические процессы в Бессарабии в XIX – начале XX в. *Русин*. 2012. № 1 (27). С. 6–26.

534. Сучасні та прогнозні тенденції смертності населення України / Г. О. Слабкий, О. М. Орда, Л. А. Чепелевська, О. В. Любінець. Київ : Знання, 2010. 179 с.

535. Тарасенко В., Москвін О., Шараєва Н. Аграрна реформа в Україні (соціологічна діагностика). Київ, 1998. 214 с.

536. Таршис Е. Я. Контент-анализ. *Социологический словарь* / отв. ред. Г. В. Осипов и др. Москва, 2015. С. 122–124.

537. Тасин Д. Буджакские и добруджинские татары. *История татар с древнейших времен* : в 7 т. Казань, 2014. Т. 4 : Татарские государства XV–XVIII вв. С. 286.

538. Татарко И. Розвиток промисловостів болгарських селах Ізмаїльської області УРСР та півдня МРСР в 1944–1954 рр. *Бесарабските българи: история, култура и език* : (25-годишнина на групата «Етнология на българите» в Центъра по етнология на Института за културно наследство, АНМ и 20-годишнина на Научното дружество на българистите в Република Молдова). Кишинев, 2014. С. 222–230.

539. Тимофеенко В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. Киев, 1984. С. 157.

540. Титоров Й. Българите в Бесарабия. София : Г. А. Ножаров, 1903. 237 с.

541. Тодоров И. Български народни песни, събрани в с. Преслав и с. Строгановка, Русия. Ловеч, 1903. С. 3.

542. Тодорова М. Балканското семейство. Историческа демография на българското общество през османския период. София : Амицития, 2002. 216 с.

543. Топалова С. Говорът на село Калчево Болградско, Бесарабия: речник. *Българските говори в Украйна*. Одеса, 2009. Вып. 5. 351 с.

544. Тотев А. Демографско-исторически очерк на България. *Годишник на Софийски университет, юридически факултет*. София, 1974. Т. 65. С. 143–225.

545. Трайков В., Жечев Н. Българската емиграция в Румъния XIV век – 1878 година и участието й в стопанския, обществено-политическия и културния живот на румънския народ. София, 1986. 390 с.

546. Тревьельян Дж. М. Социальная история Англии. Москва, 1959. С. 15.

547. Третя холерна пандемія.

URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Третя_холерна_пандемія (дата звернення: 12.05.2020).

548. Троицкая И., Авдеев А. Первая российская номенклатура болезней и

диагностика причин смерти в XIX в.: частный случай. *Население и экономика*. 2018. Т. 2, № 4. С. 11. DOI: 10.3897/poreson.2.e36059.

549. Трубникова Н. В., Уваров П. Ю. Пути эволюции социальной истории во Франции. *Новая и новейшая история*. 2004. № 6. С. 138–147.

550. Тюгашев Е. А. Экономика семьи и домашнего хозяйства. Новосибирск, 2002. 159 с.

551. Указ Президента України від 12.03.2000 р. № 584/2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/584/2000#Text> (дата звернення: 19.05.2020).

552. Україна – напередодні завершення земельної реформи? / Український центр економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова. *Національна безпека і оборона*. 2012. № 1 (130). С. 2.

553. Устройство задунайских переселенцев в Бессарабии и деятельность А. П. Юшневского : сборник документов / сост. К. П. Крыжановская, Е. М. Руссев. Кишинев : Государственное издательство Молдавии, 1957. Т. 1–2. 671 с.

554. Фарсобин В. В. Источниковедение и его метод: опыт анализа понятий и терминологии. Москва, 1983. С. 26–28.

555. Февр Л. Бои за историю / пер. с фр. А. А. Бобовича, М. А. Бобовича, Ю. Н. Стефанова. Москва : Наука, 1991. 635 с.

556. Федорец А. И. Проблема информационной ценности исповедных ведомостей как исторического источника : (на примере московских материалов XVIII в.). *Вестник Московского университета. Сер. 8. История*. 2013. № 1. С. 64–73.

557. Федулов П. А. Россия. Санкт-Петербург, 1910. Т. 14. 983 с.

558. Филипова М. П. «Задунайските колонии» в Бесарабия през първата половина на 19 век: реконструкция на демографски и антропонимични характеристики. *Списание на Българската академия на науките*. София, 2010. Кн. 6. С. 9–19.

559. Филипова М. П. Особенности рождаемости в «задунайских колониях» Бессарабии в первой половине XIX в.: этнодемографический аспект. *Revista de etnologie ei culturologie. Chieinzi*, 2011. Vol. 9–10. С. 227–232.

560. Филипова М. П. Смертность в естественном движении населения «задунайских колоний» Буджака в первой половине XIX века. *Историческая демография. Научный журнал*. Москва-Сыктывкар. 2012. № 2 (10) С. 19–26.

561. Филипова М. П., Черных А. В., Каменских М. С. Болгары Перми: история и культура. Санкт-Петербург : Маматов, 2018. 64 с.

562. Финкель К. История Османской империи: видение Османа. Москва, 2010. С. 549.

563. Філіпова М. П. Болгарське населення Південної Бессарабії у першій половині XIX ст.: історико-демографічний аспект : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. К. 2012. 20 с.

564. Філіпова М. П. Масово-формулярні матеріали як джерело для історико-демографічних та антропонімічних досліджень болгарського населення Буджака першої половини XIX століття. *Український історичний збірник*. Київ, 2010. Т. 13. С. 76–84.

565. Філіпова М. П. Сезонна модель народжуваності в «задунайських колоніях» Бессарабії в першій половині XIX ст. *Краєзнавство*. 2011. Вип. 4. С. 222–228.

566. Хабарова О. В. Анализ основных аспектов смертности населения г. Севастополя в XIX в. при помощи базы данных (по материалам метрических книг).

Круг идей: междисциплинарные подходы в исторической информатике. Москва, 2008. С. 115–133.

567. Хаджиниколова Е. Българските преселници в южните области на Русия (1856–1877). София, 1987. 197 с.

568. Хаджнал Дж. Европейский тип брачности в ретроспективе. *Брачность, рождаемость, семья за три века* / под ред. А. Г. Вишневского, И. С. Кона. Москва, 1979. С. 14–70.

569. Хайдарлы Д. И. Население Пруто-Днестровского междуречья и южных районов Левобережья Днестра в XVIII в.: этнодемографические и исторические аспекты. Кишинев, 2008. 581 с.

570. Хлопин Г., Эрисман И. Современное состояние России. *Россия : энциклопедический словарь.* Санкт-Петербург, 1898. С. 224–227.

571. Цал-Цалко Ю. Ю. Генеза відносин подружжя стосовно їх майна. *Актуальні проблеми держави і права.* 2009 . Вип. 46. С. 327–331.

572. Цветков Ц. Наше село Зелениково. София, 2007. 234 с.

573. Цвігун І. А. Смертність населення України та її соціально-економічні наслідки. *Вісник Хмельницького національного університету.* 2010. Т. 3, №2. С.160–164.

574. Циганенко Л. Ф. Діяльність Бессарабського земства в галузі охорони здоров'я (друга половина XIX – початок XX ст.). *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер. : Історія та географія.* 2013. Вип. 47. С. 142–146.

575. Чебан И. И. Карагач (Нагорное). Измаил : СМІЛ, 2012. 137 с.

576. Челак Е. Българското национално образование в руската и румънската Бесарабия: опит за съпоставяне върху примера на Болградската гимназия и Комратското централно училище (1856–1878). *Болградската гимназия.* София, 1993. С. 92–99.

577. Челак Е. И. Болгарское центральное училище в системе румынского просвещения в 60–70-е годы XIX в. (к вопросу о билингвизме в учебном заведении). *Україна і Болгарія: віхи історичної дружби.* Одеса, 1999. С. 52–59.

578. Челак Е. И. Ревизские сказки колонии Твардица как историко-демографический источник. *История и культура болгар и гагаузов Молдовы и Украины.* Кишинев, 1999. С. 219–238.

579. Челак Е. Културни прояви на българите преселници в руската част на Южна Бесарабия (1856–1878 г.). *България в сърцето ми.* София, 1996. С. 125–130.

580. Челак Е. Училищно дело и културно-просветният живот на българските преселници в Бесарабия (1856–1878). София, 1999. 244 с.

581. Чепелевська Л. А., Яценко Ю. Б. Динаміка смертності населення України на сучасному етапі: регіональний аспект. *Україна. Здоров'я нації.* 2013. № 2 (26). С. 30–34.

582. Червенков Н., Думиника И. Тараклии – 200 лет. *Chişinău : Cudrag,* 2013. Т. 1 : 1813–1940. 608 с.

583. Червенков Н. Историческая болгаристика в Республике Молдова (2006–2011 гг.). *Българите в Северното Причерноморие.* Одесса–Велико Търново, 2012. Т. XI. С. 9–19.

584. Червенков Н. Н. История Петро-Павловской церкви села Чийшия (Городнее). Кишинев: S.Ş.B., 2013. 240 с.

585. Червенков Н. Националните искания на българите от Украйна и Молдова (в края на 50-те – 60-те години). *Болградската гимназия*. София, 1993. С. 140–151.

586. Четверта холерна пандемія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Четверта_холерна_пандемія (дата звернення: 12.05.2020).

587. Численность и состав населения Одесской области по итогам Всеукраинской переписи населения 2001 года. *Государственный комитет статистики Украины*. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/rus/results/general/age/odesa/> (дата звернення: 20.05.2020).

588. Численность и состав населения СССР по данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. / ЦСУ СССР. Москва : Финансы и статистика, 1985. 366 с.

589. Чушмелий: история и культура. Одесса : Симэкс-принт, 2018. 513 с.

590. Шабашов А. В. Бессарабские болгары: перспективы этнокультурного развития. *Україна і Болгарія: віхи історичної дружби*. Одеса, 1999. С. 230–237.

591. Шабашов А. В. Болгарская семья в 40-х гг. XX века (по материалам похозяйственных книг села Главаны). *Древние культуры и цивилизации Восточной Европы* : материалы 3-ей междунар. археолог. конф. студентов и молодых ученых. Одесса, 1995. С. 112–114.

592. Шабашов А. В. До реконструкції типології сім'ї болгар і гагаузів Південної Бессарабії у 10-х – 60-х роках XIX ст. *Записки історичного факультету Одеського національного ун-ту ім. І. І. Мечникова*. Одеса, 2003. Вип. 13. С. 54–67.

593. Шабашов А. В. Опыт сравнительного изучения болгарской и гагаузской систем родства (по материалам Южной Украины). *Этнографическое обозрение*. 1995. № 3. С. 84–92.

594. Шабашов А. В. Система родства болгар как источник для реконструкции социальной организации народа. *Проблемы источниковедения, историографии истории и культуры Болгарии, истории болгаристики* : III Дриновские чтения. Харьков, 1994. С. 86–88.

595. Шабашова Ю. Етнографічне районування болгар Одещини та їх етнічні особливості. *Історичне краєзнавство Одещини*. Одеса. 1994. Вип. 5. С. 36–42.

596. Шангина Л. О земле, или заметки на полях интервью президента. *Національна безпека і оборона*. 2012. № 1 (130). С. 25–30.

597. Шевчук П. Є., Швидка Г. Ю. Закономірності формування статеві-вікової структури населення України. *Демографія та процеси відтворення населення*. С. 39–47. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/9103/04-Shevchuk.pdf> (дата звернення: 10.05.2020).

598. Шоста холерна пандемія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Шоста_холерна_пандемія (дата звернення: 12.05.2020).

599. Щербакова Е. Средний возраст матери при рождении первого ребенка повышается, но различия в уровне рождаемости сохраняются URL: <http://www.demoscope.ru/weekly/2017/0711/barom03.php> (дата звернення: 10.05.2020).

600. Эдиев Д. М. О роли среднего возраста матери при рождении ребенка о долгосрочной демографической динамике. *Вопросы статистики*. 2006. Вип. 11. С. 23–30.

601. Эриксон Э. Детство и общество. Санкт-Петербург : Университетская книга, 1996. 241 с.

602. Arbore Z. C. Dicționarele geografice ale provinciilor române în afară de regat.

București, 1904. Vol. 1 : Dicționarul geografic al Basarabiei, Ediția I, văzut, îndreptat și aprobat de comitetul de redacțiune Grigore Tocilescu, Iannescu și Gion; tipărit prin îngrijirea lui George Ioan Lahovari. 237 p.

603. Barkalov N. B., Ivanov S. F. Measurement of Human Development: a Demographic view. *Народонаселение: современное состояние и перспективы развития научного знания* : сб. докладов. Москва, 1997.

604. Barry H. Description and uses of the Human Relations Area Files. *Handbook of cross-cultural psychology*. Boston, 1980. Vol. 2 : Methodology. C. 445–478.

605. Brown R., Norville C. Theories of Fertility. URL: <https://uwaterloo.ca/waterloo..in./01-06.pdf> (дата звернення: 03.05.2020).

606. Duminica I. Coloniile bulgarilor in Basarabia (1774–1856). Chisinau: Lexon–prim, 2017. 384 c.

607. Frejka T., Sardon J.–P. First birth trends in developed countries: a cohort analysis, No WP–2006–014, MPIDR Working Papers, Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock, Germany. 2006. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/7127546.pdf> (дата звернення: 03.05.2020).

608. Ganchev A. Bessarabian Bulgarians: studying in Bulgaria, searching for identity. *Anthropology of East Europe Review*. 2006. Vol. 24, № 1. C. 38–43.

609. Ganchev A. Labour Migrations of Bulgarians from Ukraine to the European Union Today and Tomorrow: Factors and Forecasts. *Migracijske i etničke teme*. Zagreb, 2011. Vol. 27, № 2. C. 227–248.

610. Glaser B. G. Doing grounded theory: Issues and discussions. Mill Valley : Sociology Press, 1998.

611. Glaser B. G., Strauss A. L. *Awareness of dying*. Chicago : Aldine, 1968

612. Iliev I. Familie, ideologie und Politik. Die Großmutterin städtischen Familie nach 1945. *Vom Nutzen der Verwandten. Soziale Netzwerke in Bulgarien 19 und 20 Jahrhundert* / Ulf Brunnbauer, Karl Kaser (eds.). Wien, 2001. S. 89–114.

613. Landry A. La révolution démographique. Études et essais sur les problèmes de la population. Paris: INED, 1982. 227 c.

614. Lasswell G. D. *The analysis of political behavior*. London, 1947. 314 c.

615. Lasswell G. D., Smith B. L., Casey R. D. *Propaganda, Communication and Public Order*. Princeton, 1946. 435 c.

616. Leridon H. Can assisted reproduction technology compensate for the natural decline in fertility with age? A model assessment. *Human Reproduction*. 2004. No. 19. C. 1548–1553.

617. Lesthaeghe R. The Unfolding Story of the Second Demographic Transition. *Population Studies Center Research Report*. 2010. C. 10–69.

618. Omran A. R. The epidemiologic transition theory revisited thirty years later. *World Health Statistics Quarterly*. 1998. No. 51 (2–4). C. 99–119.

619. Omran A. R. The epidemiological transition: A theory of the epidemiology of population change. *The Milbank Quarterly*. 1971. No. 83 (4). C. 731–757.

620. Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930. Bucuresti, 1938. Vol. 1–2 : Neam, limbă maternă, religie. 523 c.

621. Todorova M. N. Balkan family structure and the European pattern: demographic

development in Ottoman Bulgaria. Budapest: CEU, 2006. 249 с.

622. United Nations. Department of Economic and Social Affairs Population Dynamics. URL: <https://population.un.org/wpp/Download/Standard/Mortality/> (дата звернення: 03.05.2020).

623. Veinstein Gilles. Les «ciftlik» de colonisation dans les steppes de nord de la mer Noireau XVIIe siecle. *Istanbul Universitesi Iktisat Fakultesi Mecmuasi*. 1985. № 1–4 (41). С. 190.

624. Verdery K. What was socialism, and what comes next. Princeton, 1996. С. 39.

DEMOGRAPHIC TRANSFORMATIONS OF THE BULGARIAN COMMUNITY IN SOUTHERN BESSARABIA (XIX – EARLY XXI CENTURY)

Summary

Kara A. The angelic bird. 2008 canvas, oil.

The demographic situation, its potential and risks for the future are one of the most popular topics in Ukraine. It is reflected in various projections of social practice and is productively and manipulatively discussed at the level of the expert community. In the context of this trend of modern public opinion, promising forecasts for the future of the country and its citizens are prevalent. However, due to a lack of adequate resources and almost no reliable tools, such topics are not developed in retrospective measurements. Unfortunately, historical demography remains on the periphery of both academic and social practice.

It is within this framework that it is possible to create effective modelling of demographic processes of the past. We are convinced that referencing the experience of the population development in previous stages of human history will allow a more thorough analysis of the current state and its features, improve the possibilities of scientific forecasting, and clearly outline existing and future trends.

Another aspect of the relevance of our topic is the horizons of Ukraine's ethnocultural diversity. Modern Ukrainian society, along with the majority of the world, is being tested by multiculturalism – an integral combination within one state, one country's communities that have different ethnocultural experiences of their own past.

Among these socially significant issues, a prevalent one is the research address to the western part of Southern Ukraine, which remains one of the problematic fields in historiography. In such a historical and ethnographic region (Budjak, Bessarabia, Danube), whose population is not homogeneous, there is a distinct community of Bulgarians who have an experience in the reproduction of their cultural identity for two centuries. The study of this specific variation of culture not only enriches us with the knowledge about the multidimensionality of the Ukrainian society but also has a remarkable humanistic dimension.

The «**Introduction**» includes choice of the topic and its justification of relevance, covers the degree of the problem development, draws spatial and sequential lines, and establishes objectives, tasks and a subject of the research.

The first chapter, «**Historiography of the issue, source basis and methods of the research**», introduces the current state of research,, gives the characteristics of the source basis, and identifies its methodological basis.

The sub-chapter **1.1. «Historiography of the issue»** offers analysis of the scientific heritage about Bulgarians in Bessarabia. Chronological approach and historical-ethnographic analysis allow to divide the one into three periods according to the typical features. Studies done by P.Zaderazkii, A.Skalkovskii, P.Keppen, A.Zaschuk, A.Klaus etc. belong to the *first period*– from the beginning of the resettlement until the end of the 19th century. The works of this period are inherent in descriptively patchwork methods of making empirical submission. In the second part of the XIX century, Bessarabia-Bulgarian plots are examined in the context of land, fiscal and military statistics. Bulgarians of the region are shown as a socially specific group of people in their formal quantitative markers. Nature of the given material gives a possibility to use the works from the period as a subject of historiographical analysis and as an element of the source study.

The second period, the study of a group intensity, starts approximately in the late 19th – early 20th century. During this period, distinctive scientific works about Bulgarians in

Bessarabia appear and studies by I.Titorova, V.Alexseev, Y.Derzhavin., and L.Berg draw up a real regional encyclopedia. From 1950 up to 1980s, S.Bernshtein, L.Markova, L.Demidenko and E.Hadzhinikolova's works bring a wide range of sources to express ethnical culture of Bessarabian Bulgarians. They form the «Atlas of Bulgarian dialects».

To research the particularity of socio-economic development in Bessarabia Y.Grosyl, I.Mescheryk, V.Kabuzan, E.Druzhinina, I.Anzupov, V.Zelenchuk laid a foundation in their study of the social South Bessarabian history and started workshops to study families and boundaries of family ties as a social institute.

The third period in the history of the research of Bulgarian people in Bessarabia begins in the 1990s. It is connected with the development of Bulgarian centers in such cities as Chisinau (Republic of Moldova), Odessa, Kharkov, Zaporizhzhia etc. Particular research into Bulgarian Diasporas foundation and borders of Bulgarian centers in southern Black Sea region are represented in M.Stanchev, S.Doinov, E.Belova, T.Boneva and V.Naulka's works. Moreover, I.Grek, I.Dyminika, V.Russev, M.Chervenkov, E.Chelak, L.Haidarli studied the historically ethnic singularity of the group.

Odessa's scientific community members, as for the Bulgarians, are oriented towards the study of social cultural group singularities of Bessarabian Bulgarians. They are Y.Breitman, A.Prigarin, I.Pyschkov, A.Schabaschov. The study of Bessarabian Bulgarians' families' social history becomes a thesis written by M.Philipova (Kliays). A systemic research to identify the Bulgarians' exact distribution along Bessarabia takes place in 2010s.

Historiographic analysis of the issue allows to state that the social history of Bulgarian family in South Bessarabia is studied fragmentarily and needs systemic analysis to make a holistic view of family ties that are first time in the given monographic research.

The sub-chapter **1.2. «Source review and characterization»** determines the heuristic potential and analyzes different types of data critically. Such data is contained in legislative acts, accounting and statistical materials, military statistical overviews, and oral history interviews.

The most informative group of evidence is represented as large sources that give possibilities to reconstruct family processes and allow to build quantitative models. In the first subgroup, there are lists of migrants in 1811, 1816, and 1818, together with national census in 1835. They create the system to capture information about a number of Transdanubian settlers. Those materials give a chance to monitor both the pattern of natural population growth and migration processes. The logical confirmation of the 1835 census, are the census-like *Revisions* of 1850 and 1859. According to historical-demographic analysis, inclusion of military statistical overviews is important. They contain information about population, household demographic, age and gender. Descriptions given by M.Daragan (1849) and A.Zaschyk (1863) provide factual material about the population history of Bessarabia.

Materials for cross-cultural statistical analysis include lists of inhabitants in Bulgarian villages (Cheschma-Varuita, Impucita) in 1863, who appeared after the transition from South Budzhak to Moldavia in 1856. They are kept in the municipal enterprise «Izmailarchive». Lists of Budzhak inhabitants who took the Romanian citizenship are done using similar forms.

The Soviet record system is spread in Budzhak after 1940. and the recordkeeping books take a special place within it. They give a chance to reconstruct family composition, family form, and follow personal histories. Samples that we use in the research are submitted with the books based on Glavani, Zadunaivka, Vinogradne, Novi Troiani, Dmitrivka, and cover

the period from 1941 to 2015. As a unique source, household recordkeeping books give an opportunity to reconstruct history of separate rural families in the region and give system analysis of typical demographic processes.

Following documents of church records gives valuable demographic information. Analyses of church metric book of Bulgarian colonies such as Karagach, Taschbynar, Impucita, Enikioi, Kubei, Novi Troiani, Glavani, Zadunaivka, Chiischia, Kairaklia, Karakurt in 1812–1850 is submitted in the research. Metric books of the second half the 19th century through the beginning of the 21st century are submitted with the Karagach, Impycita and Cheschma-Varuita colonies.

In the 19th century, the Russian Orthodox Church, acquiring features of a state structure, leads to bureaucracy in church documents. Priests run «Confessional Records» which had special information about Bulgarian migrants who went through a confessional rite. Confessional books from Impucita, Cheschma-Varuita and Chiischia colonies in 1825, Kairaklia, Taschbynar, Bannovka and Cheschma-Varuita colonies in 1880, Chiischia, Kalcheva and Cheschma-Varuita ones in 1915–17 give a lot of empiric material on family composition, age, gender, generational structure, and social status of a family.

An important source with a definite heuristic potential is official statistic descriptions. There are materials added to the research: Russian population census in 1897, Romanian population census in 1930, soviet ones in 1959, 1970, 1979, 1989 and certainly, the population census of Ukraine in 2001. Such statistical data enables the analysis of a number of demographic processes (dynamics of nuptiality and divorces, fertility and mortality).

Consequently, complexes of record and statistical documents give an opportunity to follow tendencies and regularities of a Bulgarian family's development, to find out the facts that affect typology, structure and dynamic of changes in family relationship from the 19th until the beginning of the 21st century. Other sources of datas – legislative acts, oral historic and ethnographic materials – are used as additional materials.

Representation of a source basis provides an opportunity for scientific reflection and comprehensive analysis of Bulgarian family structure in the context of social demographic changes during the given period.

The sub-chapter **1.3. «Historic-anthropological approach and work methods»** covers the main study principles (historicism, quantitiveness and systemacity), which are formed by methodological level created within the scope of «historic anthropology» and its subsequent sectors: «social stories», «everyday stories», «new demography», etc.

Definite demographic categories of the analysis are established on main methodological study principles of people's movement and its parts. In general, it is important to understand demographic processes as a doublet factor of the historic past: as a result of the process and social development potential, and as their consequence and an important factor. Theoretically methodical approaches to study family units become primary for our research and are explored by T.Zeldin, P.Laslett, J.Hainal, O.Ganzka, M.Todorova. In view of this experience, working hypothesis of the dissertation is the state Bulgarian community in Bessarabia as a «transitional» social-cultural type of population reproduction that has both agricultural and urban social features.

Prolific foundation of the qualitative analysis is based on methods of *perspective* (when an event or a process is perceived as a potential for a great number of further development) and

retrospective (when explanations of the existing phenomena are searched by finding important determinant of the past).

A specific feature of the inner critique is a content analysis for studying a great number of non-systematized materials. One single-valued rule for secure retention of needed characteristics is used in the research (formalizing principles) – summation of all individuals' formal socially demographic features in the context of similar ones in a family or a territorial community. Frequency verification permits the summarization of these individual features from diachronic and synchronous perspectives taking frequent manifestation into account (a principle of statistical significance). During data processing, statistical analysis methods are widely used. They took productive hold in source study and history: correlative, dispersive, regressive and cluster-supported options of statistical generalization and empirical data sorting. Extrapolated methodical practice of historical informatics helps to uncover and describe main process regularities of historically demographic Bulgarians' development in Bessarabia from the 19th century until the start of the 21st century.

In conclusion for the first section, it is mentioned that in spite of traditionalism of academic attention to the description and analysis of statistic materials about Bulgarian population in Bessarabia, the issue of the study about demographic processes and Bulgarian family's functional structures was not a subject of the comprehensive study, but is stated as a concerning idea due to historic and socially political processes. The accumulated body of sources and copyrighted materials give a chance to conduct a systematic study of Bulgarian family in Bessarabia.

The main stages of the community's ethno-cultural history are observed in the second chapter, «*Bulgarian diaspora of South Bessarabia in the 19th – the beginning of the 21st century*».

The chapter begins with the plots of forming the community in the sub-chapter 2.1. «*Mass Bulgarian colonization in South Bessarabia (mid 1700s – 1835)*».

Despite the mention of Bulgarians in Bessarabia in the 15th century, the main migrations start from the middle of the 18th century, and only from the beginning of the 19th century, the emergence of a reference group of inhabitants in the region living as separate communities can be claimed. Bulgarians' resettlement is a consequence of social-economic and political processes that happen within the borders of Balkan assets of the Ottoman Empire. Apart from this, the populationistic policy of the Russian Empire regarding Christians from the Balkans becomes a catalyst of the process.

The formation of a Bulgarian group in Bessarabia is implemented in three stages, the beginning of which coincides with the Russian-Turkish wars in the 19th century. The first stage starts during the war in 1787–1791. Settlers of the subsequent waves named the settlers of the first wave (about 200 Bulgarian families) as «tukanci», i.e. «local». The second stage of group formation resulted from socioeconomic consequences of the war in 1806–1812. It is a period of mass migration of Christians to Bessarabia, when ethno-demographic situation in the region fundamentally changes. Up to 1819, there are 2294 families of long-standing settlers in Bessarabia, and there are also 4238 families of those who came after 1806. The third stage of Bulgarians' mass migration to Bessarabia resulted from the events of the Russian-Turkish war in 1828–1829. As a result, Budzhak is settled by roughly 25 thousand Bulgarians, who arrived predominantly from the South Balkan regions (Sliven and Yambol districts).

De facto Bulgarian colonization of South Bessarabia is completed in 1835, although single cases of Bulgarians' migration to Budzhak continue later.

The sub-chapter 2.2. **«Adaptation of Bulgarian community to new conditions in South Bessarabia throughout the first half of the XIX century»** considers the processes of settlers' adaptation to the conditions of Bessarabia: to a new political-administrative, geographic, financial-economic and ethnic environment. The peculiarity of the adaptation process is due to low social status, economic and cultural factors. The status of «Transdanubian settlers», which was given to them by an imperial decree in 1819, legally enforces the set of «rights and benefits» that confers the ethnic group on social status and economic preferences and fully influences the conservation of ethnic borders of the group.

Special institutions are created to manage Bulgarian colonies: a distinct administration which is subject to «The Office of Foreign Settlers from South Russia», the Committee of custody foreign settlers from South Russian Empire (1818), which at the same time manages the representation and regulation of Bulgarians' rights in Russian Empire, as well as Budzhak colonial district (1819) is created, which covers the territories of Izmail, Ackermann and Bender county.

Social and property status of Bulgarian colonists during the period of resettlement is not homogeneous, it occurs in formation of different strategies of interaction with representatives of other ethnic groups. Considerable amount of Bulgarian settlements have mixed ethnic structure that can be explained: the colonies are created on the basis of existing migrants; representatives from other ethnic groups resettle together with Bulgarians, e.g. Serbians, Greeks, Roma, etc.; constant infiltration of nationals of different countries to Bulgarian settlements. Specific processes of convergence and divergence within the borders of Bulgarian colonies are presented in the work; they explain transformation of colonies from the «Transdanubian settlers» merged into the net of «Bulgarian» enclave type of settlements. Such a system occurs at two social-territory levels: at the level of rural community within the borders of settlements and at the level of the region.

Bulgarian family from South Bessarabia reaches the maximum extent under the influence of external factors and reproductive behavior in the middle of the 19th century. It takes optimal forms of family organization for its functioning.

The sub-chapter 2.3. **«Perplexities of Bulgarian diaspora's history. 1856–1944.»** observes the main plots of an ethno-cultural development of the Bulgarian group during permanent socio-political transformations where the area of Bessarabia appeared. According to the treaty of Paris 18.03.1856, the Southern part of Budzhak is defined as the principality of Moldova. This period lasts until 1878. Massive resettlement of Bulgarians from Bessarabia to North Azov region takes place in 1861–62. However, with the results from Russian-Turkish war in 1877–1878, Bulgaria becomes independent and Russia gets back the part of Bessarabia lost in 1856. Bulgarian colonies find themselves in a unified socio-political field.

The Bulgarian village in the 19th – beginning of the 20th centuries should be characterized as a closed endogamous community with specific mono-ethnicity of marital relations. At the same time, Bessarabian Bulgarians' culture mostly does not extend beyond the inner life and mainly at the level of family and inter-family relations, and that is transferred to the subsequent generations.

In the final decades of the Russian Empire's existence, the inhabitants of Bulgarian colonies are recognized as villagers-owners. Bulgarian villagers report to the local authorities

– provincial, county, parish, community-based, while keeping the option of creating communities based on former colonial districts. Agrarian reform in 1906 accelerates social differentiation and contributes to the possibility of free migration. It results in the settlements founded by people evicted from old Bulgarian villages in Bessarabia.

After the war in 1918, Bessarabia became part of Romania. From 1918 to 1944, Bulgarian villages in South Bessarabia are divided into four counties: Tighina, Izmail, Chetate-Alba and Cahul. Between 1921 and 1924, land reform resulted in Bulgarians acquiring land and private property. During the 20s–30s period, part of landless villagers and lessees rises in Bulgarian villages, and socioeconomic distance between small farms and large farms becomes considerable. During the given period, formation of social stratum, which would be called in the USSR as «*kulaks*», finishes.

The sub-chapter **2.4. «The Soviet period of Bulgarian history in Budzhak. 1944–1991.»** characterizes the increase of the local population at expense of the rural population, destruction of economic and cultural complex, loss of actuality in traditional social structures, and considerable assimilation and modernization of culture.

After the accession of Bessarabia to the USSR, the local population has to intensively overcome the events that happen in the rest of the Soviet Union during the next 30 years (i.e. collectivization, industrialization, and cultural revolution). The change of ethnic situation in the region is influenced by repressions and famine of 1946–47, which resulted between 152 to 200 thousand casualties. In 1946–1949, the process of collectivization of agriculture is renewed in Bulgarian villages. Implementation of collective farm and state farm together with other components of the Soviet system creates a new social stratification in Bulgarian village.

From 1970 to 1980, migration activity increases in Bulgarian villages, which is a consequence of forming a passport system. Bulgarian family, during 1970–1985, develops in the context of economic environment stabilization when economic and social opportunities of its members, especially of young generation, appreciably get better. An important feature of the stream of events in Bulgarian family in this period is the emergence of a new generation of the Soviet citizens, whose all areas of life, including inner-family relations, are as close as possible to the Soviet ideological norm. At the same time, the rate and extent of migration to the city increases, and rural authorities lose the unity of sociocultural complex.

The sub-chapter **2.5. «Bulgarians from Bessarabia in independent Ukraine. 1991–2015.»** represents the analysis of a new tendency in ethno-cultural development of Bulgarians from Bessarabia. The process of institutionalization of new states in the post-Soviet area explains Bulgarians' further division from Bessarabia between two countries: Ukraine and Moldova.

The transformation of socio-economic system, which starts from the announcing of agrarian reform and implementation of market relations, does not come to completion in the next 30 years. The destruction of social structures and social infrastructure in the village causes activation of public mood regarding migration.

Rising mobility of the labor force influences the decrease of birth rate in the village and the change of social structure of the rural population, as well as the decrease of labor inputs in the village. It radically changes the directions and forms of cultural transmission in ethnic focuses. Family structure is changed, the system of matrimonial superiority is transformed, economic and social reasons of endogamy are destroyed, socio-status functions in the system of gender and age groups are changed, women's and youth's socio-economic opportunities are

transformed. In conditions of unstable socio-economic system, familial and neighbor relations in the group are maintained in the form of an informal social net.

Fundamental geo-political changes influence the situation that changes the relations between Bulgarian group in Bessarabia and Bulgaria, which processes new interpretation of national strategy development. On the level of diasporas that start growing in Ukraine on the wave of Bulgarian national resurgence, social capital of the group is manifested as an element of corporate culture that contributes to the mobility of separate individuals.

In conclusion to the second chapter: During the 19th–21st centuries, social-cultural resource of Bessarabian Bulgarians demonstrates unique adjustment of basic social structures: family, household, and rural authorities.

The third chapter, «**Demographic factors of natural movement**», is about endogenous reproduction of the community and its analytical factors: fertility and mortality by examining components of demographic categories.

The sub-chapter 3.1. «**Historic and ethno-cultural variability of fertility**» divides the concept into «*number of births*» and «*fertility*». The former means an absolute extensive indicator of number of individuals who are born at a definite period, while «*fertility*» means intensity of births in a definite historic and ethno-cultural environment.

General (GFR), summary (SFR) and age (AFR) indicators analysis of *fertility rate* (3.1.1) shows the dynamic of Bulgarian community's reproductive behavior in Budzhak during two centuries. This data reflects the community's reaction to the influence of endogenous and exogenous factors. GFR identifies the ratio of number of births in the period of one year to average population of the group that is studied. As a result, there is an index fluctuation from 61‰ for the first half of the 19th century to 9‰ in 2005. SFR characterizes from average number of births to average number of women for the previous 5 years. By 1818, it is established that one woman has 9–10 children (9,4), and in the 21st century that numbers shifts to 1–2 (1,4). SFR shows the transition from an extensive to a modern model of people's reproduction. AFR considers childbearing variability according to age groups in the middle of women's reproductive period. Thus in 1818 for a group aged 25–29 it is 356‰, by 1946 – 146‰, and by 2015 – 36‰.

The given transition is uncovered also via *women's fertility* (3.1.2). Variability of a general index in the context of historic perspective attests the trends in changes number of children in one Bulgarian family. Hence, the number of 4-children families during the 19th century is 17%. In 1917, it is about 14% and this represents the first stage of demographic transition. In 1985 – 3,5% and by 2015 – 2,7%, identifying the second stage of transition.

The category that describes the understanding of infant natality is *the first offspring's age of birth* (3.1.3). It is studied via mother's age changes within a generation.

During the resettlement and settling-in of Bulgarians in Bessarabia in the first half of the 19th century, the childbearing age of the first child is quite young. Three out of ten women (31,5%) give birth at the age of 18. During the second half of the 19th century, this benchmark becomes two times lower and during the first half of the 20th century, it is down to 13,6%. There are two factors influencing this narrowing the range: 1) social-economic stabilization and intensive development of the population; 2) dissemination of medical knowledge and health care infrastructure. Both groups identify the transition from the traditional reproduction mode to the modern one when the number of births reduces. The situation changes radically

in 1966. A tendency manifests for another demographic transition – between 2015 and 2018, the facts about births are absent.

Analysis of *the rate between childbirths* gives a similar picture (3.1.4). From the viewpoint of historic demography, such category shows biological and physiological factors together with their cultural «formalization» in the form of public view and relevant practice.

During the first half of the 19th century, this indicator demonstrates natural essence and is identified by the women's periods of lactation. Due to the high level of SFR, the intervals between childbirths are wide and cover 7–8 births per family. Comparing the range between childbirths the tendency should be pointed out up to increasing indicators during the first half of XIX century. Stabilization of the figure (3,1 years) takes place during both traditional period and the second half of XX century : in 1966 it's 3,4 but in 1985 – 4,1 years.

The study of childbirth seasons (3.1.5) gives wide heuristic opportunities in the context of studying the social secularization processes, its view and social norms. Two of the four Orthodox Lent – Christmas and Great – have influence on the childbirth seasons.

The signs of transformation is the data on the intervals between birth and christening. The most widespread is christening of a child during the first week of its life. In the beginning of the 19th century, almost 5% of the boys and 3% of the girls were christened on the day of birth. It can be assumed that such percentage is a result of high babies' mortality, so parents try to christen children as soon as possible. In the second quarter of the 19th century, the number of early christening is 1,5%, sex peculiarities are under review. The first half of the 19th century demonstrates a tradition to christen children up to the seventh day of birth (50% of newborn ones).

An attempt to find the historic dynamics of childbirth seasons shows the fact that all features of the first half of the 19th century are seen before the beginning of the 20th century – imputed figures are almost the same. The tendency to harmonic balancing of spreading among months can be mentioned, but such tendency is rather slight – some reduction of births in January and February; some increase of credited figures in May and September. Similar distribution takes place in 1924, 1941 and 1949.

The second sub-chapter is about «**Changes in structures and historic particularities of mortality**». *Overall rate of mortality* (3.2.1) in the first half of the 19th century is 40,4‰. From 1851 to 1913, mortality decreases from 39‰ to 32‰ (average 30‰).

On the grounds of the influence of historic events on the mortality rate of Bessarabian Bulgarians «tragic» years are emphasized, it's when mortality is 1,5 times more than the average from the middle of the 19th century until the beginning of the 20th century. Such years are 1827–1828, 1830–1831, 1835, 1851, and 1877. They almost all coincide with emergence and expansion of epidemics of such highly infectious diseases as smallpox or cholera. Overall rate of mortality and its dynamic in the period of 1940–2015 is about 12,9‰, but the given figures include high index of exogenous mortality (e.g. famine of 1947) that reduces their accordance and facticity. De facto, it should be recognized as 4,9‰ for the soviet period, and 9,6‰ in Ukraine after 1991.

High child mortality (3.2.2.) – One of the most tragic occurrences of social practice and an important feature of society's developmental level. Our calculations of Bulgarian settlements in Budzhak from the 19th century up until the start of the 20th century attest to an annual child mortality rate that is 192‰. Another one in the second half of the 20th century is about 38,8‰. These overall rates are divided into neonatal (at the age of 0–27 days) and post-neonatal (from

the 28th day and up to the end of the first year) mortality. Neonatal mortality is divided into early neonatal (the first 7 days of life, i.e. the first 168 hours) and late neonatal (the next three weeks of life). Neonatal mortality in Bulgarian colonies looks rather low, or perhaps, it is the result of its imperfect registration in parish registers. The level of post-neonatal looks more likely at 58,1% from up to a year of cases.

The sex-age structure of mortality is one of the key features (3.2.3). Among all the data about mortality in Bulgarian settlements of Bessarabia during 1812–1859, 51,2% is for men and 48,8% (686) is for women. The highest rate of mortality is identified among children up to the age of 4 – 55,2% of a general number of deaths. Principled transformations from the second half of the 19th century up until the beginning of the 20th century do not exist, but there is another picture of sex-age structure of mortality in the second half of the 1940s. High absolute index is linked to the famine in 1947 when an overall rate of mortality increased by 10 times. The situation reflects radical changes that happen in Bulgarian community of Bessarabia in general as well as in the structure of mortality. First, the community makes demographic transition to the modern type of people's reproduction. Secondly, the change of death reasons also takes place: child and exogenous men's mortality, number of women died in childbirth, and epidemiological consequences reduce.

After demographic stabilization, Bulgarian community represents a transitional type with definite eclecticism: the level of birthrate is high and mortality's structure gets modern features. At the current stage, stabilization of a new type of people's reproduction takes place and a definite sex-age structure of mortality forms.

Componential and facto analysis of *mortality's seasons* between the 19th century and the beginning of the 20th century (3.2.4) reveals the variability and regularity of mortality's distribution due to seasonality.

In the sources dating 1812–1850, diseases and fatalities reached a peak in the January-February and May periods. The mentioned months account for a quarter of all deaths. In general, Bulgarian traditional agrarian social life shows seasonal naturalness: dependence from natural-climatic cycles, minimality of medical care, and high risks of endogenous mortality.

Mortality's seasonality in Soviet times appears traditional for the region and for the group characteristics. In spite of the changes to social health care practice, seasonality is connected to the natural cycles that determine fatality, i.e. those resulted from cardiovascular and infectious diseases. Nowadays the structure of mortality's seasons does not change. This attests to low level of cultural answers to natural challenges.

The analysis of mortality factors (3.2.5) is based on the study of mass structural process of life completion. There is an absence of adopted classification of the diseases hindering the study of mortality reasons in the first half of the 19th century. From 1812 to 1850, there are 38 causes of death for Bessarabian Bulgarians. The mentioned reasons often have descriptive form and this fact makes it more difficult to compare the analysis with up-to-date materials. The study of parish records dated 19th – the beginning of the 20th century detects more than 60 reasons of death with variability in spelling: among fatal diseases, infectious illnesses take the first place; respiratory illnesses take the second place; illnesses of the digestive system take the third. Principled transformation is due to the transformation from folk to professional medicine during the 1860–1950s. This fact changes the mortality's structure completely and reduces some particular varieties.

In conclusions to the third chapter, it is claimed that Bulgarian community's reconstruction during its existence in Bessarabia has two consecutive demographic transformations: the first starting in the last quarter of the 19th century as result of overcoming high mortality, which influences the decreasing childbearing rate; the second transformation is due to intervention of exogenous factors in the natural mortality's mechanism, which leads to a complete change of its structure in the second half of the 20th century and transforming the dynamic of birthrate in 1960s.

In chapter 4, «Marriage, family and household», information about transformation of social marriage and family's institute is generalized.

«*Marital status*» (4.1) of Bulgarian community in South Bessarabia transforms under the influence of new social-economic and politico-administrative conditions in the first half of the 20th century. Migrants bring a marriage model that means the following ratio: 45 : 50 : 5 (married: single: widowed). In Budzhak, it has some transformations, and in the middle of the century, the figures are: 57 : 37 : 6 and remain stable with insignificant changes during the second half of the 19th – the beginning of the 20th century.

In 1940–1985 percentage of married men and women reduces up to 55,5% and 57,2% accordingly. This tendency becomes stable and gets its maximum in 1965 and 1985 when almost two thirds of men and women get married. The analysis of the situation on the threshold of the 21st century demonstrates a reverse trend: only 60,9% women and 56,3% men were married in 1995 and up to 2015 – the same figures are 45,1% and 47,4% respectively. It is the demonstration of a world's family crisis that is spearheaded by a woman leaving a family.

The category that explains the peculiarity of a marital status is *singlehood frequency* (4.2). According to the results of an analysis of 1818 and 1825, the fact that both cases show minimal percent of men 9‰ and women 8‰ who do not get married until the age of 40 is stated. Singlehood is connected with exceptional circumstances. The given situation continues with insignificant changes up to the end of the 20th century. In 1985, single men make up 2,5‰, and single women 8‰. In 2015, indices are 24‰ and 14‰ per one thousand men and women. Marriage is losing social value and is not considered as an element of social maturity.

Seasonality of marriages (4.3) is considered in the context of financial-economic peculiarity and religious worldviews. Bulgarian family's routine during the 19th century is defined by two factor groups: 1) all aspects of life are centered on seasonal cycles of agriculture, and 2) influence of Orthodox church and its system of religious norms together with tacit law norms which are considered as ethno-cultural traditions.

In the first half of the 19th century, there are two tendencies: 1) persistent growth in the number of marriages that are concluded in November and partly in October, and 2) processes of marriage seasonality's limits that have become more expressive take place. During the adaptation to new financial-economic conditions, most migrants start farming which causes the process of marriage seasonality changes. Similar tendencies are traced on weekdays when weddings take place: in 1812–1825, more than half of all weddings were on Tuesdays, between 1827–1235 – 47,2%; and in 1839–1850 – up to 81,5%. Materials from parish records dated 1851–1910 show precedence of Tuesday (64,8%) and September–October (77,6%), where household adjustment is seen.

In the first half of the 19th century, *average age for the first marriage* (4.4) among women is between 20,1–20,3 and among men it is 23,3–23,8. In the middle of 19th century, the situation

changes insignificantly. The changes are associated with the increased number of a Bulgarian family's members up to 9,4 people per family. Reduction in the deficit of workers influences on rejection of a desire to keep a daughter in parents' house for as long as possible. Women's marriage age between 19th and 20th centuries is 20,2–20,5 and men's age is approximately 22,3–23. In 1946, an average marriage age is 21 for women and 23,6 for men. In postwar years, men's marriage age decreased but women's age became stable by the end of the 60s. From the mid 1980s, the diversity of trends in marriage age between men and women remains the same: men's age increases to 23 but women's reduces to 20,2. Only in 2015, an average women's marriage age began to increase. Therefore,, marriage age of Bulgarians in Bessarabia during two centuries continues to be almost the same.

The ratio of different group sizes that are similar to a marriage is defined as «marriage market» (4.5). A number and an age-sex structure of potential marriage partners along the mentioned territory determine the market condition. Despite imbalance in the marriage market, the marriage circle widens.

Sampling analysis of the 19th century shows that a marriage where a man is from a different city than a woman takes place twice more often. Marriage markets of men and women are not the same and have different geographic areas. Despite the general statement about closing endogamous circle of Bulgarian colonies, it i can be observed that more than 17% of marriages are between young people from different locations. As for constancy of traditions at marriage markets in the 20th century, it is seen in the figures from household books of registration. Despite presence of developing system of transport communications between villages and district centers, in the second half of XX century endogamous bi-ethnic marriages are also conducted within the districts of ethnic relations.

The category «disproportion in the marriage age» (4.6) is an important feature of «patriarchalism» and shows social perception about tradition of family groups. Married couples with age difference from 1 to 7 years make up more than 90% of all marriages. Such age difference for agrarian social life and reflect traditional «deficit» of women. From 1859 until 1924, tendency of narrowing the age range in one family is notable. Between 1924 and 1941, married couples with considerable age differences ceased to exist. As a result of social-demographic transformations during the second half of the 19th – the beginning of the 20th centuries, families where a husband is 4-year older or coeval with a wife are absolutely dominant.

Materials dated the second half of 20th to 21st centuries demonstrate the drop in the number of married couples where a man is older by 10 years. Approximately every 20th or 25th Bulgarian family in Bessarabia belongs to the aforementioned group. One more peculiarity that can be considered a significant part of married couples is where a woman is older than a man is. Percentiles where a wife is 4 years older than husband can range from one third (28,3% на 1966) to one tenth (12,7% на 2015). From 1949 to 1995, married couples where a woman is 10 years older than the husband are registered

The given figures are summarized in the sub-chapter «*Bulgarian family in the context of historic development in the region*» (4.7). In 1811, 2,4% of all families are a household of single men, 10,6% are families with indefinite structure and more than 87% are simple families where 14% is child free families. Family structure is identified by P.Laslett's typology. High percentage of single men of reproductive age is a distinguishing feature of Bulgarian migrants.

It demonstrates a transitional condition of the society. The given percentage is reduced in case of migrations or marriages afterwards.

Considering time periods between resettlements and censuses in 1818, 1835 and indicators for 1811, 1816, it is possible to establish that a Bulgarian family's structure from Balkan to Budzhak is the following: single men of reproductive age represent 2%, the percentage of simple nuclear families is 80–85%, and about 10% is composite and brotherly families, and the remaining families are about 1%.

Under the conditions of enclavic residence and limited agricultural land, a young family becomes a part of paternal home that takes a complex form. In accordance with this, positive demographic dynamics are a reason of increase in the number of undivided composite families: 31% in 1835 and 35% in 1850. Prohibition of land allocation leads to increasing percentage of fraternal families up to 20,8%. One more indices of the mentioned transformations is increasing number of household residents. In 1811, an average number of members in a family was 4,4 people, while in 1850 it was 9,4.

In Moldavian part of Budzhak, changes in the family structure are connected with Bulgarians' migration to South Azov Sea region in 1861–1862 and with appearance of mass unoccupied lands.

In 1863, percentage of nuclear families increased up to 54,8%, but still the main is the percentage of composite descending families 27,4%, ascending and collateral – 10,2%, both types of fraternal families – 7,1%. Data from 1863 determines trends for development during the next centuries: a number of simple families increases for the account of other types.

In the beginning of 1920s, in connection with the land reform a new transformation of family structures takes place in South Bessarabia, a part of Romania. In 1924, 94,3% of simple families and 5,7% of single people's household are cleared up. It means there are no families of other types. During the second half of the 19th – the beginning of the 20th century, Bulgarian family demonstrates its ability to self-organize and change structures, creating or simplifying it due to public-administration and economic-business situations.

The gradual decrease of nuclear families is a result of land reform in 1921: percentage of simple household is getting smaller, decreasing from 94,3% in 1924 to 56,4% in 1941. A substantial proportion (31%) of all family arrays are composite descending families. Having a deficit of land, Bulgarian families have to delay separating from their son for a while.

Household bookkeeping records dated 1949 show changes in a family's structure as a result of famine in 1946–47. The famine leads to decreasing proportion of all household types except for simple and extended ascending families. Extended ascending families are a family type where parents' generation exists together with grandparents' generation. The period of social turbulence in 1940s is seen from family size indicators. In 1941, 56,7% of all families are made up of 4–6 people. The percentage of single living people demonstrates a tendency for a reduction starting from 5,7% in 1924, to 3,3% in 1941, and to 2,9% in 1946. Similar tendencies take place among families with 2–4 people, so, processes among extended (numerous) families have another way. Such different directions are the result of demographic transformations in the first half of the 1940s caused by increasing property stratification, peasants' landlessness and absence of social stability.

Soviet military service, educational migration of youth to cities, and search of work are not the only factors that influence the demographic development of the community in the mid-

dle of the 20th century. Comparing data about structural peculiarities of Bulgarians' family establishment in South Bessarabia in 1966 and 1985, a noteworthy feature is that in spite of significant changes in group life in the Soviet Union, transformations are not essential. The only change is doubling number of single people.

Global informational communication changes in the 20th century break a stable social structure, destroy endogamous society and borders of marriage markets. They cause a spike in people's activity and changes of traditional attitude to family's institute.

Mass exodus from villages by young people of reproductive age for cities causes an increase in number of single people from 6,5% in 1995 to 22,2% in 2015. In Budzhak, percentage of structure free families increases (by 3% in 2015) and the proportion of indefinite structure grows three times as much (6,1%). Statistical data indicates a decrease in simple nuclear families from 54,2% in 1995 to 37,5% in 2015, as well as a decrease in descending households from 32,9% in 1995 to 28,6% in 2015. Summing up the changes in the beginning of the 21st century, it is worth saying that at the given stage, transformational processes have destructive progressive influence on Bulgarian family's structure of Bessarabia.

In conclusions for the fourth section, three periods that demonstrate distinctive marriage transformations of Bulgarian community in South Bessarabia are mentioned. The transformations are from the traditional forms with inherent attitude to marriage as an important social institution and to the reinterpretation of social marriage importance in the context of an egalitarian society.

In chapter 5, «**Historic dynamics of reproduction**», there is a summary of the research at the reconstruction level of sex-age characteristics and factors in people's movement during the 19th – the beginning of the 21st centuries.

In sub-chapter 5.1. «**Permanence and mobility of age and gender structure of the population**», important structural features of Bulgarian community in Bessarabia are considered. They are age and gender in their historic dynamics. Such characteristics are studied in a historic demographic context from the position of results taken during previous processes and of potential factors for the further development. It means they are analyzed as consequences of events and their determinants.

The research is done in two ways: on formal and social classifications. The basis of the first feature is allocation into 5-year groups and the basis of the second one is allocation into children up to the age of 14; people of reproductive age (15–49), and the elderly (50+).

The period from 1818 to 1835, becomes a stage of the formation of a popular resource which develops as a Bulgarian ethnic diaspora in Bessarabia. Irregularity of genders ratio among generations of people in the active age causes solidarity between different communities in both the region and the historic homeland. Demographic development of Bulgarian community in South Bessarabia in the period of 1835–1850 is assured through self-reproduction without the interference of migration factors. Overall increase of group size from 1818 to 1850 is more than tripled (3,3). The high time indices reflect not only natural but also mechanic factors such as the resettlement in 1820–1830s. In the last 15 years of the given period, the community grows to about 50%. It is obvious that demographic potential of Bulgarian group in Bessarabia keeps effective implementation and growth perspective.

In 1861–1862, massive Bulgarian resettlement from all colonies to the northern part of the Azov Sea region. Thus, at that time Bulgarian community's development becomes influenced

by public administration and socioeconomic factors of two countries. Between the 19th and 20th centuries, a «demographic transition» takes place in response to the modern type of people's reproduction. Bulgarian community in 1917 is getting close to a stable depiction of age and gender structure: percentage of children aged up to 14 decreases to 32,2% due to increasing number of working age population (15–49) – 58,9% and percentage of the elderly aged 50 or above doesn't change – 12,9%. An important factor of forming such an age structure lies in reducing the death rate. Bulgarians' age and gender structure in South Bessarabia in 1917 is one of the most balanced in more than two centuries.

The analysis of Bessarabian Bulgarians' age characteristics in 1924 shows a little restitution of a traditional model of people's reproduction. The explanation of it can be found in endogenous tendencies. The events of 1914–1918 entail losses to older generation and reflect on other cohorts. Overview statistics in 1941 reflect the situation of 1917 – Bulgarian community in Bessarabia demonstrates progressive demographic structure, gender ratio appears typical of an agrarian social life. By 1946, main figures are almost the same as in 1941.

Variability of data dated 1947–1949, gives reason to contrast two parallel models of Bulgarian community's demographic development in Bessarabia: «progressive» and «stationary». A stationary model is a distinctive marker of demographic transition that in 1966 has the ratio: 26,9 : 52,5 : 20,6. The given features are finished leveling no later than the beginning of 1980s. In 1985, there is a community that already had the transition to stationary model of people's demographic structure.

At the current stage, successive demographic transition takes place in connection to the mechanic movement of population. At least one third of all group sizes chooses migration life strategies – a resettlement of different types. The transition is expressed as reduction in the percentage of children by up to 14,4% in 2015, cohorts of the working population – 49,9%, and a major rise in the proportion of elderly people – up to 35,6%. Considering that a significant part of the population is registered in villages, while de facto they live in cities, it is clear that the proportion of cohorts in 2015 is 10 : 45 : 45 and it means the structure of population can be characterized as regressive. The given situation also influences on the gender ratio. Afterwards, a tremendous cohorts number of boys decreases to 7,5% in 2015 and the number of girls – up to 7%. Percentage of men and women in active age group is almost the same and percentage of elderly people significantly increased to 16,7% for men and 18,9% for women.

Group-ratio factors as for Bulgarian community of Bessarabia during the 19th – the beginning of the 21st centuries are considered in sub-chapter 5.2. «**Population dynamics, factors and models of population growth**». Understanding the processes as a mixture of natural and mechanic (endogenous and exogenous) trends in peoples' movement is rudimentary. Historical demographic reconstruction allows to determine and describe population growth, to carry out analysis of the reasons – where with internal capacity or by external influence. Using the natural population increase (NPI) coefficient establishes the influences of growth factors / Bulgarian population decline as a way to identify the difference between the results of birth rate and mortality, as well as common population figures and their dynamics.

Using the given method for counting of the total number of Bulgarians during community formation in the region (the first half of the 19th c.) leads to the conclusion that Bulgarian community in 1818 had more than 20 thousand people, and more than 25 thousand in 1827. In the first quarter of the century, the rate of mechanic resettlement is comparable to the consequenc-

es of population self-development in the region. Pendulum characteristics of population in 1828–1830 had procedural content and established a critical relationship to an obvious slack of 30 thousand people. Consequently, by 1835 there is data for 61 thousand people, half of which consists of «new» migrants. Via demographic capacity and birth rates, the community of «Transdanubian settlers» has 822 thousand people in 1850.

The resettlement in 1861–1862 leads to a decrease in the total number of «Transdanubian settlers» in Bessarabia, up to 48 000 people in 1863. By 1864, 54 078 members of the Bulgarian ethnic social group live in the Russian part of Budzhak. In 1891, the community has 85 361 individuals and by 1897, there are approximately 103 225. Actual size of the group that is calculated during the first population census in Russian Empire can be less than calculation of the natural population increase. A possible reason is the re-immigration of some Bulgarians to liberated Bulgaria and a dangerous epidemiological situation in the region.

During 19th–20th centuries, Bessarabian Bulgarians make the transition with significant deceleration of natural population increase. Thus, in 1907 the group has 111 624 individuals, which means that the actual average increases by 7,5‰ every year. In 1910s, there is a «demographic gap» that appears after social-political events. By 1930, the number of Bulgarians in Bessarabia is 163 726. High birth rate provides natural population increase (at an average of about 30‰), but mortality rate is still high at about 20‰. It means that Bulgarians are part of the transition from traditional to modern demographic reproduction type. Characteristic features of the transition are partly overcome of different death types and maintenance of the birth rate, that is why in 1941 the total community size was 180 407 individuals.

Due to Soviet census in 1959, there are 132 974 people in the Budzhak area and that is 47 433 fewer than in 1941. The difference is attributed to the division of a territory between Ukraine and Moldavia SSR. Bulgarians in South Bessarabia, as a part of USSR, symbolically lose 18 to 19 thousand people because of massive tragedy in 1940s (including unborn children due to losses of reproductive age in individuals). Such scale is a matter for maximum decrease of both birth rate (up to 20‰) and death rate (only 4,5‰) in 1948.

In 1970, there are 143 443 Bulgarians in Budzhak. Comparing average index with actual data of Soviet census in 1970, 16,6‰ difference is mentioned. Such figures hardly can be a mathematical deviation and is likely the reason that reflects people's mechanic movements. Let us assume that 16 out of a thousand people reflect consequences of migration to cities and other regions of USSR. Soviet urbanization influences Bulgarian centers in Budzhak after 1974 when all the residents started getting passports. Significant migrations beyond the borders of Budzhak are explained by population decline from 1970 to 1979 by 12150 individuals. In 1989, Bulgarian community of South Bessarabia has 138 686 people, that is an increase by only 7393 people in 10 years. However, average index of natural population increase in the middle of 1980s is 10,3‰. Determining the level of urbanization, it can be identified as 5‰ annually, meaning that during 1980s, the number of Bulgarians in Budzhak reduces by 10 thousand people due to migrations beyond the borders.

In 2001, Bulgarian community in Budzhak has 129 023 people. Reduction of the ethno-cultural group by 9 663 individuals during 1989–2001 shows further tendencies of depopulation which takes place in the 1990s. Mechanic movement of the population part beyond the region (including overseas migrations) based on it. Natural way of demographic reconstruction in the 1990s demonstrates insignificant surplus. Mortality starts to dominate over childbirth in the

midst of the society only after 2001. During 2011–2015, annual index of natural population increase is -0,64%. This can be explained by losing reproductive age people as a result of migration movements beyond the region's borders and inability of childbirth in the group. Moreover, migrations to cities of the region become more prominent (almost one third of all Bessarabian Bulgarians move to Odessa). The geography of migrations changes – the direction of supposed re-migration is strong together with «coming back» to Bulgaria.

Conclusions to the fifth chapter identify factors that influence the natural and mechanic increase of Bessarabian Bulgarians, the age and gender structure and forms. Conditions for the group formation are characterized by a definite progressive capacity and its implementation during two centuries.

CONCLUSIONS

The study of historical dynamics of the Bulgarian community in Southern Bessarabia during the 19th and the beginning of the 21st centuries is based on the estimation and characteristics of some research demographic categories. Firstly, it is grounded on the analysis of stability and flexibility of the population's age and gender structure that allows to find out the historical context of these processes and possibility to determine the potential of future development. Secondly, this is a reconstruction of such components of population movement as migration and natural reproduction that influences the growth or decline of the Bulgarian population in the region.

In summary of the research, it is possible to define three historical and demographical periods. There are social and economic conditions under the influence of general legislative, administrative and globalization impacts on the basis of their recognition. The absence of clearly defined borders between the periods stemmed from the stability of traditional society and the duration of demographic transformations. The definition of these periods is based on particular studies in the segments of demographic development, social, economic circumstances and internal population factors of community restoration.

The first period (end of the 18th – end of the 19th centuries) is a formational time of the Bulgarian community of Southern Bessarabia due to relocation, adaptation to the new conditions in the region, and natural reproduction with high birth and death rates, which are common for an agrarian society. This period can be characterized as traditional one that was preceding the first demographic transition.

The second period (end of the 19th – the 70s of the 20th century) is characterized by stability and evolution of community in the region due to internal capacity. The development of rural medicine in Bessarabia Governorate within the 60s – 70s of the 19th century leads to a decrease in death rates. It reflects on the decrease of birth rate and leads to the beginning of the first demographic transition. The second period is a *transitional* time between an extensive and modern model of population reproduction. It comes to the end in the 70s of the 20th century.

The third period is a *time of mobility* and has been ongoing since the '70s of the 20th century. Surging resettlement from a village to a city begins in 1974, when Bulgarians from Budzhak get passports and an opportunity to move freely around the country. The globalization and information communications transformation at the end of the 20th- the beginning of 21st century break up the stable social structure, destroy the endogamic societies and boundaries of

the marriage market and lead to a spike of people's migration activity and change of traditional attitude to the family institution.

The analysis of the source base allows to detail the represented periods by additionally dividing them into stages, which are separated by significant influence of key historical events into the demographic transformation of the Bulgarian community. Within the first period, noticeably, there are two time intervals – before 1856 and after it.

Despite the references about the Bulgarians in Bessarabia in the 15th century, the major migrations begin in the middle of the 18th century. Only from the beginning of the 19th century, it is possible to claim the appearance of new reference population of the region that lives in separate settlements. The resettlement becomes a consequence of the social, economic and political processes that take place in the borders of the Balkan possessions of the Ottoman Empire. Furthermore, the populationistic policy of the Russian Empire regarding the Christian population from the Balkans becomes a catalyst of the process. The process of the Bulgarian community's formation in Bessarabia overlaps with the Russo-Turkish wars of the 19th century. The resettlement begins during the war of 1787–1791. The continuation is caused by the social and economic consequences of the war of 1806–1812. The end of mass migrations is connected with the events of the Russo-Turkish war of 1828–1829. The Bulgarian colonization of South Bessarabia is finished in 1835. However, single cases of resettlement to Budzhak also take place later. The population of the community amounts up to 61 thousand people.

The specific features of the community during the time of resettlements from the Balkan territories to Bessarabia are explored in synchronous comparative outlook. The Bulgarian immigrant group is characterized by a rather harmonic proportion of genders in reproductive age (107,1). There is a substantial dominance of girls in the group of children under the age of 14 and women in a group of persons over the age of 50. The cohort membership of the Bulgarian population demonstrates the progressive properties in the demographic proportion of the community. It has great potential to increase.

The Bulgarian family that arrives from the Balkans to Budzhak consists of 4–5 persons. Single men at a reproductive age comprise over two, the rate of simple nuclear families comprises 80–85%, and more than 10% is for extended and fraternal families. All the other types of families comprise over 1%. The Bulgarian settlers bring their model of marriage that is characterized by proportion 45 : 50 : 5. The specific feature of the first half of the 20th century is an extremely high birth rate, which is confirmed by the overall, cumulative, and age coefficients. The overall death rates point to the difficult living conditions, colossal children's mortality, which sometimes approaches 487%, and an average rate for all the community is 42%.

By 1835, data analysis reveals the existence of a group in Bessarabian colonies, which has been in the Southern Bessarabia for approximately a quarter of the century with a new migration community that is similar in number. It provides a chance to talk about an illustrative «historical experiment». In general, the population consists of two strata and each of them is transmigratory. The exchange of experience between these groups in common settlements (territorial communities) facilitates observing the variability of adaptation processes. At the same time, the integration within the same community generates those stabilization factors, which leads to the important ethno-demographic processes of the modern Bulgarian diaspora in South Bessarabia.

The period from 1818 to 1835 becomes a formational stage of population resource that later develops as the Bulgarian ethnic group. An irregular ratio of genders among the generations of active age people leads to solidarity between different communities in the region and the historical homeland. Specifically this potential marriage market defines the necessity of the future resettlements in the form of re-emigrations, expansion of the endogamous circle, and migration between colonies. The effectiveness of the group adaptation on the Southern Bessarabia territory is expressed in demographic reproduction of the population.

In conditions of enclave residence and limited land resources, young families are added to paternal families, which takes complex extended forms. In this situation, the positive demographic dynamics cause an increase of up to 55,8% in the number of undivided extended and fraternal families in 1850. The prohibition of land parceling increases the number of household inhabitants. As of 1811, the average number of members in a family is only 4,4 persons. By 1850, it is already 9,4. The significant enlargement of families reflects the change in the rates of birth, marital status, average marriage age, births interval, etc.

Based on the data sets for 1835 and 1850, we can analyze the result of demographic development within those fifteen years and determine the duration and the end time of period of Bulgarian settlers' adaptation to the new realities of the Russian Empire. Furthermore, it is possible to date the beginning of the transformation under the impact of regulatory and administrative conditions. In 1835, the Bulgarian community already consists of two parts. Bulgarian families of the first and second waves of migration form the first part. The second one is a group of settlers between the years 1828 and 1830. By 1835, the average numbers of members in families are 6,5 and 5,2 respectively, thus the families of the «old» colonists have one additional person. The prohibition of land parceling increases these rates in 1850 up to 9,4 – by at least 3 persons. The dynamics intensity makes possible to suppose that during the first half of the 19th century, the difference between settlers is fully reducing.

The arrival of the new settlers causes the final land division within the first half of the 1930s without the possibility of further splits. Therefore, the appearance of new marital pairs in descending line enlarges families and, consequently, makes some discomfort in the internal relationship. Taking into account the level of fertility and the number of children in a family, 10 years is an adequate interval to create an entire generation of young families.

Thus, the first half of the '40s in the 19th century constitutes the end of the period of the Bulgarian settlers' adaptation to the conditions of the Southern Bessarabia. Within 15 years, the community renews its structural features and acquires the properties of a sustainable society. Further incensement of the number of family members transforms its structure towards a significant extension. It changes the attitude to marriage traditions, family structures, birth and children's death rates. Therefore, the particular chronological interval has a demographic refraction, i.e. a change of transformation processes' direction under the constant influence of the group of factors.

From 1818 to 1850, a total increase in the number of group members occurs more than three times. This rate, which was high for that time, reflects not so much the natural factors as mechanical ones (resettlement in the 1820s and 1830s). If considering that general migrations come to the end before 1835, the comparative analysis shows that the community increases about 50% in the last 15 years. The demographic capacity of the Bulgarian group in Bessarabia is realized rather powerfully. The Bulgarian community acts as a progressive demographic

type throughout the first half of the 19th century. Taking into account the short period of life at that time, it means a complete rotation of the population occurred for two conventional generations – the majority of people had already been born in Bessarabia.

According to the Treaty of Paris dated March 18, 1856, the southern part of Budzhak goes into the possession of the Principality of Moldavia. This period lasts until 1878. Within 22 years, a border between two states has divided the Bessarabian Bulgarians. In the Russian part from 1856 until 1859, the population gets an opportunity of the land plots distribution. Before the expected agrarian reform, practically all the extended and fraternal families have decayed. The average family size decreases down to 4,8. In 1859, nuclear families comprise 89,6%. The changes of family structure in the Moldavian part of Budzhak have been connected with the resettlement of the Bulgarians to the North Pryazovia during 1861–1862 and appearance of available land. In 1863, the proportion of simple families increases up to 54,8%. The average number is 6,9 with stable dynamics towards decrease. The records of 1863 describe the development tendency for the upcoming half-century. The number of simple families increases at the account of other types. Realization of the previous demographic capacity and factors of natural reproduction of population specify the features of demographic development more than factors of mechanical external processes (transition of some settlements to another social and cultural space, migration of the significant number of settlers, agrarian reform and cessation of colonist status).

The efforts of the Bessarabia zemstvo in the '60s – '70s of the 19th century were aimed at countering pandemics, organization of training for the nurses and doctors, the arrangement of zemstvo hospitals and parallel work to improve the knowledge of population about hygiene, lead to the significant decrease of mortality among Bulgarians of Budzhak in the second half of 70s-at the beginning of '80s of the 19th century. Following the decrease in death rates, fertility is also gradually declining. The specified demographic transformations date the start of the first demographic transition, which is reflected in the increase of the working age population and decline in the percentage of children under the stable rate of the older persons. The «new model» of reproduction of population approaches the modern one. There is a continuation of the traditional extensive reproduction due to the still high level of fertility, but the level of mortality substantially decreases (especially among the representatives of adult cohorts). However, this model remains conditional and unstable.

By 1897, the Bulgarian community comprises 103 225 persons. The actual group size is slightly less than a real calculation of the natural increase. The explanation of it should be sought in re-emigration of some Bulgarians to the liberated Bulgaria and the dangerous epidemiological situation of the region.

The beginning of the first transformation indicates the separation of the second period of demographic transformations of the Bulgarian community in the Southern Bessarabia, which lasts until the '70s of the 20th century. The specified period may be divided into three stages: 1) the end of the 19th – the first quarter of the 20th century is characterized by incremental changes in the character of natural reproduction of population and impact on demographic development by the first and second Russian Revolutions and transition of Budzhak to Romania; 2) 1924–1927 – is determined by a transfer of land to the private property in the result of agrarian reform in Romania and famine in 1946–1947; 3) the period between 1947 and 1974 is a stage of the group recovery after consequences of an endogenous factor of famine regarding a stable development and initial enhancing of population mobility.

The Bulgarian village in the 19th – the beginning of the 20th century should be characterized as a closed endogamous community that has specific mono-ethnicity of a marital relationship. In this manner, the community keeps its identity and provides the social-cultural reproduction of the group. At the same time, the culture of the Bessarabian Bulgarians mostly does not exceed the housekeeping and is passed on to the next generations exactly at the level of family and intra-familial interactions. This period is characterized by a stable dynamics of tendencies in the population reproduction. In 1917, the average size of the family is 4–5 persons. The overall death and birth rates are gradually declining. The analysis of the age and gender pyramid of the Bulgarian group in 1917 points to a substantial decline in fertility during the First World War and is connected with a sense of social and economic insecurity during the first Russian Revolution. At the end of the 19th – the beginning of the 20th centuries, there is a substantial slowdown of a natural increase among the Bessarabian Bulgarians. For example, in 1907, the group consists of 111 624 persons, which shows an actual average increase of 7,5‰ annually. The conditional «demographic gap» appears within the 1910s. It has been caused either by events of the social and political history or internal factors (expressed in a negative rate of natural increase, which is 5,4‰ by 1919).

According to distributions of the age cohorts, in 1917 the Bulgarian community fixes the approaching of the stationary variation of the population structure: the percentage of children under the age of 14 declines up to 32,2%. The decrease of this cohort has taken place due to an increase in the rate of persons of an active age (15–49) – 58,9%. The rate of individuals aged over 50 is 12,9% and this essentially does not change. The substantial decrease of mortality among adults is an important factor of the similar age distribution.

One more consequence of the demographic changes that take place at the end of the 19th-the beginning of the 20th centuries is a fixation of initial changes in the attitude of the population to the institution of marriage and family and, probably, the partial society's egalitarianisation. In its turn, these processes actualize the impact of the ratio of genders in the age groups on the Bulgarian population's marriage rates. If in the 19th century the compulsory remarriage regulated by the customary law reduces the gender imbalance, the influence of the social factors plays an integral between the centuries. It leads to a particular activation of transformation processes.

In the final decades of the Russian Empire's existence, the inhabitants in Bulgarian colonies had the status of peasant owners. The Bulgarian peasants are subordinate to the local authorities: governorate, county, volost and community-based. However, it is still possible to create a community on the basis of the former colonial districts. The rural community retains the land and property, which are in their possession. The agrarian reform of 1906 speeds up social differentiation. It becomes possible to migrate freely.

In almost a century and a half, the land issue is the most important for Bulgarians in Budzhak. In the agrarian society, the land resources are an economic basis of life activity for both a separate family and community in general. In spite of a common belief that at the beginning of the 19th century the Bulgarians resettle to Bessarabian territory fleeing from the Turkish, in our opinion, it is due to the availability of vacant land, which families get for free, costs not the least thing. That becomes the main factor that forms the community's future development until the middle of the 20th century. Within this time interval, the Bulgarians have been in the same situation twice – at the beginning of the 19th century and after an agrarian

reform of Romania in 1921. Both times, we see a similar social feedback. The Bulgarian settlers bring their marriage model that is characterized by proportion 45 : 50 : 5. On the territory of Budzhak, this ratio transforms and by mid-19th century, the ratio is closer to 57 : 37 : 6. In 1924, it is 61 : 33 : 6. So the workforce necessity catalyzes the increase in the number of married persons.

The analysis of 1924 dedicated to the age characteristics of the Bulgarian population in Bessarabia shows slight restitution of the traditional model of population reproduction. It gets progressive features again. The percentage of children under the age of 14 grows because of it. The number of adults aged between 15 and 50, and a moderate increase is observed among the population group aged over 50. The explanation of it should be sought in certain endogenous tendencies: the events of 1914–1918 bring losses specifically to the adult generation and reflect on the other cohorts. In our opinion, precisely this determines a slight advantage of women over men in the society ($C = 96,9$). This situation should not be considered as typical and natural. The deviation is slight and reflects the action of mechanical external factors.

By 1930, the population of the Bulgarians who live on the entire Bessarabian territory is 163 726 people. During the 1930s, there is a rapid increase in birth rates among the Bulgarians. At the end of the decade, it is slightly decreasing. It provides a significant natural increase of population. The death rate remains significant. It means Bessarabian Bulgarians are already involved in the transition from the traditional to the modern demographic type of reproduction. Due to this, in 1941 the total population of the community has 180 407 people. In other words, for ten years it has increased a little less than 17 thousand persons or by 10% of the population in 1930.

The variability of the gender and age characteristics in the 1930s–1940s gives basis to identify two parallel models in demographic development of the Bulgarian community in Bessarabia: «progressive» and «stationary». The conditional point of bifurcation is the second half of the 1920s and the first half of the 1930s. Probably, it is connected with the economic stability of the society that is resulted from the transfer of land to private property, opportunity to modernize life activity and entering of the elements of urbanization in the rural community. The model features are observed until the middle of the 1980s.

After the accession of Bessarabia to the Soviet Union, for several years the local population is forced to overcome all that is happening in the rest of the Soviet Union territory in the following 30 years (collectivization, industrialization and cultural revolution). The movement and deportations of a big number of population from ethnic groups (Germans, Greeks, Tatars etc.), political and ethnic repressions, labor mobilization of wartime – it all leads to a population reduction in Bessarabia and its majority's dispersion beyond the territories of RSFSR, Kazakhstan, Tadjikistan and Romania. The collectivization of agriculture in Bulgarian villages is renewed in 1946. The destruction of the stable social structures in the postwar years is followed by famine and disorganization. The establishment of the collective and state farms in combination with other elements of the Soviet system creates a new social stratification in the Bulgarian village. The tragic events of the famine in 1946–1947 become an exogenous factor of significant demographic transformations of the Bulgarian community.

First, it is important to mention that the events of famine are illustrated by an increase in the overall death rates by almost 6 times compared to the data for 1945. The children and the elderly are the most vulnerable cohorts of the population. In 1946–1949, the children's

mortality increases nearly tenfold and approaches 133‰. The substantial shrinkage of the group aged over 50 during 1946–1947 is reflected in the next years' rates. Until 1966 the average rate is 3,1‰. Another natural consequence of famine is the substantial declining birth rate to a record 12‰. These transformations and low birth rates during the wartime and postwar years lead to the deficit of women of reproductive age during the '60s and '70s and, consequently, to a decreased birth rate. In 1959, 132 974 Bulgarians are registered on Budzhak territories of the USSR. The difference compared to the data of 1941 may be explained by the artificial allocation of territorial enclave between two states – Ukrainian and Moldavian SSR. Though a particular number of these 47 433 persons illustrates the demographic loss in the 1940s. Because of famine, the Bulgarian community of the South Bessarabia within the USSR conditionally loses 18–19 thousand of people (considering the unborn children because of the loss of reproductive population).

The period of social turbulence in the 1940s resulted from Sovietization makes important allowances in the life of Bulgarians in South Bessarabia. Some factors, which had a considerable influence on society's life just a few decades before, lose their importance. The attitude of the Soviet government to religion almost completely reduces the influence of priests in society. The collectivization causes the transformation of fundamentals of family economics and a shift in emphasis towards egalitarianisation of the relationships in it. The statutory minimum marriage age – 16 years for girls and 18 years for boys, leads to a substantial decrease in the number of married people under the age of 19. The rural household registers of 1949 illustrate the changes in family structure as a consequence of famine in 1946–1947. It is determined by a decrease in the number of all types of households except for the simple descending and extended families. The last one is the type of family where there is no fathers' generation, but there is grandfathers' one. These changes are also reflected in the numbers of members in a Bulgarian family – 4,4 in 1949.

The statistical data and analysis of the age and gender pyramid for 1966 mean the significant birth rate increase during the 1950s. It is connected with some stabilization of community life and realization of the potential that is postponed for a while because of insecurity in the 1940s. However, at the end of the fifth decade, girls who were born in the 1940s come to a fertile age that leads to the beginning of the gradual birth rate decrease that lasts until the end of the researched period. If the overall summary and age-specific birth rates demonstrate the consistent tendency for decrease, the death rates have some amplitude fluctuations that begin from the increase in the interval between the years of 1966 and 1985.

Within the 1950s and 1960s, the appearance of more opportunities for studying at the secondary specialized and higher educational establishments and active military service in the Soviet army prolong the interval of youth life before marriage. The egalitarianisation of society leads to an increase in the number of widow-like representatives in the group who refuse to re-marry. The gender ratio is reflected in the increase of the number of people who have never been married (the number of women in this cohort is three times more than the number of men). Therefore, all these changes cause the transformation in the family structure, an increase in the number of single persons and a gradual decrease in the average size of a family.

By 1970, there are 143 443 Bulgarians in Budzhak. Comparing the average and actual rates of natural increase according to the data of the All-Union population census in 1970, we detect the difference of 16,6‰. Such a rate is hardly falling within the scope of an arithmetical

mistake and it illustrates the mechanical migratory movements of the population. Let us suppose that 16 persons out of a thousand reflect the beginning of resettlement from village to the city and other regions of USSR, which greatly increases after 1974.

The third period of demographic transformations of the Bulgarian community in South Bessarabia begins from the middle of the '70s of the 20th century and lasts hitherto. Its main characteristic is the second demographic transformation resulted from the substantial surge in migration. The historical record of events of this time is divided into two stages. The first stage covers the interval up to 1991 and is connected with increasing mobility in the Bulgarian village of the '70s and '80s. It is a consequence of the passport system reform. The issuance of passports and appearance of the opportunity to move freely around the country leads to the beginning of the mass migrations from villages to cities. The declaration of independence of Ukraine in 1991 defines the second stage, where the Bulgarian group is changing under the impact of the general globalization processes, transformations of the social and economic system and substantial enhancement of either internal population mobility or migrations beyond the state.

During 1970–1985, a Bulgarian family is developing in the conditions of stabilization of economic health, when economic and social opportunities of its members, especially of the younger generation, substantially improve. The important feature of processes in the Bulgarian family at this time is the end of the creation of new generation of Soviet citizens whose all walks of life, including the internal family relationship, are as close to the Soviet ideological norms as possible. At the same time, there is an increase of paces and the scope of migrations to cities and rural community loses the integrity of the social and cultural complex.

The soviet urbanization substantially improves among the Bulgarians of Budzhak after 1974, when all inhabitants of villages get passports. It leads to the resettlement of a big part of the Bulgarians from village settlements to cities of Odessa region and beyond. Specifically the significant migration out of Budzhak explains the decline of the Bulgarian population between 1970 and 1979 by 12150 people. The rural household registers of village councils, which we have analyzed, point to the average 15‰ of the natural increase per year during the '70s of the 20th century. Thus, in 1979, the number of a group had to be larger by 20 thousand. Thus, the scale of reduction of the Bulgarian community may be estimated at 30–32 thousand people. The intensity of migration processes peaks in the second half of the 1970s. It is vividly reflected in the gender and age pyramid of the group for the year 1995. The calculated demographic loss also includes the Bulgarians that assimilate in the development of a Soviet individual. It is very hard to imagine the scale of this process, but it appears to be very powerful. The resettlement to cities continues during the 1980s. It explains the fact that in 1989, the Bulgarian community of Bessarabia has 138 686 people, in other words, it increased only by 7393 within a period of 10 years. However, the average rate of natural increase in the mid1980s is 10,3‰. Identifying the level of urbanization, we can estimate it at 5% annually. Thus, during the 1980s, the group of Bulgarians in Budzhak decreases by approximately 10 thousand people due to migrations outside the region and mechanisms of identity change.

By 1985, the Bulgarian community of the South Bessarabia completes the transition to the stationary model of a population demographic structure. This transformation demonstrates the decrease in the birth and death rates and leads to a shift in the gender and age structures, a substantial decline in the percentage of children's generation, and an increase in the number

of those aged over 50. Due to the distribution of the absolute measures between the cohorts, the percentage of working population is slightly decreasing. The variability of proportions for selected communities allows to identify asynchrony of transformations and to state that a part of the Bulgarian group transforms into a regressive demographic structure.

The tendency for the birth rates decrease is initiated in the beginning of the '60s and is observed during the '70s and '80s. The overall birth rates decline up to 16‰ per year. The overall death rates at this time demonstrate a moderate increase at the beginning of the '80s and a gradual decline throughout the decade. In 1991, the rate is 5,2‰ and hitherto it is the lowest ever since. The substantial emancipation of the female half of the society directly leads to the modification in the proportion of marriage cohorts. The number of people who have never been married is growing.

Ukraine's declaration of independence separates the beginning of the new modern stage of demographic transformations of the Bulgarian community in the South Bessarabia. The changes in the social and economic system, which began from announcing the agrarian reform and establishing the market relations back in the years of the Soviet Union, do not come to a completion within the 30 years. The biggest changes take place in the organization of economic behavior of the rural population, which loses the opportunity to adapt to new market conditions and becomes mostly rural proletariat. The destruction of social structure and social infrastructure in the village leads to the rise of sentiment regarding migration.

The increasing mobility of the working-age population results in fertility decline in the village and a change of rural people's social structure towards a decrease of a village's labor force, radically changing directions and forms of cultural transmission in ethnic centers. The family structure is changing and the system of marriage benefits is transforming. There is an economic destruction and social reasons for endogamy. The social and status functions in the systems of gender and age groups are changing. The social and economic opportunities of women and youth are transforming. At the same time, household and subsistence economy remains as a factor of the anti-crisis economic behavior. In the condition of an unstable social and economic system, the kin and neighborhood ties retain in the form of informal social networks.

In 2001, the Bulgarian group consists of 129 023 people. The decline of an ethno-cultural group by 9663 persons between 1989 and 2001 illustrates both the results of urbanization and migration and the tendency for depopulation, which has been rising in the 1990s. The last one is less among the Bulgarians in Budzhak than in the whole of Ukraine.

The tendency for a decline in fertility leads to the rate of 9‰ in 2015, which is at its lowest for the entire history of the community. The analysis of the annual fertility shows that in 2015 the number of children who came into the world is 4 times less than in 2014. Obviously, we are facing a sharp decline in fertility due to the beginning of the new period of social turbulence related to the Revolution of Dignity, the start of ATF and economic crisis in Ukraine. Since 1991, there is a gradual increase in death rates. Only after 2001, the mortality starts to dominate fertility inside the Bulgarian community of Budzhak. This negative tendency may be explained by the loss of the reproductive age people as a result of different Bulgarians' migratory movements outside the region and, consequently, by the decrease of the potential of fertility in the group. Moreover, the resettlement to the cities of a region enhances (for example, almost one-third of the entire Bulgarian community of

Bessarabia moves to Odessa). However, the geography of customary migrations changes. In particular, the direction to conditional re-emigration and «coming back» to Bulgaria turn out to be powerful reasons (e.g. labour, seasonal, educational etc).

The transformations are vividly illustrated in the dynamics of a family's changing structure between 1995 and 2015. The average number of members in a family decreases to the rate of 3,6, which is the lowest for two centuries. The percentage of single people becomes record-breaking because of the migration process. The number of families, which consist between 4 and 5 persons, substantially decreases as a consequence of fertility decline. However, it is possible to mention the stability of extended families, which in our opinion is a result of two tendencies. On the one hand, the national social policy to support large families and families of the guardians facilitates the appearance of multiple family households. On the other hand, the spread of influence of many numerous Baptist thoughts and bans of contraception according to faith causes the emergence of large families.

At the current stage, there is a second demographic transition. If the first transition is caused by the improvement of social infrastructure and life activity circumstances, the modern one is connected with the mechanical movements of population. Not less than a third of the total number of the group chooses the migration strategy for their own life. There are resettlements of different types: from seasonal-temporary to permanent. Due to this factor, the present-day population of Budzhak demonstrates the tendency to transform the demographic structure from stationary to a regressive type. The transition is expressed by the decrease in the percentage of children by 14,4% in 2015 and cohorts of the working age people by 49,9%. It is also reflected in a substantial increase of elderly people by 35,6%. If considering the fact that a big part of the population is formally registered in villages but actually lives in cities, the proportion of cohorts in 2015 is likely 10 : 45 : 45, hence the population structure may be characterized as regressive.

The analysis of historical models of demographic transformations of the Bulgarian community in South Bessarabia demonstrates the stable algorithm of adapting to the conditions of social, economic and political transformations. Within two centuries, the family structure has been changing due to outside influence, taking on simple or complicated forms, optimal for its existence and development. The group response to the challenge of modern time points to the state of demographic depression, significant depopulation of Bulgarian villages and high intensity of assimilation processes in cities. At the same time, the continuing operation of mechanisms of a dialogue between generations, particularly the retaining of the Bulgarian language as Mother's tongue, understanding and constant emphasis to children and youth about their Bulgarian ethnicity are clear enough. All these factors prompt the conclusion that despite the recurrent demographic loss, the Bulgarian community of South Bessarabia will be able to confront assimilation and endure for a very long time.

**ДЕМОГРАФСКИ ТРАНСФОРМАЦИИ
НА БЪЛГАРСКАТА ОБЩНОСТ
В ЮЖНА БЕСАРАБИЯ
(XIX – НАЧАЛОТО XXI ВЕК)**

Резюме

Кара О. Д. Причастіе. 2004, полотно, олія.

Демографската ситуация, нейният потенциал и рискове за бъдещето са една от най-популярните теми в Украйна. Тя се актуализира в различни проекции на социалната практика, продуктивно и манипулативно се обсъжда на ниво професионална общност. В този контекст, на съвременното обществено мнение се представят обещаващи прогнози за бъдещето на страната и нейните граждани. Наред с това, поради известна липса на адекватни източници и почти никакви сигурни инструменти, подобни теми не се развиват в ретроспекция. За съжаление, историческата демография остава в периферията както на академичната, така и на социалната дейност.

В тази изследователска област е важно да се създаде ефективно моделиране на демографските процеси в миналото. Убедени сме, че прибягването до опита от развитието на населението в предишни етапи от човешката история ще позволи по-задълбочен анализ на настоящото състояние, неговите характеристики и ще подобри възможностите за научно прогнозиране, ясно ще очертае съвременните и бъдещите тенденции.

Друг аспект от актуалността на нашата тема са хоризонтите на етнокултурното многообразие в Украйна. Съвременното украинско общество, както и по-голямата част от света, изпитва влиянието на нарастващия мултикултурализъм – интегрална комбинация от разнообразни социокултурни модели в пределите на обща държава, единен конструктор от общности с различен етнокултурен опит от собственото си минало.

В контекста на посочените социалнозначими въпроси изследователският интерес към югозападната част на Южна Украйна, която е една от проблемните области в историографията, е напълно релевантен и навременен. В разглеждания исторически и етнографски регион (Буджак, Бесарабия, Придунавие), чието население не е еднородно, съществува обособена общност от българи, притежаващи двувековен опит във възпроизвеждането на своята културна идентичност. Изучаването на този специфичен вариант на културата ни обогатява със знания за многоизмерността на украинското общество.

«Въведението» мотивира избора на темата, обосновава нейната актуалност, подчертава степента на развитие на проблема, определя целта, задачите, предмета и обекта на изследването, очертава хронологичните и териториалните граници на работата.

Първият раздел **«Историография на проблема, изворова база и изследователски методи»** представя състоянието на изследванията по темата, дава описание на използваните източници и дефинира теоретичните и методичните принципи на изследването.

Подраздел 1.1. **«Историография на въпроса»** представя анализ на научните изследвания, отнасящи се до българите от Бесарабия. Проблемно-хронологичният подход и историко-етнографският анализ на историографската основа ни позволява да разграничим три периода по типични белези. Към първия от тях – от началото на преселването до края на XIX век, принадлежат трудовете на: П. Задерацки, А. Скалковски, П. Кепен, А. Зашчук, А. Клаус и др. Изследванията от този период се характеризират с описателно-компилативни методи за представяне на емпиричния материал. През втората половина на XIX век бесарабско-българските сюжети се разглеждат в контекста на земската, фискалната и военната статистика. Българите в региона са представени като социалноспецифична група от населението по своите формални и количествени

показатели. Характерът на предоставения материал дава възможност работите от този период да се използват като обект на историографски анализ и като елемент от изследователския корпус на изследването.

Вторият период – изследването на етнокултурните особености на групата – започва условно в края на XIX – началото на XX век. През този период се явяват специализирани научни трудове, посветени на българите от Бесарабия, сред които по-съществени са тези на Й. Титоров, В. Алексеев, Н. Державин. Истинска регионална енциклопедия е публикувана от Л. Берг. В периода от 1950 г. до 80-те години на XX век трудовете на С. Бърнстейн, Л. Маркова, Л. Демиденко и Е. Хаджиниколова въвеждат в научен оборот широк кръг източници относно етническата култура на бесарабските българи. Съставен е и «Атлас на българските диалекти».

Изследванията на Я. Гросул, И. Мещерюк, В. Кабузан, Е. Дружинина, И. Анцупов, В. Зеленчук, посветени на социално-икономическото развитие на Бесарабия, поставят основата за изучаване на социалната история на Южна Бесарабия и стоят в началото на проучванията върху семейството и семейните отношения като социална институция.

Третият период в историята на изследването на българското население в Бесарабия започва през 90-те години на XX век. Той е свързан с развитието на българските центрове в Кишинев (Република Молдова), Одеса, Харков, Запорожие и други украински градове. Специални изследвания на процеса на формиране на българската диаспора като цяло и на мрежата от български центрове в Северното Причерноморие са трудовете на: М. Станчев, С. Дойнов, Е. Белова, Т. Бонева, В. Наулко. Историческата и етнографска оригиналност на групата е изследвана от: И. Грек, И. Думиника, В. Милчев, С. Новаков, Н. Русев, Н. Червенков, Е. Челак, Д. Хайдарли.

Трудовете на членовете на Одеското научно дружество на българистите Ю. Брейтман, А. Пригарин, И. Пушкив, А. Шабашов са фокусирани върху изучаването на спецификата на социокултурните особености на групата на бесарабските българи. Изучаването на тяхната социална история и семейни структури става обект на кандидатската дисертация на М. Филипова (Кляус). През първото десетилетие на XXI в. започва системна работа по установяването на изходните точки за преселване на българите от османските балкански територии към Бесарабия.

Анализът на историографията налага извода, че социалната история на българското семейство в Южна Бесарабия е проучена фрагментарно, а това изисква систематичен анализ, за да се създаде цялостна картина на развитието на семейните отношения, на които за първи път се посвещава настоящото монографично изследване.

В подраздел 1.2. «Преглед и характеризирание на източници» се определя евристичния потенциал и критично се анализират различните видове данни, съдържащи се в законодателството, счетоводните и статистически материали, военната статистика и интервютата за устна история.

Най-информативната група доказателства е представена от масови източници, които предоставят възможност за възстановяване на процесите в семейството и позволяват да се изградят количествени модели. Първата подгрупа включва списъци с преселници за 1811 г., 1816 г. и 1818 г. и данни от преброяването през 1835 г., които създават систематичен запис на информация за броя на откъднунавските преселници. Тези материали предоставят възможност за проследяване както на динамиката на естествения прираст

на населението, така и на миграционните процеси. Ревизиите от 1850 г. и 1859 г. стават логично продължение на преброяването от 1835 година.

От гледна точка на историческия и демографски анализ е важно да се включат военни статистически изследвания. Те съдържат информация за населението, неговите социално-възрастови и полово-статусни структури, както и за домакинствата. Описанията на М. Дараган (1849) и А. Зашчук (1863) предоставят значителни фактически данни за историята на населението на Бесарабия.

Материалите за межкултурен статистически анализ съдържат списъци на жители на български села (Чешма-Варуита, Импуцита) от 1863 г., които се появяват след прехода на Южен Буджак към Княжество Молдавия през 1856 г. Те се съхраняват в комуналното управление «Измаилски архив». Подобен формуляр се използва за съставяне на списъци на жителите на Буджак, станали румънски граждани през 1924 г.

След 1940 г. в Буджак се разпространява съветската счетоводна система. Специално място в нея заемат общинските регистри, които дават възможност за възстановяване на състава на семейството, неговата форма и за проследяване на личната му история. Извадката, използвана в изследването, е съставена въз основа на данни от регистри от селата Главани, Задунаевка, Виноградное, Нови Трояни, Дмитровка и обхваща периода от 1941 г. до 2015 г. Като уникален източник, общинските регистри позволяват да се реконструира историята на отделните селски семейства на регионално ниво и да се осигури систематичен анализ на типични демографски процеси.

Ценна демографска информация намираме и в църковните записи. Изследването представя анализ на материалите от метричните книги на българските колонии Карагач, Ташбунар, Импуцита, Еникьой, Кубей, Нови Трояни, Главани, Задунаевка, Чийшия, Кайраклия, Каракурт, които обхващат периода от 1812 г. до 1850 г. Метричните книги от втората половина на XIX – началото на XXI век са представени от coloniите Карагач, Импуцита, Чешма-Варуита.

Придобиването на характеристиките на държавна структура от Руската православна църква през XIX век води до бюрократизация на църковните документи. Свещениците водят «Изповедална информация», която съдържа лични данни за българските преселници, подложени на ритуала на изповедта. Изповедалните книги на coloniите Импуцита, Чешма-Варуита, Чийшия през 1825 г., coloniите Кайраклия, Ташбунар, Бановка, Чешма-Варуита през 1880 г., Чийшия, Калчева, Чешма-Варуита през 1915–17 г. дават богат емпиричен материал за личния състав на семейството, пола, възрастта и структурата на поколенията, социалния статус на семейството.

Официалните статистически описания са важен набор от източници със значителен евристичен потенциал. В изследването са включени материали от: руското преброяване на населението от 1897 г.; румънското преброяване от 1930 г.; преброявания от съветския период през 1959 г., 1970 г., 1979 г., 1989 г.; преброяването на населението в Украйна през 2001 г. Такива статистически източници позволяват да се осъществи количествен анализ на демографските процеси (динамика на браковете и разводите, ражданията и смъртните случаи).

По този начин комплексът от счетоводни и статистически документи ни позволява да проследим моделите и тенденциите в развитието на българското семейство, да определим факторите, влияещи върху типологията, структурата и динамиката на промените

в семейните отношения през периода от XIX век до началото на XXI век. Други видове източници – законодателни актове, устна история и етнографски материали – се използват като помощни материали.

Представителността на изворовата база създава възможност за научна рефлексия и цялостен анализ на трансформацията на структурата на българското семейство в контекста на социално-демографските промени през определения исторически период.

Подраздел 1.3. *«Историко-антропологичен подход и методи на работата»* подчертава основните принципи на изследването (историзъм, количественост и системност), генерирани чрез научните методи, формирани в рамките на историческата антропология и нейните подразделения: социална история, ежедневна история, нова демография и т.н.

Конкретните демографски категории на анализа се базират на основните методични принципи за изучаване на движението на населението и неговите компоненти. Като цяло е важно демографските процеси да се разбират като двойствен аспект на историческото минало: като резултат от процеса на социално развитие и като потенциал за бъдещето. Основните за нашето изследване теоретични и методични подходи за изучаване на семейните структури са представени в трудовете на: Т. Зелдин, П. Ласлет, Дж. Хайнал, О. Ганцкая, М. Тодорова. Въз основа на този опит се формира работната хипотеза, според която: за българската общност в Бесарабия е характерен «преходен» социокултурен тип на възпроизводство на населението, който притежава характеристиките както на аграрното, така и на градското общество.

Продуктивните принципи на качествения анализ се основават на техниките за анализ: перспективни (когато дадено събитие или процес се възприема като потенциал за разнообразни възможности за по-нататъшно развитие) и ретроспективни (когато се търсят обяснения за съществуващи явления чрез идентифициране на важни фактори в миналото).

Специфична особеност и сериозно предизвикателство в процеса на работа представлява анализът на съдържанието на голям и несистематизиран материал, необходим при изучаването на въпроса. Изследването използва ясно правило за надеждно фиксиране на търсените характеристики (принципът на формализация) – съвкупност от всички формални социално-демографски качества на индивида по отношение на връзката му с подобни в семейството/териториалната общност. Проверката на честотата позволява да се обобщят тези индивидуални качества в диахронни и синхронни перспективи, като се вземе предвид честотата на проявите (принципът на статистическата значимост). При обработката на материала са използвани методите на статистическия анализ, които придобиват своето продуктивно разпространение в изследователски източници и история: корелация, дисперсия, регресия и клъстерни варианти на статистическо обобщение, а също и подреждане на емпирични данни. Екстраполирайки методическия опит на историческата информатика, е възможно да се идентифицират и опишат основните модели на процесите на историческо и демографско развитие на българите от Бесарабия през XIX – началото на XXI век.

В заключението към първия раздел се посочва, че въпреки традиционния академичен фокус върху описанието и анализа на статистиката относно българското население на Бесарабия, проблемът с изучаването на демографските процеси и функционалните структури на българското семейство не е бил предмет на цялостно изследване,

но е представен достатъчно обективно в съответствие с историческите и социално-политическите процеси. Натрупаният набор от авторски материали и други източници дава възможност за провеждане на систематично изследване на българското семейство в Бесарабия.

Във втория раздел **«Българската диаспора от Южна Бесарабия през XIX – началото на XXI век»** се разглеждат основните етапи от етнокултурната история на общността. Тя започва със сюжетите на нейното формиране в раздел 2.1. *«Масова българска колонизация на Южна Бесарабия. Средата на XVIII век – 1835 г.»*.

Въпреки споменаванията за българите от Бесарабия през XV век, основните миграции започват в средата на XVIII век и едва от началото на XIX век може да се твърди за появата на референтна група от населението на региона, живееща в отделни селища. Преселването на българите е резултат от социално-икономически и политически процеси, протичащи в балканските владения на Османската империя. Освен това катализаторът на процеса е демографската политика на Руската империя спрямо християнското население на Балканите.

Процесът на формиране на група българи в Бесарабия протича на три етапа, началото на които съвпада с руско-турските войни от XIX век. Първият етап започва по време на войната от 1787–1791 г. Българите от първата вълна (около 200 семейства) са наричани от преселниците от следващите вълни «тукани», т.е. «местни». Вторият етап от формирането на групата е обусловен от социално-икономическите последици от войната от 1806–1812 г. Това е период на масово преселване на християнското население в Бесарабия, когато етнодемографската ситуация в региона се променя радикално. Към 1819 г. в Бесарабия живеят 2294 семейства на дългогодишни преселници и 4238 семейства, пристигнали след 1806 г. Третият етап от масовото преселване на българите в Бесарабия е причинен от събитията по време на Руско-турската война от 1828–1829 г. В резултат от това в Буджака се заселват около 25 хиляди българи, които идват предимно от южните балкански райони (областите Сливен и Ямбол).

Всъщност през 1835 г. българската колонизация на Южна Бесарабия е завършена, въпреки че по-късно продължават единични случаи на преселване на българи в Буджака.

В подраздел 2.2. *«Адаптиране на българската общност към новите условия в Южна Бесарабия през първата половина на XIX век»* се разглеждат процесите на адаптация на преселниците към условията в Бесарабия: към новата политико-административна, географска, икономическа и етническа среда. Особеността на процеса на адаптация се дължи на нисък социален статус, икономически и културни фактори. Статутът на «отвъддунавските преселници», предоставен през 1819 г. с императорски указ, законово включва набор от «права и предимства», като дава на етническата група социален статус и икономически привилегии, което до известна степен засяга запазването на етническите граници на общността.

За управлението на българските колонии са създадени нарочни институции: специална администрация към «Службата на чуждестранните преселници от Южна Русия», Комитет за настойничество на чуждестранни преселници от Южноруската империя (1818 г.), който едновременно представлява и регулира правата на българското население в Руската империя; образуван е колонистки Буджашки окръг (1819), който обхваща териториите на окръзите Измаил, Акерман и Бендери.

Социалното и имущественото състояние на българските колонисти по време на преселването не е еднородно, което се проявява във формирането на различни стратегии за взаимодействие с членове на други етнически групи. Значителен брой български селища имат смесен етнически състав и това може да се обясни с факта, че колонии се създават на базата на съществуващи селища; заедно с българите се преселват представители на други народи, като сърби, гърци, цигани и други; постоянно проникват имигранти от различни страни в българските селища. В статията са представени специфичните процеси на конвергенция и дивергенция в рамките на българските колонии, които обясняват трансформацията на колонии от «отвъддунавски преселници» в мрежа от «български» селища от типа анклав-кълстер. Тази система се проявява на две социално-териториални нива: на ниво селска общност в населените места и на ниво регион.

Българското семейство от Южна Бесарабия достига своите максимални размери в средата на XIX век под въздействието на външни фактори и в резултат от репродуктивното поведение на общността, които водят до възприемането на оптимални форми на функциониране на семейната организация на групата.

Подраздел 2.3. *«Перипетии от историята на българската диаспора. 1856–1944 г.»* разглежда основните теми, свързани с етнокултурното развитие на българската група по време на постоянните обществено-политически трансформации на територията на Бесарабия. Според Парижкия договор от 18 март 1856 г. южната част на Буджак е отстъпена на Княжество Молдавия. Този период продължава до 1878 г. През 1861–62 г. се наблюдава мощна миграция на българи от Бесарабия към Северното Приазовие. Но в резултат на Руско-турската война от 1877–1878 г. България получава независимост и Русия си връща част от Бесарабия, загубена през 1856 г. Българските колонии се оказват в единно обществено-политическо пространство.

Българското село през XIX – началото на XX век се характеризира като затворена ендогамна общност със специфична моноетничност на брачните отношения. В същото време културата на бесарабските българи в по-голямата си част не надхвърля домашния бит и се предава на следващото поколение на ниво семейни и междусемейни връзки.

През последните десетилетия от съществуването на Руската империя жителите на българските колонии имат статут на селски собственици. Българските селяни са подчинени на местните власти – провинциални и окръжни, но се запазва възможността за формиране на общини на базата на бивши колониални окръзи. Аграрната реформа от 1906 г. ускорява социалната диференциация и се предоставят възможности за свободна миграция. Това води до появата на селища, основани от жителите от старите български села в Бесарабия.

През 1918 г. Бесарабия става част от Румъния. Между 1918 и 1944 г. българските села в Южна Бесарабия са разделени между четири окръга: Тигински, Измаилски, Четатеалбски и Кахулки. През 1921–1924 г. в резултат на поземлената реформа българите получават земя в частна собственост. През 20-те и 30-те години делът на обезземлените селяни и наематели в бесарабските български села непрекъснато нараства, а социално-икономическата разлика между малките и големите стопанства става още по-голяма. По същото време приключва формирането на социалната прослойка, която в СССР ще се нарича «кулаци».

В подраздел 2.4. «Съветският период в историята на българите в Буджака. 1944 – 1991 г.» разглежданият времеви отрязък се характеризира с нарастване на градското население за сметка на селското, разрушаването на икономическия и културен комплекс, загубата на значимост на традиционните социални структури, значителната асимилация и модернизация на културата.

След присъединяването на Бесарабия към СССР местното население трябва да изпита за няколко години всичко, което се случва в останалата част от Съветския съюз в продължение на 30 години (колективизация, индустриализация и културна революция). Промяната в етническата ситуация в региона се влияе от репресиите и глада от 1946–47 г., загубите от които в цяла Бесарабия се изчисляват от 152 хиляди до 200 хиляди души. През 1946–1949 г. в българските села е подновен процесът на колективизация. Въвеждането на колективни и държавни стопанства, в комбинация с други компоненти на съветската система, създава нова социална стратификация в българското село.

През 70-те и 80-те години на ХХ век миграционната активност в българските села се увеличава в резултат от реформата на паспортната система. В периода от 1970–1985 г. българското семейство се развива в условията на стабилизиране на икономическата ситуация, когато икономическите и социалните възможности на членовете му, особено на младото поколение, значително се подобряват. Важен признак на процесите в българското семейство по това време е завършването на формирането на ново поколение съветски граждани. В същото време темпът и обемът на миграцията към града нарастват, а селската общност губи целостта на социално-културния комплекс.

Подраздел 2.5 «Българите от Бесарабия в независима Украйна. 1991–2015 г.» представя анализ на най-новите тенденции в етнокултурното развитие на бесарабските българи. Процесът на институционализиране на нови държави в постсъветското пространство определя следващото разделение на българите от Бесарабия между две държави: Украйна и Молдова.

Трансформацията на социално-икономическата система, която започва с обявяването на аграрна реформа и въвеждането на пазарни отношения, остава незавършена през последните 30 години. Унищожаването на социалните структури и обществената инфраструктура в селските райони води до засилване на миграционните настроения.

Нарастващата мобилност на трудоспособното население влияе върху спада в раждаемостта в селските райони и промените в социалната структура на селското население в посока на намаляване на работната сила, коренно променяща посоката и формата на културна трансмисия в етнически обособените райони. Структурата на семейството се видоизменя, системата на брачните предпочитания се трансформира, икономическите и социални причини за ендегамията се унищожават, социално-статусните функции в системата на пола и възрастовите групи се променят, социално-икономическите възможности на жените и младите се преосмислят. В условията на нестабилна социално-икономическа система семейните и съседските връзки остават в рамките на групата под формата на неформални социални мрежи.

Радикалните геополитически сътресения водят до трансформация на взаимоотношенията между българската група в Бесарабия и България, изискваща преосмисляне на националната стратегия за развитие. На нивото на диаспорните мрежи, започнали своето разрастване в Украйна в момент на национално възраждане на българите, социалният

капитал на групата се проявява като елемент на корпоративна култура, който насърчава мобилността на индивидите.

Заключения към втория раздел: Социокултурният ресурс на бесарабските българи през XIX–XXI век демонстрира уникалния адаптационен потенциал на основните социални структури: семейство, домакинство, селска общност.

Раздел 3 «**Демографски фактори на естественото движение на население**» е посветен на анализа на факторите на ендемното възпроизводство на общността: раждания и смъртни случаи чрез разглеждане на съставните демографски категории.

В подраздел 3.1. «**Историческа и етнокултурна вариативност на раждаемостта**» понятията «брой раждания» и «раждаемост» са разделени. Ако първото означава абсолютен обширен показател за броя на хората, родени в определен интервал от време, то «раждаемостта» се свързва с интензивността на ражданията в конкретна историческа и етнокултурна среда.

Анализът на показателите за *общ (ОКР), сумарен (СКР) и възрастов (ВКР) коефициент на раждаемостта* (3.1.1) показва динамиката на репродуктивното поведение на българската общност в Буджака в протекание на два века. Тази информация отразява реакцията на общността под въздействието на ендемни и екзогенни фактори. ОКР установява съотношението на броя на ражданията през една година към средната популация на изследваната група. В резултат от това получаваме колебания от 61% – средно за първата половина на XIX век – до 9% през 2015 г. СКР характеризира средния брой раждания през предходните пет години спрямо средния брой жени. През 1818 г. една жена ражда средно от 9 до 10 деца (9,4), а през XXI век от едно на две (1,4). СКР отразява прехода от традиционен към модерен модел на възпроизводство на населението. ВКР взема предвид променливостта на ражданията по възрастови групи в репродуктивния контингент на жените. Така през 1818 г. за възрастовата група 25–29 г. тя е 356%, през 1946 г. – 146% и през 2015 г. – 36%.

Горепосоченият преход се разкрива чрез *плодовитостта на жените* (3.1.2). Променливостта на общото съотношение в контекста на историческата перспектива показва динамиката на промяната в броя на децата на българско семейство. По този начин броят на семействата с 4 деца през XIX век е 17%. За 1917 г. той е 14%, което отразява първия етап на демографския преход, за 1985 г. – 3,5% и за 2015 г. – 2,7%, като бележи втория етап на прехода.

Категорията, свързана с разкриване разбирането за процесите на раждане, е *възрастта на раждане на първото дете* (3.1.3). Изследва се чрез наблюдение върху промените в средната възраст на майката в условните поколения.

По време на преселването и заселването на българите в Бесарабия през първата половина на XIX век възрастта на раждане на първото дете е била доста ранна. Средно почти 3 от 10 жени (31,5%) раждат преди 18-годишна възраст. През втората половина на XIX век тези цифри спадат два пъти (15,7%) и през първата половина на XX век същите намаляват до 13,6%. Стесняването на диапазона на раждаемостта се улеснява от следните фактори: 1) социално-икономическа стабилизация и интензивно развитие на населението; 2) разпространение на медицински знания и подобряване на здравната инфраструктура. Тези условия определят прехода от традиционния начин на възпроизводство на населението към съвременния, където раждаемостта намалява. Ситуаци-

ята се променя драстично през 1966 г. Наблюдава се тенденция към друг демографски преход – през 2015 г. няма данни за раждания до 18 години.

Подобна картина разкрива *анализът на интервала между раждането на децата* в едно семейство (3.1.4). От гледна точка на историческата демография посочената категория отразява както биологични, така и физиологични фактори, както и техния културен «ориентир» под формата на социален мироглед и съответни практики.

През първата половина на XIX век този показател демонстрира естествената природа и се определя от периодите на лактация сред жените. Поради високото ниво на СКР обхващат на интервалите между ражданията е широк и включва 7–8 раждания на семейство. Сравнявайки интервалите между ражданията, ние отбелязваме тенденция към увеличаване на този показател през първата половина на XIX век. Стабилизирането му показател (3,1 години) се наблюдава не само през традиционния период, но и през втората половина на XX век: ако през 1966 г. е 3,4 години, то през 1985 г. е 4,1 години.

Изследването на *сезонността на ражданията* (3.1.5) предоставя широки евристични възможности в контекста на изучаване на процесите на секуларизация на обществото, неговия мироглед и социални норми. От четирите големи поста в православния календар, само два – Коледният и Великият пост – влияят върху сезонността на ражданията.

Признаци на трансформация показват данните за интервалите между раждането и кръщенето на деца. Най-често срещаната практика е да се кръсти дете в рамките на една седмица след раждането. В началото на XIX век почти 5% от момчетата и 3% от момичетата се кръщават на рождените си дни. Може да се предположи, че високият процент се влияе от детската смъртност, така че родителите се опитват да кръщават децата си по-бързо. През втората четвърт на XIX век броят на ранните кръщения намалява до 1,5%, половите характеристики се изравняват. Първата половина на XIX век демонстрира традицията на кръщаване на деца до 7-мия ден (50% от родените).

Опитите за идентифициране на историческата динамика на сезонността на ражданията показват, че към началото на XX век се запазват всички черти от първата половина на XIX век – условните средни месечни показатели са почти еднакви. Тенденцията да се балансира разпределението между месеците е незначителна – леко намаляване на раждаемостта през януари или февруари; увеличение на броя и показателите за май и септември. Установено е подобно разпределение за 1924 г., 1941 г. и 1949 г.

Вторият подраздел разглежда **«Промените в структурата и историческите особености на смъртността»**. *Общият коефициент на смъртността* (3.2.1) за първата половина на XIX век е 40,4‰. От 1851 до 1913 г. смъртността намалява от 39‰ на 32‰ (средно – 30‰).

В процеса на анализ на въздействието на историческите събития върху смъртността при българите от Бесарабия се разграничават «трагични» години, при които смъртността е един и половина пъти или два пъти по-висока от средната за XIX – началото на XX век. Такива са 1827–1828, 1830–1831, 1835, 1851 и 1877. Почти всички те съвпадат с появата и разпространението на инфекциозни епидемии от едра шарка, холера и др. Общият среден процент на смъртност и неговата динамика през 1940–2015 г. е 12,9‰, но тези средни стойности включват високи нива на екзогенна смъртност (например гладът през 1946–47 г.), което намалява степента на тяхната значимост и правдивост. В дей-

ствителност 4,9‰ по съветско време и 9,6‰ в Украйна след 1991 г. трябва да се считат за правилни.

Високата *детска смъртност* (3.2.2.) е един от трагичните феномени на социалната практика и почти до днес е важен знак за нивото на развитие на обществото. Нашите изчисления относно българските селища в Буджака през XIX – началото на XX век посочват годишна детска смъртност до 192‰, докато през втората половина на XX век е вече 38,8‰. Тези общи показатели са подробно описани за смъртността при неонатални (0-27 дни) и постнеонатални (от 28 дни до края на първата година) случаи. Неонаталната смъртност се разделя на ранна неонатална (първите 7 дни от живота, по-точно 168 часа) и късна (следващите три седмици от живота). Смъртността на новородените в българските колонии изглежда доста ниска или може би е резултат от несвършена регистрация в метричните книги. Фиксирането на постнеонаталната смъртност се среща по-често – 58,1% от случаите до 1 година.

Полово-възрастовата структура на смъртността е един от ключовите показатели (3.2.3). От общия набор от данни за смъртността в българските селища в Бесарабия през 1812–1859 г. 51,2% са мъже и 48,8% (686) жени. Най-високите нива на смъртност се наблюдават при деца под 4-годишна възраст – 55,2% от общия брой смъртни случаи. Фундаментални трансформации през втората половина на XIX – началото на XX век не се случват. Друга е картината на полово-възрастовите характеристики на смъртността през втората половина на 1940 г. Високите абсолютни нива са свързани с глада от 1946–47 г., когато общата смъртност се е увеличила повече от 10 пъти. Ситуацията отразява радикалните промени, които се случват в българското общество в Бесарабия като цяло и в частност в структурата на смъртността. Първо, общността най-накрая прави демографския преход към съвременен тип възпроизводство на населението. На второ място, причините за смъртността се променят: детската и женската смъртност по време на раждането, мъжките екзогенни, епидемиологични последици и т.н. намаляват.

След демографската стабилизация българската общност отдавна представлява преходен тип със значителна еkleктика: високата раждаемост остава, а структурата на смъртността придобива съвременни черти. На настоящия етап се стабилизира нов тип възпроизводство на населението и се формира нова полово-възрастова структура на смъртността.

Компонентният и факторен анализ на *сезонността на смъртността през XIX – началото на XX век*. (3.2.4) ни позволява да определим променливостта и редовността на разпределението на смъртността по сезони и месеци. Източниците за 1812–1850 г. разкриват пикове на болести и летални последици през януари-февруари и май. През тези месеци се отчитат една четвърт от всички смъртни случаи. Като цяло традиционното аграрно общество на българите показва тясна обвързаност на динамиката на смъртността с травматични събития и процеси, произтичащи от тяхната естествена жизнена среда: зависимост от природни и климатични цикли, минимални медицински грижи, високи рискове от ендогенна смъртност.

Сезонността на смъртността през съветския период показва традиционни характеристики за региона и групата. Въпреки променящите се практики за поддържане на общественото здраве, сезонността все още е свързана с естествени цикли, които определят смъртните случаи от сърдечно-съдови и инфекциозни заболявания. Структурата на

леталната сезонност на настоящия етап не се трансформира съществено. Това показва слабо ниво на културни отговори на обществото на природните предизвикателства.

Анализът на *причините за смъртността* (3.2.5) се фокусира върху изучаването на структурата на процесите и честотата на явленията, водещи до прекратяване на живота. Изследването на причините за смъртните случаи през първата половина на XIX век е затруднено в голяма степен поради липсата на възприета класификация на заболяванията. От 1812 до 1850 г. у българите от Бесарабия са регистрирани 38 причини за настъпване на смърт. Тези записи често са описателни, което усложнява сравнителния анализ с материалите от съвременния период. Изследването на метрични книги от XIX – началото на XX век идентифицира в писмена форма повече от 60 причини за смърт, като се наблюдава известна променливост: първо място сред фаталните заболявания се заема от инфекциозните болести; второ – респираторните заболявания; трето – заболяванията на храносмилателния тракт. Фундаменталната трансформация се дължи на прехода от народна към професионална медицина, който се случва през 1860–1950 г. Това значително променя структурата на смъртността, намалява основно някои от нейните разновидности, свеждайки до минимум останалите.

В заключенията към третия раздел се посочва, че възпроизвеждането на българската общност по време на нейното съществуване в Бесарабия е претърпяло последователно два етапа на демографския преход: първият започва през последната четвърт на XIX век в резултат на преодоляване на високата смъртност, което отразява намаляване на раждаемостта; вторият се дължи на намесата на екзогенни фактори в механизмите на естествената смъртност, което води до значителна промяна в структурата му през втората половина на XX век, и трансформацията на раждаемостта през 60-те години на XX век.

Раздел 4 «**Брак, семейство и домакинство**» обобщава информацията относно процесите на трансформация на социалните институции брак и семейство.

«*Семейното положение*» (4.1) в българската общност от Южна Бесарабия през първата половина на XIX век се трансформира под въздействието на нови социално-икономически и политико-административни условия. Преселниците носят със себе си модел на брак, който се характеризира със съотношение 45: 50: 5 (женени: неженени: овдовели). На територията на Буджака той претърпява трансформации, като към средата на века показателите приемат съотношение 57: 37: 6 и остават с леки колебания през втората половина на XIX – първата половина на XX век.

В периода 1940–1985 г. делът на женените мъже и омъжените жени намалява съответно на 55.5% и 57.2%. Тази тенденция продължава и достига своя връх през 1965 и 1985 г., когато почти две трети от мъжете и жените встъпват в брак. Анализ на ситуацията в началото на XXI век показва обратната тенденция: само 60,9% от жените и 56,3% от мъжете през 1995 г. са били женени, а до 2015 г. съответните цифри достигат 45,1% и 47,4%. Това е проява на глобалната криза на семейството, свързана с еманципирането на жената.

Категорията, която обяснява особеностите на семейното положение, е *честотата на безбрачие* (4.2). Според резултатите от анализа на данните за 1818 и 1825 г. отбелязваме, че и в двата случая броят на тези, които не се женят след 40 години, е минимален: 8% жени и 9% мъже. Безбрачието е свързано с изключителни обстоятелства. С незначителни колебания това положение се запазва до края на XX век. През 1985 г. безбрачието

при мъжете е 2,5%, а при жените 8%. През 2015 г. цифрите достигнаха 24% и 14% на хиляда сред мъжете и жените. Брактът губи своята социална стойност и престава да се разглежда като елемент на социална зрялост.

Сезонността на браковете (4.3) се разглежда в контекста на икономическите специфики и религиозния мироглед. Ежедневието на българското семейство през XIX век се определя от две групи фактори: 1) всички сфери на живота са тясно свързани със сезонните цикли на земеделието; 2) влиянието на православната църква с нейната система от религиозни норми, преплетени с нормите на обичайното право, които се възприемат като етнокултурни традиции.

През първата половина на XIX век съществуват две тенденции: 1) постоянно нарастване на дела на браковете, сключени през ноември и отчасти през октомври; 2) наличие на явления, в резултат на които границите на сезонност на браковете стават по-изразени. В процеса на адаптиране към новите икономически условия повечето колонисти започват да се занимават със земеделие, което причинява значителна промяна в сезонността на брака. Подобни тенденции могат да се проследят и в дните от седмицата, в които са насрочени сватби: в периода 1812–1825 г. повече от половината сватби са били във вторник; през 1827–1835 г. намаляват до 47,2%, а в периода 1839–1850 г. почти двойно се увеличават (до 81,5%). Материалите от метричните книги от 1851–1910 г. показват доминирането на вторник (64,8%) и септември-октомври (77,6%), в които виждаме резултатите от икономическата адаптация.

Средната възраст на първия брак (4.4) за момчетата през първата половина на XIX век варира от 20,1 до 20,3 години и 23,3 до 23,8 години за момчетата. В средата на XIX век ситуацията се променя незначително. Измененията са свързани с увеличаването на средния числен състав на българските семейства до 9,4 души. Намаляването на недостига на работна ръка в семейството води до отпадането на стремежа момчетата да се задържат възможно най-дълго в родителския дом. Брачната възраст на момчетата в края на XIX–XX век варира от 20,2 до 20,5 години и от 22,3 до 23 години за момчетата. През 1946 г. средната възраст за сключване на брак е 21 години за момчетата и 23,6 години за момчетата. В следвоенните години брачната възраст за мъжете намалява, а за жените се стабилизира до края на 60-те години. От средата на 80-те години на XX век разнопосочните тенденции в брачната възраст при мъжете и жените се запазват: при мъжете тя се увеличава до 23 години, а при жените намалява до 20,2 години. И едва през 2015 г. средната възраст за брак при последните нараства. Така брачната възраст на българите от Южна Бесарабия в продължение на два века остава почти непроменена.

Под «брачен пазар» (4.5) се разбира система от съотношения на броя на различните групи от населението, които са обвързани в брак. Състоянието на пазара се определя от броя, пола и възрастовата структура на потенциалните брачни партньори спрямо населението на територията. Когато брачният пазар е небалансиран, брачният кръг се разширява.

Селективният анализ относно XIX век показва, че четири пъти по-често се сключват бракове, при които младоженецът е от друго село, отколкото булката. Брачните пазари на ергените и на булките почти не съвпадат имат различни географски контури. Въпреки всеобщото твърдение за затворения характер на ендогамния кръг в българските колонии, виждаме, че над 17% от браковете се сключват с представители на други на-

селени места. Относно спазването на традициите на брачните пазари през ХХ век свидетелстват изчисленията от общинските регистри на селските съвети. Въпреки наличието на развита система за транспортни комуникации между селата и районния център, през втората половина на ХХ век екзогамни дуветнически бракове, както и в предишни периоди, се сключват предимно в микрорайоните с етническо взаимодействие.

Категорията *«различия в брачната възраст»* (4.6) е важна характеристика на патриархалните взаимоотношения и отразява обществените възприятия за традиционния характер на семейните групи. Съпрузите с разлика от 1 до 7 години съставляват повече от 90% от всички бракове. Подобна разлика в брачната възраст е типична за аграрните общества и е свързана с традиционния «недостиг» на момичета. От 1859 до 1924 г. се забелязва тенденция за стесняване на възрастовия диапазон на различията. Още през 1924–1941 г. брачни двойки с голяма разлика не се регистрират. В резултат на социално-демографските трансформации от втората половина на ХІХ – началото на ХХ век семействата, в които мъжът е на същата възраст или е по-възрастен от жената с не повече от 4 години, са абсолютно доминиращи.

Материалите от втората половина на ХХ–ХХІ век показват намаляване на дела на семейните двойки, при които съпругът е по-възрастен от съпругата си с повече от 10 години. Приблизително всяко 20-то или всяко 25-то семейство българи в Бесарабия принадлежи към такива групи. Но съществува и обратният вариант – при значителна част от съпругеските двойки жената да бъде по-възрастна от мъжа си. Процентът на двойки с разлика до 4 години варира от една трета през 1966 г. (28,3%) до една десета през 2015 г. (12,7%). От 1949 до 1995 г. са регистрирани семейни двойки, при които жената е с повече от 10 години по-възрастна от мъжа си.

Тези показатели са обобщени в раздела *«Българското семейство в контекста на историческото развитие на региона»* (4.7). Към 1811 г. 2,4% от семействата са домакинства на самотни хора, 10,6% от семействата са с неопределена структура, а по-голямата част – 87%, са прости семейства, 14% от които са семейни двойки без деца. Структурата на семейството се определя съобразно типологията на П. Ласлет. Високият дял на самотните мъже в репродуктивна възраст е отличителен белег на българските преселници. Това показва транзитното състояние на обществото. Впоследствие тази група намалява поради миграция или поради увеличението на браковете.

Предвид интервалите от време между преселванията и преброяванията от 1818 г. и 1835 г. и данните за 1811 г. и 1816 г., може да се отбележи, че структурата на българското семейство, пристигащо от Балканите в Буджака, е следната: самотните мъже в репродуктивна възраст са около 2%, делът на простите нуклеарни семейства е 80–85%, други 10% са сложни и братски семейства, а всички останали видове семейства наброяват до 1%.

В условията на анклавно пребиваване и ограничен земеделски фонд младите семейства се включват в родителското семейство, което приема сложни форми. При тази ситуация положителната демографска динамика води до увеличаване на броя на неразделените сложни семейства: 31% през 1835 г. и 35% през 1850 г. Забраната за разпределение на земята води и към увеличаване на дела на братските семейства до 20,8%. Друг показател за тези трансформации е ръстът на числеността на членовете в домакинствата. През 1811 г. средният брой на едно семейство е само 4,4 души, а през 1850 г. е 9,4.

В молдавската част на Буджака промените в семейната структура са свързани с преселването на българите в Северното Приазовие през 1861-1862 г. и появата на множество свободни земи. През 1863 г. дялът на нуклеарните семейства нараства до 54,8%. Процентът на сложните низходящи семейства остава значителен – 27,4%, разширените възходящи и колателарни – 10,2% и двата типа братски семейства – 7,1%. Информацията за 1863 г. очертава тенденцията на развитие през следващия половин век – броят на простите семейства се увеличава за сметка на другите видове.

В началото на 20-те години на XX век поради поземлената реформа на територията на Южна Бесарабия като част от Румъния започва нов цикъл на трансформация на семейните структури. Към 1924 г. са идентифицирани 94,3% нуклеарни семейства и 5,7% самотни домакинства. Не се установява наличие на друг тип семейство. През втората половина на XIX – началото на XX век българското семейство демонстрира способността да се самоорганизира и да променя структурата си, да се усложнява или опростява в зависимост от държавно-административната и икономическата ситуация.

Резултатът от поземлената реформа от 1921 г. е процес на постепенно понижаване на броя на нуклеарните семейства: простите домакинства намаляват от 94,3% през 1924 г. до 56,4% през 1941 г. Значителен процент (31%) от общия брой са сложни низходящи семейства. Усещайки недостиг на поземлени ресурси, българските семейства са принудени да отложат отделянето на синовете си за известно време.

Общинските регистри от 1949 г. отразяват промените в структурата на семейството в резултат на глада от 1946–47 г. Това води до намаляване на дяловете на всички видове домакинства с изключение на простите и разширени възходящи семейства. Последните са тип семейство, при което няма поколение родители, но с наличие на поколение баби и дядовци. Периодът на социална турбуленция през 40-те години на XX век се отразява в показателите относно броя на българските семейства. През 1941 г. 56,7% от всички семейства са включвали 4–6 души. Процентът на самотните хора показва наличие на спад, вариращ от 5,7% през 1924 г. до 3,3% през 1941 г. и 2,9% през 1946 г. Подобни тенденции могат да се наблюдават съответно при семейства с 2–4 души, докато процесите сред големите семейства имат различна посока. Идентифицираната двувекторна природа е следствие от демографските трансформации от първата половина на 40-те години на XX век под влияние на нарастващото имуществено разслоение, обезземляване на селяните и липса на социална стабилност.

Службата в съветската армия, образователната миграция на младите хора в градовете и търсенето на работа не са пълен списък от фактори, които определят демографското развитие на общността от средата на XX век. Сравнявайки структурните особености на семейната институция при българите от Южна Бесарабия през 1966 и 1985 г., трябва да се отбележи, че въпреки съществените промени в живота на групата в реалностите на Съветския съюз, трансформациите са почти незначителни. Единствената промяна е удвояване на дела на самотните хора.

Глобалните социално-икономически и технологични промени през XXI век подкопават стабилността на социалните структури, разрушават ендогамните общества и границите на брачните пазари, водят до нарастване на миграционната активност, променят традиционното отношение към институцията на семейството.

Масовото изселване на хора в репродуктивна възраст от селата в града влияе върху увеличаването на самотните хора от 6,5% през 1995 г. на 22,2% през 2015 г. При българите в Буджака се увеличават семействата без структура до 3% през 2015 г., а дялът на семействата с реорганизирана структура се утроява (6,1%). Статистиката показва намаляване на простите нуклеарни семейства от 54,2% през 1995 г. на 37,5% през 2015 г., както и при домакинствата, които също намаляват, но в по-малка степен (от 32,9% през 1995 г. на 28,6% през 2015 г.). Обобщавайки промените в началото на XXI век трябва да се отбележи, че трансформационните процеси на този етап имат прогресиращо деструктивно въздействие върху структурата на българското семейство в Бесарабия.

Изводите към четвъртия раздел посочват три периода, които демонстрират характерните трансформации на брака сред българската общност в Южна Бесарабия, където от традиционните форми с присъщо отношение към брака като важна социална институция се минава към преосмисляне на социалното значение на брака в едно егалитарно общество.

Раздел 5 «**Историческа динамика на възпроизводството на българската общност**» обобщава изследването на ниво реконструиране на полово-възрастовите характеристики и особеностите на движението на населението през XIX – началото на XXI век.

В подраздел 5.1. «**Устойчивост и мобилност на полово-възрастовата структура на населението**» се разглеждат важни структурни качества на българската общност в Бесарабия – възрастови и полови кохорти в историческата им динамика. Подобни характеристики се изучават в историческия и демографския контекст от гледна точка на резултатите от предишни процеси и потенциалните фактори за по-нататъшно развитие. Тоест те се анализират като последици от събитията и техните специфики.

Изследването се провежда в две версии според формалната и социалната класификация на кохортите. Първата се основава на разделението на възрастови групи с интервал на формиране през пет години, а втората – на деца и юноши (до 14 години), лица в репродуктивна възраст (15–49 години) и възрастни хора (50 години и повече).

Периодът от 1818 до 1835 г. се превръща в етап на изграждане на популационен ресурс, който се развива като българска етническа диаспора в Бесарабия. Неравномерното съотношение на половете сред поколенията хора в активна възраст води до солидарност между различните общности както в региона, така и с историческата Родина. Демографското развитие на българската общност от Южна Бесарабия през 1835–1850 г. следва пътя на самовъзпроизвеждането, без намесата на миграционни фактори. Общото увеличение на броя на групата от 1818 до 1850 е над три пъти (3,3 пъти). Това голямо за онова време нарастване отразява не толкова природните фактори, колкото механичните – преселването през 20-те и 30-те г. на XIX век. През периода от 1835 до 1850 г. общността е нараснала с около 50%. Очевидно е, че демографският потенциал на българската група в Бесарабия поддържа ефективни перспективи за реализация и растеж.

През 1861–1862 г. се осъществява мащабно преселване на българи от всички колонии в Северното Приазовие. Към този момент развитието на българската общност е под влиянието на държавно-административни и социално-икономически фактори в двете държави. В края на XIX – началото на XX век се наблюдава «демографски преход» към съвременен тип възпроизводство на населението. Българската общност през 1917 г. се доближава до стабилна версия на половата и възрастовата структура: процентът на де-

цата под 14-годишна възраст намалява до 32,2% поради увеличаване на дела на хората на възраст 15–49 г. – 58,9% и почти никаква промяна в дела на хората над 50 години – 12,9%. Важен фактор за формирането на такава възрастова структура е намаляването на смъртността. Полово-възрастовата пирамида на българите от Южна Бесарабия през 1917 г. е една от най-балансираните от повече от два века.

Анализът на възрастовите характеристики на българското население на Бесарабия през 1924 г. показва известно възстановяване на традиционния модел на възпроизводство на населението. Обяснение за това може да се намери в ендогенните тенденции. Събитията от 1914–1918 г. носят загуби за възрастното поколение и рефлектират върху други кохорти. Преглед на статистиката за 1941 г. показва връщане към ситуацията от 1917 г. – българската общност в Бесарабия отново демонстрира прогресивна демографска структура, съотношението между половете е типично за аграрните общества. През 1946 г. основните показатели почти съответстват на тези от 1941 г.

Вариативността на данните за 1947–1949 г. дава основание да се отличат два паралелни модела на демографско развитие на българската общност в Бесарабия: «прогресивен» и «стационарен». Стационарният модел е ясен маркер на демографския преход, достигайки през 1966 г. съотношение 26,9 : 52,5 : 20,6. Посочените разлики се изравняват не по-късно от началото на 1980 г. През 1985 г. имаме общност, за която процесът на преход към стационарен модел на демографската структура на населението вече е завършен.

На настоящия етап има друг демографски преход, свързан с механичното движение на населението. Поне една трета от общия брой българи избира за миграционни стратегии на живот – презаселване от различен тип. Преходът се изразява в намаляване на дела на децата до 14,4% през 2015 г., хората в активна възраст представляват 49,9% и значително увеличение се наблюдава при възрастните хора – до 35,6%. Предвид факта, че голяма част от населението е официално регистрирана в селските райони, но всъщност живее в градовете, вероятно е съотношението на кохортите през 2015 г. да изглежда като 10 : 45 : 45, т.е. структурата на населението може да се определи като регресивна. Тази ситуация се разкрива и в материалите относно половото съотношение. Голям спад се наблюдава през 2015 г. в дяловете на момчетата и момичетата, които стигат съответно до 7,5% и 7%. Процентът на мъжете и жените в активната възрастова група остава почти непроменен, а делът на възрастните хора нараства значително до – 16,7% за мъжете и 18,9% за жените.

Съотношението на групи фактори при възпроизводството на българската общност в Бесарабия през XIX – началото на XXI век е проследено в подраздел 5.2. **«Динамика на числеността, фактори и модели на прираст на населението»**. Основното разбиране за тези процеси е като съвкупност от естествени и механични (ендогенни и екзогенни) тенденции в движението на населението. Историческите и демографските реконструкции позволяват да се установи и опише нарастването на населението, да се анализират причините за това – въз основа на вътрешния потенциал или чрез външното влияние. Използването на коефициента на естествения прираст (КЕП) както чрез установяване на разликата между ражданията и смъртните случаи, така и чрез общите числа и тяхната динамика, очертава влиянието на факторите за растеж/намаляване на българското население.

Използването на този метод при изчисляване на общия брой българи по време на формирането на общността в региона през първата половина на XIX век, води до извода, че българската общност към 1818 г. е била около 20 хил. души и над 25 хил. през 1827 г. През първата четвърт на века мащабите на механичното движение на населението са съпоставими с последиците от самостоятелното развитие на населението в региона. Мобилността е характерна за преселването от 1828–1830 г., като е основна предпоставка и обективно обяснение за реемиграцията на около 30 хиляди души.

Съответно през 1835 г. ние оперирахме с данни от 61 000 души, половината от които са «нови» преселници. Поради демографския потенциал и раждаемостта общността на «отвъддунавските колонисти» през 1850 г. възлиза приблизително на 82,2 хиляди души.

Преселването от 1861–1862 г. намалява общия брой на «отвъддунавските колонисти» в Бесарабия до 48 000 души през 1863 г. През 1864 г. в руската част на Буджака живеят 54 078 членове на българската етносоциална група. През 1891 г. общността наброява 85 361 души, а през 1897 г. – 103 225. Действителният брой на групата, изчислен по време на първото преброяване в Руската империя, е малко по-малък от действителните оценки на естествения прираст. Това вероятно се дължи на реемиграцията на част от българите в освободена България, както и на опасната епидемиологична ситуация в региона.

В края на XIX–XX век българите в Бесарабия преживяват демографски преход със значително забавяне на естествения прираст. По този начин през 1907 г. групата наброява 111 624 души, което означава реално средно увеличение от 7,5% годишно. През първото десетилетие на XX в. се появява условна «демографска яма», създадена от социално-политическите събития. През 1930 г. българите в Бесарабия наброяват 163 726 души. Високата раждаемост осигурява естествен прираст на населението (средно 30%), но смъртността остава висока – около 20%. Това означава, че българите вече са подчинени на прехода от традиционен към съвременен демографски тип възпроизводство. Характерни черти на прехода са частичното преодоляване на смъртността и запазването на висока раждаемост. Поради това през 1941 г. общият брой на общността е 180 407 души.

Според Всесъюзното преброяване през 1959 г. на територията на Южна Бесарабия има 132 974 българи, което е с 47 433 по-малко в сравнение с 1941 г. Разликата се обяснява с изкуственото разпределение на общия териториален анклав между Украинската и Молдовската ССР. Поради мащабните трагедии от 1940-те години българите от Южна Бесарабия в УССР условно губят 18–19 хиляди души (включително броя на неродените поради загуба на репродуктивно население). Такъв мащаб причинява максимално намаляване през 1948 г. както на раждаемостта (до 12%), така и на смъртността (само 4,5%).

Към 1970 г. в Буджака вече има 143 443 българи. При сравняване на средния показател с действителните данни според Всесъюзното преброяване от 1970 г. разликата е 16,6%. Подобен показател е малко вероятно да се побере в рамките на аритметичната грешка и с голяма сигурност отразява механичните движения на населението. Да предположим, че условно 16 души от хиляда отразяват ефектите от миграцията в градовете и други региони на СССР. Съветската урбанизация значително засяга българските селища в Южна Бесарабия след 1974 г., когато на всички жители започват да се издават паспорти. Значителните миграции извън Буджака обясняват намаляването на българското население с 12 150 души от 1970 г. до 1979 г. През 1989 г. българската общност в Южна

Бесарабия наброява 138 686 души, тоест расте само със 7 393 души за 10 години. Средният темп на естествения прираст обаче към средата на 1980-те години е 10,3%. Определяйки степента на урбанизацията, можем да изчислим нейната интензивност като 5% годишно. Тоест, през 80-те години на XX век групата българи в Буджака е намаляла с около 10 000 души поради миграции извън региона.

През 2001 г. българската общност в Южна Бесарабия наброява 129 023 души. Намаляването на етнокултурната група с 9 663 души през 1989–2001 г. определя по-нататъшната тенденция за депопулация, наблюдавана се през 1990-те години. То се базира на механичното движение на част от населението извън региона (този път включва и чуждата миграция). Естественото движение на възпроизводството на населението през 1990-те години показва леко положително салдо. Смъртността започва да доминира над раждаемостта в обществото едва след 2001 г. През 2011–2015 г. годишният темп на естествен прираст е -0,64%. Тази отрицателна тенденция може да се обясни със загубата на лица в репродуктивна възраст в резултат на миграционни движения извън региона и, следователно, намаляване на раждаемостта в групата. Освен това се засилва преместването в градовете на региона (почти една трета от цялата българска общност в Бесарабия се премества само в Одеса). Географията на миграцията се променя. Значителна е и условната реемиграция – «завръщането» в България.

Заклученията към петия раздел идентифицират факторите, влияещи върху естествения и механичен прираст на българското население в Бесарабия, неговата полово-възрастова структура и форми. Охарактеризирани са условията за формиране на групата със значителен прогресивен потенциал и реализирането му в продължение на два века.

Заклучение.

Изследването на историческата динамика на възпроизводството на българската общност от Южна Бесарабия през XIX – началото на XXI век се основава на изчисленията и характеристиките на редица изследователски демографски категории. Първо, анализират се устойчивостта и мобилността на полово-възрастовата структура на населението, което позволява да се идентифицира историческият контекст на тези процеси и да се определи потенциалът за по-нататъшно развитие. На второ място, именно възстановяването на такива компоненти на движението на населението като миграция и естествено възпроизводство зависи от увеличаването или намаляването на българското население в региона.

Обобщавайки изследването, можем да идентифицираме три исторически и демографски периода. Разпределението им се основава на социално-икономическите условия в региона под влияние на общите законодателни, административни и глобализационни влияния. Липсата на ясно определени граници между периодите се дължи на устойчивостта на традиционното общество и продължителността на демографските трансформации. Определението за тези периоди се основава на специфични изследвания на демографското развитие, социално-икономическите обстоятелства и вътрешнопопулационните фактори на възпроизводството на общността.

Първият период (края на XVIII – края на XIX век) е времето на формиране на българската общност от Южна Бесарабия чрез преселване, адаптиране към новите условия

на региона и естествено възпроизводство с висока раждаемост и смъртност, присъщи на аграрното общество. Този период може да се определи като *традиционен*, предшестващ първия демографски преход.

Вторият период (края на XIX – 70-те години на XX век) се характеризира със стабилизиране и развитие на общността в региона поради вътрешния потенциал. Развитие на земската медицина в Бесарабия през 60-те – 70-те години на XIX век води до намаляване на смъртността, което се отразява на коефициентите на плодовитост и определя началото на първия демографски преход. Вторият период е *преходен* от екстензивен към съвременен модел на възпроизводство на населението и завършва в средата на 70-те години на XX век.

Третият период – *мобилен*, продължава от 70-те години на XX век към днешна дата. Засилването на миграцията от селата към града започва през 1974 г., когато българите от Буджака получават паспорти и възможност за свободно движение из страната. Глобализацията и промените в телекомуникациите в края на XX – началото на XXI век разрушават стабилната социална структура, ендогамните общества и границите на брачните пазари, водят до нарастване на миграционната активност, променят традиционното отношение към институцията на семейството.

Анализът на изворовата база позволява да се детайлизират представените периоди, като се подразделят на етапи, разграничени от ключови исторически събития, оказали значителни влияния върху процесите на демографската трансформация на българската общност. През първия период са очевидни два интервала от време – преди 1856 г. и след това.

Въпреки споменаванията за българите от Бесарабия през XV век, основните миграции започват в средата на XVIII век и едва от началото на XIX век може да се говори за появата на референтна група от населението на региона, живееща в отделни селища. Преселването е резултат от социално-икономически и политически процеси, протичащи в балканските владения на Османската империя. Освен това катализаторът на процеса е демографската политика на Руската империя спрямо християнското население от Балканите.

Процесът на формиране на българската общност в Бесарабия съвпада с руско-турските войни от XIX век. Преселването започва по време на войната от 1787–1791 г. Продължението е поради социално-икономическите последици от войната от 1806–1812 г. Събитията от Руско-турската война от 1828–1829 г. са свързани с приключването на масовите миграции. Всъщност през 1835 г. българската колонизация на Южна Бесарабия е завършена, въпреки че по-късно продължават единични случаи на преселване в Буджака. Броят на общността е 61 хиляди души.

В синхронна сравнителна перспектива специфичните особености на общността се изясняват по време на миграциите от Балканите към Бесарабия. Българската имигрантска група се характеризира с доста хармонично съотношение на половете в репродуктивната възраст (107,1) със значително доминиране на момичетата в групата на децата под 14 години и жените в групата над 50 години. Кохортният състав на българското население показва прогресивни характеристики в демографския дял на общността, с висок потенциал за растеж.

Българското семейство, пристигащо от Балканите в Южна Бесарабия, се състои от 4–5 души. Самотните мъже в репродуктивна възраст заемат около 2%, делът на простите нуклеарни семейства е 80–85%, други 10% са сложни и братски семейства, всички

останали семейни типове наброяват до 1%. Българските преселници носят със себе си модел на брак, който се характеризира със съотношение 45:50:5. Характерна черта през първата половина на XIX век е изключително високата раждаемост, която се потвърждава от общите, сумарни и възрастови коефициенти. Общите нива на смъртността показват трудните условия на живот, колосалната детска смъртност, която понякога достига 487‰, и средни показатели за цялата общност от 42‰.

Анализът на данните за 1835 г. разкрива, че в бесарабските колонии има група, намираща се в Южна Бесарабия около четвърт век, заедно с подобна нова миграционна общност, което дава възможност да се говори за забележителен «исторически експеримент». Като цяло популацията се състои от два слоя, всеки от които е имигрантски. Пресичането на опита на тези групи в съвместни селища (териториални общности) дава възможност за проследяване на изменчивостта на адаптационните процеси. В същото време интеграцията в рамките на една общност формира стабилизиращите фактори, които водят до важни процеси на етнодемографски генезис на съвременната българска диаспора в Южна Бесарабия.

Периодът от 1818 г. до 1835 г. се превръща в етап от формирането на популационен ресурс, който след това се развива като български етнос. Неравномерното съотношение на половете сред поколенията в активна възраст води до солидарност между различните общности както в региона, така и в историческата Родина. Именно този потенциален брачен пазар определя необходимостта от по-нататъшно преселване под формата на реемиграция, разширяване на ендогамния кръг и миграция между колониите. Ефективността на адаптацията на групата в новите райони на Южна Бесарабия се изразява в демографското възпроизводство на населението.

В условията на анклавно пребиваване и ограничен земеделски фонд младите семейства се включват в родителското семейство, което приема сложни форми. При тези условия положителната демографска динамика води до увеличаване на броя на неразделените сложни и братски семейства до 55,8% през 1850 г. Забраната за разпределение на земята предполага повишаване числеността на домакинствата. През 1811 г. средният брой на едно семейство е само 4,4 души, а през 1850 г. е 9,4. Това значително увеличение на семействата се дължи на промените в раждаемостта и се отразява на семейното положение, средната възраст на брака, интервала на раждане и т.н.

Въз основа на данни от 1835 г. и 1850 г. имаме възможност да анализираме резултатите от петнадесетгодишното демографско развитие и да установим продължителността и времето на адаптацията на българските преселници към новите реалности на Руската империя, както и началото на трансформацията под влияние на законодателните и административни условия. Към 1835 г. българската общност вече се състои от две части. Първата включва българските семейства от първите две миграционни вълни. Втората част са групата преселници от 1828–30 г. Средният брой на семействата през 1835 г. е съответно 6.5 и 5.2, тоест семействата на «старите» колонисти са по-големи от един човек. Забраната за разпределяне на земята увеличава тези цифри за 1850 г. до 9,4. Интензивността на динамиката предполага, че през първата половина на XIX век разликата между преселниците е напълно изравнена.

Пристигането на нови преселници довежда до окончателното разпределяне на земята през първата половина на 30-те години без възможност за разделяне. Следователно

появата на нови двойки в семействата води до увеличаване на размера на семейството и съответно до известен дискомфорт в семейните отношения. Предвид високата раждаемост и броя на децата в семействата, 10 години са достатъчен интервал за създаване на цяло поколение млади семейства.

Така първата половина на 40-те години на XIX век е времето на завършване на периода на адаптация на българските преселници от последната вълна към условията на Южна Бесарабия. За 15 години общността възстановява структурните характеристики и придобива свойствата на стабилно общество. По-нататъшното увеличаване на средния брой семейства води до трансформация на семейната структура към нейното значително усложнение. От своя страна това довежда до промяна в отношението към брачните традиции, семейните структури, раждаемостта и детската смъртност. Следователно в посочения хронологичен интервал има демографска рефракция, т.е. промяна на посоката на трансформационните процеси под постоянно влияние на група фактори.

Общото увеличение на числеността на групата от 1818 г. до 1850 г. е повече от три пъти. Голямото нарастване на българската общност през това време се дължи не толкова на природните фактори, колкото на механичните (преселване от 1820-те – 30-те години). Като се има предвид, че миграциите почти приключват преди 1835 г., сравнителният анализ показва, че общността е нараснала с около 50% през последните 15 години. Очевидно е, че демографският потенциал на българската група в Бесарабия е реализиран доста силно. Българската общност през първата половина на XIX век е от прогресивен демографски тип. Имайки предвид кратката възраст на живот по това време, явно за две условни поколения ротацията на населението е напълно завършена, т.е. мнозинството вече е родено в Бесарабия.

Според Парижкия договор от 18 март 1856 г. южната част на Буджака е отстъпена на Княжество Молдавия. Този период продължава до 1878 г. В продължение на 22 години бесарабските българи са разделени от границата между двете държави. В руската част в интервала между 1856 г. и 1859 г. населението е получило възможност да раздели парцелите и в навечерието на очакваната поземлена реформа почти всички сложни и братски домакинства са се разпаднали. Средният размер на семейството спада до 4,8. Към 1859 г. нуклеарните семейства са 89,6%. В молдавската част на Буджака промените в семейната структура са свързани с преселването на българите в Северното Приазовие през 1861–1862 г. и появата на свободни земи. През 1863 г. частта на нуклеарните семейства нараства до 54,8%. Средният брой на членовете е 6,9, но със стабилна динамика на спад. Информацията за 1863 г. очертава тенденцията на развитие през следващия половин век – количеството на простите семейства се увеличава за сметка на други видове. Осъществяването на предишния демографски потенциал и факторите на естественото възпроизводство на населението определят особеностите на демографското развитие повече от факторите на механичните външни процеси (преход на част от селищата в друго социокултурно пространство, миграция на голяма част от българите, аграрни реформи и премахване на статута на колонистите).

Усилията на окръжните земства на Бесарабия през 60-те и 70-те години на XIX век, насочени към противодействие на пандемии, организиране на обучение на медицински сестри и лекари, оборудване на земски болници и паралелна работа за повишаване на обществените познания за хигиената водят до значителен спад на смъртността сред

българите в Южна Бесарабия през втората половина на 70-те – началото на 80-те години на XIX век. В съответствие със спада на смъртността, раждаемостта постепенно намалява. Тези демографски трансформации бележат началото на първия демографски преход, който се изразява чрез увеличаване дела на хората в активна възраст, намаляване на процента на децата и запазване на стабилен дял при възрастните хора. «Новият модел» на възпроизводството на населението се доближава до модерния тип. Традиционното екстензивно възпроизвеждане продължава чрез все още висока раждаемост, но смъртността е значително намалена (особено сред възрастните). Този модел обаче все още е много условен и нестабилен.

Към 1897 г. българската общност в Южна Бесарабия наброява 103 225 души. Броят на групата е малко по-малък от действителните оценки на естествения прираст. Обяснението за това трябва да се търси в реемиграцията на част от българите в освободена България, както и в епидемиологичната ситуация в региона.

Началото на първия преход бележи отделянето на втория период на демографски трансформации на българската общност от Южна Бесарабия. Той продължава до 70-те години на XX век и може да бъде разделен на три етапа: 1) край на XIX – първата четвърт на XX век се характеризира с постепенни промени в естественото възпроизводство на населението и въздействието върху демографското развитие на първата и втората руска революция, Първата световна война и прехода на Буджака към Румъния; 2) 1924–1947 г. – очертан от прехвърлянето на земя в частната собственост в резултат на аграрната реформа в Румъния и от глада 1946–47 г.; 3) периодът от 1947 г. до 1974 г. е етап на възстановяване на групата от последиците от глада, относително устойчиво развитие и първоначално активиране мобилността на населението.

Българското село през XIX – началото на XX век се характеризира като затворена ендогамна общност, със специфична моноетничност на брачните отношения. По този начин общността запазва своята идентичност и осигурява процеса на социално-културно възпроизвеждане на групата. В същото време културата на бесарабските българи в по-голямата си част не надхвърля домашния живот и се предава на следващото поколение на ниво семейни и междусемейни връзки. Този период се характеризира със стабилна динамика на тенденциите във възпроизвеждането на население. През 1917 г. семействата се състоят средно от 4–5 души. Общата смъртност и раждаемостта постепенно намаляват. Анализът на половата и възрастовата пирамида на българската група за 1917 г. показва значително намаляване на ражданията през Първата световна война и спад в раждаемостта, свързан със социално-икономическата нестабилност по време на първата руска революция. В края на XIX – началото на XX век при българите от Бесарабия има значително забавяне на естествения прираст, поради което през 1907 г. групата наброява 111 624 души. Това означава реално средно увеличение от 7,5% годишно. През първите 10 години на XX в. се появява условна «демографска яма», която се генерира както от събитията от социално-политическата история, така и от вътрешни фактори (изразени в отрицателен КЕП – 5,4% през 1919 г.).

Въз основа на съотношението между възрастовите кохорти, българската общност през 1917 г. вече бележи доближаването до стационарния тип на структурата на населението: децата под 14 години намаляват своя процент до 32,2%, което се дължи на увеличаване на частта на хората в активна възраст 15–49 години – 58,9%, а групата на хората

над 50 години почти не се променя – 12,9%. Важен фактор за формирането на такова възрастово разпределение е значителното намаляване на смъртността в зряла възраст.

Друго следствие от демографските промени, настъпили в края на XIX – началото на XX век са първоначалните трансформации в отношението на населението към института на брака и семейството и евентуално частична егалитаризация на обществото. Тези процеси от своя страна актуализират влиянието на съотношението между половете във възрастовите групи върху нивата на брачност на българското население. Ако през XIX век задължителният повторен брак, регулиран от обичайното право, премахва дисбаланса на половете, влиянието на социалните фактори в началото на XX век играе решаваща роля за известно засилване на трансформационните процеси.

През последните десетилетия от съществуването на Руската империя жителите на българските колонии имат статут на селски собственици. Българските селяни са подчинени на местните власти – провинциални, окръжни, общински. Селските общности съхраняват земята и имотите, намиращи се в тяхно владение. Аграрната реформа от 1906 г. ускорява социалната диференциация и се появява възможността за свободна миграция.

Най-важен за българите в Южна Бесарабия в продължение на почти век и половина е «въпросът за земята». В едно аграрно общество поземленият фонд е икономическата основа в живота както на отделното семейство, така и на общността като цяло. Въпреки общоприетото схващане, че българите в началото на XIX век се преместват на територията на Бесарабия, бягайки от турците, според нас немалка роля в това отношение изиграва наличието на значително количество свободна земя, която семействата получават безплатно. Този е основният фактор, определящ по-нататъшното развитие на общността до средата на XX век. През разглеждания интервал от време българите два пъти се оказват в подобна ситуация – в началото на XIX век и след поземлената реформа на Румъния през 1921 г. И двата пъти виждаме подобна реакция от страна на обществото. Българските преселници носят със себе си модел на брак, който се характеризира със съотношение 45: 50: 5. На територията на Буджака това съотношение се трансформира до средата на XIX век, цифрите вече са близки до пропорциите 57: 37: 6. През 1924 г. те са 61: 33: 6. Тоест нуждата от работна ръка катализира увеличаването на жененото население.

Анализът на възрастовите характеристики на българското население в Бесарабия през 1924 г. показва известно възстановяване на традиционния модел на възпроизводство на населението – той отново придобива свойствата на прогресивен тип. Процентът на децата под 14 години нараства, поради което намалява частта на лицата на възраст от 15 до 50 години и се наблюдава лек ръст при населението над 50 г. Обяснението за това може да се намери в някои ендеогенни тенденции: събитията от 1914–1918 г. носят загуби за възрастното поколение и рефлектират върху други кохорти. Именно този фактор определя, според нас, леко изразеното предимство на жените пред мъжете в обществото ($C = 96,9$). Тази ситуация не може да се счита за типична и естествена. Отклонението е незначително и отразява действието на механични външни фактори.

През 1930 г. броят на българите, живеещи в Бесарабия, е 163 726. През 30-те години на XX век сред тях се наблюдава висока раждаемост, която леко намалява в края на десетилетието. Това осигурява значителен естествен прираст на населението. Българите от Бесарабия вече са въввлечени в прехода от традиционен към съвременен демографски

тип възпроизводство. Поради това през 1941 г. общият брой на общността се изчислява на 180 407 души, т.е. за десет години нараства малко по-малко от 17 хиляди души или 10% от броя през 1930 г.

Променливостта на полово-възрастовите характеристики през 30–40-те години на ХХ век дава основание да се прави разлика между два паралелни модела на демографско развитие на българската общност в Бесарабия: «прогресивен» и «стационарен». Условната точка на раздвоение е втората половина на 20-те и първата половина на 30-те години. Това вероятно се дължи на икономическата стабилност на обществото, което се свързва с прехвърлянето на земята в частна собственост, формирането на възможности за модернизация и проникването на елементи на урбанизация в селското общество. Характеристиките на моделите могат да бъдат проследени до средата на 80-те.

След присъединяването на Бесарабия към СССР местното население трябва да изпита за няколко години всичко, което се случва в останалата част от Съветския съюз в продължение на 30 години (колективизация, индустриализация и културна революция). Преместване и депортиране на голям брой етнически групи (германци, гърци, татари и др.), политически и етнически репресии, трудова мобилизация през годините на войната – всичко това води до намаляване на населението на Бесарабия, разпръсквайки голяма част от него в РСФСР, Казахстан, Таджикистан, Румъния. През 1946 г. в българските села е подновен процесът на колективизация на земеделието. Унищожаването на стабилните социални структури в следвоенните години предизвиква глад и разрушения. Въвеждането на колективни и държавни стопанства, в комбинация с други компоненти на съветската система, създава нова социална стратификация в българското село. Трагичните събития от глада 1946–47 г. се превръщат в екзогенен фактор за значителните демографски трансформации на българската общност.

На първо място, трябва да се отбележи, че следствията от глада се отразяват в увеличаване на общата смъртност с почти 6 пъти в сравнение с данните за 1945 г. Най-уязвимите части от населението са децата и възрастните хора. Детската смъртност през 1946–1949 г. се увеличава 9–10 пъти и достига 133%. Значителен спад в групата на над 50-годишните през 1946–1947 г. се отразява в показателите за следващите години – до 1966 г. средният коефициент е 3.1%. Друг естествен резултат от глада е изразеното понижаване на раждаемостта до рекордните 12%. Тези трансформации, заедно с ниската раждаемост по време на войната и следвоенните години, водят до недостиг на жени в репродуктивна възраст през 60-те и 70-те години и съответно намаляване на броя на ражданията. През 1959 г. в Южна Бесарабия има 132 974 българи. Разликата с данните за 1941 г. може да се обясни с изкуственото разпределение на общия териториален анклав между двете държави – Украинската и Молдавската ССР. Въпреки че известна част от тези 47 433 души ясно показват демографските загуби през 1940 г. Поради глада, българската общност от Южна Бесарабия в СССР условно губи 18–19 хиляди души (включително неродени поради загуба на репродуктивното население).

Периодът на социална турбуленция от 40-те години на ХХ век, предизвикан от процесите на съветизация, извършва значителни корекции в живота на българите от Южна Бесарабия. Някои от факторите, оказали влияние върху обществото преди няколко десетилетия, губят своето значение. Отношението на съветското правителство към религията почти напълно елиминира влиянието на свещениците върху общността. Колекти-

визацията води до трансформация на основите на семейната икономика и изместване на акцента към егалитаризация на отношенията в нея. Установената минимална възраст за брак – 16 години за момичетата и 18 за момчетата – води до значително намаляване на женените лица под 19-годишна възраст. Общинските регистри от 1949 г. отразяват промените в структурата на семейството в резултат на глада от 1946–47 г. Това води до намаляване на всички видове домакинства с изключение на простите и разширените възходящи семейства. Последните са от типа семейство, при което няма поколение родители, а има поколение баби и дядовци. Тези промени се отразяват в показателите за броя на хората в българските семейства – 4,4 през 1949 г.

Статистиката и анализът на полово-възрастовата пирамида за 1966 г. показват значително увеличение на раждаемостта през 50-те години. Това е свързано с известна стабилизация на живота в общността и реализацията на потенциала, отложен за известно време поради нестабилността на 40-те. Но в края на петото десетилетие момичетата, родени в началото на 40-те, навлизат във фертилна възраст, което води до постепенно намаляване на броя на ражданията и продължава до края на периода на изследването. Ако общите, сумарните и възрастовите коефициенти на раждаемост показват устойчива тенденция на спад, тогава смъртността проявява определени колебания на амплитудата, които започват да нарастват между 1966 и 1985 г.

Появата на много по-големи възможности за обучение в средните специални и висши учебни заведения през 50-те и 60-те години и наборите на военна служба в съветската армия създават условия за удължаване на интервала от живота на младите хора преди брака. Егалитаризацията на обществото води до увеличаване на вдовиците в групата, които отказват да се женят повторно. Брачното състояние отразява увеличаването на броя на хората, които никога не са били женени (жените в тази кохорта са три пъти повече от мъжете). Съответно всички тези промени водят до трансформации в семейната структура, увеличаване на броя на самотните и постепенно намаляване на средния размер на семейството.

Към 1970 г. в Буджака вече има 143 443 българи. Чрез сравняване на средния показател на КЕП с действителния според Всесъюзното преброяване от 1970 г. се разкрива разлика от 16,6%. Подобен показател е малко вероятно да се побере в рамките на аритметичната грешка и най-вероятно отразява механичните движения на населението. Да предположим, че условно 16 души от хиляда отразяват началото на миграцията от селото към града и към други региони на СССР, която значително се увеличава след 1974 г.

Третият период на демографски трансформации на българската общност в Южна Бесарабия започва в средата на 70-те години на XX век и продължава и до днес. Основната му характеристика е вторият демографски преход, свързан със значителната интензификация на миграционните процеси. Ходът на историческите събития през този период се развива в два етапа. Първата фаза обхваща периода до 1991 г. и е свързана с увеличаването на мобилността в българските села през 70-те и 80-те години в резултат от реформата на паспортната система. Издаването на паспорти и появата на възможност за свободно движение през страната води до началото на масова миграция от периферията към града. Провъзгласяването на независимостта на Украйна през 1991 г. отделя втория етап, по време на който българската група се променя под влияние на общите глобализационни процеси, трансформациите на социално-икономическата система и

значителното засилване както на вътрешната мобилност на населението, така и на миграцията в чужбина.

През периода 1970–1985 г. българското семейство се развива в условията на стабилизиране на икономическата ситуация, когато икономическите и социалните възможности на членовете му, особено на младото поколение, значително се подобряват. Важен признак на процесите в българското семейство по това време е завършването на формирането на ново поколение съветски граждани. В същото време темпът и обемът на миграцията към града нарастват, а селската общност губи целостта на социално-културния комплекс.

Съветската урбанизация се засилва сред българите в Южна Бесарабия след 1974 г., когато на всички селяни се издават паспорти. Това води до преселване на голям брой българи от селата в градовете на Одеска област и извън нея. Именно значителните миграции извън Буджака обясняват намаляването на българското население от 1970 г. до 1979 г. с 12 150 души. Общинските регистри, анализирани от нас, свидетелстват за средно 15% естествен прираст годишно през 70-те години, т.е. броят на групата през 1979 г. е трябвало да бъде с 20 000 души повече. Така мащабът на намаляването на българската общност може да се изчисли на 30–32 хиляди души. Пикът на интензивността на миграционните процеси пада през втората половина на 70-те години, което е ясно отразено в полово-възрастовата пирамида през 1995 г. Изчислените демографски загуби включват българи, асимилирани в процеса на създаване на съветския човек. Много е трудно да си представим мащаба на тези процеси, но изглежда интензивен. Преместванията в градовете продължават през 80-те години на XX век. Това обяснява факта, че през 1989 г. българската общност в Бесарабия наброява 138 686 души, което представлява увеличение само от 7 393 за 10 години. Средният темп на естествен прираст обаче към средата на 1980-те години е 10,3%. Определяйки степента на урбанизация, можем да изчислим 5% годишно. Тоест през 80-те години на XX век групата българи в Буджака намалява с около 10 000 души поради миграции извън региона и механизми за смяна на идентичността.

През 1985 г. завършва преходът към стационарен модел на демографската структура на населението в българската общност от Южна Бесарабия. Този преход демонстрира понижаване на раждаемостта и смъртността, което води до трансформация на полово-възрастовата структура, значително намаляване на частта на поколението деца и увеличаване на поколението на възраст над 50 години. При преразпределението на абсолютните показатели между кохортите процентът на хората в активна възраст леко намалява. Вариативността на показателите по отделни общини ни позволява да отчитаме асинхронност на трансформациите и да констатираме факта на прехода на част от българската група към регресивна демографска структура.

Тенденцията към намаляване на раждаемостта, започнала в началото на 60-те години, може да бъде проследена през 70–80-те години. Общият коефициент на раждаемостта спада до 16‰ на година. Общите нива на смъртност в същото време показват леко увеличение в началото на 80-те години и постепенно намаляване през десетилетието. В 1991 г. то достига до 5,2‰, което е най-ниската степен от всички следващи години до момента. Значителната еманципация на жената пряко или косвено води до промяна в съотношението на брачните кохорти. Броят на хората, които никога не са били женени, расте.

Декларацията за независимост на Украйна бележи началото на нов, модерен етап в демографската трансформация на българската общност в Южна Бесарабия. Промените в социално-икономическата система, започнали с обявяването на аграрна реформа и въвеждането на пазарни отношения през годините на Съветския съюз, не са завършени в период от 30 години. Най-големите модификации се осъществяват в организацията на икономическите практики на селското население, което губи възможността да се адаптира към условията на пазарните отношения и в по-голямата си част се превръща в селски пролетариат. Унищожаването на социалните структури и социалната инфраструктура в селските райони води до засилване на миграционните настроения.

Нарастващата мобилност на трудоспособното население влияе върху спада в раждаемостта в селските райони и измененията в социалната структура на селското население в посока към намаляване на работната сила в селските райони, коренно променяща динамиката и формата на културна трансформация в етническите райони. Структурата на семейството се променя, системата на брачните предпочитания се трансформира, икономическите и социални причини за ендогамията се унищожават, социално-статусните функции в системата на пола и възрастовите групи се изменят, социално-икономическите възможности на жените и младите се модифицират. В същото време се запазва домакинството, натуралното производство като фактор за антикризисно икономическо поведение. В една нестабилна социално-икономическа система семейните и съседските връзки остават в групата, под формата на неформални социални мрежи.

През 2001 г. българската група наброява 129 023 души. Намаляването ѝ с 9 663 души между 1989 г. и 2001 г. отразява както по-нататъшните резултати от урбанизацията и миграцията, така и тенденцията към обезлюдяване, проследявана през 90-те години. Последната е по-ниска сред българите в Буджака, отколкото в Украйна като цяло.

Тенденциите в намаляването на раждаемостта водят до най-ниския процент в историята на общността от 9‰ през 2015 г. Анализът на годишната раждаемост показва, че през 2015 г. са родени четири пъти по-малко деца, отколкото през 2014 г. Очевидно имаме работа с рязък спад в раждаемостта поради началото на нов период на социална турбуленция, свързан с Революцията на достойнството, началото на АТО и икономическата криза в Украйна. От 1991 г. започва постепенно нарастване на смъртността, която започва да доминира над раждаемостта при българската общност в Буджака след 2001 г. Тази отрицателна тенденция може да се обясни със загубата на лица в репродуктивна възраст поради различни миграционни движения на българи извън региона и, следователно, намаления потенциал за раждаемост на групата. Освен това се увеличава преместването в градовете на региона (така почти една трета от цялата българска общност в Бесарабия се премества само в Одеса). Географията на обичайните миграции обаче се променя – по-специално, посоката към условна реемиграция, «завръщане» в България (по трудови, сезонни, образователни и други мотиви) е много силна.

Процесите на трансформация са ясно изразени в динамиката на промените в семейните структури в периода от 1995 г. до 2015 г. Средният брой на членовете на семейството пада до най-ниското ниво от два века – 3.6. Процентът на самотните хора набира рекордно значение поради засилването на миграционните процеси. Семействата с 4 и 5 души са по-малко, което е следствие от значителното намаляване на раждаемостта. Но можем да отбележим стабилността на броя на големите семейства, което според

нас е резултат от две тенденции. От една страна, държавната социална политика за подпомагане на големи семейства и семейства настойници стимулира появата на големи домакинства. От друга страна, разпространението на влиянието на многобройните баптистки течения и присъщата на протестантското учение забрана за контрацепция, водят до появата на големи семейства.

В настоящия етап се наблюдава втори демографски преход. Ако първият е причинен от подобряването на социалната инфраструктура и условията на живот, съвременният е свързан с механичните движения на населението. Поне една трета от българите избират за стратегия в живота си миграциите от различен тип: от сезонно и временно до постоянно. Поради този фактор съвременното българско население на Буджака проявява тенденции към трансформиране на демографската структура от стационарен в регресивен тип. Преходът се изразява в намаляване на децата до 14,4% през 2015 г., лица в активна възраст до 49,9% и значително увеличение на процента на възрастните хора – до 35,6%. Предвид факта, че значителна част от населението е официално регистрирана в селските райони, но всъщност живее в градовете, вероятно е съотношението на кохортите през 2015 г. да е 10 : 45 : 45, т.е. структурата на населението може да се определи като регресивна.

Анализът на историческите модели на демографските трансформации на българската общност от Южна Бесарабия демонстрира стабилен алгоритъм на адаптация на българската диаспора към условията на социални, икономически и политически промени. Структурата на семейството се видоизменя в продължение на два века под външно влияние, придобивайки прости или сложни форми, оптимални за нейното съществуване и развитие. Отговорът на групата на съвременните предизвикателства показва състояние на демографска депресия, значително обезлюдяване на българските села и висока интензивност на асимилационните процеси в градовете. В същото време продължаващото функциониране на механизмите за диалог между поколенията, по-специално запазването на българския език като майчин, осведомеността и постоянният акцент върху децата и младежите относно тяхната българска етническа принадлежност, което наблюдаваме навсякъде в региона, предполага, че въпреки постоянните демографски загуби, българската общност в Южна Бесарабия ще може да устои на асимилацията и да се запази за дълго време напред.

Наукове видання

Ганчев Олександр Іванович

**ДЕМОГРАФІЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ
БОЛГАРСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ
ПІВДЕННОЇ БЕССАРАБІЇ
(XIX – ПОЧАТОК XXI СТ.)**

Монографія

Науковий редактор
Мільчев В. І.

Підписано до друку 30.06.2020 р. Формат 70x100/16.
Папір офсетний. Ум.друк. арк. 51,2. Наклад 500 прим.

Надруковано в ТОВ "Сілекс-прінт"
Свідцтво ДК №3807 від 22.06.2010
м. Одеса, вул. Дальницька, 53
тел.; (048) 709-20-50
www.simexprint.com.ua